

מ ש ה

3) 85

ש. דובנאָוו

די אידישע געשיכטע

איבערזעצט פון

חיים ליבערמאן און מייטע ליוושיץ

אלע דריי בענד אין איין אויסגאַנג

1. ביבלישע עפּאָכע.
2. מאַקאַבייישע און תלמודישע עפּאָכע.
3. דער מיטעלאַלטער און די נייע צייט.

4A
24257/1

מאַקס נ. מייזעל
אידישער פּאַרלאַג פּאַר ליטעראַטור און ווייסנשאַפט
424 גרענד סטריט, ניו יאָרק
1924

200

Copyright 1915

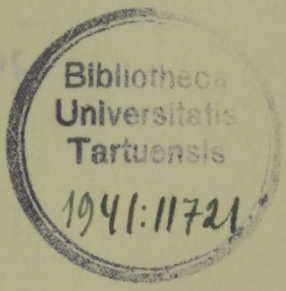

MAX N. MAISEL
Publisher
NEW YORK

3) 85

אינהאלטס־פערצייכנים:

ערשטער קאפיטעל

געשיכטען וועגען די אבות פון אידישען פאלק

§1, דער אוראלטער מזרח און די סעמיטען. — §2, די בעשאפונג פון דער וועלט און די מענשען. — §3, אדמ׳ס קינדער. — §4, דער מבול. — §5, דער דור הפלגה. — §6, דער פאטער פון אידישען פאלק — אברהם. — §7, די העלדישע מעשים פון אברהם און דער אונטערגאנג פון סדום. — §8, ישמעאל און יצחק. — §9, אברהמ׳ס נסיון, די עקדה.— §10, יצחק׳ס חיראט. — §11, יצחק און זיינע זיהן. — §12, יעקב אין מעסאפאטאמיען. — §13, יעקב און זיינע קינדער אין כנען. — §14, יוסף און זיינע ברידער. — §15, יוסף אין מצרים. — §16, יוספ׳ס ברידער אין מצרים. — §17, יעקב׳ס איבערוואנדערונג קיין מצרים. — §18, היסטארישע אויספיהרונגען. 7—41.

צווייטער קאפיטעל

די אידען אין מצרים

§19, דאס לעבען אין מצרים. — §20, די קנעכטשאפט אין מצרים. — §21, משה׳ס יוגענד און זיין אנטלויפען אין מדבר. — §22, משה׳ס קאמפף פאר בעפרייאונג. — §23, יציאת מצרים, §24, היסטארישע אויספיהרונגען. 41—54.

דריטער קאפיטעל

די אידען אין מדבר

§25, פון ים־סוף ביז׳ן בארג סיני. — §26, מתן תורה. — §27, דער עגל. — §28, דער משכן און דער אידישער לאגער. — §29, די מרגלים, קרח׳ס אויפשטאנד. — §30, דער דור המדבר. — §31, די עראבערונג פונ׳ם עבר הירדן. — §32, די חלוקה פונ׳ם עבר־הירדן, משה׳ס טויט. — §33, היסטארישע אויספיהרונגען. 54—72.

פערטער קאפיטעל

די עראָבערונג פון כנען

§34, דאָס לאַנד און זייַנע אויסוואוינער. — §35, דער איבערגאנג איבער'ן ירדן; דער פאַל פון יריחו. — §36, די עראָבערונג פון הרום און צפון כנען. — §37, די חלוקה פון כנען. — §38, די וויסענשאפטליכע ענטדעקונגען. 73—83.

פינפטער קאפיטעל

די צייט פון די שופטים

§39, היסטאָרישער איבערבליק. — §40, די ערשטע שופטים. — §41, דבורה הנביאה. — §42, גדעון. — §43, אבימלך. — §44, יפתח. — §45, שמשון הגבור. — §46, דער לעבענספיהר און די זיטען פון די אידען. — §47, עלי הכהן. — 83—109.

זעקסטער קאפיטעל

שאול'ס קעניגען

§51, די מלחמה מיט די פלשתים. — §52, די מלחמה מיט די עמלקים. — §53, דוד ביי שאול'ן אין הויף. — §54, דער קאמפף צווישען שאול און דוד'ן. — §55, שאול'ס אונטערגאנג. — 110—123.

זיבעטער קאפיטעל

דוד'ס קעניגען

§56, דוד אין ירושלים; זייַנע מלחמות. — §57, דאָס אינווענדיגסטע לעבען. — §58, די מרידה פון אבשלום. — §59, דוד'ס לעצטע יאָהרען. — 123—135.

אכטער קאפיטעל

שלמה המלך

§60, שלמה'ס ממשלה. — §61, דאָס בויען פון דעם בית המקדש. — §62, דער אויסווענדיגסטער גלאנץ און די אינווענדיגסטע אונאָרדנונג. — §63, די צושפאָלטונג פון דער אידישער מלוכה. — 135—146.

נייַנטער קאפיטעל

מלכות ישראל און יהודה אין ערשטען יאָהרהונדערט נאָך שלמה'ס טויט

§64, ירבעם און רחבעם. — §65, עמרי און אחאב. — §66, אליהו הנביא. — §67, די מלחמות מיט די ארמים. — §68, אחאב'ס קינדער.

אלישע הנביא. — §69, דער אונטערגאנג פון הויז אחאב. יהוא. — §70, עתליה. — §71, יהוא'ס דינאסטיע אין שמרון און די מלכים פון יהודה. 146—167.

צעהנטער קאפיטעל

דאס געזעלשאפטליכע און גייסטיגע לעבען אין דער צייט פון די צוויי מלוכות

§72, דאס עקאנאמישע און הויזליכע לעבען. — §73, די געזעלשאפט און די מלוכה. — §74, די רעליגיאן. — §75, ליטעראטור. 167—180.

עלפטער קאפיטעל

דער לעצטער יאהרהונדערט פון די צוויי מלוכות

§76, ירבעם דער צווייטער און דער נביא עמוס. — §77, מהומות אין מלכות ישראל; אשור. — §78 די מלכים עוזיהו און אחז אין יהודה. — §79, דער אונטערגאנג פון מלכות ישראל. — §80, דער קעניג אחז און ישעיה הנביא. — 180—196.

צוועלפטער קאפיטעל

מלכות יהודה אין דער צייט פון דער הערשאפט פון אשור און בבל

§81, חזקיהו. — §82, סנחריב'ס אנפאל. — §83, דאס פאלען פון דער אמונה אין מנשה'ס צייטען. — §84, די בעגייאונג פון דער רעליגיאן אין יאשיהו'ס צייטען. — §85, דער קאמפף מיט מצרים; יהויקים. — §86, יהויקים און ירמיהו הנביא. — §87, די הערשאפט פון בבל; די געפאנגענשאפט פון יהויכין. — §88, צדקיהו; די הכנות צום אויפשטאנד. — §89, חורבן ירושלים. — §90, דער נשיא גדליהו; די פערוויסטונג פון יהודה. — 197—219.

דרייצעהנטער קאפיטעל

גלות בבל

§91, די אידען אין בבל. — §92, דער אונטערגאנג פון בבל און די האפנונג פון די אידען. — §93, שיבת ציון. — 219—231.

פערצעהנטער קאפיטעל

יהודה אונטער דער פערסישער הערשאפט

§94, די אויפלעבונג פון יהודה און דער בית שני. — §95, עזרא הסופר. — §96, נחמיה. — §97, די כנסת הגדולה; פורים. — §98, די צוזאמענשטעלונג פון דעם תנ"ך. — 231—244.

כראנאלאגיע פון די אידישע מלכים — — — — — — — — 245.

אינדעקס — — — — — — — — — — — — — — — — 247—250.

ליסטע פון בילדער און לאַנדקאַרטען:

I. משה ..... פאַדערבלאַט.
II. כנען און דער אוראלטער מזרח 6
III. דער מבול 14
IV. די אידישע קנעכטשאפט אין מצרים.... 44
V. דער בארג סיני..... 58
VI. דער משכן און דער אידישער לאגער ארום איהם..... 63
VII. ווי כנען איז געווען צוטיילט צווישען די שבטים.... 80
VIII. אידישע מטבעות און פארצייטיגע אידישע געווהר... 111
IX. שאול׳ס חרטה..... 119
X. דער בית־המקדש..... 139
XI. מזבח 142
XII. די צוויי אידישע מלוכות..... 147
XIII. דער טאַל פון ירדן..... 152
XIV. פארצייטיגע סעמיטישע אבגעטער..... 162
XV. ישעיה׳ס טרוים פון אייביגען שלום..... 195
XVI. ירמיהו קלאגט אויפ׳ן חורבן..... 216
XVII. פארצייטיגע אידישע הארפען..... 222
XVIII. יחזקאל הנביא..... 224
XIX. סעמיטישע אלף־בית׳ן..... 238

ביבלישע עפאָכע

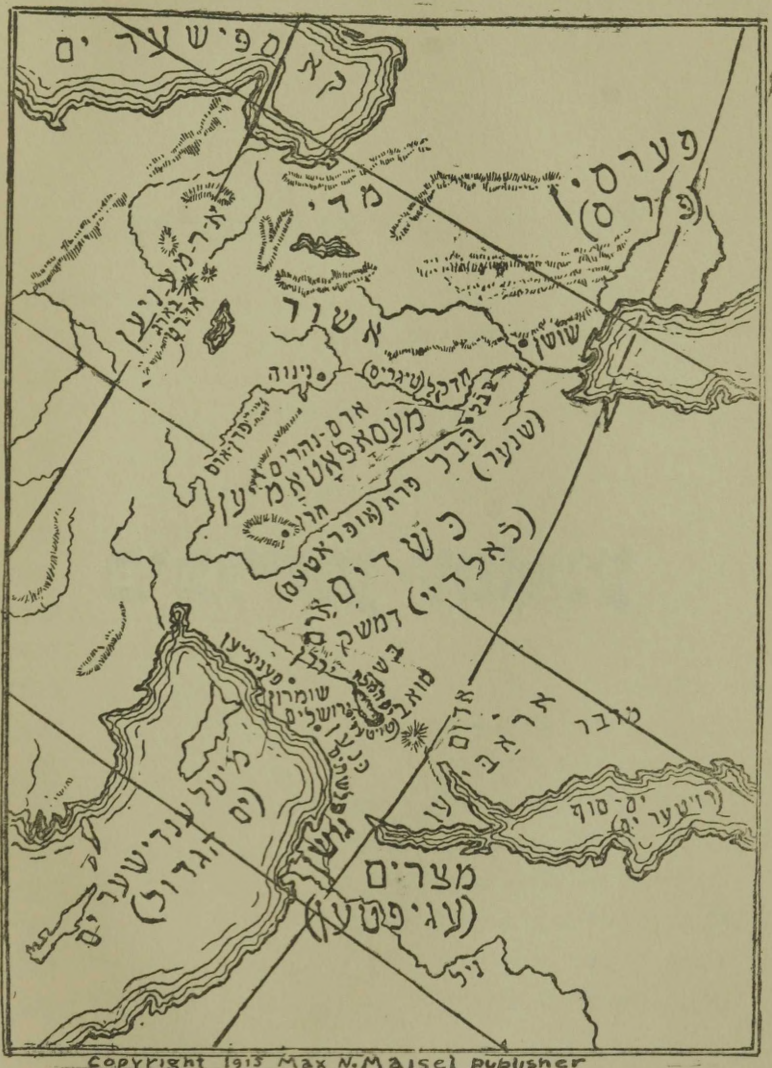

כנען און דער אוראלטער מזרח

ערשטער קאַפּיטעל.

געשיכטען וועגען די אבות פון אידישען פאָלק.

§1*) דער אוראלטער מזרח און די סעמיטען. אמאָל, אין די גאָר אלטע צייטען, ארום פיער טויזענד יאהר צוריק, האָבען אין אַזיען, אין יענע לענדער וואס ליגען ביים מיטלענדישען ים, געוועלטיגט פעלקער, וואס לויט זייער אבשטאַמונג און שפּראך האָבען זיי געהערט צו דער סעמיטישער ראסע. פון די ברייטע סטעפּעס פון אראביען פלעגען די סעמיטישע שבטים איבערוואנ־דערען אין דער שכנ'ישער מעסאָפּאַטאַמיען (ארם נהרים), וועלכע ליגט צווישען די טייכען פּרת (Euphrates) און חדקל (Tigris) אין די לעגענדען פון די פעלקער האָט זיך מעסאפּאָטאַמיען גערע־כענט פאר דער „וויגעלע פון דער מענשהייט". ווארום דאָרט זיי־נען געבאָרען געווארען די ערשטע גרויסע קעניגרייכען פון מזרח: בבל און אשור. דאָרטען האָבען זיך די סעמיטען אזוי פערשפּרייט אז מיט דער צייט האָט א גרויסער טייל פון די איינוואוינער פון לאנד זיך מיט זיי אינגאנצען צומישט; די סעמיטישע שפּראך איז געווארען די שפּראך פון די באבילאָנער און אַסיריער און פיעל מלכים פון ביידע קעניגרייכען האָבען געשטאַמט פון סעמיטען.

פון מעסאפּאטאַמיען פלעגען די סעמיטישע שבטים אריינ־דרינגען אין די לענדער, וואס ליגען נעהנטער צום ברעג פון מיט־לענדישען ים. טייל האָבען זיך בעזעצט אין ארם אָדער סיריען, טייל — אין כנען אדער פּאלעסטינא. מאנכע וואנדערנדע סע־מיטישע שבטים פלעגען געהן נאָך ווייטער, אויפ'ן אפריקאנישען ברעג פונ'ם מיטלענדישען ים, און זיינען אריינגעדרונגען אין עגיפּ־טען אָדער מצרים, — די דריטע גרעסטע מלוכה פון אוראלטען מזרח. אין נידריגען און מיטעלען מצרים האָבען די סעמיטען מיט'ן נאָמען היקסען אפילו געקראָגען די אויבערהערשאפט אי־

---

*) מיט קלענערע קינדער קען מען אָנהויבען פון §2.

בער די איינוואוינער פון לאנד. די דאזיגע הערשאפט האט גע־
דויערט עטליכע הונדערט יאהר (ארום 1600־2000 יאהר פאר דער
קריסטליכער צייטרעכנונג).

אויסער די איינזעסיגע סעמיטען, וועלכע זיינען געווארען
שטענדיגע איינוואוינער אין די פערשיידענע לענדער, זיינען נאך
געווען וואנדערנדע סעמיטען, וועלכע האבען זיך בעשעפטיגט מיט
האדעווען פיה, האבען געוואוינט אין נעצעלטען אויסער די שטעדט
און פלעגען וואנדערען פון ארט צו ארט. די איינזעסיגע סעמיטען
פלעגען זיך אויסמישען מיט אנדערע פעלקער, אבער די וואנדערנ־
דע סעמיטען פלעגען וואוינען בעזונדער און אזוי האבען זיי בעסער
אויפגעהאלטען דעם ריינעם טיפ (דעם קערפערליכען און נייסטי־
גען אויסזעהן) פון זייער ראסע. צו די דאזיגע ריינע סעמיטען
האט געהערט דער שבט פון די ע ב ר י ם . די אורעלטערען
פון דעם עברים־שבט האבען צוערשט געוואוינט אין בבל, דער־
נאך זיינען זיי אוועק צו צפון — קיין ארם, און פון דאנען האבען
זיי אינגעוואנדערט אין כנען. אין כנען האט מען די דאזיגע גרים
א נאמען געגעבען עברים, ד. ה. די וואס זיינען געקומען מ ע ב ר
הנהר, פון אויף יענער זייט טיף (פרת). בראש פון די עברים
איז געשטאנען דער עלטסטער פון דער משפחה — אברהם. אברהם
ווערט גערעכענט פאר'ן פאטער פון דעם אידישען פאלק.

ביי אלע סעמיטישע פעלקער זיינען געווען אלטע לענדען
וועגען דעם, ווי אזוי עס איז בעשאפען געווארען די וועלט, ווי אזוי
עס האבען זיך בעוויזען מענשען אויף דער ערד און ווי אזוי שפע־
טער האבען זיך די מענשען צוטיילט אין בעזונדערע פעלקער. צור־
ערשט האבען די באבילאנער, אסיריער, אראמעער, כנענים און
עברים געהאט די זעלבע לענדען און מסורות וועגען דער ענט־
שטעהונג פון דער וועלט און די מענשען. אבער מיט דער צייט
האט יערעס פאלק געענדערט די דאזיגע לענדען אויף זיין שטיי־
גער, לויט זיינע בעזונדערע רעליגיעזע בענריפען און די אומ־
שטענדען פון זיין לעבען. איבערהויפט האבען זיי זיך געענדערט
ביי יענע פון אברהמ'ס קינדער, וועלכע זיינען צולעצט דער־
נאנגען צו א גלויבען אין איין גאט און האבען זיך אבגעטיילט
פון זייערע קרוב'ישע פעלקער, וועלכע זיינען פערבליבען געזעגנדיע־

נער און האָבען געגלויבט אין א סך געטער. אָט די ערצעהלונגען וועגען די אוראלטע צייטען האָבען זיך אויפגעהיט אין די אידישע הייליגע ספרים — אין דעם תנ"ך.

§2. **די בעשאפונג פון דער וועלט און די מענשען.** אין דעם ספר בראשית, דאס ערשטע פון די אלטע, הייליגע ביכער פון אידישען פאָלק, דערצעהלט זיך ווי אזוי עס האָבען זיך בעווי־זען מענשען אויף דער וועלט, ווי אזוי פון די מענשען זיינען גע־ווארען פעלקער, און ווי אזוי פון די דאָזיגע פעלקער האָט זיך אויס־געטיילט דאָס אידישע פאָלק.

גאָט האָט בעשאפען דעם הימעל, די ערד און אלץ וואס אויף זיי געפינט זיך אין זעקס טעג. אין אָנהויב איז די ערד געווען וויסט און בערעקט מיט פינסטערניש. דאן האָט גאָט געזאגט: „יהי אור!" זאָל זיין ליכט, און עס האָט זיך געווייזען ליכט. דאס איז געווען אין ערשטען טאָג פון דער בעשאפונג. דעם אנדערען טאָג האָט גאָט בעשאפען דעם רוים־און דעם הימעל. אויפ'ן דריטען טאָג האָט זיך דאָס וואסער אבגעטיילט פון דער יבשה. דאס וואַסער זיך פערזאמלט אין ימים, אזערעם און טייכען, און אויף דער יבשה האָבען זיך בעווייזען גראזען, בוימער און אנדערע פלאנצען. אין דעם פערטען טאָג האָבען זיך בעווייזען די ליכטער אויפ'ן הימעל: דאס גרויסע ליכט, די זון, האָט אָנגעהויבען בעלייכ־טען די ערד בייטאָג, און די קליינע ליכטער, די לבנה מיט די שטערען, האָבען בעלויכטען די ערד ביינאכט. אויפ'ן פינפטען טאָג זיינען ערשינען די ערשטע לעבעדיגע בעשעפענישען: די פישען אין וואסער און די פויגעל אין דער לופט. גאָט האָט זיי געבענשט און צו זיי געזאגט: „פרו ורבו", פרוכפערט זיך און מעהרט זיך. אין דעם זעקסטען טאָג האָבען זיך בעווייזען די פער־שיידענע מינים חיות אויף דער יבשה. דעמאָלט איז אויך בע־שאפען געווארען דאָס העכערע בעשעפעניש — דער מענש. גאָט האָט בעשאפען דעם מענשען פון שטויב פון דער ערד, האָט אריין־געבלאָזען אין איהם א לעבעדיגען גייסט און האָט איהם געגעבען כח און פערשטאנד, ער זאָל קענען הערשען איבער אלע בעשעפע־נישען פון דער ערד. דעם ערשטען מענש האָט ער גערופען אדם, אלס צייכען או ער איז בעשאפען געווארען פון דער ערד, וואס

איז אויף העברעאיש „אדמה". און אזוי האָט גאָט אין זעקס טעג בעשאפען די גאנצע וועלט, די גאנצע נאטור — די לעבעדיגע און ניט־לעבעדיגע. אויפ'ן זיבעטען טאָג, דערצעהלט דער חומש, האָט גאָט גערוהט פון זיין גאנצער ארבייט וואס ער האָט געטהאָן. דעריבער איז דער זיבעטער טאָג פון דער וואָך, שבת, ער היום ביי אידען א טאָג פון רוה און מנוחה.

אז גאָט האָט בעשאפען דעם מענשען האָט ער איהם בעזעצט אין עדן, א פּראכטפולע געגענד אין מזרח, וואָס ווערט בעוואסערט פון פיער טייכען (מעסאפּאטאמיען). דאָ האָט אדם הראשון געלעבט אין א גאָרטען אין וועלכען עס זיינען געוואקסען פּרעכטיגע פרוכטבוימער. אין מיטען גאָרטען זיינען געוואקסען צוויי בוימער, — איינס האָט געהייסען „עץ החיים", דאס בוים פון לעבען, דאָס צווייטע — „עץ הדעת", דאס בוים פון וויסען. און גאָט האָט געזאגט צו אדמ'ען: „פון אלע בוימער פון גארטען מעגסטו עסען, אבער פון דעם בוים פון וויסען גוטס און שלעכטס זאָלסטו נישט עסען."

גליקליך און זאָרגלאָז האָט אדם געלעבט אין גן־עדן, אבער ער איז געווען איינזאם. דאן האָט גאָט געזאגט: „עס איז ניט גוט דעם מענשען צו זיין אליין. איך וועל בעשאפען א הילף קעגען איהם." און איינמאָל, וועו אדם איז שטאַרק געשלאָפען, האָט גאָט ארויסגענומען א ריפ פון זיין זייט. דעם אפענעם ארט האָט ער פערצוויגען מיט פלייש און הויט, און פון דעם ארויסגענומענעם ביין האָט ער בעשאפען די פרוי. און גאָט האָט געבראכט די פרוי צו אדמ'ען. וועו אדם האָט זי דערזעהן האָט ער געזאגט: „דאס איז ביין פון מיינע ביינער, און פלייש פון מיין פלייש." ד ערשטע פרוי האָט געקראגען דעם נאָמען חוה, דאָם הייסט, די מוטער פון אלעם לעבעדיגען, און אדם און חוה האָבען גלעלעבט צוזאמען אין גן־עדן. זיי האָבען גלעלעבט גליקליך ווי קינדער, זיינען געגאנגען נאקעט און האָבען זיך גאָר ניט געשעהמט מיט זייער נאקעטקייט.

נאָר דאָם גליק פון די ערשטע מענשען — דערצעהלט דער חומש ווייטער — האָט ניט לאנג געדויערט. די בייזע שלאנג האָט געזומען איינרעדען חוה'ן צו פערזוכען פון די פרוכט פון עץ־הדעת,

צו וועלכען גאָט האָט פערבאטען זיך אָנצוריהרען. די שלאַנג האָט פערזיכערט אז ווען די מענשען וועלען פערזוכען די פרוכט פון דעם עץ־הדעת, וועלען זיי וויסען אלץ אין דער וועלט און וועלען פערשטעהן גוטס און שלעכטס גלייך מיט גאָט. חוה האָט ניט געקענט בייקומען איהר נייגעריגקייט און האָט אָבגעריסען עטליכע שעהנע פירות פון דעם פארוועהרטען בוים און האָט זיי אויפגע־געסען. נאָכדעם האָט זי עס געגעבען אדמ'ען — און ער האָט אויך געגעסען. און פלוצלונג האָט זיך ביי זיי ביידען ווי די אוי־גען געעפענט, און זיי האָבען אָנגעהויבען צו פערשטעהן דאס, וואס זיי האָבען פריהער ניט פערשטאַנען. זיי האָבען צום ערשטען מאָל דערזעהן אז זיי זיינען נאקעט און זיי האָבען זיך באלד אויפגענייהט גארטלען פון פייגענבלעטער. מורא האָבענדיג פאר דער זינד וואס זיי זיינען בעגאנגען האָבען זיי זיך בעהאלטען צווישען די בוימער פון גארטען, נאָר באלד האָט אדם דערהערט גאָט'ס קול וואס האָט גערופען: „וואו ביסטו?" און אדם האָט געענטפערט: „איך האָב געהערט דיין שטים אין גארטען און האָב מיך געפארכט, ווייל איך בין נאקעט און האָב זיך בעהאלטען". און גאָט האָט געפרעגט: „ווער האָט דיר געזאגט אז דו ביסט נאקעט? צי האָסטו געגע־סען פון דעם בוים וואס איך האָב פערזאָגט דו זאָלסט פון איהם ניט עסען?" און אדם האָט מודה געווען אז ער האָט געגעסען פון די פרוכט, וואס די פרוי האָט איהם געגעבען. חוה האָט זיך פער־ענטפערט אז די שלאנג האָט זי איבערגערעדט. דאן האָט גאָט פער־שאלטען די שלאנג, און צו חוה'ן האָט ער געזאגט: „איך וועל גרויס מאכען דיין טרויער; מיט שמערצען וועסטו קינדער געבעהרען און דיין מאן וועט געוועלטיגען איבער דיר." און אדמ'ען האָט גאָט געזאגט: „פארפלוכט זאָל זיי די ערד פון דיינעטוועגען. מיט צער וועסטו עסען פון איהר אלע טעג פון דיין לעבען. מיט דעם שווייס פון דיין געזיכט וועסטו עסען ברויט, ביז דו וועסט זיך צורקקעה־רען צו דער ערד פון וועלכער דו ביזט גענומען, ווארום דו ביזט שטויב, און צו שטויב וועסטו זיך אומקעהרען". און אזוי זיינען די מענשען פאר זייער ערשטער זינד פאר'משפט געווארען אויף אייביג צו מיה און ליידען. גאָט האָט מעהר ניט געוואלט לאָזען אדמ'ען און חוה'ן אין עדן, האָט ער זיי פון דארט ארויסגעטריבען.

און זיי האָבען איצט געמוזט בעארבייטען די ערד און לעבען דורך דער מיה פון זייערע הענד.

§3. אדמ׳ס קינדער. ארם און חוה האָבען געהאט צוויי זיהן. דעם עלטערען האָט מען גערופען קין, און דעם אינגערען הבל. קין האָט זיך פערנומען מיט ערד ארבייט און הבל איז געוואן א פאסטוך. איינמאל האָבען ביידע ברידער געבראכט קרבנות צו גאָט; קין האָט געבראכט פאר א מתנה א הויפען פרוכט פון דער ערד, און הבל האָט געבראכט פון די בעסטע שאָף פון זיין סטאדע. גאָט איז בעסער געפעלען געווען די אויפפיהרונג פון דעם קלענערען ברודער, האָט ער זיך געוועגדט צו הבל׳ן און צו זיין מתנה, און צו קין׳ן און צו זיין מתנה האָט ער זיך ניט געקעהרט. דאָס האָט קין׳ן שטארק געערגערט און ער האָט דערפיהלט א קנאה צו זיין ברודער. איינמאל וואן די ברידער זיינען געווען אליין אין פעלד איז קין בעפאלען הבל׳ן און האָט איהם דער׳הרג׳עט. דאן האָט דער זינדער קין דערהערט גאָט׳ס קול: „וואו איז דיין ברודער הבל?" „איך וויים ניט" האָט קין געענטפערט, „השומר אחי אנכי, בין איך מיין ברודער׳ס היטער?" אבער גאָט, וויסענדיג אלץ, האָט איהם געזאגט: „וואס האָסטו געטהאן? די שטימע פון דיין ברודער׳ס בלוט שרייט צו מיר פון דער ערד ארויס. אצינד ביסטו פארפלוכט. די ערד וועט דיר מעהר איהרע פרוכט ניט געבען, נע ונד וועסטו זיין און פון קיין רוה וועסטו ניט ווייסען". קין האָט חרטה געקראָגען און געזאגט: „צו גרויס איז מיין זינד צו פערצייהען. אבער דו פארטרייבסט מיך פון מיין לאנד, איך וועל זיך מוזען וואנדלען אומעדום און יעדער וואס וועט מיך בעגעגנען קען מיך הרג׳ענען." דאן האָט גאָט ארויפגעלעגט אויף קין׳ן א צייכען, אז קיינער וואס וועט איהם בעגעגנען זאָל איהם קיין בייז ניט טהאָן.

אין דער געשיכטע פון קין מיט הבל׳ן וועלט פארגעשטעלט דער קאמפף צווישען דעם אייגנעזעסענעם ערד־ארבייטער און דעם וואנדערנדען פאסטוך. קינ׳ס קינדער האָבען זיך אלץ מעהר און מעהר אייגנעווהנט צו אן אייגנעזעסענעם לעבען אין דערפער און שטעדט. אייגער פון קינ׳ס אבשטאמונג, יובל, דער זוהן פון למך, האָט ערפונדען די האַרף און די פייפעל, און א צווייטער זוהן

פון למך, תובל קין, האָט ערפונדען די קונסט פון שמיעדען כלים פון קופער און אייזען. חוץ קינ'ן און הבל'ן האָט אדם געהאט א דריטען זוהן מיט'ן נאָמען שת. פון איהם איז אויך ארויסגעקומען א רייהע דורות. דער מענשליכער מין איז זיך אלץ מעהר און מעהר צעוואקסען, אבער ס'איז נאָך ניט געווען קיין גערעכטער צוזאמענלעבען צווישען די מענשען. אין די בעציהונגען צווישען מענש און מענש איז ניט געווען קיין אמת און יושר, און עס האָט געהערשט נאר די גראבע קראפט. דער שטארקער האָט אונטערדריקט און בעליידיגט דעם שוואכערען, די מדות פון די מענשען זיינען געווען ווילד און פערדארבען.

§4. דער מבול. זעהענדיג די פערדארבענקייט פון די ערשטע מענשען האָט גאָט בעשלאָסען זיי צו פארטיליגען פון דער ערד כדי צו מאכען פלאץ פאר א נייעם און בעסערען מין מענשען. אין יענער צייט האָט שוין געלעבט דער צעהנטער דור נאָך אדמ'ן. צווישען זיי איז געווען בלויז איין עהרליכער מענש, מיט'ן נאָמען נח. און גאָט האָט אנטפלעקט צו נח'ן, אז ער ווילֿ אומברענגען אלע בעוואוינער פון דער ערד דורך א מבול אדער פערפלייצונג, און ער האָט איהם געגעבען אן עצה ווי אזוי זיך צו רעטען. „מאך זיך" — האָט גאָט געזאגט צו נח'ן — „א גרויסען, הילצערנעם קאסטען. צוטייל איהם אינוועניג אויף קאמערען און גיעה אריין אהין, דו מיט דיין הויזגעזינד, און נעהם מיט זיך אויך אריין צו פאר פון יעדער לעבעדיגער בעשעפעניש. דער נאָך גרייט אן שפייז פאר דיר, פאר דיין הויזגעזינד און פאר אלע חיות אין דער תבה." און נח האָט אזוי געטהאן.

באלד נאָכדעם האָט זיך אנגעהויבען דער שרעקליכער מבול. גאנצע פערציג טעג און פערציג נעכט האָט געגאָסען רעגען אהן אויפהער. די ערד איז בעדעקט געווארען מיט א הויכען וואסער און נח'ס תבה האָט זיך אויפגעהויבען און איז געשוואומען אויפ'ן אויבערפלאך פון דעם וואסער. יעדע לעבעדיגע זאך אויף דער ערד איז אומגעקומען אין דעם מבול. גערעטעט האָבען זיך נאָר די איינוואוינער פון דער תבה. דאן האָבען די רעגענס אויפגעהערט. דאָס וואסער האָט אנגעהויבען אָבצופאלען, און די תבה האָט זיך אָבגעשטעלט אויף די הויכע בערג אררט. נח האָט גע-

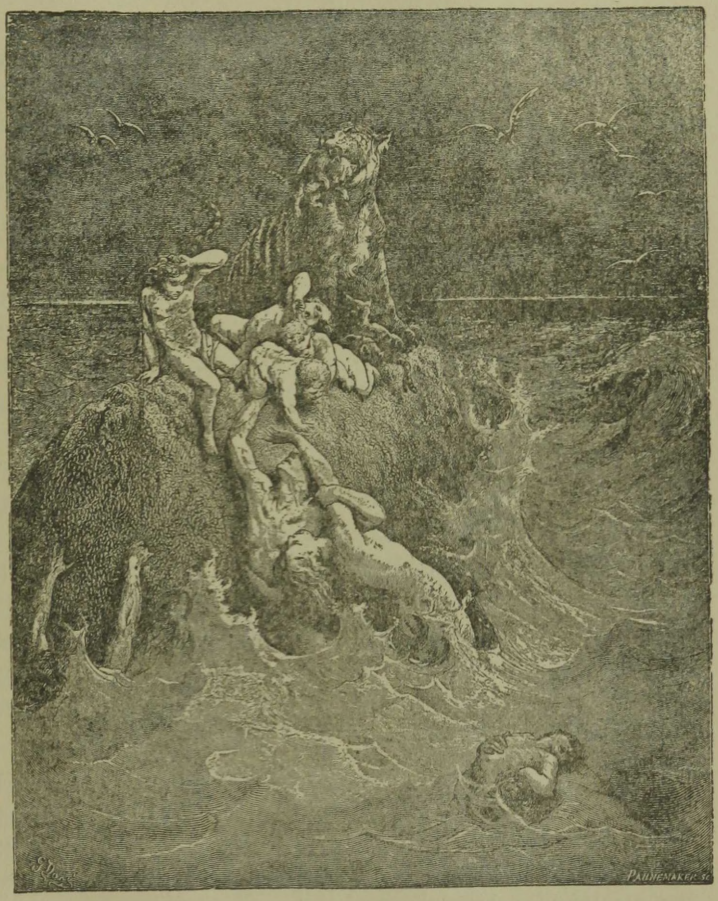

דער מבול

עפענט דעם פענסטער פון זיין תבה און האָט ארויסגעלאָזט צוערשט די ראב און דערנאָך די טויב. די פויגלען פלעגען אוועקפליהען און קומען צוריק צופליהען, ווארום זיי האָבען ניט געהאט אויף וואָס זיך אנידערצושטעלען כל זמן דאָס וואסער איז געשטאנען אויף דער ערד. איינמאָל, וועו די ארויסגעשיקטע טויב האָט זיך מעהר ניט אומגעקעהרט צום קאסטען, האָט נח פערשטאנען אז דער מבול איז פאראיבער און עס האָט זיך געווייזען יבשה. איז ער ארויס פון דער תבה צוזאמען מיט זיין משפחה און האָט אויך ארויסגעפיהרט די לעבענגעבליבענע חיות. וועו נח איז ארויס פון דער תבה האָט ער אויפגעבויט א מזבח, און האָט געבראכט אויף איהם א קרבן צו גאט עטליכע חיות, אלס צייכען פון דאנקבארקייט וואס זיי זיינען גערעטעט געווארען פון דעם מבול. גאָט איז געפעלען געווארען נח'ס פרומקייט. האָט ער פערשפראכען נח'ן אז ער וועט שוין מעהר קיין מבול ניט ברענגען אויף דער ערד פאר די זינד פון די מענשען, און האָט אנגעצייגט אויף דעם רעגענבויגען, וועלכער ווייזט זיך אפטמאָל אין די וואלקענס נאָך א רעגען, אלס סמן פון אייביגען פריעדען מיט די מענשען. גאָט האָט געבענשט נח'ן מיט זיינע קינדער און האָט געזאגט צו זיי: „פרוכפערט זיך און מעהרט זיך און פילט אָן די ערד. און אייער מורא און אייער שרעק זאָל זיין אויף אלע חיות פון דער ערד און אלע פויגעל פון הימעל; יעדע זאך וואס לעבט זאָל זיין פאר אייך צום עסען, ווי גרינס און גראז גיב איך אייך דאָס אלץ. נאָר ניט פערגיסט מענשליך בלוט, ווארום אין דער געשטאלט פון גאָט איז דער מענש בעשאפען."

§5. דער דור הפלגה. נח האָט געהאט דריי זיהן: שם, חם און יפת. זיי האָבען זיך גערעטעט פון דעם מבול אין דער תבה צוזאמען מיט זייער פאָטער. נאָכ'ן מבול האָט נח מיט זיינע קינדער אנגעהויבען בעארבייטען די ערד און פלאנצען ווייַנשטאקען. מיט דער צייט האָבען נח'ס זיהן געהאט קינדער און קינדסקינדער און דער מענשליכער מין האָט זיך וויעדער אמאָל אנגעהויבען פאר־מעהרען. ביסלעכווייז זיינען אויסגעוואקסען צאָלרייכע פאמיליען; די נאָהנטע קרוב'ישע פאמיליען פלעגען זיך פעראייניגען אין משפחות אדער שבטים. פון אנפאנג האָבען די שבטים געלעבט

פריינדליך צווישען זיך, ווי איין גרויסע הויזגעזינד, און האָבען אַלע גערעדט איין שפּראַך. געלעבט האָבען זיי גרעסטענטיילס אין טאָל שנער, אין בבל.

איינמאָל — דערצעהלט דער חומש — האָבען די איינוואוי־נער פון טאָל זיך ענטשלאָסען אויף אַ געוואַגטער זאַך. זיי האָבען גענומען בויען אַ שטאָדט, און אין מיטען שטאָדט האָבען זיי געוואָלט אויפשטעלען אַ הויכען טהורם, וואָס זיין שפּיץ זאָל דער־גרייכען צום הימעל. „דערמיט, — האָבען זיי געזאָגט, — וועלען מיר זיך מאַכען אַ צייכען, מיר זאָלען ניט צושפּרייט ווערען איבער'ן געזיכט פון דער ערד". אָבער גאָט האָט צושטערט זייער מחשבה. ער האָט צומישט די שפּראַך פון די אַלע מענשען און געמאַכט זיי זאָלען רעדען פערשיידענע שפּראַכען, אַזוי אַז איינער האָט אויפגעהערט צו פערשטעהן דעם אַנדערענ'ס לשון. דעמאָלט האָבען די מענשען געמוזט אָבשטעלען דאָס בויען און זיינען זיך צו־גאַנגען אין פערשיידענע זייטען. די שטאָדט, וועלכע זיי האָבען אָנגעהויבען בויען, האָט מען נאָכדעם גערופען בבל, ד. ה. צו־מישונג. פון בבל האָבען זיך די מענשען בעזעצט אין פערשיי־דענע לענדער און אָנגעהויבען צו לעבען אַלס בעזונדערע פעלקער. יעדעס פאָלק האָט גערעדט זיין אייגענע שפּראַך. לויט דער אידישער אמונה האָבען זיך אַלע פעלקער צוצווייגט פון נח'ס דריי זיהן. פון שם זיינען אַרויסגעקומען די פעלקער, וואָס האָבען גע־וואוינט אין מערב־אַזיען און וואָס ווערען אָנגערופען אויפ'ן נאָמען פון זייער פאָטער, סעמיטען; צום ביישפּיעל: די אַסיריער, אַראַמעער, אידען און אַראַבער; פון חם זיינען אַרויסגעקומען די מצריים, די כושים, און אַנדערע אַזיאַטישע און אַפריקאַנישע פעל־קער, און פון יפת האָבען אָבגעשטאַמט די עלטערען פון די אייראָ־פּעאישע פעלקער.

§6. דער פאָטער פון אידישען פאָלק — אברהם; די איבערוואַנדערונג פון כנען. דאָס אידישע פאָלק האָט זיך אויס־געשיידט פון דער גאַנצער סעמיטישער ראַסע אויף פאָלגענדען אופן: איינער פון שמ'ס אָבשטאַמונג מיט'ן נאָמען תרח האָט געלעבט אין אור, אַ שטאָדט אין בבל, ער מיט זיינע זיהן, אייניקלעך און אַנדע־רע קרובים. ווען תרח'ן איז שווער געוואָרען צו וואוינען אין בבל,

האָט ער געגומען אַלע זיינע קינדער און אייגענע און האָט איבער־
געוואַנדערט מיט זיי אין צפון — קיין חרן, דאָס לאַנד פון די
ארמים. דאָ איז דער אַלטער תרח אין גיכען געשטאָרבען אָן
זיינע אָבגעשטאָמטע האָבען זיך צוטיילט: די פאַמיליע פון זיין
זוהן נחור איז געבליבען אין ארם און האָט זיך צומישט מיט די
ארמים, אָבער תרח'ס אַנדערער זוהן, אברהם, האָט געגומען זיין
וויב שרה, זיין פּלימעניק לוט און אַנדערע קרובים, און האָט ארי־
בערגעוואַנדערט מיט זיי אין שכנ'ישען כנען (פּאַלעסטינא). דאָ
האָט מען די איינוואַנדערער א נאָמען געגעבען עברים, ד. ה. די
וואָס זיינען געקומען מעבר הנהר, פון אויף יענער זייט טייך. און
דער דאָזיגער נאָמען איז געבליבען פּאַר אַלע זייערע שפּעטערדיגע
דורות.

אברהם, דער פּאָטער פון אידישען פּאָלק, איז געווען דער ערש־
טער פון זיין דור וואָס האָט געגלויבט אין אַן איינציגען גאָט, דעם
בעשעפער פון הימל און ערד. די תורה דערצעהלט, ווי גאָט האָט
געהייסען אברהמ'ן געהן קיין כנען, זאָגענדיג צו אים: „גיה דיר
פון דיין לאַנד און פון דיין געבורטס־אָרט און פון דיין פּאָטער'ס
הויז צו דעם לאַנד וואָס איך וועל דיר ווייזען, וואָרום דאָרט וועט
פון דיר ארויסקומען א גרויס פּאָלק."

די אידישע איינוואַנדערער האָבען זיך אין כנען בעשעפטיגט
מיט פיהצוכט. זיי פלעגען וואַנדערען איבער'ן לאַנד און פלעגען
אויפשלאָגען זייערע געצעלטען — אמאָל דאָ, אמאָל דאָרט. וועו
דעם גאָנצען שבט פלעגט ווערען ענג אויף אין אָרט, פלעגען זיי
זיך צוטיילען אין גרופּען און זיך בעזעצען אין פערשיידענע ער־
טער. אויף דעם אופן האָט זיך פון אברהמ'ס פאַמיליע אָבגעטיילט
די פאַמיליע פון זיין פלימעניק לוט. ביידע פאַמיליעס האָבען
געהאַט א סך געצעלטען און גרויסע הערדען שאָף. אָפט פלעגט
צווישען די פאַסטוכער פון אברהם און לוט פאָרקומען קריעג איבער
וויי. דאָן האָט אברהם געזאָגט צו לוט'ן: „אונז איז ענג צו וואו־
נען צוזאַמען, לאָמיר זיך צוגעהן אין בעזונדערע זייטען." און לוט
האָט אזוי געטהאָן: ער איז צווּעק מיט זיינע מענשען און סטא־
דעם צו די ברעגען פון טויטען ים, וואו עס האָט זיך געפונען די
שטאָדט סדום, און אברהם האָט אויפגעשטעלט זיינע געצעלטען נע־

בען דער שטאָדט חברון, ביים פּליין ממרא. דאָ האָט ער געשלאָסען א בונד מיט די דאָרטיגע הערשער פון די אמורים און געלעבט פּריערלעך אלס דער עלטסטער, אדער פּאטריארך, פון דעם קליינעם וואנדערנדען שבט פון די עברים, אָדער העברעער.

§7. **די העלדישע מעשים פון אברהם און דער אונטער־גאנג פון סדום.** דאס פּריערליכע לעבען פון אברהמ'ן פלעגט אפט געשטערט ווערען דורך אומגליקען און אונרוהען. איינמאל איז אין כנען אָנגעשטאָנען א הונגער: עס איז ניט געווען קיין ברויט פאר די מענשען און קיין פּיטער פאר די פּיה. אברהם איז געצוואונגען גע־ווען זיך אריבערצוקלייבען אויף א צייט אין די שכנ'ישע געגענדען פון מצרים. דאָ איז אברהמ'ס פאמיליע פארגעשטאָנען א גרויסע סכנה: דעם עגיפּטישען קעניג פּרעה איז געקומען א געדאנק צו־צונעהמען ביי אברהמ'ן זיין שענע פרוי שרה. און ער האָט זי שוין טאקע געבראכט צו זיך אין פּאלאץ. נאָר דאָ איז פּלוצלונג דער קעניג און זיינע הויזמענשען קראנק געווארען אויף א הויט אויסשלאג: אויפ'ן לייב ביי זיי זיינען געווארען געשווירען און וואונדען. דער קעניג האָט געזעהן אין דעם א שטראף פון גאָט פאר רויבען א פרעמדע ווייב, האָט ער אָבגעשיקט שרה'ן צוריק צו איהר מאן און האָט זיי געהייסען פארלאָזען מצרים. האָט אברהם מיט זיין פאמיליע זיך אומגעקערט קיין כנען.

אין גיכען האָט אברהם און זיינע מענשען געדארפט מלחמה האלטען מיט די באביל־אנער, די הערשער פון אזיען. די מלכים פון סדום און פון נאָך פיער כנע'ישע שטעדט אויפ'ן ברעג פון טויטען ים זיינען געווען אונטערטעניג צו די שטארקע מלכים פון עילם און בבל. איינמאל האָבען די כנע'ישע מלכים מורד געווען און בעשלאָסען מעהר ניט צו זיין אונטערווארפען צו די פרעמדע. דאן האָבען די מלכים פון עילם און בבל זיך אריינגעריסען מיט א חיל אין כנען, און זיינען בעפאלען די איינוואוינער פון סדום און די שכנ'ישע שטעדט. די זיעגער האָבען פארנומען א סך רויב און האָ־בען אויך אוועקגעפיהרט געפאנגען אברהמ'ס פּלימעניק, לוט, וועל־כער האָט געוואוינט אין סדום. וועז אברהם האָט זיך דערפון דער־וואוסט, האָט ער געזומען א מחנה פון עטליכע הונדערט מאן און האָט זיך געלאָזט לויפען נאכ'ן שונא. ער האָט זיי אָנגעיאגט אין

המשק, ארם, האָט בעפרייט לוט'ן און די אַנדערע געפאַנגענע און האָט אַבגענומען אלץ וואס די באַבילאַנער האָבען אַנגערויבט אין סדום. דער קעניג פון סדום האָט זיך זעהר דערפרעהט און האָט פאַרגעלעגט אברהמ'ן ער זאל זיך, אלס זיעגער, נעהמען די אומגעקעהרטע רויב. נאָר דער ארענטליכער אברהם האָט געזאָגט: „איך שוואר ביי גאָט אז איך וועל ניט נעהמען אפילו א פאָדעם אדער א שוך־בענדעל, חוץ דאָס וואָס איז אוועק אויף שפייז פאר מיינע קריעגער". דיעזער נצחון פון אברהמ'ן, זיין עהרליכקייט און גוטסקייט האָבען זיין נאָמען בעריהמט געמאכט איבער גאנץ כנען.

נאָר עס איז ניט בעשערט געווען אז סדום און די ארומיגע שטעדט זאָלען לאַנג דויערען נאָכדעם ווי זיי האָבען זיך מיט אברהמ'ס הילף בעפרייט פון פרעמדען יאָך. אין יענע שטעדט — דערצעהלט דער חומש — זיינען די מענשען געווען זעהר זינדיג און שלעכט, און זיינען געווען אריינגעטאָן אין רציחות, רויב און אויסגעלאַסענקייט. האָט גאָט אנטפלעקט אברהמ'ן אז אויף די זינדיגע איינוואוינער פון סדום און די ארומיגע שטעדט וועט אין גיכען קומען א שרעקליכער חורבן. האָט אברהם אַנגעפאַנגען צו בעטען גאָט, ער זאל זיך מרחם זיין אויף די סדום לייט, צווישען וועלכע עס זיינען אפשר פאראן אויך עהרליכע מענשען. און גאָט האָט איהם געזאגט: „אויב איך וועל געפינען אין סדום פופציג עהרליכע לייט וועל איך שוינען די גאנצע שטאָדט פון זייערטוועגען". אברהם האָט געפועלט ביי גאָט ער זאל שוינען די שטאָדט אפילו ווען עס וועלען זיך אין איהר געפינען בלויז צעהן עהרליכע לייט. נאָר אפילו צעהן ארענטליכע מענשען האָבען זיך אויך ניט געפונען אין דער פערראַרבענער שטאָדט. לוט איז אַנגעזאָגט געווארען וועגען דעם אומגליק וואס דארף קומען אויף סדום, איז ער מיט זיין פאמיליע שנעל אוועק פון שטאָדט. דאן האָבען זיך א גאָס געטהאָן פון הימעל שטראָמען שוועבעל און פייער אויף סדום, עמורה און די ארומיגע שטעדט. די שטעדט זיינען פערברענט געווארען, די מענשען זיינען אומגעקומען, און די גאנצע געגענד איז פערוואנדעלט געווארען אין א טרויעריגער וויסטעניש. (לויט דער לעגענדע איז עס די וויסטעניש וואָס רינגעלט ארום ביז היינטיגען טאָג די ברעגען פון דעם געזאלצענעם אדער טויטען ים). לוט

מיט זיין פאמיליע זיינען אוועק אין די בערג. דאָ האָבען זיינע טעכטער געבאָרען צוויי זיהן: מואב און בן־עמי. די זיהן זיינען געווען די פאָטערס פון די צוויי פעלקער: מואב און עמון, וועלכע זיינען אין שפעטערע צייטען אויסגעוואקסען אין בעזונדערע מלוכות, צו מזרח זייט פון ירדן.

§8. ישמעאל און יצחק. אברהם און זיין ווייב שרה זיינען שוין געווען זעהר אלט און קיין קינדער האָבען זיי נאָך ניט געהאט. האָט אברהם געגומען נאָך א ווייב, איינע פון זיינע דיענסטען, די עגיפטין הגר, איהרע קינדער זאָלען זיך ערציהען ביי שרה'ן אין הויז און זאָלען פעררעכענט ווערען ווי איינענע. הגר האָט דאָן געבאָרען א זוהן מיט'ן נאָמען ישמעאל, נאָר ניט דעם זוהן איז בעשערט געווען צו ווערען דער יורש פון אברהמ'ן, וואָרום וען אברהם איז שוין כמעט הונדערט יאָהר אלט געווען, האָט איהם גאָט אָנגעזאָגט אז אין גיכען וועט ביי איהם געבאָרען ווערען א זוהן פון זיין פרוי שרה. אברהם האָט זיך געוואונדערט און געטראכט: צי קענען ביי א הונדערט יעהריגען זקן געבאָרען ווערען קינדער, און צי קען די נייניציג יעהריגע שרה נאָך געבעהרען? געלאכט האָט אויך שרה, ווען איינמאל זיינען צו זיי אין געצעלט געקומען דריי געהיימניספולע וואנדערער און האָבען איהם פאָראויסגעזאָגט אז אין א יאָהר ארום וועט זי האלטען אויף די הענד איהר איינענעם זוהן. אָבער די נבואה איז מקוים געווארען: אין א יאָהר ארום האָט שרה געבאָרען א זוהן, וועלכען מען האָט א נאָמען געגעבען יצחק. אויפ'ן אכטען טאָג האָט מען דאָם קינד מל געווען. דאָם זעלבע האָבען נאָך פריהער געטהאָן אברהם און אלע זכרים פון זיין פאמיליע, אלס סמן פון אייביגען בונד צווישען גאָט און דעם אידישען פאָלק. פון יענער צייט אָן ווערט דאָם זעלבע געטהאָן ביז היינטיגען טאָג מיט אלע נייגעבאָרענע אינגלעך ביי אידען.

אין זיין קינדהייט פלענט יצחק ליעב האָבען זיך שפיעלען מיט זיין ברודער ישמעאל'ן. אָבער שרה'ן איז ניט געפעלען געווען וואָס איהר זוהן און דער זוהן פון דער דיענסט ווערען אויפגעצויגען ווי צוויי גלייכע יורשים פון אברהמ'ן. האָט זי געפאָדערט פון איהר מאן, ער זאָל ארויסטרייבען פון זיין הויז ישמעאל'ן און זיין מוטער הגר. אברהמ'ן האָט זעהר באנג געטהאָן וואָס ער דארף

בעליידיגען ישמעאל'ן, נאר ער האָט געמוזט טהאָן שרה'ס פער־
לאנג. האָט ער געהייסען הגר'ן אוועקגעהן מיט ישמעאל'ן פון זיין
חויז, און האָט איהר געגעבען אויפ'ן וועג ברויט און א לאגעל מיט
וואסער. הגר איז מיט איהר זוהן אוועק אין מדבר און האָט
דאָרט פערבלאָנדזעט. דאָס וואסער פון לאגעל האָט זיך אויס־
געלאָזט און זיי האָבען ניט געהאט וואס צו טרינקען. דאָן האָט
הגר איבערגעלאָזט איהר קינד אונטער א קוסט און האָט געזאָגט:
„איך וויל ניט זעהן ווי אזוי מיין קינד וועט אויסגעהן פון דורשט".
און אליין האָט זי זיך געזעצט פון ווייטענס און האָט זיך ביטער
צעווויינט. פלוצלונג האָט זי דערהערט די שטימע פון א מלאך
פון גאָט: „וואס איז דיר, הגר? ניט האָב קיין מורא: גאָט
האָט דערהערט די שטימע פון דיין קינד. הויב אויף דיין זוהן און
פיהר איהם פאר דער האנד, וואָרום איך וועל איהם מאכען פאר א
גרויס פאָלק." הגר האָט אויפגעהויבען די אויגען און האָט באלד
דערזעהן א ברונען מיט וואסער. זי איז אוועק, האָט אָנגעפילט דעם
לאגעל מיט וואסער און האָט אָנגעטרונקען איהר זוהן. ישמעאל איז
געבליבען וואוינען אין מדבר. ער איז געווארען א פלינקער רייטער
און בויגענשיסער. די קינדער און אבגעשטאָמטע פון ישמעאל'ן
האָבען אומגעוואנדערט אין דעם אראבישען מדבר צו דרום זייט
פון פאלעסטינא. ישמעאל ווערט גערעכענט פאר דעם פאטער פון
די אראבער.

§9. אברהמ'ס נסיון, די עקדה. אין יענער צייט האָט זיך
אברהם איבערגעצויגען פון חברון אין דער שטאָדט גרר, אין דרום־
מערב פון פאלעסטינא. לעבענדיג דא צווישען געצענדיעגער איז
ער דאָך געבליבען טריי דעם גלויבען אין אן אייניציגען גאָט. אייני־
מאל האָט גאָט געוואלט אויספרובען אברהמ'ן און האָט צו איהם
געזאגט: „נעהם דיין זוהן, דיין אייניציגען, וואס דו האָסט ליעב,
יצחק'ן, און געה אין דעם לאנד מוריה, און ברענג מיר איהם דאָרט
פאר א קרבן אויף אייניגם פון די בערג וואָס איך וועל דיר זאָגען."

שווער איז געווען אברהמ'ן צו דערפילען דעם דאָזיגען פער־
לאנג פון גאָט, אבער ער האָט ניט געוואלט עובר זיין אויף גאָט'ס
וואָרט. איז ער אויפגעשטאנען בעגינען צו טאָגען, האָט אָנגעזא־
טעלט זיין עזעל, האָט מיטגענומען יצחק'ן און זיך געלאָזט אין וועג

אריין צום אָנגעציִיגטען אָרט. יצחק האָט געמיינט אז זיין פאטער וועט ברענגען פאר א קרבן א שעפּס אדער א בארַאן. וועז אברהם האָט שוין צוגעגרייט אלץ צו ברענגען דעם קרבן, האָט איהם יצחק געפרעגט: „אָט איז דאָס פייער און דאס האָלץ, אוז וואו איז דער שעפּס פאר דער עולה?“ אברהם האָט שווייגענדיג געגומען זיין זוהן אוז איהם געבונדען, האָט איהם אוועקגעלעגט אויפ'ן מזבח אויף דעם האָלץ, אוז האָט שוין אויסגעשטרעקט זיין האנט מיט'ן מעסער, נאָר אין דעם אויגענבליק האָט ער דערהערט א קול פון הימעל: „אברהם, אברהם, זאָלסט ניט אויסציהען דיין האנט צום אינגעל אוז זאָלסט גאָר ניט טהאָן צו איהם. איצטער וויים איך אז דו ביסט גאָטספאָרכטיג, ווען דו האָסט ניט פערמיטען פון מיר אפילו דיין אייניציגען זוהן". וועז אברהם האָט אויפגעהויבען זיינע אויגען אָט ער דערזעהן ניט וויט א בארַאן, וועלכער האָט זיך פארפלאָנטערט מיט די הערנער אין די קוסטעס. דער גליקליכער אברהם האָט ארונטערגענומען זיין זוהן פון דעם מזבח אוז אנשטאט איהם האָט ער געבראכט דעם בארַאן פאר א קרבן צו גאָט. גאָט האָט ניט געוואלט קיין מענשליכע קרבנות, אזוי ווי עס פלעגען אין יענער צייט ברענגען די היידנישע אייניוואוינער פון כנען לכבוד זייערע נעצען. מיט דער עקדה האָט ער נאָר געוואלט אויספרובען זיין ליעבלינג, אברהמ'ן, אוז ער האָט זיך איבערצייגט, אז דער אידישער פאטריארך איז איהם איבערגעגעבען מיט דער גאנצער נשמה אוז איז גרייט צו אָפּפערען אלץ אבי נאָר צו דערפילען דעם רצון פון גאָט.

§10. יצחק'ס הייראט. שרה, אברהמ'ס ווייב, איז געשטאָרבען אין עלטער פון הונדערט אוז זיבען־אוז־צוואנציג יאהר. אברהם האָט ביטער בעקלאָגט זיין ווייב אוז האָט זי מקבר געווען נעבען חברון, אין דער מערת המכפלה, אויף א חלק ערד, וואס ער האָט געקויפט ביי די חתים. נאָכדעם האָט דער אלטער פאטריארך געגומען טראכטען וועגען געפינען א ווייב פאר יצחק'ן. האָט ער צוגערופען זיין געטרייען דיענער אוז הויז־פיהרער, אליעזר, אוז האָט איהם געזאָגט: „שווער מיר אז דו וועסט ניט נעהמען פאר מיין זוהן א ווייב פון די כנענ'ישע טעכטער, צווישען וועלכע מיר וואוינען, נאָר דו וועסט גיהן אין מיין געבורטס־לאנד אוז דאָרט

וועסטו אויסקלייבען א ווייב פאר מיין זוהן." אליעזר האָט גע־שווארען, האָט גענומען צעהן קעמלען, האָט זיי אָנגעלאָדען מיט אלדאָס גוטס און איז אוועק קיין ארם, ד. ה. מעסאָפּאָטאַמיען. אין א קורצער צייט ארום איז ער אָנגעקומען אין דער שטאָדט וואו עס האָבען געוואוינט אברהמ'ס קרובים, פון זיין ברודער נחור'ס צד.

הינטערן שטאָדט, ביים ברונען, האָט זיך אליעזר אָבגעשטעלט מיט זיינע קעמלען. דער טאָג האָט זיך שוין גענייגט צום אונטער־געהן און עס האָט זיך דערנעהנטערט די שטונדע ווען די מיידלעך פון שטאָדט פלעגען ארויסגעהן צום ברונען שעפּען וואסער. אליעזר איז געבליבען ווארטען ביז די מיידלעך וועלען ארויסקומען, און האָט ביי זיך אזוי בעשלאָסען: „איך וועל בעטען איינע פון זיי מיך אָנצוטרינקען, און אויב זי וועט אָנטרינקען ניט נאָר מיך, נאָר אויך מיינע קעמלען, וועל איך וויסען אז די האָט גאָט בעשערט פאר א ווייב צו יצחק'ן." פּלוצלינג איז אָנגעקומען א יונגע מיידעל מיט א קרוג אויף איהר אקסעל. זי איז ארונטער צום ברונען, האָט אָנגעשעפּט דעם קרוג מיט וואסער און האָט גענומען ארויפגעהן. איז איהר אליעזר אנטקעגען געלאָפען און האָט איהר געזאָגט: „לאָז מיר זיך אָנטרינקען פון דיין קרוג". דאָס מיידעל האָט שנעל ארונטערגעלאזען דעם קרוג פון אקסעל, האָט געגעבען אליעזר'ן זיך אנטרינקען און האָט געזאגט: „איצט וועל איך אויך אָנשעפּען פאר דיינע קעמלען צו טרינקען". און אראפּלאזענדיג זיך וויעדער צום ברונען האָט זי אָנגעשעפּט וואסער פאר די קעמלען. מיט ליעבשאפט האָט אברהמ'ס טרייער דיענער געקוקט אויף דער גוטער מיידעל. ווען זי האָט אָנגעטרונקען אלע קעמלען, האָט ער ארויסגענומען א גאָלדענעם אוירדינגעל און צוויי פינגערלעך, האָט עס דערלאנגט דער מיידעל, און האָט איהר געפרעגט: „זאָג מיר וועמעס טאָכטער ביסטו, און צי איז אין דיין פאָטער'ס הויז פאראן א פּלאץ פאר אונז איבערצונעכטיגען?" דאָס מיידעל האָט געענטפערט, אז זי איז רבקה, די טאָכטער פון בתואל און אן איי־ניקעל פון נחור, און אז עס איז אין זייער הויז פאראן ארט צו נעכ־טיגען און גענוג שפּייז פאר די פיה.

דאָ איז רבקה אוועקגעלאָפען אהיים און האָט דערצעהלט איהר מוטער וועגען אלץ וואס איז געשעהן. איז רבקה'ס ברודער, לבן,

ארוים אליעזר'ן אנטקעגען און האָט איהם געבראכט אין הויז פון זיינע עלטערען. אליעזר איז געווען נעריהרט פון דיזער נאסט־פריינדשאפט און האָט דערצעהלט רבקה'ס עלטערען און איהר ברודער דעם צוועק פון זיין קומען, און האָט ערקלערט, אז גאָט אליין, זעהט אויס, האָט בעשטימט רבקה'ן צו זיין די ווייב פון איהר קרוב יצחק'ן. און בתואל און לבן האָבען געענטפערט: „אָט איז רבקה פאר דיר, נעהם זי און זאל זי זיין די ווייב פון דעם זוהן פון דיין האר". אליעזר האָט ארויסגענומען די זילבערנע און גיל־דערנע הפצים און קליידער און האָט געגעבען דער כלה, איהר מו־טער און איהר ברודער. אויך מארגען האָבען די עלטערען געבענשט רבקה'ן און זי געלאָזט גיהן מיט אליעזר'ן קיין כנען. וועו אליעזר און רבקה זיינען צוגעפאהרען צום ארט וואו עס זיינען גע־שטאנען אברהמ'ס געצעלטען, האָבען זיי בעגעגענט יצחק'ן אין פעלד. וועו רבקה האָט זיך דערוואוסט ווער דאס איז האָט זי גענומען א טוך און פארדעקט איהר געזיכט. נאכער האָט יצחק אריינגעפיהרט רבקה'ן אין נעצעלט פון זיינע עלטערען און זי איז געווארען זיין ווייב, און ער האָט זי ליעב געקראָגען. אברהם האָט נאָכדעם געלעבט נאך א קורצע צייט און איז געשטארבען אין טיע־פען אלטער, צו הונדערט און פינף־און־זיעבציג יאהר. מען האָט איהם מקבר געווען נעבען שרה'ן אין דער מערת המכפלה, ביי חברון.

§11. יצחק און זיינע זיהן. נאך אברהמ'ס טויט איז יצחק געווארען דער עלטסטער, אדער פאטריארך, פון דעם אידישען שבט. ער האָט אויך געוואוינט אין דרום־כנען, און האָט זיך בעשעפטיגט ניט נאר מיט פיהצוכט, נאר אויך מיט ערדארבייט. פון זיין פרוי רבקה האָט יצחק געהאט צוויי זיהן, א צווילינג. דעם ערשטען האָט מען גערופען עשו, און דעם אנדערען — יעקב. וועו די קינ־דער זיינען אונטערגעוואקסען, האָט מען אנגעהויבען בעמערקען אז זיי אונטערשיידען זיך אייגער פון אנדערען אין זייערע נייגונגען. עשו האָט ליעב געהאט די יאגד און איז געווען א מענש פון פעלד, און יעקב האָט ליעב געהאט דאס רוהיגע לעבען פון דעם פאסטוך און איז געווען א הויז־זיצער, א יושב אהל.

איינמאל האָט זיך עשו צוריקגעקעהרט פון יאגד א מיעדער און

א הונגעריגער. דערזעהענדיג ביי יעקב'ן א געקעכטס פון לינזען, האָט ער איהם געבעטען ער זאָל דאָס איהם געבען צו עסען. און יעקב האָט איהם געזאגט: „פארקויף מיר דערפאר די בכורה". (עשו האָט זיך געריבענט פאר'ן עלטערען ברודער, און דער עלטערער האָט נאָכ'ן פאָטער'ס טויט געדארפט ווערען דער עלטסטער פון דער פאמיליע). עשו האָט געענטפערט: „איך בין טויט הונגעריג, אויף וואס דארף איך די בכורה?" און יעקב האָט געגעבען זיין ברודער זאָט אָבצוועסען און עשו'ן האָט נאָר ניט באלד געטהאָן וואס ער האָט פערקויפט זיין רעכט אויף דער בכורה פאר א טאָפ לינזען. נאָר יצחק האָט עס אזוי ווי ניט בעמערקט, און האָט זיך אויך ווייטער פערהאלטען צו עשו'ן אזוי ווי צום ערשטען זוהן. עשו פלענט אפט ברענגען פון יאגד פרישען פאנג, פלענט צוגרייטען דערפון געשמאקע מאכלים און עס אונטערטראָגען זיין פאטער; ער איז געוען יצחק'ס לייבלינג, און דער בעשיידענער יעקב איז געווען דער מוטער'ס לייבלינג.

וען יצחק איז געווארען אלט און איז שוין כמעט בלינד געוועזן, האָט ער איינמאָל צוגערופען עשו'ן און איהם געזאגט: „מיין זוהן, אָט בין איך שוין אלט און איך וויים ניט דעם טאָג פון מיין טויט. נעהם דיין בויגען, גיה אין פעלד, פאנג פון מיינעטוועגען א חיה און גרייט מיר צו מיין בעליעבטע שפייז, און איך וועל דיך בענשען איידער איך שטאָרב." רבקה האָט געהערט יצחק'ס ווערטער און איהר האָט באלד געטהאָן וואָס די פאָטערליכע ברכה וועט אָנקומען עשו'ן און ניט איהר לייבלינג יעקב'ן. האָט זי עס דערצעהלט יעקב'ן און האָט איהם אן עצה געגעבען ער זאָל אויסנארען פון דעם פאטער די ברכה פריהער פון דעם ברודער. אויף דער מוטער'ס ראָט האָט יעקב גלייך געבראכט פון דער סטאדע צוויי ציגעלעך און פון זייער פליש האָט רבקה געמאכט יצחק'ס בעליעבטען מאכל. דערנאָך האָט זי אָנגעטהאָן יעקב'ן עשו'ס יאגד־קלייידער, האָט איהם בערעקט די הענט און די האלז מיט דער פעל פון די ציגעלעך, (וואָרום עשו איז געוועזן א האָריגער) און האָט איהם געהייסען אבטראָגען צום פאטער די צוגעגרייטע שפייז. און יעקב איז געקומען צום פאָטער און געזאגט: „אָט בין איך, דיין עלטערער זוהן עשו. איך האָב געטהאָן וואָס דו האָסט מיר געהייסען. אציגנ עס אָב און

בענש מיך." דער בלינדער יצחק האָט ארומגעטאפט זיין זוהן און מיט פערוואונדערונג געזאָגט: „הקול קול יעקב, והידים ידי עשו, דער קול איז יעקב'ס, און די הענד—עשו'ס". דער אלטער האָט פונדעסטוועגען געגלויבט אז פאר איהם שטעהט עשו און האָט איהם געבענשט אזוי: „גאָט זאָל דיר געבען פון דעם טוי פון הימעל און פון די פעטקייט פון דער ערד, און פיעל קאָרן און ווין; עס זאָלען דיר דיענען פעלקער, און עס זאָלען זיך בוקען צו דיר קעניגרייכען, און זיי א האר צו דיינע ברידער." ווי נאָר יעקב איז ארויס האָט זיך עשו אומגעקערט פון דער יאגד, האָט צוגעגרייט שפייז פון זיין פאנג און האָט עס געבראכט דעם פאָטער. יצחק האָט זיך דערשראָקען און געפרעגט: „ווער־זשע איז דאָ פריהער געווען און האָט צוגענומען ביי מיר די ברכה?" עשו האָט פערשטאנען אז זיין ברודער איז איהם פערלאָפען דעם וועג און ער האָט אויסגערופען אין פערצווייפלונג: „פאָטער, צי האָסטו דען נאָר איין ברכה? בענש מיך אויך." און יצחק האָט געזאָגט: „איך האָב שוין יעקב'ן געבענשט אז ער זאָל זיין א האר איבער זיינע ברידער; און דיר וועל איך ווינשען אז דו זאָלסט זיך פערטיידיגען מיט דיין שווערד, און ווען דיין ברודער'ס הערשאפט וועט דיר ווערען שווער, וועסטו מיט מאכט אראבווארפען זיין יאָך פון דיין האלז." פון דעמאָלט אָן האָט עשו געטראָגען א שנאה צו זיין ברודער יעקב'ן. „ער האָט צוערשט אויסגענארט ביי מיר די בכורה, און נאכהער אויך די ברכה וואס איז געווען בעשטימט פאר מיר", האָט זיך עשו געקלאָגט. און ער האָט בעשלאָסען צו הרג'ענען יעקב'ן אזוי שנעל ווי דער פאטער וועט שטארבען. דערוויסענדיג זיך פון עשו'ס מחשבה, האָט רבקה געפרעגט יעקב'ן און איהם געזאגט: „אנטלויף צו מיין ברודער לבן אין חרן, און פערבלייב דארט ביז עס וועט גע־שטילט ווערען דער צאָרן פון דיין ברודער." יצחק האָט אויך גע־ראטען יעקב'ן ער זאָל געהן צו לבן'ן קיין מעסאפאטאמיען און דארט זיך געפינען א ווייב פון דער אייגענער משפחה. יעקב האָט אזוי געטהאָן און האָט זיך אוועקגעלאָזט אין ווייטען וועג אריין.

§12. יעקב אין מעסאָפאָטאָמיען. לאנג איז יעקב גע־נאנגען פון כנען קיין מעסאפאטאמיען. אין איין ארט אין מעסא־פאטאמיען, וואו עס האָט איהם פערכאפט די נאכט, האָט דער וואנ־

דערער זיך געלעגט שלאָפען און צוקאָפענס האָט ער זיך געלעגט א שטיין, און ער האָט געזהן א וואונדערליכען חלום: עס שטעהט א לייטער, וואס זיין שפיץ דערגרייכט ביז'ן הימעל, און מלאכים געהען אויף איהם אראב און ארויף. און ער האָט דערהערט א שטימע פון גאָט: „איך בין מיט דיר און וועל דיך היטען איבעראל, און נאָכדעם וועל איך דיר אומקעהרען צו דיין פאטערלאנד." יעקב האָט זיך אויפגעכאפט און זיך געפרעהט איבער דעם פיעל פערשפרעכענדען חלום. דעם שטיין אויף וועלכען ער איז געשלאָפען האָט ער אוועקגעשטעלט פאר א דענקמאל, כדי, וועז ער וועט זיך אומקעהרען אהיים, זאל ער אויף דעם הייליגען ארט אויסבויען א הויז צו גאָט. אין שפעטערע צייטען איז אויף דעם דאָזיגען ארט געגרינדעט געווארען די אידישע שטאָדט בית־אל (נאָט'ס הויז).

נאָך לאנגע וואנדערונגען איז יעקב אָנגעקומען צו א פעלד. אין מיטען פעלד איז געשטאָנען א ברונען און ארום ברונען זיינען געווען אויסגעלעגט פאסטוכער מיט זייערע סטאדעס שאָף. דאס איז געווען א פעלד נעבען חרן. די פאסטוכער האָבען יעקב'ן דערצעהלט אז זיי קענען זיין פעטער לבן'ן. דערווייל איז אין פעלד אָנגעקומען רחל, לבן'ס אינגערע טאָכטער, אָנצוטרינקען איהרע שאָף. דער ברונען איז געווען צוגעדעקט מיט א גרויסען שטיין, און פאר דער יונגער מיידעל איז שווער געווען דעם שטיין אראב־צונעהמען. וועז יעקב האָט פון די פאסטוכער דערהערט וועז די מיידעל איז, איז ער צוגעלאָפען צום ברונען, האָט אראבגעוואלצרפען דעם שטיין און האָט אָנגעטרונקען רחל'ס שאָף. דאן האָט ער איהר געזאגט אז ער איז איהר שוועסטערקינד, און ער האָט זי געקושט און איז געווען אזוי גערירט פון דער בעגעגעניש, אז ער האָט זיך צע־ווייגט. רחל איז געלאָפען אהיים, און באלד איז געקומען איהר פא־טער. לבן האָט מיט פרייד בעגעגענט זיין פלימעניק און איהם געבראכט אין זיין הויז. און יעקב איז פערבליבען צו וואוינען אין לבן'ס הויז.

אויסער רחל'ן האָט לבן געהאט נאָך אן עלטערע טאָכטער, לאה. לאה האָט געהאט שוואכע אויגען, אבער רחל איז געווען זעהר א שעהנע. יעקב האָט ליעב געקראָגען רחל'ן און האָט געזאגט צו לבן'ן: „איך וועל דיר דיענען זיבען יאהר, אויב דו וועסט מיר גע־

בען פאר א ווייב דיין אינגערע טאכטער רחל." לבן האָט איינגע־ שטימט און יעקב האָט אבגעריעגט ביי זיין פעטער זיבען יאהר. ער האָט געפיטערט זיינע סטאדעס ביי טאָג און זיי געהיט ביי נאכט; ער האָט פלייסיג געארבייט פאר זיין געליעבטער רחל, און די זיבען יאהר דיענסט זיינען פאר איהם פערלאָפען ווי עטליכע טעג. נאָר לבן האָט אבגענארט זיין פלימעניק. וועז די זיבען יאהר זיינען אוועק האָט ער אנשטאט רחל'ן איהם געגעבען פאר א ווייב איהר עלטערע שוועסטער לאה. וועז יעקב האָט זיך בע־ קלאָגט אויף דער דאָזיגער רמאות, האָט איהם לבן געזאָגט: „עס איז ביי אונז ניט אָנגענומען אויסצוגעבען די אינגערע שוועסטער פאר דער עלטערער; דיען ביי מיר נאָך זיבען יאהר אוז אויך ווען דיר געבען רחל'ן אויך." יעקב איז פערבליבען דיענען, אוז אויך אזא אופן האָט ער געקראָגען צוויי ווייבער. די ניט געליעבטע ווייב לאה האָט געהאט א סך קינדער; זי האָט געבאָרען זעקס זיהן: (ראובן, שמעון, לוי, יהודה, יששכר אוז זבולן) אוז א טאָכ־ טער (דינה). רחל אבער האָט קיין קינדער ניט געהאט אוז דאס האָט איהר פערשאפט פיעל צער. ערשט אין א לאנגער צייט ארום האָט זי געהאט א זוהן, יוסף. לויט דעם מנהג פון די מזרח־לענ־ דער האָט יעקב געהאט נאָך קינדער פון זיינע צוויי דיענסטען, בלהה אוז זלפה. די ערשטע האָט געהאט צוויי זיהן: דן אוז נפתלי אוז די אנדערע — אויך צוויי: גד אוז אשר.

וועז ביי יעקב'ן איז שוין געווארען א גרויסע געזינד האָט ער ערקלערט לבן'ן אז ער וויל זיך צוריקקעהרען אהיים, אין כנען. אבער לבן האָט איהם ניט געוואלט אוועקלאָזען, וויל יעקב האָט גוט געוואוסט ווי צו האַדעוועז פיה אוז האָט שטארק פערמעהרט די סטאדעס פון זיין האר. לבן האָט דעריבער איינגערעדט יעקב'ן צו בלייבען, אוז האָט איהם צוגעזאגט פערשיידענע הבטחות. לבן האָט געשענקט יעקב'ן א טייל פון זיינע סטאדעס, אוז אין עטליכע יאהר ארום איז יעקב געווען זעהר ריך אין שאָף, ציגען, קעמלען אוז אויך קנעכט אוז דיענסטען. אבער לבן האָט אלץ ניט געלאָזט יעקב'ן אוועקגעהן. האָט איינמאל יעקב געזומען זיינע ווייבער, זיינע קינדער, זיינע קנעכט אוז סטאדעס אוז איז בשתיקה מיט זיי אוועק. די אנטלאָפענע זיינען שוין געווען אריבער דעם טייך,

וועז לבן מיט זיינע מענשען האָבען זיי פֿלוצלונג אָנגעיאָגט. לבן האָט נעשטראָפט יעקב'ן פאר וואס ער האָט זיך ארויסגע'גנב'עט, נאָר יעקב האָט איהם געענטפערט, אז ער האָט איהם געטריי גע־דינט צוואנציג לאנגע יאהר, און אז איצט וויל ער זיך שוין אומ־קערן אהיים מיט זיין פאמיליע און מיט זיין עהרליך אָנגעלעבטען פערמעגן. נאָך לאנגע וכוחים זיינען זיך יעקב און לבן צוגאנגען. זיי האָבען אויפגעשטעלט נעבען ירדן א בערגעל פון שטיינער, כדי אבצוצייכענען די גרעניצען פון זייער ערד, און האָבען זיך נעגע־בען א שבועה קיינמאל אויפער דעם אנדערען ניט טשעפֿען. דאן האָט זיך לבן אומגעקעהרט קיין מעסאפאטאמיען, און יעקב האָט זיך געלאָזט קיין כנען.

§13. יעקב און זיינע קינדער אין כנען. צוריקקעהרענ־דיג צו זיין געבאָרנלאנד, האָט יעקב בערעכענט אז איהם וועט אויסקומען זיך צו בענגענען מיט זיין ברודער עשו'ן, פון וועל־כען ער איז אמאל אנטלאָפֿען, און ער האָט געוואָלט שלום מאכען מיט איהם. האָט ער געשיקט פֿאָראוים שלוחים צו עשו'ן, וועלכער האָט געוואוינט אויפ'ן בארג שעיר, איהם צו בעטען צו שליסען פֿריעדען מיט איהם. נאָר די שלוחים זיינען באלד געקומען צוריק און געמאלדען, אז עשו געהט שוין אנטקעגען זיין ברודער און מיט איהם געהען פיער הונדערט מאן. יעקב האָט זיך שטאַרק דערשראָקען און האָט מתפלל געווען צו גאט ער זאל איהם בעשי־צען. דאן האָט ער צוטיילט זיינע מענשען און סטאדעם אויף צוויי מחנות. פון פאָרנט האָט ער געשטעלט די קנעכט און דיענס־טען און איניגע סטאדעם, וועלכע ער האָט בעשטימט פאר א מתנה עשו'ן, און הינטען זיינען געגאנגען יעקב'ס וויבער און קינדער מיט'ן איבעריגען צוג. וועז עשו איז שוין געווען נאָר נאָהנט איז יעקב ארויסגעטראָטען פאראוים און האָט זיך זיבען מאל פארנייגט פאר איהם צו דער ערד. עשו איז שטאַרק גערירט גע־ווארען פון זיין ברודער'ס אונטערטעניגקייט, און ער האָט איהם ארומגענומען און געקושט און זיי האָבען זיך ביידע צעווויינט. די אלטע שנאה איז פערגעסען געווארען. עשו האָט זיך פון אנפאנג ענטזאגט אָנצונעהמען די מתנות פון דעם ברודער, נאָר יעקב האָט איהם שטאַרק געבעטען און ער האָט זיי גענומען. דאן האָבען זיך

די ברידער צושיידט. עשו איז אוועק צוריק אין שעיר און פון איהם איז שפּעטער ארויסגעקומען דאָס קריגעריש פֿאָלק אדום, וואָס האָט געלעבט אין דרום־כנען. און יעקב האָט אויף דערווייל אויפגעשלאָגען זיינע געצעלטען נעבען דער שטאָדט שכם, אין מיטל־כנען.

נאָר דאָ איז געשעהן א טרויעריגע פּאסירונג. דער זוהן פון דעם קעניג פון שכם, וועלכער האָט אויך געהייסען שכם, האָט דערזעהן יעקב'ס טאָכטער דינה איינמאָל וועו זי איז געגאנגען אליין שפּאציערן, און האָט זי געפאנגען. שכם האָט דינה'ן געוואלט נעהמען פאר א ווייב, נאָר יעקב האָט ניט געקענט געבען זיין טאָכטער פאר א ווייב צו אייניעם פון א פרעמדען פֿאָלק. אבער דער יונגער קעניג האָט מיט גוואלד געהאלטען דינה'ן אין זיין הויז. דאָן האָבען יעקב'ס מוטיגע זיהן שמעון און לוי בעוואפענט זיי־ערע מענשען און זיינען פלוצלונג בעפאלען די אייגוואוינער פון שטאָדט. זיי האָבען ג'הרג'עט דעם קעניג מיט זיין זוהן און האָבען בעפרייט זייער שוועסטער און זיינען מיט איהר אוועק.

נאָך דער דאָזיגער געשעהענים האָבען די ארומיגע פעלקער פון כנען זיך אָנגעהויבען פערהאלטען פיינדליך צו יעקב'ן און זיין שטאָם, און יעקב און זיין פאמיליע האָבען געמוזט אוועקוואנדערען צו דרום, צו דעם ארט וואו שפּעטער איז געשטאָנען די שטאָדט בית־אל. אין דיזען ארט האָט יעקב אמאָל געגעכטיגט וועו ער איז געלאָפען פון עשו'ן, און ער האָט איצט אויך דעם פלאץ אויס־געבויט א מזבח צו גאָט. ער האָט אויך געהייסען זיין הויזגע־זינד פערניכטען אלע געצענבילדער, וואס זיי האָבען געבראכט מיט זיך פון מעסאפאטאמיען, פון דעם הויז פון לבן, דעם געצענ־דיענער. דאָ — דערצעהלט דער חומש, — האָט זיך גאָט וויעדער בעווייזען צו יעקב'ן און איהם געהייסען פון היינט און ווייטער זיך רופען מיט'ן נאָמען ישר א ל (א ל מיינט גאָט). ציהענדיג ווייטער צו חברון, וואו עס האָט נאָך געלעבט דער אלטער יצחק, האָט זיך יעקב אָבגעשטעלט אין וועג, ניט ווייט פון דער שטאָדט בית־לחם. דאָ האָט רחל געבאָרען א צווייטען זוהן, וועלכען זי האָט א נאָמען געגעבען בנימין, און איז אין קימפּעט געשטאָרבען. יעקב האָט מקבר געווען זיין געליעבטע פרוי אין מיטען וועג און האָט גע־

שטעלט א מצבה אויף איהר קבר. דאן איז ער אנגעקומען צו זיין פאטער יצחק'ן אין חברון און איז דא פערבליבען וואוינען. אין גיכען איז יצחק געשטארבען, הונדערט און אכציג יאהר אלט. מען האט איהם מקבר געווען, אזוי ווי פריהער רבקה'ן אין דער מערת המכפלה, נעבען חברון, אין אברהמ'ס פאמיליען־קבר. דער עלטסטער און פיהרער פון דעם אידישען שבט איז איצט געווארען יעקב.

14 §. יוסף און זיינע ברידער. פון אלע צוועלף זיהן האט יעקב אם שטארקסטען ליעב געהאט יוסף'ן, רחל'ס זוהן. יוסף איז געווען זעהר א שענער. דער פאטער האט איהם אויסדערוועהלט פון אלע זיינע ברידער און האט איהם געשענקט א העמד אין רייכע קאליר. די ברידער האבען יוסף'ן מקנא געווען און האבען איהם ניט ליעב געהאט, און מיט זיינע אונפארזיכטיגע רייד און האנדלונגען האט ער נאך די קנאה פארשטארקט. אייניאל האט יוסף געזעהן א חלום און ער האט איהם דערצעהלט זיינע ברידער: „איך האב געזעהן" — האט ער געזאגט — „אין חלום ווי מיר אלע זיינען אין פעלד און מיר בינדען גארבען; פלוצלינג האט זיך מיין גארב אויפגעהויבען און איז געבליבען שטעהן, און אייערע גארבען האבען זיך געשטעלט ארום איהם, און האבען זיך געבוקט צו איהם." זיינע ברידער זיינען אין כעס געווארען און האבען געזאגט: „צי דענקסטו אז דו וועסט אמאל זיין הערשער איבער אונז?" און זיי האבען איהם נאך שטארקער פערהאסט. א צווייטען מאל האט יוסף דערצעהלט דעם פאטער און די ברידער, אז איהם האט זיך גע'חלומ'ט ווי די זון, די לבנה און עלף שטערען בוקען זיך צו איהם. יעקב האט אנגעשריען אויף יוסף'ן און געזאגט: „שוין זשע דענקסטו, אז איך און דיין מוטער און דיינע עלף ברידער וועלען קומען זיך בוקען צו דיר צו דער ערד?"

אייניאל האבען די ברידער נעפיטערט זייערע הערדען אין שכם און יעקב האט געשיקט יוסף'ן אהין צו זעהן אויב זיי זיינען גענונד און אויב די פיה איז גאנץ. דערזעהענדיג יוסף'ן פון ווייטען האבען די ברידער געזאגט: „אט געהט דער בעל־החלומות; לאמיר איהם הרג'נען און אריינווארפען אין א גרוב און דעם פאטער וועלען מיר זאגען, אז א ווילדע חיה האט איהם פארצוקט. און דע־

מאלט וועלען מיר זעהן וואס עס וועט ארויסקומען פון זיינע חלומות".
וועז ראובן, יעקב'ס עלטסטער זוהן, האָט דאס דערהערט, האָט ער אָננעהויבען איינרעדען די ברידער, אז עס איז ניט רעכט צו הרג־ענען יוסף'ן, און אז בעסער וואלט געווען אריינווארפען איהם לע־בעריגערהייד אין א גרוב. ראובן האָט עס געזאָגט מיט דער כוונה צו ראטעווען שפעטער יוסף'ן און איהם אבפיהרען צום פא־טער. ווי נאר יוסף איז צוגעקומען, האָבען די ברידער איהם אויס־גענטהאָן די פיעל־פארביגע העמד און האָבען איהם אריינגעווארפען אין א גרוב, וואס האָט זיך נעפונען דא אין פעלד, און אליין האָ־בען זיי זיך געזעצט עסען. גראד דעמאלט איז פארבייגעצויגען א האנדעלס־קאראוואן פון ישמעאלים, אדער אראבישע סוחרים, מיט קעמלען אָנגעלאדען מיט סחורה. און יהודה האָט אן עצה געגע־בען אז די ברידער זאלען פארקויפען יוסף'ן צו די ישמעאלים פאר א קנעכט. זיי האָבען אזוי געטהאָן און האָבען איהם פארקויפט פאר צוואנציג זילבער־שטיקער, און די ישמעאלים האָבען יוסף'ן אוועקגעפיהרט מיט זיך. ראובן איז דערבי ניט געווען. וועז ער איז צוריקגעקומען און האָט דערזעהן, אז יוסף איז אין גרוב ניטא, האָט ער אויסגעשריען אין פערצווייפלונג: „ראס קינד איז נישטא, און איך — וואוהין קען איך איצט גיהן?" און די ברידער האָבען גענומען יוסף'ס העמדעל, האָבען זי איינגעטונקט אין די בלוט פון א ציגעלע און האָבען זי געבראכט צו יעקב'ן און גע־זאגט: „אָט דאס האָבען מיר געפונען; דערקען, איז עס יוסף'ס העמד אָדער ניט?" יעקב האָט דערקענט יוסף'ס העמד און האָט אויסגעשריען: „עס איז מיין זוהן'ס העמד, א ווילד חיה האָט איהם אויפגעגעסען, פארצוקט איז יוסף!" דער אומגליקליכער פא־טער האָט פון פערצווייפלונג צוריסען זיינע קליידער און פיעל טעג האָט ער געווויינט נאָך זיין אומגעקומענעם זוהן. מען האָט איהם געפרובט טרייסטען, נאָר ער האָט געזאָגט: „איך וועל זיך ניט טרייסטען, נאָר אין טרויער וועל איך נידערען צו מיין זוהן אין קבר."

§15. יוסף אין מצרים. און די ישמעאלים האָבען יוסף'ן אוועקגעפיהרט קיין מצרים און האָבען איהם דאָרט פארקויפט פאר א קנעכט. געקויפט האָט איהם פוטיפר, דער עלטסטער פון די

לייבוועכטער פון פּרעה, דעם קעניג פון מצרים. און דער ארענט־ליכער און פּעהיגער יוסף האָט געפונען חן אין די אויגען פון זיין האַר. ניט לאַנג האָט ער געדיענט אלס פּשוט'ער קנעכט. אין גיכען איז ער געווארען דער אויפזעהער פון פּוטיפּר'ס הויז און האָט אָנגעהויבען פיהרען זיין גאנצע ווירטשאפט. יוסף'ן וואָלט זיך גוט געלעבט אין הויז פון דעם עגיפּטישען האַר, נאָר דאָ האָט געטראָפען אן אונגליק. יוסף, מיט זיין שעהנער גע־שטאַלט, איז שטאַרק געפעלען געווארען פּוטיפּר'ס ווייב און זי האָט איהם געמומען איינרעדען ער זאָל ווערען איהר מאן. נאָר דער איידעלער יוסף האָט זיך ענטזאגט צו בעגעהן א פארברעכען געגען זיין גוטען בעל־הבית. איינמאָל, ווען פּוטיפּר'ס ווייב איז שטאַרק צוגעשטאַנען צו יוסף'ן און ער האָט מעהר נישט געוואלט הערען איהרע רייד, האָט ער געמומען לויפען פון הויז. אבער זי האָט איהם אָנגעכאפט פאר'ן מאנטעל און איהם געוואלט צוהאלטען. נאָר יוסף האָט זיך אַרויסגעריסען און איז אַרויסגעלאָפען, איבערלאָ־זענדיג זיין מאנטעל אין איהרע הענד. דאן האָט די דערצארנטע בעל־הבית'טע אויפגעהויבען א געשריי, עס זיינען זיך צונויפגעלא־פען די הויז־מענשען און זי האָט פאלש ערקלערט אז דער אידישער קנעכט האָט זי געוואלט בעלײדיגען. ווען פּוטיפּר האָט דאָס דער־הערט, האָט ער געגלויבט די פאלשע רייד פון זיין פרוי און האָט געהייסען אַריינוואַרפען יוסף'ן אין תפיסה.

לאַנג איז יוסף געזעסען אין געפענגנים, אבער אויך דאָ האָט ער אלעמען ערשטוינט מיט זיין חכמה און איידעלקייט. דער אויפ־זעהער פון דער תפיסה האָט איהם געמאכט פאר'ן אויבערהאר אי־בער אלע געפאנגענע. צוויישען די געפאנגענע זיינען געווען צוויי דיענער פון פּרעה'ס הויף, וועלכע האָבען זיך געהאט אין עפּעס פערזינדיגט: דער שר המשקים — דער עלטסטער קעניגליכער ווייי־ניסער, און דער שר האופים — דער הויפּט בעקער. איינמאָל האָט זיך זיי ביידען גע'חלום'ט אונרוהיגע חלומות און זיי האָבען זיך געווענדט צו יוסף'ן ער זאָל זיי זייערע חלומות בעשיידען. יוסף האָט אויסגעהערט די חלומות און האָט פאראויסגעזאָגט דעם ווייי־שעפער, אז ער וועט שנעל בעפרייט ווערען פון דער תפיסה, און דעם

בעקער, אז ער וועט אין גיכען פער'משפט ווערען צום טויט. און ווי יוסף האָט פותר געווען, אזוי איז געשען.

אין צוויי יאהר ארום נאָך דער דאָזיגער געשיכטע האָט פרעה אליין געהאט א מאָדנעם חלום. עס האָט זיך איהם גע'חלום'ט, אז פון טייך זיינען ארויס זיבען שעהנע און פעטע קיה און האָבען זיך געפאשעט אין גראז, און נאָך זיי זיינען ארויס זיבען קיה, מיאוסע און מאָגערע, און די מאָגערע קיה האָבען אויפגעגעסען די פעטע. און ווייטער האָט זיך פרעה'ן גע'חלום'ט, אז זיבען פולע זאנגען אין פעלד זיינען אויפגעגעסען געוואַרען פון זיבען דאַרע זאנגען. דער קעניג האָט זיך אויפגעכאפט שטאַרק דערשראָקען, און האָט גע־לאָזט רופען זיינע חרטומים און מכשפים. אבער אפילו זיי האָ־בען ניט געקענט בעשיידען פרעה'ן זיינע צוויי חלומות. דעמאָלט האָט דער ווייגשעפער, וועלכער איז אמאל געזעסען אין תפיסה, דערצעהלט פרעה'ן, אז אין געפענגנים זיצט א איד, יוסף, וועלכער פערשטעהט ריכטיג פותר צו זיין א חלום. דער קעניג האָט בע־פעהלען תיכף ומיד צו ברענגען יוסף'ן צו איהם. אז יוסף האָט אויסגעהערט פרעה'ס חלומות האָט ער געזאָגט: „די זיבען פעטע קיה און די זיבען פולע זאנגען בעדייטען זיבען גערַאָטענע יאהר; און די זיבען מאָגערע קיה און די זיבען לעדיגע זאנגען בעדייטען זיבע יאהר פון הונגער. פריהער וועלען אין דעם לאנד מצרים אָנ־שטעהן יאהרען פון גערעטעניש און עס וועט זיין א גרויסע שפע אין ברויט, אבער נאָכדעם וועלען קומען זיבען יאהר פון אונגערע־טעניש און עס וועט זיין א גרויסער הונגער אין לאנד. גאָט האָט עס אנטפלעקט פרעה'ן אין חלום כדי ער זאל בעצייטענס ווארנען דאָס לאנד נענען דעם אומגליק. זאל פרעה בעשטימען מענשען, וועלכע זאלען אין די גערַאָטענע יאהרען אויפקלייבען די איבעריגע תבואה אין שפייכלער און דאָס פאלק וועט אין די ניט־גערַאָטענע יאהרען זיך שפייזען מיט דעם אבגעשפארטען ברויט און וועט ניט דארפען הונגערען." דער דאָזיגער קלוגער בעשייד איז פרעה'ן זעהר געפעלען געווארען. „איצט וויים איך, האָט ער געזאָגט צו יוסף'ן, אז עס איז ניטא קיין קלוגערער פון דיר. פון איצט אן און ווי־טער וועסטו זיין דער ממונה איבער מיין הויז און דיין וואַרט וועט געהאָרכען דאָס גאנצע פאלק מיינס." פרעה האָט געגעבען

יוסף זיין פינגערל, האט איהם אנגעטהאן א גאלדענע קייט און האט בעפעהלען איהם צו פיהרען איבער די גאסען פון שטאדט אין דעם קעניגליכען רייטוואגען. וועז דער נייער שני־למלך איז געפאהרען איבער די גאסען, האבען זיך אלע טיף געבוקט פאר איהם.

אויף אזא אופן איז יוסף פון אן אומגליקליכען שקלאף געוואָרען א הערשער, וועלכער האט פערנומען אין מצרים דעם צוויי־טען פלאץ נאכ'ן קעניג. נאכדעם האט ער געזומען פאר א וויב די טאכטער פון א גרויסען עגיפטישען האר, מיט'ן נאמען אסנת. זי האט איהם געבאָרען צוויי זיהן, מנשה און אפרים. אין א קורצער צייט ארום האבען זיך אנגעהויבען יאהרען פון גערעטענישע, אזוי ווי יוסף האט פאראויסגעזאגט. און יוסף האט אויפגעקליבען ריעזיגע אוצרות מיט תבואה. און שפעטער, וועז עס זיינען געקומען די ניט־גערעטענע יאהרען האט ער די דאזיגע תבואות געטיילט דעם הונגעריגען פאלק. אין מצרים איז געווען אזוי פיעל ברויט אין די קעניגליכע שפייכלער, אז אפילו פון אנדערע לענדער איז מען געקומען אהער קויפען ברויט.

§16. יוספ'ס ברידער אין מצרים. אין יענער צייט איז אין כנען אויך געווען א שווערער הונגער. יעקב האט זיך דערוואוסט אז אין מצרים זיינען דא אוצרות מיט תבואה, האט ער געשיקט אהין זיינע זיהן אויסצוקויפען דארט ברויט. געגאנגען זיינען צעהן פון יעקב'ס זיהן. בלויז דער אינגסטער, בנימין, איז געבליבען מיט'ן פאטער. יעקב'ס זיהן זיינען אנגעקומען קיין מצרים און זיינען אויפגעטראטען פאר יוסף'ן, וועלכער האט געהאט די השגחה איבער דעם פערקויף פון דער תבואה. יוסף האט דערקענט זיינע ברידער, אבער זיי איהם האבען ניט דערקענט; זיי איז אפילו אויך די געדאנקען ניט ארויף אז דער דאזיגער שטאלצער הערשער פון מצרים איז זייער פערפאלענער ברודער. יוסף האט זיך געמאכט אזוי ווי ער וואלט זיינע ברידער ניט דערקענט, און ער האט זיי אנגעפאנגען שטרענג אויסצופרעגען פון וואנען זיי זיינען און נאך וואס זיי זיינען געקומען. די ברידער האבען איהם דערצעהלט, אז איין ברודער איז ביי זיי פערפאלען געווארען און אייגער איז געבליבען מיט'ן פאטער, און אז זיי זיינען געקומען

פון כנען קויפען ברויט. יוסף האָט זיך געמאכט אזוי ווי ער וואָלט ניט געגלויבט זייערע רייד, און האָט געזאָגט: „ניין, איהר זייט שפיאנען און איהר זייט געקומען אויסקוקען די שוואכע ערטער פון אונזער לאנד." אומזיסט האָבען די ברידער נע'טענה'ט אז זיי האָבען ניט קיין שלעכטע כונות. יוסף האָט זיי געזאָגט: „אויב איהר זייט באמת עהרליכע לייט, דאן ברענגט מיר אויך אייער אינגערען ברודער אהער, און ביז יענער צייט וועט איינער פון אייך בלייבען ביי מיר פאר א משכון." די ברידער האָבען זיך איבערגעקוקט צוויישען זיך און געזאָגט איינער צום אנדערען: „דאס ווערען מיר געשטראפט פאר דאס, וואס מיר האָבען אמאל געטהאָן צו אונזער ברודער יוסף'ן; מיר האָבען דעמאָלט געזעהן זיינע ליידען, געהערט ווי ער האָט זיך געבעטען ביי אונז, אבער מיר האָבען אויף אייהם קיין רחמנות ניט געהאט און איהם פארקויפט פאר א קנעכט." אזוי האָבען זיי גערעדט צוויישען זיך און האָבען נאָר ניט חושר געווען, אז יוסף, וועלכען זיי האָבען נערעכענט פאר א מצרי, פערשטעהט זייער שפראך. נאָר יוסף, הערענדיג זייערע ווערטער, איז אבגעגאנגען אן א זייט און האָט זיך שטיל אויסגעוויינט. נאָכדעם האָט ער גההייסען אנפילען זייערע זעק מיט תבואה און אריינלענען דאָס גלט וואס זיי האָבען מיטגעבראכט צו בעצאָהלען פאר דער תבואה. איינעם פון די ברידער, שמעון'ן, האָט ער פערהאלטען פאר א משכון, און די איבעריגע האָט ער גלאָזט גההען אהיים.

און די ברידער זיינען געקומען אהיים און האָבען דערצעהלט יעקב'ן אלץ וואס איז געשעהן. יעקב האָט מיט ביטערקייט געזאָגט: „איהר וועט מיך אינאנצען אומברענגען; יוסף איז ניטא, שמעון'ן האָט איהר גלאָזט אין מצרים, און איצט ווילט איהר נאָך גההמען אהין בנימין'ן אויך. ניין, איך וועל איהם ניט אוועקלאָזען פון זיך." נאר וען דאס געקויפטע ברויט איז אויסגענאנגען און עס איז נויטיג געווען וויערער צו פאהרען קיין מצרים, האָט יעקב געמוזט לאָזען בנימין'ן אהין צווזאמען מיט זיינע איבעריגע ברידער. דער אלטער פאָטער האָט געבענשט זיינע אברייזענדע קינדער, און געבעטען צו גאט עס זאל מיט זיי קיין אומגליק ניט געשעהן אין פרעמדען לאנד.

§17. יעקב׳ס איבערוואנדערונג קיין מצרים. וועז יעקב׳ס זיהן זיינען צום צווייטען מאל אנגעקומען קיין מצרים, האט שוין יוסף מעהר ניט געקענט פארלייקענען זיין אבשטאמונג; ער האט זיך געלאזט דערקענען צו זיי און געזאגט: „איך בין אייער ברודער יוסף, וועלכען איהר האט פארקויפט קיין מצרים.“ די ברידער האבען זיך אזוי דערשראקען אז זיי האבען נאר ניט געקאנט ענטפערען; נאר יוסף האט זיי בערוהיגט און געזאגט: „זאל אייך ניט פארדריסען וואס איהר האט מיך פארקויפט, ווייל גאט אליין האט מיך געשיקט אהער צו פארהיטען אייער לעבען. ער האט מיך געמאכט פאר א ראטגעבער צו פרעה׳ן און פאר א מושל איבער׳ן גאנצען לאנד מצרים. איצט געהט שנעל צוריק צו מיין פאטער און ברענגט איהם אהער צופיהרען, איהם מיט זיינע מענשען און הערדען. איהר וועט דא אלע וואוינען נעבען מיר.“ ביי די רייד האט יוסף ארומגענומען זיינע ברידער און זיי געקושט, און זיי האבען אלע געווויינט אויפ׳ן קול פאר פרייד. אז פרעה האט דערהערט, אז עס זיינען געקומען יוספ׳ס ברידער, האט ער גהייסען זיי געבען פערד און גרויסע רייטוועגען, זיי זאלען ברענגען צופיהרען קיין מצרים יעקב׳ן מיט זיינע מענשען או זיין גאנצען אייגענטום.

וועז די ברידער זיינען צוריקגעקומען צום פאטער קיין כנען און האבען איהם דערצעהלט אז יוסף לעבט נאך, האט ער זיי צוערשט ניט געגלויבט. נאר זעהענדיג די רייטוועגען, וואס יוסף האט געשיקט, האט ער אויסגערופען: „גענוג פאר מיר! מיין זוהן יוסף לעבט, איך וועל גיהן איהם זעהן איידער איך שטארב.“ באלד האט יעקב אן אלע זיינע קינדער מיט זייערע וויבער, און זיינע אייניקלעך, דיענער און הערדען, און זיין גאנץ פערמעגען, פערלאזען כנען און זיינען אוועק קיי מצרים. ריהרענד איז געווען די בענגניש צווישען יוספ׳ן און זיין פאטער. לויט יוספ׳ס עצה און מיט דער הסכמה פון פרעה׳ן האט זיך יעקב מיט זיין גאנצער משפחה בעזעצט אין דעם בעסטען טייל פון מצרים, אין גשן. דא איז געווען גוטער וויידע פאר די פיה און די אידישע אייגוואנדערער האבען געקענט, אזוי ווי פריהער, זיך פערנעהמען מיט פיהצוכט. זיי האבען גאלעבט אבגעשיידט פון די מצריים, צו וועלכע זיי זיי-

נען געווען פרעמד מיט זייער שפראך און מיט זייער ארט לעבען.

וועו יעקב איז געקומען קיין מצרים איז ער אלט געווען הונ־דערט און דרייסיג יאהר. ער האט נאך געלעבט זיבצעהן יאהר. פאר'ן טויט האט ער געבענשט אלע זיינע זיהן, און אויך די זיהן פון יוסף'ן, אפרים און מנשה. וועו יעקב איז געשטארבען האט יוסף מיט זיינע ברידער אריבערגעפיהרט זיין קערפער קיין כנען און איהם בעהאלטען אין דער מערת המכפלה און זיינען צוועק צוריק קיין מצרים. דא האט יוסף גלעבט ביז הונדערט און צעהן יאהר, און פאר זיין טויט האט ער אנגעזאגט זיינע אייגענע, אז זיי זאלען אמאל אריבערפיהרען זיין טויטען קערפער אין זיין געבורטס־לאנד כנען. לויט דעם מנהג פון מצרים האט מען יוסף'ס קערפער באלזאמירט, כדי עס זאל זיך לאנג קענען האלטען און זיי האבען איהם אריינגעלעגט אין אן ארון, וועלכען מען האט אריינגעשטעלט אין אייגעם פון די עגיפטישע קברים.

§18. היסטארישע אויספיהרונגען.*) וועגען דעם גיים־טיגען שייכות, וואס איז געווען צוויישען אידען און די אנדערע סעמיטישע פעלקער, וועלכע האבען אין טיעפען אלטערטום גע־לעבט אין בבל, זאגט עדות די עהנליכקייט פון די אלטע באבי־לאנישע לעגענדען צו די ערצעהלונגען פון אונזער חיילינער תורה. די גלעהרטע פון אונזער צייט האבען געמאכט אויסגראבונגען אויף יענע ערטער, וואו עס זיינען אמאל געשטאנען די מלוכות פון אשור און בבל. און דא האבען זיי ענטדעקט טאפלען און מא־נומענטען, אויף וועלכע עס זיינען אויסגעקריצט אסירישי־באביל־נישע לעגענדען אין א שפראך, וואס איז עהנליך צו העברעאיש. אין די דאזיגע אויפשריפטען, וועלכע זיינען געמאכט געווארען מיט דריי־פיער טויזענד יאהר צוריק, דערצעהלט זיך וועגען דער בעשאפונג פון דער וועלט, וועגען די ערשטע מענשען, וועגען דעם מבול, און דער געבורט פון פעלקער, כמעט אזוי ווי אין תנ"ך. אויך לויט דער באבילאנישער מיטאלאגיע זיינען דער הימעל און די ערד לכתחילה געווען צוזאמענגענאסען אין

*) אלץ וואס קומט אין אויסגענומענע שריפט קען אויסגעלאזט ווערען מיט קלענערע קינדער.

איין ענדלאָזען תהן ובהו (כאָאָם), און דערנאָך האָבען זיי די געטער אָבגעטיילט און האָבען בעשאָפען די וועלט אין פערלויף פון זיבען טעג. די אסירישׂ־באָבילאָנישע לעגענדע פון מבול דערצעהלט דאָס זעלבע וואָס דער תנ"ך; נאָר אנשטאָט כח'ן רעטעט זיך דאָרט אין א שיף דער קעניג, קסיסוטרא, וואָס זיין גאָט בעל האָט איהם געוואָרנט וועגען דעם קומענדען אומגליק. עהנליך צו דער ערצעהלונג וועגען דעם „דור הפלגה" און דעם טהורם פון בבל איז פאָראן א באָבילאָנישע לעגענדע ווי אזוי מענשען־ריעזען האָבען מורד געווען קעגען די געטער און זיי האָבען אויפגעשטעלט א ריעזיגען טהורם מיט'ן צוועק ערויפצוקלעטערען אויפ'ן הימעל, און ווי אזוי די געטער האָבען דעם דאָזיגען בנין אומגעווארפען אויף די קעפ פון זיינע בויער. חורבות פון דעם דאָזיגען ריעזיגען טהום האָבען נאָך עקזיסטירט אין אלטערטום, אין באָרסיפּ, אין דער געגענד פון דער שטאָדט בבל.

די שייכות פון אידישען פאָלק מיט בבל וועלט אָנגעוויזען אין תנ"ך גופא, אין דער ערצעהלונג וועגען תרח'ס קינדער, וועלכע האָבען איבערגעוואָנדערט פון אור כשדים קיין ארם. אין ארם איז געבליבען א טייל פון דעם שטאָם (די גרופע פון נחור און לבן), וועלכער האָט זיך אויסגעמישט מיט די ארמים, אָבער דער אָנדערער טייל, אונטער דער פיהרערשאפט פון אברהם'ן, איז אַוועק קיין כנען און האָט זיך דאָ בעזעצט אויף א צייט, אונטער דעם נאָמען—„עברים", אלס די קינדער פון עבר בן שלח.

אָט דער שבט „עברים" האָט זיך דערנאָך פאָנאָנדערגעצוויגט אויף עטליכע בעזונדערע שטאָמען. צוערשט האָבען זיך פון איהם אויסגעטיילט צוויי קליינע פעלקערשאפטען: מואב און עמון, וועלכע האָבען געוואוינט אין מזרח זייט פון ירדן. (דאָס איז די ערצעהלונג וועגען לוט'ן, וועלכער האָט זיך אָבגעטיילט פון אברהם'ס פאָמיליע און וועגען זיינע צוויי זיהן, מואב און בן־עמי). אויסער די האָבען זיך אין דעם מדבר, וואָס רינגעלט ארום דרום כנען, בעוויזען צוויי וואָנדערנדע ארא־

*

בישע שבטים, וועלכע זיינען פערוואנדט מיט די עברים: די ישמעאלים און די מדינים (לויט דער מסורה זיינען דאס די אבנעשטאמטע פון אברהם'ס זייטיגע זיהן, ישמעאל און מדין). דעם דרום־מזרח ברעג פון כנען האט פארנומען דער שבט אדום. (לויט דער ביבעל—די קינדער פון עשו, אברהם'ס אייניקעל). די דאזיגע אלע פעלקערשאפטען, וועלכע זיינען געווען פערוואנדט מיט די אידען, האבען זיך ביסלעכווייז צונויפגעמישט מיט די אייגנוואוינער פון כנען, און האבען פערלאזען די רייגקייט פון זייער ראסע. בלויז יענער שבט וואס איז ארויסגעקומען נלייך פון אברהם'ן, דורך זיין זוהן יצחק'ן, און אייניקל יעקב'ן, האט אויפגעהיט די רייגקייט פון זיין ראסען־טיפ און זיינע אייגענע זיטען. דער דאזיגער שבט האט נעלעבט פאטריארכאליש, ווי איין גרויסע פאמיליע, אונטער דער פיהרערשאפט פון דעם עלטסטען אין דער משפחה (פאטריארך). זיי האבען זיך אויפגעהאלטען אין דרום כנען, נעבען חברון, און האבען נעפיהרט א פריעדליכען לעבען פון פאסטוכער און ערד־ארבייטער. אפטמאל פלעגט דיזער שבט, צולויב אונגעהעטעניש אדער אנדערע סבות, אריבערוואנדערען אין די שכנישע פלשתי'שע לענדער אדער אין מצרים, נאר אויך צווישען די פרעמדע שבטים האט ער אבנעהיט די מנהגים פון זיינע עלטערען און זיין אייגענעם אינפאכען לעבענספיהר. מיט די ארומינע כנעני'שע פעלקער פלעגען זיי שליסען בונדען, און אפטמאל העלפען אין מלחמות געגען די פרעמדע. זעלטען וועט האבען זיי זיך אבער משדך געווען מיט די כנענים.

געגלויבט האבען כמעט אלע „עברים" אין אן אייניגינען נאט, דעם בעשעפער פון הימעל און ערד. זיי האבען געבויט אין פערשיידענע ערטער מזבחות צו נאט, אויף וועלכע זיי פלעגען ביי פייערליכע געלעגענהייטען ברענגען קרבנות פון די קלענערע פיה. זעלטען נאר בעגענעט מען ביי זיי הויזליכע געצענבילדער, וועלכע זיי האבען איבערגענומען ביי די קרובישע שבטים. די הויכע רעליגיעזע בעגריפען ווי זיי האבען זיך שפעטער ענטוויקעלט ביי אידען, האבען אין יענער צייט ערשט אנגעהויבען געבארען ווערען. נאר ביי די בעסערע מענשען האט

*

שוין אָנגעהויבען צייטיג ווערען דער געדאַנק פון איין גאָט; עס איז געוועזען קענטיג, אַז די רעליגיאָן פון די אידען וועט ניט זיין עהנליך צו די אַנדערע רעליגיאָנען פון דעם מזרח, עס איז געווען צו זעהען, אַז די אידישע אמונה וועט זיין אַ הע־כערע און עס וועלען זי ניט קענען בעגרייפען אפילו די אידען'ס נאָהנטסטע קרובים פון שבט עברים.

נאָכדעם ווי די אידען פון יעקב'ס אָדער ישראל'ס שטאַם האָבען אַ לענגערע צייט געלעבט אין דרום כנען, האָבען זיי אָנגעהויבען זיך אַריבערציהען אין די נאָהנטע געגענדען פון מצרים, וואָס איז געווען אָבגעטיילט פון כנען מיט אַ וויס־טעניש. יוסף בן יעקב איז אַהינגעקומען דער ערשטער און נאָך איהם זיינען געקומען זיינע ברידער מיט זייערע פאַמילען. פון דער צייט הויבט זיך אָן אַ נייע פּעריאָדע אין דער געשיכטע פון אידישען פאָלק.

צווייטער קאַפּיטעל.

די אידען אין מצרים.

§19. דאָס לעבען אין מצרים. אַ סך יאָהרען זיינען פאַר־איבער פון יענער צייט ווען דער שטאַם פון יעקב, אָדער ישראל, האָט איבערגעוואַנדערט פון כנען אין דעם שכני'שען מצרים. דער אידישער שטאַם, וועלכער איז פון אָנפאַנג בעשטאַנען פון זיבציג נפשות, האָט זיך מיט דער צייט פערמעהרט און זיך צעוואַקסען אין אַ צאָלרייכען פאָלק. דאָס דאָזיגע פאָלק האָט זיך אַ נאָמען געגעבען „בני־ישראל", ישראל'ס קינדער, צו אונטערשיידען זיך פון די איבעריגע פעלקער, וועלכע האָבען גערעכענט זייער אָב־שטאַמונג פון אברהמ'ן און יצחק'ן, אָבער ניט פון יעקב'ן.

די אידען האָבען געוואוינט אין גושן, אַ געגענד אין מזרח מצרים, וואָס ווערט בעוואַסערט פון אַן אויסגוס פון דעם טייך

*

ניט. דאָ האָבען זיי געהאט בריטע ווידען פאר זייערע סטאדעס און זיי האָבען געקענט פריי אומוואנדערען איבער'ן לאנד. דאָך האָבען פיעל פון זיי ביסלעכווייז זיך צוגעווענט צו אן איינגעזעסענעם לעבען, האָבען אָנגעהויבען וואוינען אין הייזער אנשטאט געצעלטען, און האָבען זיך אלץ שטאַרקער און שטאַרקער פערמערט. ביים איינוואנדערען קיין מצרים, דערצעהלט די מסורה, האָבען די פאמיליען פון יעקב'ס צוועלף זיהן פערמאָגט אין גאנצען ארום זיבעציג נפשות. די דאָזיגע פאמיליען האָבען מיט דער צייט זיך צעוואקסען אין שבטים, וועלכע האָבען געצעהלט זייערע מיטגליעדער אין די טויזענדער. יעדער שבט האָט זיך אָנגערופען מיט'ן נאָמען פון יענעם פון יעקב'ס זיהן, פון וועלכען ער האָט אָבגעשטאַמט. דער עלטסטער איז געווען דער שבט ראובן, וועלכער האָט זיך אויך אין מצרים פערנומען מיט פיהצוכט. דער צאָלרייכסטער איז געווען דער שבט יוסף, וועלכער איז צופאָלען אויף צוויי שטאַמען (נאָך די נעמען פון יוסף'ס צוויי זיהן). נאָכדעם זיינען געגאנגען די שבטים שמעון, לוי, יהודה, יששכר, זבולן, דן, אשר, גד, נפתלי און בנימין. יעדער שבט האָט געהאט זיינע עלטסטע און פיהרער, אבער קיין הויפט עלטסטער איבער אלע שבטים איז ניט געווען. פונדעסטוועגען איז דער באנד צווישען די שבטים ניט איבערגעריסען געוואָרען. עס האָבען זיי צוזאמענגעבונדען דיזעלבע רעליגיעזע בעגריפען און די עראינערונג אז זיי שטאַמען פון דיזעלבע אבות — אברהם, יצחק און יעקב, אדער ישראל.

די אידען האָבען זיך ניט געמישט מיט די מצריים, פונדעסטוועגען האָט דער לעבענספיהר און די זיטען פון די מצריים געהאט אויף זיי א גרויסע ווירקונג. די מצריים זיינען אין די אלטע צייטען געווען דאס געבילדעטסטע פאָלק אין דער וועלט. זיי האָבען געהאט גרויס בעפעלקערטע און רייכע שטעדט, פערכטיגע טעמפּלען פאר זייערע געטער, פּריסטער, וואס זיינען געווען בעקאנט מיט א סך ווייסענשאפטען, און קריעגער, וואס פלעגען אונטערנעהמען ווייטע קריעגסצוגען. די עגיפּטישע מלכים, אדער פּרעה'ס, פלעגען אויפשטעלען, מיט די הענד פון טויזענדער שקלאפען, אונגעהויער גרויסע פּאלאצען, פּיראמידען און קברים. די

מצריים האָבען שוין דעמאָלט געקענט א סך קונסטען, ווי צום בייַ־ שפּיעל די קונסט פון בויען, בעוואָסערען פעלדער, די קונסט פון שרייבען. די אידען האָבען איבערגענומען פון זיי אייניגע נוצלי־ כע קונסטען און מלאכות; אנדערע האָבען אפילו נאָכגעטהאָן די עגיפּטישע מנהגים און פיהרונגען. אבער קיין פּאָלשטענדיגע דער־ נעהנטערונג צוויישען די דאָזיגע צוויי פעלקער איז ניט געווען און האָט ניט געקאָנט זיין; פּארקעהרט, צוויישען זיי האָט געהערשט א שטענדיגע שנאה. די עגיפּטישע רעליגיאָן מיט איהר גראָבער פּארגעטערונג פון חיות, האָט ארויסגערופען אן עקעל בייַ יענע אידען, וועלכע האָבען אבגעהיט דעם גלויבען אין אייניציגען גאָט. די מצריים, וויידער, האָבען מיט פּעראכטונג געקוקט אויף דעם אידישען פּאָלק, וואס איז זיי געווען פּרעמד און האָט זיך אונ־ טערשיידט פון זיי מיט זייער ארט לעבען און רעליגיאָן. וואס שטאַרקער די אידען האָבען זיך פּערמעהרט, אלץ פיינדליכער האָ־ בען די מצריים זיך צו זיי פּערטראָגען. די פּרעה'ס און זייערע בע־ אמטע האָבען געוומען אונטערדריקען די אידען אלס פּרעמדע, און שפּעטער האָבען זיי אנגעהויבען זיי בעהאנדלען ווי א בעזיעגטען פּאָלק, ווי הערשער זייערע שקלאפען.

§20. **די קנעכטשאַפּט אין מצרים. משה'ס געבורט.** אין א לאנגער צייט ארום נאָך יוסף'ס טויט איז אין מצרים אויפ־ געשטאַנען א נייער קעניג, וועלכער האָט ניט ליעב געהאט די אידען. ער האָט געזאגט צו זיין פּאָלק: „דאָס אידישע פּאָלק פּארמעהרט זיך און קען ווערען שטאַרקער פון אונז. און וען עס וועט טרע־ פען ביי אונז א מלחמה מיט אן אנדער מלוכה קענען זיי זיך נאָך פּעראייניגען מיט אונזערע פיינד." און כדי דאָס אידישע פּאָלק זאָל ניט ווערען שטאַרק איז בעשלאָסען געווארען צו מאכען זיי פּאר קנעכט. די פּרעה'ס האָבען געוומען צווינגען די אידען צו שווערע ארבייט פּאר די נוצען פון דער מלוכה. מען האָט זיי גע־ נויט צו גראבען ערד, בויען שטעדט, פּאלאצען און דענקמעלער פּאר די מלכים, קנעטען ליים און מאכען ציגעל פּאר די דאָזיגע בנינים. עס זיינען בעשטימט געווארען בעזונדערע אויפזעהער, וועלכע האָבען שטרענג אכטונג געגעבען אז די דאָזיגע געצוואונגענע ארבייט זאָל אויסגעפיהרט ווערען. אויף דעם אופן זיינען אוים־

געבויט געווארען פאר פּרעה'ן צוויי שטערט: פיתם און רעמסס. אבער ווי מען האָט די אידען ניט געפֿיניגט האָבען זיי זיך פונ־ דעסטוועגען אלץ ווייטער געמעהרט, צום גרויסען פערדרום פון די מצריים. דעמאָלט האָט פּרעה ארויסגעלאָזען א בעפעהל, אז מען זאָל אלע נייגעבאָרענע אידישע אינגלעך דערטרינקען אין טייך, און נאָר די מיידלעך זאָל מען לאָזען לעבען. דער דאָיגער בע־ פעהל איז אויסגעפיהרט געווארען מיט אונערבארמליכער שטרענג־ קייט. דאָס אידישע פּאָלק איז געווען אין סכנה אינגאנצען פער־ ניכטעט צו ווערען.

אין יענער טרויעריגער צייט איז ביי איינעם פון שבט לוי, מיט נאָמען עמרם, געבאָרען געווארען א זוהן. דרויי מאָנאָטען צייט האָט די מוטער אויסגעבעהאלטען דאָס קינד, אז די מצריים זאָלען עס ניט קענען גיפֿינען און דערטרינקען, אָבער ענדליך האָט זי שוין עס ניט געקענט לענגער פערבאָרגען. דאָן האָט די מוטער גענומען א קעסטעלע, אריינגעלענט אהין דאָס קינד און האָט עס בעהאלטען צוויישען דעם געדיכטען ראהר אויפ'ן ברעג פון טייך ניל. דעם קינד'ס שוועסטער, מרים, האָט זיך געשטעלט פון ווייטען צו זעהן וואס מיט איהם וועט געשעהן. צו יענער צייט איז פּרעה'ס טאָכטער געגאנגען צום טייך זיך באָדען, בעגלייט פון איהרע דיענסטען. דערזעהענדיג צוויישען די ראהר דאָס קעס־ טעלע, האָט זי געהייסען עס עפענען. אין קעסטעלע איז געלעגען א קליין אינגעלע און געוויינט. פּרעה'ס טאָכטער האָט רחמנות געהאט אויף דעם עופ'עלע און געזאָגט: „דאָס מוז זיין א אידיש קינד." דאָ איז צו דעם קעניג'ס טאָכטער צוגעגאנגען מרים, וועל־ כע איז געשטאנען פון ווייטען, און האָט געפרעגט: „זאל איך געהן רופען אן אם פון די אידישע פרויען?" קריגענדיג די ער־ לויבניש, איז זי אוועק און האָט באלד געבראכט איהר מוטער. פּרעה'ס טאָכטער האָט געזאָגט צו דער פרוי: „נעהם דאָס קינד און האָדעווע עס אוים פאר מיר און איך וועל דיר בעצאָלען." די מוטער האָט מיט פֿרייד געגומען דאָס קינד און עס אָנגעהויבען אויפצוציהען. וועו דאָס איינגעל איז אויסגעוואקסען האָט מען איהם געבראכט צו פּרעה'ס טאָכטער און זי האָט איהם ערצויגען

ביי זיך ווי איהר אייגענעם זוהן. זי האָט איהם א נאָמען נענע־
בען משה, ד. ה. „ארויסגעצויגענער" פון וואסער.

§21. משה'ס יוגענד און זיין אנטלויפען אין מדבר.
הגם משה איז געוואקסען פריי אונטער דעם שוץ פון דער קע־
ניגליכער פאמיליע, האָט ער דאָך ניט פערגעסען די קנעכטשאפט
און ליידען פון זיינע פאָלקס־ברידער. מיט א געפיהל פון ביטער־
קייט און פערדרוס האָט ער צוגעזעהן ווי מען פארקנעכט זיי־
נע ברידער, מען נויט זיי צו טהאָן שווערע ארבייט און מען בע־
ליידיגט זיי אויף טריט און שריט. איינמאָל איז דער יונגער
משה ארויסגענאנגען אָנצוקוקען די ארבייט פון די אידען, און ער
האָט דערזעהן אז א מצרי שלאָגט איינעם פון די ארבייטער. דאס
האָט משה'ן זעהר אויפגעבראכט. זעהענדיג אז ארום איז קיינער
ניטאָ, האָט ער ג'הרג'עט דעם שלעכטען מצרי, און זיין קערפער
האָט ער פערשארט אין זאמד. אבער אין גיכען האָט זיך פרעה
דערפון דערוואוסט און האָט געוואלט בעשטראפען משה'ן. דאָן
איז משה אנטלאָפען פון מצרים אין דעם מדבר, וואס ליגט ביים
רויטען ים (ים־סוף) צוויישען מצרים און כנען. אין מדבר איז
משה אָנגעקומען צו אן ארט, וואו עס האָט אומגעוואנדערט דער
פאסטוכער שבט מדינים, וועלכער איז געווען פערוואנדט צו די אי־
דען. דאָ האָט ער זיך אָבגעשטעלט נעבען א ברונען, און האָט
דערזעהן ווי עס זיינען אָנגעקומען זיבען פאסטוכער־מיידלעך
און האָבען געטומען אָנשעפען וואסער צו געבען טרינקען
זייערע שאָפ. דאָס זיינען געווען די זיבען טעכטער פון דעם
מדינ'ישען פריסטער יתרו. די מיידלעך האָבען נאָך קיין צייט
ניט געהאט אָבצוטהאָן זייער ארבייט, ווי עס זיינען אָנגעלאָפען
פאסטוכער און זיי אוועקגעטריבען פון ברונען. משה איז גלייך
געקומען די בעליידיגטע מיידלעך צו הילף און האָט אָנגעטרונקען
זייערע שאָפ. די מיידלעך זיינען געקומען אהיים און האָבען דער־
צעהלט זייער פאָטער, אז עפעס א וואנדערער פון מצרים האָט זיי
היינט בעשיצט פון די גראבע פאסטוכער. דער מדינ'ישער כהן
האָט פארבעטען משה'ן אין זיין הויז און האָט זיך צו איהם שנעל
צוגעבונדען. משה'ן איז געפעלען געווארען צו לעבען מיט דיזע
פשוט'ע מענשען, ער האָט גענומען פאר א וויב יתרו'ס טאָכטער

צפורה, און איז געוואָרען איינער פון דיזער פריעדליכער פאַסטור־כער־פאַמיליע.

אָבער אויך דאָ האָט ער ניט אויפגעהערט צו טראַכטען וועגען דער קנעכטשאַפט פון זיינע ברידער און ווי אַזוי זיי צו בעפרייען. איינמאָל האָט משה געפיטערט די סטאַדע פון זיין שוועהער, און איז פאַרגאַנגען ווייט אין מדבר, צום באַרג חורב (סיני). דאָ, דערצעהלט דער חומש, האָט זיך איהם בעוויזען אַ וואונדערליכע זעהונג. ער האָט דערזעהן אַ געריכטען דאָרנבוים איינגעוויקעלט אין פלאַמען, וואָס האָט געברענט און געברענט און איז דאָך ניט פערברענט געוואָרען. און פלוצלינג האָט ער דערהערט אַ שטימע פון דעם פייער: „טרעט ניט צו אַהער; נעהם אַרונטער די שיך פון דיינע פים, ווייל דער אָרט אויף וועלכען דו שטעהסט איז הייליג. איך בין דער גאָט פון דיין פאָטער, דער גאָט פון אברהם, יצחק און יעקב. איך האָב דערזעהן דעם פיין פון מיין פאָלק אין מצרים און האָב דערהערט זיין געשריי. איך וויל איהם בעפרייען פון דעם יאָך פון מצרים און ברענגען איהם אין אַ לאַנד, אַ רייכען און אַ בריטען, אין אַ לאַנד וואָס רינט מילך און האָניג, אין כנען. און איצט געה, און איך וועל דיך שיקען צו פרעה'ן און פיהר אַרויס מיין פאָלק פון מצרים." מיט ציטערניש און פאָרכט האָט משה אויסגעהערט די דאָזיגע וועָרטער און דאַן האָט ער ציטערנדיג געזאָגט: „וער בין איך דען אַז איך זאָל גיהן צו פרעה'ן און בעפרייען די אידען? און וועָן איך וועל קומען צו די אידען און וועל זיי זאָגען, אַז דער גאָט פון אונזערע עלטערען האָט מיך געשיקט, און זיי וועלען מיך פרעגען: „ווי הייסט ער?", וואָס וועל איך זיי זאָגען?" און גאָט האָט געזאָגט: „איך בין דער וואָס איז געווען און וואָס וועט זיין. געה אַלזאָ און קלייב צוזאַמען די עלטסטע פון די אידען, און זאָג זיי אַז איך וועל בעפרייען מיין פאָלק פון דער קנעכטשאַפט פון מצרים; און צו פרעה'ן, דעם קעניג פון מצרים, זאָלסטו זאָגען, אַז דער אידישער גאָט פאָדערט, ער זאָל לאָזען די אידען גיהן אין מדבר צו דיענען צו זייער גאָט." משה האָט ווידער ציטערנדיג בעמערקט אַז ער איז אַ שטאַמלער, און אַז איהם וועט זיין שווער זיך אויסצודריקען

*

פאר פֿרעה'ן. אבער נאָט האָט צוגעזאָגט משה'ן אז ער וועט איהם ביישטעהן און האָט איהם געהייסען זיך נעהמען צו הילף זיין על־טערען ברודער אהרנ'ען. צורודערט פון אלץ וואס ער האָט געהערט, האָט משה זיך אומגעקעהרט אין הויז פון זיין שוועהר, האָט גע־נומען זיין וויב און קינדער און איז אוועק מיט זיי פון מדין צוריק קיין מצרים.

§22. משה'ס קאַמפֿף פאר בעפֿריאונג. משה האָט זיך בעגעגענט מיט זיין ברודער אהרן אין וועג און זיי האָבען ביידע געזומען ארבייטען פאר דער בעפֿריאונג פון זייער פאָלק. קומענ־דיג קיין מצרים האָבען זיי אָנגעזאָגט די אידען די בשורה, אז זיי זועלען אין גיכען בעפֿרייט ווערען פון קנעכטשאפֿט. די שקלא־פֿען, אויסגעמאַטערט פון שווערער ארבייט, האָבען זיך שטאַרק דערפֿרעהט. נאָכדעם איז משה מיט אהרנ'ען ערשינען פאר פֿרעה'ן און זיי האָבען איהם ערקלערט דעם פערלאַנג פון אידישען גאָט, אז ער זאָל אָבלאָזען די אידען אין מדבר צו דיענען צו איהם. נאָר פֿרעה האָט מיט צאָרן געענטפערט: „ווער איז דאס אייער גאָט, און די אי־דען וועל איך ניט אָבלאָזען. וואַרום קומט איהר, משה און אהרן, און שטערט דאָס פאָלק פון דער ארבייט?" נאָכדעם האָט פֿרעה בעפֿעהלען די עגיפּטישע אויפזועהער זיי זאָלען פארגעבען די אידען נאָך שווערערע ארבייטען. פריהער פלעגט מען די שקלאפֿען געבען גרייטען שטרוי צו מישען מיט די ליים אויף מאכען ציגעל. אבער איצטער האָט מען זיי געצוואונגען צו קלייבען שטרוי אויף די פעל־דער און געפֿאדערט האָט מען, אז זיי זאָלען יעדען טאָג ארויסגע־בען דיזעלבע צאָל ציגעל וואָס פריהער. אויף צו אכטונג געבען אויף דער ארבייט האָבען די עגיפּטישע אויפזועהער געזומען ארויס־העלפער פון צווישען די אידען אליין. און וועז די ארבייטער פלע־גען ניט בעווייזען צו מאכען דעם געפֿאדערטען סכום ציגעל, פלעגען די מצריים שלאָגען די אידישע אויפזועהער. דאן האָבען די אידישע אויפזועהער געזומען בעשולדיגען משה'ן מיט אהרנ'ען אז מיט זייער ארריינמישען זיך האָבען זיי אויפגעוועקט פֿרעה'ס צאָרן און נאָך פערערגערט די לאגע פון די אידען.

דעמאָלט, דערצעהלט דער חומש, האָט משה, אויף גאָט'ס בע־

פּעהל, בעשלאָסען אויינצושרעקען דעם גרויזאמען קעניג פון מצרים. עס איז נויטיג געווען צו ווייזען דעם געצענדיענערישען פּרעה, אז דער אידישער גאָט איז אלמעכטיג, אז ער קען בעפרייען זיין פאָלק אויף א וואונדערליכען אופן און שטרענג בעשטראפען די אונטער־דריקער. און משה האָט געלאָזט וויסען פּרעה'ן אז אויב ער וועט נישט אָבלאָזען די אידען מיט גוטען וועט גאָט אָנשיקען אויף מצרים פערשיידענע פּלאָגען. דער קעניג איז געבליבען פער'עקשנ'ט און די ווארנונגען פון גאָט'ס שליח זיינען מקוים געווארען. צוערשט איז דאס גאנצע וואסער פון דעם טייך ניל געווארען רויט ווי בלוט און די מצריים האָבען עס ניט געקענט טרינקען; די פיש פון טייך איז אויסגעשטאָרבען און די לופט איז דערפון שטאַרק פערפּעסטעט געווארען (דם). אין א קורצער צייט ארום איז דאס גאנצע לאנד, ערד און וואסער, פארפּליצט געווארען מיט פרעש (צפרדע). זיי האָבען זיך פארפיהרט אויף אין די הייזער און האָ־בען נישט געלאָזט די מענשען לעבען. פּרעה האָט זיך דערשראָקען און האָט געשיקט רופען משה'ן מיט אהרנ'ן און זיי געזאגט: „בעט צו גאָט ער זאל אָבטהאָן די פרעש פון מיר און מיין פאָלק, און דאן וועל איך אָבלאָזען די אידען.“ אבער ווי נאָר זיין בקשה איז ערפילט געווארען און די פרעש זיינען פערשוואונדען האָט פּרעה חרטה געהאט און וויעדער ניט געוואלט פריילאָזען די אידען. דאָס האָט גאָט אָנגעשיקט אויף מצרים א נייע שטראָף: דאָס גאנצע לאנד איז בערעקט געוואָרען מיט אומפּלויט (כנים), וועלכע האָבען געביסען די מענשען און די פיה. נאָר דער קעניג איז אלץ געבליבען איינגע'עקשנ'ט. באלד נאָכדעם האָט זיך אין לאנד בעווייזען א שרעקליכער היישעריק (ארבה), וואס האָט פערניכטעט אלע תבואות אויף די פעלדער; עס האָט אויסגעבראכען א מגפה (דבר) און האָט אוועקגעלעגט א סך פיה; עס איז אראב־געקומען א חאָגעל (ברד) און האָט צובראכען די בוימער און גע־חרנ'עט א סך מענשען און בהמות; אויף די מצריים איז אָנגעפאלען א קרעץ (שחין) פון וועלכער די חויט האָט זיך בערעקט מיט וואונ־דען און געשווירען; צולעצט איז אין לאנד מצרים אָנגעשטאָנען אזא נעריכטע פינסטערניש (חשך) אז דריי טעג האָבען די מענשען

ניט געקענט זעהן איינער דעם אנדערען און זיינען ניט אויפגעשטאנען פון זייערע פלעצער.

דער חומש דערצעהלט, אז די אלע אומגליקען האבען על פי נס געטראפען נאר די מצריים און ניט די אידען. נאך יעדער מכה פלעגט דער אנגעשראקענער פרעה רופען משה'ן און איהם בעטען ער זאל מתפלל זיין צו גאט ער זאל אבטהאן די צרה, צוזאגענדיג דערפאר אבצולאזען די אידישע שקלאפען; אבער יעדען מאל האט ער חרטה געהאט. נאך דער ניינטער מכה—די דריי טעג פינסטערניש—האט שוין פרעה מסכים געווען אבצולאזען די אידען אין מדבר, אבער מיט דעם תנאי אז זייערע הערדען זאלען בלייבען אין מצרים. אזוי ווי משה האט ניט געוואלט בעשטעהען אויף דעם, איז פרעה געווארען אין כעס און האט ערקלערט, אז וועז משה וועט זיך נאך איינמאל בעווייזען פאר איהם, וועט ער איהם לאזען הרג'ענען. אבער משה האט מיט שטאלץ געזאגט: „באלד וועסטו אונז אלעמען אבלאזען און וועסט נאך אפילו אליין אונז געבען פיה אויף צו ברענגען קרבנות צו אונזער גאט." און ווירקליך, וועז גאט האט אנגעשיקט אויף מצרים די צעהנטע און לעצטע מכה, מכת בכורות, פון וועלכער עס זיינען אויסגעשטארבען אלע בכורים פון די מצריים, צוויישען זיי אויך פרעה'ס עלטסטער זוהן, —דעמאלט איז דעם קעניג'ס גרויזאמע הארץ ווייך געווארען. אין מיטען נאכט האט ער גערופען משה'ן מיט אהרונ'ן און האט זיך ביי זיי געבעטען זיי זאלען וואס שנעלער אוועקפיהרען די אידען פון מצרים. די מצריים האבען אונטערנעאיילט די אידען, זאגענדיג: „נעהט אייך אוועק, אז ניט וועלען מיר אלע אויסשטארבען." אויף אזא אופן האבען די אידען נאך א לאנגער קנעכטשאפט מיט אמאל געקראגען פרייהייט.

§23. יציאת מצרים. די אידען האבען זיך שנעל צונגעגרייט אין וועג צו אריין. אין אין פריהלינג-מארגען, דעם פופצעהנטען טאג אין הדש ניסן, זיינען פון מצרים אוריסגענאנגען אלע אידען, זעקס הונדערט מאנסבילען, חוץ ווייבער און קינדער. צו זיי זיינען אויך צוגעשטאנען א סך מענשען פון אנדערע פעלקער („ערב רב"). משה איז געגאנגען בראש פון די בעפריטע. די אידען זיינען אזוי אויפגעדיג ארויס פון מצרים, אז זיי האבען אפילו קיין צייט ניט געהאט אבצובאקען זיך ברויט אויפ'ז וועג.

זיי האָבען מיטגענומען זייער טויג, וואָס איז נאָך ניט געוועזען זויער, און האָבען אויף גיך אָבגעבאַקען מצות, וועלכע זיי האָבען דאַן געגעסען אנשטאט דעם געוועהנליכען געזויערטען ברויט.

אַז די אידען זיינען אַרויס פון מצרים, האָבען זיי זיך געלאָזט געהן צום מדבר, וואָס ליגט אויפ'ן וועג קיין כנען. עטליכע טעג און נעכט זיינען זיי געגאַנגען אין דער וויסטעניש. בייטאָג פלעגט פאָראויס פון די וואַנדערער געהן אַ וואָלקען־זייל, צו ווייזען זיי דעם וועג, און ביינאַכט פלעגט זיי בעלייכטען דעם וועג אַ פייער־דיגער זייל. ווען זיי וואָלטען געווען געהן מיט דיזען גראדען וועג, וואָלטען זיי גאָר גיך דערגרייכט די גרעניצען פון זייער אייגען לאַנד; אָבער דער אויבערשטער האָט זיי ניט געוואָלט פיהרען מיט'ן גלייכען וועג, טאָמער וועלען די איינוואוינער פון דרום כנען אַרויסגעהן פלוצלינג מיט געוועהר געגען די אידען, וועלכע זיינען נאָך ניט געווען צוגעגרייט פאַר מלחמה. דעריבער האָט דער אויבערשטער געהייכען דעם פיהרער פון די אידען ער זאָל זיך פערנעהמען אויף צוריק און ער האָט זיך אָבגעשטעלט מיט'ן פאָלק ביים צונג פון רויטען ים (ים סוף), אויפ'ן גרעניץ פון מצרים, וואו עס איז געשטאַנען אַ טעמפּעל פון דעם עגיפּטישען גאָט בעל צפון.

דערווייל האָבען די מצריים חרטה געהאַט, וואָס זיי האָבען אַרויסגעלאָזט זייערע קנעכט, די אידען. פּרעה האָט זיך דערוואוסט, אַז די אידען האָבען זיך פאַרקעהרט צום ים האָט ער גערעכענט, אַז דאָס בלאָנדזען זיי, און אַז דער גאָט צפון האָט זיי פאַרשטעלט דעם וועג צום מדבר. האָט דער עגיפּטישער קעניג גענומען אַ גרוי־סען חיל מיט פערד און אייזערנע רייטוועגען און האָט זיך אַוועק־געלאָזען נאָך די אידען צו צווינגען זיי זיך אומצוקעהרען קיין מצרים. די מצריים האָבען אָנגעיאָגט די אידען ביים ים־סוף. ווען די אידען האָבען דערזעהן דעם שונא'ס חיל האָבען זיי זיך שטאַרק דערשראָ־קען און אַ סך פון זיי האָבען אָנגעהויבען קריעגען אויף משה'ן און געזאָגט: „צו־וואָס האָסטו אונז אַרויסגעפיהרט פון מצרים? צי זיינען אין מצרים קיין קברים ניטאָ, וואָס דו האָסט אונז געבראַכט אַהער צו אומקומען אין דער וויסטעניש?" אָבער משה האָט די שוועכלינגע ערמוטיגט. „האָט נישט קיין מורא" — האָט ער גע־זאָגט — „איהר וועט נאָך היינט זעהן דעם נס, וואָס גאָט וועט מיט אייך טהאָן. היינט זעהט איהר נאָך די מצריים, אָבער איהר וועט

*

Ex bibl. univ. Tart.

זיי שוין קיינמאל מעהר ניט זעהן." און ווירקליך, אין דער נאטור איז נעשעהן עטוואס אונגעוועהנליכעס, א וואונדער וואס האט נע־מאכט אויפשוידערען אלע פעלקער, וועלכע האבען דערפון געהערט. א שטארקער מזרח־ווינד האט אבגעטריבען אן א זייט די וואסער אין דעם שמאלען וואסער־צונג פון רויטען ים, אזוי אז אין איין אָרט האט זיך כמעט געוויזען דער גרונד פון ים. די אידען זיינען שנעל אריבער אויף דעם דאזיגען אָרט אזוי ווי אויף דער טריקעניש. אבער וועז די מצריים האבען זיך א וואָרף געטהאן נאך זיי האט זיך דאס וואסער צוריק א גאס געטהאן אין זיין פריהערדיגען פלאץ און אין איין אויגענבליק איז דאס גאנצע עגיפטישע חיל מיט זייע רייטווענען און פערד דערטרונקען געוואָרען.

גרויס איז געווען די פרייד פון די אידען וועז זיי זיינען אינ־גאנצען פטור געוואָרען פון זייערע שונאים. אויפ'ן ברעג פון רוי־טען ים האט דאס באפרייטע פאלק געזונגען שירה, לויבענדיג גאט און זיין שליח משה'ן. משה'ס שוועסטער, מרים, האט געזומען א פויק אין די הענד און האט אויך געזונגען א זיעג־ליעד און נאך איהר זיינען ארויס פרויען מיט פויקען אין די הענד און האבען געזונגען און געטאנצט. די שירה האט זיך אנגעהויבען מיט די ווערטער: „זינגט צו גאט ווייל ער האט זיך דערהויבט, דעם פערד מיט זיין רייטער האט ער געוואָרפען אין ים!" דאס פאלק האט זיך געפרעהט ביי דעם געדאנק אז עס איז בעפרייט געוואָרען פון פיעל־יעהריגער קנעכטשאפט און נעהט אין דעם לאנד פון זיינע עלטערען, קיין כנען.

§24. היסטאָרישע אויספיהרונגען. פון די וויסענ־שאפטליכע פארשונגען אין דער געשיכטע פון דעם מזרח איז נאך ניט מעגליך פעסטצושטעלען נענוי וועז די אידען האבען זיך בעזעצט אין מצרים און וועז זיי זיינען פון דאָרט ארויס. פונדעסטוועניגען איז מעגליך דורך די דאזיגע פארשונגען צו בע־שטימען פיעל־וועניג די פערבינדונג צווישען דער אידישער נע־שיכטע אוז דער געשיכטע פון מצרים אין יענער וויייטער עפאָכע.

אויפ'ן עגיפטישען טראָהן פלענען זיך די קענינליכע דינאס־טיעס אָפט בייטען. די קענינליכע ממשלה פלענט פערכאפען דאס איינער, דאס א צווייטער פון די עגיפטישע קריענספיהרער

אדער פרעמדע בעזיענער, און האלטען זי א געוויסע צייט אין זיין אייגענער דינאסטיע. אין דער צייט ווען עס האָט געהערשט די 17טע דינאסטיע, אין ערך 2000 יאָהר פאר דער קריסטליכער צייטרעכנונג, איז א בעדייטענדער טייל פון מצרים געווען בעזיצט פון וואנדערנדע סעמיטען פון מדבר, וועלכע די עגיפטישע אויפשריפטען רופען „שאסו" (וואנדערער, בעדואינען) און די שפעטערע גריכישע שרייבער רופען אָן „היקסען". די היקסען האָבען אין פערלויף פון דריי אדער פיער הונדערט יאהר געווען אין מצרים און האָבען דאָרט בעפעסטיגט זייער „פאסטוכער־דינאסטיע". פאר איינעם פון די פרעה'ס פון אָט יענער סעמיטישער דינאסטיע, זעהט אויס, האָבען די אידען איינגעוואנדערט קיין מצרים. דעמאָלט האָט עס געלעבט יענער פרעה, וועלכער האָט, לויט דער ביבלישער ערצעהלונג, געמאכט דעם אידען יוסף פאר זיין שני־למלך און האָט ערלויבט זיינע קרובים איבערוואנדערען פון כנען און זיך בעזעצען אין דער עגיפטישער פראווינץ גושן. אין גושן האָבען די אידען געלעבט אלס פריעדליכע פאסטוכער, און טיילוויז ערדארבייטער, ביז עס האָט זיך געענדיגט די הערשאפט פון די היקסען אין מצרים. אַרום 1600 יאָהר פאר דער איצטינער צייטרעכנונג איז די פרעמדע פאסטוכער־דינאסטיע ארונטערגעווארפען געוואָרען אין מצרים האָט זיך צוריק בעפעסטיגט די מעכטיגע נאציאָנאלע דינאסטיע פון די פרעה'ס, די טעבאנישע אָדער די 18טע. די שנאה פון די תושבים צו זייערע געווען אונטערדריקער, די היקסען, האָט זיך איצט פארשפרייט אויף אלע סעמיטען־פאסטוכער, און איבערהויפט אויף די אידען, וועלכע האָבען געווואוינט אין גושן. און מען האָט זיי געמאכט פאר קנעכט. די מלכים פון דער נייער דינאסטיע, פאר וועלכע מיליאָנען שקלאפען האָבען געבויט שטערט, פראכטפולע טעמפלען, דענקמעלער און פיראמידען, האָבען איינגעשפאנט אויך די אידען אין דער דאָזיגער צוואנג־ארבייט. אייניער פון די דאָזיגע מלכים איז עס געווען דער „מלך חדש", דער נייער קעניג, פון וועלכען עס זאָגט זיך אין חומש, אז ער האָט פיינט געהאט די אידען און האָט זיי געהייסען פערשקלאפען.

פון די צוויי שטעדט וואָס די אידען האָבען אויסגעבויט אין מצרים, פּיתם און רעמסס, איז דער אַנדערער נאָמען נאָך צוויי פּרעה'ס פון דער 19טער דינאַסטיע, רעמסס דעם ערשטען, און רעמסס דעם צווייטען. פּאַר רעמסס דעם צווייטען (אין יאָהר 1300), וועלכער איז בעריהמט פּאַר זיינע גרויסע ערי־ בערונגען און ריעזיגע געביידען, האָבען די אידען איבערגעלעבט די גאַנצע ביטערקייט פון דער קנעכטשאפט אין מצרים. ערשט אין דער צייט פון זיין נאָכפאָלגער מענעפּטא דעם ערשטען, וען די מאַכט פון מצרים האָט אָננגעהויבען צו זינקען צוליעב די מרידות פון די קנעכט אין לאַנד אינוועניג און די אָנפאַלען פון וואַנדערענדע שבטים פון דרויסען, האָבען די פּערשקלאַפּטע אידען געקענט זיך בעפרייען פון זייערע אונטערדריקער. זיי האָבן אינגאַנצען פערלאָזען מצרים און זיינען צוזאַמ אין די שכנ'ישע מדבריות, וואו עס האָבען אומגעוואַנדערט זייערע קרוב'ישע סעמיטישע שבטים. אויף אזא אופן איז יציאת מצרים פאַרגעקומען, לויט די חשבונות פון די עגיפּטאָלאָגען, ארום 1250 יאָהר פּאַר דער קריסטליכער צייטרעכנונג, דאָס הייסט, ארום 3150 יאָהר פּאַר אונזער צייט.

דער העלד פון דער בעפרייאונג פון דעם אידישען פאָלק איז געווען דער גרעסטער פון זיינע זיהן — משה. ער קומט ארויס פון דעם פּריסטער־שבט לוי, וועלכער איז, לויט דער מסורה, נישט געווען פערשקלאַפּט ביי די מצריים. די שקלאַפערייי פון די אידען וועקט אויף אין משה'ן א געפיהל פון רעליגיעזען און נאַציאָנאַלען פּראָטעסט. ער פערלאָזט דאָס לאַנד פון קנעכטשאפט און וואוינט לאַנג אין דעם ערביי־ איגען מדבר, נעבען בארג סיני אָדער חורב. דאָ האָבען נע־ לעבט די קינים, וועלכע זיינען געווען א צווייג פון די מדינים און זיינען דעריבער געווען פערוואַנדט מיט די אידען. משה נעהמט זיך פּאַר א ווייב די טאָכטער פון א כהן פון דעם דאָזיגען שבט. עס איז פּאַראן א השערה, אז די מענשען פון'ם שבט הקיני זיינען מיט זייער גלויבען געשטא־ נען נאָהנט צו דעם גלויבען אין אן איינציגען גאָט,

אויף אזא אופן האָט זיך משה אין דער וויסטעניש נעבען מצרים געקראָגען פרייַנד צווישען די קעניטען. ערמונטערט דערפון, קעהרט ער זיך אום קיין מצרים, הויבט אויף דעם גייסט פון זיין פערשקלאַפטען פאָלק און פיהרט זיי ארויס מיט דער הילף פון איבערנאַטירלַיכע וואונדער פון קנעכטשאפט צו פרייהייט.

דריטער קאַפּיטעל.

די אידען אין מדבר.

§25. פון ים־סוף ביז'ן בארג סיני. פון ים־סוף האָט משה אוועקגעפיהרט די אידען אין מדבר שור. דאָ אין דעם זאמדיגען מדבר האָבען די וואַנדערער שטאַרק געליטען פון א דוחק אין וואַסער. אין איין אָרט האָבען זיי געפונען וואַסער, אָבער מען האָט עס ניט געקענט טרינקען, ווייל עס איז געווען ביטער. דאָס פאָלק האָט אָנגעהויבען קריעגען אויף משה'ן. דאָן האָט משה אַרייַנגעוואָרפען אין דעם וואַסער א געוויסען האָלץ, און דאָס וואַסער איז געוואָרען זים. נאָכדעם האָבען זיי אָנגעטראָפען אין מדבר אן אָאזיס (אן אָרט אין א וויסטעניש וואָס איז בעדעקט מיט פלאַנצען), מיט'ן נאַמען אלים, וואו עס האָבען געשלאָגען קוואַלען און עס זיינען געוואקסען פאַלמען.

פון דאַנען זיינען זיי אַוועק אין מדבר סין, און דאָ האָט זיי אויסגעפעהלט שפייז. דאָס פאָלק האָט וויעדער אָנגעפאַנגען צו קלאָגען אויף משה'ן און אהרנ'ען, און געזאָגט: „אין מצרים זיינען מיר געזעסען איבער'ן קעסעל פלייש און געגעסען ברויט צו דער זעט, און איצט האָט איהר אונז ארויסגעפיהרט אין דער וויסטעניש, צו טויטען אונז אלעמען דורך הונגער." אויף מאָרגען אין דער פרי האָבען די אידען זיינען אויפגעשטאַנען, האָבען זיי דער־

זעהן אויף דער ערד ארום זייער לאנגער עפּעם ווייסעם, אזוי ווי קלעפּיגע גרייפּעלעך. *)

„אט האט איך גאט געשיקט ברויט" — האט משה געזאגט — „איהר וועט עס קלייבען יעדען פריהמארגען צו איין מאל אויף א מענשען. און דעם זעקסטען טאג פון וואך זאלט איהר אנקלייבען צוויי מאל אזוי פיעל, כדי אנצוגרייטען אויף שבת". די אידען האבען געטומען קלייבען די ווייסע גרייפּעלעך, און האבען עס א נאמען געגעבען מן. פון דעם מן האבען זיי זיך געבאקט זיסע קוכען און געקאכט זופ. דער מן פלעגט פאלען יעדען פריהמארגען, און בייטאג פלעגט ער צוגעהן פון די שטראהלען פון דער זון און פערשווינדען. ער האט געשפּייזט די אידען די נאנצע צייט פון זייער וואנדערונג אין דער ווייסטעניש.

אין קורצען נאכדעם זיינען די אידען אנגעקומען אין א באר־גיגען געגענד, רפידים. דא איז אויך זיי אנגעפאלען דער ווילדער שבט עמלקים, וואס האט זיך אומגעטריבען אין דעם מדבר. משה האט ארויסגעשיקט אנטקעגען די עמלקים א מחנה קריעגער אונטער דער פּוהרערשאפט פון זיין תלמיד און העלפער יהושע בן־נון. דער יונגער העלד האט אבגעשלאגען דעם אנפאל פון די מדבר־רויבער, און די בערוהיגטע אידען האבען זיך געריהרט ווייטער אין וועג אריין.

אין א קורצער צייט אהום זיינען זיי אנגעקומען אין מדבר סיני (דער האלב־אינזעל סיני). זיי האבען זיך אויסגעלעגט מיט זייער לאנגער נעבען דעם הייליגען בארג חורב, וועלכער וועלט אויך אנגערופען מיט'ן נאמען פון דעם מדבר סיני, דארט וואו אמאל האט זיך גאט בעוויזען צו משה'ן אין א ברענענדיגען דארנבוים. ארום דעם בארג האבען געלעבט די מדינים, צווישען וועלכע דער אידער־שער פיהרער האט פערבראכט זיין יוגענד. וועז יתרו האט זיך דערוואוסט, אז זיין איידים משה איז אנגעקומען, איז ער געגאנגען צו איהם. יתרו האט זיך דערפרעהט וועז מען האט איהם דער־צעהלט ווי אזוי די אידען האבען זיך בעפרייט פון דעם יאך פון

*) אין אויניגע ערטער אין ארבישען מדבר טריפט אפטמאל פון די קוסטעם א מין געדיכטע זאפט, וואס איז זיס ווי האניג. די ארבער קלייבען עס אויף און עסען עס.

פּצרים. לעבענדיג אין דעם אידישען לאגער, האָט יתרו בעמערקט, אז משה איז פון בעגינען ביז שפּעט ביינאכט פּארנומען מיט פּער־ וואלטען דאס פּאָלק און ריכטען זיינע משפּטים. און ער האָט איהם געזאגט: „דו טהוסט נישט גוט וואס דו פּערוואלטסט דאס פּאָלק אליין; דו ווערסט דאָך אזוי פּערמאטערען זיך און דאס פּאָלק. מיין עצה איז, אז דו זאלסט אויסקלייבען פון צווישען פּאָלק עהר־ ליכע און קלוגע לייט, און זאלסט זיי בעשטימען פּאר עלטסטע, וועמען איבער טויזענד מענשען, וועמען איבער הונדערט, און וע־ מען איבער צעהן. זיי וועלען פערוואלטען דאס פּאָלק, און פּסק'נען אלע זיינע משפּטים, און צו דיר וועלען זיי זיך וועגדען נאָר אין בעזונדערס וויכטיגע ענינים". משה'ן איז דער פּלאן געפּעלען גע־ ווארען און ער האָט געטהאָן ווי זיין שוועהר האָט איהם גערעטען.

§26. מתן תורה. צוויי חדשים זיינען אריבער זינט די אידען זיינען ארוים פון מצרים. די אידען זיינען געווען פּריי און זיינען געגאנגען קיין כנען, דאָרט צו אָנהויבען לעבען אלס א זעלבסטשטענדיג פּאָלק. אָבער אידער זיי זיינען אריינגעטראטען אין דעם אייגענעם לאנד, האָבען די בעזונדערע אידישע שבטים גע־ דארפט פּעראייניגט ווערען דורך אייניהייטליכע געזעצען און כללים פון לעבען. ביז איצט האָבען די אידען אויפגעהאלטען זייער אל־ טען גלויבען אין אייניגען גאָט און אבגעהיט אייניגע מנהגים. וואס זיי האָבען געי'רש'עט פון זייערע אבות. אבער קיין קלארען בעגריף וועגען גאָט און וועגען דעם אמת'ן גלויבען האָבען זיי ניט געהאט; זיי האָבען אויך ניט געהאט קיין פּעסטגעשטעלטע גע־ זעצען פון געזעלשאפּטליכען און מאָראלישען לעבען. זייענדיג לאנג אין מצרים, האָבען אייניגע דארט איבערגענומען היידנישע מנהגים. עס איז דעריבער נויטיג געווען צו וויזען די אידען אין וואס עס בעשטעהט זייער אמת'ע אמונה און נאָך וועלכע געזעצען זיי דארפען זיך פּיהרען. די דאָזיגע גרויסע געשעהענישׂ איז פּאר־ געקומען ביים בארג סיני.

נאָכדעם ווי די אידען האָבען אויפגעשלאָגען זייערע געצעלטען נעבען דעם דאָזיגען בארג, האָט זיי משה צוזאמענגערופען און זיי געזאגט אין נאָמען פון גאָט: „איהר האָט געזעהן וואס גאָט האָט געטהאָן צו די מצריים. ער האָט אייך געטראגען אויף אדלער־

יונם זראם לעגל

פֿליגעל און אייך געבראכט צו איהם. אויב איהר וועט פֿאלגען גאָט און וועט אָבהיטען זיינע געבאָט וועט איהר זיין פֿאר איהם דאָס טייערעסטע פון אלע פעלקער אויף דער ערד. איהר וועט זיין א קעניגרייך פון כהנים און א הייליגעס פֿאלק". אויסהערענדיג די דאָזיגע וועדטער, האָט דאס פֿאלק אויסגעשריען: „אלץ וואס גאָט האָט געזאגט וועלען מיר פֿאלגען!" נאָכדעם האָט משה אנגעזאגט די אידען זיי זאָלען זיך וואשען און רייניגען אין פערלויף פון צוויי טעג, כדי צו מאכען זיך גרייט פאר דער גרויסער געשעהעניש. אויפ'ן דריטען טאָג אין דערפריה האָט משה אריסגעפיהרט די אידען פון לאגער און האָט זיי אויסגעשטעלט אין א לאנגער קייט ביי די פיס פון דעם בארג סיני, און האָט זיי אנגעזאגט, אז העכער אויפ'ן בארג זאָל קיינער ניט ארויף.

פון פריהען מאָרגען איז דער בארג געשטאַנען איינגעהילט אין געדיכטע וואלקענס; דונערען האָבען געקנאלט און בליצען האָבען געבליצט. דער שפיץ פון בארג האָט אלע וויילע אויפגעפלאַקערט. דער נאנצער סיני איז געשטאַנען אין פלאמען און אין רויך. משה איז ארויף אין דער הויך און צווישען קראכענדע דונערען און פייערדיגע בליצען האָט זיך פון דעם שפיץ פון בארג צולאזט א מעכטיגע שטים. און דאס פֿאלק האָט דערהערט פאלגענדע וועדטער, אין וועלכע עס זיינען ענטהאלטען די גרויסע געבאָטען פון דער אידישער רעליגיאָן:

א) איך בין גאָט, דיין גאָט, וואס האָט דיך ארויסגעפיהרט פון לאנד מצרים, פון דעם הויז פון קנעכטשאפט.

ב) זאָלסט ניט האָבען קיין אנדערע גאָטער חוץ מיר; דו זאָלסט זיך ניט מאכען קיין אבגעטער און קיין געשטאלט, וואס איז אין הימעל אויבען, און אויף דער ערד אונטען, און אין וואסער אונטער דער ערד. און זאלסט זיך צו זיי ניט בוקען, און זאָלסט זיי ניט דיענען.

ג) דו זאלסט ניט ארויסרעדען גאָט'ס נאָמען צו פאלשקייט.

ד) געדענק צו האלטען הייליג דעם טאג שבת: זעקס טעג זאָלסטו ארבייטען און טהאָן דיין מלאכה, און דער זיבעטער טאג זאָל זיין א רוה־טאָג צו דיין גאָט; זאָלסט ניט טהאָן קיין ארבייט, דו, און דיין זוהן און דיין טאכטער, דיין קנעכט און דיין דיענסט,

און דיין פיה, און דער פרעמדער וואס וואוינט אין דיינע טויערן.

ה) זאלסט אבגעבן כבוד דיין פאטער און מוטער, כדי עס זאלן לאנג זיין דיינע טעג אויף דער ערד וואס גאט גיט צו דיר.

ו) זאלסט ניט מארדן.

ז) זאלסט ניט זיין אויסגעלאסן.

ח) זאלסט ניט גנב'ענען.

ט) זאלסט ניט פאלש עדות זאגן געגן דיין חבר.

י) זאלסט ניט גלוסטן דאס הויז פון דיין פריינד; זאלסט ניט גלוסטן די ווייב פון דיין פריינד און זיין קנעכט און זיין דיענסט, זיין אקס און זיין עזל און אלץ וואס געהערט צו דיין פריינד.

דאס פאלק, וואס איז געשטאנען צופוסענס דעם בארג סיני האט מיט ציטערניש אויסגעהערט די דאזיגע הויכע געבאטען פון גלויבען, גוטסקייט און עהרליכקייט, און איז זיך צוגאנגען איבער די געצעלטען. אבער משה איז נאך געבליבען אויפ'ן בארג סיני פערציג טעג און פערציג נעכט. דא, דערצעהלט דער חומש, האט איהם גאט איבערגעגעבען נאך פיעל געזעצען, ותעלכע לערנען ווי אזוי יעדער איד דארף לעבען און זיך אויפפיהרען אין זיין פאמיליע און אין דער געזעלשאפט. כדי צו פעראייביגען די תורה וואס איז גענעבען געווארען אויפ'ן בארג סיני האט משה אויסגעקריצט די וויכטיגסטע צעהן געבאט אויף צוויי שטיינערנע טאוולען, אדער לוחות, וועלכע האבען געדארפט געהיט ווערען צוויישען פאלק ווי א הייליגקייט. אלע איבעריגע געזעצען זיינען שפעטער פערשריבען געווארען אין א בוך, מיט'ן נאמען „ספר הברית", דאס בוך פון בונד.

§27. דער עגל. נאר ניט דאס גאנצע אידישע פאלק האט פערשטאנען די גרויסע אמת'ען וואס זיינען ארויסגעזאגט געווארען אויף דער הויך פון בארג סיני. צוויישען די אידען זיינען געווען א סך פינסטערע מענשען וואס האבען אוועקגעטראגען פון מצרים פאלשע בעגריפען און א נייגונג צו געצענדיענסט. די דאזיגע מענשען האבען געוואלט, אז דער אידישער גאט זאל, אזוי ווי די הייד־נישע אבגעטער, פארגעשטעלט ווערען אין דער געשטאלט פון א נעצענבילד, וועלכען מען קען זעהן מיט די אויגען און אנטאפען מיט

די ענד. זעהענדיג אז משה זאמט זיך לאנג אויפ'ן בארג סיני, האבען זיי געגומען פארערען פון אהרנ'ען, אז ער זאל זיי מאכען א בילד פון גאט אין דער געשטאלט פון א קאלב, עהנליך צום עניפ־טישען געץ, דעם אקס אפיס. אהרן איז געצוואונגען געווען צו טהאן דעם ווילען פון דעם פראסטען המון. די אידען האבען געבראכט צו אהרנ'ען זייער גאלדענע צירונג. ער האט דאס גאלד צושמאל־צען און אויסגעגאסען דערפון א געץ אין דער פארמע פון א קאלב. דאס פאלק האט אנגעהויבען טאנצען ארום דעם גאלדענעם קאלב און האט געשריען: „אט איז אונזער גאט, וואס האט אונז ארויס־געפיהרט פון מצרים". פאר'ן ענל האט מען אויסגעבויט א מזבח און מען האט געבראכט קרבנות פון הויזליכע פיה. און דאס פאלק האט געהוליעט און זיך פרעהליך געמאכט.

דערווייל האט משה, נאך פערציג טעג זאמען אויפ'ן הייליגען בארג, זיך אומגעקעהרט אין אידישען לאגער און אין די ענד האט ער געהאלטען צוויי לוחות מיט די עשרת הדברות אויסגעקריצט אויף זיי. נאך פון דערווייטענם האט ער דערהערט דעם טומעל פון א סך שטימען. אריינטרעטענדיג אין לאגער און דערזעהענ־דיג ווי דאס פאלק טאנצט ארום א גאלדענעם קאלב, איז ער אריינ־געפאלען אין א שרעקליכען צארן. ער האט געטראגען פון סיני צום פאלק די לעהרע פון דעם אמת'ן גאט און פלוצלינג זעהט ער ווי דאס דאזיגע פאלק טאנצט ארום א געץ! פאר כעס האט משה א שליידער געטהאן די שטיינערנע לוחות אויף דער ערד און האט זיי צושמעטערט אויף שטיקלעך. דאן האט ער געחאפט דעם גאלדע־נעם געץ און איהם אריינגעווארפען אין פייער. דערנאך האט משה אויסגערופען: „ווער צו גאט — צו מיר!" און געקומען זיינען אלע פון משה'ס אייגענעם שבט לוי, וועלכע האבען זיך ניט פעראומ־וועדיגט דורך בוקען זיך צום געץ. בעוואפענטע לויים האבען זיך ארויפגעווארפען אויף דעם המון, וואס האט זיך געבוקט צום גאל־דענעם קאלב און א סך פון זיי ג'הרג'עט.

א לאנגע צייט איז משה געווען אין כעס אויף די אידען פאר דער בעגאנגענער זינד, נאר ענדליך, זעהענדיג אז דאס פאלק האט חרטה, איז זיין כעס געשטילט געווארען. משה האט אויסגעהאקט נייע לוחות, און האט אויף דאס ניי אויסגעקריצט אויף זיי די

עשרת הדברות. צופוסענס פון בארג סיני האָט מען אויפגעשטעלט א נייעם מזבח פון צוועלף גרויסע, ניט ארומגעהאקטע שטיינער, נאָך דער צאָל פון די צוועלף אידישע שבטים. וועו משה איז צום צווייטען מאָל ארונטער פון בארג סיני מיט די נייע לוחות איז זיין געזיכט געווען ארומגעריינגעלט מיט א שטראהלענדען שיין. די אידען האָבען דערפיהלט א יראת־הכבוד צו זייער גרויסען פיהרער און האָבען אָננגעהויבען גלויבען אז גאָט רעדט צו זיי דורך איהם.

§23. דער משכן אוו דער אידישער לאָגער. וועו די אידען האָבען געלעבט אין מדבר סיני האָט זיי משה געהייסען אויסבויען א בעוועגליכען געצעלט, וועלכער זאָל דיענען אלס גאָט׳ס הויז פאר׳ן וואנדערנדען פאלק. מיט פרייד האָבען זיך די אידען געמומען פאר דער ארבייט. יעדערער, וער וויפיעל ס׳האָט געקענט, האָט געבראכט עפעס פון בוי־מאטעריאל: האָלץ, מעטאלען, פערד־שיידענע געוועבען, און פעל פון חיות. פאר אויפזועהער איבער דער ארבייט האָט משה בעשטימט צוויי מענשען, בצלאל און אהליאב, וועלכע האָבען זיך אין מצרים אויסגעלערנט די קונסט פון בויען. אין ניכען איז דער געצעלט פארטיג געווען. אין מיטען געצעלט איז געשטאנען אן ארון, בעפוצט פון אויבען מיט געפליגעלטע פי־גורען, אדער כרובים; אין דעם דאָזיגען ארון האָט מען גהיט דאס גרעסטע הייליגטום פון פאלק — די שטיינערנע לוחות מיט די עשרת הדברות. דער געצעלט איז געווען ארומגערינגעלט מיט א הויף, און אין מיט׳ן הויף איז געשטאנען א מזבח פאר קרבנות. דער דאָזיגער גאנצער געביי האָט געהייסען אהל־מועד, אדער משכן. אהרן און זיינע זיהן זיינען בעשטימט געווארען פאר די כהנים פוי דעם משכן און א סך לויים האָבען דאָרט געדיענט אלס ארוים־העלפער. פאר די הייליגע דיענער איז בעשטימט געווארען א בע־זונדער קליידונג.

דער אהל־מועד איז געשטאנען אין מיטען פון דעם אידישען לאגער. דער דאָזיגער לאגער איז געווען אויסגעשטעלט אזוי ווי א קריעגס־לאגער, וואָרום די אידען האָבען זיך געגרייט איינצונעהמען כנען. משה האָט געמאכט פאר א חוב אויף אלע געוונטע מאנס־לייט, אנפאנגענדיג פון דעם עלטער פון צוואנציג יאהר, צו דיענען

דאָס בעסטע אין דעם אלטערן לאַנד אלזס אלטן

אין מיליטער. בלויז די לויים, וועלכע זיינען געווען בעשטימט פאר'ן משכן, זיינען געווען פריי פון מיליטערדינסט. אינגאנצען, אויסער די לויים, זיינען געווען צוועלף שבטים (וואהרום יוסף'ס שטאם האט זיך געטיילט אויף צוויי שבטים, אפרים און מנשה). זיי זיינען געווען אויסגעשטעלט ארום דעם משכן אין קריעגס־געצעלטען. אם נאהנטסטען צום משכן זיינען געשטאנען די געצעלטען פון דעם שבט לוי, צו וועלכען עם האבען געהערט משה, אהרן און אלע בעריינער פון דעם משכן. ארום דעם שבט לוי האבען געלאגערט די איבעריגע צוועלף שבטים, צו דריי אויף יעדער זייט; יעדע דריי שבטים האבען געבילדעט א בעזונדער מחנה, און האבען געהאט אן אייגענע פאהן. יעדער שבט האט געהאט זיין עלטסטען. וועז מען האט זיך געדארפט לאזען אין וועג אריין פלעגען די כהנים בלאזען אין שופרות, און אלע מחנות פלעגען זיך אנהויבען ריהרען אין דער זעלבער ארדנונג ווי זיי זיינען געשטאנען; די לויים זיינען געגאנגען אין מיטען, טראגענדיג אויף די הענד דעם אהל מועד און דעם ארון קודש, און ארום זיי — די פיער מחנות מיט זייערע פאהנען. צו די אידען איז צוגעשטאנען א מחנה פון מדינים, אונטער דער פיהרערשאפט פון חובב, א ברודער פון משה'ס ווייב. חובב האט גוט געקענט אלע וועגען פון דעם מדבר און איז געווען ניצליך פאר די אידען אלס א נעניטער וועגווייזער.

§29. די מרגלים; קרח'ס אויפשטאנד. אן ערך א יאהר האבען די אידען אבגעלעבט אין מדבר סיני. נאכדעם ווי זיי האבען געפייערט דעם צווייטען פסח נאך זייער בעפריאונג פון מצרים, האבען זיי זיך אין פריהלינג געלאזט געהן ווייטער צו כנען. נאך א צייט וואנדערען זיינען זיי אנגעקומען קיין קדש. דאס איז געווען אן אזוים, ניט ווייט פון דעם גרעניץ פון דרום כנען. עס איז געקומען די צייט אריינצוטרעטען אין דעם אייגענעם לאנד. די אידען האבען אויפגעשלאגען זייער לאגער אין קדש און האבען אויסגעקליבען פון צווישען זיך צוועלף מענשען, צו אייגעם פון איטליכען שבט, און זיי געשיקט פאראויס קיין כנען אויסצוקוקען דאס לאנד, צו זעהן וואס פאר אן ערד דארט איז, וואס זיינען איהרע פלאנצען און די מענשען וואס וואוינען דארט. צווישען די דאזיגע אויספארשער, אדער מרגלים, זיינען געווען די

קריעגספיהרער יהושע בן־נון פון שבט אפרים און כלב בן יפונה פון שבט יהודה. די מרגלים זיינען דורכגעגאנגען דאס גאנצע לאנד כנען, פון דרום ביז צפון, און האבען עס אויסגעקוקט. נעבען חברון האבען זיי אבגעשניטען עטליכע פירות פון בוימער און עטליכע הענגלעז וויינטרויבען, וועלכע זיינען געווען זעלטען מיט זייער גרויס, און האבען עס מיטגענומען צו ווייזען די אידען.

אין פערציג טעג ארום זיינען די מרגלים געקומען צוריק אין אידישען לאגער אין קדש און האבען דערצעהלט פאלגענדעס: „מיר זיינען דורכגעגאנגען דאס גאנצע לאנד כנען. די ערד דארט איז ווירקליך רייך און פרוכטבאר, און אט זיינען איהרע פירות. נאר דאס פאלק וואס ווינט דארט איז זעהר שטארק, און זיינע שטעדט זיינען גרויסע און בעפעסטיגטע. מיר האבען דארט געזעהן מענשען־ריעזען, אנטקעגען וועלכע מיר האבען אויסגעזעהן ווי פליגען". און די שליחים, אויסער כלב'ן און יהושע'ן, האבען ערקלערט, אז עס איז קיין האפנונג ניטא אייניצונעהמען כנען. די רייד פון די מרגלים האבען ארויסגערופען גרויס טרויער אין פאלק. א סך האבען געווויינט, און די וואס האבען זיך נאך ניט אבגעוואנט פון קנעכטשאפט, האבען געשריען, אז מען דארף זיך אומקעהרען צוריק קיין מצרים. כלב און יהושע האבען געפרובט בערוהיגען דאס פאלק: „אויב גאט וועט זיין בארמהערציג מיט אונז וועט ער אונז אריינפיהרען אין דיזען לאנד, און וועט עס אונז אבגעבען, אבוואהל דארט וואוינען שטארקע מענשען. שרעקט אייך ניט פאר זיי!" אבער דער אויפגערעגטער המון האט ניט געהערט די צוויי מוטיגע שליחים און האט אפילו געוואלט זיי פערשטיינען.

דאס אלץ האט משה'ן טיף געקרענקט. ער האט ענדליך פערשטאנען, אז מיט אזעלכע מענשען, וואס די לאנגע קנעכטשאפט אין מצרים האט דערשלאגען זייער מוט, וועט זיין אונמעגליך אייניצונעהמען כנען, און אז מען דארף ווארטען ביז עס וועט אויפקומען א נייער דור, וואס וועט זיין אויפגעוואקסען אין פרייהייט. האט ער ערקלערט די אידען, אז זיי וועלען אומוואנדערען אין דעם מדבר נאך פערציג יאהר, אזוי לאנג ביז עס וועט אינגאנצען אויסשטארבען דער אלטער דור וואס איז ארויס פון מצרים, און

עס וועט אויסוואקסען דער יונגער דור, וואס וועט זיין מעהר מוטיג און פעהיג אויף געוואגטע מלחמות, און זיי, די נייע מענשען, וועלען אריינטרעטען אין כנען. און משה האט בעפעהלען צו לאזען זיך וויי־טער וואנדערען איבער דער בריטער וויסטעניש, פאזע דעם רויטען ים. וועז דאס פאלק האט עס דערהערט איז עס אריינגעפאלען אין טיעפען טרויער. אייניגע ענטשלאסענע מענשען האבען ניט געוואלט פאלגען משה'ן. זיי האבען זיך אבגעטיילט פון לאגער און זיינען אוועק גלייך אין די בערג, אין דער זייט פון כנען. נאר דא זיינען פון די בערג ארונטערגעלאפען די ווילדע עמלקים און האבען זיי צוטרי־בען.

נאך דער דאזיגער געשיכטע האט זיך דער גרעסטער טייל אידען אונטערגעבען דעם ווילען פון משה'ן. אבער אין א געוויסען טייל פון פאלק האט נאך געגליהט אן אונצופריעדענקייט מיט דער אונ־בעגרענצטער מאכט פון דעם גרויסען פיהרער. די דאזיגע אונצופרי־דענקייט האט ארויסגעפלאצט אין דעם אויפשטאנד פון קרח'ן. צוויי הונדערט און פופציג חשוב'ע לייט, וועלכע זיינען געווען אנגע־פיהרט פון קרח'ן פון שבט לוי, און דתן און אבירם פון שבט ראובן, האבען מורד געווען געגען משה'ן און אהרן'ען. „גענוג אייך צו הער־שען!" — האבען געשריען די מורדים — אונזער גאנצע עדה איז הייליג; וואס זשע שטעלט איהר זיך העכער פון דעם גאנצען פאלק פון גאט?" זיי האבען פארגעווארפען משה'ן, למאי ער האט די אידען ארויסגעפיהרט פון מצרים און קיין כנען האט ער זיי ניט גע־בראכט, און ער צווינגט זיי אלעמען אומקומען אין דער וויסטעניש. דאס פאלק האט זיך גענומען קלייבען ארום די געצעלטען פון די מורדים, און עס איז געווען א סכנה, אז דער אויפשטאנד וועט זיך צעווואקסען. דעמאלט, דערצעהלט דער חומש, האט משה בעפעהלען דאס פאלק אבצוטרעטען פון די געצעלטען פון די דאזיגע שווער־פערזינדיגטע מענשען. און ווי נאר דאס פאלק איז אבגעטראטען איז געשעהן א וואונדער: אויף יענעם ארט, וואו עס איז געשטאנען קרח מיט זיינע לייט, האט זיך געשפאלטען די ערד, און אלע מורדים מיט זייערע געצעלטען און מיט זייער גאנצען פארמעגען זיינען איינגע־זונקען אין דעם געעפענטען אבגרונד. פיעל אידען וואס האבען גע־חאלטען מיט די מורדים זיינען אומגעקומען פון א מגפה.

§30. דער דור המדבר. נאך דער געשיכטע מיט די

מרגלים האָבען די אידען געלעבט אין מדבר אַן ערך פון פערציג יאָהר. צום טייל האָבען זיי געפיהרט אַן איינגעזעסענעם לעבען, אין דעם אָאַזיס קדש, און צום טייל האָבען זיי אומגעוואַנדערט אין די דערבייאיגע סטעפּעס, נעבען דרום כנען. געלעבט האָבען זיי אין געצעלטען און האָבען זיך בעשעפטיגט מיט האָדעווען פיה און אַביסעל ערד־אַרבייט. פאַר אַ זכר פון יענער צייט האָט דער אוי־בערשטער אָנגעזאָגט צו בויען געצעלטען, אָדער „סכות„, און פיי־ערען דעם הערליכסטען יום־טוב סכות זיבען טעג.

אין משך פון יענער צייט זיינען ביסלעכווייז אויסגעשטאָרבען די עלטערע מענשען, וואָס זיינען אַרויס פון מצרים, און עס איז אונטערגעוואַקסען אַ יונגער דור, וועלכען משה האָט אויפגעצויגען אין פרייהייט און ריינעם גלויבען. משה האָט ניט געאַרבייט אַליין. ער האָט געהאַט אַרום זיך אַ ראַט פון זיבעציג זקנים אָדער עלטסטע, וועלכע האָבען איהם געהאָלפען צו רעגירען דאָס פאָלק. אהרן איז געווען דער כהן גדול און די לויים האָבען געדיענט ביים אהל מועד און געהאָלפען משה'ן צו לערנען און ערציהען דאָס פאָלק.

ווען די צייט וואָס משה האָט בעשטימט צו בלייבען אין מדבר האָט זיך שוין געדאַרפט ענדיגען, האָבען זיך די אידען אָנגעהויבען צורוקען צו די גרעניצען פון כנען. ביי די דאָזיגע גרעניצען, אין דרום און אין מזרח, האָבען געלעבט די קריעגערישע פעלעקר אדום, מואב און אמורי. משה האָט צוערשט געפּרובט פּועל'ן מיט גוטען ביי די מלכים פון די דאָזיגע פעלקער זיי זאָלען דורכלאָזען די אידען קיין כנען. ער האָט געשיקט שלוחים צום קעניג פון אדום און איהם געלאָזט אַזוי זאָגען: „אַזוי זאָגט דיין ברודער ישראל: ערלויב אונז דורכצוגעהן דורך דיין לאַנד; מיר וועלען ניט געהן, ניט איבער דיינע פעלדער און ניט איבער דיינע וויינגערטנער, און מיר וועלען ניט טרינקען דאָס וואַסער פון דיינע ברונימער, נאָר מיר וועלען געהן מיט'ן גרויסען וועג, ביז מיר וועלען אַרויס פון דיין גבול." אָבער דער קעניג פון אדום האָט אָבגעזאָגט די דאָזיגע פריינדליכע בקשה. דעמאָלט האָבען די אידען געמוזט געהן אַרום אדום. אויפ'ן וועג איז געשטאָרבען אהרן, אויפ'ן באַרג הר, און אויף זיין אָרט איז געוואָרען כהן גדול זיין זוהן אליעזר. אַביסעל פריהער איז אויך געשטאָרבען משה'ס שוועסטער, מרים.

*

§31. **די ערשטערונג פון'ם עבר־הירדן.** [illegible] זייערע
דאָס לאַנד פון אדום האָבען זיך די אידען אָבגעש[illegible] צו דרום־
מזרח פון כנען, נעבען מואב. א גרויסען טייל פון דעם דאָזיגען
לאַנד האָט נאָך פריהער איינגענומען סיחון, דער מעכטיגער קעניג
פון אמורי. די לענדער פון די אמורים האָבען זיך געצויגען אין דער
לענג פון דעם גאַנצען מזרח ברעג פון ירדן. האָט משה געשיקט
שלוחים צו סיחון'ן מיט דער בקשה ער זאָל דורכלאָזען די אידען
דורך דעם דאָזיגען לאַנד. אָבער סיחון ניט נאָכגעגעבען משה'ס
פערלאַנג און איז ארויס געגען איהם מיט א גרויסען חיל. די אידען
האָבען געקעמפפט העלדיש און האָבען געבראַכט אויף די אמורים א
גרויסע מפלה. זיי זיינען אריינגעדרונגען אין לאַנד און האָבען פאַר־
נומען די הויפט שטאָדט חשבון. זייענדיג ערמוטיגט דורך דיזען
נצחון האָבען זיך די אידען געלאָזט געהן ווייטער צו צפון, קיין בשן,
— א לאַנד, וואָס איז געווען רייך אין ווייזען. דאָ איז געגען זיי
ארויסגעטראָטען שג, דער קעניג פון בשן, וועלכער האָט געשטאַמט
פון די אלטע ריעזען. נאָר די אידען האָבען צושלאָגען עוג'ן און זיין
גאַנץ פאָלק און האָבען איינגענומען דאָס פרוכטבאַרע בשן. אויף
אזא אופן איז דאָס אידישע פאָלק שוין נעשטאַנען מיט א פעסטער
פוס אין דעם מזרח געגענד פון כנען, אין דעם „עבר־הירדן".

אזוי ווי די אידען האָבען איצט געלאַנגערט ביי די גרענעצען פון
דעם לאַנד מואב, האָט בלק, דער קעניג פון מואב, מורא געקראָגען
אז זיי זאָלען ניט פערכאַפען אויף זיינע לענדעריין. האָט בלק נע־
שיקט די עלטסטע לייט פון מואב קיין מעסאָפּאָטאַמיען און נע־
בראַכט פון דאָרט דעם כשוף־מאַכער בלעם. און בלק האָט געזאָגט צו
בלעם'ן אזוי: „א פאָלק איז ארויס פון מצרים און האָט בערעקט דאָס
גאַנצע לאַנד וואָס לינט נעבען מיר. מלחמה האָלטען מיט איהם קענען
מיר ניט, ווארום ער איז שטארקער פון אונז. דעריבער קום און שעלט
מיר דיזען פאָלק, און דעמאָלט וועלען מיר איהם אפשר קענען מנצח
זיין און פארטרייבען פון דאָנען. איך וויים וואויל, אז וועמען דו
בענשסט דער איז געבענשט, און וועמען דו שעלטסט דער איז נע־
שאָלטען". בלעם האָט מסכים געווען. נאָר דאָ, דערצעהלט דער תנ"ך,
האָט זיך גאָט בעוויזען צו בלעם'ן אין א חלום און האָט איהם נע־
הייסען האָנדלען גאַנץ אַנדערש. וועז דער קעניג פון מואב האָט

ארויפגעפיהרט דעם מכשף אויפ'ן שפיץ פון א בארג, פון וואנען מען האָט געקענט זעהן דעם אידישען לאגער, האָט בלעם אויסגערופען: קען איך דען שעלטען דעם, וועמען גאָט האָט ניט געשאָלטען, און צאָרנען אויף דעם, אויף וועמען גאָט האָט ניט געצאָרנט? דעם צוויי־טען מאָל איז בלעם אזוי ענטציקט געוואָרען פון דעם אויסזעהן פון דעם אידישען לאגער, אז ער האָט זיך ניט געקענט איינהאלטען פון בענייסטערונג און האָט אויסגערופען: „ווי שעהן זיינען דיינע צעלטען, יעקב, און די וואוינונגען דיינע, ישראל!" אומזיסט האָט בלק געוואָרט צו הערען פון דעם צויבערער קללות אויף די אידען: בלעם האָט זיי נאָר געבענשט און האָט זיי פּראָויסגעזאָגט א גרויסע צוקונפט. דער קעניג פון מואב איז אין כעס געוואָרען אויפ'ן מכשף און האָט איהם אוועקגעשיקט אהיים.

§32. **די חלוקה פון'ם עבר־הירדן; משה'ס טויט.** וועו דאָס לאנד פון עבר־הירדן איז שוין געווען איינגענומען האָבען זיך די אידען גענומען גרייטען צריבערצוגעהן דעם טיף ירדן און אויי־נעהמען משרב כנען. דעמאָלט זיינען געקומען צאר משה'ן די זקנים פון די פאַסטוכער־שבטים ראובן און גד און האָבען צו איהם אזוי געזאָגט: „דאָס לאנד, וואָס מיר האָבען איינגענומען איז רייך אין זוייד, און מיר האָבען א סך פיה. גיב אונז דאָס דאָזיגע לאנד פאר אונזער ירושה און פיהר אונז ניט אריבער דעם ירדן". משה האָט זיי פּאַרגעוואָרפען, פּאַרוואָס זיי ווילען ניט העלפען די איבעריגע שבטים צו איינגענעהמען כנען, נאָר זיי ווילען זיך אָבטיילען פון פאלק און לעבען רוהיג אויף דעם בעזיצנטען טייל פון דעם לאנד. אָבער די עלטסטע פון ראובן און גד האָבען געענטפערט, אז זיי האָבען נאָר ניט בדעה זיך אָבצוטיילען פון דעם גאנצען פאלק. „מיר וועלען — האָבען זיי געזאגט — נאָר אויסבויען דא שטאלען פאר אונזערע שאָף און וואוינונגען פאר אונזערע וויבער און קינדער, און אליין וועלען מיר אָנטהאָן געוועהר און געהן אין מלחמה פּאַראויס פון אלע שבטים, און מיר וועלען זיך ניט אומקעהרען צו אונזערע היימען ביז דאָס גאנצע לאנד אויף יענער זייט ירדן וועט ניט זיין איינגע־נומען". נאָך אזא הבטחה האָט משה אָבגענעבען צו דעם שבט ראובן און גד די לענדער פון אמורי און בשן פאר זייער נחלה. צו די דאָזיגע צוויי שבטים איז דערנאָך צוגעשטאָנען א האלבער שבט מנשה, וועל־

כער האָט זיך געזומען דעם טייל פון די אמורי־לענדער, וואָס איז בעוואוסט אונטער'ן נאָמען גלעד. אויף אזא אופן האָבען צוויי און א האלב שבטים בעזעצט דעם מזרח טייל פון כנען, דעם עבר־הירדן.

איצט איז נאָך געבליבען אריבערצוגעהן דעם ירדן און איינגעהמען דעם אינוועניגסטען טייל פון כנען און צוטיילען דאָס לאנד צווישען די איבעריגע שבטים. נאָר דאָס איז שוין ניט באשערט געווען משה'ן דורכצופיהרען. דער גרויסער בעפרייער און פיהרער פון די אידען האָט דערפיהלט אז דער טויט רוקט זיך אָן און ער האָט געוואוסט אז ניט אויף זיין גורל איז אויסגעפאלען אריינצופיהרען דאָס פאָלק אין כנען. פאר'ן טויט פלענט משה אָפט פערזאמלען די אידען ארום זיך און זיי לערנען ווי צו לעבען אין דעם נייעם לאנד לויט די געזעצען פון פרייהייט און גערעכטיגקייט. פאר א מנהיג נאָך זיך האָט ער בעשטימט זיין העלפער יהושע בן־נון. ענדליך איז די טרויעריגע שטונדע פון צושיידונג געקומען. משה האָט זיך געזעגענט מיט די אידען, האָט פאראויסגעזאגט דעם פאָלק זיין צוקונפט און האָט געבענשט יעדען שבט בעזונדער. דערנאָך איז ער ארויף אויפ'ן בארג נבו, דער העכסטער שפיץ פון דער מואב'ישער בארג־קייט פסגה, און פון דעם דאָזיגען בארג־שפיץ האָט משה געקענט זעהן א גרויסען טייל פון כנען. לאנג איז ער דאָ געשטאנען און געקוקט אויפ'ן לאנד און געטרויערט, וואָס ניט איהם איז געגעבען געוואָרען אריינצוטרעטען אין דעם צוקונפטיגען לאנד פון די אידען.

און משה איז געשטאָרבען אין עלטער פון הונדערט און צוואנציג יאָהר, און האָט געפונען זיין קבר אין דעם טאל פון מואב. דאָס אָרט פון משה'ס קבר איז קיינעם ניט בעוואוסט, עס איז געבליבען פארבאָרגען צו די צוקונפטיגע דורות. דרייסיג טעג האָבען די אידען געווויינט אויפ'ן טויט פון זייער גרויסען פיהרער. „און ניט אויפגעשטאנען איז מעהר ביי אידען א נביא ווי משה" — זאָגט דער תנ"ך. משה איז געווען דער בעפרייער און דער גייסטיגער וועגווייזער פון זיין פאָלק. א מאסע פון שקלאפען האָט ער פערוואנדעלט אין א פאָלק און מיט זיין בעגייסטערטער לעהרע האָט ער דיזען פאָלק געמאכט פאר אן „אויסדערוועלט" און גרויס פאָלק.

§33. היסטאָרישע אויספיהרונגען. פון דער צייט וואָס די אידען זיינען ארויס פון מצרים, „דאָס הויז פון קנעכטשאפט" ביז זיי זיינען אריין אין דעם „פערשפראָכענעם לאנד" כנען, איז,

לויט דער מסורה, דורכגעגאנגען א משך פון פערציג יאָהר. און אין פערלויף פון דער צייט האָבען די אידען אומגעוואנדערט אין דער וויסטעניש. דאָ אין דעם מדבר, האָבען זיי זיך א קירצערע צייט אויפגעהאלטען אין די געגענדען פון דעם בארג סיני, און א לענגערע צייט אין דעם אָזוים קדש, נעבען אדום און די דרום גרעניצען פון כנען.

די בעפרייאונג פון קנעכטשאפט האָט אזוי שטארק אויפגעהויבען דעם נאציאנאלען גייסט פון די אידען, אז זיי זיינען פון מצרים גלייך אוועק צום סיני. דאָס בעפרייטע פאָלק האָט געפיהלט א בעדערפניש צו פעראייניגען אלע זיינע בעזונדערע טיילען אין איין געזעלשאפט, וועלכע זאל זיך פיהרען לויט בעשטימטע געזעצען. פול מיט האָפנונגען און ליכטיגע שטרעבונגען איז דאָס פאָלק נאכגעגאנגען זיין גרויסען פיהרער. די נייע אומגעבונג, אין וועלכער זיי זיינען פלוצלינג ארייגעטראָטען, האָט געמוזט האָבען א ווירקונג אויף די ארויסגעגאנגענע פון מצרים. נאָך די פרוכטבארע ברעגען פון דעם ניל האָבען זיי זיך מיט אמאל געפונען אין א פינסטערער, טרוקענער וויסטעניש, וואו נאקעטע פעלזען, ווי גרויזאמע ריעזען, האָבען זיך געצויגען צו די הימלען און זייערע שפיצען האָבען זיך פערלאָרען אין די וואָלקענס—דאָ איז אזוי ווי פערשוואונדען דער גרענעץ צווישען הימל און ערד, צווישען לעבען און טויט; דאָ האָט געשוועבט דער גייסט פון דעם בעשעפער פון דער וועלט. אויב ערשט ניט לאַנג, אין מצרים, האָט דאָס פאָלק געפיהלט דעם שווערען דרוק פון מענשען, האָט עס איצט, אין מיטען פון דעם בריטען, אייגזאמען מדבר, געשפירט אן אנדערע, א העכערע מאכט—די מאכט פון אן אייניציגען און אייביגען גאָט. צופוסענס פו דעם געטליכען בארג סיני האָט דאָס פאָלק דערהערט יענע אונשטערבליכע געבאָטען, וועלכע זיינען געווארען די ווינקעלשטיינער פון יודענטום.

דאָ האָט זיך אנגעפאנגען דער איבערגאנג צו דער קלאָרער **געזעלשאפטליכער** אידישער רעליגיאָן. אין משה'ס לעהרע איז גאָט דער הערשער ניט נאָר פון דער נאטור נאָר אויך פון דעם מענשליכען לעבען. ער איז ניט נאָר דער גאָט פון ישראל,

*

נאָר אויך בעזונדערס דער איינציג אמת'ר גאָט פון דער גאַנצער וועלט. „איך בין דיין גאָט, וועלכער האָט דיך ארויסגעפיהרט פון דעם לאַנד מצרים, פון דעם הויז פון קנעכטשאפט" (דער ערשטער געבאָט). אין די דאָזיגע וועלטער איז אויסגעדריקט דער נאַציאָנאַלער תמצית פון תורת משה. נאָכדעם וועלן פאַרגעשטעלט די אייגענשאפטען פון גאָט: ער איז אייניג און איז אונקערפערליך, עס טאָר ניט זיין קיין פיעלגעטעריי און קיין געצענדיענסט (צווייטער געבאָט). די רוה פון שבת וועלט געגעבען אלם מיטל אויפצוהאלטען אין דעם פאַלק דאָס בעוואוסטזיין פון דער מענשליכער גלייכהייט געגענאיבער גאָט, וועלן דער קנעכט דארף האָבען דעמזעלבען רוהע־טאָג ווי זיין האר (פערטער געבאָט). כבוד אב ואם וועלט אוועקגעלעגט אלם דער הויפט פונדאמענט פון דער פאַמיליע און דער געזעלשאפט, וואָרום דער כח פון א פאַלק בעשטעהט אין דעם שטארקען באַנד צווישען דעם אלטען און דעם יונגען דור (פינפטער געבאָט). דער פערבאָט צו זאָגען ליגען, צו מארדען, גנב'ענען, זיין אויסגעלאסען און גלוסטען יענעמס איז דער יסוד פון דער מארשל און פון דעם מענשליכען צוזאמענלעבען (דריטער, זעקסטער און צעהנטער געבאָט). דאָס זיינען געווען אייביגע אמת'ן, וועלכע דאָס אי־דישע פאַלק האָט אויפגעדעקט פאר דער גאַנצער מענשהייט.

אין דער צייט וואָס די אידען זיינען געווען אין קדש האָט זיך דאָס פאַלק אָנגעהויבען צוגעווענען צו א ריכטיגען געזעל־שאפטליכען לעבען. לויט דער מסורה האָט משה פערוואלטעט די אידען מיט דער הילף פון א ראט פון עלטסטע און זקנים. ער האָט געשטעלט אויבערהארען איבער בעזונדערע גרופען און האָט זיי איבערגעגעבען צו האָבען השגחה איבער דער אָרדנונג און צו משפט'ן אין קלענערע סכסוכים. דאָ אייגענטליך האָבען זיך נעקענט אויסארבייטען און בענוצט וועלן אין דער פראַק־טיק איינע פון יענע גזעלשאפטליכע גזעצען, וועלכע זיינען געווען פערשריבען אין דעם „ספר הברית" (שמות כא־כג). מענשענליעבע, מיטלייד מיט'ן שוואכען און אָרימען, און א שטרענגקייט צו די וואָס ריהרען אָן די רעכט פון אנדערע—אָט

דאָס זיינען די הויפּט שטריכען פון די דאָזיגע געזעצען. אלע מענשען זיינען גלייך פאר גאָט: מאן און פרוי, רייך און אָרעם, האר און דינער. אָט זיינען אייניגע ביישפּיעלען: „אויב דו וועסט קויפען א אידישען קנעכט זאָל ער זעקס יאָהר ביי דיר דינען און אויפ'ן זיבעטען יאָהר זאָלסטו איהם ארויס־לאָזען פריי אומזיסט." „די אלמנה און דעם יתום זאָלט איהר ניט דריקען"; אויב דו לייהסט געלד צו אן אָרימאן און ער גיט דיר זיין אויבערשטען בגד פאר א משכון, זאָלסטו יעדען טאָג וועז די זון פארגעהט איהם אומקעהרען זיין בגד, וואָרום ער דארף זיך מיט איהם צודעקען ביינאכט"; „משפּט ניט אומגערעכט דעם אָרימאן"; „נעהמט ניט קיין שוחד"; „איהר זאָלט ניט דריקען דעם גר, ווייל גרים זענט איהר נעווען אין דעם לאנד מצרים."

אין קדש זיינען אויך צוועקגעלענט געוואָרען די יסודות פון דעם אלטען אידישען גאָטעסדינסט. דאָס הייליגטום פון פאלק איז געווען דער „ארון־הברית", ד. ה. דער ארון, וואו עס האָבען זיך געהיט די שטיינערנע לוחות מיט די עשרת הדברות פון סיני. אין דער צייט וועז די אידען פלענען זיך אבשטעלען אין זייער וואַנדערען אין מדבר האָט זיך דער ארון געפונען אין דעם משכן. אין דער צייט פון די מלחמות אין מזרח כנען פלענען די לויים מיט'ן ארון געהן פאראויס פון דער מחנה, אלס צייכען אז גאָט אליין פיהרט דאָס פאלק. דערביי פלעגט זיך הערען אויסרופען: „קומה ד', ויפוצו אויביך!" דאָס הייסט: שטעה אויף, גאָט, און זאָלען צושפּרייט ווערען די פיינד דיינע! פיהלענדיג אז דאָס הייליגטום געהט מיט זיי, פלענען די אידישע קריענער קעמפּפען העלדיש און האָבען אבגעהאלטען יענע גלענצענדע נצחונות, וועלכע האָבען פאר זיי געעפענט א צוטריט אין דעם לאנד כנען.

פיערטער קאפיטעל

די עראבערונג פון כנען.

(ארם דרייצעהנטען יאהרהונדערט פאר דער קריסטליכער ציווילעכונג).

§34. דאס לאנד און זיינע איינוואוינער. דאס לאנד, וואס די אידען האבען געדארפט איינעהמען נאך משה'ס טויט האט געטראגען פערשיידענע נעמען. ביי די אידען האט עס צוערשט געהייסען כנען, און נאכער — ארץ ישראל. די שפעטערע נריכען און רוימער האבען עס גערופען פאלעסטינא, און די קריסטליכע פעלקער — דאס הייליגע לאנד. דאס דאזיגע לאנד איז געלעגען אויפ'ן עקסטען מערב ברעג פון אזיען, אויפ'ן וועג צווישען די גרויסע מלוכות אשור און בבל אין אזיען, און מצרים אין צפון אפריקא. אין פארמע זעהט דאס לאנד אוים ווי א לענגליכער ערד־פאס, וואס גרעניצט זיך אין מערב זייט מיט'ן מיטלענדישען ים, אין מזרח און דרום — מיט'ן אראבישען מדבר, און אין צפון — מיט סיריען אדער ארם. אויפ'ן צפון גרעניץ פון כנען הויבען זיך אויף איינע געגען די אנדערע צווויי גרויסע בערג־קייטען, דער לבנון און דער חרמון, וואס זייערע שפיצען זיינען בעדעקט מיט אייביגען שניי. די וואסערען, וואס פליסען צווישען דיזע בערג־קייטע ערטער זאמלען זיך צונויף אין שטראמען און בילדען דעם הויפט טייך פון כנען — דעם ירדן. דער ירדן ציהט זיך ווי א גלייכע לענטע פון צפון צו דרום, געהט דורך צוויי אזערעס, מי מרום און כנרת, און פאלט אריין אין דרום, אין טויטען אדער געזאלצענעם ים (ים המלח). דער ירדן צוטיילט דאס גאנצע לאנד אין צוויי טייל: דער מזרח טייל (עבר־הירדן, גלעד), און דער מערב טייל (כנען גופא). דער ערשטער טייל איז אמאל געווען בעריהמט מיט זיינע פעטע ווייזען, און דער צווייטער — מיט זיין פרוכטבארען באדען, אויף וועלכען עס זיינען געוואקסען תבואה, וויינטרויבען, אויבם און אייבירטען. פון ביידע זייטען ירדן ציהען זיך, פון צפון צו דרום, אבצווייגונגען פון די צוויי בארג־קייטען לבנון און חרמון. די דאזיגע אבצווייגונגען זיינען אין מזרח די גלעד בערג (חרי גלעד), און אין מערב — א סך בערג־

קייטען, בעוואוסט אין תנ"ך אונטער די נעמען: הרי נפתלי, הרי אפרים, און הרי יהודה. צו די הרי נפתלי שליסען זיך צו די בע־ריהמטע בערג תבור און כרמל. צווישען זיי ליגט דער פראכטפולער טהאל יזרעאל. צו איהם שליסען זיך צו, פון דרום זייט, די הרי אפרים, פון וועלכע עם איז בעזונדערס בעוואוסט דער בארג גרזים נעבען דער שטאדט שכם. צום ברעג־צו פון ים נידערט די דאזיגע בארג־קייט אלץ מעהר און מעהר ארונטער ביז זי געהט אריבער אין דעם טאל שרון. נאך וויטער צו דרום, פון ירושלים ביז חברון, ציהען זיך די הרי יהודה מיט זייערע העכסטע שפיצען ציון און הר־הזיתים.

די נאטור און דער קלימאט פון כנען זיינען זעהר פערשיידענ־ארטיג. פון די הויכע בערג־שפיצען בלאזען פרישע ווינטען. די לופט איז דעם גרעסטען טייל פון יאהר ריין און דורכזיכטיג, נאר אין דער נידער הערשט אין די זומער מאנאטען א טראפישע היץ. מחמת דעם איז אויך דאס פלאנצנרייך פערשיידענארטיג: דא גענינט מען די פאלמע וואס וואקסט נאר אין הייסען קלימאט, און דעם דעמב וואס קען קיין היץ ניט פערטראגען. דאס וואסער פון ים כנרת איז זים און איז רייך מיט פיש; אויך די ברעגען פון דיזען ים וואקסען ווינטרויבען, פייגען און אנדערע פרוכטבוימער. אבער אין דעם טויטען ים איז דאס וואסער אנגעזאפט מיט זאלץ און אנדערע מינעראלען און פיש קענען דא ניט לעבען. די ברעגען פון דיזען ים זיינען א וויסטער מדבר, וואס ווערט בלויז זעלטען אונ־טערבראכען פון פרוכטבארע אזיסען (עין גדי). די פלאכע טייכען און אזערעם טריקענען אויס אין די הייסע צייטען פון יאהר, אבער אין דער רעגענדיגער צייט פילען זיי זיך אן מיט וואסער, געהען אריבער די ברעגען און בעפרוכפערען דעם באדען. עם זיינען ניטא קיין סך לענדער אויף ערד־קוגעל, וועלכע האבען פעראייניגט אין זיך אזעלכע שהנקייטען פון דער נאטור, אזא פערשיידענארטיג־קייט פון קלימאט און פלאנצען, ווי כנען אדער ארץ־ישראל. די אלע אייגענשאפטען האבען נעמוזט האבען א ווירקונג אויף כאראק־טער און אויף גייסטיגען לעבען פון די אידען. דער קלימאט, וואס איז מיטאל צווישען מעסיג און היים, האט ארויסגערופען אין די אייגוואוינער א ניינונג צו פיזישער ארבייט, און די נאטור מיט

איהרע שעהנקייטען האָט געגעבען רייכע שפּייז פּאר דעם רעלי־
גיעזען און פּאָעטישען געפיהל. זי האָט ניט געמאכט די איינוואוי־
נער שוואך און אָבגעלאָזען, אזוי ווי אין אנדערע לענדער פון מזרח,
אָבער זי האָט זיי אויך ניט פּארגרעבט דורך צופיעל פּיזישער אר־
בייט.

אין יענע אלטע צייטען, וועו די אידען זיינען צוגעטראָטען צו
איינעהמען כנען, האָבען אויף איהרע גרעניצען געלעבט א צאָל
קלייניע, אָבער שטארקע פעלקער. די קריעגערישע חתים האָבען נע־
וואוינט אויפ'ן צפון־מערב גרעניץ, צווישען די לבנון בערג און דעם
מיטלענדישען ים; שפּעטער איז זייער לאנד איבערגענאנגען צו
דעם האנדעלס פאָלק די פעניציער. אין צפון־מזרח זייט האָבען נע־
לעבט די ארמים, וואָס זיינען געווען פערוואנדט צו די אידען לויט
זייער ראַסע און שפּראַך. אזעלכע קרוב'ישע שבטים האָבען אויך
געלעבט אין מזרח און אין דרום: עמון, מואב און אדום. אויפ'ן
דרום־מערב ברעג פון כנען האָבען איינגעוואנדערט די ווילדע
עמלקים, און העכער, ביים ברעג פון ים, האָבען זיך בעזעצט די
קריעגעריש פלשתים, וועלכע זיינען שפּעטער געווען דער ערגסטער
פיינד פון די אידען.

דער אינוועניגסטער טייל פון כנען, אויפ'ן מערב זייט פון
ירדן, איז בעשטאנען פון א סך קלייניע מלוכות, אין וועלכע עס האָ־
בען געלעבט פערשיידענע שבטים, בעוואוסט אונטער'ן אלגעמיינעם
נאָמען די כנענים. יעדע מלוכה איז בעשטאנען דאָס רוב פון איין
שטאָדט מיט די דערבייאיגע פעלדער און ווייטען. צווישען די דאָ־
זיגע מלוכות איז ניט געווען קיין שטענדיגער בונד אויף צו בעשי־
צען דאָס לאנד אין צייט פון א פיינדליכען אָנפאל; פערקעהרט, די
קלייניע מלכים האָבען זיך דאָס רוב געקריעגט צווישען זיך. דערי־
בער וועו עס האָט זיך פערשפּרייט די נאכריכט, אז דורכ'ן מדבר
געהט פון מצרים דאָס צאָלרייכע אידישע פאָלק, וואָס האָט שוין
בעזיגט אויף יענער זייט ירדן די שטארקע מלוכות פון סיחון און
עוג, האָבען זיך די איינוואוינער פון כנען שטארק דערשראָקען. זיי
זיינען נישט געווען צוגעגרייט געגען אזא מעכטיגען שונא און זיי
האָבען נעמוזט, נאָך לאנגע און בלוטיגע מלחמות, אָבטרעטען א
גרויסען טייל פון זייער לאנד צו די פעראיישגטע קרעפטען פון די

אידען, וועלכע האָבען געהאַלטען דאָס לאַנד פאַר א ירושה פון זייערע אבות.

§35. **דער איבערגאַנג איבער'ן ירדן; דער פאַל פון יריחו.** נאָך משה'ס טויט האָט יהושע בן־נון, דער נייער פיהרער פון אידישען פאָלק, זיך געלאָזט געהן צום ירדן בראש פון אַלע אידישע שבטים. פאַר'ן אריבערגעהן דעם ירדן האָט ער געשיקט מרגלים אויף דער אַנדערער זייט טייך אויסצוקוקען די שטאָדט יריחו און איהר סביבה. קומענדיג צוריק האָבען די מרגלים דערצאַלט, אז די איינוואוינער פון יריחו און אַרום האָבען שוין געהערט וועגען די נצחונות פון די אידען אויף דער זייט ירדן און געפינען זיך אין גרויס שרעק. דאָן איז יהושע און דאָס פאָלק ארויבער דעם ירדן אויף אַן אָרט, וואו דער טייך איז געווען ניט טיף. פון פאָרנט זיינען געגאַנגען די כהנים מיט דעם הייליגען ארון און נאָך זיי זיינען געגאַנגען אַלע אידען און דאָס פאָלק האָט אויפגעשלאָגען זיין לאַגער אויף דעם מערב ברעג פון ירדן, אין רער שטאָדט גלגל, נעבען יריחו. דאָס איז געווען אין פריהלינג, אין זעלבען מאָנאַט ניסן, אין וועלכען די אידען זיינען אמאָל ארויס פון מצרים. דאָס פאָלק האָט פסח געהאַלטען אין גלגל.

פון דאַנען האָט זיך דער אידישער חיל א רוק געטהאָן אויף יריחו. די שטאָדט איז געווען שטארק בעפעסטיגט און עס איז שווער געווען זי צו נעהמען מיט שטורם. יעדען טאָג אין פארלויף פון זעקס טעג האָבען די אידישע קריעגער ארומגעקרייזט די מויערען פון שטאָדט, און דערביי האָט מען געפיהרט פאַראויס דעם הייליגען ארון און די כהנים האָבען געבלאָזען אין שופרות. אויפן זיבעטען טאָג, וועו די אידען זיינען ארומגעגאַנגען די שטאָדט, די שופרות האָבען הילביג געשאַלט און די זיעג־געשרייען פון די קריעגער האָבען פערקלונגען די ליפט, איז א טייל פון דער פעסטונג פון יריחו איינגעפאַלען און דער אידישער חיל האָט זיך ארייינגעריסען אין שטאָדט אריין. די זיעגער האָבען אויסגע'הרג'עט אַלע אייניוואוינער פון יריחו, האָבען פערברענט זייערע הייזער און פערניכטעט זייער פערמעגען. בלויז גאָלד, זילבער און מעטאַלענע כלים האָט מען איבערגעלאָזט פאַר'ן משכן.

אז די איינוואוינער פון גבעון און די ארומיגע שטערט האָבען

זיך דערוואוסט, אז די אידען גרייטען זיך צו פערטיליגען אלע אייג־ וואוינער פון כנען, האבען זיי בעשלאסען זיך צו בענוצען מיט א שווינדעל. זיי זיינען געקומען אין אידישען לאגער אין אלטע אבנע־ ריסענע קליידער און האבען געזאגט: „דאס קומען מיר פון ווייטע לענדער, וואדרום מיר האבען גהערט וועגען אייערע נצחונות און מיר ווילען שליסען מיט אייך א בונד." יהושע און די עלטסטע האבען געגלויבט די געקומענע, אז זיי זיינען ניט פון כנען, און האבען געשוואדרען צו לאזען זיי לעבען. נאר אין גיכען האט זיך ארויסגעשטעלט, אז די לייט וואוינען נאר אין נאהענטע שטעדט און זיינען פון דעם שבט חוים. די אידען האבען איינגענומען די שטעדט, אבער די איינוואוינער האבען זיי ניט אנגעריהרט, כדי ניט צו ברעכען זייער שבועה. אבער אלס שטראף פאר זייער רמאות האט יהושע געמאכט די גבעונים פאר קנעכט און זיי געצוואונגען צו זיין האלצהעקער און וואסערטרעגער ביי די אידען.

§36. **די ערשבערונג פון דרום און צפון כנען.** וועז פינף מלכים פון דרום כנען (די מלכים פון ירושלים, חברון, ירמות, לכיש און עגלון) האבען דערהערט, אז גבעון האט זיך מיט גוטען אונ־ טערנעמעבען די אידען, האבען זיי געשלאסען צווישען זיך א בונד און זיינען ארוים מלחמה האלטען נעגען די גבעונים. די גבעונים האבען זיך געוועדט נאך הילף צו יהושע'ן, וועלכער האט זיך דע־ מאלט געפונען אין זיין לאגער אין גלגל. דער אידישער קריעגס־ פיהרער האט שנעל ארויסגעפיהרט זיין חיל נעגען די פעראייניגטע מלכים און נעבען גבעון איז ער זיי פלוצלינג בעפאלען און זיי שטארק צושלאגען. די אידען האבען לאנג נאכגעיאגט דעם אנטלוי־ פענדען שונא. יהושע האט דאז געוואלט ענדיגען די שלאכט, איידער ס'פאלט־צו די נאכט, האט ער אויסגערופען: „אה זון, בלייב שטעהן איבער גבעון, און דו, לבנה איבער'ן טאל אילון!" און די זון האט זיך אבגעשטעלט און ניט געאיילט צו אונטערגעהן, ביז דאס אידישע פאלק האט זיך נוקם געווען אין זיינע פיינד." און וועז די כנענים האבען נענומען לויפען אראב די בערג איז ארבעקומען א גרויסער האגעל און האט גע'הרג'עט יענע, וואס זיינען אנטרונען פון דער שוועדר. די מלכים אליין האט מען נענומען געפאנגען, אויף יהושע'ס

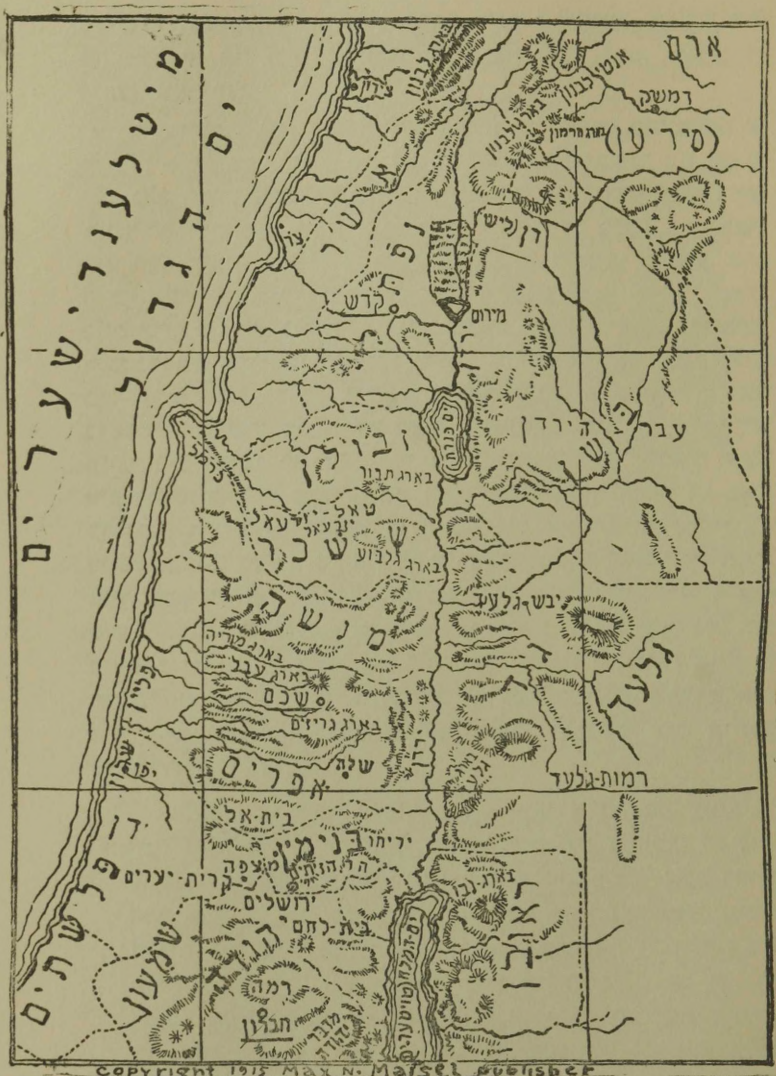

ווי כנען איז געווען צוטיילט צווישען די שבטים

בעפעהל האָט מען זיי אויפגעהאנגען. זייערע לענדער, וועלכע זיי־נען געלעגען אין דעם בארגיגען טייל פון דרום כנען, האָבען די אידען צוגענומען.

די ידיעה וועגען די דאָזיגע נצחונות איז שנעל דערגאנגען צו די מלכים פון צפון כנען, פון וועלכע דער שטארקסטער איז געווען יבין מלך חצור. כדי צו בעשיצען זיין לאנד געגען דעם מורא'דיגען פיינד האָט זיך יבין פעראייניגט מיט די שכנ'ישע מלכים. די פער־אייניגטע מלכים האָבען צונויפגעזאמלט א ריעזיגע ארמיע, מיט א סך פערד און מלחמה־וועגען און האָבען צולעגט זייער לאגער ביים טייך מי־רום. נאָר די גרויסע מחנות האָבען ניט אָבגעשראָקען דעם בראָווען אידישען קריעגספיהרער. יהושע איז ארויסגעטראָטען מיט אן אָבגעקליבענעם חיל געגען דעם שונא, האָט אויף זיי גע־בראכט א שווערע מפלה און האָט נאָכגעיאָגט דעם אנטלויפענדען פיינד ביז'ן ברעג פון ים; די אידען האָבען דעם שונא'ס פערד איבערגעשניטען די אָדערען און די קריעגס־וועגען האָבען זיי פער־ברענט. די זיעגער האָבען חרוב געמאכט און פארברענט יבינ'ס הויפטשטאָדט חצור, און אין די אנדערע שטעדט האָבען זיי אוים־גע'הרג'עט די איינוואוינער און געגומען א סך רויב. אויף אזא אופן האָבען די אידען, נאָך פיעל־יעהריגע מלחמות, בעזיעגט דעם גרעסטען טייל פון כנען, פון דעם בארג לבנון אין צפון ביז'ן ים המלח אין דרום. דאָך זיינען א סך בעפעסטיגטע שטעדט אינ־וועניג אין לאנד, איבערהויפט אין דרום, געבליבען ניט איינגע־נומען דורך די אידען.

§37. די חלוקה פון כנען. וועו א גרויסער טייל פון דעם לאנד איז שוין געווען איינגענומען איז געקומען די צייט צו צוטיילען עס צווישען די אידישע שבטים. דער שבט ראובן, דער שבט גד און האלב מנשה האָבען שוין געקראָגען זייערע חלקים נאָך פאר משה'ן אויפ'ן מזרח זייט פון ירדן, אין בשן און גלעד, וועלכע זיינען געווען רייך אין ווייידען. עס איז דע־ריבער געבליבען נאָך מערב כנען אויף צו צוטיילען צווישען די איבעריגע ניין און א האלב שבטים. די גרעסטע חלקים זיינען דאָ אָנגעקומען די צוויי שטארקסטע שבטים, אפרים און יהודה. דער שבט אפרים, פון וועלכען עס האָט געשטאמט

דער אידישער פיהרער יהושע, האָט פאַרנומען דעם גאַנצען מיטעלען ערד־פּאַס פון כנען, צווישען ירדן און מיטלענדישען ים, מיט דער הויפּטשטאָדט שכם אין צענטער. אין צפון־מערב זייט פון שבט אפרים, ביז'ן צופוסענס פון כרמל, האָט זיך בעזעצט דער אַנדערער האַלבער שבט מנשה. די נחלה פון שבט יהודה האָט פערנומען דעם דרום־טייל פון לאַנד, אָנ־פאַנגענדיג פון ירושלים. (ירושלים גופא מיט'ן באַרג ציון איז געבליבען אין די הענד פון דעם כנעני'שען שבט יבוסים ביז דער צייט פון דוד המלך). אין דער נחלה פון שבט יהודה איז אָבגעטיילט געוואָרען אַ בעזונדער חלק פאַר'ן קליינעם שבט שמעון, אַ שטייניגע שטרעקע ערד אויפ'ן דרום־מערב ברעג פון כנען, אויפ'ן גרענעץ פון מדבר, וואו די עמלקים האָבען זיך אומגעטריבען.

צווישען די נחלות פון יהודה און אפרים האָבען זיך איינ־געאָרדענט די צוויי שבטים בנימין און דן. דער שבט בנימין האָט פערנומען די געגענד, וואָס די אידען האָבען דאָס ערשטע איינגענומען גלייך ווי זיי זיינען אַריבער דעם ירדן, מיט די שטעדט גליל און יריחו. און דער שבט דן האָט זיך בעזעצט צו מערב זייט פון זיי, נעהנטער צום פּלשתי'שען ברעג פון מיט־לענדישען ים, וואו עס געפינט זיך די האַפענשטאָדט יפו. דעם צפון־טייל פון כנען האָבען בעזעצט פיער שבטים. דער שבט יששכר, וועלכער האָט זיך בעשעפטיגט מיט ערד־אַרבייט, האָט געקראָגען דעם פרוכטבאַרען טאָל יזרעאל מיט די בערג גלבוע און תבור. דער שבט זבלון האָט געוואוינט נעהנטער צו די ים־ברעגען פון פעניציען און האָט איבערגענומען פון די פע־ניציער די ליעבשאַפט צו מסחר. ווייטער צו צפון פון זיי, אין דער לענג פון דעם פעניצישען ים־ברעג, האָבען זיך געצויגען די לענדערייען פון שבט אשר. דער שבט נפתלי האָט פערנומען דעם צפון־מזרח ווינקעל פון כנען, די געגענד פון די אָזערעס מירום און כנרת. בלויז דער שבט לוי, וואָס איז בעשטאַנען פון די כהנים און געלעהרטע, האָט ניט געקראָגען קיין בעזונדער לאַנד־אייגענטום. די לויים האָט מען אָבגעגעבען צום וואוינען אַכט־און־פערציג שטעדט, וועלכע זיינען געווען צעוואָרפען אי־

בער די נחלות פון די פערשיידענע שבטים. זייענדיג די דיע־נער פון גאָט און די גייסטיגע לעהרער האָבען די לויים געדאַרפט וואוינען איבער'ן גאַנצען לאַנד, צושפּרייט צווישען גאַנצען פאָלק.

ווען די ערד פון כנען איז שוין געווען צוטיילט צווישען אַלע אידישע שבטים האָט זיך דער פיהרער פון פאָלק, יהושע, בעזעצט אין דער נחלה פון זיין אייגענעם שבט אפרים. דער דאָזיגער שבט, זייענדיג דער רייכסטער אין צאָל, האָט געקראָגען די אויבערשאפט איבער אַלע איבעריגע שבטים. אין דעם לאַנד פון דעם שבט אפרים האָט זיך אויך אויפגעהאַלטען דאָס גרעסטע פאָלקס־הייליגטום — דער משכן מיט'ן ארון הקדש, וועלכער האָט בעגלייט די אידען אין אַלע מלחמות. נאָך דער עראָבערונג און צוטיילונג פון כנען איז דער משכן אַריבערגעטראָגען געוואָרען אין דער שטאָדט שלה, וואָס האָט זיך געפונען אין דעם לאַנד פון אפרים. דאָ איז אַ לאַנגע צייט געשטאַנען דער משכן מיט'ן ארון און אַ מזבח פאַר קרבנות; דאָ האָבען די כהנים און לויים געפּראַוועט גאָטעסדיענסט, און קיין שלה פלעגען זיך ציהען מתפּללים פון אַלע עקען כנען. שלה איז געווען דער שטענדיגער פּלאַץ, וואו עס האָט געוואוינט דער כהן גדול. פאַר יהושע'ן זיינען די כהנים גדולים געווען אהרנ'ס זוהן און אייניקעל, אליעזר און פּנחס.

ווען יהושע איז געוואָרען אַלט, האָט ער צונויפגערופען קיין שכם אַלע כהנים און די זקנים פון אַלע שבטים. דער אַלטער פיהרער האָט דערמאָנט די פערזאַמעלטע וועגען די גרויסע געשע־הענישען פון דער פערגאַנגענהייט, וועגען די אבות, וועגען דער קנעכטשאַפט אין מצרים, וועגען יציאת מצרים און די וואַנדערונ־גען אין דעם מדבר. „איצט — האָט ער געזאָגט — האָט אייך גאָט געגעבען אַ לאַנד, אויף וועלכען איהר האָט ניט געהאָרעוועט, און שטעדט, וועלכע איהר האָט ניט געבויט, און איהר וואוינט אין זיי; ער האָט אייך געגעבען איילגערטנער און וויינגערטנער, וועלכע איהר האָט ניט געפלאַנצט, און איהר עסט זייער פרוכט. דעריבער פאָרכט אייך פאַר גאָט און דיענט איהם מיט אַ ריינעם האַרצען; פערלאָזט די אָבגעטער צו וועלכע עס האָבען אַמאָל גע־דיענט אייערע עלטערען אויף יענער זייט טייך (פּרת) און אין

מצרים, און דיענט צו גאָט." אויף דער דאָזיגער צוואה האָט דאָס פאָלק אויסגערופען: „מיר וועלען דיענען אונזער גאָט און היטען זיינע געבאָטען!" יהושע האָט געזומען א גרויסען שטיין און איהם אַוועקגעשטעלט אונטער א דעמב אין שכם פאר א זכר, אז אויף דעם דאָזיגען אָרט האָט דאָס פאָלק געגעבען א שבועה צו היטען די געבאָטען פון גאָט. אין גיכען איז יהושע געשטאָרבען, הונדערט און צעהן יאָהר אלט.

§38. די וויסענשאפטליכע ענטדעקונגען פון דער נייעסטער צייט וואַרפען א ליכט אויף דער לאַגע פון די פעלקער אין כנען אין דער עפאָכע וועו דאָס לאַנד איז בעזיצט געוואָרען פון די אידען. ניט לאַנג צוריק (אין יאָהר 1887) האָט מען אין די אויסגראָבונגען אין טעלל־על־אמארן, אין מצרים, געפונען א סך ליימענע טאפלען מיט אויפשריפטען, וועלכע האָבען זיך ארויסגעשטעלט צו זיין בריף פון די קלייגע פאלעסטינישע מלכים צו די עגיפטישע פרעה'ס. פון די דאָזיגע בריף, וועלכע געהערען צו דעם 15טען און 14טען יאָהרהונדערט פאר דער קריסטליכער צייטרעכנונג, איז צו זעהן, אז אין יענער צייט זיינען די כנענ'ישע מלכים געשטאַנען אונטער דער הערשאפט פון די פרעה'ס פון מצרים. די מלכים דריקען אויס אין די בריף זייער טרייהייט צו די פרעה'ס און בעטען אָפט הילף אנטקעגען די פיינדליכע שכנים אָדער די איינרינגענדע וואַנדערער. איינער פון די מלכים אבדי־כיבא, פון ירושלים, איז מודיע פרעה'ן אז א וואַנדער־שבט מיט'ן נאָמען „האבירי" איז אריינגעדרונגען אין כנען און סטראשעט צו בעזיצען דאָס לאַנד, און דער מלך בעקלאָגט זיך וואָס מצרים שיקט ניט קיין הילף (ארום 1400 פ. ק.). אונטער „האבירי", ווי עס צייגט אויס פון אלע בעווייזען, ווערען דאָ געמיינט די אידען.

אין די דאָזיגע דענקמעלער הערען זיך אָבקלאַנגען פון יענער גרויסער פעלקער־וואַנדערונג, וואָס איז פאָרגעקומען אין כנען צווישען דעם 15טען און 13טען יאָהרהונדערט פאר דער

קריסטליכער צייטרעכנונג. אין משך פון די דאָזיגע צוויי הונדערט יאָהר, איז די הערשאפט פון מצרים אין פאלעסטינא דאָס פערשטארקט געוואָרען, דאָס אבגעשוואכט געוואָרען, און ענדליך איז זי אינגאנצען געפאלען. אין כנען זיינען פאָרגעקומען אָהן אויפהער מלחמות צווישען די דאָרטיגע פעלקער; די גרעסערע פעלקער, ווי למשל די חתים און אמורים, וועלכע וועלען דערמאָנט אין די עגיפטישע אויפשריפטען, האָבען געשטרעבט צו בעפעסטיגען דאָרט זייער ממשלה איבער די קלעלע פעלקער. און אין יענער צייט האָבען זיך אין לאנד אריינגעריסען די וואנדערענדע „האבירי" פון דער זייט פון מדבר. אין דער גרופע פון די „האבירי" זיינען אריין נישט נאָר די אידען, נאָר אויך זייערע קרוב'ישע שבטים פון דער העברעאישער צוויג פון דער סעמיטישער ראסע (מואב, אדום). נאָר ביסלעכווייז טיילען זיך אוים די אידען פון דער דאָזיגער אלגעמיינער גרופע, און מאכען זייערע עראָבערונגען זעלבסטשטענדיג. די אינוועניגסטע מחלוקות וואָס האָבען געהערשט צווישען די מלכים פון כנען, האָבען גרינגער געמאכט פאר די אידען צו בעזיעגען דאָס לאנד. די עראָבערונג פון כנען איז פאָרגעקומען לאנגזאם. פון אָנפאנג האָבען די אידען פערנומען בלויז אייניגע טיילען פון לאנד, אין א סך ערטער האָבען זיי געוואוינט צוזאמען מיט די אלטע אינוואוינער. אזוי ווי זייערע שכנים האָבען זיך אויך די אידען געטיילט אויף בעזונדערע קליינע שבטים, וועלכע האָבען זיך פעראייניגט אין א פאלק ערשט אין א שפעטערער צייט.

פינפטער קאפיטעל.

די צייט פון די שופטים.

(פון 12טען ביז'ן 11טען יאָהרהונדערט פאר ק. צ.)

§39. היסטאָרישער איבערבליק. וען די אידען זיינען אריינגעטראָטען אין כנען האָט זיי פעראייניגט איין אלגעמיינער ציעל — צו איינענהמען דאָס לאנד. אלע שבטים האָבען צוזאמען

געקעמפּט אונטער דער פּיהרערשאפט פון יהושע און האָבען איינגענומען איין שטיק לאַנד נאָכ'ן אַנדערען. נאָר אָט איז שוין א גרויסער טייל פון לאַנד בעזיגט און צוטיילט צווישען די שבטים, די פּאַסטוכער־שבטים האָבען זיך צוריקגעצויגען אין זייערע נחלות און די איבעריגע האָבען זיך אויף פערנומען יעדער איינער מיט אויפבויען זיין נחלה. דער פּיהרער יהושע איז געשטאָרבען און האָט ניט איבערגעלאָזט נאָך זיך קיין שטעלפערטרעטער, וועלכער זאָל פּעראייניגען אלע אידען אונטער זיין הערשאפט. און דאָס פּאָלק איז זיך צופאַלען אין בעזונדערע טיילען. די נחלה פון יעדען שבט איז געווארען אזוי וויי א בעזונדערע, קלייניע מלוכה פאר זיך. מיט דער דאָזיגער צוריסענקייט פון דעם אידישען פּאָלק האָבען זיך בענוצט סיי די פּעלקער וואָס האָבען געוואוינט ביי די גרעניצען, סיי יענע, וואָס זיינען ניט בעזיגט געוואָרען אין יהושע'ס צייטען און זיינען געבליבען אין זייערע שטעדט צווישען די אידען. ארם, מואב און עמון האָבען איינס נאָכ'ן אַנדערען אונטערדריקט די אידען; זיי פּלעגען אָנפאַלען דאָס אויף איין שבט, דאָס אויף אן אַנדערען, פּלעגען זיי אונטעריאָכען און נעהמען פון זיי צינז. אָבער פון צייט צו צייט פּלעגט ביי איין שבט אָדער אן אַנדערען אויפשטעהן אן עלטסטער, וועלכער פּלעגט אויפקלייבען אונטער זיין פיהרערשאפט מחנות פון עטליכע שכנ'ישע שבטים, פּלעגט ארויסגעהן מלחמה האַלטען מיט די פרעמדע אונטערדריקער און בעפרייען זיין פאָלק פון פרעמדען יאָך. אזעלכע העלדען־פיהרער פּלעגען זיך רופען שופטים. דער שופט פּלעגט אמאָל רעגירען איבער עטליכע פּעראייניגטע שבטים, אָבער קיין איינציגער שופט האָט ניט בעוויזען צו פּעראייניגען דאָס גאַנצע פאָלק אונטער זיין הערשאפט. נאָכ'ן טויט פון אזא שופט פּלעגט זיך וויעדער צושיטען דער בונד פון די שבטים וואָס ער האָט פער־וואַלטעט, און די אָבגעזונדערטע טיילען פון פאָלק פּלעגען וויעדער אונטערפאַלען אונטער'ן יאָך פון פרעמדע, ביז עס פּלעגט אויפ־שטעהן א נייער שופט און בעפרייער.

אזוי האָט זיך געצויגען צוויי הונדערט יאָהר. וועגען דער דאָזיגער צייט ווערט געזאָגט אין דער געשיכטע: „אין יענע טעג איז ניט געווען קיין מלך אין ישראל, און יעדער האָט געטאָן וואָס

ער האָט געוואָלט." עס איז ניט געווען ביים אידישען פאָלק קיין אחדות, ניט אין מלוכה און ניט אין אמונה. דער גלויבען אין אן אייניציגען גאָט און די מאַראַל פון תורת משה זיינען נאָך ניט פֿרייַ טיעף אין הארצען פון פאָלק; אונטער אזעלכע אומשטענדען האָבען די געצענדיענערישע שבטים, וואָס האָבען געלעבט אין נאָהנטער שכנות מיט די אידען, געמוזט האָבען א שלעכטע ווירקונג אויפֿ'ן גלויבען און די מדות פון די אידען. נישט קוקענדיג אויף דעם אלטען פערבאָט פלעגען די אידען זיך אפֿט מתחתן זיין מיט די אנדערע אייגוואוינער פון כנען. דאָס דאָזיגע צוזאמענלעבען מיט די פרעמדע פעלקער האָט געבראכט דערצו, אז די אידען פלעגען איבערנעהמען די היידנישע פיהרונגען און מנהגים. זיי האָבען געדיענט צו די כנענ'ישע געטער, זיי פלעגען אויפשטעלען מזבחות אויף די שפיצען פון די בערג און דאָרט ברענגען קרבנות צו די געצען. ביי זיי זיינען אויך געווען הויליכע געצען (תרפים), וועלכע האָבען זיך גערעכענט פאר די בעשיצער פון דער פאמיליע. אין דעם משכן אין שלה פלעגט מען וועניג קומען און עס פלעגען זיך צוזאמענקלייבען אהער בלויז געצעהלטע דיענער פון דעם אייניציגען גאָט.

דאָס איז געווען די צייט פון דער פריהער יוגענד פון דעם אידישען פאָלק. דאָס יונגע פאָלק איז פערבלענדט געוואָרען פון יענע קינדערשע גלויבענס, וואָס זיינען געווען הנליך ביי אלע פעלקער ווען זיי זיינען נאָך יונג. נאָר נישט קוקענדיג אויף דער דאָזיגער פערבלענדעניש פון זייער גייסט האָבען די אידען ניט געקענט זיך אינגאנצען צומישען מיט די ארומיגע פעלקער. אין דעם זכרון פון פאָלק האָבען נאָך געלעבט עראינערונגען וועגען זייער גלענצענדער פערגאנגענהייט, וועגען די פרומע און עהרליכע אבות, וועגען דער בעפרייאונג פון דער קנעכטשאפט פון מצרים און וועגען מעמד הר סיני. די געשיכטען פון די דאָזיגע געשעהענישען פלעגען איבערגעהן פון עלטערען צו קינדער און האָבען אונטערגעהאלטען דעם גייסט פון פאָלק אין שוועריע צייטען. די לויים און כהנים, וואָס האָבען געדיענט אין דעם משכן פון שלה, זיינען געווען די היטער

*

פון די אלטע רעליגיעזע טראדיציעס. די אמונה וואס זיי האבען
געיירש'עט איז ניט פערשוואונדען, נאר זי איז געלעגען בעהאל־
טען אונטער א צודעק פון געצענדיעגסט. די דאזיגע אמונה האט
זיך נאך געדארפט ענטוויקלען אין שפעטערע צייטען.

§40. **די ערשטע שופטים.** נאך יהושע'ס טויט, האט דאס
אידישע פאלק, מיער פון די פיעל־יעהריגע מלחמות, געגארט נאך
רוה און פריעדען. אבער די קריעגערישע פעלקער, וואס האבען
געלעבט אויף די גרעניצען פון כנען, האבען ניט געלאזט די אידען
געניסען קיין רוה, ווארום זיי פלעגען מאכען אפטע אנפאלען אויף
זייערע לענדערייען. צוערשט האבען זיך קיין כנען ארייגערישען
די ארמים (סיריער) פון צפון און האבען אונטערדריקט די אידען
אכט יאהר. דעמאלט איז אויפגעשטאנען עתניאל, דער עלטסטער
פון שבט יהודה, און מיט דער הילף פון א קליינער מחנה האט ער
פערטריבען די ארמאעישע גארניזאנען, וואס זיינען געשטעלט גע־
וואָרען אין די אידישע שטעדט. די אידען זיינען דורכדעם שטארק
ערמוטיגט געוואָרען און האבען אנגעהויבען זיך קלייבען אין גרוי־
סע מאסען אונטער דער פאהן פון דעם העלד פון יהודה. דעמאלט
איז עתניאל ארויסגעדרונגען מיט א גרויסען חיל אין סיריען, האט
צושלאגען די ארמעער, האט געטויט זייער קעניג און בעפרייט
דאס אידישע פאלק פון דעם פרעמדען יאך. נאכדעם האט א
טייל פון די אידען אנערקענט עתניאל'ן פאר א שופט, אדער פיה־
רער.

נאך עתניאל'ס טויט זיינען די אידען וויעדער געבליבען אהן
א פיהרער. דער צאלרייכער שבט יהודה זיך איינגעשלא־
סען אין זיין בעשיצטער, בערגיגער נחלה, אין דרום כנען, און האט
זיך אבגעטיילט פון די איבעריגע שבטים. וועז די ארומיגע פעל־
קער האבען גענוצט אז צווישען די אידען איז ניטא קיין אחדות
האבען זיי וויעדער אנגעהויבען בעאונרוהיגען דאס אידישע לאנד.
די מואבים זיינען אריבער דעם ירדן. האבען פערכאפט די שטאדט
יריחו און אנדערע טיילען פון שבט בנימין. א לאנגע צייט האבען
די בני בנימין געטראגען דעם יאך פון די מואבים, און האבען
געצאלט צינז זייער גרויזאמען קעניג עגלון. אבער ענדליך איז אין
בנימין ערשינען א מוטיגער העלד, דער שופט אהוד, וועלכער האט

בעוויזען פאלגענדע העלדישקייט. ער איז געקומען צו ענלון, דעם קעניג פון מואב, מיט'ן אויסרייד אז ער האט איהם איבערצוגעבען מתנות פון די אידען; און וועו אהוד איז געבליבען אליין מיט'ן קעניג, האט ער איהם דערשטאכען מיט'ן שווערד. דערנאך האט ער אויפגעקליבען א גרויסען חיל און האט אויסגעהרג'עט אלע מואבים פון יריחו און האט זיי אויך פערטריבען פוז די איבעריגע טיילען פון אידישען לאנד.

§41. דבורה הנביאה. אין דער צייט וועו די קריגערישע שבטים פון דרום (יהודה און בנימין), האבען זיך פערזיכערט געגען די אנפאלען פון פרעמדע, האבען די שבטים פון צפון (נפתלי, זבלון, ישכר, אשר) געמוזט פיהרען א קאמפף מיט די איינוואוינער פון לאנד. דער צפון־טייל פון כנען איז ניט בעזיעגט געווארען אינגאנצען פאר יהושע'ן, און א סך כנענים זיינען געבליבען אין זיערע בעפעסטיגטע שטעדט צווישען די אידען. די דאזיגע קליינע פעלקער האבען געהאסט די אידען, וועלכע האבען צוגענומען א גרויסען טייל פון זייער לאנד, און זיי האבען אויסגענוצט יעדע געלעגענהייט צו נעהמען נקמה פון זייערע בעזיעגער. דער קעניג יבין האט זיך געשטעלט בראש פון יענע פעלקער און אין א משך פון פיעל יאהרען האט ער גרויזאם געדריקט דעם שבט נפתלי און זבולן. זיין קריעגספיהרער סיסרא, וועלכער האט נעהאט א גרויסען חיל און א סך אייזערנע רייטווענען, האט געהאלטען אין דער מורא די גאנצע אידישע בעפעלקערונג. א סך אידען פון די צפוניגע שבטים זיינען געלאפען פון דעם שונא'ס דרוק אין דעם לאנד פון שבט אפרים.

אין יענער צייט חאט אויפ'ז בארג אפרים געלעבט א קלוגע פרוי מיט'ן נאמען דבורה. זי איז געווען א נביאה, דאס הייסט א בעגייסטערטער מענש וואס הערט אין דעם נאמען פון גאט. צו איהר פלעגט מען קומען נאך עצות און נאך משפט. זי פלעגט זיצען אונטער א פאלמע און לערנען און ריכטען דאס פאלק. וועו דבורה האט זיך דערוואוסט דורך די אנטלאפענע פון צפון וועגען די ליידען, וואס זייערע בריידער שטעהען־אויס פון סיסרא'ן, האט זי אנגעהויבען וועקען דאס פאלק צו א פעראייניגטען קאמפף מיט די אונטערדריקער. דען האט זי גערופען דעם קריעגער ב ר ק

פון שבט נפתלי און האָט איהם געהייסען ער זאָל זיך שטעלען בראש פון דער אידישער מחנה און געהן מלחמה האלטען מיט סיסרא'ן. אָבער ברק האָט איהר געזאָגט: אויב דו וועסט געהן מיט מיר וועל איך געהן." דבורה האָט געענטפערט: „גוט, איך וועל געהן מיט דיר, אָבער דאָס וועט דיין כבוד ניט גרעסער מאכען, וואָרום מען וועט זאָגען, אז א פרוי האָט געוואונען דעם זיעג אין דער מלחמה".

האָט ברק צוזאמענגענומען א חיל פון צעהן טויזענד מאן פון דעם שבט נפתלי, זבולון און אנדערע, און איז אוועק צום בארג תבור. וועז סיסרא האָט דערהערט אז די אידען האָבען זיך בעוואפענט האָט ער צוזאמענגענומען זיין גאנצען פערד־חיל און האָט זיך געלאָזט צום טייך קישון, נעבען בארג כרמל. דאָ איז פאָרגעקומען אן ענטשיידענדע שלאכט. סיסרא'ס חיל מיט זיינע שווערע קריעגסוועגען האָט זיך ניט געקענט פריי בעוועגען אין דער בערגיגער געגענד, בשעת וועז דער גרינגער אידישער פוס־חיל האָט איהם דערלאנגט איין קלאפ נאכ'ן אנדערען. דער סוף איז געווען, אז דער שונא איז איינגאנצען צושלאָגען געוואָרען. סיסרא איז אנטלאפען צופוס און האָט זיך בעהאלטען אין נעצעלט פון י ע ל, די וויב פון אן עלטסטען פון שבט הקיני, וועלכע זיינען געווען פריינדליך צו אידען. יעל האָט אויפגענומען סיסרא'ן מיט געמאכטער פריינדליכקייט, האָט איהם אנגעטרונקען מיט מילך און איהם געראטען זיך לעגען אברוהען. און וועז ער איז איינגעשלאפען האָט זי גענומען א שארפען פלאקען פון נעצעלט און האָט עס מיט א האמער אריינגעשלאגען אין קאפ דעם שלאפענדען קריעגער. סיסרא איז געבליבען טויט אויפ'ן ארט. אויף אזא אופן זיינען די אידישע שבטים פון צפון בעפרייט געוואָרען פון דעם שווערען יאך. אין תנ"ך איז געבליבען „דאָס ליעד פון דבורה", אין וועלכעי עס ווערט געשילדערט אין העלע בילדער די שטימונג פון פאָלק אין יענעם בעפריאונגס־קריעג:

הערט אויס, איהר מלכים! פארנעהמט, איהר שרים!
איך זינג צום גרויסען גאָט פון ישראל. עס איז קיין פיהרער ניט געווען אין ישראל, ביז וואנען איך דבורה בין געקומען, ביז וואנען איך בין אויפגעשטאנען א מוטער אין ישראל. שטעה

אויף, ברק, און פאנג דיין פאנג, זוהן פון אבינועם. אָט קומען די קריעגער פון אפרים, נאָך זיי פון בנימין, פון זבולן זיינען געקומען פיהרער, פון יששכר — פירשטען אינאיינעם מיט דבורה'ן. נאָר ראובן צעגערט. וואָס זשע הויערסטו, ראובן, צווישען די געמארקען, צו הערען די געשרייען פון די סטאדעס? ראובן איז זיך צו לאנג מישב. גלעד לייגט אין עבר־הירדן, נאָר וואָס זיצט דן אין זיינע שיפען? זבולן איז א פאלק, וואָס איז מקריב זיין לעבען אין שטרייט, נפתלי — אויפ'ן שלאכטפעלד. פון הימל האָט מען מלחמה געהאלטען, די שטערען פון זייערע שטעגען האָבען מיט סיסרא'ן געשטריטען. געבענשט זאל זיין צווישען פרויען יעל! וואסער האָט ער געבעטען, מילך האָט זי געגעבען. איהר לינקע האנד האָט זי געשטרעקט צום צוואק, איהר רעכטע — צום האמער. דורכ'ן פענסטער קוקט און שמאכט די מוטער פון סיסרא: פארוואָס זאמען זיך די רייטער, וואָרום קומען ניט די רייטוועגען? און איהרע האָרינטעם ענטפערען איהר: זיי האָבען דאָך פיעל רויב געגומען, צווישען זיך די רויב צוטיילען, די רויב פון פארבענרייכע צייגען, געוואנטען פאר די פרויען.

§42. גדעון. נאָך עטליכע צעהנדליג יאָהר פון רוה איז פאר די אידען וויעדער אָנגעשטאנען א שווערע צייט. די וואנדערנדע שבטים, וועלכע האָבען געלעבט נעבען די גרעניצען פון כנען, האָבען אָנגעהויבען זיך ארויסרייסען אין לאנד און רויבען די אייגוואוינער. די מדינים פון מזרח און די האלב־ווילדע עמלקים פון דרום פלעגען „אָנפליהען וויי די היישעריקען" אויף די אידישע נחלאות. זיי פלעגען ארויפדרינגען אהין אין צייט פון שניט, פלעגען וואנדערען איבער'ן לאנד אויף זייערע קעמלען און אויפשלאָגען זייערע געצעלטען אין די ערטער וואו עס האָבען געוואוינט די ערד־ארבייטער. וואו זיי פלעגען קומען פלעגען זיי פערווויסטען די תבואות אויף די פעלדער, פערכאפען די פיה און אוועקפיהרען און מאכען א תל פון די פריעדליכע אייגוואוינער. די אידען פלעגען מוזען בעהאלטען זייער פערמעגען אין הייהלען און אין שפאלטען פון די בערג. זיי האָבען אויך צוליעב דעם אינגאנצען זייער מוט פערלאָרען.

אין יענער צייט האָט אין עפרה, א שטאָדט אין מערב פון מנשה'ס נחלה, געלעבט א מאַן מיט'ן נאָמען גדעון, א שטילער ערד־אַרבייטער, וועלכער האָט אָבער בעזעסען דעם מוט פון א קריעגסמאַן. ווען די מדינים האָבען גע'הרג'עט זיינע עלטערע ברידער האָט זיך אין גדעונ'ן אָנגעצונדען א פערלאַנג צו נעהמען נקמה פון די רויבער און בעפרייען זיין פאָלק. איינמאָל ביי־נאַכט — דערצעהלט דער תנ"ך — ווען גדעון האָט געדראָשען ווייץ אין דער שטיל כדי צו פערבאָרגען עס פון די מדינים, האָט זיך א מלאך פון גאָט בעוויזען צו איהם און איהם געזאָגט: „געה און לייז אויס די אידען פון די מדינ'ישע הענד; דיך שיקט גאָט". גדעון האָט דערפיהלט א בעגייסטערונג אין זיך און די ערשטע זאַך האָט ער צושטערט דעם מזבח פון בעל, וואָס האָט געהערט צו זיין פאָטער יואש, און אויף זיין אָרט האָט ער אויפגעבויט א מזבח צום אידישען גאָט. די איינוואוינער פון עפרה, וועלכע האָבען געדיענט צום בעל, האָבען געזאָגט צו גדעונ'ס פאָטער: „הרג'ע דיין זוהן דערפאַר וואָס ער האָט צושטערט דעם מזבח פון אונזער גאָט." נאָר יואש האָט זיי געענטפערט: „דאַרפט איהר זיך איינשטעלען פאַר בעל? וועט איהר איהם דען העלפען? אויב ער איז א גאָט, דאַן זאָל ער זיך אָנגעהמען פאַר זיך אַליין און בעשטראָפען יענעם, וואָס האָט צושטערט זיין מזבח".

אין גיכען נאָכדעם האָט גדעון גענומען רופען דאָס פאָלק צו פערטיידיגען דאָס פאטערלאַנד. אויף זיין רוף האָבען אָבגע־ענטפערט טויזענדער קריעגער פון די שבטים מנשה, זבולן, אשר און נפתלי. די מדינ'ישע מחנות זיינען געשטאַנען מיט זייער לאַגער אין טאָל יזרעאל און האָבען פערוויסט דאָס לאַנד. גדעון האָט בעשלאָסען אָנצופאַלען אויף זיי פלוצלונג. ער האָט געלאָזט אויס־רופען איבער זיין חיל: „ווער עס שרעקט זיך און האָט מורא, יע־נער זאָל געהן אַהיים!" אַרום גדעונ'ן איז דאַן געבליבען א מחנה פון נישט מעהר ווי הונדערט גבורים. ביינאַכט האָבען די אידי־שע גבורים גענומען טראָמפייטען, און ברענענדיגע פאַקעלען. וועל־כע זיי האָבען בעהאַלטען אין קרוגען. דאַן האָבען זיי זיך פלוצ־לונג א וואָרף געטהאָן אויפ'ן שלאָפענדען לאַגער פון שונא, האָ־בען אַרויסגעוואָרפען די פאַקעלען און גענומען שאַלען אין די

טראמפייטען און שרייען: „א שווערד פאר גאט און פאר גדעון!“ די איבערראשטע מדינים האבען זיך דערשראקען פון די קולות פון די טראמפייטען און פון די פלאמען פון די פאקעלען, און האבען זיך געלאזט לויפען. די אידען האבען זיי נאכגעיאגט און זיי צו־קלאפט. גדעון האט צושיקט שלוחים צו אלע שבטים מיט א בע־פהל צו פאנגען די אנטלויפענדע. דער שטארקער שבט אפרים האט זיך אויך אנגעשלאסען אן דער מלחמה און האט געטומען גע־פאנגען די פיהרער פון די מדינים. גדעון האט זיך ניט בענוגענט מיט פערטרייבען דעם שונא פון דעם אידישען לאנד, נאר איז אויך מיט זיין חיל ארויבער דעם ירדן און איז אריינגעררונגען אין מדינ'ישע לענדער. דא האט ער געפאנגען צוויי מדינ'ישע הערשער (זבח און צלמנע) און האט זיי געהייסען טויטען דערפאר וואס זיי האבען אמאל גע'הרג'עט זיינע ברידער.

דער דאזיגער גלענצענדער נצחון האט בעריהמט געמאכט גדעון'ס נאמען ביים גאנצען פאלק. די אידען האבען פערשטאנען, אז זיי וואלטען געווען שטארק, ווען זיי וואלטען שטענדיג געהאט אזא לבע פיהרער און רעגיערער ווי גדעון, און די עלטסטע פון די וויכטיגסטע שבטים האבען אנערקענט גדעון'ען פאר זייער שופט. זיי האבען איהם פארגעלעגט ער זאל זיך קרוינען פאר'ן אידישען קעניג. נאר דער עניוות'דיגער פיהרער האט געענטפערט: „ניט איך און ניט מיינע קינדער וועלען הערשען איבער אייך; נאט איז אייער הערשער“.

§43. אבימלך. גדעון איז געשטארבען אין טיעפען עלטער, און האט גאזען נאך זיך א סך זיהן פון זיינע פיעל ווייבער. צוויישען זיי איז געווען איין זוהן, געבארען פון זיינער א דיענסט, וועלבע האט געשטאמט פון שכם. דער דאזיגער זוהן, מיט'ן נאמען אבימלך, איז געווען א גרויסער רודף אחר כבוד און ער האט געוואלט קריגען יענע קעניגליכע הערשאפט, פון וועלבער זיין פא־טער האט זיך אבגעזאגט. האט ער מיט דער הילף פון זיינע אנ־הענגער גע'הרג'עט אלע זיינע ברידער, אויסער איינעם, דעם אינג־סטען, יותם, וועלבער איז אנטלאפען. די איינוואוינער פון שכם האבען אנערקענט אבימלכ'ן פאר א קעניג. וועז יותם האט זיך דערפון דערוואוסט איז ער ארויף אויפ'ן שפיץ פון בארג גריזים

און פון דאָרטען האָט ער געזאָגט דעם פאָלק א פראָכטפולען משל, וואו ער האָט פערגלייכען די איידעלקייט פון גדעון'ן, וועלכער האָט זיך אָבגעזאָגט פון דעם קעניגלייכען נאָמען, מיט דער זשערנעקייט פון אבימלכ'ן, וועלכער האָט דערגרייכט צו דיזען נאָמען דורך רציחות און פארברעכען. יותם האָט אזוי געזאָגט:

געגאנגען זיינען אמאל די בוימער פון וואלד צו זאלבען א קעניג איבער זיך און זיי האָבען געזאָגט צום איילבוים: קום קעניג איבער אונז! און דער איילבוים האָט זיי געענטפערט: צי דען וועל איך אויפהערען געבען מיין בוימאייל און וועל געהן זיך פארנעהמען מיט די בוימער? האָבען די בוימער געזאָגט צום פייגענבוים: געה דו קעניג איבער אונז. און געענטפערט האָט דער פייגענבוים: צי דען וועל איך אויפהערען געבען מיין זיסקייט און מיין געשמאקע זאפט, און וועל געהן זיך פארנעהמען מיט די בוימער? האָבען די בוימער געזאָגט צום ווייַנשטאק: געה דו קעניג איבער אונז! און דער ווייַנשטאק האָט זיי געענטפערט: צי וועל איך אויפהערען געבען מיין זאפט, וואס דערפרעהט גאָט און לייט און געהן זיך פארנעהמען מיט די בוימער? האָבען זיך די בוימער געוועגדט צום דאָרן: קעניג דו איבער אונז! און דער דאָרן האָט געזאָגט צו די בוימער: אויב איהר מיינט באמת מיך צו זאלבען פאר א קעניג איבער אייך, דאן קומט און שיצט זיך אין מיין שאטען; און אויב ניט, וועט פֿויער פון דעם דאָרן און וועט פערצעהרען די צעדער פון לבנון".

נאָר ניט לאַנג האָט דער גרויזאמער אבימלך געקעניגט. אין דריי יאָהר פֿרום זיינען די איינוואוינער פון שכם געוואָרען אונצופריעדען פון זיין שלעכטער ממשלה און האָבען מורד געווען און איהם פערטריבען פון שטאָדט. און עס האָט זיך אָנגעהויבען א בלוטיגער ברודער־קריעג. אבימלך האָט געהאט א שלאכט מיט די מורדים נעבען שכם און האָט זיי מנצח געווען. ער איז אריין אין זיין אייגענער שטאָדט שכם אזוי ווי אין אן איינגענומענער שטאָדט, האָט זי חרב געמאכט און אויסגע'הרג'עט די איינוואוינער. פֿרום טויזענד מענער און פרויען האָבען זיך בעפעסטיגט אין דעם שטאָדטישען טהורם. האָט אבימלך אונטערגעצונדען דעם טהורם, און אלע מענשען וואס האָבען זיך דארט געפונען זיינען

אומגעקומען אין פייער. דערנאך האבען אבימלכ'ס מחנות בעלא־
גערט די שטאט תבץ, וואו די איינוואוינער האבען אויך געמאכט
אן אויפשטאנד און זיך אויך בעפעסטיגט אין א טהורם. דא האט
א פרוי ארונטערגעוואורפען פון שפיץ א שטיק מיהלשטיין אבימלכ'ן
אין קאפ און האט איהם צושפאלטען דעם שארבען. אבימלך האט
צוגערופען זיין וואפען־טרעגער און האט איהם געזאגט: ענטבלויז
דיין שווערד און טויט מיך, כדי מען זאל ניט זאגען, אז א פרוי האט
מיך געטויט. דער וואפענטרעגער האט ערפילט זיין בעפעהל און
אבימלך איז געשטארבען. אזוי האט זיך געענדיגט דער ערשטע־
ניט געלונגענער פרוב אייניצופיהרען א קעניגליכע הערשאפט צווי־
שען די פרייע אידישע שבטים, וואס זיינען ניט געוואוינט געווען
צו א זעלבסטהערשאפט.

§44. יפתח. די פאסטוכער־שבטים, וועלכע האבען געלעבט
אויפ'ן מזרח זייט פון ירדן האבען געהאט שטענדיגע צוזאמענ־
שטויסען מיט דעם שכנ'ישען פאלק עמון. דאס דאזיגע פאלק,
וואס אמאל האט עס בעהערשט גאנץ גלעד, האט געקוקט אויף
די אידען ווי אויף פרעמדע זיעגער, און האט געזוכט אבצונעהמען
צוריק די לענדערייען, וואס די אידען האבען פערנומען נאך אין
דער צייט פון דעם אמורי'שען קעניג סיחון. עס איז געקומען א
צייט וען די עמונים זיינען געוואקרען אזוי שטארק, אז זיי האבען
ניט נאר אונטערדריקט די אידען פון גלעד, נאר זיי האבען אפילו
געוואגט אריבערגעהן דעם ירדן און בעפאלען די שבטים פון אינע־
וועניגסטען כנען. דעמאלט האבען זיך די עלטסטע פון גלעד פער־
זאמעלט און בעשלאסען צו האלטען מלחמה מיט די אונטערדריקער.
פאר זייער הויפטמאן האבען זיי אויסגעקליבען דעם העלדישען יפתח.

יפתח איז געווען דער זוהן פון א מאן מיט'ן נאמען גלעד,
וועלכער האט געוואוינט אין דער געגענד פונ'ם לאנד גלעד און
האט געהאט נאך זיהן פון אנדערע פרויען, האבען די דאזיגע
זיהן פערטריבען יפתח'ן פון זיין פאטער'ס הויז און האבען
איהם בערויבט פון זיין ירושה. דער בעליידיגטער יפתח איז
געוואקרען אויפגעבראכט און איז אנטלאפען אין די דערבי־

איגע סטעפעם און איז געוואָרען דער פיהרער פון חברה ליידיגגעהער. וועו די עמונים האָבען אָנגעהויבען שטאַרק דריקען די אידען זיינען די עלטסטע פון גלעד אוועק צו יפתח'ן און איהם געזאָגט: „קום און זיי ביי אונז א פיהרער אין דער מלחמה מיט די עמונים". און יפתח האָט זיי געענטפערט: „האָט איהר דען ניט דערלאָזט, אז מען זאָל מיך אַרויסטרייבען פון מיין פאָטער'ס הויז? וואָרום זשע זייט איהר געקומען צו מיר איצט וועו איהר זייט אין א צרה?" פונדעסטוועגען וועו די עלטסטע זיינען צו איהם שטאַרק צוגעשטאַנען האָט ער נאָכגעגעבען און האָט אָנגענומען די פיהרערשאפט אין בער דעם אידישען חיל. קודם־כל האָט ער געשיקט שלוחים צום קעניג פון עמון און געפאָדערט אז ער זאָל צוריקציהען זיינע מחנות פון גלעד. אָבער דער קעניג פון עמון האָט זיך ענטזאגט צו ערפילען יפתח'ס פאָדערונג און האָט געזאָגט, אז די דאָזיגע לענדער האָבען געהערט צו די עמונים נאָך איידער זיי זיינען פערנומען געוואָרען פון די אידען, וואָס זיינען ארויס פון מצרים. דעמאָלט איז יפתח ארויס מלחמה האַלטען. מיט זיינע העלדישע מחנות איז ער בעפאָלען די עמונים און האָט אָבגעהאַלטען א גרויסען נצחון איבער זיי. די עמונים זיינען פערטריבען געוואָרען פון גלעד און זיי האָבען מעהר ניט געהאַט דעם מוט צו בעאונרוהיגען די אידען. דער זיעגרייכער יפתח איז מיט טריאומף אריינגעטראָטען אין זיין געבורטסשטאָדט מצפה־גלעד און איז אנערקענט געוואָרען אלס פיהרער אָדער שופט פון זיינע לאַנדסלייט.

מיט דעם דאָזיגען נצחון איז אין זכרון פון פאָלק פערבונדען געווען א שרעקליכע און אין דער זעלבער צייט טראָגישע פאַסירונג. דער תנ"ך דערצעהלט, אז איידער יפתח איז בעפאָלען דעם שונא, האָט ער א נדר געטהאָן צו גאָט, אז אויב גאָט וועט איבערענטפערען דעם שונא אין זיינע הענד וועט ער, צוריקגעהענדיג אהיים, ברענגען צו איהם פאר א קרבן די ערשטע זאך וואָס וועט איהם ארויסגעהן אנטקעגען פון זיין הויז. אָבער וועו יפתח האָט זיך נאָך דער געוואונענער מלחמה אומגעקעהרט אהיים, איז די ערשטע צו קומען איהם אנטקעגען געווען זיין איינציגע טאָכטער, א שעהנע יונגע מיידעל, וועלכע איז פרעהליך ארויס מיט א פויק אין די הענד מקבל פנים זיין איהר זיעגרייכען פאָטער. וועו יפתח האָט זי דערזעהן

האָט ער אין פערצוויפלונג אויסגעשריען: „אָה, טאָכטער מיינע, דו האָסט מיך דערשלאָגען! איך האָב א נדר געטהאָן צו גאָט אז איך וועל איהם ברענגען פאר א קרבן די ערשטע זאך וואָס וועט אַרויס־געהן פון מיין הויז מיר אנטקעגען, און איך קען ניט עובר זיין אויף מיין וואָרט!" און די מיידל האָט געענטפערט: „פאָטער, אויב דו האָסט געגעבען א נדר צו גאָט, דאן טהו מיט מיר ווי דו האָסט צו־געזאָגט, נאָכדעם ווי גאָט האָט דורך דיר נקמה געגומען פון זיינע פייגד, די עמונים. נאָר איין בקשה האָב איך או דיר: לאָז מיך אָב אויף צוויי חדשים, איך וועל אַרויפגעהן אויף די בערג און דאָרט וועל איך צוזאמען מיט מיינע חבר'טעס בעקלאָגען מיין יונגעם לעבען." יפתח האָט געטהאָן איהר פערלאנג און זיין טאָכטער האָט אין פערלויף פון צוויי מאנאטען געלעבט אין די בערג און דאָרט זיך געזעגענט מיט איהר יונג לעבען. דערנאָך האָט זי זיך אומגעקעהרט צו איהר פאָטער און ער האָט מקיים געווען דעם נדר וואָס ער האָט געגעבען. פון דעמאָלט אָן איז געוואָרען א מנהג, אז די יונגע אי־דישע מיידלעך פלעגען יערען יאָהר געהן אין די בערג אויף פיער טעג צו בעקלאָגען יפתח'ס טאָכטער.

§45. שמשון הגבור. נאָכדעם האָט א נייער שרעקליכער פיינד אָנגעהויבען דריקען די אידען. דאָס זיינען געווען די פלשתים, וועלכע האָבען זיך בעזעצט אויפ'ן דרום־מערב גרענץ פון כנען אין די שטעדט עזה, אשקלון און אנדערע, וואָס זיינען געלעגען נאָהנט צום ים. דער שבט דן, וואָס האָט געלעבט אין שכנות מיט די פלשתים, האָט א סך געליטען פון די אָנפאלען פון דעם דאָזיגען קריענערישען פאָלק, וויל ער האָט ניט געהאט קיין כח מיט איהם מלחמה צו האלטען. איין גרויסער גבור, וועלכער האָט זיך איינער אליין נוקם געווען אָן די שונאים פאר זיין אונטערדריקטען פאָלק, איז געווען שמשון פון שבט דן. זיינע פרומע עלטערען האָבען איהם אין דער קינדהייט געהיילינט פאר א נזיר צו גאָט, און אלס צייכען דערפון האָט ער זיך ניט געשאָרען די האָר. נאָך אין זיינע קינדערשע יאָהרען האָט ער ארויסגעוויזען אן אויי־סערגעווענליכע קראפט. שמשון האָט זיך אויסגעקליבען א כלה פון צוויישען די פלשתים, און איז איינמאל געגאנגען אין דער שטאָדט ווו זי האָט געוואוינט. אויפ'ן וועג האָט איהם

*

בעגעגענט א יונגער לייב, וועלכער האָט זיך געוואָלט צרויפוואַרפען אויף איהם, נאָר שמשון האָט א כאַפּ געטהאָן דעם לייב און איהם צוריסען מיט די הענט ווי א ציגעלע. אין גיכען האָט ער זיין גרויסען כח געלאָזט דערפיהלען די שונאים פון זיין פאָלק. אין אשקלון האָט שמשון איינמאָל געכאַפּט דריי הונדערט פוקסען, האָט צוגעבונדען ברענענדיגע פאַקעלען צו זייערע ווידלען, און האָט אָבגעלאָזען די פוקסען אויף די פלשתי'שע פעלדער אין דער צייט פון שניט. די גאַנצע תבואה אויף די פעלדער איז פערברענט געוואָרען. שמשון האָט זיך בעהאַלטען אין די בערג. די צורייצטע פלשתים זיינען בעפאַלען דעם שכני'שען שבט יהודה און געפאָדערט מען זאָל זיי ארויסגעבען שמשון'ען. די בני יהודה האָבען זיך דערשראָקען און געזאָגט צו שמשון'ען: „וואָם האָסטו אונז געטהאָן? ווייסטו דען ניט, אז די פלשתים הערשען איבער אונז? מיר וועלען דיך בינדען און איבערגעבען אין זייערע הענד". און מען האָט שמשון'ען געבונדען מיט שטאַרקע שטריק און ארויסגעפיהרט פון דעם פעלזען־שפאַלט, וואו ער האָט זיך אויפגעהאַלטען. נאָר וען די פלשתים זיינען צוגענאַנגען איהם נעהמען האָט ער אָנגעשטרענגט זיינע כחות, האָט צוריסען די שטריק און איז אנטלאָפען. ניט האָבענדיג ביי זיך קיין געווער, האָט ער אויפ'ן וועג אויפגעהויבען א קינבאַק פון א טויטען עזל און הערמיט דערשלאָגען יערען פלשתי וואָם ער האָט בעגעגענט. אין קורצען נאָך דעם האָט שמשון געענטיגט אין דער פלשתי'שער שטאָדט עזה. וועז די איינוואוינער פון שטאָדט זיינען דערפון געוואָהר געוואָרען, האָבען זיי פערשפּארט די טויערען פון שטאָדט, און בעשלאָסען אויף מאָרגען אין דערפריה פאַנגען דעם גבור. נאָר שמשון האָט זיך אויפגעכאַפּט אין מיטען נאַכט, און דערזעהנדיג אז אלע וועגען זיינען פערשפּארט, האָט ער אויסגעריסען די טויערען צוזאַמען מיט די זיילען און שלעפּער און האָט זיי אויף די פלייצעס אוועקגעטראָגען אויפ'ן שפיץ בארג.

שמשון'ס גבורות האָבען איהם בעריהמט געמאַכט צוויישען אלע אידען. אייניג שבטים האָבען איהם אויסגעליבען פאר זייער שופט. אָבער די פלשתים האָבען געזוכט א געלעגענהייט איהם אומצוברענגען. זיי האָבען זיך דערוואוסט, אז שמשון האָט ליעב א פלשתי'שע פרוי מיט'ן נאָמען דלילה. זיינען די פלשתי'שע הארען

געקומען צו דער דאָזיגער פרוי און איהר געזאָגט: „דערגעה ביי שמשונ'ען אין וואָס בעשטעהט דער גרויסער כח זיינער און מיט וואָס מען קען איהם בייקומען, און מיר וועלען דיר דערפאַר געבען צו טויזענד און הונדערט זילבערנע שקלים. דלילה איז צוגעשטאַנען צו שמשונ'ען ער זאָל איהר ענטדעקען דעם סוד פון זיין קראַפט. נאָך פיעל בקשות האָט איהר שמשון דערצעהלט, אַז פון קליינווייז אויף האָט ער ניט געשאָרען זיינע האָר, און ווען מען זאָל אָבשערען זיינע לאַנגע האָר וועט ער פאַרלירען זיין קראַפט. דלילה האָט דאָס איבערגעגעבען צו די פּלשתי'שע פירשטען און אַליין האָט זי פאַר־שלעפערט שמשונ'ען און איהם אָבגעשאָרען זיינע לאַנגע האָר. דאַן האָט שמשונ'ס העלדישע קראַפט איהם פאַרלאָזען. די פּלשתים האָ־בען געכאַפּט שמשונ'ען, האָבען איהם אויסגעשטאָכען די אויגען און אַ געשמיעדטען אין קייטען האָבען זיי איהם אַריינגעזעצט אין תפיסה אין דער שטאָדט עזה, וואו זיי האָבען איהם געצוואונגען צו מאָהלען תבואה אויף מיהלשטיינער.

לאַנג איז דער אידישער העלד געזעסען אין געפענגנים, נאָר מיט דער צייט זיינען איהם די האָר אָבגעוואַקסען און זיין קראַפט האָט זיך אָנגעפאַנגען אומצוקעהרען צו איהם. איינמאָל האָבען די פּלשתי'שע האַרען געמאַכט אַ גרויסען יום־טוב אין דעם טעמפּעל פון זייער שטאַם־גאָט דגון. זיי האָבען געהייסען ברענגען דעם בלינ־דען שמשונ'ען ער זאָל משמח זיין זיי און דעם פערזאַמעלטען פאָלק. מען האָט שמשונ'ען געבראַכט אין דגונ'ס טעמפּעל, וועלכער איז געווען אָנגעפילט מיט מענשען. פיהלענדיג ווי דער המון מאַכט זיך לוסטיג איבער איהם האָט דער בלינדער שטיל געבעטען צו גאָט: „דערמאָן זיך, גאָט, אָן מיר און גיב מיר קראַפט כאָטש דעם לעצ־טען מאָל, איך זאָל זיך קענען נוקם זיין אין מיינע שונאים!" און די גאַנצע פריהערדיגע קראַפט האָט זיך אומגעקעהרט צום אידישען גבור. ער האָט זיך איינגעשפּאַרט מיט זיינע מעכטיגע הענד אין די צוויי מיטעלסטע זיילען וואָס האָבען אונטערגעהאַלטען דעם דאַך פון טעמפּעל און האָט אויסגעשריען: „תמות נפשי עם פּלשתים! לאָמיר שטאַרבען צוזאַמען מיט די פּלשתים!" די זיילען האָבען זיך אַ וויעג געטהאָן און דער גאַנצער בנין איז איינגעפאַלען, דערדרי־קענדיג אויף טויט טויזענדער פּלשתים און אויך שמשונ'ען אַליין.

זיין קערפּער האָט צוגענומען זיינע פריינד און איהם בעגראָבען אין די קברים פון זיין פאַמיליע אין דעם לאַנד פון שבט דן.

§46. דער לעבענספיהר און די זיטען פון די אידען אין דער צייט פון די שופטים האָט זיך ווינציג אונטערשיידט פון די זיטען און מנהגים פון די איבעריגע כנענ'ישע פעלקער. אַ טייל פון אידישען פאָלק האָט זיך פאַרנומען מיט ערד־אַרבייט, און אַ טייל מיט פיהצוכט. מלאכות און האַנדעל זיינען נאָך ניט געווען פאַר־שפּרייט. איבעראַל זיינען די אידען געקומען אין בעריהרונג מיט אַנדערע פעלקער, וועלכע האָבען געוואוינט סיי אין כנען גופא, סיי אויף די גרעניצען, און זיי האָבען איבערגענומען זייערע געוועהנ־הייטען און אפילו זייערע פאָרמען פון גאָטעסדיענסט. דער פּראָס־טער המון פון אידישען פאָלק האָט זיך ניט געקענט צוגעוועהנען צו דיענען צו אַ גאָט וואָס מען זעהט ניט און האָט זיך אָפט גע־בוקט צו בילדער. אפילו דער שופט גדעון, וועלכער האָט צושטערט דעם מזבח פון בעל, האָט אויפגעזאַמעלט דאָס גאַנצע גאָלד פון דער מלחמה מיט מדין און האָט אויסגעגאָסען דערפון אַן „אפוד", האָט איהם אַנידערגעשטעלט ביי זיך אין הויז, און דאָס פאָלק פלעגט געהן זיך בוקען צו דעם דאָזיגען אפוד ווי צו אַ געץ.

עס פלעגט פּאַסירען, אַז אפילו די לויים, די דיענער פון דעם אידישען גאָט, פלעגען דיענען פאַר די געצען. איינער פון דעם שבט אפרים, מיכה, האָט אויסגעבויט פאַר זיך אַ טעמפּעל, וואו ער האָט אַוועקגעשטעלט אַ גרויסען זילבערנעם געץ און קליינע הויזליכע געצקעס (תרפים) און ער האָט אַוועקגעשטעלט אַ יונגען לוי צו דיענען אַרום די אָבגעטער. די לייכטגלויביגע מענשען פלעגען געהן אַהין, און דער פאַלשער כהן פלעגט זיי פאָראויסזאָגען זייער מזל אין דעם נאָמען פון דעם געץ (אָראַקעל). אין יענער צייט איז אַ טייל פון דעם שבט דן, וואָס איז געווען אונטערדריקט פון די פּלשתים, געגאַנגען זוכען אַ ניי לאַנד זיך צו בעזעצען. די בני דן האָ־בען געשיקט פאָראויס מרגלים אויסצוקוקען אַ געוויסע געגענד אין צפון. אויפ'ן וועג זיינען די מרגלים פאַרגאַנגען אין מיכה'ס טעמפּעל, צו פרעגען אויב זייער שליחות וועט מצליח זיין. דער אָראַקעל האָט זיי פאָראויסגעזאָגט, אַז זיי וועלען מצליח זיין. און אַזוי איז גראָד געשעהן: די בני דן האָבען איינגענומען די שטאָדט ליש, נעבען דעם

צפון גרעניץ פון פעניציען. דעמאָלט זיינען די בני דן געקומען און האָבען אַוועקגעריבט מיכה'ס געץ און איהם אַוועקגעפיהרט אַלס הייליגטום, צוזאַמען מיט דעם כהן, אין זייער נייער נחלה, וואו זיי האָבען אויסגעבויט פאר איהם א בעזונדער טעמפעל. אזעלכע גע־צען־טעמפלען האָבען זיך געפונען אויך ביי עטליכע אַנדערע אי־דישע שבטים. דעם משכן אין שלה פלענען בעזוכען בלויז וועניגע געטרייע דיענער פון אידישען גאָט. מחמת דעם איז קיין אחדות ניט געווען אין פאָלק. דער צוזאַמענבונד צווישען די שבטים איז אָבנע־שוואכט געוואָרען און ניט זעלטען פלענען אפילו פאָרקומען צווי־שען זיי אומגליקליכע מחלוקות.

איינמאָל איז צווישען זיי פאָרגעקומען אזא שרעקליכער בר־דער־קריעג דורך וועלכען עס איז שיער ניט אומגעקומען א גאַנצער אידישער שבט, דער שבט בנימין. אין דער שטאָדט גבעה האָט זיך אָבגעשטעלט אויף נאכטלעגער א דורכרייזענדער לוי מיט זיין פרוי. אייניגע פון די דאָרטיגע איינוואוינער, אויסגעלאָסענע מענשען, האָ־בען ארומגערינגעלט דאָם הויז, וואו דער לוי האָט זיך אָבגעשטעלט, האָבען מיט גוואלד אַוועקגעפיהרט זיין פרוי און זי שענדליך בע־האַנדעלט. אויף מאָרגען האָט דער לוי געפונען זיין פרוי א טויטע נעבען דער טיהר פון זיין הויז. האָט ער גענומען א מעסער און צו־שניטען דעם קערפער אויף צוועלף שטיק, און צושיקט איבער די שטעדט פון די צוועלף אידישע שבטים, כדי אלע זאָלען וויסען וואָס פאר א רציחה די איינוואוינער פון גבעה אָבגעטהאָן. די אי־דען זיינען אריין אין גרויס צאָרן און האָבען בעשלאָסען צו בעשטראָ־פען די שולדיגע. מחנות פון אלע שבטים, בעזונדערס פון אפרים, זיינען אריינגעטראָטען אין דער נחלה פון שבט בנימין און האָבען געפאָדערט מען זאָל זיי ארויסגעבען די רוצחים פון גבעה, כדי זיי צו בעשטראָפען. אָבער די בני בנימין האָבען דערויף ניט מסכים געווען. דעמאָלט האָבען די אידען זיך געגעבען א שבועה ניט צו געבען זייערע טעכטער פאר ווייבער צו די זיהן פון שבט בנימין און אויף אזא אופן נעהמען נקמה פאר דעם פערגאָסענעם בלוט. און עס האָט אויסגעבראָכען א שוידערליכער ברודער־קריעג. זייענדיג גע־שיקטע שיסער האָבען פון אָנפאָנג די בני בנימין מנצח געווען, נאָר סוף כל סוף האָבען זיי ניט געקענט ביישטעהן דעם צאָלרייכען

פעראייניגטען חיל פון די אידען. טויזענדער מענשען פון שבט בנימין זיינען גע'הרג'עט געוואָרען און זייערע שטעדט זיינען פערניכטעט געוואָרען דורך פייער.

נאָך דער מלחמה האָבען זיך די אידען פערזאַמעלט אין בית־אל. און עס האָט זיי אָנגעהויבען באַנג טהאָן וואָס אַזוי פיעל פון זייערע ברידער פון שבט בנימין זיינען אומגעבראַכט געוואָרען. „צי דען — האָבען זיי געזאגט — זאָל געמינערט ווערען אַ גאַנצער שבט פון ישראל?" און זיי האָבען גענומען טראַכטען מיטלען ווי אַזוי צוריק אויפריכטען די לעבענגעבליבענע פון שבט בנימין. אַ סך יונגע לייט פון בנימין האָבען ניט געקענט חתונה האָבען, מחמת אַ גרויסע צאָל מיידלעך פון דעם אומגליקליכען שבט זיינען אומ־געקומען אין דער מלחמה, און די איבעריגע אידען האָבען ניט גע־קענט ברעכען זייער שבועה וואָס זיי האָבען געשוואָרען ניט אויס־צוגעבען זייערע טעכטער פאַר די זיהן פון דעם פערזינדיגטען שבט. דעמאָלט האָבען די עלטסטע פון פאָלק געזאָגט צו די בחורים פון שבט בנימין: „יעדען יאָהר קומט פאַר א יום־טוב אין שלה; געהט אַהין, באַהאַלט זיך אין די וויינגערטנער, און ווען איהר וועט דער־זעהן ווי די שטאָדטישע מיידלעך געהען אַרויס טאַנצען אין קאַראַ־האָד זאָלט איהר אַרויסלויפען פון אייערע בעהעלטענישען און יע־דער איינער פון אייך זאָל זיך כאַפּען איינע פון זיי, און געהן אין זיין לאַנד". די בני בנימין האָבען אַזוי געטהאָן. זיי האָבען געפאַנ־גען מיידלעך אין שלה און האָבען מיט זיי חתונה געהאַט און האָ־בען זיך וויעדער בעזעצט אין פאַמיליעס אין זייער נחלה. עס איז אויסגעקומען אַזוי, אַז אי דער שבט בנימין איז גאַנץ געבליבען, אי די אידען האָבען געהאַלטען זייער שבועה, וואָרום דאָס פאָלק האָט ניט ג ע ג ע ב ע ן זיינע טעכטער, נאָר די בני בנימין האָבען זיי אַליין גענומען.

§47. עלי הכהן. די בעסערע מענשען פון אידישען פאָלק האָבען געשטרעבט צו פערשטאַרקען אין איהם דעם ריינעם גלויבען און גוטע מדות און איהם פאַרהיטען פון אויסמישען זיך מיט די געצענדיענער. איינער פון די איז געווען עלי, פון דער משפּחה פון די כהנים, וועלכער איז געווען כהן גדול אין דעם משכן אין שלה. אין פערלויף פון פערציג יאָהר האָט ער פערוואַלטעט די אידען פון

מיטעלען כנען, צווישען וועלכע דער שבט אפרים האָט פערנומען דעם ערשטען אָרט. זייענדיג דער עלטסטער פון דעם משכן אין שלה האָט עלי געהאט די מענליכקייט צו ווירקען אויף די מתפללים, וואָס פלעגען קומען אהין פון פערשיידענע ערטער. ער האָט אין זיי געוועקט דעם גלויבען אין אן איינציגען גאָט און א פעראכטונג צום געצענדיענסט, און אָפטמאל פלעגט ער זיי אויפמונטערען און בענשען צום קאמפף מיט די פרעמדע אונטערדריקער, איבערהויפט די פלשתים. א לאנגע צייט האָט זיך דער דאָזיגער קאמפף געפיהרט מיט ערפאלג פאר די אידען און די פלשתים האָבען ניט געקענט אָבנעהמען קיין נייע לענדער ביי זיי. נאָר וועו עלי איז געוואָרען אלט און שוואך און האָט געדארפט איבערגעבען די פיהרערשאפט אין די הענד פון זיינע זיהן האָט די לאנגע אָנגעהויבען ווערען ערגער. די זיהן פון דעם אלטען כהן, חפני און פנחס, האָבען ניט געהאט די מעלות פון זייער פאָטער. זיי האָבען ניט געטהאָן זייער פליכט אלס כהנים צום פאלק, זיי האָבען נאָר געזוכט צו נעהמען וואָס מעהר מתנות פון די מתפללים, האָבען זיך ארויסגעלאָזט אין פערגעניגענס און מיט זייער לעבען האָבען זיי געגעבען א שלעכטען ביישפיעל צום פראָסטען פאלק.

אין יענער צייט האָט זיך אויף די אידען אָנגעוקט א גרויס אומגליק. די פלשתים האָבען אלץ מעהר און מעהר גענומען אָנפאלעו אויף די לענדער פון אפרים. די פעראייניגטע חילות פון עטליכע אידישע שבטים זיינען ארויסגעטראָטען געגען דעם שונא, וואָס זיין הויפט-לאָגער האָט זיך געפונען אין אפקה. די עלטסטע פון פאלק האָבען געראטען צו נעהמען דעם ארון-קדש פון דעם משכן אין שלה און טראָגען איהם פאראויס פון די אידישע קריעגער, כדי צו אונטערגעבען זיי מוט. וועו מען האָט נעבראכט דעם ארון אין דעם אידישען לאָגער האָבען זיך די פלשתים דערשראָקען: זיי האָבען מורא געהאט, אז דאָס הייליגטום פון אידישען גאָט וועט ברענגען אויף זיי א מפלה. זיי האָבען דעריבער צוזויפגענומען אלע זייערע כחות און געקעמפפט מיט גרויס פערצווייפלונג. און דאָס אידישע חיל איז געשלאָגען געוואָרען פאר'ן שונא און האָט פערלאָרען אויפ'ן שלאכטפעלד דרייסיג טויזענד מאן. צווישען די ג'הרג'עטע זיינען אויך געווען עלי'ס צווויי זיהן, חפני און פנחס. איבערהויפט האָט

געמאכט זעהר א שווערען אײנדרוק אויפֿן פּאָלק דאָס וואָס די פּלשתים האָבען געמומען געפֿאַנגען דעם הײליגען ארון. איין אידישער קריעגער איז געקומען צוליפען פון שלאַכטפעלד קיין שלה; זײנע קלײדער זײנען געווען אויף איהם צוריסען און ער איז געווען אינגאַנצען בערעקט מיט שטויב. עלי הכהן איז געזעסען בײ די טויערען פון שטאָדט און האָט מיט אונגעדולד געוואַרט אויף ידיעות פֿן דעם שלאַכטפעלד. דער קריעגער איז שנעל צוגעלאָפען צו איהם און געזאָגט: „די אידען זײנען אַנטלאָפען, און א גרויסע אויסשלאַכטונג איז געווען אין פּאָלק, און דײנע צוויי זיהן זײנען געשטאָרבען, און דער הײליגער ארון פון גאָט איז געמומען געוואָרען געפֿאַנגען". געטראָפען פון דער שרעקליכער נאַכריכט איז דער זקן אַרונטערגעפֿאַלען פון שטוהל און האָט זיך צובראָכען דעם געניק און איז אויפֿן אָרט געשטאָרבען.

דערווײל האָבען די פּלשתים, זייענדיג ערמוטיגט פון זייער נצחון, זיך געמומען רוקען טיפער אין לאַנד אַריין און האָבען זיך אַרײנגעריסען אין דער הײליגער שטאָדט שלה. זיי האָבען צושטערט די שטאָדט און איהר הײליגען משכן, וואָס האָט עקזיסטירט נאָך פון יהושע'ס צייטען. פון דעמאָלט אָן האָט די אפֿרימ'שע שטאָדט שלה אויפגעהערט צו זיין דער רעליגיעזער צענטער פון אידישען פּאָלק און דער שבט אפֿרים האָט פערלאָרען זיין פּריהעריגע אויבערשאַפט צווישען די אידישע שבטים. די לאַגע פון די אידען איז געווען זעהר א שווערע. די פּלשתים האָבען זיי געדריקט, האָבען אַוועקגעשטעלט גאַרניזאָנען אין זייערע שטעדט און ניט ערלויבט די אײנוואוינער צו האָבען בײ זיך כלי־זין. אין דער דאָזיגער טרויעריגער צייט, וועו דאָס אידישע פּאָלק האָט אויסגעזוכט אינגאַנצען הילפֿלאָז, איז אויפגעשטאַנען א בעגייסטערטער מענש, וועלכער האָט אויפגעמונטערט זיינע דערשלאָגענע ברידער און זיי געוועקט צום העלדישען קאַמפֿ צו בעפרייען דאָס פאָטערלאַנד.

§48. שמואל. נאָך אין יענע טעג וועו עלי האָט זיך גענוגן בײם משכן אין שלה, איז אײנמאָל אהין געקומען א יונגע פרוי און האָט זיך געשטעלט אין א ווינקעלע און האָט שטיל אוו היים מתפלל געווען צו גאָט. די דאָזיגע פרוי האָט געהייסען חנה און געווען איז זי די ווייב פון א לוי מיט'ן נאָמען אלקנה פון

דער שטאָרט רמה. חנה איז געווען אַן עקרה און איהר געבעט איז געווען אַז גאָט זאָל איהר שענקען אַ זוהן; און זי האָט אַ נדר גע־טהאָן צו אָבגעבען איהר צוקונפטיגען זוהן אין משכן ער זאָל דאָרט זיין גאַנץ לעבען דיענען פאַר גאָט. אין גיכען האָט חנה געבאָרען אַ זוהן און זי האָט איהם אַ נאָמען געגעבען שמואל. וועז דאָס קינד איז אָנטוועהנט געוואָרען האָט איהם די מוטער אַוועקגעפיהרט אין דעם משכן אין שלה און האָט איהם אָבגעגעבען אונטער דער השגחה פון עלי הכהן. זיינע יונגע יאָהרען האָט שמואל פערבראַכט אין שלה און האָט געדיענט אין דעם משכן און געטהאָן אלע ארבייטען וואָס די לויים, נאָר מיט זיינע גייסטיגע מעלות איז ער געשטאַנען פיעל העכער פון זיינע חברים. ער האָט גוט געקענט אלע הייליגע זאָגען פון פאָלק און משה'ס תורה, און האָט געטרוימט וועגען דעם, אז דאָס גאַנצע פאָלק זאָל דורכגענומען ווערען מיט דער דאָזיגער הויכער לעהרע. און שמואל'ן האָט זיך געדוכט אז ער איז עס טאַקע בערופען געוואָרען ארויפצופיהרען זיינע בלאָנדזשענדיגע פאָלקס־ברידער אויפ'ן וועג פון אמת'ן גלויבען. ער האָט געפיהלט אין זיך דעם גייסט פון א נביא. ניט איינמאָל האָט זיך איהם אין דער שטיל־קייט פון דער נאַכט געדוכט, אז ער זעהט וואונדערליכע זעהונגען; פון די אינוועניגסטע חדרים פון דעם משכן האָט זיך צו איהם דער־טראָגען די שטימע פון גאָט, וואָס האָט איהם אָנגעזאָגט אז עס דאַר־פען קומען שוועריע ליידען אויפ'ן פאָלק. און שמואל האָט נאָך מיט זיינע אויגען געזעהן די דאָזיגע ליידען פון זיין פאָלק. ער האָט גע־זעהן די מפלה פון די אידען אין דער מלחמה מיט די פלשתים ביי אפקה, ער האָט געזעהן ווי דער ארון איז געפאַנגען געוואָרען, ער האָט געזעהן דעם טויט פון עלי הכהן און די צושטערונג פון שלה. וועז דער משכן פון שלה איז צושטערט געוואָרען האָט זיך געענדיגט די לויי'שע דיענסט פון שמואל'ן, נאָר דעמאָלט האָט זיך ערשט אָנגעפאַנגען זיין פיעל בריייטערע ארבייט אלס לעהרער און נביא. ער איז געגאַנגען איבער'ן לאַנד און מיט זיינע דרשות האָט ער גערו־פען דאָס פאָלק צו פעראייניגונג. „קעהרט זיך אום מיט'ן גאַנצען האַרצען צו גאָט — האָט ער געזאָגט — דערווייטערט פון זיך די פרעמדע געצען, דיענט נאָר צו אונזער גאָט און דעמאָלט וועט ער

אייך רעטען פון די הענד פון די פלשתים". דאָס פאָלק האָט זיך שטאַרק צוגעהערט צו די רייד פון שמואל'ן.

נאָך עלי'ס טויט איז שמואל געוואָרען דער שופט איבער די וויכטיגסטע אידישע שבטים. אזוי ווי דער משכן פון שלה איז גע־ווען חרב פלעגט שמואל צונויפקלייבען דאָס פאָלק צו דיענען גאָט אין דער שטאָדט מצפה פון שבט בנימין. ווען די פלשתי'שע מלכים האָבען דערהערט, אז די אידען פערזאמלען זיך אין מצפה זיינען זיי אַוועק אַהין מיט אַ גרויס חיל. די אידען האָבען זיך דערשראָקען, אָבער שמואל האָט זיי מיט זיינע רייד געוועקט צום קאַמפּף מיט די שונאים און האָט זיי אַריינגעגעבען בטחון אין גאָט. בעגייסטערט פון שמואל'ס ווערטער זיינען די אידען אַרויסגעטראָטען פון מצפה און זיינען מוטיג בעפאַלען דעם פיינדליכען חיל און האָבען איהם צושלאָגען. דעמאָלט האָבען די פלשתים געמאַכט שלום מיט די אי־דען און האָבען זיי אומגעקעהרט די פערכאַפּטע שטעדט. דעם גע־פאַנגענעם ארון האָבען זיי נאָך פריהער צוריקגעקעהרט, וואָרום ווי דער תנ"ך דערצעהלט זיינען זיי אויסגעשטאַנען פון איהם אַ סך צרות: אַזוי שנעל ווי דער ארון איז געבראַכט געוואָרען אין לאַנד פון די פלשתים האָבען זיך דאָרט פערשפּרייט קראַנקהייטען, און די איינוואוינער האָבען געפאָדערט מען זאָל וואָס שנעלער צונעהמען דאָס הייליגטום פון דעם אידישען גאָט און דערמיט שטילען זיין צאָרן. אויף אַזאַ אופן האָבען די אונרוהען און די מלחמות אויפגע־הערט אויף אַ צייט און דאָס פאָלק האָט, אונטער דער פיהרערשאַפט פון שמואל'ן, אָנגעהויבען לעבען רוהיגער.

שמואל האָט געלעבט אין זיין געבורטסשטאָדט רמה, נאָר ער פלעגט אויך אַרומרייזען איבער אַנדערע שטעדט, וואוהין דאָס פאָלק פלעגט זיך פערזאַמלען צו דיענען גאָט. נאָך דער צושטערונג פון שלה האָבען די אידען ניט געהאט קיין אלגעמיינעם טעמפּעל. די כהנים און די לויים האָבען זיך צושפּרייט איבער'ן גאַצנען לאַנד. עלי'ס אייניקעל, אחיטוב, האָט גערעטעט אַ טייל כלים פון דעם משכן פון שלה און איז דערמיט אַנטלאָפען אין דער שטאָדט נב און האָט דאָרט אויסגעבויט אַ קליינעם צייטווייליגען טעמפּעל. דער הייליגער ארון, וואָס די פלשתים האָבען אומגעקעהרט, איז געשטאַ־נען אין אַ טעמפּעל אין קרית־יערים. עס זיינען נאָך געווען מזמחות

אין בית־אל, מצפה און גלגל. די דאזיגע אלע ערטער, וועלכע האבען זיך געפונען אין דער נחלה פון דעם שבט בנימין אדער ארום זיינע גרעניצען, פלעגט שמואל בעזוכען יערען יאהר; ער פלעגט לערנען דעם פערזאמלטען פאלק, פלעגט משפט'ן צווישען זיי, פלעגט פראווען גאטעסדיענסט און ברענגען קרבנות אויף די מזבחות צוזאמען מיט די לויים. אויסער דעם פלעגט שמואל צוגרייטען יונגע לייט פאר לעהרער צו ערציהען דאם פאלק אין דעם ריינעם גלויבען. די דאזיגע לעהרער האבען זיך געדופען בני־נביאים. אין זייערע דרשות פלעגען זיי מיט בעגייסטערונג רופען דאם פאלק צו אינווענדיגסטער אויפלעבונג. דורך דער דאזיגער בריטער ארבייט פון די געטרייע לעהרער פון פאלק האבען זיך די אבגעזונדערטע אידישע שבטים ביסלעכווייז אנגעהויבען צונויפגיסען אינאיינעם; זיי האבען זיך דערפיהלט אלס טיילען פון איין פאלק.

§49. **די ערוועהלונג פון א מלך.** וועז שמואל איז אלט געוואָרען האבען די דרויסענדיגע שונאים אויף דאם ניי אנגעהויבען שרעקען די אידען. די פלשתים האבען בענייט זייערע אנפאלען אויף די מערב געגענדען; די עמונים האבען געגומען בעאונרוהיגען די אידען אויפ'ן מזרח־זייט פון ירדן. דעמאלט איז ביי די אידען צייטיג געוואָרען דער גערדאנק, אז עס איז ניט גוט צו זיין אהן א פיהרער און אז עס איז נויטיג אויסצוקלייבען א מלך, וועלכער זאל פיהרען דאם פאלק אין די מלחמות מיט זיינע פיינד.

און די עלטסטע פון די אידען זיינען געקומען צו שמואל'ן אין רמה און האבען צו איהם געזאגט: „אט ביזטו שוין אלט געוואָרען און דיינע זיהן זיינען ניט פעהיג צו פערוואלטען איבער'ן פאלק; דעריבער מאך איבער אונז א קעניג, וועלכער זאל הערשען איבער אונז, אזוי ווי עס פיהרט זיך ביי אנדערע פעלקער". דער גרייזגרויער נביא האט זיך לכתחלה פערוואונדערט פון אזא בקשה. ער איז געוועהנט געוואָרען מיט דעם גערדאנק, אז אידען זיינען א פאלק וואס איז אויסדערוועלט פון גאט, אז גאט איז זייער קעניג און אז זיי דארפען זיך אין אלץ אונטערשיידען פון אנדערע פעלקער; און דא קומען זיי פלוצלינג און פערלאנגען א קעניג און ווילען דוקא זיין מיט אנדערע פעלקער גלייך. „ווייסט איהר — האט שמואל געזאגט צו די עלטסטע — וואס עס וועט זיין וען איהר וועט מאכען

א קעניג איבער זיך? ער וועט נעהמען אייערע זיהן פאר קריעגער, און וועט זיי מאכען פאר זיינע רייטער, און וועט זיי צווינגען צו מאכען פאר איהם געווען קריעגסוועגען. דער מלך וועט צו־נעהמען אייערע טעכטער, זיי זאלען פאר איהם קאכען, בראטען און באקען זיינע שפייזען. ער וועט פערנעהמען אייערע בעסטע פעל־דער, וויינגערטנער און סעדער און וועט זיי צוטיילען צווישען זיינע דיענער. ער וועט נעהמען מעשר פון אייערע שאף און איהר זאלין וועט זיין קנעכט צו איהם. דעמאלט וועט איהר וויינען אויף אייער קעניג, וועלכען איהר האט אלין אויסגעקליבען; אבער גאט וועט ניט ענטפערען אויף אייער געווין!" אבער אלע שמואל'ס טענות האבען ניט געהאלפען; די עלטסטע זיינען בעשטאנען אויף זייערם, אז אצינד איז נויטיג א קעניג, וועלכער זאל פיהרען די אידען אין די מלחמות און בערוהיגען דאם לאנד. און דער נביא האט זיך אונ־טערגעגעבען דעם ווילען פון פאלק. ער האט געזומען זוכען א מענ־שען, וועלכער זאל קענען וועהרען דער פיהרער פון פאלק אין יענער שוועהרער צייט. און אין גיכען האט זיך אזא מענש געפונען.

אין יענער צייט האט אין דער שטאדט גבעה, אין שבט בנימין, געלעבט אן ערד־ארבייטער מיט זיין פאמיליע, מיט'ן נאמען קיש. קיש האט געהאט א זוהן, וועלכער האט געהייסען שאול און וועל־כער איז געווען א שטארקער און העלדישער מאן, און איז געווען דורכגעדרונגען מיט א פלאמענדיגער ליעבע צו זיין פאלק. צוגלייך מיט די אנדערע מיטגליעדער פון דער פאמיליע, האט שאול געא־קערט די ערד און געפאשעט פיה. איינמאל זיינען ביי קיש'ן פער־פאלען געוואָרען זיינע עזלען, און שאול האט זיך אוועקגעלאזט זיי זוכען. אונטערוועגס איז ער פערגאנגען צו שמואל הנביא צו פרע־גען ביי איהם אויב זיין וועג וועט בעגליקען. אין דער צייט פון זיין שמועם מיט שמואל'ן, האט דעם נביא אויפגעשיינט א געדאנק אז אט דער ערד־ארבייטער, וועלכער איז שטארק אין קערפער און אין נייסט, איז פאסיג צו זיין דער קעניג פון די אידען. „טראכט ניט מעהר וועגען די פערפאלענע עזלען, — האט שמואל צו איהם גע־זאגט, — דיך ערוואַרט אן אנדער מערכה צווישען דעם אידישען פאלק". און דער נביא האט געזאלבט שאול'ן פאר א קעניג איבער די אידען און האט איהם אכגעלאזט אהיים. וען שאול האט זיך

אומגעקערט אין גבעה, האָט ער אָנגעטראָפען א גרופּע בעגייסטער־טע יונגע נביאים, און צווישען זיי „איז ער געוואָרען אַן אַנדער מענש און האָט אַליין אָנגעהויבען נביאות זאָגען", אז עס איז נע־קומען די צייט צו בעפרייען דאָס פאָלק פון דעם פרעמדען יאָך.

אין גיכען האָט שמואל פעררופען א פאָלקס־פערזאַמלונג אין מצפּה צו אויסקלייבען א מלך. די וואַהל איז געפאַלען על־פּי גורל אויף שאול'ן, דעם זוהן פון קיש. מען האָט נענומען זוכען דעם נייַ־ערוועהלטען מלך און מען האָט איהם געפונען זיך בעהאַלטענדיג ערגעץ צווישען די כלים. מען האָט שאול'ן ארויסגעפיהרט פון זיין בעהעלטעניש, און מען האָט דערזעהן אז ער איז מיט א קאָפּ הע־כער פון נאנצען פאָלק. וועז ער האָט זיך בעוויזען, האָבען אויס־געבראָכען היללכיגע געשרייען: יחי המלך! (לעבען זאָל דער קעניג!) נאָר א טייל איז ניט געווען צופריעדען מיט שאול'ן און האָט נע־זאָגט: „צי וועט אזא מענש אונז רעטען?" כדי ער זאָל געווינען דעם צוטרוי פון נאנצען פאָלק איז נויטיג געווען אז שאול זאָל פריהער בעווייזען עפּים א העלדישע טהאַט לטובת דעם פאָטער־לאנד. און שאול איז צוועק מיט א מחנה חיל אין זיין אייגענער שטאָדט גבעה, און האָט זיך נענומען גרייטען צו א מלחמה מיט די פרעמדע פיינד, וועלכע האָבען געדריקט די אידען פון אלע זייטען.

§50. דער ערשטער נצחון. אין יענער צייט האָבען די עמונים שטארק נעדריקט די אידען אין מזרח־זייט פון ירדן. נחש, דער קעניג פון עמון, האָט בעלאַגערט די שטאָדט יבש און גלעד. די אידען וואָס האָבען דאָרט געוואוינט זיינען שוין געווען גרייט זיך אונטערצוגעבען צו נחש'ן און האָבען געבעטען ער זאָל שליסען מיט זיי א בונד און זיי ניט טשעפּען, נאָר דער עמונ'ישער קעניג האָט זיי מיט פעראכטונג געענטפערט: „איך וועל מיט אייך שליסען אזא מין בונד: איך וועל אויסשטעכען ביי יעדען איינעם פון אייך דאָס רעכטע אויג, און איך וועל דערמיט מאכען צו שאנד דאָס אי־דישע פאָלק". די דערשראָקענע איינוואוינער פון גלעד האָבען נע־שיקט שלוחים צו זייערע ברידער אויף יענער זייט ירדן און געבעטען הילף. דאָס פאָלק האָט געהערט די רייד פון די שלוחים און האָט געווויינט אויפ'ן קול. וועז שאול איז געקומען אהיים פון פעלד און האָט דערהערט דעם געוויין האָט ער געפרעגט וואָס דאָס כעטייט.

ווען מען האָט איהם דערצעהלט וועגען דער לאַגע פון די אומגליק־ליכע איינוואוינער פון גלעד האָט ער בעשלאָסען גלייך צו געהן זיי צו הילף. ער האָט גענומען א פּאָר קעלבער, האָט זיי צושניטען אויף שטיקער און די שטיקער האָט ער צושיקט איבער'ן גאנצען לאנד און האָט געלאָזט אויסרופען: „אזוי וועט געטהאָן ווערען מיט די פיה פון יעדען איינעם, וואָס וועט ניט געהן אין מלחמה נאָך שאול'ן און שמואל'ן". דאָס פאָלק איז אויפעגרודערט געוואָרען און אין א קורצער צייט האָט זיך ארום שאול'ן צונויפגעקליבען א גרויסער חיל. מיט דעם דאָזיגען חיל איז שאול פּלוצלינג בעפאלען די עמונים, האָט זיי צושלאָגען און בעפרייט די בעלאגערטע איינוואוינער פון יבש.

נאָך דעם דאָזיגען נצחון האָבען אלע אידען מיט שמחה אנ־ערקענט שאול'ן פאר'ן מלך און האָבען געמאכט א גרויסען יום טוב אין גלגל לכבוד זיין ארויפטרעטען אויפ'ן טראָהן. דאָ האָט זיך שמואל הארציג געזעגענט מיט'ן פאָלק, וועלכען ער האָט אזוי לאנג פערוואלטעט. „זאָגט עדות פאר גאָט און פאר זיין געזאלבטען קעניג — האָט דער אלטער נביא גערעדט צום פאָלק — וועמעס אָקס האָב איך גענומען, און וועמעס עזעל האָב איך גענומען און וועמען האָב איך בערויבט און וועמען האָב איך אונטערדריקט, און ביי וועמען האָב איך גענומען שחד?" און דאס פאָלק האָט אין איין קול אויס־גערופען: „ניין, דו האָסט אונז קיינמאָל ניט בערויבט און קיינ־מאָל ניט אונטערדריקט!" דערנאָך האָט שאול געהאלטען א רעדע אין וועלכער ער האָט אָנגעזאָגט דעם מלך און דאָס פאָלק זיי זאָלען אָבהיטען די געזעצען פון גאָט. דער אלטער נביא האָט מבטיח גע־ווען אז ער וועט אויך אין דער צוקונפט גאָט בעטען פאר'ן פאָלק און וועט אויך ווייטער בלייבען זיין גייסטיגער פיהרער.

זעקסטער קאפיטעל.

שאול'ס קעניגען.

(1055—1067 פאר קריסטל. צייטר.)

§51. **די מלחמה מיט די פלשתים.** די ערשטע צוויי יאהר פון שאול'ס קעניגען זיינען אוועק אויף צונויפשטעלען א גוטען און בעשטענדיגען חיל. ער האט געגרינדעט א שטענדיגע מחנה פון דריי טויזענד געקליבענע קריעגער און אין צייט פון מלחמה האבען זיך צו דיזער מחנה אנגעשלאסען דאס גאנצע חיל פון פאלק. דער פיהרער פונ'ם גאנצען חיל איז געווען דער קעניג אליין, און מיט דער אבגעקליבענער מחנה האט קאמאנדירט דעם קעניג'ס עלטסטער זוהן יונתן, וועלכער האט זיך אויסגעצייכענט מיט אונגעוועהנליכער מוטיגקייט. יונתן האט דער ערשטער געבראכט צו אן ענטשיידענ־דער מלחמה מיט די פלשתים, וועלכע האבען נאך אלץ אונטער־יאכט די אידען. די פלשתים האבען געהאלטען זייערע גארניזאנען אין די בנימין'שע שטעדט, האבען געדריקט די איינוואוינער און געגומען פון זיי צינז. אין דעם יונגען יונתן האט געברענט דער פערלאנג צו בעפרייען זיין פאלק פון דעם שווערען יאך. איינמאל האט ער זיך מיט זיינע קריעגער ארייגעריסען אין גבעה און דאר־טען גע'הרג'עט דעם עלטסטען פון דעם פלשתי'שען גארניזאן. וועז די פלשתי'שע מלכים האבען דאס דערהערט האבען זיי צוזא־מענגענומען א גרויסען חיל, פיעל רייטער און קריעגסוועגען און זיינען אוועק מלחמה האלטען מיט די אידען.

די פלשתים האבען זיך אבגעשטעלט מיט זייער לאנער אין מכמש און די אידען האבען זייער לאנער געמאכט אנטקעגען זיי אין גלגל. שאול האט געהאט זעהר א קליינעם חיל. א סך אידען, דערהערענדיג אז עס קומען די פלשתי'טע חילות, זיינען זיך צולאפען און האבען זיך בעהאלטען אין הייהלען און אין שפאלטען פון פעלזען. די אידען האבען ניט געהאט ניט קיין שטארקען פערד־חיל, ניט קיין קריעגס־וועגען, און אפילו ניט געגוג כלי־זין, וואהרום די פלשתים האבען פארטריבען פון די אידישע שטעדט אלע שמיעדען און ס'איז ניט געווען וואו אויסצושמיעדען אדער אנשארפען א שווערד און א שפיז.

שאול האָט זיך ניט געקענט ענטשליסען אָנצופאלען אויף דעם פיעל שטארקערען שונא, אָבער יונתן מיט זיין העלדישקייט האָט שנעל געבראכט צו דער ענטשיידענדער שלאכט. דער לאגער פון די פלשתים האָט זיך געפונען אויף א הויכען בארג, ארומגערינגעלט מיט טיעפע גראָבענס. איינמאל איז יונתן און זיין וואפענטרעגער שטיל־ערהייט ארויפגעקלעטערט אויף דעם דאָזיגען הויכען פעלז, און האָבען פלוצלינג געזומען שיסען פון זייערע בויגענס. דאָס האָט אָנ־געמאכט א מהומה אין דעם פלשתי'שען לאגער. די פלשתים האָבען

כלי נשק של העברים הקדמונים

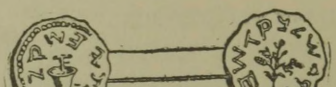

מחצית השקל

שקל הקדש

אידישע מטבעות. פארצייטיגע אידישע געוועהר.

געמיינט אז הינטער די דאָזיגע מוטיגע שיסער געהט א גרויסער חיל, און זיי האָבען געזומען אנטלויפען. דעמאָלט האָט זיך שאול מיט זיינע קריעגער אויף א וואָרף געטהאָן נאָך די אנטלויפענדע פלשתים און זיי געיאָגט וויייטער. די אידען וועלכע זיינען געלעגען פערבאָר־גען אין די בערג זיינען ארויס פון זייערע בעהעלטענישען, און בע־וואפענעדיג זיך מיט שטעקענס און פלעקער פלעגען זיי בעפאלען קלייניע גרופען פון די פלשתים אייניגווייז און זיי פערניכטען. אויף אזא אופן האָבען זיך די אידען אויף א צייט בעפרייט פון

זייער ביטערסטען שונא און אונטערדריקער. דאָס לאנד איז געווען פרייי און דאָס פאָלק האָט שטארק געלויבט דעם נאָמען פון זיין זיעגרייכען קעניג.

דער ערפאָלג וואָס שאול האָט געהאט קעמפענדיג מיט די שונאים פון אידישען פאָלק האָט פערשטארקט זיין קעניגליכע מאכט. וועו שאול האָט זיך בעפעסטיגט אויפ'ן טראָהן האָט ער געמאכט זיין געבורט־שטאָדט גבעה, אין בנימין, פאר זיין הויפטשטאָדט וועלכע האָט דעריבער בעקומען דעם נאָמען גבעת־שאול. דער קע־ניגליכער הויף אין גבעה איז געווען איינגעאָרדענט זעהר פשוט. יום־טוב און ראש חדש פלעגט מען בייס הויף ברענגען קרבנות און די קרובים למלכות, מעהסטענס שאול'ס אייגענע פון שבט בנימין, פלעגען עסען בייס קעניגליכען טיש. בעזונדערס נאָהנט צום קעניג איז געווען זיין שוועסטערקינד אבנר, וועלכער איז געווען זעהר א פעהיגער קריעגסמאן, און שאול האָט איהם בעשטימט פאר'ן הויפט־פיהרער פון דעם גאנצען אידישען חיל. שאול האָט זיך אָבגענעבען צו אייגפיהרען די געזעצען פון דער אידישער רעליגיאָן און אכטונג געבען אז זיי זאָלען שטרענג אָבגעהיט ווערען. וועלענדיג אויסווּאָרצ־לען דעם געצענדיענסט פון אידישען פאָלק האָט ער פערטריבען פון לאנד אלע צויבערער און מכשפות, אָבער אין גיכען האָט א נייע מלחמה אָבגעצויגען דעם קעניג פון די אינוועניגסטע ענינים פון דער מלוכה.

§52. **די מלחמה מיט די עמלקים.** שמואל הנביא איז גע־קומען צו שאול'ן און האָט איהם געהייסען אין גאָט'ס נאָמען צו געהן מלחמה האלטען געגען דעם ווילדען שבט פון די עמלקים, וועלכער האָט אומגעוואנדערט אין דער וויסטעניש, נעבען די דרום־גרעני־צען פון כנען, און האָט זיך פערנומען מיט רויבערייען. נאָך פון משה'ס צייטען אָן האָבען די אידען געטראָגען א האס אויף דיזען פאָלק, וועלכער האָט זיי בעפאלען אין דער מדבר בשעת זיי זיינען ארוים פון מצרים. „גיה און שלאָג די עמלקים — האָט שמואל גע־זאָגט צום קעניג — און פערטיליג אלץ וואָס זיי האָבען; זאלסט ניט שוינען קיין מאן, קיין פרוי, קיין אָקס, קיין שאָף, קיין קעמעל און קיין עזעל." האָט שאול צונויפגענומען א חיל און זיך געלאָזט נעהן צום דרום־גרעניץ. די אידישע מחנות האָבען זיך אריינגעריסען אין לאנד פון די עמלקים, האָבען אויסגע'הרג'עט אלע איינוואוינער.

און פערניכטעט זייערע סטאדעס און זייער גאנצען אייגענטום. בלויז דעם קעניג פון די עמלקים, אגג, האָט שאול געטומען געפאנגען א לעבעדיגען, און אויך א טייל פון דעם שונא'ס בעסערע פיה איז גאנץ געבליבען. שאול האָט רחמנות געהאט אויף אגג'ן און האָט איהם ניט געוואלט טויטען; עס איז איהם אויך א שאד געווען די פערבליבענע פיה און ער האָט בעשלאסען עס צו לאָזען אלם רויב, ניט קוקענדיג אויפ'ן פארזאג פון דעם נביא.

ווען שמואל איז געקומען אין לאגער האָט איהם שאול געזאגט אז גאָט'ס בעפעהל איז דערפילט געוואָרען און אז דער שונא איז פערניכטעט. און דער נביא האָט שטרענג א פרעג געטהאָן: „פון וואנען זשע דערטראָגט זיך עס צו מיר דאָס בלעקען פון די שאָף און דאָס בריללען פון די אָקסען?" און דער קעניג האָט געענטפערט, אז ער האָט געלאָזט לעבען בלויז אגג'ן און אז דאָס פאָלק האָט געשוינט א טייל פון די פיה, וואס זיי האָבען צוגענומען ביי די עמלקים, נאָר זיי זיינען אלע גרייט צו ברענגען די פיה פאר א קרבן צו גאָט. נאָר שמואל האָט אויסגערופען: „ליעבער איז פאר גאָט ווען מען פאָלגט זיין בעפעהל איידער מען ברענגט איהם קרבנות. דו האָסט פערשטויסען גאָט'ס ווארט און גאָט האָט דיך פערשטויסען און דו וועסט מעהר ניט זיין קיין קעניג." ביי די ווערטער האָט זיך דער נביא אָבגעקעהרט פון דעם קעניג. שאול'ן איז שווער געווען צו הערען ווי דער נביא מוסר'ט און סטראשעט איהם פאר די אויגען פון פאָלק, און ער האָט געזאגט צו שמואל'ן: „איך האָב געזינדיגט, נאָר טהו מיר אָן דעם כבוד פאר די אויגען פון פאָלק און קעהר זיך אום מיט מיר און איך וועל זיך בוקען פאר גאָט." שמואל האָט זיך אומגעקעהרט און האָט געהייסען ברענגען דעם ווילדען עמלק'שען קעניג אגג און האָט צו איהם געזאגט: „אזוי ווי דיין שווערד האָט אוועקגעראויבט ביי מוטערס זייערע קינדער, אזוי זאָל אויך דיין מוטער בעראויבט ווערען פון איהר זוהן." און מען האָט אגג'ן אָבגעהאקט דעם קאָפּ. נאָכדעם איז שמואל אוועק אין זיין שטאָדט רמה. און שאול האָט זיך אומגעקעהרט קיין גבעה. צווישען דעם מלך און דעם נביא איז פאָרגעקומען א ריס, און זיי האָבען זיך פון דעמאָלט אָן מעהר ניט געזעהן. שמואל האָט בעשלאָסען אז שאול איז ניט פעהיג צו רעגיערען איבער'ן פאָלק, און האָט אָנגעהויבען צו זוכען א מענשען

וועלכער זאָל זיין מעהר ראוי צו פערנעהמען דעם קעניגליכען טראָהן.

§53. דוד ביי שאול'ן אין הויף. אין דער נחלה פון דעם שבט יהודה, אין דער שטאָדט בית־לחם, האָט געלעבט אן אנגעזע־הענער אלטער מאן מיט'ן נאָמען ישי, וועלכער האָט געהאט אכט זיהן. דער קלענסטער פון זיי, דוד, איז געווען א שעהנער, קלוגער און מוטיגער יונג. זיינע קינדערשע יאָהרען האָט דוד פערבראכט אויף די וויידען וואָס האָבען ארומגערינגעלט בית־לחם, וואו ער האָט געפיטערט זיין פאָטער'ס הערדען; דאָ האָט ער ליעב געהאט צו זינגען פאסטוכער־ליעדער און שפיעלען אויף דער הארף. דער תנ"ך דערצעהלט, אז וועז שמואל האָט איהם דערזעהן, האָט ער מיט זיין נביא'ישען גייסט פאָראויסגעזעהן אז דער דאָזיגער אינגעל וועט נאָך אמאָל זיין דער קעניג פון די אידען. איז דער נביא איינמאָל געקומען קיין בית־לחם און האָט אנטפלעקט פאר דוד'ן דעם סוד און דערביי האָט ער איהם געזאלבט מיט דעם הייליגען בוימאייל, ווי עס פלעגט זיך פיהרען וועז מען פלעגט בעשטימען א נייעם קעניג. דאָס איז פאָרגעקומען בסוד, אוז אויסער ישי'ס פאמיליע האָט קיינער ניט געוואוסט וועגען שמואל'ס נביאות.

דערווייל איז דער קעניג שאול, נאָך דער מלחמה מיט די עמלקים, אריינגעפאלען אין א מרה־שחורה. ער האָט געדענקט האָס צאָרניגע וואָרט, וואָס דער נביא האָט איהם געזאָגט נאָך דעם זיעג איבער די עמלקים, אוז ער האָט זיך געשראָקען, אז באלד וועט קומען א סוף צו זיין קעניגען. וועז די קרובים למלכות האָבען דערזעהן, אז דער קעניג ליידט פון א שווערער מרה־שחורה האָבען זיי געזאָגט צום איהם: „נעהם דיר א מענשען, וואָס קען שפיעלען אויף דער הארף, אוז וועז דיר וועט ווערען אומעטיג, וועט ער דיך צושטרייען מיט זיין שפיעלען". דער קעניג האָט געזומען זוכען א גוטען שפיעלער אוז ער האָט זיך דערוואוסט, אז דוד פון בית־לחם איז א מייסטער אויף דער הארף. אוז מען האָט דוד'ן באלד געבראכט קיין גבעה, אין קעניגליכען הויז. דער יונגלינג איז שאול'ן שטארק געפעלען געווארען, אוז ער האָט איהם געמאכט פאר זיין וואפענטרעגער. יעדען מאָל וואָס שאול'ן פלעגט בע־פאלען אן אומעט, פלעגט דוד נעהמען זיין הארף אוז שפיעלען אזוי פאנג ביז דער קעניג פלעגט ווערען וויעדער פרישליך.

אין א קורצער צייט ארום איז דוד בעריהמט געוואָרען איבער'ן גאַנצען לאַנד דורך איין גרויסער העלדענטהאַט. די פּלשתים האָבען צונויפגעקליבען זייער חיל און האָבען זיך וויעדער געגומען גרייטען צו א מלחמה מיט די אידען. פערציג טעג זיינען ביידע מחנות, די פּלשתי'שע און די אידישע, געשטאַנען נעבען בית־לחם איינע נעגען דער אנדערער און האָבען ניט אָנגעפאַנגען קיין שלאַכט. דאַן איז פון דעם פּלשתי'שען לאַגער ארויסגעטראָטען א קריעגער, א מאַן פון ריעזיגען וואוקס, מיט'ן נאַמען גלית, און וועגדעגדיג זיך צו דער אידישער מחנה, האָט ער אויסגערופען: „קלייבט אויס פון צוויישען אייך א קריעגער, וועלכער זאָל זיך פערמעסטען מיט מיר; אויב איך וועל איהם גובר זיין, וועט איהר זיין אונזערע קנעכט, און אויב ער וועט מיך גובר זיין, וועלען מיר זיין אייערע קנעכט". וועז דער קעניג האָט עם דערהערט האָט ער געלאָזט אויסרופען איבער'ן לאַנד: „וער פון די אידען עם וועט בייקומען דעם פּלשתי'שען גבור וועט קריגען דעם קעניג'ס טאָכטער פאַר א ווייב און נאָך א סך רייכטום דערצו". נאָר דאס אויסזעהן פון דעם פּלשתי'שען העלד, וועלכער איז געווען בעוואפענט פון קאָפּ ביז די פיס, האָט ארויפגעיאָגט אויף אלעמען אזא שרעק, אז קיינער האָט זיך ניט דערוועגט אריינצוטרעטען מיט איהם אין קאמפּף. אין יענער צייט איז דוד געגאַנגען פון די פעלדער פון בית־לחם אין דעם אידישען לאַגער צו געוואָהר ווערען זיינע ברידער. דערהערענדיג די חוצפּה'דיגע ווערטער פון גלית'ן, האָט דוד בעשלאָסען אליין ארויסצוטרעטען אין קאמפּף מיט דעם האָזיגען ריעז. אלע האָבען געלאכט פון דוד'ס געוואָגטען בעשלום, און שאול האָט איהם געזאָגט: „ווי אזוי וועסטו, א אינגעל, געהן געגען א העלד, וואס איז פון קינדווייז־אויף געווען צו מלחמה"? אָבער דוד האָט געענטפערט, אז ער ווייל פערטיידיגען דעם כבוד פון זיין פאָלק, און אז ער פערלאָזט זיך אויף גאָט'ס הילף. דעמאָלט האָט איהם שאול געגעבען זיין קעניגליכע געווהר. ער האָט איהם אָנגעטהאָן זיין שילד אויפ'ן ברוסט, א קופּערנעם קיווער אויפ'ן קאָפּ, און האָט איהם אויפגעהאנגען אויפ'ן גאָרטעל זיין שווערד. אָבער דוד איז דערצו ניט געווהנט געווען און האָט זיך ניט געקענט ריהרען אין די האָזיגע שווערע כלי־זין. האָט ער ארונטער־

געגומען פון זיך די קעניגליכע וואפען, האָט געגומען אין האנד א פּראָסטען שטעקען און א שטיינשלייִדער, האָט אריינגעלעגט פינף שארפע שטיינדלעך אין זיין פּאסטוכער־טאָרבע און איז אוועק געגען דעם פּלשתי'שען גבור.

אז גלית האָט דערזעהן דעם אידישען קעמפּער איז ער אין כעס געוואָרען און האָט געזאָגט: „וואָם בין איך, א הונט, וואָם דו געהסט אויף מיר מיט א שטעקען?" נאָר דוד האָט זיך ניט דערשראָקען און איז שנעל געגאנגען פּאָראוים. אויף א געוויסער שטרעקע פון גלית'ן איז ער געבליבען שטעהן, האָט ארויסגענומען פון טאָרבע א קליינעם שטיינדעל, און האָט אים אזוי געשיקט א וואָרף געטהאָן, אז ער האָט געטראָפען דעם ריעז גלייך אין שטערן אריין. גלית איז אין זיין שווערען כלי־זין געפאלען צו דער ערד און האָט זיך ניט געקענט אויפהויבען. דאָן איז דוד צוגעלאָפען צו דעם געפאלענעם, האָט אראָבגעריסען פון איהם זיין שווערד און האָט איהם מיט זיין אייגענעם שווערד אָפּגעהאקט דעם קאָפּ. וועז די פּלשתים האָבען דערזעהן, אז זייער העלד איז טויט, זיינען זיי זיך אין שרעק צולאָפען. די אידען האָבען זיי נאָכגעיאָגט און זיי צושלאָגען. שאול האָט געהאלטען זיין וואָרט און האָט געגעבען זיין אינגערע טאָכטער מיכל צו דוד'ן פאר א ווייב.

§54. דער קאַמפּף צווישען שאול און דוד'ן. דער זיעג איבער גלית'ן האָט דוד'ן שטארק בעריהמט געמאכט. וועז שאול און דוד האָבען זיך מיט'ן חיל אומגעקערט פון דער מלחמה, זיינען די אידישע פרויען זיי ארוים אנטקעגען מיט געזאנג און טענץ און האָבען אויסגערופען: „שאול האָט געשלאָגען טויזענדער פּלשתים, אָבער דוד צעהנדליגע טויזענד!" שאול'ן האָט געקרענקט וואָם דעם יונגען וואפענטרעגער פון דעם קעניג שטעלט מען העכער ווי דעם קעניג אליין. האָט ער מורא געקראָגען, אז דוד וועט ווערען דער ליעבלינג פון פּאָלק און וועט נאָך ביי איהם צוגעהמען דעם טראָהן. פון דעמאָלט אָן האָט שאול פערהאסט דוד'ן. איינמאָל איז דער מלך געווען זעהר אומעטיג און דוד האָט פאר איהם געשפּיעלט אויף דער האָרף, כדי צו פערטרייבען זיין טרויער. פּלוצלינג האָט דער קעניג, אין אָנפאל פון צאָרן, א וואָרף געטהאָן זיין שפּיז אויף דוד'ן און האָט איהם שיער ניט דער'הרג'עט.

אבער דוד איז פלינק אבגעשפרונגען אן א זייט און האט זיך נע־ראטעוועט פון טויט. נאכדעם האט דוד פערלאזען דעם קעניגליכען הויף. שאול האט געשטעלט דוד'ן איבער א מחנה פון טויזענד מאן און איהם געשיקט אין די געפעהרליכסטע שלאכטען.

בשעת דער מלך האט דוד'ן געהאסט, האט זיך זיין אייגלער זוהן יונתן שטארק צוגעבונדען צום יונגען העלד און איהם ליעב געקראגען ווי אן אייגענעם ברודער. יונתן האט געפרובט מאכען שלום צווישען זיין פאטער און דוד'ן, נאר שאול האט צארניג גע־שריען צום זוהן: „זיי וויסען, אז כל זמן דוד לעבט איז דיין קעניגליכע הערשאפט ניט זיכער". איינמאל האט דער קעניג געהיי־סען זיינע דיענער צו טויטען דוד'ן פארטאג ביי איהם אין הויז. וען מיכל, דוד'ס ווייב, האט זיך דערפון דערוואוסט, האט זי בי־נאכט ארויסגעלאזט איהר מאן דורכ'ן פענסטער. און וען די מערדער זיינען געקומען פארטאג האבען זיי שוין דוד'ן ניט געפונען. ער איז אנטלאפען קיין רמה, וואו עס האט געלעבט דער גרייז־גרויער נביא שמואל. אהער איז צו דוד'ן בשתיקה געקומען זיין חבר יונתן און האט איהם געראטען צו לויפען ווייטער, כדי ער זאל ניט אריינפאלען אין די הענד פון דעם צורייצטען שאול. ביים געזעגנען האבען זיך די חברים ארומגענומען, האבען זיך געקושט און האבען לאנג געווויינט.

דוד איז אנטלאפען קיין נב, די „שטאדט פון כהנים", וואו עס האט זיך געפונען דער אהל מועד. דער כהן גדול אחימלך (עלי'ס אייניקעל) האט דוד'ן שעהן אויפגענומען און האט איהם געגעבען די שווערד, וועלכע דוד האט אמאל אבגענומען ביי גלית'ן און וועלכע איז געלעגען באהאלטען אין אהל מועד. פון הארט איז דוד געלאפען ווייטער, צום פלשתי'שען גרעניץ, און האט זיך בעזעצט אין א הייהל נעבען עדולם. דא האבען זיך אנגעהויבען קלייבען צו איהם אלערלי אונצופריעדענע מענשען, מיט פארביטערטע געמיטער, הפקר־יונגען און אוואנטוריסטען און האבען איהם נע־מאכט פאר זייער פיהרער. דערוויל האט זיך שאול דערוואוסט, אז דוד איז געווען אין נב און אז די כהנים האבען איהם געגעבען א פריינדליכען קבלת־פנים. האט ער געהייסען ברענגען צו זיך קיין נבעה אחימלכ'ן און די אנדערע כהנים פון נב און האט זיי מיט

צאָרן געפרעגט: „וואָרום האָט איהר געגעבען מיין שונא, דוד'ן, שפּייז און א שווערד? וואָרום האָט איהר געבענשט א מענשען, וואָס האָט מורד געווען געגען מיר?" אחימלך האָט געענטפערט, אז די כהנים האָבען אויפגענומען דוד'ן מיט פריינדליכקייט, ווייל ער איז דעם קעניג'ס איידים און זיי האָבען נאָרניט געוואוסט וועגען דער סבה פון זיין אנטלויפען. אָבער שאול האָט ניט געוואָלט הערען פון קיינע תרוצים. ער האָט בעפעהלען זיינע לייבוועכטער זיי זאָלען הרג'ענען אחימלכ'ן און זיין פאמיליע, און נאָך אכט־און־פופציג כהנים. געהרעטעט האָט זיך נאָר אביתר, אחימלכ'ס זוהן, וועלכער איז אנטלאָפען צו דוד'ן.

און דוד האָט מיט א בעוואפענטער באנדע אומגעוואנדערט פון אָרט צו אָרט. צו דער האָזיגער חברה זיינען צוגעשטאנען דוד'ס קרובים פון בית לחם. צוויישען זיי איז געווען זיין שוועסטער'ס זוהן יואב, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכענט מיט בעזונדערער העלדישקייט און איז שפּעטער געוואָרען א קריעגספּיהרער. צווישען די קריעגסלייט, וואָס האָבען זיך ארומגעקליבען ארום דוד'ן, זיינען אויך געווען פּלשתים און חתים. דוד מיט זיינע מענשען האָבען לאנג ניט געקענט בלייבען אויף איין אָרט, וואָרום א מחנה פון שאול'ן האָט איהם נאָכגעיאָגט פוס־טריט. איינמאָל איז שאול מיט זיין מחנה צוגעקומען נאָהנט צום אָרט, וואו דוד האָט זיך געפונען און זיי האָבען עס ניט געוואוסט און שאול איז אליין אריין אין דער פינסטערער הייהל, וואו דוד און זיינע מענשען זיינען געלעגען בעהאלטען. אין דער פינסטער האָט זיי דער קעניג ניט בעמערקט. און דוד'ס מענשען האָבען שטיל געזאגט צו דוד'ן: „אָט האָט גאָט איבערגעגעבען דיין שונא אין דיינע הענד; טהו מיט איהם וואָס דו ווילסט". אָבער דוד האָט געזאגט: „איך קען ניט אויפהויבען מיין האַנד אויף מלך, וואָס איז פון גאָט גע־זאלבט". ער האָט זיך נאָר הינטען־ארום צוגע'גנב'עט צו שאול'ן און האָט אָבגעשניטען א פּאָלע פון זיין מאנטל, און שאול האָט עס גאָרניט געשפּירט. ווען דער קעניג איז ארויס פון דער הייהל איז איהם דוד נאָכגענאנגען, און צייגענדיג איהם פון ווייטען די אָבגעשניטענע פּאָלע פון זיין בגד, האָט ער אויסגערופען: „אדוני קעניג! דו האלטסט מיך פאר דיין שונא, נאָר אָט ביסטו ערשט

שאול׳ס חרטה

געווען אין מיינע הענד און פונדעסטוועגען האָב איך דיר קיין שלעכטס ניט געטהאָן. גאָט זעהט מיין נערעכטיגקייט, זאָל ער משפט'ן צווישען אונז". שאול איז געריהרט געוואָרען פון דוד'ס גרויסמוטיגקייט און האָט זיך צעווויינט און געזאָגט: „איז עס דיין קול, דוד, מיין קינד? דו ביסט נערעכטער פון מיר, ווייל דו האָסט מיר געטהאָן גוטס און איך בעצאָל דיר מיט שלעכטס. איך וויים, אז דו וועסט קעניגען איבער די אידען; נאָר שווער מיר, אז דו וועסט ניט פארשנייידען מיין דור נאָך מיין טויט". דוד האָט איהם געשוואָרען און זיי זיינען זיך צוגאנגען. אין גיכען אָבער האָט שאול פארגעסען וועגען דער דאָזיגער בעגעגעניש און האָט וויעדער אָנגעהויבען רודפ'ן דוד'ן.

55 §. שאול'ס אונטערגאַנג. ארום יענער צייט איז דער אלטער נביא שמואל, דוד'ס בעשיצער, געשטאָרבען. דוד האָט מורא געהאט בלייבען אין זיין אייגען לאנד יהודה, ווו עס האָבען איהם נאָכגעיאָגט שאול'ס מענשען און ער איז אריבערגעגאנגען מיט זיין מחנה פון זעקס הונדערט מאן אין דעם לאנד פון די פלשתים. דער פלשתי'שער קעניג אָכיש האָט דוד'ן פריינדליך אויפגענומען, ווייל ער האָט געדענקט, אז אלס שונא פון שאול'ן וועט ער העלפען די פלשתים מלחמה האלטען געגען די אידען. אויף דוד'ס בקשה האָט אָכיש אָבגעלאזט פאר איהם מיט זייניע לייט א בעזונדער שטאָדט צום וואוינען, מיט'ן נאָמען צקלג. פון דאנען האָט דוד מיט זיין מחנה געמאכט אָנפאלען אויף די עמלקים און אנדערע ווילדע שבטים אין דרום זייט פון כנען און האָט ביי זיי פארנומען א סך רויב. אָבער אָכיש'ן פלעגט ער זאָגען, אז דאָס מאכט ער אָנפאלען אויף די אידישע לענדער. אזוי האָט זיך געצויגען איבער א יאָהר. דעמאָלט האָט דער פלשתי'שער קעניג צונויפגענומען זיין חיל און איז ארוים מלחמה האלטען מיט די אידען. אין די הינטערשטע רייהען פון זיין חיל האָט אָכיש אוועקגעשטעלט דוד'ן מיט זיין מחנה. נאָר וען די פלשתי'שע מלכים און הארען האָבען דאָס דערזעהן, האָבען זיי געזאָגט צו אָכיש'ן: „וואָס טהוען דאָ די אידען? דאָס איז דאָך דערזעלבער דוד וועגען וועלכען מען זינגט אין קאראהאדען, אז ער האָט צושלאָגען

צעהנדליגע טויזענד פּלשתים. מיט וואָס וועט ער זיך פּארגי־
טיגען ביי זיין האָר שאול'ן אויב ניט מיט אונזערע קעפּ?" אָביש
האָט געמוזט אבשיקען דוד'ן מיט זיין מחנה צוריק קיין צקלג.
און דוד איז דערפון זעהר צופריעדען געווען.

ווען שאול האָט דערהערט, אז די פּלשתים זיינען ארויס
מלחמה האלטען, האָט ער צונויפגענומען זיין חיל אין טאָל יזרעאל,
נעבען דער שטאדט גלבע. מיט שרעק האָט ער געווארט אויפ'ן
אָנקומען פון דעם שונא. א פינסטערער פּארגעפיהל האָט דעם קע־
ניג ניט געלאָזט רוהען. אונטער דער ווירקונג פון זיין מרה־שחורה
איז שאול געוואָרען אבערגלויביש. ער האָט געוואָלט טרעפען זיין
צוקונפט און ער האָט זיך געוענדט צו א מכשפה, וועלכע האָט
געלעבט אין עין־דור. איינמאָל ביינאכט האָט זיך דער קעניג
איבערגעטהאָן, כדי מען זאָל איהם ניט דערקענען, און איז אוועק
אין דעם הויז פון דער כשוף־מאכערין און זי געבעטען, זי זאָל
ארויסרופען פון קבר דעם שאָטען פון דעם פערשטארבענעם נביא
שמואל. באלד האָט זיך אין דער געהיימניספולער פינסטערניש
פון דער נאכט בעוויזען דאָס געשטאלט פון אן אלטען מאן, אין
וועלכען דער קעניג האָט דערקענט שמואל'ן. „וואָרום האָטסו מיך
בעאונרוהיגט?" האָט זיך דערהערט די שטרענגע שטימע פון
דעם נביא. שאול איז געפאלען פאר'ן נביא אויף די קניה און
האָט אויסגעשריען: „מיר איז שלעכט! די פּלשתים בעפאלען מיך
און גאָט האָט זיך פון מיר אָבגעטהאָן; זאָג, וואָס זאָל איך טהאָן?"
און שמואל האָט געענטפערט: „גאָט האָט דיך טאקע פערלאָזען דער־
פאר, וואָס דו האָסט אמאָל ניט געפאָלגט זיין בעפעהל, און ער
האָט אָבגעגעבען דיין קרוין צו דוד'ן. גאָט וועט איבערגעבען
דיך און דיין פאָלק אין די הענד פון דעם פיינד: מאָרגען וועסטו
און דיינע זיהן זיין מיט מיר". דערהערנדיג די דאָזיגע ווערטער
איז שאול פארציטערט געוואָרען און איז געפאלען צו דער ערד.
די צויבערין האָט איהם קוים איינגערעדט ער זאָל עפּים עסען
און זיך אביסעל קרעפּטיגען.

אויפ'ן אנדערען טאָג האָט צוויישען די אידען און די פּלשתים
אויסגעבראָכען א שרעקליכע שלאכט אין דער בערג און די פּלשתים
האָבען מנצח געווען. טויזענדער קערפער פון געפאלענע אידישע

קריענסלייט האבען בעדעקט די בערג פון גלבע. יונתן און שאול'ס צוויי אנדערע זיהן זיינען אויף געפאלען אין דעם ברענעריגען קאמפף. שאול אליין איז פערוואונדעט געוואָרען פון דעם שונא'ס פייל־ען. דערפיהלענדיג אז זיין סוף איז נאָהנט, האָט ער געזאָגט צו זיין וואפען־טרעגער: „ענטבלויז דיין שווערד און דערשטעך מיך, כדי עס זאָלען ניט קומען די פרעמדע און זיך לוסטיג מאכען איבער מיר". אבער דער וואפענטרעגער האָט ניט געהאט דעם מוט צו טויטען זיין קעניג. האָט זיך שאול אליין א וואָרף געטהאָן אויף זיין שווערד און איז געשטאָרבען. אויף מאָרגען האָבען די פלשתים געפונען דעם טויטען קערפער פון דעם אידישען קעניג און האָבען איהם אויפגעהאנגען אויף דער פעסטונג פון דער שטאדט בית־שן, אלס צייכען פון זייער זיעג. וועו די אייניוואוינער פון דער שטאדט יבש, אין גלעד (וועלכע שאול האָט אמאל גערעטעט פון די עמלקים) האָבען זיך דערפון דערוואוסט, האָבען זיי געשיקט זייערע מענשען קיין בית־שן, אראָבצונעהמען פון דער פעסטונג דעם קערפער פון דעם אומגעקומענעם מלך. ביינאכט האָבען די שלוחים אראָבגע'נגב'עט שאול'ס קערפער און האָבען איהם געבראכט קיין יבש, וואו מען האָט איהם מקבר געווען.

דוד האָט זיך דערוואוסט וועגען דעם טויט פון שאול'ן און זיינע זיהן דורך אן עמלקי, וועלכער איז געקומען צולויפען פון שלאכט־פעלד קיין צקלג. דער עמלקי האָט געמיינט, אז ער וועט דערפרעהען דוד'ן מיט אזא בשורה, און האָט זיך אפילו בעריהמט, אז ער אליין האָט געטויטעט דעם אידישען קעניג. נאָר דוד האָט אויסגעשריען: „וויי אזוי האָסטו זיך דערוועגט אויפצוהויבען א האנד אויפ'ן געזאלבטען פון גאָט!" — און האָט געהייסען טויטען דעם עמלקי. לויט דער מסורה האָט דוד בעווויינט דעם טויט פון שאול'ן און זיין חבר יונתן אין דעם פאלגענדען ריהרענדען ליעד:

דיין צירונג, ישראל, ליגט דערשלאָגען אויף די בערג. וויי זענען די העלדען געפאלען! דערצעהלט ניט אין גת, ניט זאָגט אָן די בשורה אין אשקלון'ס גאסען, די טעכטער פון פלשתים־לאנד זאָלען זיך ניט פרעהען, די טעכטער פון פרעמדע זאָלען זיך ניט לוסטיג מאכען. א, בערג פון גלבוע! ניט זיין זאָל אויף

אויך קיין טוי און קיין רעגען, קיין פעלדער קיין פרוכטבארע, וואָרום דאָרט איז פארפֿלעקט געוואָרען די שילד פון די העלדען, שאול'ס שילד, מיט אייל ניט געשמירט. יונתנ'ס בויגען האָט זיך ניט אָבגעשטעלט פאר'ן בלוט פון גבורים, און שאול'ס שווערד האָט קיינמאָל זיך לעדיג ניט געקעהרט. שאול און יונתן, געליעבטע און טייערע, ניט צושיידט אין לעבען און טויט! גריזגער פון אָדלערם זיינען זיי געווען, און שטארקער פאר לייבען. אָ, טעכטער פון ישראל! וויינט אויף שאול'ן, וואָס האָט אייך אין פורפור בעקליידט, און אייערע קליידער מיט גינגאָלד בעפוצט. אָ, ווי זענען געפאלען די העלדען אין מיטען דער שלאכט, יונתן אויף דיינע הויכע בערג א דערשלאָגענער! וועה מיר פאר דיר, מיין ברודער יונתן! ביסט מיר געווען אזוי טייער! דיין ליעבע איז מיר טייערער געווען ווי די ליעבע פון פרויען. אָ, ווי זיינען די העלדען געפאלען, די וואָפען פערלאָרען!

זיבעטער קאפיטעל.

דוד'ס קעניגען.

(1055—1015 פאר דער קריסטל. צייטר.)

§ 56. דוד און ירושלים; זיינע מלחמות. נאָך שאול'ס טויט האָט דאָס פאָלק ניט מיט אמאָל אָנערקענט דוד'ן פאר א מלך. וועז דוד האָט זיך אומגעקעהרט פון דעם לאַנד פון די פלשתים אין זיין היים, אין שטאָדט חברון, האָבען בלויז זיין אייגענע מחנה און זיינע שטאַם-בריידער פון שבט יהודה איהם ערקלערט פאר א קעניג, אָבער די איבעריגע אידישע שבטים, איבערהויפט שאול'ס אייגענער שבט בנימין, האָבען אָנערקענט פאר זייער מלך שאול'ס געוועצליכען יורש, זיין אינגסטען זוהן איש-בעל אָדער איש-בשת. אויף אזא אופן האָט דאָס אידישע פאָלק געקראָגען אין דערזעלבער צייט צוויי מלכים: דוד'ן אין חברון און איש-בעל'ן אין דער שטאדט מחנים, אויף דער אנדערער זייט ירדן. עטליכע יאָהר האָט זיך געצויגען דער קאמפף צווישען די חילות פון די צוויי געגנערישע מלכים און זייערע

קריעגספיהרער: יואב פון דוד'ס צד און אבנר פון איש־בעל'ס צד. נאָר ענדליך איז אבנר בעזיגט געוואָרען, און איש־בעל, וועלכער איז געווען א שוואכער און אונבעריטענדער מענש, איז פערלאָזען געוואָרען פון זיינע אָנהענגער און נאכהער איז ער ערמאָרדעט געוואָרען פון צוויי פערראטער. דעמאָלט איז דאָס גאנצע פאָלק אריבער אויף דוד'ס זייט.

דוד איז אָלט געווען דרייסיג יאָהר, וועז ער איז געוואָרען דער קעניג איבער אָלע שבטים פון אידישען פאָלק. די עלטסטע פון די שבטים זיינען געקומען צו איהם אין חברון און איהם גע־קרוינט פאר'ן מלך. דאָס פאָלק האָט געדענקט דוד'ס אמאָליגע גבורות אין די מלחמות מיט די פלשתים און האָט געהאָפט, אז דער נייער קעניג וועט ברענגען דעם לאנד רוהם און זעלבסטשטענדיג־קייט. און דיעזע האָפענונגען זיינען גיך מקוים געוואָרען.

דוד האָט פריהער פון אלץ געוועגדט זיין געוועהר געגען די פרעמדע פעלקער וואָס האָבען געלעבט צווישען די אידען. אויפ'ן גרענץ צווישען די שבטים יהודה און בנימין האָט פון לאנג אָן געלעבט א קליינער אָבער שטארקער שבט, די יבוסים. דער דאָ־זיגער שבט איז ניט בעזיגט געוואָרען פון די אידען אין דער צייט פון יהושע און איז געבליבען וואוינען זעלבסטשטענדיג אין זיין בעפעסטיגטער שטאָדט ירושלים און איהר אומגעגענד. ירושלים האָט זיך געפונען אויף א בארג; אין דעם דרום־טייל פון שטאדט האָט זיך הערהויבען א היגעל מיט'ן נאָמען ציון, אויף וועלכען עס איז געשטאנען א שטארקע פעסטונג. דוד איז אוועק מיט זיין מחנה געגען די יבוסים און האָט בעלאגערט די פעסטונג פון ציון. די יבוסים האָבען מיט שפאָט געזאגט צו דוד'ן, אז אזא שטארקע פעסטונג וועלען געגען די אידען קענען פער־טיידיגען אפילו בלינדע און קרומע. אָבער דוד'ס חיל האָט זיך מוטיג געוואָרפען פאָראויס און האָט די פעסטונג באלד איינגענומען. און די יבוסים זיינען פערטריבען געוואָרען פון ירושלים.

דוד האָט זיך ארויסגעצויגען פון חברון און האָט געמאכט ירושלים פאר זיין שטענדיגען וואוינארט. ער האָט זיך בעזעצט אין דער פעסטונג פון ציון, וואָס האָט געקראָגען דעם נאָמען „עיר־דוד" (דוד'ס שטאָדט), און ארום איהר האָט ער בעזעצט

זיינע קריעגסלייט. אין אַ קורצער צייט אַרום האָט מען פון דער פעניצישער שטאָדט צר אַראָבגעבראכט בויער און מויערער, וועל־כע האָבען אויסגעבויט פאר דוד'ן א קעניגליכען פּאַלאַץ. ירושלים האָט אָנגעהויבען וואקסען אין איינוואוינער און שעהנע געביידען, און פון דעמאָלט אָן איז זי געוואָרען די הויפּטשטאדט פון דער אידישער מלוכה.

דוד האָט געוואלט מאַכען זיין הויפּטשטאדט אויך פאר דער הייליגער שטאָדט פון פאָלק. איז ער אוועק מיט א גרויסען המון אין קרית־יערים און האָט צוגענומען פון דאָרט דעם הייליגען ארון, וועלכער איז דאָרט געשטאנען נאָך פון דער צייט פון שמואל הנביא (§ 48). מיט גרויס פּאַראַד, בעגלייט מיט פרעהליכע אויס־געשרייען פון פאָלק האָט מען דעם הייליגען ארון אריבערגעפיהרט אין „דוד'ס שטאָדט" און איהם אוועקגעשטעלט אין א בעזונדערען געצעלט, וואָס איז געווען בעצויגען מיט טהייערע געוועבען. נע־בען דעם ארון האָט מען אויסגעבויט אַ מזבח צו ברענגען קרבנות. פאַר כהן גדול אין דעם נייעם משכן איז בעשטימט געוואָרען אביתר, דער זוהן פון דעם גע'הרג'עטען אחימלך פון נב, וועלכער פלעגט בעגלייטען דוד'ן אין אלע זיינע וואנדערונגען און מלחמות.

די נאַכריכט, אַז דוד האָט זיך בעפעסטיגט אין דער נייער הויפּטשטאדט האָט אויפגערייצט די פּלשתים. זיי האָבען פריהער געמיינט, אַז דוד וועט זיין א פערבינדעטער פון די פּלשתי'שע מלכים און וועט זיי צאָלען צינז, און איצט האָבען זיי דערזעהן, אַז ער פעראייניגט דאָס גאַנצע אידישע פאָלק און וויל אינגאַנצען ארויסשטויסען די פרעמדע פון אידישען לאַנד. האָבען די פּלשתים זיך אריינגעריסען אין דער נחלה פון שבט יהודה און האָבען פערנומען בית־לחם, דוד'ס געבורטס־שטאָדט. ניט ווייט פון דיע־זער שטאדט איז דוד'ס העלדישע מחנה ארויסגעטראָטען געגען זיי. די אידען האָבען זיך געשלאָגען ווי די לייבען און האָבען געבראַכט אויפ'ן פיינד א שרעקליכע מפּלה. די העלדישקייט פון די אידישע קריעגער אין דיעזער מלחמה קען מען זעהן פון פאָל־גענדען ביישפּיעל: דוד'ן האָט זיך איינמאָל פערוואָלט א טרונק, און וואַסער האָט מען געקאנט קריעגען נאָר אין דעם ברונען נעבען די טויערען פון בית־לחם, וואו עס איז געשטאנען אַ שטאַרקע

פלשתי'שע וואך. האבען דריי גבורים פון דוד'ס קריעגסלייט, איינשטעלענדיג זייער לעבען, זיך דורכגעריסען דורך דער פלשתי'שער וואך, האבען אנגעשעפט וואסער און עס געבראכט צו דוד'ן. נאר דער קעניג האט געזאגט: „נאט בעהיט, אז איך זאל טרינקען דאס וואסער, וואס מיינע מענשען האבען געקראנגען שטעלענדיג זייער לעבען אין סכנה; דאס איז דאך אלץ אייגס ווי איך זאל טרינקען זייער בלוט!" נאך עטליכע ענטשיידענדע שלאכטען האט דוד פערטריבען די פלשתים פון זיין מלוכה. אבער ער האט זיך דערמיט ניט בענוגענט: ער האט געוואלט אינגאנצען אונשעדליך מאכען דעם אלטען פיינד פון אידישען פאלק. איז ער אוועק מיט זיין חיל אין לאנד פון די פלשתים און האט פערחאפט זייער הויפטשטארט גת מיט איהר סביבה. דער דאזיגער זיעג האט שטארק בעריהמט געמאכט די העלדישקייט פון די אידישע קעמפער. פון דעמאלט אן איז די מאכט פון די פלשתי'שע מלכים אויף אייביג געבראכען געווארען. גרויסע שטרעקען פלשתי'שע לאנד זיינען געבליבען אונטערטעניג צו דוד'ן און די אייגוואוינער האבען איהם געצאלט צינז.

אז דוד האט שוין געהאט פארזיכערט די דרום־מערב גרעניצען פון זיין מלוכה געגען פיינדליכע אנפאלען, האט ער זיך גע־וועגדט געגען די שונאים אין מזרח־זייט. ער האט בעזיעגט אויף דער אנדער זייט ירדן די מואבים און עמונים. צו הילף די עמונים זיינען געקומען די ארמים פון סיריען, נאר דוד האט אויף זיי גע־בראכט א שרעקליכע נידערלאגע, איז אריינגעררונגען מיט זיין חיל אין סיריען און איינגענומען די שטאדט דמשק. דוד'ס וויכ־טיגסטער העלפער אין די אלע מלחמות איז געווען זיין פלימענים יואב, דער מוטיגער פיהרער פון זיין חיל. דיעזער העלדישער קריעגספיהרער האט געפיהרט מלחמה אויף אין דרום, נעבען טויטען ים, מיט די אדומים. אדום איז אינגאנצען בעזיעגט גע־ווארען און דוד האט דארט געשטעלט א אידישען פערוואלטער איבער'ן לאנד.

57 §. דאס אינוועניגסטע לעבען. דוד האט אויפגע־הויבען די אידישע מלוכה צו דער העכסטער מדרגה פון מאכט. אלע שכנ'ישע פעלקער, וועלכע האבען פריהער גערריקט די אידען,

חאבען איצט נעציטערט פאר זיי. דער נאמען פון דעם גרויסען אידישען קעניג איז בעריהמט געוואָרען איבער'ן גאנצען מזרח. כדי אויפצוהאלטען דיעזע שטארקייט פון דער מלוכה געגען די דרויסענדיגע פעלקער, האָט דוד נעדארפט אויסהאלטען א ריעזיגען חיל. אין מלחמה־צייט איז יערער שבט געווען פערפליכטעט צו־צושטעלען א בעשטימטע צאָל מענשען, פון צוואנציג יאָהר אָן, וועלכע זיינען פעהיג צו טראָגען געווער. דער הויפט פיהרער פון דעם חיל איז געווען יואב. אין דער אינווענירנסטער פיהרונג פון לאנד האָבען דוד'ן געהאלפען מענשען, ערפאהרענע אין מלוכה־ענינים, וועלכע האָבען זיך גערופען „יועצים" (ראטגעבער), „סופרים" (שרייבער) און „מזכירים" (כראָניקער). ביי דוד'ס הויף האָבען זיך אויך געפונען צוויי נביאים: גד און נתן.

אין זיין הויזליכען לעבען האָט זיך דוד ערלויבט עטוואָס גלאַנץ, הגם ניט אין אזא מאָס ווי די אנדערע מלכים פון מזרח. ער האָט געלעבט אין ירושלים אין א שהנעם פאלאַץ, געבויט דורך פעניציש מייסטער, האָט זיך ארומגערינגעלט מיט לייב־וועכטער, געדונגען פון פרעמדע פעלקער, און האָט געהאט א סך ניטער, וויינגערטנער און סטאדעם. לויט דעם מנהג פון מזרח האָט דוד געהאט עטליכע וויבער. זיין ערשטע וויב מיכל האָט חתונה געהאט מיט אן אנדערען אין יענער צייט וועו איהר פאטער, דער קעניג שאול, האָט פערפאלגט דוד'ן. נאָר וועו דוד איז ארויף אויפ'ן טראָהן, האָט זי זיך צו איהם אומגעקעהרט. מיט דער צייט זיינען צום קעניג'ס הויזגעזינד צוגעקומען נאָך עטליכע פרויען. פון די אלע פרויען, חוץ מיכל, וועלכע איז געווען אן עקרה, האָט דוד גע־האט זיהן און טעכטער. דער עלטסטער פון זיינע זיהן איז געווען אמנון; פון די איבעריגע דוד'ס זיהן זיינען בעזונדערס בעוואוסט געווען אבשלום און אדניהו. נאָר קיין איינעם פון די ראָזיגע זיהן איז ניט בעשערט געווען צו ירש'ענען דעם טראָהן נאָך דוד'ן; יורש איז געווען דער זוהן פון א פרוי, וועלכע איז נעקומען אין קעניג'ס הויז דורך פאלגענדען צופאל.

איינמאל אין א פארנאכט האָט דוד שפאַצירט איבער'ן פלאכען דאָך פון זיין פאלאַץ און האָט פון וויטען דערזעהן אן אויסערגע־וועהנליך שעהנע פרוי זיך באדען. דער קעניג האָט געפרעגט ווער זי

איז און האָט זיך דערוואוסט, אז דאָס איז בת־שבע, דאָס ווייב פון אוריה דעם חתי, וועלכער איז געווען דער פיהרער פון אן אבטיר־לונג חיל. בת־שבע האָט דעם קעניג אזוי בעצויבערט מיט איהר שעהנקייט, אז ער האָט זי געוואָלט נעהמען פאר א ווייב, אָבער איהם האָט געשטערט דאָס, וואָס זי איז געווען דאָס ווייב פון אן אנדערען. האָט זיך דוד ענטשלאָסען אויף א שרעקליכער טהאט. אין יענער צייט איז פאָרגעקומען א בלוטיגע מלחמה מיט די עמונים; בראש פון אידישען חיל איז געשטאנען דער קריעגספיהרער יואב, און אונטער זיין אויבערהערשאפט האָט נעדיענט אוריה. האָט דוד געשיקט א גענהיימען בעפעהל צו יואב'ן ער זאָל שטעלען אוריה'ן אין רעכטען פייער פון דער שלאכט און איהם ניט שיקען קיין הילף אין פאל דער שונא וועט זיך שטארקען איבער איהם. יואב האָט אזוי געטהאן און אוריה איז אומגעקומען אין א הייסער שלאכט מיט די עמונים. בת־שבע האָט בעווויינט איהר פערשטאָרבענעם מאן, אָבער וועו עס האָט זיך געענדיגט די צייט פון איהר טרויער האָט מען זי געבראכט אין קעניג'ס פאלאץ און זי איז געוואָרען דוד'ס ווייב.

די דאָזיגע האנדלונג דוד'ס האָט שטארק געערגערט זיין לעהרער נתן הנביא. און דער קלוגער נביא איז געקומען פאר'ן קעניג און האָט איהם דערצעהלט אזא געשיכטע: „אמאל האָבען אין איין שטאָדט געלעבט צוויי מענשען. אייגער איז געווען א רייכער און דער אנדערער אן ארימער. דער רייכער האָט געהאט זעהר א סך שאף און רינדער, און דער ארימער האָט געהאט נאָר איין קליין שעפעלע, וואָס איז איהם געווען זעהר טהייער. דאָס שעפעלע איז געוואקסען אין זיין הויז, פון זיין ברויט פלעגט זי עסען, פון זיין כוס פלעגט זי טרינקען און אין זיין שוים פלעגט זי ליגען, און זי איז איהם געווען ווי א טאכטער. איינמאל איז צום רייכען מאן געקומען א גאסט, אָבער דער גביר האָט געוושאלעוועט צו שעכטען איינע פון זיינע שאף צו מאכען א מאלצייט פאר זיין גאסט. האָט ער געשיקט צו זיין ארימען שכן און האָט צוגענומען ביי איהם זיין איינציגע שעפעלע און מיט איהר פלייש האָט ער אָנגעזעטיגט דעם גאסט". וועו נתן האָט געענדיגט זיין געשיכטע האָט דוד אויסגערופען מיט צארן: „יענער אכזריות'דיגער מענש, וואָס האָט

קיין רחמנות ניט געהאט אויף זיין ארימען שכן, פערדיענט דעם טויט, און פאר דער צוגענומענער שעפּעלע דארף ער בעצאָלן פיער מאָל אזוי פיעל!" דעמאָלט האָט דער נביא אויסגעשריען: „דו ביסט עס דער יענער! גאָט האָט דיר געגעבען א מלוכה, עשירות און א סך ווייבער, און דו האָסט ארונטערגעפיהרט אוריה'ן אונטער'ן שוואַרד פון די עמונים אן האָסט זיך צוגענומען זיין אייגציגעם ווייב. דערפאַר וועט אויפשטעהן אויף דיר אן אומגליק פון דיין אייגענער הויזגעזינד". דוד האָט דערפיהלט א טיפע חרטה און האָט געזאָגט: „יא, איך האָב געזינדיגט געגען גאָט!" אין גיכען האָט בת־שבע געבאָרען דוד'ן א זוהן. דעם קינד האָט מען א גאָמען געגעבען שלמה, און נתן הנביא האָט איהם געזופען ידידיה, דאָם הייסט, גאָט'ס בעליעבטער. און דעם דאָזיגען אינגסטען זוהן פון דוד'ן איז עס בעשערט געווען צו ארבען דעם אידישען טראָהן.

§58. די מרידה פון אבשלום. נתנ'ס נבואה, אז אן אומגליק וועט אויפשטעהן אויף דוד'ן פון זיין אייגענער פאַמיליע, איז מקוים געוואָרען. דער קעניג האָט געהאט א סך זיהן און טעכטער פון פערשיידענע ווייבער. דער עלטסטער בן־מלך, אמנון, וועלכער האָט גערעכענט, אז ער וועט זיין דער יורש פון דער קרוין, איז געווען א מענש מיט א ליידענשאפטליכען און ניט איינגעהאלטענעם כאראקטער. איינמאל האָט ער גראָב בעליידיגט זיין שטיף־שוועסטער, די שעהנע תמר. די בעליידיגטע תמר האָט זיך בעקלאָגט פאר איהר לייבליכען ברודער, דעם שטאַלצען קעניגליכען זוהן אבשלום, און יענער האָט בעשלאָסען צו נעהמען נקמה פון אמנון'ן. וועו עס איז געקומען די צייט פון שעהרען די שאָף, האָט אבשלום, כלומר'שט צו דער געלעגענהייט געמאכט א מאָלצייט און האָט פעררופען אין זיין הויז אלע זיינע ברידער. אין דער צייט פון דער סעודה האָט אבשלום בעפעהלען זיינע דיענער און זיי האָבען זיך א וואַרף געטהאָן אויף אמנון'ן און איהם נע'הרג'עט. די נאכריכט וועגען אמנון'ס טויט האָט דוד'ן שטאַרק דערשלאָגען. דער קעניג האָט טיף געטרויערט נאָך זיין ערמאָרדעטען זוהן, און איז שטאַרק אויפגעבראכט געווען געגען דעם שולדיגען אין זיין טויט. אבשלום האָט מורא געהאט פאר זיין פאָטער'ס כעס, איז

ער אנטלאפען פון ירושלים און האָט אבגעלעבט דריי יאָהר צייט אין פרעמדע לענדער. פאר דער צייט איז דוד'ס שמערץ נעשטילט געוואָרען, און אויף דער בקשה פון זיינע מקורבים האָט ער אבשלום'ן מוחל געווען און איהם ערלויבט זיך אומצוקעהרען קיין ירושלים.

אָבער ניט אויף נחת דעם פאָטער האָט זיך דער אָבגעריסענער זוהן אומגעקעהרט אהיים. אבשלום איז געווען א גרויסער רודף אחר כבוד און האָט געטרוימט וועגען דער קעניגליכער הערשאפט. זייענדיג העלדיש, געשיקט און שעהן, מיט לאנגע געדיכטע לאָקען, איז ער דעם פאָלק געפעלען געווען. און מיט דער דאָזיגער ליעבע פון פאָלק האָט זיך אבשלום בענוצט פאר זיינע צוועקען. ער האָט בעשלאָסען צו מאכען א מרידה געגען זיין פאָטער, און נאָך ביי זיין לעבען אריינכאפען אין זיינע הענד די קעניגליכע מאכט. דעריבער האָט ער געוווכט ארויסצורופען אין פאָלק אונצופריעדענהייט מיט דוד'ן. דע דאָלטער קעניג האָט שוין ניט געקענט בעזאָרגען אלע עסקים פון דער מלוכה און האָט אפט קיין צייט ניט געהאט אויסצוהערען די אלע, וועלכע פלעגען קומען צו איהם מיט קלאָגען אָדער בקשות. א סך בעזוכער פלעגען אוועקגעהן פון איהם אונבעפריעדיגט. וען אבשלום פלעגט בעגעגענען אזעלכע אונצופריעדענע, פלעגט ער זיי זאָגען: „אייער זאך איז א גערעכטע; אָבער דער קעניג האָט אייך ניט אויסגעהערט; וען איך וואלט געווען דער ריכטער פון לאנד וואלט איך אלעמען גע'משפט מיט אמת, און אלע וואלטען אוועק פון מיר צופריעדען". אזוי האָט זיך אבשלום'ן איינגעבעגען ביסלעכווייז צוצוציהען א סך מענשען אויף זיין זייט. ער האָט גע־קראָגען אנהענגער אפילו צווישען די קעניגליכע הויפלייט. אויף דער זייט פון דעם בן־מלך איז אויך אריבער דוד'ס קליגסטער ראטגעבער, אחיתפל. דערפיהלענדיג זיך איצט בכח, האָט אבשלום צונויפגענומען צווייי הונדערט מענשען און איז מיט זיי אוועק קיין חברון. פון דאנען האָט ער צושיקט מרגלים און זיי בעפעהלען: „וען איהר וועט דערהערען דעם קול שופר, זאלט איהר אויסרופען אומעטום, אז אבשלום איז געווארען מלך אין חברון". צו אבשלום'ן זיינען צוגעשטאנען גרויסע מאסען פון פאָלק און די מרידה איז זיך אלץ מעהר צעוואקסען.

דוד איז געווען ערשטוינט, ווען ער האָט דערהערט וועגען דעם אויפשטאַנד פון זיין זוהן. דער קעניג איז ניט געווען צוגע־גרייט צו דער דאזיגער אינוועניגסטער מלחמה און ער האָט מורא געהאַט, די מורדים זאָלען פּלוצלינג ניט אָנפאַלען אויף דער הויפּט־שטאָדט. האָט ער דעריבער בעשלאָסען צו פערלאזען ירושלים און זיך מכין זיין צו דער מלחמה ווייט פון רעם פּלאַץ פון אויפשטאַנד. און דוד איז ארויס פון ירושלים מיט זיין הויזגעזינד, בעגלייט פון א געקליבענער מחנה פון זעקס הונדערט קריעגסלייט. ווען דאָס פאָלק האָט געזעהן ווי דער גרייז־גרויער קעניג ציהט זיך ארויס פון זיין הויפּטשטאָדט, האָבען אַלע שטאַרק געוויינט. דער כהן גדול אביתר און צדוק האָבען גענומען דעם הייליגען ארון און גע־וואָלט מיטגעהן מיט'ן קעניג, אָבער דוד האָט זיי געהייסען בליי־בען מיט דער הייליגקייט אין ירושלים. „אויב גאָט וועט וועלען — האָט דער קעניג געזאגט — וועט ער מיך אומקעהרען צוריק אהער, און איך וועל וויעדער זעהן זיין וואוינונג; און אויב ניט, טאָ זאָל ער טהאָן מיט מיר ווי זיין רצון וועט זיין". דעם קעניג'ס אַלטער פריינד און יועץ, דער קלוגער חושי, האָט אויך געוואָלט געהן מיט דוד'ן, נאָר דוד האָט איהם געזאגט: „אויב דו וועסט געהן מיט מיר וועסטו מיר נאָר זיין צו לאַסט. בעסער בלייב אין ירושלים, מאַך זיך ווי דו וואָלסט געווען א געטרייער דיענער צו אבשלומ'ען און צושטער אחיתפל'ס פּלענער. אַלץ וואָס דו וועסט זיך דערוויסען זאָלסטו איבערגעבען די כהנים צדוק און אביתר, און זיי וועלען מיר דורך שליחים מודיע זיין וועגען אַלץ".

באלד נאָך דוד'ס אוועקגעהן איז אבשלום אריינגעטראטען קיין ירושלים און האָט זיך ערקלערט פאר קעניג. דער קלוגער אחיתפל האָט איהם געגעבען אן עצה ער זאל באלד נאָכיאגען דוד'ן מיט א מחנה, איידער יענער האָט צייט געהאַט זיך צוצוגרייטען צו מלחמה. ווען חושי האָט זיך דערוואוסט פון דעם דאָזיגען געפעהרליכען פּלאן, איז ער געקומען צו אבשלומ'ען און פארשטעלענדיג זיך פאר זיין פריינד, האָט ער איהם איינגערעדט ניט צו פאָלגען אחיתפל'ס עצה „דו ווייסט — האָט ער געזאָגט, — אז דיין פאטער און זיינע מוטיגע קריעגסלייט זיינען איצט צורייצט ווי ווילדע חיות, און ביים ערשטען צוזאמענשטויס קאן דיין חיל ליידען א נידערלאגע.

בעסער ווארט, ביז דאָס גאנצע פאָלק פון איין עק לאנד ביז'ן צוויי־טען וועט זיך ארומקלייבען ארום דיר, און דעמאָלט וועלען מיר אונטער דיין פיהערערשאפט אָנפאלען אויפ'ן קעניג'ס מחנה און זיי מיט איין מאָל פערניכטען". אבשלום האָט געפאָלגט חושי'ס עצה און האָט גאָר ניט חושד געווען אז אין הארצען האָט חושי נאָר געוואלט געבען דוד'ן צייט זיך צוצוגרייטען צו דערשטיקען דעם אויפשטאַנד. אבער דער קלוגער אחיתפל האָט עס פערשטאַנען און און ער האָט פאראויסגעזעהן אז אבשלום מוז האָבען א מפּלה. האָט ער איהם פערלאזען און איז אוועק צו זיך אהיים און האָט זיך דער־ווארגען.

אין דער צייט וואס אבשלום איז געזעסען אין ירושלים און האָט גאָרניט געטהאָן, האָט דוד צייט געהאט אריבערצוגעהן דעם ירדן קיין מחנים, און דאָרט האָט ער אויפגעקליבען זיינע כחות פאר אן ענטשיידענדער שלאכט מיט די מורדים. ענדליך האָט אויך אבשלום צוזאמענגענומען א גרויסען חיל און איז אוועק ארי־בער'ן ירדן געגען זיין פאטער. דער חיל פון די מורדים איז געווען גרויס, נאָר ער האָט געהאנדעלט ניט אויסגערעכענט, אין דער צייט ווען דוד'ס ערפאהרענע קריעגספיהרער האָבען געפיהרט דעם קאמפּף פארזיכטיג און קלוג. די ענטשיידענדע שלאכט איז פארגעקומען אין וואלד אפרים. דעם קעניג'ס חיל, אונטער דער פיהרערשאפט פון יואב'ן, האָט בעזיעגט אבשלומ'ס מחנות און זיי געצוואונגען צו אנטלויפען. אבשלום אליין איז רייטענדיג אויף אן עזעל אנטלאָ־פען אין געדיכטען וואלד אריין. אבער דאָ איז ער אונטערגעפאה־רען אונטער א געדיכטען דעמב און האָט זיך פערטשעפּעט מיט זיינע האָר אן די צווייגען, און ווען דער עזעל איז פון אונטער איהם אוועקגעלאָפען ווייטער, איז ער געבליבען הענגען אין דער לופטען. דאָ איז אונטערגעקומען יואב און האָט אריינגעשאָסען דריי פיילען אין דעם הענגענדיגען אבשלום. דעם קערפּער פון דעם גע'הרג'עטען האָט מען ארונטערגענומען פון בוים און אריינגע־ווארפען אין א גרוב, אויף וועלכער מען האָט אנגעווארפען א הורבע שטיינער. דוד איז געווען אזוי דערשלאָגען פון אבשלומ'ס שרעק־ליכען טויט, אז ער האָט אפילו פערגעסען די פרייד פון דעם נצחון. דאָס פאטערליכע געפיהל האָט גובר געווען דעם קעניג'ס

פערשטאנד. דער גרייז־גרויער קעניג איז א לאנגע צייט געזעסן אייגער אליין אין זיין צימער און האָט מיט טרעהרען געמורמלט: „אָ, מיין זוהן, אבשלום, פארוואס בין איך פאר דיר ניט געשטאר־בען?“

§59. דוד׳ס לעצטע יאהרען. דער ברודער־קריעג וואס אבשלום האָט אויפגעהויבען, האָט אנגעהאלטען אויך נאָך זיין טויט. וועז דער גרעסטער טייל פון די מורדים האָט זיך אויפגעקליבען אין גלגל, כדי אויסצודריקען זייער הכנעה צו דוד׳ן, איז ארויסגעטראטען אייגער פון שבט בנימין מיט׳ן נאָמען שבע, האָט אָנגעהויבען בלאָ־זען אין א שופר און האָט אויסגערופען: „מיר האָבען גאר נישט צו טהאָן מיט דוד׳ן! צוגעהט זיך איבער אייערע געצעלטען, אידען!“ און א גרויסער טייל פון פאָלק האָט זיך וויעדער אבגעטיילט פון דוד׳ן און איז אוועק נאָך שבע׳ן; בלויז דער שבט יהודה איז געבלי־בען געטריי דעם קעניג, און האָט איהם בעגלייט קיין ירושלים. אָנקומענדיג קיין ירושלים, האָט דוד געהייסען זיינע קריעגספיה־רער צוזאמענהמען א חיל און נאָכיאגען שבע׳ן און צוטרייבען זיינע מחנות אוידער ער וועט האָבען צייט צו פערכאפען בעזעס־טינטע שטעדט. דעם קעניג׳ס חילות, אָנגעפיהרט פון יואב׳ן, האָ־בען זיך ווי א שטורם דורכגעטראגען איבער׳ן גאנצען לאנד. וואו זיי זיינען אָנגעקומען, האָט דאָס וויידערשפעניגסטע פאָלק פערלאָזען שבע׳ן און זיך אונטערגעגעבען צו דוד׳ן. בלויז די בעפעסטיגטע שטאָדט אבלה, אין דער נחלה פון שבט דן, אין צפון־זייט, איז פער־נומען געווארען פון שבע׳ן און האָט זיך ניט געוואלט אונטערגעבען. יואב האָט ארומגערינגעלט די שטאָדט מיט בעלאגערונגס־געוועהר און האָט זיך גענקליבען צו צושמעטערען איהרע מויערען. דאָ איז אייגע פון די איינוואוינער, א קלוגע פרוי, ארויפגעגאנגען אויף דער וואנט פון פעסטונג און האָט הויך צוגעשריען יואב׳ן: „צי דען וועסטו פערטיליגען א גאנצע אידישע שטאָדט?“ יואב האָט גע־ענטפערט, אז ער וועט ניט טשעפען די שטאָדט, אויב זיי וועלען מיט גוטען ארויסגעבען שבע׳ן. די איינוואוינער האָבען מסכים געווען. זיי האָבען אָבגעהאקט שבע׳ן דעם קאָפ, און פון דער וואנד עם אראבגעווארפען צו יואב׳ן. דעמאָלט איז יואב אָבגעטראטען

פון שטאדט; די מרידה איז ענדליך איינגעשטילט געווארען, און דאָס לאנד האָט זיך בערוהיגט.

וועו אין לאנד איז שטיל געווארען האָט דוד נערופען צו זיך נתן הנביא און איהם געזאָגט, אז ער וויל אויסבויען אין ירושלים א נייעם גרויסען טעמפעל צו דיענען גאָט, אנשטאָט דעם פריה־ערינען קליינעם משכן. נאָר דער נביא האָט איהם ערקלערט: „ניט דו וועסט בויען גאָט'ס הויז, ווארום דו האָסט אין דיין לעבעו א סך בלוט פערגאסען (אין מלחמות). אבער דיין זוהן שלמה, וועל־כער וועט ירש'ענען דעם טראהן נאָך דיר, וועט זיין א פריערליכער קעניג, און ער וועט אויפשטעלען א הויז פאר גאָט." האָט דוד געהייסען אויפקלייבען בוי־מאטעריאל און גאָלד און זילבער א סך, כדי אלץ זאָל זיין גרייט צום בויען וועו זיין זוהן וועט איבער־נעהמען די ממשלה נאָך איהם. אבער איהם איז ניט באשערט גע־וועו אפילו די דאזיגע הכנות צו ענדיגען.

אפילו אין די לעצטע טעג פון זיין לעבען האָט דוד קיין רוה ניט געהאט. עס האָבען זיך אָנגעהויבען מחלוקות וועו עס זאָל ירש'ענען דעם טראָהן. די מלכה בת־שבע האָט פערלאנגט, אז איהר זוהן שלמה זאָל זיין דוד'ס יורש. איהר האָבען געשטיצט נתן הנביא און אייניגע האָרען. אבער אדניהו, דוד'ס עלטסטער זוהן נאָך אבשלום'ן, האָט געהאלטען זיך פאר'ן געזעצליכען יורש־עצר. ער האָט זיך געפיהרט מיט קעניגליכען גלאנץ און פלענט אומפאָהרען איבער די גאסען אין א פרעכטיגען רייטוואגען, פאראויס פון וועל־כען עס זיינען געלאָפען פופציג רייטער. איהם איז געלונגען צו געווינען אויף זיין זייט די אייגפלוסרייכסטע לייט. דעם קריעגס־פיהרער יואב און דעם כהן אביתר. אייגמאָל, וועו מען האָט זיך שוין נעריכט אז דוד דארף באלד שטאָרבען, האָט אדניהו נעמאכט א פייערליכען מאָלציים און מקריב געווען קרבנות צו גאט. דאָ האָבען זיינע אָנהענגער געשריען: „לעבען זאָל דער קעניג אדניהו!" דאָס האָט שטארק צוערגערט שלמה'ס מוטער און זי האָט זיך בע־קלאגט פאר דוד'ן. דעמאָלט האָט מען, אויף דוד'ס בעפעהל, דורכ־געפיהרט דעם יונגען שלמה רייטענדיג אויף אן עזעל איבער'ן גאנ־צען שטאָדט, בעגלייט פון די כהנים און דעם חיל, און איהם נע־בראכט צום טייך גיחון. דאָ האָט דער כהן גדול צדוק בעשפריצט

זיין קאָפּ מיט הייליגען בוימאייל און ביים שאָלען פון שופרות האָט ער איהם ערקלערט פאר'ן מלך. מיט א פייערליכער פּראָצעסיע, צווישען פּרעהליכע אויסגעשרייען פון פּאָלק האָט זיך שלמה אומגעקערט אין פּאלאץ און האָט זיך געזעצט אויפ'ן קעניגליכען שטוהל.

אין ניכען איז דער אלטער דוד געשטאָרבען, נאָך פערציג יאהר קעניגען. וועז שלמה איז געווארען מלך האָט ער באלד אייניגעשטילט די מהומה, וואס אדניהו'ס אויפשטאנד האָט ארויסגערופען. אדניהו'ן און זיינע וויכטיגסטע נאכפאלגער, צווישען זיי אויך יואב, האָט מען אויפ'ן קעניג'ס בעפעהל געטויט, און די קעניגליכע מאכט האָט זיך אינגאנצען בעפעסטיגט אין שלמה'ס הענד.

אכטער קאפיטעל.

שלמה המלך.

(1015—977 פאר דער קריסט. צייטר.)

§60. **שלמה'ס ממשלה.** וועז שלמה איז ארויף אויפ'ן טראָהן איז ער נאָך געווען גאָר יונג, אינגאנצען ארום פינף־און־צוואנציג יאָהר אלט. זיין פאטער האָט איהם איבערגעלאזען א בריייטע מלוכה, וועלכע איז נאָך א סך מלחמות געווען פערזיכערט פון אנפאלען פון די שכנ'ישע פעלקער. עס איז נאָר נויטיג געווען אויפצוהאלטען דאס, וואס איז ערווארבען געווארען דורך דוד'ס גלענצענדע נצחונות און געבען דעם פאלק די מעגליכקייט זיך צו פערנעהמען מיט פריעדליכע בעשעפטיגונגען: ערדארבייט, מלאכות און מסחר. דאס איז דערגרייכט געווארען אין דער צייט פון שלמה. שלמה איז ניט געווען קיין קריעגעריישער, נאָר א פריעדליכער מלך (זיין נאָמען אליין, שלמה, דערמאנט אן „שלום", פריעדען). ער האָט פערמאגט אלע מעלות, וואס זיינען נויטיג פאר א הערשער און א ריכטער. דער יונגער מלך האָט געקראָגען א שם ביים פאלק פאר זיין חכמה און מענשען־קענטשאפט. אין די שווערסטע משפטים האָט ער פערשטאנען צו דערגעהן ווער עס איז געראכט און ווער עס איז אומגערעכט.

מיט דעם פאלגענדען משפט, דערצעהלט דער תנ"ך, האט שלמה געוואונען דעם נאמען פאר'ן קליגסטען מענשען אין דער וועלט. איינמאל זיינען צו שלמה המלך געקומען צוויי פרויען זיך לאדען, און איינע פון זיי האט דערצעהלט אזא געשיכטע: איך וואוין — האט זי געזאגט — מיט דער דאזיגער פרוי אין איין הויז. ניט לאנג צוריק האב איך געבארען א אינגעלע, און מיט דריי טעג שפעטער האט מיין שכנה אויך געהאט א זוהן. איינמאל ביי נאכט האט זי אין שלאף זיך ארויפגעלעגט אויף איהר קינד און האט עס דערשטיקט. אז זי האט דאס דערזעהן, איז זי שטילערהייד אויפגעשטאנען און וועג איך בין געשלאפען האט זי צוגענומען פון מיין געלענער מיין קינד, און צו מיר האט זי אוועקגעלעגט איהר טויט קינד. אין דערפריה וועג איך בין אויפגעשטאנען אנצוזויגען מיין קינד האב איך דערזעהן, אז ער ליגט טויט, אוו וועג איך האב זיך איינגעקוקט אין זיין פנים האב איך בעמערקט, אז דאס איז נארניט מיין זוהן". די אנדערע פרוי האט גע'טענה'ט: „ניין, דאס איז ניט אמת: מיין זוהן איז געבליבען לעבען, און איהרער איז טויט". די צוויי פרויען האבען זיך שטארק געקריגט פאר'ן קענ'ג: יעדע האט גע'טענה'ט, אז דער לעבעדיגער איז געלע איז איהר זוהן, און אז דער טויטער געהערט צו איהר שכנה. עס איז שווער געווען צו דערגעהן דעם אמת. דעמאלט איז שלמה געפאלען אויף א קלוגער המצאה: ער האט געהייסען ברענגען א שווערד און פאר די צוויי פרויען אין די אויגען האט ער געזאגט צו די דיענער: „צושניידט דעם לעבעדיגען אינגעלע אויף דער העלפט, און גיט איין האלבע צו איין פרוי און די צווייטע — דער אנדערער פרוי." דערהערענדיג דאס, האט איינע פון די פרויען אויסגעשריען: „אדוני מלך, צושנייד ניט דאס קינד, נאר גיב שוין עס בעסער אב א לעבעדיגען צו מיין געגנערין". אבער די אנדערע האט געשריען: „זאל זיין ניט מיר און ניט איהר, צושניידט עס!" דעמאלט איז קלאר געווארען, אז די אמת'ע מוטער פון דעם לעבעדיגען קינד איז יענע, וועלכע האט אויף איהם רחמנות געהאט און ניט דערלאזט מען זאל איהם צושניידען. און דער קעניג האט געזאגט: „גיט איהר אב דאס לעבעדיגע קינד, ווארום זי איז זיין מוטער!" דאס גאנצע פאלק האט בעוואונדערט שלמה'ס חכמה. **דער תנ"ך** דערצעהלט,

אז שלמה האָט מיט זיין חכמה אריבערגעשטייגט אלע קלוגע לייט פון מזרח־לאנד און אפילו די געלעהרנטסטע חרטומים פון מצרים. ער האָט פערפאסט משלים און ליעדער, „האָט גערעדט וועגן די בוימער, חיות, פישען, פויגלען און שרצים", ד. ה. ער האָט זיך שטארק אָבגענעבען מיט שטודירען די נאַטור. פון דעם תנ"ך איז שלמה בעוואוסט אלס דער מחבר פון ספר משלי און פון מגילת קהלת, פונקט ווי דוד איז בעוואוסט אלס דער זינגער פון תהלים.

דער תנ"ך דערצעהלט, אז אין שלמה'ס צייטען האָבען די אידען גענעבט רוהיג, „יעדער אונטער זיין ווייַנשטאָק און אונטער זיין פייגענבוים". שלמה האָט ניט געפיהרט קיין מלחמות אזוי ווי דוד. די ארומיגע פעלקער, ווי למשל די אדומים און עמונים, זיינען געווען אונטערטעניג דעם אידישען מלך און האָבען איהם געצאָלט צינז. אָבער מיט די זעלבסטשטענדיגע שכנ'ישע מלוכות פלענט ער שלוסען פריעדליכע בונדען און האַנדעלס־אָבמאַכען. די נאָהנטסטע שכנה פון דער אידישער מלוכה איז געווען די רייכע און סוחר'ישע פעניציען; אין דרום־זייט איז געלעגען דאָס געביטעט און שטארקע מצרים, און פון צפון—די מלוכות פון מעסאָפאָטאָמיען (אדם און דמשק). מיט די דאָזיגע מלוכות האָט שלמה איינגעפיהרט האַנדעל. די אידען, אלס א פאָלק פון ערד־ארבייט, פלענען ארויספיהרען אהין פראָדוקטען פון דער ערד: תבואה, פירות און ווייַנטרויבען, און אין אויסטוויש פלענען זיי בעקומען פון פעניציען געהילץ פון די צעדער־יועל־דער פון לבנון, און פון מצרים—פערד און רייטווענען. אויסער דעם איז דאָס אידישע לאַנד געווען א וויכטיגער האַנדעלס־וועג, איבער וועלכען עס זיינען געגאַנגען קאראוואַנען מיט סחורה פון מעסאָפאָטאָמיען קיין מצרים. אויף שלמה'ס בעפעהל האָט מען אויסגעבויט אין פערשיידענע פלעצער בעקוועמע סטאַנציעס פאר די קאראוואַנען און שפייכלער פאר די סחורות. זייענדיג פער־בונדען מיט די פעניציער האָבען אידען אויך געפיהרט האַנדעל אויפ'ן ים. די אידישע און פעניצישע ים־רייזענדע פלענען זיך אוועקלאָזען אויף שיפען אין דעם וואונדערלאַנד אופיר (אינ־דיען אָדער דרום־אַראַביען) און פלענען ברענגען פון דאָרט טהייערע מעטאַלען, העלפאַנדביין. שמעקעריגע בשמים און

*

אלערליי ציערונג. אויף אזא אופן האבען די אידען אנגעהויבען זיך צוזאמענקומען מיט די געביטלדעטע פעלקער פון אזיען און אפריקא. שלמה פלעגט זיך אפילו מתחתן זיין מיט די פרעמדע מלכים. צוויישען זייגע ווייבער איז געווען די טאכטער פון א מעכטיגען עגיפטישען פרעה. נאכטהוענדיג דעם ביישפיעל פון די אנדערע מלכים פון מזרח האט שלמה געזארגט וועגען דער רייכקייט און גלאנץ פון זיין הויפטשטאדט. אין זיין צייט איז די שטאדט ירושלים בעשעהנט געווארען מיט פרעכטיגע געביידען, צוויישען וועלכע עם האבען זיך בעזונדערס אויסגעצייכענט דער בית־המקדש און דער קעניגליכער פאלאץ.

§61. דאם בויען פון דעם בית המקדש. אין גיכען נאכ־דעם ווי שלמה איז ארויף אויפ'ן קעניגליכען שטוהל האט ער גע־נומען ערפילען די צוואה פון זיין פאטער — צו בויען דעם גרויסען בית־המקדש אין ירושלים. פאר א פלאץ פאר'ן הייליגען הויז איז אויסגעקליבען געווארען דער בארג מוריה, אין צפון־מזרח־זייט פון ירושלים. פאר דעם דאזיגען בנין האט זיך געפאדערט אונגע־הויער פיעל שטיין און געהילץ. שטיין איז געווען אין כנען גופא. צעהנדליגע טויזענדער ארבייטער, וואס שלמה האט צוזאמענגענומען צוויישען די בעזיעגטע כנענ'ישע פעלקער, האבען אין די בערג אויס־געהאקט שטיינער און זיי ארומגעטעסעט אין גלייכע בלאקען; אנ־דערע ארבייטער האבען די דאזיגע שטיינער געפיהרט צום פלאץ פון בנין. כדי צו קריגען די נויטיגע געהילץ האט שלמה גע־וועגדט צום פעניציישען קעניג חירום, וואס זיין הויפטשטאדט צר האט געהאט א שם פאר איהרע שעהנע געביידען. חירום האט בע־ווילינט צו געבען שלמה'ן צעדערען־ און ציפרעסען־בוימער פון די לבנון־וועלדער און זיי ברענגען צופיהרען מיט'ן ים ביז יפה, דער נעהנטסטער האפען צו ירושלים. דרייסיג טויזענד אידען זיינען גענומען געווארען פיר קעניגליכער ארבייט, צו האקען וואלד אויפ'ן בארג לבנון. זיי זיינען געווען צוטיילט אין דריי אבטיילונגען, צו צעהן טויזענד מאן אין יעדער. די אבטיילונגען האבען געארבייט נאך דער רייה: איין מאנאט געארבייט און צוויי גערוהט. חירם האט צוגעשטעלט דאס געהילץ אין יפו און האט אויך געשיקט שלמה'ן בוימייסטער און קינסטלערישע מויערער פון צר. פאר די

אלע טובות האָט שלמה נעגעבען חירום'ן יעדען יאָהר, אז לאָנג ווי די ארבייט האָט נעדויערט, א בעשטימטען סכום ווייץ, בוימאייל און וויין. וועז דער בוי־מאטעריאל איז שוין נעווען אינגאנצען פאר־טיג, איז מען צוגעטראטען צום בויען. דער בית־המקדש איז נע־בויט נעווארען פון די שטיינערנע בלאָקען, און פון אינווייניג זיינען די וואנד בערעקט נעווען מיט ברעטער פון צעדער־האָלץ, אויף וועל־כע עס זיינען נעווען אויסגעשניצט בלומען, פאלמען־בוימער און כרובים. די גאנצע שניצערייי אויף די וואנד איז נעווען בערעקט מיט גאָלד.

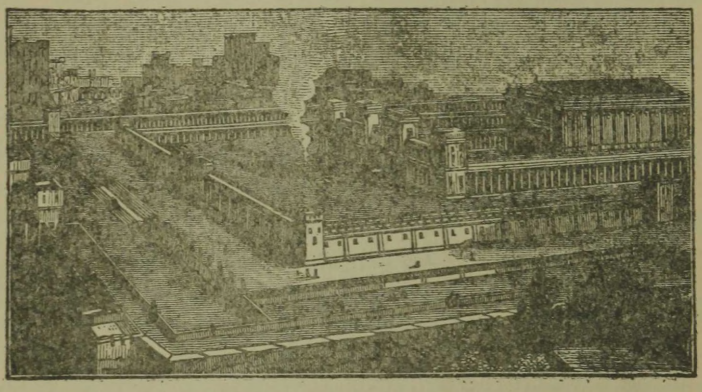

דער בית־המקדש.

דער בית המקדש האָט געהאט צוויי אבטיילונגען: אן אינ־וועניגסטע און אן אויסוועניגסטע. די אינווענינגסטע אבטיילונג איז נעווען אין דעם סאמע אבגעלעגטען, הינטערשטען חדר פון דער נע־ביידע און האָט זיך גערופען „דביר" אדער „קדשי קדשים". דאָ זיינען געשטאנען צוויי כרובים פון בעגילטען אייבירט־האָלץ, און אונטער די צושפרייטע פליגעל פון די כרובים איז געשטאנען דער ארון־קדש. דאָ האָט אייביג געהערשט א געהיימניספולער האלב־דונקעל. אין דער אויסוועניגסטער אבטיילונג, וואס האָט געהייסען „מקדש" אדער „היכל", האָבען זיך געפונען פאהנען צו רויכערען קטרת, די מנורה, א טיש פאר'ן הייליגען ברויט (לחם

הפנים), אלץ פון ריינעם גאלד געמאכט. אין דער לענג פון דעם היכל האָט זיך געצויגען א שהנע גאלעררייע מיט צוויי דיקע קו־ פערנע זיילען. פון דער דאָזיגער גאלעררייע איז געגאנגען א בריי־ טער הויף, וועלכער איז געווען ארומגעצאמט מיט א וואנד. אין הויף האָבען זיך געפונען: א גרויסער קופערנער מזבח, א קופער־ נער האנד־פאס (כיור) פאר די כהנים צו וואשען די הענד, וועלכער האָט צוליעב זיין אונגעהויערער גרויס געהייסען: „דער קופער־ נער ים", און אנדערע כלים צו די קרבנות.

דער דאָזיגער גרויסארטיגער בנין האָט זיך געבויט עטליכע יאָהר און איז געענדיגט געווארען ארום טויזענד יאָהר פאר דער איצטיגער ערא. דאָן האָבען זיך אָנגעהויבען די שמחות פון חנוכת הבית. אין דעם חודש תשרי, דער חודש פון ימים טובים, זיינען אין ירושלים אנגעקומען א סך אידען פון אלע עקען לאנד. פאר די אויגען פון פאלק האָבען די כהנים אריינגעטראָגען דעם היי־ ליגען ארון מיט די לוחות אין די קדשי־קדשים און עס אוועקגע־ שטעלט אונטער די פאנאנדערגעלאזענע פליגלען פון די גאָלדענע כרובים. די זיילען רויף פון דעם געצונדענעם קטרת האָבען אויפגע־ הילט דעם דאָזיגען חדר פון בית־המקדש אזוי ווי אין א וואלקען, און דער גדאנק האָט זיך אריבערגעטראָגען צום ערשטען „וואויכ־ ארט פון גאָט", צום טונקעלען און גראנדיעזען בארג סיני. דער קעניג האָט זיך געוועגדט מיט'ן פנים צום הייליגטום און האָט גע־ זאגט: „גאָט האָט בעשטימט צו וואוינען אין א געדיכטען וואל־ קען. אָט האָב איך אויסגעבויט א הויז פאר דיר, א פלאץ פאר דיין אייביגער וואוינונג". נאָכדעם איז דער קעניג מיט'ן פאלק ארי־ בערגעגאנגען אין די דרויסענדיגע חדרים פון דעם בית־המקדש און אויפ'ן הויף, וואו עס איז געשטאנען דער מזבח. דאָ איז אלץ געווען פערנאָסען מיט א וואונדערליכען שיין פון די בעגילדעטע וועגד און זיילען און פון די פינקעלדיגע טהייערע כלים. די כהנים האָבען געפראָווען גאָטעסדיענסט און געבראכט קרבנות, און די לויים האָבען געזונגען הייליגע ליערער און געשפיעלט אויף האר־ פען. דאָס פאלק איז געווען בעציבערט פון אלץ וואס ער האָט גע־ זעהן און האָט געקוקט מיט יראת־הכבוד אויף זיין נייעם גרויסאר־ טיגען בית המקדש. עטליכע טעג האָבען געדויערט די פייערליכע

שמחות פון דעם חנוכת הבית, און נאַכער איז זיך דאס פאלק צו־גאנגען און צופאהרען אהיים.

§62. דער אויסוועניגסטער גלאנץ און די אינוועניגסטע אונאָרדנונג. ווען דער בית־המקדש איז געווען פארטיג האָט מען אנגעהויבען בויען דעם קעניגליכען פאלאץ. די פעניצישע מייסטער האָבען אויסגעבויט פאר שלמה'ן א פרעכטיגען פאלאץ, ניט ווייט פון בית־המקדש. דער קעניגליכער פאלאץ איז בעשטאַנען פון עט־ליכע בנינים וואס זיינען געווען פעראייניגט איינער מיט דעם אנדערען. צום פאַלאַץ האָט געפיהרט אַן אַלייע, וועלכע האָט זיך גערופען דער „לבנון וואלד", דען זי איז בעשטאנען פון צוויי לאנגע שורות צעדער־זיילען. דאָ איז געשטאנען די קעניגליכע וואַך מיט שווערדען און מיט גאלדענע שילדען. אין דעם געריכטס־זאַל („אולם־המשפט") פון דעם פאלאץ איז געשטאנען דער קעניגליכער טראהן פון העלפאנדביין, מיט גאָלדענע בעפוצונגען. דאָ פלעגט דער מלך משפט'ן און אויפנעהמען פרעמדע שלוחים. ביי די זיי־טען פון דעם הויפט־פאַלאַץ זיינען געשטאנען צוויי בנינים, אין איינעם האָט געוואוינט דער קעניג אליין, און אין דעם אנדערען — די הויפט־קעניגין, א טאָכטער פון דעם עגיפטישען פרעה, מיט איהר סוויטע. אויסער דעם בית־המקדש און דעם פאלאץ, איז אין ירושלים אויסגעוואקסען א גאנצע צאָל שעהנע געביידען, וואס זיינען אויסגעבויט געווארען פון די רייכע לייט פון ירושלים. די הויפטשטאָדט פון דער אידישער מלוכה איז געווארען א בעלעבטע שטאָדט מיט א סך גלאַנץ. אין דער צייט פון די יעהרליכע ימים־טובים פסח און סוכות פלעגען זיך קיין ירושלים צוזאַמענקומען מא־סען אידען פון אלע שטעדט, וועלכע פלעגען עולה רגל זיין אהער צו מתפלל זיין אין בית־המקדש און ברענגען קרבנות. רייכע סוחרים פלעגען פאהרען קיין ירושלים וועגען מסחר, און בעוואוסטע אויס־לענדער פלעגען קומען אנקוקען דעם בית־המקדש און די אנ־דערע מערקווירדיגע זאכען פון דער אידישער הויפטשטאָדט.

איינמאָל איז קיין ירושלים געקומען די מלכה פון שבא, א מלוכה אין דרום אראביען. זי האָט זיך אָנגעהערט וועגען שלמה'ס גרויסער חכמה, און זי האָט זיך געוואלט אליין איבערצייגען ווי ווייט די דאָזיגע קלאנגען זיינען אמת. דער קעניג האָט זי אויפגענו־

מען זעהר פריינדליך און האָט געענטפערט אויף אלע איהרע פראגען און רעטענישען. נאָך א לאנגען שמועס מיט שלמה'ן איז די מלכה שבא אזוי ענטציקט געווארען פון זיין חכמה, אז זי האָט אויסגע־רופען: „דו ביזט א סך קליגער און רייכער, ווי מען האָט מיר ערצעהלט! גליקליך זיינען דיינע אונטערטאנען, וועלכע קענען ריך שטענדיג זעהן און הערען דיין חכמה". זי האָט געשענקט דעם קעניג א סך גאלד, טייערע שטיינער און רופטיגע געווירצען, און בעקומענדיג פון איהם אויך טייערע מתנות איז זי אוועק צוריק אין איהר לאנד.

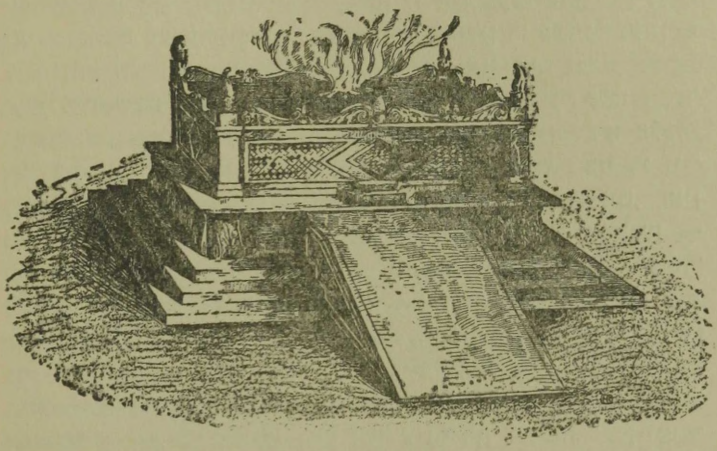

מזבח.

אבער צום סוף פון שלמה'ס קעניגען האָט זיך ארויסגעוויזען, אז ניט קוקענדיג אויפ'ן אויסווענדיגסטען גלאנץ פון דער אידישער מלוכה איז דאָך ניט דאָס גאנצע פאלק געווען צופריעדען און גליק־ליך: צו טייער האָט געקאָסט דעם פאלק דער דאָזיגער אויסווע־ניגסטער פראכט. א קליינע צאל סוחרים און האנדעלסלייט זיינען רייך געווארען פון דעם מסחר, וואס האָט זיך ענטוויקעלט אין לאנד, אבער די גאנצע מאסע ערד־ארבייטער האָט נעלעבט אין ארעמקייט. דאס ארבייטענדע פאלק, וואס איז שוין נענוג פערארעמט געווען פון די געצוואונגענע ארבייטען פאר'ן בית־המקדש און די פאלאצען,

האָט נאָך געקרעכצט אונטער דער לאַסט פון די שטענדיגע טאקסען. וואָס זיינען אויף איהם ארויפגעלעגט געוואָרען כדי אויסצוהאלטען דעם קעניגליכען פּאלאַץ. שלמה האָט צוטיילט דאס לאנד אויף צוועלף טיילן עדער טיילן האָט געמוזט א מאָנאט אין יאהר אויסהאלטען מיט עסענווארג די גרויסע קעניגליכע פאמיליע און די בעאמטע. דאָס פאלק, געדריקט פון די שווערע צינזען, איז געוואָרען אונצופריעדען, און די פערשוועדעריי אין דעם קעניג'ס הויז איז אלץ געוואקסען. דער קלוגער שלמה האָט געדאַרפט מיט מעהר פערשטאנד רעגירען דאָס לאנד, אָבער אנשטאט דעם האָט ער גלעבט מיט דעם געוועהנליכען לוקסוס פון א מזרח־הערשער. ער האָט געהאט א סך ווייבער פון פרעמדע פעלקער: מצרי'שע, מואבי'שע און פעניציישע פרויען, און אויף אויסצוהאלטען זיי אלע האָט זיך געפאדערט זעהר א סך גלד. דורך דעם איינפלוס פון שלמה'ס ווייבער האָבען די פעניציער און אנדערע פרעמדע אייניוואוינער פון ירושלים געקענט דאַרט פריי אויפשטעלען מזבחות צו זייערע היידנישע געצעלן. דער קעניג אליין פלעגט אפטמאל ביי־וואוינען דעם געצעלדיענסט פון זיינע פרעמדע פרויען. דאס האָט געהאט א שעדליכע ווירקונג אויף די מדות פון פאלק און עס איז געווען א סכנה אז אין לאנד זאָל זיך וויעדער פערשפרייטען דער פריהעריגער געצעלדיענסט.

די נביאים האָבען געהאט דעם מוט צו שטראפען דעם קעניג פאר זיין שלעכטער אויפפיהרונג און האָבען איהם פאראויסגעזאגט, אז זיין מלוכה וועט גיך צופאלען וועלן. סמנים פון צופאלונג האָבען זיך שוין אָנגעפאנגען צו מערקען. איינער פון דעם קעניג'ס בעאמטע ירבעם פון שבט אפרים, האָט זיך בעגוצט מיט דער אונצופריעדענקייט וואס האָט געהערשט צווישען די בני אפרים געגען שלמה'ן און האָט אויפגעהויבען א פאלקס־אויפשטאנד. איינמאל האָט דער נביא אחיה השילני בעגעגענט ירבעם'ן אין פעלד און האָט אָנגענומען זיין מאנטעל און איהם צוריסען אויף צוועלף שטיק. צעהן שטיק האָט דער נביא געגעבען צוריק צו ירבעם'ן און האָט געזאגט: „נעהם די דאָזיגע צעהן שטיק: זיי בעריטען צעהן שבטים פון אידישען פאלק, וועלכע וועלען זיך אבריסען פון דוד'ס שטאם און וועלען אויסקלייבען דיך פאר א מלך". ערמוטיגט פון

דער דאזיגער נבואה האט ירבעם זיך נענומען גרייטען ארויסצוטרע־טען אפען בראש פון די בני אפרים געגען שלמה המלך. וועז שלמה האט זיך דערוואוסט וואס ירבעם האט בדעה צו טהאן האט ער נע־שיקט זיין וואך מיט'ן בעפעהל צו טויטען איהם. דעמאלט איז ירבעם אנטלאפען קיין מצרים און האט זיך דארט בעהאלטען ביז שלמה'ס טויט.

§63. **די צושפאלטונג פון דער אידישער מלוכה.** נאך אן ערך פון פערציג יאהר קעניגען איז שלמה געשטארבען. אויפ'ן טראהן האט נעדארפט ארויפגעהן זיין עלטסטער זוהן רחבעם. רחבעם האט זיך ניט אויסגעצייכענט מיט קיין בעזונדערע מעלות: ער האט ניט געהאט ניט דעם העלדענמוט פון דוד'ן, ניט די חכמה פון שלמה'ן. דער שבט יהודה און א טייל פון שבט בנימין, וועלכע זיינען געווען געטרייו צו דוד'ס דינאסטיע, זיינען געווען גרייט גלייך צו ערקלערען רחבעם'ען פאר א מלך, אבער די איבעריגע שבטים, און איבערהויפט דער שבט אפרים, האבען זיך געקווייענקעלט. וועז ירבעם, וועלכער האט זיך בעהאלטען אין מצרים, האט דערהערט פון שלמה'ס טויט האט ער זיך גלייך אומגעקערט אין זיין פאטערלאנד און האט אונטערגעהאלטען אין דעם פאלק די אונצופריעדענקייט מיט דוד'ס דינאסטיע.

דעמאלט האבען זיך אין דער שטאדט שכם, פון שבט אפרים, פערזאמעלט די עלטסטע פון אידישען פאלק, כדי צו בעראטען זיך וועגען דער ערווועהלונג פון דעם נייעם מלך. אהין איז אויך געקו־מען רחבעם. דאס פאלק, וואס איז געווען אונצופריעדען מיט די שווערע צינזען, וועלכע מען האט אויף איהם ארויפגעלעגט פאר שלמה'ס צייטען, האט בעשלאסען צו פאדערען פון דעם נייעם קע־ניג א פערלייכטערונג. די פארשטעהער פון פאלק, מיט ירבעם'ן בראש, זיינען געקומען פאר רחבעם'ן און האבען איהם געזאגט: „דיין פאטער האט ארויפגעלעגט אויף אונז א שווערע לאסט; פערלייכטער אונז די דאזיגע לאסט און דעמאלט וועלען מיר דיר דיענען". דער שטאלצער רחבעם האט זיך געפיהלט בעליידיגט פון דער דאזיגער פאדערונג, נאר ער האט זיי צוגעזאגט אין דריי טעג ארום צו געבען אן ענטפער. ער האט פערזופען זיינע יועצים צו הערען זייער מיינונג. די עלטערע ראטגעבער, וועלכע האבען נאך

נְעריינט פאר שלמה'ן, האָבען פארגעלייגט רחבעם'ן ער זאָל נאָכ־
געבען און זאל בעווילִיגען דעם פאלק די פערלייכטערונג, וואס ער
פאָדערט; אבער די אינגערע הויפלייט, וועלענדיג נושא חן זיין
ביי דעם שטאָלצען און הערשערישען קעניג, האָבען איהם אן עצה
געגעבען ער זאל אבזאגען דעם פאלק אין אלץ. רחבעם האָט אָנ־
געגומען די עצה פון די יונגע. וועו אויפ'ן דריטען טאָג זיינען צו
איהם געקומען די פארשטעהער פון פאלק האָט זיי רחבעם געזאגט
די פאלגענדע גרויזאמע ווערטער: „מיין פאטער האָט אַרויפגע־
לעגט אויף אייך א שווערע לאסט, און איך וועל נאָך פערגרעסערן
די דאָזיגע לאסט; מיין פאטער פלעגט אייך שטראפען מיט בייר־
טשען און איך וועל אייך שטראפען מיט עקדישען" (בייטשען מיט
העקלעך אויפ'ן עק). דער דאָזיגער ענטפער פון דעם טיראנישען
קעניג האָט שטארק אויפגעבראכט די בני אפרים און זיי האָבען
אויסגערופען: „וואס איז צווישען אונז און דעם הויז פון דוד'ן?
צוגעהט זיך איבער אייערע געצעלטען, אידען!" ירבעם האָט זיך
געשטעלט בראש די מורדים. רחבעם האָט ארויסגעשיקט צום פאלק
זיין הויפט־אויפזעהער איבער די ציינזען ער זאל בערוהיגען די
אונצופריעדענע, אָבער האס פאלק האָט פערשטיינערט דעם פער־
האסטען שטייער־זאמלער. רחבעם אליין האָט זיך קוים נערעטעט:
ער איז אריינגעשפרונגען אין זיין רייטוואגען און איז אנטלאפען
קיין ירושלים.

נאָכדעם האָבען צעהן אידישע שבטים: דער שבט אפרים
און אלע שבטים פון צפון און עבר־הירדן, ערקלערט ירבעם'ן פאר
א קעניג. בלויז דער שבט יהודה און א טייל פון שבט בנימין זיינען
געבליבען געטריי דעם הויז דוד און האָבען אנערקענט רחבעם'ן
פאר זייער מלך. וועו רחבעם איז נעקומען קיין ירושלים האָט ער
צוזאמענגענומען א גרויסען חיל פון די בני יהודה און בני בנימין
און האָט בעשלאָסען צו געהן האלטען מלחמה מיט די אבנעפאלענע
שבטים. נאָר דער נביא שמעיה, א „נעטליכער מאן", האָט זיך
געוועגדט צום קעניג און צום פאלק מיט די ווערטער: „נעהט ניט
מלחמה האלטען מיט אייערע ברידער, די בני ישראל, נאָר קערט
זיך אום יעדער צו זיין הויז וואָרום דורך גאָט'ס ווילען איז
דאָס אלץ געשעהן." די פערזאמעלטע קריעגסלייט זיינען זיך

צוגאנגען. אויך אזא אופן איז דאס גרויסע קעניגרייך פון דוד און שלמה זיך צופאלען אויף צוויי בעזונדערע מלוכות: אייגע, די קלענערע, האָט זיך אנגערופען „מלכות יהודה", און האָט געהאט א קעניג פון דוד'ס דינאסטיע; און די אנדערע, די גרעסערע, האָט זיך גערופען „אפרים" אדער „מלכות ישראל", און אויך די „עשרת השבטים", און האָט אנערקענט פאר איהר ערשטען קעניג ירבעם'ן פון שבט אפרים.

נייגטער קאפיטעל.

מלכות ישראל און יהודה אין דעם ערשטען יאָהר־הונדערט נאָך שלמה'ס טויט.

(930—977 פאר דער קריסטל. צייטר.)

§64. ירבעם און רחבעם. אז שלמה'ס מלוכה איז צוטיילט געווארען אין צוויי חלקים איז פערשוואונדען די אייניגקייט פון אידישען פאלק. די צוויי מלוכות האָבען געלעבט אזוי ווי צוויי בעזונדערע פעלקער: ישראל און יהודה. די צעהן שבטים פון צפון, וועלכע האָבען געבילדעט די גרויסע מלוכה פון ישראל, האָבען זיך אלץ מעהר דערווייטערט פון די שבטים אין דרום, וועלכע האָבען געבילדעט די קלענערע מלכות יהודה. די צפון'דיגע שבטים האָבען זיך פון לאנג אן אונטערשיידט פון די דרום'דיגע מיט זייערע זיטען און מנהגים, און נאָך דער צושפאלטונג האָבען די דאָזיגע אונטערשיידען נאָך אָנגענהויבען שטארקער ווערען. פריהער זיינען די בעזונדערע טיילען פון פאלק געווען פעראייניגט דורך צוויי בענדער: דוד'ס דינאסטיע און דעם אלגעמיינעם בית־המקדש. דער ערשטער באנד איז צוריסען געווארען ווען די צעהן שבטים האָבען זיך אבגעזאגט פון דוד'ס אייניקעל און האָבען אנערקענט ירבעם'ן פאר א קעניג. אין גיכען האָבען די אבגעטיילטע שבטים צוריסען אויך דעם לעצטען באנד: זיי האָבען זיך אבגעזאגט פון דעם בית־המקדש אין ירושלים און האָבען אויפגעשטעלט צוויי גאָלדענע קעלבער, אייגעם אין בית אל און דעם אנדערען אין דן.

בשעת רחבעם, דער מלך פון יהודה, האָט געלעבט אין ירושלים, האָט ירבעם, דער קעניג פון די צעהן אָבגעפאלענע שבטים, געמאכט

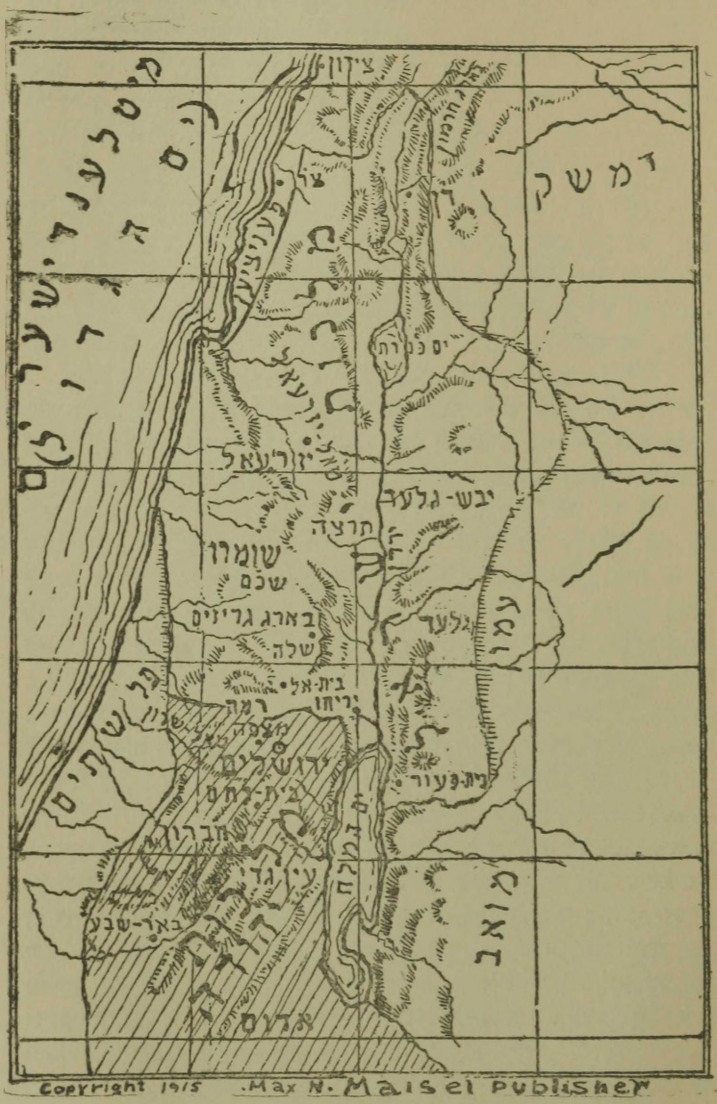

די צוויי אידישע מלוכות

זיין הויפטשטאדט אין דער אפריס׳שער שטאדט שכם. אבער ירבעם איז ניט געווען רוהיג אויף זיין נייעם טראהן. ער האט מורא געהאט, אז ווען זיינע אונטערטאנען וועלען געהן דיענען גאט קיין ירושלים, די הויפטשטאדט פון יהודה, קענען זיי נאך צוריק אריבער אויף דער זייט פון רחבעם׳ן, דעם געזעצליכען יורש פון דער מלוכה. דערויבער האט ירבעם בעשלאסען איננאנצען אבצוזיהען דאס פאלק פון דעם הייליגטום אין ירושלים. ער האט געוואוסט, אז דאס אונגעביליידעטע פאלק האט ליעב צו דיענען א געצקע, וואס מען קען זעהן מיט די אויגען, און וויל האבען זיינע הייליגע ערטער ניט וויט פון זיך, אויף דעם נאהנטסטען בערגעל אדער אין נאהנטסטען וועלדעל. האט ירבעם געלאזט אויסגיסען פון גאלד צוויי געצקעם און האט זיי אוועקגעשטעלט אין צוויי שטעדט, וועלכע האבען זיך נאך פון אלטע צייטען גערעכענט פאר הייליגע: איינעם אין בית־אל, אין דרום פון מלכות ישראל, און דעם אנדערען אין דן, אין צפון. די דאזיגע גאלדענע געצקעם זיינען געווען געשטאלטען פון קעלבער, מסתמא דערפאר וואס ירבעם האט געזעהן ביי די מצריים דעם מנהג פארצושטעלען זייער אבגאט אין דער פארמע פון אן אקס (אפיס). ירבעם האט ערקלערט דעם פאלק: „געגוג אייך צו געהן קיין ירושלים; אט איז די געשטאלט פון יענעם גאט, וואס האט ארויסגעפיהרט די אידען פון מצרים." א גרויסער טייל פון פאלק האט זיך מיט פרייד געלאזט אין די נייע טעמפלען. אזוי ווי די לויים, וואס זיינען געווען דער גייסטליכער שטאנד, האבען ניט געוואלט דיענען אין די נייע טעמפלען, האט ירבעם דא געשטעלט כהנים פון פשוט׳ן פאלק. אפטמאל, אין די גרויסע ימים טובים, פלעגט ער אליין טהאן די ארבייט פון דעם כהן אין דעם טעמפעל פון בית־אל. אויסער דעם האט ער ערלויבט צו בויען מזבחות אויף די בערג, אזוי ווי עס האט זיך געפיהרט אמאל, אין דער צייט פון די שופטים. אויף אזא אופן האט זיך אין דער מלוכה פון די עשרת השבטים פערשפרייט דער געצענדיענסט. די לויים און יענע פון פאלק, וואס זיינען געבליבען געטרייי דעם אידישען גאט, פלעגען אוועקגעהן פון מלכות ישראל קיין ירושלים און ווערען אונטערטאנען צו רחבעם׳ן.

רחבעם האט נע׳ירש׳עט די חסרונות פון זיין פאטער, אבער ער האט ניט געהאט זיינע מעלות. די צייט פון זיין קעניגען איז ארי־

*

בער אין אונרוהען. צוויישען איהם און ירבעם'ן זיינען פארגעקומען שטענדיגע מלחמות. אויפ'ן פינפטען יאהר פון רחבעם'ס קעניגען איז דער עגיפטישער מלך שישק אריינגעטראטען מיט א גרויסען חיל אין יהודה, האט אייגענומען עטליכע בעפעסטיגטע שטעדט און איז אריינגעדרונגען אין ירושלים. שישק, וועלכער האט נאר געוואלט נאך הויב, האט פערנומען די אוצרות, וואס האבען זיך געפונען אין בית המקדש און אין דעם קעניגליכען פאלאץ, און איז אוועק צוריק אין זיין לאנד. נאך דעם דאזיגען אנפאל האט רחבעם געקעניגט נאך צוועלף יאהר און איז געשטארבען (960). אין גיבען איז אויך געשטארבען ירבעם, וועלכער האט געקעניגט צוויי־און־צוואנציג יאהר (955).

נאך ירבעם'ס טויט האט זיך אין מלכות ישראל אנגעהויבען א צייט פון מהומות און מחלוקות. די מלכים האבען זיך שנעל געביטען, און איינער פלענט ערמארדען זיין פארגענגער און מיט גוואלד פערכאפען די ממשלה. אין פערלויף פון פינף־און־צוואנציג יאהר האבען זיך אין מלכות ישראל געביטען פיער מלכים פון פערשיידענער אבשטאמונג (נדב, בעשא, אלה און עמרי). פון די שטענדיגע מחלוקות אינוועניג איז דאס לאנד אבגעשוואכט געוואָרען. דערמיט האט זיך בענוצט אסא, דער מלך פון יהודה, רחבעם'ס אייניקעל, און האט איינגענומען א סך שטעדט אין מלכות ישראל. נאך לאנגע מהומות איז די ממשלה אריינגעפאלען אין די הענד פון עמרי, וועלכער האט געמאכט א סוף צו די אונרוהען און האט געגרינדעט זיין דינאסטיע (928).

§65. עמרי און אחאב. עמרי, דער פינפטער קעניג פון ישראל נאך ירבעם'ן, האט זיך אויסגעבויט א נייע הויפטשטאדט, שומרון, ניט וויים פון דער פריהערדיגער הויפטשטאדט שכם (927). פון דעמאלט אן איז שומרון אין פערלויף פון צוויי הונדערט יאהר געבליבען די הויפטשטאדט פון מלכות־ישראל, וועלכע האט זיך דעריבער אויך גערופען מלכות שומרון. דער ערשטער קעניג פון שומרון, עמרי, האט זיך קודם־כל בעמיהט אויפצושטעלען רוה און אָרדנונג אין לאנד, וואס איז נעוועזען צוטרייסלט פון די מהומות. ער האט ניט געפיהרט קיין מלחמות מיט יהודה, אזוי ווי זייער פאר־

געגנער, נאָר פערקעהרט, האָט געשטרעבט צו שלעסען מיט איהר א פריינדלעכען בונד, כדי מיט פעראייניגטע כחות אבצושלאָגען די אָנפאלען פון די דרויסענדיגע פיינד. דער דאָזיגער פריעדען צווישען די צוויי ברודער־פעלקער איז געווארען שטארק אין דער צייט פון די נאָהנטסטע מלכים נאָך עמרי. אין דער זעלבער צייט האָט דער קעניג פון שומרון געשלאָסען א צווייטען בונד, וואס האָט געהאט א גרויסע בעדייטונג פאר'ן אידישען פאלק. עמרי האָט זיך בעפריינדעט מיט די הערשער פון דער שכנ'ישער פעניציישער מלוכה, און האָט אפילו חתונה געמאכט זיין זוהן אחאב'ן מיט איזבל, די טאָכטער פון דעם קעניג און כהן פון צר. די פעניציער האָבען זיך אָנגעהויבען פריי בעזעצען אין די לענדער פון ישראל, און האָבען דארט ענטוויקעלט מסחר און האנדעל; נאָר אינאייניעם דערמיט האָבען זיי אהין געבראכט זייערע היידנישע מנהגים און מדות, וועלכע האָבען געהאט א שעדליכע ווירקונג אויף די אידען.

אז עמרי האָט זיך פערזיכערט מיט דער פריינדשאפט פון פעניציען און יהודה האָט ער זיך געוועגדט געגען די דרויסענדיגע שונאים. ער איז ארויס מלחמה האלטען מיט די מואבים, זיינע שכנים אין מזרח־זייט, און האָט אָבגענומען ביי זיי א סך שטערט. (וועגען דעם זאָגט עדות א ניט לאנג געפונענע אויפשריפט פון דעם מואב'שען קעניג מישע אויף א שטיינערנעם דענקמאל פון דעם נייגטען יאָהרהונדערט פאר דער קריסטלעכער צ. ר.) די מואבים האָבען זיך אונטערגענעבען און האָבען געצאלט דעם קעניג פון ישראל א יעהרליכען צינז. נאָר דעמאלט איז געגען ישראל ארויסגעטראטען בן־הדד, דער קעניג פון ארם אָדער דמשק. עמרי האָט ניט געקענט ביישטעהן געגען די שטארקע ארמים, און איז געצוואונגען געווען צו שלעסען מיט זיי פריעדען אויף שווערע תנאים. די האנדעלס־קאראוואנען פון די ארמים האָבען געקראָגען דאָס רעכט זיך אָבצושטעלען אין שומרון און אין אנדערע שטעדט פון מלכות ישראל.

עמרי איז געשטארבען אין עטליכע יאָהר ארום נאָכדעם ווי ער האָט אויסגעבויט שומרון. אויפ'ן טראהן איז ארויף זיין זוהן אחאב (922—901). אין אחאב'ס צייט האָט מלכות שומרון דערגרייכט אזא אויסערליכען גלאנץ, וואס זי האָט נאָך קיין מאל ניט געהאט.

אחאב האָט אויפגעהאלטען די נאָהנטע פריינדשאפט פון די פעני־
ציער און האָט זיי נאָכגעטהאָן אין א סך זאכען. ער האָט זיך אויס־
געבויט אין טאָל יזרעאל א נייעם פּרעכטיגען פּאלאץ, וועלכער איז
געווען בעוואוסט צווישען פּאלק מיט'ן נאָמען „דאָם הויז פון העל־
פאנדביין". די מנהגים און זיטען פון דער רייכער פעניציען האָבען
זיך אלץ מעהר פערשפּרייט אין מלכות ישראל, צוזאמען מיט זיי
האָט אויך אריינגעדרונגען די עבודה זרה, וואָס איז געווען פּרעמד
דעם גייסט פון דער אידישער רעליגיאָן. דערצו האָט דער עיקר
מיטגעהאלפען אחאב'ס ווייב, די פעניציערין איזבל, א פּרוי, וואָס
האָט ליעב געהאָט צו הערשען און וואָס האָט בעזעסען א שטאַרקען
ווילען. זייענדיג די טאָכטער פון דעם היידנישען כהן פון צר,
האָט די קעניגין איזבל געשטרעבט מיט אלע איהרע כחות אריבער־
צופלאנצען אויף אידישען באָדען דעם געצענדיענסט און די
לייכטע זיטען פון איהר פאָטערלאנד. זי האָט זיך ארומגערינגעלט
מיט א סך פעניצישע פּריסטער און פּריסטערינס. אויף איהר
פערלאנג האָט אחאב אויסגעבויט א גרויסען טעמפּעל צום אבגאָט
בעל, דעם פעניצישען זונען־גאָט. דאָ האָט זיך אויך געפונען א
הייליגער בוים (אשרה) מיט א מזבח, לכבוד דער געטין אסטארטע
(עשתרת). ביי דעם דאָזיגען טעמפּעל האָבען זיך געפונען עטליכע
הונדערט פּריסטער. אין שומרון און אין אנדערע שטעדט האָט
מען געבויט מזבחות פּאר געצענדיענסט און דאָם אונויסענדע
פּאלק האָט זיך געבוקט צום בעל. בלויז א קליינער טייל פון
פּאלק איז געבליבען געטרייי דעם ריינעם אידישען גלויבען.

די נאָטספּאָרכטיגע מענשען, וואָס זיינען געבליבען געטרייי
משה'ס לעהרע, פלעגען אפט ארויסטרעטען מיט דונערנדע שטראָף־
רייד געגען דעם פאלשען און פאַרדאָרבענעם געצענדיענסט. די
דאָזיגע פּרעדיגער און לעהרער האָט דאָם פּאלק אָננגערופען
„נביאי־ה'," צו אונטערשיידען זיי פון די היידנישע כהנים, וואָס
האָבען זיך גערופען „נביאי־הבעל". די מלכה איזבל האָט שרעק־
ליך ג'רודפ'ט די נביאי־ה'. זי האָט ארויסגענעבען א בעפעהל צו
טויטען די אלע פערטיידיגער פון דער אלטער אידישער אמונה. א

*

דער מאַל פון ירדן

סך נביאים זיינען אומגעקומען, אנדערע זיינען אנטלאפען און זיך בעהאלטען אין הייהלען און פעלזען־שפאלטען, וואוהין זייערע אנ־הענגער פלעגען בשתיקה זיי ברענגען שפייז. דער פערוואלטער פון קעניגליכען פאלאץ, עובדיה, האט בעהאלטען אין א הייהל הונדערט נביאים און פלעגט זיי צושטעלען אהין שפייז און וואסער און קיינער אין הויף האט דערפון ניט געוואוסט.

§66. **אליהו הנביא.** צווישען די נביאי ה', וועלכע האבען זיך געראטעט פון איזבל'ס צארן, איז געווען א בעגייסטערטער מאן מיט'ן נאמען אליהו („מיין גאט איז ה' "), א געבירטיגער פון דער שטאדט תשבי אין גלעד. דאס רייכע הארץ פון אליהו איז שטארק אויפגעבראכט געווארען פון די שלעכטע מעשים וואס זיינען פאר־גענומען ארום איהם. פלעגט ער זיך פלוצלונג בעווייזען אין שומרון און מיט פלאמענדע ווערטער פערדראמען די זינד פון דעם קעניג און פאלק, און פלוצלונג פלעגט ער פערשווינדען אין דער ווייטעניש, אנטלויפענדיג פון די פערפאלגונגען. מיט זיין אויסזעהן און מיט זיין ארט לעבען האט אליהו געצויגען אויף זיך אלעמענס אויף־מערקזאמקייט: ער פלעגט טראגען א גראבען האָרענעם מאנטעל, האט זיך פערלאזט לאנגע האָר, פלעגט מעהרסטענטייל ניט עסען קיין פלייש און ניט טרינקען קיין ווין, און האט בכלל געהאסט פערגענינגענס און בעקוועמליכקייטען. מען פלעגט דערצעהלען, אז וען אליהו האט זיך אויפגעהאלטען אין א ווייסטען ארט נעבען ירדן, פלעגען ראבען איהם ברענגען שפייז יעדען טאג, אין דער־פריה און פארנאכט. עס ווערט אויך דערצעהלט, אז אליהו האט געוואוינט ביי אן ארעמער אלמנה און האט צוריק צום לעבען געבראכט איהר קליינעם זוהן, וואס איז שוין געווען געשטאָרבען פון א שווערער קראנקהייט.

חאבענדיג א שם פאר א הייליגען מאן האט אליהו אפט גע־וואגט צו זאגען דעם ביטערען אמת אין די אויגען אפילו דעם קעניג אליין. דער ערשטער צוזאמענשטויס צווישען דעם קעניג און דעם נביא איז פאָרגעקומען דורך פאלענדער סבה. גלייך מיט אחאב'ס פא־לאץ אין טאל יזרעאל איז געשטאנען א פרעכטיגער ווייניגארטען, וואס האט געהערט צו א דארטיגען איינוואוינער מיט'ן נאמען נבות. דער מלך האט געוואלט פארפלאנצען א סאָר ארום זיין פא־

לאץ, האָט ער געבעטען נבות'ן ער זאָל איהם אָבלאָזען זיין ווייג־ נאָרטען. אָבער נבות האָט זיך ניט געוואָלט שיידען מיט דער ירושה פון זיינע עלטערען, וואָם איז איהם זעהר טהייער געווען. דאָם האָט אחאב'ן אזוי פיעל צער פערשאפט, אז ער האָט זיך אריינ־ געלעגט א קראנקער אין בעט און האָט אויפגעהערט עסען. דע־ מאָלט האָט די בייזע איזבל געדונגען צוויי פאלשע עדות, וועלכע האָבען געמאכט א בלבול אויף נבות'ן, אז ער האָט געלעסטערט גאָט און דעם קעניג. דאָם געריכט האָט פער'משפט נבות'ן צום טויט פאר זיין כלומר'שטען פארברעכען, און זיין שעהנער וויינגאָרטען איז אָנגעקומען דעם קעניג. וועז אליהו האָט דערהערט וועגען דער דאָזיגער רציחה, איז ער געקומען צו אחאב'ן און האָט מיט צאָרן אויסגעשריען: „דו האָסט נע'הרג'עט א מענשען און דו ירש'עסט נאָך זיין פערמעגען! דעריבער הער וואָם גאָט האָט געזאָגט: אויף יענעם פלאץ, וואו די הינד האָבען געלעקט דאָם בלוט פון נבות'ן, וועלען זיי לעקען דאָם בלוט פון דיר און פון דיין הויז־ געזינד." גלייך דערויף איז דער נביא פערשוואונדען. אין אָנהויב האָט דער מלך חרטה געהאט, נאָר דערנאָך האָט ער אינגאנצען פארגעסען אליהו'ס ווערטער.

אין גיכען איז אויפ'ן לאנד שמרון געקומען א גרויס אום־ גליק: דריי יאָהר איז ניט געגאנגען קיין רענען, די תבואה אויף די פעלדער איז ניט צייטיג געוואָרען און דאָם פאלק האָט געהונגערט. אין יענער צייט האָט זיך אליהו בענעגענט מיט אחאב'ן אין וועג. וועז דער קעניג האָט איהם דערזעהן האָט ער אויסגערופען: „ביסטו עס דער שולדיגער אין ישראל'ס אומגליק?" און אליהו האָט גע־ ענטפערט: „ניט איך בין שולדיג אין ישראל'ס אומגליק, נאָר דו און דיין פאמיליע, וואָרום איהר האָט עובר געווען אויף גאָט'ס גע־ באָטען און זענט אוועק דיענען די בעלים." און ער האָט ערקלערט דעם קעניג, אז אנדערש וועט ניט נעהמען א סוף צו די ליידען סיידען מען וועט פריהער שטילען דעם צאָרן פון גאָט. „לאָז מיר — האָט אליהו געזאָגט — צוזאמענרופען אלע כהנים פון בעל אויפ'ן בארג כרמל, און איך וועל דארט ווייזען דעם פאלק ווער איז דער אמת'ר גאָט: אונזער אלטער גאָט אין הימעל אָדער דיין בעל." דער מלך האָט געטהאָן ווי אליהו האָט פערלאנגט.

•

און עס האָבען זיך פערזאַמעלט אויפ'ן כרמל אַלע כהנים פון בעל, אין צאָל פון 450 מענשען, און א גרויסע מאַסע פון פאָלק; אליהו און אחאב זיינען דאָ אויך געווען. מען האָט אויפגעשטעלט צוויי מזבחות: איינעם פאַר בעל און דעם אַנדערען פאַר גאָט. און אליהו האָט געזאָגט צו די כהנים פון בעל: „זאָל מען אונז געבען צוויי קעלבער: איינע שעכט איהר, און לעגט ארויף אויף אייער מזבח, אויף די האָלץ, נאָר קיין פייער לעגט ניט אונטער; און די אַנדערע וועל איך אויפלעגען אויף מיין מזבח, אויף די האָלץ, און וועל אויך קיין פייער ניט אונטערלעגען. איהר רופט צו אייער גאָט און איך וועל רופען צו מיינעם. און יענער גאָט, וואָס וועט ארונטערשיקען א פייער אויף זיין קרבן וועט אנערקענט ווערען פאַר'ן אמת'ן גאָט." די כהנים האָבען געטהאָן אזוי ווי אליהו האָט געזאָגט. זיי האָבען אַנידערגעלעגט זייער קרבן אויפ'ן מזבח און פון פריהמאָרגען ביז בייטאָג האָבען זיי געשריען: „בעל, בעל, ערהער אונז!" אָבער קיין פייער האָט זיך ניט געוויזען. און אליהו האָט זיך געריצט מיט זיי און געזאָגט: „רופט העכער אייער גאָט; אפשר איז ער פערנומען, אפשר געפינט ער זיך אין וועג אָדער ער שלאָפט; שרייט העכער וועט ער זיך אויפכאפען." די כהנים האָבען געטון נאָך שטאַרקער שריען, זיי האָבען ווילד געטאַנצט ארום דעם מזבח און האָבען זיך אזוי צוהיצט, אז זיי האָבען אַנגעהויבען שניידען און דראָפען זיך דאָס לייב ביז בלוט, אָבער דער בעל איז געבליבען טויב און שטום. דעמאָלט האָט אליהו ארויפגעלעגט זיין קרבן אויפ'ן מזבח פון גאָט און האָט אַנגעהויבען מתפלל זיין: „גאָט פון אברהם, יצחק און יעקב! זאָלען אַלע איינזעהן, אז דו ביסט גאָט און איך בין דיין דיענער, און אז אין דיין נאָמען רייד איך און טהו אַלץ. ענטפער מיר, גאָט, ענטפער!" ווי נאָר אליהו האָט ארויסגערעדט די דאָזיגע ווערטער האָט זיך אויפ'ן הימעל בעוויזען א שווארצער וואָלקען, עס האָט א בליץ געטהאָן א בליץ און האָט פארברענט דעם קרבן מיט די האָלץ אויפ'ן מזבח פון גאָט. דערזעהענדיג דאָס, איז דאָס פערזאַמעלטע פאָלק שטאַרק אויפגעבראכט געוואָרען אויף די כהנים פון בעל און האָט זיך אויף זיי ארויפגעוואָרפען און זיי אַלע געטויט.

דערוויל האָט זיך דער שטורם געשטאַרקט און עס האָט א

גאָם געטהאָן א גרויסער רעגען; די פעלדער זיינען אבגעפרישט גע־ווארען און די תבואה איז גוט געראָטען. נאָך דער געשיכטע אויפ'ן כרמל איז אחאב גרייט געווען צו מאכען שלום מיט אליהו'ן, נאָר ווען די בלוט־דורשטיגע איזבל האָט זיך דערוואוסט פון דאָם וואָס איז געשעהן, האָט זי זיך פערשווארען צו טויטען אליהו'ן דער־פאר, וואס ער האָט אומגעבראכט איהרע כהנים. אליהו איז אנט־לאָפען אין יהודה און פון דאָרט — אין מדבר; דאָ האָט ער זיך דערשלאָגען צום הייליגען בארג חורב (סיני).

דער תנ"ך דערצעהלט, אז ווען אליהו האָט געענטיגט אין א הייהל אין בארג סיני, האָט ער דערהערט גאָט'ס קול: „וואָס טהוסטו דאָ, אליהו?" און אליהו האָט געענטפערט: „איך האָב זיך אנגענומען פאר דיר, גאָט, ווארום די קינדער פון ישראל האָ־בען פערלאזט דיינע געבאָטען, האָבען צושטערט דיינע מזבחות און געטויט דיינע נביאים". דאן האָט גאָט צו איהם געזאָגט: „גיה ארויס און שטעל זיך אויפ'ן בארג!" און אליהו האָט אזוי געטהאָן. און עס האָט זיך אויפגעהויבען א שרעקליכער שטורם, וואס האָט געמאכט צו ציטערען דעם גאנצען בארג, אבער גאָט האָט זיך ניט בעוויזען צום נביא אין דעם דאָזיגען שטורם. דער־נאָך האָט זיך דערהערט א דונער, עס האָט זיך בעוויזען פייער, נאָר ניט אין דונער און ניט אין בליץ איז געווען גאָט. ענד־ליך איז אלץ רוהיג געווארען און אין דער לופט האָט זיך דורכ־געטראגען א שטילער וועהען. און אין דעם דאָזיגען שטילען וועהען האָט אליהו דערפיהלט די אנווועזנהייט פון גאָט. דע־מאָלט האָט ער פערשטאָנען, אז גאָט איז ניט אין בלוטיגען קאמפף, נאָר אין פריעדליכער, רוהיגער ארבייט.

§67. **די מלחמות מיט די ארמים.** די לעצטע יאהרען פון אחאב'ס קעניגען זיינען אריבער אין מלחמות מיט די ארמים. דער ארמי'שער קעניג בן־הדד דער צווייטער, וואס זיין הויפטשטאָדט איז געווען דמשק, איז געווארען זעהר מעכטיג: ער האָט געהאט א גרויס חיל, א סך פערד און קריעגס־וועגען. און די קליינע ארומיגע מלכים האָבען איהם געצאָלט צינז. און בן־הדד'ן האָט זיך פערוואלט אונטערטעניג מאכען אויך דאָס לאנד ישראל. איז ער געקומען אהין מיט א גרויסען חיל, האָט בעלאנגערט די

חויפטשטאדט שמרון און געפאדערט, אז אחאב זאל מיט גוטען אנערקענען זיין אויבערהערשאפט. אחאב האט צונויפגערופען זיי־נע יועצים און אויף זייער עצה האט ער צוריקגעווייזען בן־הדד'ס פאדערונג. דער ארמי'שער קעניג האט צוגערופען: „איך שווער, אז די גאנצע ערד פון שמרון וועט ניט קלעקען וועג מיינע קריגסלייט וועלען זי צונעהמען הויפענווייז." דערויף האט אחאב איהם געלאזט ענטפערען: „זאל זיך ניט באריהמען דער וואס טהוט אן דעם גארטעל (פאר דער שלאכט) ווי יענער וואס טהוט איהם אויס (נאך דער שלאכט)". און אחאב איז מיט א קלייניר אבער העלדישער מחנה אנגעפאלען אויף דעם לאגער פון די ארמים גראדע דעמאלט וועג זייער קעניג האט געהולייעט מיט זיינע פער־בינדעטע פירשטען. די ארמים זיינען איבערראשט געוואָרען פון דעם אומגעריכטען איבערפאל און זיינען אנטלאפען, און בן־הדד האט זיך קוים גערעטעט אויף זיין פלינקען פערד.

אין א יאהר ארום זיינען די ארמים וויעדער געקומען אין לאנד פון ישראל. אבער האס מאל האבען זיי געקראגען נאך א גרעסע־רע מפלה. פערלירענדיג זיין חיל האט בן־הדד זיך אונטערגענעבען צו אחאב'ן און איהם געבעטען ער זאל איהם שענקען דאס לעבען. אחאב האט זיין שונא פרייגעלאזען, אבער ער האט פון איהם גענו־מען א פערשפרעכען, אז ער וועט אומקעהרען צו די אידען די שטעדט, וואס די ארמים האבען אמאל ביי זיי צוגענומען. אבער דער ארמי'שער קעניג האט זיין הבטחה ניט געהאלטען. דעמאלט האט אחאב גערופען צו הילף זיין פערבינדעטען, דעם קעניג פון יהודה, און זיי האבען בעשלאסען ביידע צו געהן מלחמה האלטען מיט די ארמים אין דער שטאדט רמות אין גלער.

קעניג אין יהודה איז דעמאלט געווען רחבעם'ס אור־אייניקעל, יהושפט דער זוהן פון אסה (895—918). אין זיין צייט איז יהודה געווארען א שטארקע און רייכע מלוכה. יהושפט האט אויסגעבויט א סך פעסטונגען אין זיין לאנד און האט פארגרעסערט זיין חיל. די ארומיגע פעלקער, די אדומים און אראבער, האבען איהם גע־צאלט צינז. יהושפט האט אויך געשטרעבט צו פערשטארקען אין פאלק דעם אמת'ן גלויבען און גוטע מדות. ער האט בעשטימט די לויים צו לערנען די אידען די חוקים פון דער אמונה, וועלכע

האָבען זיך אויפגעהיט אין הייליגע ספרים אדער בעל־פה. פונ־דעסטוועגען איז דער ריינער גלויבען נאָך געווען שוואַך אין פאָלק. א סך זיינען ניט געגאנגען אין בית המקדש אין ירושלים און האָבען געדיענט צו גאט אויף מזבחות, וואס זיי האָבען געבויט אויף די שפּיצען בערג, אזוי ווי די געצענדיענער. יהושפט אליין, ניט קו־קענדיג אויף זיין פרומקייט, איז געווען בעפריינדעט מיט דעם זינ־דיגען אחאב. די מלכים פון יהודה און ישראל האָבען זיך אפילו מתחתן געווען: עתליה, די טאָכטער פון אחאב און איזבל, איז גע־ווארען די פרוי פון יהושפט'ס זוהן יהורם. ווען אחאב האָט פאר־געלעגט יהושפט'ן, אז זיי זאלען געהן צוזאמען מלחמה האלטען מיט די ארמים האָט דער קעניג פון יהודה געענטפערט: „מיין פאָלק איז דיין פאָלק, און מיינע פערד זיינען דיינע פערד." יהושפט אליין איז געפאָהרען קיין שמרון. ביידע מלכים האָבען זיך גענו־מען גרייטען אין קריעג. די חנפ'עדיגע נביאים פון הויף האָבען זיי פאראויסגעזאָגט א נצחון. נאר מכיהו, א שטרענגער נביא פון ה', וועלכען יהושפט האָט געהייסען פרעגען, האָט געזאָגט: „איך זעה אלע בני ישראל צושפּרייט איבער די בערג אזוי ווי שאָף אָהן א פּאסטוך." די דאָזיגע שלעכטע נבואה האָט אחאב'ן אריינגע־בראכט אין כעס און ער האָט געהייסען מכיהו'ן איינשפּארען אין תפיסה.

באלד נאָכדעם זיינען די פעראייניגטע ארמעען מיט זייערע מלכים אוועק אין קריעג קיין רמות. דאָ איז פאָרגעקומען א בלו־טיגע שלאכט. בן־הדד האָט בעפעהלען זיינע שיסער זיי זאלען ציעלען דער עיקר אין דעם מלך פון ישראל. אחאב האָט זיך איבערגעטהאָן, כדי די שונאים זאָלען איהם ניט דערקענען; נאָר איינער פון די ארמי'שע שיסער האָט געטראפען מיט זיין פייל אין אחאב'ן, וועלכער איז געשטאַנען אין זיין רייטוואָגען. דעם פערוואונדעטען קעניג האָט מען אוועקגעפיהרט פון שלאכטפעלד, אבער אויפ'ן וועג איז ער אבגעגאנגען מיט בלוט און אין אבענד איז ער געשטאָרבען. דאן האָט זיך אין חיל דערהערט דער רוף: „זאל יעדערער זיך אומקעהרען אין זיין לאנד און אין זיין שטאָדט." יהושפט האָט זיך צוריקגעקעהרט קיין ירושלים און אחאב'ס קער־פער האָט מען געבראכט קיין שמרון אין א פארבלוטיגטען רייט־

וואָגען. ווען מען האָט דעם רייטוואָגען אַרומגעוואַשען אין דעם טייכעל נעבען פּאַלאַץ, האָבען די הינד געלעקט דאָס בלוט פון דעם אומגעקומענעם מלך. דאָס איז געווען אויפ'ן זעלבען אָרט, וואו דעם קעניג'ס דיענער האָבען אַמאָל געטויט דעם וויינגערטנער נבות, און דאָס פאָלק האָט אין דעם געזעהן די פערווירקליכונג פון אליהו'ס נבואה.

§68. **אחאב'ס קינדער. אלישע הנביא.** אין עטליכע יאָהר אַרום נאָך אחאב'ס טויט איז אליהו הנביא פערשוואונדען. ער איז לעבעדיגערהייט אַוועק אין הימעל אַריין. נאָך פריהער האָט אליהו אויסגעקליבען פאַר זיין נאָכפאָלגער דעם יונגען דאָרפסמאַן אלישע. איינמאָל איז אלישע געווען אויף זיין פאָטער'ס פעלד און געאַקערט מיט אָקסען. איז געקומען צו איהם אליהו און האָט אויף איהם אַרויפגעוואָרפען זיין מאַנטעל. דאָס איז געווען אַ סימן, אַז מען ווערט געהייליגט פאַר אַ נביא און אלישע איז אַוועק נאָך אליהו'ן און איז געוואָרען זיין תלמיד און האָט איהם בעדיענט. נאָכ'ן טויט פון זיין גרויסען רבי'ן האָט אלישע צוערשט געלעבט איינזאַם אויפ'ן באַרג כרמל, נאָר אין גיכען האָבען די געשעהענישען אין מלכות ישראל איהם געצוואונגען אַרויסצוקומען פון זיין איינזאַמקייט און אנטייל נעהמען אין געזעלשאַפטליכען לעבען. אלישע האָט געווירקט אין דער צייט פון יורם, דער זוהן פון אחאב. יורם האָט ניט אָבגע־שאַפט דעם געצענדיענסט און אויך ניט בעזייטיגט די אַנדערע אונ־אָרדנונגען אין דעם אינוועניגסטען לעבען פון דער מלוכה, וואָס האָ־בען זיך איינגעוואָרצעלט אין דער צייט פון אחאב. זיין מוטער איזבל האָט נאָך געלעבט און האָט נאָך אַלץ געהאַט אַן איינפלוס אויף די ענינים פון דער מלוכה. די גאַנצע צוועלף יאָהר וואָס יורם האָט געקעניגט זיינען פאַריבער אין מלחמות מיט די מואבים און ארמים.

אין יענער צייט איז מלכות יהודה אויך אַוועק אין די טריט פון מלכות ישראל. דער זוהן און יורש פון יהושפט, יהורם, האָט זיך געלאָזט פיהרען פון זיין פרוי עתליה, די טאָכטער פון איזבל און אחאב. די קעניגין עתליה האָט איינגעפיהרט פעניצישע אָרד־נונגען אין ירושלים מיט דער זעלבער איבערגעבענקייט וואָס פריהער איהר מוטער איזבל אין שמרון. ווען יהורם איז געשטאָרבען און זיין יונגער זוהן אחזיהו איז געוואָרען קעניג האָט ער אין אַלץ גע־

*

פאלנט זיין מוטער עתליה און זי האט געטהאן אין יהודה וואס זי האט געוואלט. מיט טיעפען צער האט דער נביא אלישע צוגעזעהן ווי עס ווערען פערדארבען די מרות אין ביידע מלוכות. ער האט פערשטאנען אז כל־זמן עס וועט הערשען דאס הויז אחאב וועט אונמענליך זיין אבצוגעווהנען די אידען פון די היידנישע זיטען. אלישע האט דעריבער בעשלאסען צו מאכען אן איבערקערעניש אין מלכות ישראל, מיט'ן צוועק אוועקצונעהמען די חערשאפט פון אחאב'ס דינאסטיע.

אין יענער צייט האט זיך אננעהויבען א נייע מלחמה צווישען די אידען און די ארמים. נעבען רמות גלעד האבען זיך די פיינדליכע ארמעען צולעגט מיט זייער לאגער איינע אנטקעגען דער אנדערער. דא האט אויסגעבראכען א הייסער קאמפף. אין איין שלאכט איז יהורם פערוואונדעט געוואָרען פון א פייל. איז ער אוועקגעפאהרען אין יזרעאל זיך צו היילען און בראש פון דער ארמעע האט ער איבערגעלאזט דעם קריעגספיהרער יהוא, וועלכער איז געווען אן ענטשלאסענער מענש און האט ליעב געהאט כבוד. דם דאזיגען קריעגספיהרער האט אלישע אויסגעקליבען אלס נעצייג אין זיינע הענד צו פערניכטען אחאב'ס דינאסטיע.

§69. דער אונטערגאנג פון הויז אחאב. יהוא. וועו יהוא, דער קריעגספיהרער פון אידישען חיל, האט זיך געפונען אין לאגער נעבען רמה האט אלישע הנביא נעשיקט צו איהם איינעם פון זיינע תלמידים מיט א נעהיימער שליחות. דעם נביא'ס שליח איז אננעקומען אין לאגער, האט ארויסגערופען יהוא'ן פון צווישען אלע קריעגספיהרער, און איז מיט איהם אוועק אין אבגעלעגטען נעצעלט. דא האט דער שליח נענומען א כלי מיט בויטאייל, האט נעזאלבט יהוא'ס קאפ און געזאגט: „אין דעם נאמען פון גאט ערקלער איך דיך פאר'ן מלך פון ישראל. פערטיליג אחאב'ס זינדיגע פאמיליע און זיי זיך נוקם פאר דעם בלוט פון די נביאים וואס זי האט פארגאסען." וועו יהוא איז ארוים צו זיינע קריעגספלייט און האט זיי דערצעהלט וואס עס איז נעשעהן האבען זיי נענומען שאלען אין שופרות און שרייען: „לעבען זאל דער קעניג יהוא!" האם חיל האט זיך אננעשלאסען אן זיינע פיהרער און האט אנערקענט דעם נייעם קעניג. יהוא האט באלד נענומען אן אבטיילונג קריעגס־

לייט און איז שנעל אוועק אין יזרעאל, ארונטערצואווארפען יורם'ן פון טראָהן.

אין יענער צייט איז ביי יורם'ן געווען צו גאסט זיין פלימעניק אחזיה, דער קעניג פון יהודה. יורם איז צוזאמען מיט אחזיה'ן ארויסגעפאהרען בעגעגנען זיין קריעגספיהרער און ווען ער האָט איהם דערזעהן פון ווייטענס האָט ער איהם געפרעגט: איז אלץ בשלום, יהוא? נאָר יהוא האָט געענטפערט גראָב: „ווי קען זיין שלום ביי דער אויסגעלאָסענקייט און דעם כשוף־טרייבען פון דיין מוטער איזבל?" יורם האָט פערשטאַנען אז יהוא טראגט שלעכטס איז זיין הארצען און ער האָט אויסגערופען: א פערראָט, אחזיהו! און ער האָט געהייסען פארקירעווען זיין רייטוואגען צוריק און ביידע מלכים זיינען אנטלאָפען. נאָר יהוא האָט זיי נאָכגעשאָסען א פייל און יורם איז געפאלען טויט אין זיין רייטוואגען. אחזיה, דער מלך פון יהודה, איז אויך שטאַרק פערוואונדעט געווארען; ער איז דערפאָהרען ביז דער שטאָדט מגידו און איז דאָרט געשטאָרבען. ווען יהוא האָט ג'הרג'עט יורם'ן איז ער אוועק אין דעם פאלאץ אין יזרעאל, וואו עס האָט געוואוינט דעם קעניג'ס מוטער איזבל. דערזעהענדיג איהם דורכ'ן פענסטער, האָט זי צו איהם אויסגעשריען: וואס מאכסטו, קעניג־מערדער? דער צורייצטער יהוא האָט בעפעהלען די הויפדיענער ארויסצושלעפען איזבל'ן אויפ'ן גאס און צוטרעטען זי אונטער די קאָפיטעס פון די פערד. נאָכהער האָט ער געשיקט א בעפעהל קיין שמרון צו הרג'ענען אלע איבעריגע מיטגליעדער פון אחאב'ס פאמיליע, אין צאל פון זיבעציג פערזאָן. די דערשראָקענע בעאמטע פון שמרון האָבען באלד דערפילט דעם דאָזיגען בעפעהל און האָבען אָבגעשיקט צו יהוא'ן אין קערב די אָבגעהאקטע קעפ פון דער קעניגליכער פאמיליע. נאָך דער דאָזיגער שרעקליכער נקמה איז יהוא אריינגעטראָטען אין שמרון און האָט פארנומען דעם קעניגליכען טראָהן.

דאן האָט זיך יהוא געזומען צו אויסראָטען דעם בעל־דיענסט פון מלכות־ישראל. פאר דיזען צוועק האָט ער זיך פון אנפאנג פארשטעלט פאר א געצענדיענער און האָט ערקלערט: „אחאב האָט געדיענט צו בעל ווינציג, אבער יהוא וועט איהם דיענען א סך." דאן האָט ער צוזאמענגערופען אין דעם טעמפעל פון בעל

דגון

אסטרתא

אפיס

בעל

פארצייטיגע סעמיטישע אבגעטער

אלע זיינע כהנים און אנהענגער. זיי זיינען אלע געקומען, ניט האָבענדיג קיין שום חשד. אבער ווי נאר דער טעמפּעל האָט זיך אָנגעפילט מיט די דיענער פון בעל האָט יהוא ארומגערינגעלט די געביידע מיט אַ וואַך, און האָט בעפעהלען זיינע לייבוועכטער אויס־צו'הרג'נען מיט'ן שווערד אלע וואס האָבען זיך דאָרט געפונען. נאָכדעם האָבען דעם קעניג'ס דיענער ארויסגעשלעפּט פון טעמפּעל דעם געץ בעל און האָבען איהם פארברענט. זיי האָבען חרב גע־מאכט דעם טעמפּעל און דעם מזבח פון בעל און אלע געצענביל־דער, וואס האָבען זיך דאָרט געפונען, און האָבען פון אלץ א תל געמאַכט (886). דער פעניצישער געצענדיענסט איז פערבאָטען געווארען אין לאנד. דאָך האָט האָס דיענען צו די קעלבער אין בית־אל און דן ניט אויפגעהערט, פּונקט ווי אין די צייטען פון ירבעם, ווארום דאָס פּראסטע פאָלק האָט אין זיי געזעהען די גע־שטאַלט פון דעם אידישען גאָט.

§70. עתליה. אין דער צייט וואס יהוא האָט מיט אזא גרויזאַמקייט פערטיליגט אחאב'ס שטאַם אין מלכות ישראל, האָט אחאב'ס טאָכטער, עתליה, געהערשט אין מלכות יהודה. נאָך דעם טויט פון איהר זוהן אחזיה, וואָס איז גע'הרג'עט געוואָרען אין יזרעאל, האָט עתליה בעגאנגען אין ירושלים א שרעקליכע טהאַט. זי האָט געלאָזט אויס'הרג'ענען א סך מיטגליעדער פון דוד'ס די־נאסטיע און האָט דעספּאָטיש געהערשט אין לאנד. זעקס יאהר האָט עתליה געקעניגט אין ירושלים. זי האָט אָנגעפילט יהודה'ס הויפּטשטאָדט מיט בילדער פון בעל און עשרת, האָט אויסגעבויט א בעזונדערען מזבח צו בעל, און האָט דאָרט אוועקגעשטעלט פאר א כהן א געוויסען מתי, פון די לויים. א סך בעריהמטע פאמיליען פון יהודה זיינען געשטאַנען אויף דער זייט פון דער קעניגין און האָבען אנטייל גענומען אין דעם געצענדיענסט. אבער די בעסערע מענשען אין לאנד זיינען געווען אויפגעבראכט פון עתליה'ס אונ־געזעצליכע מעשים.

בראש פון די אונצופריעדענע האָט זיך געשטעלט דער כהן גדול יהוידע, וועלכער האָט געהאט פאר א ווייב יהושבע, די שוועס־טער פון דעם גע'הרג'עטען קעניג אחזיה. ווען עתליה'ס דיענער האָבען געמאָרדעט די מיטגליעדער פון קעניג'ס הויז האָט יהושבע

נעראטעוועט פון טויט דעם עופ׳עלע יואש, דעם זוהן פון אחזיה, און האָט איהם בעהאלטען צוזאמען מיט זיין אם אין איינער פון די זייטינע געביידען פון בית־המקדש. דאָ איז דער איינגעל גע־וואקסען אונטער דער השגחה פון זיין פעטער, דעם כהן גדול יהוידע. וועז יואש איז אלט געווארען זיבען יאהר האָט יהוידע בעשלאָסען איהם ארויפצוזעצען אויפ׳ן טראהן פון יהודה אלס דעם געזעצליכען יורש. האָט ער נעמאכט א בונד מיט די מיליטערישע עלטסטע פון ירושלים און זיי האָבען צוזאמען בעשלאָסען ארונטער־צוזעצען די קעניגין עתליה. איינמאל אין א שבת האָט יהוידע גע־געבען א געהיימען בעפעהל ארומצורינגלען דעם בית־המקדש מיט א מיליטערישער וואך און ניט ארייגלאָזען קיינעם פון דער׳ קעני־גינ׳ס אָנהענגער. נאכדעם האָט ער ארויסגעפיהרט דעם זיבען־יעהריגען יואש פון די אינווענדיגסטע חדרים פון בית־המקדש, האָט איהם אָנגעטהאָן א קרוין און איהם ערקלערט פאר׳ן קעניג פון יהודה. די קריעגסלייט וואס זיינען דערבי געשטאנען האָבען געבלאָזען אין שופרות און געשריען: לעבען זאל דער קעניג! אז עתליה האָט דערהערט דעם רעש ארום בית־המקדש איז זי אוועקגע־לאָפען אהין פון איהר פאלאץ און האָט דערזעהן דעם איינגעל מיט א קרוין אויפ׳ן קאָפ. זי האָט פערשטאנען אז מען האָט נעמאכט א פערשווערונג געגען איהר און זי האָט אויסגעשריען: „פערראט! פערראט!" יהוידע האָט בעפעהלען די וועכטער זיי זאלען ארויס־פיהרען די קעניגין פון בית המקדש, און מען האָט זי געבראכט צום פאלאץ און דארט גע׳הרג׳עט (880). דאָס פאלק האָט צוברא־כען אלע מזבחות און בילדער פון בעל, און דעם כהן מתי האָט מען גע׳הרג׳עט. יואש איז ארויף אויפ׳ן טראהן פון יהודה, אבער ביז דער קעניג איז געווארען פוליעהריג האָט דער כהן גדול יהוידע רע־גיערט אין זיין נאָמען. אויף אזא אופן איז אי אין מלכות ישראל אי אין מלכות יהודה כמעט אין דערזעלבער צייט געקומען א סוף צו דער הערשאפט פון דעם הויז אחאב און דעם פעניצישען געצענ־דיענסט.

§71. יהוא׳ס דינאסטיע אין שמרון און די מלכים פון יהודה. די בלוטיגע איבערקעהרעניש־עז דורך וועלכע יהוא איז געווארען קעניג אין שמרון און יואש אין ירושלים, האָבען

ניט געבראכט קיין רוה צו בוידע מלוכות. דאָס 28־יעהריגע קעגיגען פון יהוא (887-860) איז געווען אן אומגליקליכע צייט פאר מלכות ישראל. די ארמים פון דמשק האָבען מיט זייערע אָפּאָלען פערווייסט די געגענדען פון עבר־הירדן און האָבען אונטעריאכט די איינוואוינער פון שבט ראובן און שבט גד. נאָך ערגער איז געווארען דער מצב פון דער מלוכה אין דער צייט פון יהוא'ס זוהן יהואחז (845-860). די ארמים פלעגען זיך אריינרייסען אפילו אין יענע געגענדען, וואס זיינען געלעגען אויפ'ן מערב זייט פון ירדן. די מיליטעריש כחות פון לאנד זיינען אזוי פערארימט געווארען אז ביי יהואחז'ן איז גלייבען נאָר א קליינער חיל פון צוהן טויזענד פוסגעהער, פופציג רייטער און צוהן קריעגסווענען. ערשט אין דער צייט פון יהואחז'ס זוהן, דעם קעניג יהואש (830-845), איז מלכות ישראל אביסעל געקומען צו זיך. יהואש האָט צושלאָגען די ארמים ביי אפקה און האָט ביי זיי צוריק אָבגענומען פיעל שטעדט, וואס זיי האָבען געהאט פערכאפט. פאר דער דאָזיגער שלאכט האָט אלישע הנביא פאראויסגעזאגט דעם קעניג, אז ער וועט מנצח זיין דעם פיינד. אלישע איז שוין דעמאָלט געווען אלט און קראנק און נאָך דער שלאכט ביי אפקה איז ער געשטאָרבען. אזוי ווי אליהו הנביא, אזוי האָט אויך אלישע אריבערגעלאָזט נאָך זיך אין פאָלק אן אנדענק פון א הייליגען מאן און א בעל־נס. נאָר זיין הויפט פערדיענסט איז בעשטאַנען אין דעם קאמפף געגען דעם פעניציישען געצענדיענסט. אליהו הנביא האָט אָנגעהויבען דעם דאָזיגען קאמפף, און זיין געטרייער תלמיד אלישע האָט איהם ערפאָלגרייך געענדיגט.

אין יהודה האָט דער כהן גדול יהוידע, דער ערציהער און אפיטרופוס פון מלך יואש, געזאָרגט צו בעפעסטיגען דעם אמת'ן גלויבען. כל־זמן יהוידע האָט געלעבט איז דער יונגער מלך געווען פרום און גאָטספאָרכטיג. צוזאמען מיט די כהנים האָט ער פארריכט די טיילען פון בית המקדש, וועלכע זיינען שוין אלט געווארען. פאר דיזען צוועק האָט מען געקליבען נדבות איבער'ן גאנצען לאנד. אבער נאָך יהוידע'ס טויט האָט יואש אויפגעהערט צו לעבען בשלום מיט די כהנים, וועלכע האָבען

געוואלט בעקומען א צו גרויסע דעה אין די ענינים פון דער מלוכה. דעמאלט האָט צווישען אִיהם און יהוידע'ס זוהן זכריה אויסגעבראכען א מחלקת. זכריה האָט געסטראשעט דעם קעניג מיט גאָט'ס צארן. דער אויפגעבראכטער קעניג האָט געהייסען הרג'ענען זכריה'ן אין הויף פון בית־המקדש. פאר'ן טויט האָט זכריה געזאָגט: „גאָט וועט זעהן און וועט זיך רעכענען!" דעם קעניג'ס אכזריות'דיגע האנדלונג האָט ארויסגערופען אן אונצופריעדענקייט ביי די הארען פון ירושלים. זיי האָבען געמאכט א פערשוווערונג געגען אִיהם און צוויי הויפדריענער האָבען דעם קעניג געהרג'עט אויף זיין געלענער (843).

אמציה, יואש'ס זוהן און יורש, האָט געהייסען טויטען די מערדער פון זיין פאָטער. דער נייער קעניג, וועלכער האָט געהאַט א קריעגערישען גייסט, האָט געפיהרט א רייה מלחמות. צוערשט איז ער ארויס געגען די אדומים, וועלכע האָבען מורד געווען געגען יהודה. די אדומים האָבען זיך בעפעסטיגט אין זייערע אונדורכדרינגליכע בערג; אבער אמציה האָט זיך אריינגעריסען אין דער בערגיגער געגענד, און אין א שלאכט אין דעם „געזאלצענעם טאל" האָט ער אינגאנצען צושלאָגען די אדומים. נאָכדעם האָט אמציה ערקלעהרט מלחמה געגען יהואש'ן דעם מלך פון ישראל. יהואש האָט איהם געלאָזט זאגען: „דו האָסט בעזיעגט די אדומים איז דיין הארץ שטאָלץ געוואָרען. זיץ בעסער בכבוד אין דער הויז און ניט ברענג קיין אומגליק אויף זיך און דיין לאנד." אבער אמציה האָט ניט געפאָלגט און איז אוועק מיט א חיל געגען דעם מלך פון ישראל. נעבען בית־שמש איז פאָרגעקומען די שלאכט צווישען יחודה און ישראל. אמציה'ס חיל האָט געקראָגען א מפלה און ער אליין איז געפאנגען. דער חיל פון ישראל איז צוגעטראָטען צו ירושלים און האָט צושטערט א טייל פון איהר פעסטונג. יהואש ארויסגעלאָזט אמציה'ן פריי פאר א גרויסער סומע אויסלייז געלד. אין יהודה איז מען געווען שטארק אונצופריעדען מיט אמציה'ן פאר זיין אונזיניגער מלחמה, און אין ירושלים האָט אויפגעפלאקערט אן אויפשטאנד. דער קעניג איז אנטלאָפען קיין לכיש, אבער די מורדים האָבען איהם דאָ

געכאפט און איהם גע'הרג'עט. דער יורש פון טראהן עזיה, אמציה'ס זוהן, איז נאך געווען א קליין אינגעל, און אין פערלויף פון עטליכע יאהר האבען איבער'ן לאנד רעגירט די הארען פון קענגליכען הויף.

צעהנטער קאפיטעל.

דאם געזעלשאפטליכע און גייסטיגע לעבען אין דער צייט פון די צוויי מלוכות. *)

§72. דאם עקאנאמישע און הויזליכע לעבען. פון דער צייט וואס די אידען האבען איינגענומען כנען און זיינען געווארען א בעזעצטעם פאלק איז ערד-ארבייט געווען זייער הויפט בעשעפטיגונג. בלויז אין דעם עבר-הירדן און אין אייניגע ערטער אין יהודה האבען זיך די איינוואוינער פערנומען מעהרסטענס מיט פיה-צוכט. ביי די אידען איז געווען פארערבענט, אז דער מענש איז געבאָרען צו בעארבייטען דאם פעלד, דעם סאד און דעם ווייגאָר-טען. דאם איז זיין נאטירליכער בערוף. דער שעהנסטער טרוים פון א אידען איז געווען: „צו זיצען אונטער זיין ווייגשטאק און אונטער זיין פייגענבוים." דורך דער שווערער מיה פון דעם ערד-ארבייטער איז דער באדען פון פאלעסטינא פערוואנדעלט געווארען אין א בליהענדען גארטען. די פליינען און טאלען זיינען געווען בע-דעקט מיט פולע זאנגען פון ווייץ און גערשטען; אויף די נידע-רונגען פון די בערג האבען געגרינט ווייגגערטנער, סעדער און אייל-בירט-וועלדער. ערדארבייט, ווייגגערטנעריי און גערטנעריי זיינען געווען פערשפרייט ניט נאר אין די דערפער, נאר אויך אין די שטעדט. די דאזיגע בעשעפטיגונגען האבען געמאכט גלייך דעם פראסטען פאלקס-מענשען מיט'ן חשוב'ען האר, דעם בעשיידענעם דארפסמאן מיט'ן איינפלוסרייכען כלל-טהויר. שאול המלך, אייר ער איז ארויף אויפ'ן טראהן, איז געגאנגען נאכ'ן אקראייזען,

*) מיט קלענערע קינדער קען מען דיזען קאפיטעל, אדער טיילען פון איהם, אויסלאזען.

הגם ער האָט געהערט צו א חשוב'ער פאַמיליע אין בנימין. דוד איז געווען א פאַסטוך, און אלישע האָט זיך בעשעפטיגט מיט ערד־ארבייט.

אין פאַלעסטינא פלעגט די תבואה צייטיג ווערען אין אָנהויב פריהלינג, און שניטצייט איז געווען אין סוף פריהלינג. אין סוף זומער אָדער אָנהויב הערבסט פלעגט מען ארונטערנעהמען די ווייטרויבען און אייגזאַמלען אין די שייערען די לעצטע געדראָשענע תבואה. צו די דאָזיגע וויכטיגע מאַמענטען פון דער ערדארבייטערשען לעבען זיינען נעווען צוגעפאַסט די גרויסע יעהרליכע ימים־טובים: פּסח—דער יום־טוב וען די תבואות ווערען צייטיג (חג האָביב), שבועות—דער יום־טוב פון שניט (חג הקציר), און סוכות —דער יום־טוב פון „אייגזאַמלען פון שייער און פון קעלטער" (חג האסיף). אויסערדעם האָט נאָך יעדער יום־טוב געהאַט א רעליגיעזן היסטאָרישן בעדייטונג: פּסח זיינען די אידען אויסגעלייזט געוואָרען פון גלות, שבועות האָבען אידען בעקומען די „עשרת הדברות" — און סכות ווערט נעפייערט צום אנדענקען וואָס אידען זיינען געזעסען אין ביידלעך אין דער מדבר, וועו זיי זיינען ארויסגעגאַנגען פון מצרים.

אייגער פון די עלטסטע געוועזען פון דער אידישער רעליגיאָן, וואָס האָבען געהאַט א גרויסען אייגפלוס אויפ'ן לעבען פון לאַנד, איז געווען דער גבאַט צו רוהען דעם זיבעטען טאָג פון יעדער וואָך (שבת). די תורה זאָגט וועגען דעם: „זעקס טעג טאָו דיין ארבייט און אויפ'ן זיבעטען זאָלסטו רוהען, כדי עס זאָל אויך רוהען דיין אָקס און דיין עזעל, דער זוהן פון דיין דיענסט און דער גר." „זאָלסט רוהען אין דעם זיבעטען טאָג. זאָלסט רוהען אין צייט פון אָקערען און אין צייט פון שניידען." דאָס געזעץ פון שבת־רוה איז אריבערגעטראָגען געוואָרען אפילו אויף דער ערד אויך: די ערד האָט זיך געדארפט אָברוהען איין יאָהר פון יעדע זיבען. „זעקס יאָהר — זאָגט דאָס אלטע געזעץ — מעגסטו פערזייהען דיין ערד און קלייבען די תבואה פון איהר; אָבער דעם זיבעטען יאָהר זאָלסטו זיי פערלאָזען, כדי די אָרימע פון

*

דיין פאלק זאל עסען (דאם וואם וואקסט אליין) און דאם איבע־ריגע זאלען עסען די חיות פון פעלד. אזוי זאלסטו אויך טהאן מיט דיין ווייננארטען און מיט דיין אייבירט־נארטען." דאם דאזיגע געזעץ איז בעגרינדעט אין בעזונדערע אייגענשאפטען פון דער פאלעסטינער ערד און פון דער פאלקס־מנהגים, וואם זיינען דארט בעשאפען געווארען.

דארט וואו עס האט געהערשט די ערד־ארבייט, איז דאם לעבען פון די אייגנוואוינער געווען איינפאך און בעשיידען. די הייזער זיינען געווען געבויט פון האלץ און ליים, מיט פלאכע דעכער, וועלכע האבען געדיענט צום שלאפען אין די הייסע צייטען פון יאהר. די איינריכטונג פון די צימערען איז אויך געווען פשוט. אזוי צום ביישפיעל איז אין צימער פון אלישע הנביא, וועלכער איז געווען צו גאסט אין א פערמעגליכען הויז, דאם גאנצע מעבעל בעשטאנען פון א בעט, א טיש, א שטוהל און א לאמפ. די שפייז איז בעשטאנען פון ווייצענעם און גערשטענעם ברויט, פלעצלעך אויף בוימאייל, גארטענווארג און פרוכט. פלייש פלעגט דער דארפסמאן עסען נאר אין די ימים טובים, וועז ער פלעגט ברענגען פון זיין פיה קרבנות אין בית־המקדש. א טייל פון די דאזיגע קרבנות פלעגט מען פארברענען אויפ'ן מזבח, א טייל פלעגט געהן פאר די כהנים, און דאם איבעריגע פלעגט בלייבען פאר'ן בעל־הבית אין זיינע הויזמענשען צום עסען. די איינוואוינער פון די שטערט, וועלכע זיינען געלעגען נאהנט צום בית המקדש און דעם מזבח, האבען געקענט עסען פלייש אפטער.

אבער מיט דער צייט האט זיך דער דאזיגער איינפאכער ארט לעבען א סך געענדערט. מיט דער ערדארבייט האט אנגעהויבען קאנקורירען דער מסחר. אמאל האבען די אידען בעטראכט דעם מסחר פאר אן אונווירדיגער זאך און האבען עס גלאזט צו די כנענים און פעניציער, וועלכע „האלטען אין די הענד די פאלשע וואגשאלען און האבען ליעב רויב." נאר יענע גוטע אלטע צייטען זיינען פאראיבער, און א גרויסער טייל פון פאלק איז דורך די אומשטענדען ארויסגעצוויגען געווארען אין מסחר און האנדעל. די מקבים אליין, פון שלמה'ן אן, האבען געשטיצט דעם האנדעל און פלענען אויסריכטען קאראוואנען און האנדעלס־שיפען אין ווייטע

לענדער, אמאל אליין, און אמאל מיט דער הילף פון די פעניציער. אין די צייטען פון אחאב און יהושפט האָט שוין דער מסחר נעבליהט אין ביידע מלוכות. דאָס האָט געפיהרט דערצו, אז עס זאָלען זיך שנעל ענטוויקלען שטעדט. צוזאמען מיט ארבייט איז אויך געווארען קאפיטאל: עס האָט זיך אָנגעהויבען א מסחר מיט געלט, הלואות און וואָכער געשעפט. און וועו א בעל־חוב האָט ניט געהאָט צו בעצאָלען זיין הלואה צו דער בעשטימטער צייט האָט דער מלוה געהאט דאָס רעכט צו מאכען איהם פאר א קנעכט, אזוי ווי עס איז געווען דער מנהג ביי אלע אלטע פעלקער. דער אונטערשייד צווישען די קלאסען פון פאָלק איז געווארען אלץ גרעסער, און דער תהום צווישען די רייכע און די ארימע — אלץ ברייטער. גרויסע גיטער און בריטע שטרעקען לאנד פלענען זיך צוזאמענציהען אין די הענד פון געצעהלטע רייכע גוטבעזיצער. די רייכע פלענען זיך בויען הייזער פון געהאקטע שטיינער און האָבען זיך אריינגעלאָזט אין ווילדען וואוילטאָג. גרויסע לעהרער פון פאָלק, די נביאים, האָבען געקעמפפט געגען אזא מין ארדנונג אין דעם נאָמען פון די העכערע געזעצען פון מענשענליבע און מאָראל; געקעמפפט האָט געגען איהר אויך דאָס אלטע געזעץ, וואס האָט גזאגט: „אויב דו וועסט לייהען געלד צו אן ארימאן פון דיין פאָלק בענעה זיך ניט מיט איהם שטרענג; לעג אויף איהם ניט ארויף קיין פראצענט. אויב דו וועסט נעהמען פאר א משכון דעם אויבערשטען בגד פון דיין ארימען פרייגד — קעהר דאָס איהם אום איידער עס פארגעהט די זון, וואָרום דאָס איז זיין צודעק, דאָס קלייד פון זיין לייב — אין וואָס וועט ער שלאָפען?" אָבער דאָס לעבען האָט ניט געשטימט מיט די דאָזיגע הויכע פאָדערונגען פון געזעץ. די פלאָמענדיגע רייד פון די נביאים האָבען ניט געקענט אָבהאלטען דאָס אידישע פאָלק פון נעהמען אנטייל אין דעם פעלקער־האנדעל פון די מזרח־לענדער.

דאָס פאמיליען־לעבען פון די אמאליגע אידען איז אין א סך פרטים געשטאָנען העכער ווי די ארומיגע פעלקער. פיעלווייבערייי (פאָליגאמיע) איז געווען א זעלטענהייט, בשעת אייגווייבערייי (מאָנאָגאמיע) איז געווען די געווענהליכע פארמע פון דעם פאמיליען־לעבען. בלויז די מלכים האָבען געמעגט האָבען א סך

ווייבער, מסתמא כדי צו פערמעהרען און פערשטאַרקען די די־
נאַסטיע; נאָר אפילו די מלכים, נאָך שלמה'ן, האָבען ניט שטענדיג
זיך בענוצט מיט דעם דאָזיגען רעכט. די פארמעגליכע לייט האָ־
בען געוועהנליך געהאט ניט מעהר ווי צוויי ווייבער, און אויך דע־
מאָלט פלענען אין דער פאמיליע פארקומען רייסעריין: די ניט־
געליעבטע ווייב האָט מקנא געוועזן דער געליעבטער, און די עקרה
—דער, וואס האָט נעהאט קינדער. פאר דער חתונה מיט א מיידעל
פלענט דער חתן געבען איהרע עלטערן א געוויסען אויסקויף, אדער
מהר, אזוי ווי עס פיהרט זיך נאָך עד היום ביי א סך מזרח־פעל־
קער (דער טאַטערשער „קאַלים", דער קאווקאזישער „מאהארי",
וואָס קלינגט ווי דער אידישער מהר). אין די גאָר אלטע צייטען
איז ניט געווען קיין זעלטענהייט, אז גאנץ נאָהנטע קרובים זאלען
חתונה האָבען צוויישען זיך; עס איז ניט געווען פארוועהרט, צום
ביישפיעל, צו חתונה האָבען מיט א שטיפשוועסטער אדער שוועס־
טער־קינד, אדער נעהמען צוויי שוועסטער מיט אמאָל. אבער שפע־
טער זיינען איניגע אזעלכע שידוכים פארבאָטען געוואָרען. די על־
טערן האָבען געהאט אן אונבעגרענצטע מאכט איבער זייערע קינ־
דער; פאר בעליידיגען טאַטע־מאמע מיט א וואָרט אדער א האנדלונג
האָט געקומט טויט־שטראף. די מוטער האָט געהאט דעם זעלבען
אָנזעהן אין דער פאמיליע וואס דער פאָטער.

די שקלאפעריי ביי אידען האָט ניט אָנגענומען אזעלכע גראבע
פאָרמען ווי ביי אנדערע פעלקער. דער שקלאף אוּן די שקלאפין
האָבען זיך גערעכענט פאר מיטגליעדער פון דער פאמיליע, און זיי־
ערע רעכט זיינען געווען געשיצט פון בעשטימטע געזעצען. א אי־
דישער קנעכט האָט געדאַרפט דיענען זיין בעל־הבית נאָר זעקס יאָהר,
און אויפ'ן זיבעטען יאהר איז זיין בעל־הבית געווען מחויב איהם
אויסלאָזען פריי. אויב אבער דער קנעכט האָט נאָך די זעקס יאהר
ניט געוואלט פערלאָזען זיינע בעלי־בתים האָט דאָס געזעץ געהיי־
סען זיך בענעהמען מיט איהם אזוי: צופיהרען דעם געטרייען קנעכט
צום טהיר פון הויז וואו ער האָט געדיענט, און דורכשטעכען איהם
דעם אויער אויפ'ן ביישטידעל פון טהיר, אלס סימן אז ער איז אויף
אימער צוגעבונדען צו דעם דאָזיגען הויז. נאָך דער דאָזיגער צע־
רעמאָניע איז דער קנעכט געוואָרען דאָס אייביגע אייגענטום פון

זיין בעל־הבית. בכלל איז שקלאפערײַ ביי אידען ניט געווען קיין מלוכה־אײַנפיהרונג, ווי ביי די גריכן און רוימער.

§73. **די געזעלשאפט און די מלוכה.** בירגער־רעכט האבען געהאט אלע פרייע מענשען פון דער געזעלשאפט, וועלכע האבען דערגרייכט פולזיעהריגקייט. אפילו די פרעמדע, אדער גרים, האבען זיך וועניג־וואס אונטערשיידט אין זייערע בירגערלעכע רעכט פון די תושבים. זיי זיינען געווען פאלשטענדיג בעשיצט פון געזעץ. אין די הייליגע ספרים ווערט ניט איינמאל געזאגט: „דעם גר זאלט איהר ניט דריקען, וואהרום איהר ווייסט די נשמה פון דעם גר, דען גרים זיינט איהר אליין געווען אין דעם לאנד מצרים." דאס גזעץ בעפעהלט צו בעגעהן זיך מיט די פרעמדע מיט רחמנות, אזוי ווי מיט די שוצלאזע פון דער אידישער געזעלשאפט גופא: די אָרימעלייט, אלמנות און יתומים; גלייך מיט זיי האבען די פרעמדע געהאט דאס רעכט צו קלייבען די רעשטען פון שניט (לקט, שכחה און פאה) אויף די פעלדער פון פערמעגליכע לייט און נעהמען די נדבות, וועלכע זיינען געווען איינגעפיהרט.

די ריכטער אין די שטעדט זיינען געווען חשוב'ע לייט אדער עלטסטע (זקנים). משפט'ן פלעגען זיי אויף אן אפענעם פלאץ, ביי די טויערען פון שטאדט, ד. ה. ביים אריינפאהר (אדער שער, פאר־שטאדט), נאר אז מען פלעגט דארפען געבען א שבועה פלעגט מען עס טהאן ביים מזבח אדער אין טעמפעל פון דעם ארט. אויסער די זקנים זיינען שופטים אויך געווען די כהנים אדער לויים. די דאזיגע ריכטער פלעגען משפט'ן סיי אין ציווילע סיי אין קרימינעלע פראצעסען. אויסער אין העכסט וויכטיגע פעלען פלעגט מען זיך וועגדען צום קעניג.

דער קעניג איז געווען דער הויפט פון דער ארמעע, און דער העכסטער רעגירער און ריכטער פון פאלק. אזוי ווי די קעניגליכע הערשאפט איז ארויסגעוואקסען דערפון וואס דאס פאלק האט זיך געמוזט פעראייניגען געגען די דרויסענדיגע פיינד, האט זי אין די ערשטע צייטען געטראגען א מיליטעריישען כאראקטער (שאל און דוד). דער קעניג איז געווען דער פיהרער פון דעם פאלק'ס היל, נאר אויסער דעם האט ער אויך געהאט זיין איינענע שטענדיגע מחנה אדער לייבוואך. די דאזיגע קעניגליכע מחנה איז געווען דער

קערן פון דער גאַנצער אַרמעע, וועלכע איז בעשטאַנען פון פוס־חיל און פערד־חיל (אין דער צייט פון שלמה און די שפּעטערע מלכים). דעם צווייטען פּלאַץ נאָכ'ן קעניג האָט פערנומען דער הויפּט־קאָמאַנדיר פון דעם חיל (שר־צבא). מיליטער־דיענסט איז געווען אַ חוב אויף יעדען בירגער, וואָס האָט געהאַט פולע רעכט און האָט פאַרמאָגט אונבעוועגליכען אייגענטום. וואָס מעהר עס איז געוואַקסען די מיליטערישע מאַכט פון דער מלוכה אַלץ גרע־סער איז געווארען די צאָל שטעדט וואס האָבען געהאַט פעסטונ־גען מיט בעשטענדיגע גאַרניזאָנען אין זיי. אין די צייטען פון די שופטים און שמואל הנביא, ווען די ווילדע שונאים פלעגען בעפאַ־לען דאָס אידישע לאַנד, פלעגען זיך די אידען מוזען בעהאַלטען אין הייהלען און בערג־שפּאַלטען; אָבער אין דער עפּאָכע פון די מלכים פלעגט זיך די פריעדליכע בעפעלקערונג שיצען הינטער די מויערען פון די פעסטונגען. די אידישע מלכים פלעגען זעלטען פאַרפיהרען מלחמות כדי צו פערכאַפּען פרעמד לאַנד, אָבער פער־טיידיגונגס־מלחמות האָבען זיי געהאַט זעהר אָפט, צוליעב די אָנפאַלען און רויבערייען פון די שכנ'ישע פעלקער.

אויף אויסצוהאַלטען דעם קעניגליכען הויף זיינען איינגע־פיהרט געוואָרען צינזען פון נאַטור־פּראָדוקטען און געלט. עס זיינען אויך געווען קעניגליכע גיטער, וועלכע האָבען אַריינגעטראָגען אַ געוויסע הכנסה. אין צייטען פון מלחמות, ווען די בעדערפנישען פון דער מלוכה פלעגען זיין אויסערגעוועהנליך גרויס, פלעגען די מלכים אַמאָל נעהמען פון די אוצרות פון דעם בית־המקדש, וואו עס זיינען געלעגען די פאָלקס־געלדער, אַזוי ווי אין די היינטיגע קעניג־ליכע שפּאָר־קאַסען (רחבעם, אסא, יואש, אמציה).

דער קעניג איז געווען דער העכסטער ריכטער פון לאַנד און צו איהם פלעגט מען זיך ווענדען, ווען די קליינע געריכטען פלעגען אַרויסגעבען אַן אונגערעכטען פּסק. דער שוואַכער פלעגט רופען צו איהם געגען דעם שטאַרקען, דער בעליידיגטער — קעגען זיין בעליי־דיגער; אַ סך געזעצען פון יענער צייט האָבען געשטאַמט פון אַלטע פאָלקס־מנהגים. עס האָט נאָך צום ביישפּיעל געלעבט אין פאָלק דער מנהג, אַז אַ קרוב פון אַן ערמאָרדעטען האָט געהאַט דאָס רעכט אַליין, אָהן אַ משפּט זיך אָבצורעכענען מיט דעם מערדער

און איהם טויטען („גואל הדם"). אבער האָס געזעץ האָט א סך ווייכער געמאכט די אכזריות פון דעם האָזיגען מנהג. אויב דער מאָרד איז בענאנגען געוואָרען בשוגג, ד. ה. ניט ווילענדיג, האָט דער מערדער זיך געקענט רעטען אין א טעמפעל, הינטער דעם מזבח, אדער אין די „ערי מקלט", ד. ה. בעשטימטע שטעדט, וואוהין ער האָט געקענט אנטלויפען און וואו דער גואל־הדם האָט ניט געטאָרט קומען איהם טשעפען. אבער א מערדער במזיד, ד. ה. וואָס האָט געפֿאנעוועט דעם מאָרד, האָט דער גואל־הדם געמענט אפילו „פון מזבח אוועקפיהרען צום טויט". אבער מיט דער צייט איז דאָס רעכט פון דעם גואל־הדם אריבער צום געריכט. בלויז אין זעלטענע פעלען פלעגט דאָס געריכט פסק׳ענען לויט דעם אלטען מנהג פון נקמה: „אויג פאר אויג, א צאָהן פאר א צאָהן, א לעבען פאר א לעבען". דאָס רוב פלעגט מען אויפ׳ן שולדיגען פרויפלענען א געלט־שטראָף. פאר עובר זיין אויף די הויפט־געבאָטען פון דער אמונה, און אויך פאר לעסטערן גאָט און בעליידיגען דעם קעניג, פלעגט מען בעשטראָפען מיט׳ן טויט. די עלטסטע פאָרמע פון טויט־שטראָף איז געווען לסקילה, פערשטיינערען, וועלכע פלעגט פאָרקומען הינטער׳ן שטאָדט, פאר די אויגען פון פאָלק.

אין אלע מלוכות פון אלטערטום האָט זיך דער קעניג גערעכענט אויף פאר׳ן הויפט־פריסטער: די רעליגיאן איז געווען צוזאמענגעבונדען מיט דער רעגירונג. אויך די אידישע מלכים האָבען אפטמאל זיך געמאכט פאר כהנים שאול און דוד, למשל. האָבען ביי פייערליכע געלעגנהייטען געבראכט קרבנות אלס „געזאלבטע פון גאָט", אנשטאָט די כהנים. אבער שפעטער האָבען בלויז די מלכים פון מלכות ישראל איינגעהאלטען דעם חשוב׳ען טיטעל „כהן גדול". ירבעם דער ערשטער האָט די כהונה געמאכט פאר א רעגירונגס־זאך: דער טעמפעל אין בית־אל האָט זיך גערעכענט פאר א קעניגליכען, און די כהנים, וואָס האָבען זיך דארט געפונען — פאר קעניגליכע בעאמטע. אבער אין יחודה האָבען די כהנים ניט אנערקענט דעם קעניג׳ס רעכט אויף דער כהונה און וועלן דער קעניג עזיהו האָט איינמאל זיך דערוועגט צו טהאָן די

ארבייט פון דעם כהן אין בית־המקדש, האָט ער אַרויסגערופען געגען זיך דעם צאָרן פון פֿאָלק.

§74. די רעליגיאָן. איז דער רעליגיאָן פון די אמאָליגע אידען האָט דעם ערשטען פּלאַץ פערנומען דער גאַטעסדינסט מיט אַלע זיינע אויסערליכע צערעמאָניעס. אין יהודה איז דער הויפּט רעליגיעזער צענטער געווען די הויפּטשטאָדט ירושלים, און אין מלכות ישראל — די פּראָווינץ־שטאָדט בית־אל, אויפֿן דרום־גרענעץ. נאָר אין בײדע מלוכות זיינען חוץ די דאָזיגע הויפּט צענטערן געווען אויך וועניגער וויכטיגע פּלעצער פון גאָטעס־דינסט. אין די פּראָווינץ־שטעדט פון יהודה זיינען געווען נאָר פּאָלקס־מזבחות אויף בערג (במות), אָבער קיין בעזונדערע טעמפּ־לען, וועלכע זאָלען אָבציהען מענשען פון דעם בית־המקדש, זיינען ניט געווען, און אין די גרויסע יעהרליכע ימים־טובים פלעגט א גרויסער טייל פון פֿאָלק עולה־רגל זיין קיין ירושלים צו דינענען גאָט. אָבער אין מלכות ישראל זיינען אויסער דעם אלטען קעניג־ליכען טעמפּעל אין בית־אל געווען נאָך טעמפּלען פון ה' אין דער הויפּטשטאָדט שמרון, אין גלגל, דן און אנדערע ערטער. דער גאָטעסדינסט אויף די בערג און אין די וועלדלעך איז דאָ געווען א סך מהער פערשפּרייט ווי אין יהודה און איז געווען מהער עהנ־ליך צום געצענדינסט. די מזבחות אין די דערפער פלעגען געבויט ווערען אויף הויכע ערטער, אזוי ווי הורבעם שטיינער; זיי פלע־גען אויך געבויט ווערען אין וועלדלעך, אונטער'ן שאָטען פון א דעמב, א פּאָלמע אָדער א טייטעלבוים. דאָרט וואו עס זיינען ניט געווען קיין גרויסע בוימער פלעגט מען אנשטאָט א בוים אָוועק־שטעלען א זייל אין דער פֿאָרמע פון א בוים, וואָס איז געגאַנגען אלץ גרעבער אין דער הויך („אשרה"). אין די טעמפּלען פון מלכות ישראל זיינען געשטאַנען גאָלדענע קעלבער אלס די געשטאַלט פון ה'. אפילו אין ירושלים איז ביז דער צייט פון קעניג חזקיהו געווען א קופּערנע שלאַנג און דאס פֿאָלק האָט עס געהאַלטען פאר א גאָט, וואָס היילט קראַנקהייטען.

דער גאָטעסדינסט איז בעשטאַנען פון תפלות און קרבנות. דער אמאָליגער מענש פלעגט וועלען געווינען גאָט'ס גנאָד דורך געבעט און מתנות צו איהם. די קרבנות האָבען בײַ די אידען

(אזוי ווי ביי די אלטע גריבען) נעהאט אויך א סימבאלישע בעדיי־
טונג: וועו א טייל פון דער בהמה'ס פלייש איז פערברענט געווא־
רען אויפ'ן מזבח לכבוד גאט, איז דאס נאנצע פלייש דורך דעם
געווארען ריין און כשר צום עסען. דאס בלוט פון דעם קרבן האט
מען אינגאנצען אויסגעגאסען אויפ'ן מזבח, וואס פלייש מיט'ן
בלוט איז די אידען פערבאטען צו עסען. אויפ'ן מזבח פלעגט מען
אויך גיסען בוימאייל און ווין. בכלל איז דער מזבח געווען אזוי
ווי גאט'ס טיש: אלע פאמיליען־מאלצייטען ארום דעם דאזיגען
טיש פלעגען בעקומען א הייליגע בעדייטונג. איבערהויפט פלעגען
די דאזיגע הייליגע מאלצייטען צוגעהן פייערליך אין די גרויסע
ימים־טובים. פסח פלעגט מען מקריב זיין די בכורים פון די שאף
און רינדער און דאס פלייש פון די קרבנות פלעגט מען עסען צוזא־
מען מיט די מצות. שבועות פלעגט מען דאס קרבן־פלייש עסען
שוין ניט מיט מצות, נאר מיט געזייערטען ברויט. סוכות, דער
יום־טוב פון הערבסט, פלעגט מען ברענגען אין בית־המקדש פירות
פון די בוימער און פאלמען־צווייגען. אין דער צייט פון די דאזיגע
ימים־טובים פלעגט דאס פאלק מאכען פרעהליכע סעודות ארום די
טעמפלען און מזבחות. יעדע פארמענליכע פאמיליע פלעגט פאר־
בעטען צו איהר סעודה אריימעלייט, אלמנות, יתומים און גרים.
אלע האבען געגעסען, געטרונקען און זיך משמח געווען „פאר גאט".
די ימים־טובים פון דער ערדארבייט זיינען פערוואנדעלט געווארען
אין רעליגיעזע שמחות.

אין טעמפעל און ביים מזבח זיך געמוזט געפינען א כהן.
די כהנים פלעגען מקריב זיין די קרבנות און פלעגען בעקומען פון
יעדען קרבן א בעשטימטען חלק. חוץ דעם פלעגען זיי קריגען פון
די בעזוכער מתנות פון די ערד־פראדוקטען; שפעטער האט דאס
געזעץ געגעבען בעשטימט די מאס פון די דאזיגע מתנות (מעשר). די
כהונה איז אריבערגענאנגען בירושה פון פאטער צום זוהן. לויט
דער אלטער מסורה האבען אלע כהנים געהאבט זייער יחוס פון
אהרן הכהן, משה'ס ברודער, פון שבט לוי. נאר אין מלכות ישראל,
נאך דער רעליגיעזער איבערקערעניש פון ירבעם'ען, זיינען געווארען
כהנים וואס האבען ניט אבגעשטאמט פון אהרן'ען אדער פון די
לויים. אין די צייטען פון די שופטים און די ערשטע מלכים האבען

די כהנים נעשפּיעלט די ראָלע פון טרעפער אָדער „זעהער" און זיינען אויך געווען די לעהרער פון פּאָלק; אָבער מיט דער צייט זיינען די דאָזיגע בוידע פליכטען אריבער צו די נביאים, וועלכע זיינען געוואָרען די אמת'ע לעהרער פון פּאָלק.

וועגען א יענער וועלט האָבען די אידען נאָך דעמאָלט נעהאַט זעהר א טונקעלען בעגריף. זיי האָבען געגלויבט, אז וועז א מענש שטאַרבט פּאַראייניגט ער זיך אין קבר צוריק מיט זיינע עלטערען. די טויטע וואוינען אָלע אין איין אָרט, „שאול", וועלכער איז א מין קעניגרייך אונטער דער ערד, א קעניגרייך פון שאָטענס.

די אידישע אמונה אין דער צייט פון די צוויי מלוכות איז געווען א מין געמיש פון אלערליי בעגריפען, נידעריגע און העכערע, וואָס זיי האָבען איבערגענומען פון פערשיידענע פעלקער. דער פּראָפעסטער פּאָלקסמענש האָט ניט פערשטאַנען די רעליגיאָן אזוי ווי דער נאָכפאָלגער פון דעם נביא. ערשטענס האָט ער נערעכענט ה' בלויז פאר'ן גאָט פון זיין פּאָלק, אזוי ווי, צום ביישפּיעל, בעל ביי די פּעניציער; צווייטענס האָט דאָס פּראָפעסטע פּאָלק נאָך ניט געקענט זיך בעגרייפן אָהן בילדער פון גאָט, בילדער וואָס מען זאָל קענען זעהן און אָנטאָפּען מיט די הענד. נאָר די בעסערע מענשען — די נביאים און זייערע תלמידים — האָבען געפּרעדיגט, אז גאָט קען ניט פאָרגעשטעלט ווערען אין קיין שום ממשות'דיגע בילדער און, אז זייענדיג דער נאַציאָנאַלער גאָט פון די אידען, איז ער אין דערזעלבער צייט אויך דער אייניגער גאָט פון דער גאַנצער וועלט, דער בעשעפער פון דער נאַטור און די מענשען. מיט דעם דאָזיגען בעגריף פון גאָט האָבען זיי נאָך פערבונדען די פּאָלגענדע מאָראל: גאָט פאָדערט פון זיינע מאמינים ניט אזוי צו אָבהיטען די אויסער־ליכע צערעמאָניעס, ווי די רייניקייט פון הערצען און צו אָבהי־טען די העכערע מאָראָלישע נעזעצען. ניט די צערעמאָניעס נאָר די מאָראל איז דער יסוד פון דער רעליגיאָן. די דאָזיגע לעהרע, וועלכע האָט זיך אָנגעפאַנגען מיט די נביאים פון מלכות ישראל ערב אייהר אונטערגאַנג, איז ווייטער געשפּונען געוואָרען אין מלכות יהודה און ענדליך האָט זי אינגאַנצען געענדערט די רעליגיעזע בעגריפען פון די אידען.

§75. ליטעראַטור. אין פערלויף פון א סך יאָהרהונדער־

טער איז די גאנצע גייסטיגע שאפונג פון אידישען פאלק בעשטאנען פון טראדיציעס, וואס זיינען ניט געווען פערשריבען, נאר זיי האבען זיך אויפגעהאלטען אין מויל פון פאלק. די געשיכטען וועגען דעם אנהויב פון דער וועלט, ווי אזוי עס זיינען געווארען לענדער און פעלקער, די מסורות וועגען דעם אמאליגען לעבען פון אידישען פאלק, זיינע וואנדערונגען, גבורות, מלחמות, די געשיכטען וועגען זיינע העלדען, לעהרער און מלכים, גאט'ס געבאטען און געזעצען, די גלויבענס און מנהגים — דאס אלץ האט זיך אויפגעהאלטען אין זכרון פון פאלק און פלעגט איבערגעהן בעל־פה, אויסוועניג, פון דור צו דור. א סך לעגענדען פלעגען געזונגען ווערען אלס פאלקס־לידער. די וויכטיגסטע געבאטען פון דער אמונה פלעגט מען אויסלערנען אויף אויסוועניג און נאך אין די נאר אלטע צייטען פלעגט מען זיי אויסקריצען און פערציכענען אויף שטיינערנע טאוולען. דאס ערשטע, וואס עס איז אויפגעשריבען געווארען, איז געווען „תורת משה" — און וואס־מעהר עס האט זיך ענטוויקעלט דאס אידישע פאלק, אלץ מעהר האט זיך צווישען אים פערשפרייט די גרויסע קונסט פון שרייבען. דעמאלט האט מען אנגעהויבען די מינדליכע טראדיציעס צו פערשרייבען, כדי זיי צו פעראייביגען און בעהאלטען פאר די קומענדיגע דורות.

כתבים זיינען געברויכט געווארען ביי אידען נאך אין די צייטען פון דוד און שלמה. די ביידע מלכים האבען געהאט מזכירים (סעקרעטארען), וועלכע פלעגען געווים אויך פארשרייבען די געשעהענישען פון זייער צייט. אזעלכע כראניקען זיינען געפיהרט געווארען אויך אין די צייטען פון די שפעטערדיגע מלכים אין ביידע טיילען פון דער מלוכה. דאס קען מען זעהן דערפון, וואס דער מחבר פון ספר „מלכים" (א' און ב') דערמאנט אלע מאל די „דברי הימים למלכי ישראל" און „דברי הימים למלכי יהודה" אלס קוועלען. וואס ענטהאלטען מעהר ידיעות. נוען עס האט זיך ענטוויקעלט די שרייב־קונסט, האט מען אנגעהוי־

*

כען פערשרייבען אויך די אלטע פאלקס־לעגענדען, ליעדער און זאגען. זיי זיינען פערצייכענט געווארען אין ציווי ספרים, וואס זיינען ניט דערגאנגען צו אונז: „ספר מלחמות ה׳" („דאס בוך פון די מלחמות פון גאט") און „ספר הישר" („דאס בוך פון דעם עהרליכען", אדער ליוט דעם ריכטיגערען פירוש „דאס בוך פון ליעדער"). פון דער דאזיגער אלטער פאעזיע זיינען אין תנ"ך פערשריבען אייניגע שטיקלעך: דאס קלאגליעד, אין וועלכען דוד בעווייגט דעם טויט פון שאול, און נאך עטליכע ליעדער, וועלכע בעזיגען די וואנדערונגען פון די אידען אין מדבר פאר משה'ן און די עראבערונג פון כנען פאר יושע'ן.

די עלטסטע טיילען פון די היסטארישע און געזעצגעבערישע ספרים פון תנ"ך זיינען דער „חומש" אדער די „תורה", „יהושע", „שופטים", „שמואל" און „מלכים". אין די דאזיגע וואונדער־ליכע ספרים זיינען די פשוט'ע זאגען פון פאלק פערוואנדעלט געווארען אין בעלעהרענדע געשיכטען, פול מיט א טיעפען מא־ראלישען געדאנק. די צעווארפענע זכרונות פון פאלק וועגען זיין עבר זיינען איבערגעארבייט געווארען אין צוזאמענגעבונדענע היסטארישע ערצעהלונגען, מיט א שארפער רעליגיעזער בעפאר־בונג. די געשעהענישען ביי דער בעשאפונג פון דער וועלט, דאס לעבען פון די ערשטע מענשען, דעם מבול און דעם דור־הפלגה, וועלכע זיינען געווען פערשפרייט ניט נאר צווישען די אידען נאר אויך צווישען אלע סעמיטען פון פאדער־אזיען, האבען גע־קראגען א טיעפען רעליגיעזען געדאנק און א שהנע פאעטישע פארמע. אין די געשיכטען פון דעם לעבען פון די אבות וועלט דורכגעפיהרט דער געדאנק וועגען דעם בונד צווישען גאט און די אבות פון אידישען פאלק, און די געזעצליכע רעכט פון די אידען, אויף כנען. נאך שארפער וועלט דורכגעפיהרט דער דא־זיגער נאציאנאל־רעליגיעזער געדאנק אין דער געשיכטע פון דער קנעכטשאפט פון די אידען אין מצרים און זייער וואנדערונג אין

*

מדבר. מיט העלע פארבען ווערט דאָ געמאָלט די ערהאבענע פערזענלעכקייט פון משה'ן, דעם גרויסען לעהרער פון פאָלק; מתן־תורה איז דער יסוד פון דער אידישער אמונה און געזעצ־געבונג.

שפעטער האָבען אויך די נביאים אָננעהויבען פערשרייבען זייערע דרשות, כדי זיי זאָלען בלייבען פאר די קומענדע דורות. אליהו און אלישע זיינען געווען די לעצטע נביאים, וועלכע האָבען נאָך זיך ניט איבערגעלאָזט קיין געשריבענעם מאָנומענט. די גרויסע נביאים פון דער עפּאָכע, וועגען וועלכער עס וועט דער־צעהלט ווערען ווייטער (עמוס, ישעיה, ירמיהו און א סך אנדערע), האָבען איבערגעלאָזט דער וועלט גלענצענדע רעדעם, פול מיט טיעפע געדאנקען, וועלכע זיינען דער בעסטער טייל פון דער ביבלישער לִיטעראטור.

עלפטער קאַפּיטעל.

דער לעצטער יאָרהונדערט פון די צוויי מלוכות.

(920—830 פאר קריסטל. צייטר.)

§76. ירבעם דער צווייטער און דער נביא עמוס. נאָך א סך יאָהרען פון אומגליקען און מלחמות אָהן אויפהער, האָט מלכות ישראל זיך ענדליך בערוהיגט און אויפגעבליהט אין דער צייט פון ירבעם דעם צווייטען (דער זוהן פון יהואש, דער פערטער קעניג פון יהואש'ס שטאם).

ירבעם דער צווייטען, וועלכער האָט נעקעניגט אן ערך פון זעכציג יאָהר (769—830), האָט געפיהרט ערפאָלגרייכע מלחמות מיט די אונטערדריקער פון זיין פאָלק, האָט זיי אונטערטעניג געמאכט און האָט אויסגעברייט די גרעניצען פון זיין מלוכה. ער האָט בעזיעגט אין צפון די ארמים און איז אפילו אריינגעדרונגען איז זייער הויפטשטאָדט דמשק. אין מזרח־זייט האָט ער מנצח געווען די מואבים. אלע גרעניץ־שטעדט, וואָס מען האָט ביי די

*

אידען געהאט צוגענומען, האט ער צוריק צוגעשלאסען צו זיין מלוכה, וועלכע האט זיך איצט געצויגען, אזוי ווי אין די אמאלינע צייטען, פון די לבנון־בערג ביז'ן ים־המלח.

אז מלכות ישראל האט זיך פערזיכערט געגען אנפאלען פון הדויסען האבען די איינוואוינער געקענט זיך רוהיג אבגעבען מיט פריעדליכע בעשעפטיגונגען. דער מסחר מיט די פעניציש שטערט האט רייך געמאכט האם לאנד. די הויפטשטאדט שמרון איז פער־שענערט געוואָרען מיט רייכע פאלאצען. דער קעניג אליין האט געהאט צוויי פאלאצען: א זומערדיגען און א ווינטערדיגען. די גבירים און גרויסע לייט האבען געבויט זייערע הייזער פון געהאקטע שטיינער און זיי בעפוצט מיט העלפאנדביין. זיי פלעגען זיך קליידען אין רייכע געוואנדען, פלעגען עסען טייערע מאכלים, טרינ־קען טייערע ווייגען און פלעגען זיך שמירען האם לייב מיט דופ־טיגע אוילען. אין די פאלאצען פון די שמרון'ישע גבירים פלעגט מען אימער חולין און פראוועז מאלצייטען; איבערהויפט האבען זיך די פרויען צרייגעלאזען אין וואוילטאג און תענוגים. אבער מיט די פערגענגענם און צולאזענקייט איז געקומען א דורשט נאך מעהר רייכטום. פיעלע פלעגען אנלעבען זייערע פערמעגענם דורך פאלשקייט און גוואלט, דורך אונטערדריקען די ארבייטענדע און די ארימע. די רייכע לייט פלעגען לייהען די ארימע געלט אויף פראצענט, און ווען דער בעל־חוב האט ניט געקענט אבצאלען דאס געלט צום טערמין פלעגט מען ביי איהם צונעהמען זיין לעצטען איינגענטום אדער מאכען איהם פאר א קנעכט. אין יאהרען פון אונגערעטעניש פלעגען די רייכע פערקויפען צו די ארימע ברויט פון זייערע שפייכלערם פאר הויכע פרייזען. די סוחרים פלעגען נארען די קונים, בענוצענדיג א פאלשע וואג און א פאלשע מאס. די ריכטער און בעאמטע זיינען געשטאנען אויף דער זייט פון די רייכע און מעכטיגע, און ניט פון די ארימע און שוואכע. זיי פלעגען נעהמען שוחד פון די בעליידיגער און זיך ניט קימערען וועגען די קלאגען פון די געקרייזודעטע. די כהנים האבען זיך אויך נעיאגט נאך רייכקייט און פערנענינגענם און האבען דערמיט געגעבען א שלעכטען ביישפיעל דעם פאלק. די מרות זיינען פערדארבען געוואָרען און מיט זיי אויך די רעליגיעזע אידעען.

אין יענער צייט זיינען ארויסגעטראָטען מיט פייערדיגע רייד נייע נביאים, וועלכע האָבען געהאַט דעם מוט צו שטראָפען די הערשער און מעכטיגע לייט פאַר זייערע שלעכטע מעשים. דער שעהנסטער רעדנער צווישען די דאָזיגע נביאים איז געווען עמוס. אין דער יוגענד איז ער געווזען אַ פּאַסטוך אין דעם שטעדטעל תקוע, אין יהודה, נאָר שפּעטער האָט ער זיך אַריבערגעצויגען אין בית־אל, וואו עס איז געשטאַנען דער וויכטיגסטער טעמפּעל פון מלכות ישראל און וואוהין דער קעניג ירבעם פלעגט אָפט קומען צופאָהרען. זייענדיג געוועהנט צום איינפאַכען לעבען פון דאָרף, איז עמוס אויפגעבראַכט געוואָרען פון דער צולאָזענקייט פון דער גרויסער שטאָדט. בעגאַבט מיט אַ פייערדיגער שפּראַך האָט עמוס גענומען פערדאַמען די זינד פון זיינע פאָלקס־ברידער. אין זיינע דרשות צום פאָלק האָט ער ביטער אַטאַקירט די זשעדנעקייט און פערשווענדעריי פון די רייכע, די אכזריות פון די שטאַרקע און מאַכטהאָבער, און די פערדאָרבענע מדות. ער האָט געזאָגט, אַז אויב דאָס פאָלק וועט ניט בעסער ווערען וועלען אויפ'ן לאַנד קומען גרויסע אומגליקען. די רייד פון דעם נייעם נביא זיינען ניט געפעלען געוואָרען די כהנים פון דעם טעמפּעל אין בית־אל. איינער פון זיי, אמציה, האָט פער'מסר'ט פאַר'ן קעניג ירבעם, אַז דער נביא עמוס מאַכט דאָס פאָלק אונרוהיג, דערמיט וואָס ער זאָגט נביאות, אַז דאָס לאַנד וועט אונטערגעהן, און אמציה האָט בעפעהלען עמוס'ען ער זאָל פערלאָזען בית־אל, די הייליגע שטאָדט פון ישראל, און זאָל געהן קיין יהודה און דאָרט זאָגען זיינע נביאות. דערויף האָט עמוס געענטפערט: „איך בין ניט קיין נביא און ניט דער זוהן פון אַ נביא; איך בין געווען אַ שטילער פּאַסטוך און האָב געקליבען פיינען, נאָר גאָט האָט מיך גענומען פון דער סטאַטע שאָף און האָט מיר געזאָגט: גע זאָג נביאות צו מיין פאָלק ישראל!" און טאַקע באַלד האָט עמוס אין די שטאַרקסטע אויסדרוקען איבערגע'חזר'ט זיינע שרעקליכע נביאות וועגען דעם גורל פון מלכות ישראל.

עמוס איז דער ערשטער אידישער נביא, וועמעס רעדעס עס זיינען דערגאַנגען צו אונז אין די הייליגע שריפטען. אין זיינע נביאות קלינגט אַ מעכטיגער רוף צו איבערבויען דאָס

געזעלשאפטליכע לעבען אויף די יסודות פון רעכט און יושר, פרייהייט און גלייכהייט. „וועה צו די — שרייט אויס דער נביא — וועלכע ליגען אויף בעטען פון העלפאנדבין און ציהען זיך אויס אויף זייערע געלענגערס, עסען אבגעפיטערטע באראנען, טרינקען ווין פון גרויסע בעכער, צימבלען אויף די הארפען — און קימערען זיך ניט אויפ'ן בראך פון יוספ'ס הויז!" דערפאר וואס איהר טרעט אויפ'ן ארימאן — זאגט עמוס צו די רייכע — „וועט איהר בויען הייזער פון געהאקטען שטיין אבער וואוינען אין זיי וועט איהר ניט; איהר וועט פערפלאנצען שעהנע ווייגנערטנער, אבער דעם ווין פון זיי וועט איהר ניט טרינקען". און צו די פרויען פון העכערען קלאס, וועלכע האבען זיך געיאגט נאך תענוגים, זאגט דער נביא מיט צארן: „הערט אויס, איהר קיה פון בשן, איהר וואס בערויבט די ארימע, צושטויסט די אביונים און זאגט צו אייערע הארן: ברענגט אונז — און מיר וועלען טרינקען! עס וועלען קומען טעג און מען וועט אייך פיהרען אויף שיפען (אין גלות) און אייער רעשט — אין פישער־שיפלעך". דער נביא לאכט־אב פון דער פאלשער פרומקייט, וועלכע האט דאמאלס געהערשט ביי אידען — און ער ערקלערט, אז גאט שעצט ניט די רעליגיעזע צערעמאניעס, נאר גוטסקייט און עהרליכקייט צו מענשען: „צו־וואס ברענגט איהר מיר קרבנות? — זאגט גאט. איך וויל ניט אייערע קרבן עולות און מתנות! אייערע ימים־טובים האס איך, דער ריח פון אייערע קטורת אויף אייערע פערזאמלונגען איז מיר מיאוס. נעהם אוועק פון מיר דאס ברומען פון דיינע ליעדער, און לאמיך ניט הערען די קלאנגען פון דיינע גיטארען. זאל בעסער די גערעכטיגקייט זיך צופליסען ווי א וואסער (אומעטום), זאל יושר זיך צוגיסען ווי א מעכטיגער שטראם! עס וועלען אנקומען טעג און איך וועל שיקען א הונגער אויף דער ערד, אבער ניט א הונגער פון ברויט און ניט קיין דורשט פון וואסער, נאר א דורשט צו הערען גאט'ס ווארט. און עס וועלען וואנדערען די מענשען פון ים צו ים, פון צפון צו מזרח וועלען זיי וואגלען, זוכענדיג גאט'ס ווארט, אבער זיי וועלען עס ניט געפינען". דער נביא שטעלט גאנץ אפען יהודה העכער ווי מלכות ישראל. אין יהודה און אין דער

געוועלכער דינאסטיע פון דוד זאהט ער יענעם קערן פון פאלק, וואס וועט זיך אויפהאלטען נאך אלע פאליטישע איבערקערע־נישען. „איך וועל צושפרייטען די קינדער פון ישראל צווישען די פעלקער — זאגט גאט — נאר דעם גאנצען שטאם פון יעקב וועל איך ניט פערטילגען. איך וועל אויפשטעלען צוריק דעם צוטרייסעלטען געצעלט פון דוד'ן".

§ 77. **מהומות אין מלכות ישראל.; אשור.** דאס לאנגע קעניגען פון ירבעם דעם צווייטען איז נעווען די לעצטע רוהיגע צייט אין דעם לעבען פון מלכות־ישראל. נאכ'ן טויט פון דעם דאזיגען קעניג האבען זיך אנגעהויבען מהומות. די מלכים האבען זיך שנעל געביטען איינער נאכ'ן אנדערען אויפ'ן טראהן, און די קעניגליכע מאכט פלענט פערכאפט ווערען דורך פערראט און מארד. זכריה, דער זוהן פון ירבעם דעם צווייטען, האט געקעניגט בלויז א האלבען יאהר. מען האט געמאכט נענען איהם א פערשוועדונג און איהם גע'הרג'עט. מיט זיין טויט האט זיך געענדיגט די דינאסטיע יהוא. אויפ'ן טראהן אין שמרון איז ארויף דער מערדער פון זכריה, שלום. אבער אין גיכען איז ער אויך געפאלען פון די הענד פון מורדים, וועלכע זיינען אנגעפיהרט געוואָרען פון מנחם בן גדי, פון תרצה. מנחם איז אריינגעטראטען אין שמרון און האט זיך ערקלערט פאר מלך (768). די יעניגע וואס האבען ניט געוואלט אנערקענען זיין הערשאפט האט ער גרויזאם פערפאלגט. די איינוואוינער פון דער שטאדט תפסח האבען זיך ענטזאגט אריינצו־לאזען צו זיך דעם זעלבסט־געקרוינטען קעניג. מנחם האט בעלא־נערט די שטאדט, און וועז זי האט זיך אונטערגענעבען האט ער דארט אויסגע'הרג'עט אלע איינוואוינער, אפילו קינדער און מעוברת'ע פרויען. עס האט זיך שיער ניט צופלאקערט א בירגער־קריעג, נאר אין יענער צייט האט זיך אויף מלכות ישראל אנגע־רוקט א שרעקליכער שונא פון מעסאפאטאמיען. דאס זיינען געווען די אסיריער, וועלכע האבען בעשאפען די גרויסע מלוכה אשור, צווישען די טייכען פרת און חדקל.

אין יענער צייט איז אשור דורך איהרע קריעגעריש מלכים נעוואָרען די מעכטיגסטע מלוכה אין מערב־אזיען. נאכדעם ווי די אסיריער האבען איינגענומען א סך לענדער אין ארמעניען,

מרי (מידיען) פרס (פערסיען) און בבל, האָבען זיי זיך געמומען ציהען צו די ברעגען פון דעם מיטלענדישען ים. זיי האָבען געוואָלט איינעהמען סיריען און פעניציען, וואָס זיינען געלעגען בײַם ים, די קעניגרייכען ישראל און יהודה, און ענדליך זיך דערלאַנגען צו דער גרויסער עגיפטען. די אַסירישע הערשער האָבען זיך גערופען „גרויסע מלכים", און האָבען געשטרעבט אייניצונעהמען די גאַנצע וועלט; זייער הויפטשטאָדט איז געווען נינוה, א גרויסע שטאָדט אויפ'ן ברעג פון טיגריס. נינוה איז געווען בעוואוסט מיט איהר גרויסער בעפעלקערונג, מיט איהרע רייכטימער, פרעכטיגע פאַלאַצען און הייליגע טעמפּלען. די אַסיריער האָבען נעדיענט צו די שטערען און זייערע הויפּט־גענטער זיינען געווען: בל, דער גאָט פון דער זון, און אישתר, די קענינין פון הימל און די נעטין פון פרוכטבאַרקייט. בל האָט זיך נערעכענט אויף פאר'ן גאָט פון מלחמה, און זיין גנאָד האָט מען געקענט געווינען מיט בלוטיגע קרבנות צו איהם. די אסירישע קריעגסלייט האָט מען אומעטום געהאַלטען פאר גרויזאַמע און אונבעזיעגבארע. ישעיה הנביא שילדערט דעם אַסירישען קריעגער אזוי: „ער נעהט פלינק און גרינג, ער וועדט ניט מיער און וועדט ניט שוואַך, ער דרימעלט ניט און שלאָפט ניט. דער גאַרטעל פון זיינע לענדען וועדט קיינמאל ניט אַרונטערגענומען, און דער רימען פון זיין שוך בינדט זיך קיינמאל ניט פונאַנדער. זיינע פיילען זיינען אָנגעשאַרפט און זיין בויגען איז אָנגעצויגען. די קאָפּיטעס פון זיינע פערד זיינען ווי קיזעלשטיין, און זיינע רייטוועגען — ווי דער שטורם־ווינד. זיין געשריי איז גלייך צום ברומען פון לייב: ער גיט א ברום און כאַפט זיין רויב און פליהט מיט איהר אַוועק — און קיינער קען פון איהם ניט רעטען". און די דאָזיגע שרעקליכע קריעגער האָבען איצט געוואָרפען אן אויג אויף מלכות־ישראל.

דער אסירישער מלך פול האָט זיך א רוק געטהאָן מיט א גרויסען חיל איבער דמשק, איז בעפאַלען די נחלות פון די צפון'־דיגע שבטים, וואו ער האָט פערנומען א סך רויב און געפאַנגענע, און האָט זיך גלאַזט געהן אויף דער הויפטשטאָדט שמרון. דער קעניג מנחם האָט זיך געפונען צוויישען צוויי פייערן: צוויישען

דעם פיינדליכען טייל פון זיין אייגענעם פאלק און דעם שונא פון דרויסען. האט ער בעשלאסען צו זוכען שטיצע ביי דעם דרויסענדיגען פיינד געגען דעם אינווענדיגען. און ער האט געגעבען פול'ן א גרויסע סומע אויסלייז־געלט מיט דעם תנאי, אז ער זאל לאזען דאס לאנד צורוה און זאל בעפעסטיגען זיין, מנחמ'ס, הערשאפט איבער מלכות־ישראל. דער שונא איז אווען אבער פון דעמאלט אן איז מלכות־ישראל געווארען אונטערטעניג צו אשור.

נאך צעהן יאהר קעניגען איז מנחם געשטארבען און אין צוויי יאהר דרום האט די קעניגליכע הערשאפט אריינגעכאפט דער ענערגישער קריעגספיהרער פקח (755).

פקח איז געווען א מענש מיט א סך מוט און א גרויסען אונטערנעהמונגס־גייסט, און ער האט בעשלאסען צו בעפריען זיין לאנד פון אשור'ס יאך. פאר דיעזען צוועק איז ער אריינגעטראטען אין א בונד מיט די אנדערע פעלקער, וואס זיינען געווען אונטערדריקט פון אשור. דער ארמ'ישער קעניג רצין און דער קעניג פקח האבען זיך פאראייניגט כדי מיט בשותפות'ע כחות צו פערטיידיגען זיך געגען דעם מעכטיגען פיינד. די פערבינדעטע האבען בעשלאסען צוצוציהען אויך זייער זייט אויך דעם קעניג פון יהודה.

אין יענער צייט פון צרות און מהומות, וועו די מלכים פלעגען דורך מארד אריינכאפען די מאכט אין זייערע הענד, די רייכע לייט האבען זיך אריינגעלאזט אין וואוילטאג און גענצענדיגענסט און דאס ארבייטער־פאלק האט געשמאכט אין דחקות און אונווייסענהייט, האבען זיך בעוויזען נייע בעגייסטערטע נביאים, וועלכע האבען אנגעוויזען דעם פאלק אויף זייטע שלעכטע מעשים. דער וויכטיגסטער נביא פון יענער צייט איז געווען הושע. אין פייערדיגע רייד אטאקירט ער די רעליגיעזע און פאליטישע טעות'ן פון פאלק. הושע פערגלייכט מלכות שמרון מיט א פאלשער פרוי, וועלכע האט פערלאזען איהר געזעצליכען מאן, גאט, און איז אווען נאך איהר געליעבטען בעל. מיט ביטערקייט רעדט ער וועגען די מלכים פון שמרון, וועלכע בעווייזען זיך ווי „שוים אויפ'ן וואסער", וועגען דעם לאסט פון דעם מלך און די הארען. „איך גיב דיר א מלך אין מיין צארן און נעהם איהם וו איז מיין פערדרום" — זאגט דער

נביא אין דעם נאָמען פון גאָט. ער דערמאָנט דעם פאָלק זיין היסטאָרישע יוגענד, די צייט ווען ער איז אַרויס פון מצרים און געוואַנדערט איבער'ן מדבר. „ווען ישראל איז יונג געווען, האָב איך איהם ליעב געהאַט — זאָגט גאָט מיט די ליפּען פון דעם נביא; — פון מצרים האָב איך גערופען דעם זוהן מיינעם... ווי וויינטרויבען אין מדבר האָב איך געפונען ישראל'ן; ווי יונגע פרוכט אויפ'ן פייגענבוים האָב איך דערזעהן די אורעלטערען אייערע". דער נביא דריקט אויס די האָפנונג, אַז נאָך אַ סך ליידען וועט די זינדיגע שמרון חרטה האָבען און וועט זאָגען: „איך וועל געהן און וועל זיך אומקעהרען צו מיין ערשטען מאַן, וואָרום מיר איז בעסער געווען דעמאָלט ווי יעצט".

§ 78. **די מלכים עוזיהו און אחז אין יהודה.** אין מלכות יהודה זיינען ניט געווען אַזעלכע בלוטיגע איבערקערענישען, ווי די וואָס האָבען אויסגעזויגען די כחות פון מלכות ישראל. דאָ איז דוד'ס דינאַסטיע געווען שטאַרק און דער טראָהן פלעגט אַריבער־געהן בירושה פון פאָטער צו זוהן. אין דער צייט פון עוזיהו, דער אייניקעל פון יואש (755—805), האָט מלכות יהודה וויעדער דער־גרייכט צו מאַכט און רייכקייט. עוזיהו האָט פעראייניגט אין זיך די פעהיגקייטען פון אַ העלדישען קריעגספיהרער און אַ גוטען מושל. כדי צו בעשיצען דאָס לאַנד פון פיינדליכע אָנפאַלען האָט ער פערגרעסערט זיין חיל און האָט אויסגעבויט אַ סך פעסטונגען אין פערשיידענע ערטער; איבערהויפּט האָט ער בעפעסטיגט די מויערען פון ירושלים, האָט אויפגעבויט טהורמס, און האָט אוועק־געשטעלט אויף זיי גרויסע מאַשינען, וואָס וואַרפען שטיינער און פיילען. עוזיהו האָט זיך אויך אָבגעגעבען צו ענטוויקלען ערד־אַרבייט און מסחר. יהודה האָט געפיהרט האַנדעל מיט פעניציען און מצרים און איז געוואָרען אַלץ רייכער און רייכער. „דאָס לאַנד איז געוואָרען פול מיט זילבער און גאָלד, מיט פערד און רייטוועגען" — זאָגט אַ נביא פון יענער צייט. אָבער ווען דאָס רייכטום און דער אויסוועניגסטער גלאַנץ פון יהודה זיינען געשטי־גען, האָט מען דאָ אויך אָנגעהויבען ציהען צו וואוילטאָג און פער־דאָרבענע מדות, הגם ניט אין אַזאַ מאָס ווי אין מלכות ישראל. דער קעניג עוזיהו איז בכלל געווען אַ פרומער, נאָר אין די לעצטע

יאהרען פון זיין לעבען איז צווישען איהם און די כהנים פארגע־
קומען א צוזאמענשטויס. איינמאל איז ער אריין אין בית־המקדש
און האט געוואלט אנצינדען די קטרת אויפ'ן מזבח, וואס נאכ'ן
דין האבען עם געמעגט נאר די כהנים. דער תנ"ך דערצעהלט, אז
ווי נאר דער קעניג איז צוגענאנגען צום מזבח האט זיך ביי איהם
אויפ'ן שטערען בעוויזען אן אויסשלאג. נאכ'ן געזעץ האט א קרע־
ציגער געמוזט לעבען אבגעזונדערט און האט זיך ניט געטארט
ווייזען צווישען מענשען. זייענדיג געשטראפט מיט דער שרעק־
ליכער חולאת האט עוזיהו נאך ביים לעבען איבערגעגעבען די
קעניגליכע מאכט צו זיין זוהן יותם, וועלכער האט געוועלטיגט
פופצעהן יאהר.

אן אונרוהיגע צייט איז אנגעשטאנען אין יהודה אין די יאה־
רען פון יותם'ס זוהן אחז (739—724). אחז איז ארויף אויפ'ן
טראהן אין יענער צייט ווען פקח, דער מלך פון ישראל, און רצין,
דער מלך פון ארם, האבען געשלאסען א בונד געגען אשור. זיי
האבען פארגעלעגט דעם מלך פון יהודה ער זאל זיך אויך אנשליסען
אן דעם דאזיגען בונד געגען דעם אלגעמיינעם שונא. נאר אחז,
מורא האבענדיג פאר דער מעכטיגער אשור, האט ניט געוואלט
צושטעהן צום בונד. דעמאלט האט פקח און רצין ערקלערט קריג
אחז'ן. די ארמייען פון די פאראייניגטע מלכים האבען זיך אריינ־
גערישען אין יהודה און דארט געמאכט א גרויסען חורבן; זיי
האבען זיך שוין אפילו געניטען דערנעהנטערען צו ירושלים. אחז
איז געווען אין א פערצווייפעלטער לאגע. האט ער געשיקט צום
אסירישען קעניג, תגלת פלאסר, און איהם אזוי געזאגט: „איך
בין דיין קנעכט און דיין זוהן. קום און רעטע מיך פון די הענד
פון די מלכים פון ארם און ישראל, וועלכע געהען מיט געוועהר
געגען מיר!" דער אסירישער קעניג איז געווען זעהר צופריעדען
פון דער אונטערטעניגקייט פון אחז, וועלכער, אנשטאט זיך צו
פאראייניגען מיט אשור'ס פיינד, האט נאר הכנעה'דיג געבעטען
איהר שוץ, און ער האט באלד ארויסגעשיקט א חיל אין די לענדער
פון פקח און רצין, וועלכע האבען געגען איהם מורד געווען.

79 §. דער אונטערגאנג פון מלכות ישראל. אזוי שנעל
ווי פקח און רצין האבען זיך דערוואוסט אז אשור'ס חיל איז אנגע־

פאלען אויף זייערע לענדער, האבען זיי אבגעלאזט יהודה און זיך שנעל אומגעקערט יעדערער אין זיין מלוכה. אבער עס איז שוין געווען צו שפעט. תגלת־פלאסר האט אויסגענומען דמשק, די הויפטשטאדט פון ארם, אזן האט פערטריבען די אייגוואוינער אין א ווייטען לאנד; דעם קעניג רצין האט ער גענומען געפאנגען און איהם געטויט. די ארמ'ישע מלוכה איז צוגעשלאסען געווארען צו אסיריען — און האט שפעטער געקראגען דעם נאמען סיריען (פערקירצט פון אסיריען). נאכדעם איז תגלת־פלאסר ארויסגעטראטען אין מלכות־ישראל און האט אויסגענומען אין מזרח דעם גאנצען גלער, און אין צפון — די נחלות פון די שבטים נפתלי, זבולן און אשר. די דאזיגע לענדער האט ער אריינגענומען אין זיינע גרעניצען און זייערע אייגוואוינער האט ער אוועקגעפיהרט געפאנגען און זיי צושפרייט אין אלעווינקלען פון דעם גרויסען אסירישען קעניגרייך.

אויף אזא אופן איז פון מלכות־ישראל אבגעריסען געווארען א העלפט פון איהר לאנד (735). פקח איז געבליבען קעניג בלויז איבער'ן לאנד פון אפרים און די גאנץ־געבליבענע שכנ'ישע שבטים, אין וועלכע עס האט זיך געפונען די הויפטשטאדט שמרון. דאס געבליבענע לאנד האט אויך געמוזט אנערקענען די אויבערהערשאפט פון אסירישען קעניג און צאלען איהם ציגנ. א טייל פון פאלק איז געווארען אונצופריעדען מיט פקח'ן, וועלכער האט געבראכט אזא אונגליק אויפ'ן לאנד און מען האט געמאכט געגען איהם א פערשווערונג. דער אנפיהרער פון דער פערשווערונג, הושע בן־אלה, האט ג'הרג'עט פקח'ן און, מיט דער הילף פון די אסיריער, איז ער געווארען קעניג (734).

צעהן יאהר לאנג איז הושע געבליבען אונטערווארפען צו אשור. דאס האט איהם שווער געדריקט און ער האט געזוכט א געלעגענהייט זיך צו בעפרייען פון דעם פרעמדען יאך. וועז תגלת־פלאסר איז געשטארבען האבען זיך אין פאלעסטינא וויעדער אנגעפאנגען אונרוהען. די פעניציער פון צור און עטליכע אנדערע פעלקער זיינען אויפגעשטאנען געגען דער אויבערהערשאפט פון אשור. די אויפגעשטאנענע קליינע פעלקער האבען א סך געהאפט אויף דער הילף פון אשור'ס גרויסען געגנער — מצרים. די אלטע־

מיינע בעוועגונג האָט אריינגעצויגען אויף דעם מלך פון ישראל, און הושע האָט זיך אין דער שטיל פערבונדען מיט דעם עגיפטישען קעניג סאָ. פערלאָזענדיג זיך אויף דער הילף פון מצרים האָט הושע אויפגעהערט שיקען דעם יעהרליכען צינז צו תגלת־פלאסר'ס יורש, דעם „גרויסען מלך" שלמנאסר. אָבער ער האָט זיך אָבגענארט אין חשבון. וועו דער דערצערנטער שלמנאסר האָט זיך אריינגעריסען מיט א גרויסען חיל אין מלכות ישראל, האָבען די מצריים אפילו ניט געפרובט קומען די אידען צו הילף. די אסיריער האָבען געזומען די אידישע שטעדט איינע נאָך דער אנדערער און זיינען באלד צוגעקומען צו שמרון און האָבען זי בעלאגערט. נאָך פאר דער בעלאגערונג פון דער הויפטשטאָדט איז הושע געפאנגען געווארען פון די אסיריער, וועלכע האָבען איהם פערשפארט אין תפיסה (724). די בעלאגערטע איינוואוינער פון שמרון האָבען מיט גרויס מוט זיך געשטעלט געגען דעם שונא. דריי יאָהר האָבען די אסיריער בעלאגערט די גוט־בעפעסטיגטע אידישע הויפט־שטאָדט, וועלכע איז געפאלען שוין נאָכ'ן טויט פון שלמנאסר, אין דער צייט פון זיין נאָכפאלגער סרגון (721).

אז שמרון איז געפאלען האָט דער אסירישער הערשער בע־שלאָסען אויף אייביג צו פערניכטען מלכות ישראל. פאר דיעזען צוועק האָט ער זיך בענוצט מיט דעמזעלבען מיטל, וואָס די אסי־ריער פלעגען שטענדיג געברויכען וועו זיי פלעגען איינגענומען א פיינדליכע מדינה. ער האָט צעהנדליגער טויזענדער אידען אוועק־געפיהרט אין געפאנגענשאפט און האָט זיי צושפרייט איבער אלע ווינקלען פון זיין מלוכה: „אין חלח, חבור, ביים טייך גוזן און אין די שטעדט פון מדי". פון שמרון אליין האָט מען אוועקגעפיהרט 27,280 אידען. אָבער א סך האָבען בעוויזען זיך צו רעטטן, אנט־לויפענדיג אין דער שכנ'ישער מלכות יהודה. אין א יאָהר ארום נאָך דער מפלה פון שמרון (720) האָבען די האָרטינע פערבליבענע איינוואוינער וויעדער געפרובט מאכען אן אויפשטאנד. דאָס האָט וויעדער געפיהרט דערצו, אז א סך אידען זיינען מיט געוואלד אוועקגעשיקט געווארען אין וווייט לענדער. און אזוי האָבען שמרון און אנדערע אידישע שטעדט פערלאָרען דעם גרעסטען טייל פון זייערע איינוואוינער. זייענדיג פערטריבען אין וווייט לענדער

האָבען זיך די אידען אויסגעמישט מיט די דאָרטיגע היידנישע פּעלקער, און ענדליך זיינען זיי כּמעט איינגאַנצען פערשוואונדען צווישען זיי. אין די פערווייסטע אידישע שטעדט האָט דער אסירישער קעניג אריבערגעבראַכט און בעזעצט אסיריער, בבלים און כותים פון זיין אייגענער מלוכה. די דאָזיגע נייע איינוואוינער זיינען געווען געצענדיגענער, נאָר מיט דער צייט האָבען זיי איבערגענומען א סך אידישע מנהגים און גלויבענס. זיי האָבען זיך אויסגעמישט מיט דעם רעשט פון די דאָרטיגע אידען און צולעצט זיינען זיי געוואָרען א בעזונדערע האַלב־גרעצענדיגענערישע, האַלב־אידישע פעלקערשאפט, בעוואוסט אונטער'ן נאָמען „שמרונים".

אזוי איז אונטערגענגען מלכות ישראל, די מלוכה פון די צען שבטים, וועלכע האָט עקזיסטירט צוויי הונדערט און פופציג יאָר נאָכדעם ווי זי האָט זיך אָבגעטיילט פון מלכות יהודה. אונטערגענגען איז ניט נאָר די מלוכה, נאָר אויך א גרויסער טייל פון אידישען פאָלק, וועלכער איז פערשוואונדען צווישען די אזיאַטישע פעלקער. דאָס דאָזיגע אומגליק איז צוגעגרייט געוואָרען לאַנגזאַם. די צושפּאַלטונג פון דער מלוכה נאָך שלמה'ן איז געווען דער ערשטער קלאַפּ פאַר דער גאַנצקייט פון אידישען פאָלק. די צורים־ענע מלוכה האָט ניט געקענט ביישטעהן נענען די דרויסענדיגע שונאים. די גרעסערע העלפט איז חרוב געוואָרען; געבליבען איז נאָר די קלענערע — יהודה. פון דעם אידישען פאָלק זיינען געבליבען נאָר דער שבט יהודה און בנימין, א טייל פון דעם שבט לוי, און די רעשטען פון די צפון'דיגע שבטים, וועלכע זיינען אנטלאָפען קיין יהודה נאָכ'ן חורבן פון שמרון.

§ 80. דער קעניג אחז און ישעיה הנביא. דאָס מעכטיגע אשור האָט חרוב געמאַכט די האַרטנעקיגע מלכות־ישראל, אָבער זי האָט נעשוינט די הכנעה'דיגע יהודה. אחז, דער מלך פון יהודה, האָט אנערקענט דעם מלך פון אשור פאַר זיין אויבערהערשער. וועז תגלת־פּלאסר האָט שוין געהאַט איינגענומען א העלפט פון מלכות ישראל איז אחז אוועק קיין דמשק צו בעגריסען דאָרט דעם זיעגער און געווינען זיין פרייגרשאפט. אין דמשק האָט זיך אחז בעקענט מיט די אסירישע פיהרונגען און זיי זיינען איהם זעהר געפעלען געוואָרען. איבערהויפט האָט בייַ איהם אויסגענומען דער

געצענדיענערישער מזבח, אויף וועלכען דער זיענער פלעגט ברענגען קרבנות צום אסירישען גאָט. אחז האָט פון דמשק אַוועקגעשיקט צום כהן גדול אוריה אין ירושלים א צייכנונג פון דעם דאָזיגען מזבח און איהם בעפעהלען אויסצובויען פונקט אזא מזבח. אוריה האָט ערפילט דעם בעפעהל פון קעניג.

וועו אחז איז צוריקגעקומען פון דמשק האָט ער אָננעהויבען אייגפיהרען אין ירושלים דעם אסירישען דיענסט צו דער זון און די שטערען. ביים אריינגאַנג פון בית־המקדש האָט ער אַוועקגעשטעלט א רייטוואָגען מיט פערד לכבוד דעם גאָט פון דער זון. אחז איז אזוי ווייט אַוועק אין זיין געצענדיענסט, אז איינמאל וועו ער איז געווען אין א סכנה, האָט ער פערבראַנט איינעם פון זיינע זיהן אויפ'ן מזבח פון דעם אָבגאָט מלך. ער האָט זיין קינד געבראַכט פאר א קרבן צו שטילען דעם צאָרן פון דעם אָבגאָט. און א סך חשוב'ע לייט פון יהודה האָבען נאָכגעטהאָן דעם קעניג'ס מיאוס'ע מעשים. די פערדאָרבענקייט פון די מדות אין יהודה איז אלץ שטארקער געוואָרען און עס איז געווען א סכנה, אז זי זאל זיך ניט צעוואָקסען אזוי ווי אין מלכות ישראל. צום גליק איז געשעהן, אז וועו אחז איז געשטאָרבען, איז אויפ'ן טראָהן פון יהודה אַרויפ־ געטראָטען זיין זוהן, דער קלוגער און גאָטספאָרכטיגער חזקיהו (724), וועלכער האָט אָננעהויבען פיהרען דאָס לאַנד אין אידישען וייסט. וועו די אסירישער האָבען איינגענומען שמרון אין די ערשטע יאָהרען פון חזקיהו'ס קעניגען, האָבען די איינוואויינער פון יהודה געזעהן אין דעם די גערעכטע שטראָף פון גאָט פאר די זינד פון ישראל; זיי האָבען זיך אַראָבגענומען א מוסר און זיינען גערן צוגעשטאַנען צו זייער יונגען קעניג חזקיהו, וועלכער האָט זיך געזומען אויסוואָרצלען דעם געצענדיענסט און איינפיהרען א נייע אָרדנונג אין לאַנד.

אין די צייטען פון די מלכים אחז און חזקיהו האָט אין יהודה געלעבט דער גרעסטער אידישער נביא, ישעיה, דער זוהן פון אמוץ. זיין נביאות האָט זיך אָננעהויבען נאָך אין דער צייט פון אחז. יהודה איז דעמאָלט געווען שטאַרק רייך און האָט געלעבט בשלוה, נאָר איהרע גרויסע און רייכע לייט האָבען נאָכגעטהאָן די פער־ האָרבענע מדות פון די שמרונים. ישעיה האָט זיך תמיד געדרעהט

אין דער העבערער געזעלשאפט פון ירושלים און ביטער געשטראפט די דאזיגע געזעלשאפט פאר איהרע זינד. ער האט ארויסגעשטעלט פאר'ן פאלק יענע הויכע געזעלשאפטליפע און גייסטיגע אידעאלען, צו וועלכע עס האבען שפעטער אין משך פון א סך יאהרהונדערטען גערופען די גרעסטע לעהרער פון דער מענשהייט.

„ווי איז די געטרייע שטאדט אן אויסגעלאסענע געווארען! — רופט אויס דער נביא. — זי וועלכע איז פול מיט גערעכטיגקייט געווען! אין איהר פלעגט עהרליכקייט רוהען, און איצט — מערדערס (בלוין). דיינע פירשטען זיינען ווידערשפעניגער, קאמראדען פון גנבים, איטליכער האט ליעב געשאנקען און יאגט זיך נאך בעצאלונג. דעם יתום גיבען זיי ניט זיין רעכט און די קלאגע פון דער אלמנה קומט צו זיי ניט אן"... „וועה צו די וועלכע רוקען א הויז צו א הויז און נעהנטערען א פעלד צו א פעלד אז ס'איז מעהר קיין פלאץ ניטא, און איהר אליין בלייבט זיצען אינ'ם לאנד"... „צו וואס מיר אייערע פיעל אפפער? — זאגט גאט. וועו איהר קומט זיך ווייזען פאר מיין געזיכט, ווער בעט עס פון אייך איהר זאלט מיינע הויפען טראמפלען? ברענגט ניט אייערע ליגען-נעשאנקען; אייער ווייהרויך איז אן עקעל פאר מיר. אייערע מאנאט-פעסטען און אייערע פייערטעג האסט מיין זעלע. וויפיעל איהר זאלט ניט בעטען הער איך זיך ניט איין; אייערע הענד זיינען מיט בלוט געפילט. וואשט זיך אב, רייניגט זיך, טהוט-אב אייערע בייזע טהאטען פון מיינע אויגען, הערט-אויף שלעכטס צו טהאן. לערנט זיך גוטס טהאן, זוכט גערעכטיגקייט, אונטערשטיצט דעם אונטערדריקטען, גיט זיין רעכט דעם יתום, נעהמט זיך אן די קריוודע פון דער אלמנה!" (יהואש'ס איבערזעצונג).

ישעיה'ס נביאות ווערט בעזונדערס שארף אין דער צייט פון אחז, וועו מען האט אין ירושלים אנגעהויבען נאכמאכען די אסירישע ארדנונגען און איינפיהרען דעם געצענדיענסט. דער נביא האט געזעהן דעם אנפאל פון תגלת-פלאסר, וועלכער האט איינגענומען ארם און א העלפט פון מלכות ישראל, און ער האט פאראויסגעזאגט יהודה דעמזעלבען סוף, אויב זי וועט זיך ניט פארבעסערען. ער האט אבגעלאכט פון אחז'ן, וואס ער שרעקט זיך אזוי און בויגט

זיך שקלאפיש פאר'ן אסירישען מלך. „אשור — דאָס איז נאָר א שטעקען אין די הענד פון דעם צאָרנדיגען גאָט. קען די האָק זיך שטעלען העכער פון דעם העקער? קען די זעג שטאָלצירען איבער דעם, וואָס זענט מיט איהר?" דער פערבלענדטער אחז האָט מורא געהאט פאר'ן שטעקען אָבער ניט פאר גאָט, אין וועמעס הענד דער שטעקען, אשור, איז נאָר א בלינדער געצייג. דער נביא האָט פאָראויסגעזאָגט, אז די שטאָלצע אשור, פאר וועלכער עס האָבען געציטערט אלע פעלקער, וועט אונטערגעהן. ער האָט אויך נביאות געזאָגט וועגען דעם שיקזאל פון דמשק, שמרון, צור, מואב, מצרים און אנדערע מלוכות.

ישעיה'ס רעדעם האָבען איבערראשט מיט זייער קראפט און שהנקייט. אין א צייט פון שווערער פערדאָרבענקייט האָט דאָס מעכטיגע וואָרט פון דעם נביא געווקט דאָס געוויסען פון פאלק. ישעיה האָט געהאט א סך תלמידים און נאכפאלגער צווישען די בעסערע מענשען פון יהודה, און די האָבען געראטעוועט האָס פאלק פון פאלען. ישעיה האָט נאך אויך דערלעבט בעסערע צייטען, וועו אויפ'ן טראָהן פון יהודה איז ארויפגעטראָטען דער גאָטספאָרכטיגער חזקיהו, וועלכער האָט אויסגעראָט אלע שלעכטע אַרדנונגען, וואָס זיינען אויסגעפיהרט געוואָרען פאר זיין פאָטער אחז. די נבואות פון ישעיה וועלען דעמאָלט ליכטיגער און מונטערער. דער אידעאל פון א גוטען הערשער און א גליקליכען לאנד שטעלט זיך פאר דעם נביא אין פאלגענדען בילד:

„עס וועט ארויסגעהן א צוויג פון ישי'ס שטאם (דוד'ס דינאסטיע), און א ריטעל וועט פון זיינע וואָרצלען ארויסוואקסען, און עס וועט רוהען אויף איהם (דעם קענig) דער גייסט פון גאָט, דער גייסט פון קלוגהייט און פערשטאנד, דער גייסט פון ענטשלאָסענהייט און העלדישקייט, דער גייסט פון וויסען און גאָטספאָרכטיגקייט... ער וועט משפט'ען מיט גערעכטיגקייט די נויטבעדערפטיגע, און ער וועט אורטיילען מיט ריכטיגקייט די נערריקטע פון לאנד. גערעכטיגקייט וועט זיין דער גארטעל ארום זיינע לענדען (ד. ה. ער וועט זיך ניט צושיידען דערמיט). און א וואָלף וועט וואוינען מיט א שעפס, און א טיגער וועט ליגען מיט א ציקעלע, און א קאלב און א יונגער לייב און א

פעטער רינד אינאיינעם, און א קליין קינד וועט זיי פיהרען. און א קוה און א בער וועלען זיך צוזאמען פיטערען, צוזאמען וועלען זייערע יונגע ליגען, און דער לייב וועט אזוי ווי דער רינד — שטרוי עסען. און א זויגלינג וועט זיך שפיעלען ביי דעם לאך פון א פיפערנאטער, און אויף דער נאָרע פון א גיפטיגער שלאנג וועט אן ענטוועהנט קינד זיין האנד אויסשטרעקען. זיי וועלען

ישעיה'ס טרוים פון אייביגען שלום.

ניט טהאָן קיין בייז און זיי וועלען ניט שאָדען טהאָן אויפ'ן גאנצען הייליגען בארג מיינעם, דען די נאנצע ערד וועט זיין פול מיט ערקענונג פון נאָט, אזוי ווי האָם וואסער פערדעקט דעם ים" (יהואש'עם איבערזעצונג).

פאר'ן בליק פון דעם נביא טראָגט זיך ניט א בילד פון א ווילדער, קריעגערישער מלוכה, וואָס בעזיעגט די גאנצע וועלט מיט'ן

שווערד, נאָר דער אידעאל פון א פריערליכען פאָלק, וואָס ווערט רעגירט מיט גערעכטיגקייט, וואָס שטרעבט צו מאכען גלייך די שוואכע מיט די שטארקע, און צו אָבשאפען די אונטערשיידען צווישען די קלאסען. יהודה דארף זיך ניט וועלען גלייכען צו אשור, „די שטילע וואסערען פון שלח (א קלוינער טייך אין ירושלים) — מיט די מעכטיגע שטורמישע וואסערען פון פרת", וואָס פערטרינקען די ערד ווייט און ברייט. די אידישע מלוכה דארף זיין אן אינערליך שטארקע און גערעכטע מלוכה, און ניט קיין קריענערישע וועלט־מאכט, וואָס איהר כח בעשטעהט אין געוואלט, און איהר רעכט — אין פויסט. נאָך מעהר, דאָס אידישע פאָלק דארף דערגרייכען אזא הויכע מדרגה, אז עס זאָל דיענען פאר א ביישפיעל צו אנדערע פעלקער און זאָל זיך פערבינדען מיט זיי אין ענגער, גייסטיגער איינהייט.

„אין דעם ענד פון די טעג — זאגט ישעיה — און פעסט אויפגעשטעלט וועט זיין דער בארג פון גאָט'ס הויז, אויף דעם שפיץ פון די בערג, אויפגעהויבען איבער אלע הויכע ערטער וועט ער זיין. און עס וועלען שטראָמען צו איהם אלע נאציאָנען. און פיעל פעלקער וועלען גיהן און וועלען זאָגען: קומט, לאָזען מיר ארויפשטייגען צו דעם בארג פון דעם אייביגען, צו דעם הויז פון יעקב'ס גאָט, און ער וועט אונז לערנען פון זיינע וועגען, און מיר וועלען אין זיינע שטעגען גיהן, דען פון ציון קומט ארויס די לעהרע, און גאָט'ס וואָרט — פון ירושלים. און ער וועט אורטיילען צווישען די נאציאָנען און רעדען וועט ער צו די פעלקער. און זיי וועלען איבערשמידען זייערע שווערדען אין פלאָראייזענס און זייערע שפיזען אויף גאָרטען־מעסערס. א פאָלק קעגען א פאָלק וועט מעהר קיין שווערד ניט אויפהויבען און זיי וועלען מעהר ניט לערנען קיין קריעג" (יהואש'ס איבערזעצונג).

צוועלפטער קאפיטעל.

מלכות יהודה אין דער צייט פון דער הערשאפט פון אשור און בבל.

(586—720 פאר קריסטל. צייטר.)

§81. חזקיהו. זינט דער צייט פון דוד המלך איז אויפ'ן טראהן פון יהודה ניט געזעסען נאך א קעניג, וואס זאל זיין אזוי גאטספארכטיג און איבערגעבען צו די אינטערעסען פון פאלק ווי חזקיהו (696—274). אין די ערשטע יאהרען פון זיין קעניגען האט חזקיהו געזוכן די מפלה פון שמרון און דעם אונטערגאנג פון מלכות־ישראל, און ער האט געוואלט פערהיטען יהודה פון דעם ביטערען גורל פון איהר זינדיגער שוועסטער שמרון. דעריבער האט ער זיך אוועקגעשטעלט פאר א ציעל צו בעפעסטיגען אין לאנד דעם אמת'ן גלויבען, געזעצליכקייט און אָרדנונג. מיט גרויס פלייס האט זיך דער יונגער מלך געזוכט אויסוואַרצלען דעם אסירישען געצענ־דיענסט, וואס זיין פאטער אחז האט פערפלאנצט. אויף זיין בעפעהל האט מען פערניכטעט אלע געצענבילדער; מען האט אויך צובראכען די קופערנע שלאנג, צו וועלכער דער פראסטער המון האט זיך געבוקט ווי צו א גאט, וואס היילט פון קראנקהייטען. חזקיהו האט פארבאטען צו בויען מזבחות צו גאט אויף הויכע ערטער (במות) אין פערשיידענע שטעדט און דערפער; ער האט געפאדערט, אז אין די גרויסע ימים־טובים זאלען אלע עולה־רגל זיין קיין ירושלים. ער האט געהייסען ארויסוואַרפען פון בית־המקדש די געצענבילדער, וואס זיינען דארט נעשטאנען, האט ארויסגע־טריבען די אומווירדיגע כהנים און לויים. עס איז אויך דאס ניי איינגעפיהרט געוואָרען דער גאטעסדיענסט לויט די אלטע מנהגים פון פאלק. די כהנים פלעגען ברענגען קרבנות פון הויזליכע פיה אויפ'ן מזבח פון ה', און די לויים פלעגען זינגען אין כאר לויב־געזאנגען צו גאט און פלעגען בעגלייטען זייער געזאנג מיט מוזי־קאלישע אינסטרומענטען. בעזונדערס פרעהליך פלעגט מען פייערען

פסח, וועו קיין ירושלים פלעגט זיך צוזאמענקומען דאס פאלק פון אלע עקען לאנד. אין דער צייט פון אזעלכע יום־טוב'דיגע פערזאמלונגען פלעגט זיך דער קעניג מתקרב זיין צום פאלק, פלעגט מתפלל זיין און זיך פרעהען מיט איהם צוזאמען. חזקיהו האט מקרב געווען די נביאים און איבערהויפט האט ער געשעצט דעם גרויסען נביא ישעיהו.

וועו חזקיהו האט איינגעארדענט די אינוועניגסטע ענינים פון דער מלוכה, האט ער זיך נענומען צו פערשטארקען איהר מעמד צווישען די פעלקער. פון אחז'ס צייטען אן איז יהודה געשטאנען אונטער דער אויבערהערשאפט פון אשור און האט איהר געצאלט צינז; אבער חזקיהו האט געוואלט בעפריען זיין לאנד פון דער דאזיגער אונטערוואַרפענקייט. אין יענער צייט האט אין אשור געקעניגט דער שטאלצער סנחריב, וועלכער האט געשטרעבט איינצונעהמען נייע לענדער און אפילו דאס גרויסע מצרים. דער עגיפטישער מלך תרהקה האט זיך געגרייט צו מאכען א ווידערשטאנד געגען די אסיריער. האט חזקיהו געשלאסען א בונד מיט דעם עגיפטישען מלך, כדי צוזאמען צו קעמפפען געגען דעם אלגעמיינעם פיינד. תרהקה האט צוגעזאגט חזקיה'ן, אז ווי נאר די אסיריער וועלען אנפאלען אויף יהודה וועט אן עגיפטישער פערד־חיל קומען די אידען צו הילף. ישעיה'ן איז דער בונד ניט געפעלען און ער האט געזאגט, אז מען דארף ניט טרויען די הבטחות פון די פאלשע מצריים. „גאט — האט ער געזאגט — וועט אויסשטרעקען זיין האנד, און עם וועט זיך אויסגליטשען דער העלפער, און עם וועט אומפאלען דער געהאלפענער, און ביידע צוזאמען וועלען אומקומען". אבער חזקיהו, געשטיצט פון זיינע הויפלייט, האט דאס מאל ניט געפאלגט דעם נביא. דער קעניג האט אנגענומען אלע מיטעל צו בעפעסטיגען ירושלים אין פאל דער שונא זאל קומען. ארום דעם מויער פון דער אלטער פעסטונג האט ער אויפגעשטעלט נאך איינעם, האט ביידע מויערן בעפעסטיגט מיט טהורמס, האט זיי ארומגעגראבען מיט גראבענס, האט צוגעגרייט א סך געווער, האט דורכגעצויגען וואסער אין שטאדט אריין און די קוואלען און שטראמען הינטערן שטאדט האט ער געהייסען פערשיטען, כדי דער שונא זאל ניט האבען קיין וואסער צו טרינקען אין דער צייט פון

דער בעלאנגרונג. נאכדעם האט חזקיהו זיך ערקלערט אונאב־
העגיג פון דער אויבערהערשאפט פון אשור (703).

§ 82. סנחריב'ס אנפאל. אין דער צייט וועו חזקיהו האט
מורד געווען געגען אשור, איז סנחריב געגאנגען מיט א גרויסען
חיל געגען מצרים. וועו סנחריב האט זיך דערוואוסט פון דעם
בונד צווישען יהודה און מצרים, האט ער בעשלאסען פריהער צו
אונטערטעניג מאכען יהודה, וועלכע איז געלעגען אויף זיין וועג.
די אסיריער האבען זיך אריינגערישען אין יהודה און האבען אנגע־
הויבען פערווויסטען שטעדט און בערויבען די איינוואוינער. זייער
לאגער האט זיך געפונען נעבען לכיש, ניט ווייט פון ירושלים.
פון דאנען האט סנחריב געשיקט דריי הויפטלייט מיט א מחנה חיל
קיין ירושלים, מיט דער פאדערונג די שטאדט זאל זיך אונטער־
געבען. די שלוחים האבען פערלאנגט צו זעהן דעם קעניג אליין,
אבער חזקיהו האט ארויסגעשיקט צו זיי זיין הויף־פערוואלטער
אליקום און צוויי הארען. די שלוחים זיינען זיך צוזאמענגעקומען
ביי דעם פעסטונג־מויער פון ירושלים; אויף דעם דאזיגען מויער
זיינען ארויפגעגאנגען די צושראקענע איינוואוינער פון שטאדט
צו זעהן וואס דא וועט פארקומען. איינער פון די אסירישע שלוחים,
רבשקה, האט זיך געוועדט צו די אידישע פארשטעהער מיט
פאלגענדע וועדטער: „זאגט צו חזקיהו אין דעם נאמען פון דעם
גרויסען קעניג פון אשור: אויף וועמען פערלאזטו זיך, וואס דו
האסט מורד געווען געגען מיר? אומזיסט שטיצסטו זיך אויף
מצרים, דעם צובראכענעם שטעקען, וואס קען זיך אריינשטעקען אין
דער האנד פון יענעם, וואס שפארט זיך אויף איהם אן און זי דורכ־
שטעכען. צי קענסטו זיך פארמעסטען אין כח אפילו מיט דעם
קלענסטען פירשט, וואס דיענט מיין הערשער?" נאכדעם האט
רבשקה זיך געוועדט צו די דערשראקענע איינוואוינער, וואס
זיינען געשטאנען אויפ'ן מויער, און האט הויך געזאגט: „לאזט
זיך ניט פערפיהרען פון דעם קעניג חזקיהו, וואהרום ער וועט אייך ניט
רעטען פון די הענד פון דעם אסירישען קעניג. זאל ער אייך ניט
טרייסטען מיט דער האפנונג, אז גאט וועט אייך העלפען און די
שטאדט וועט ניט אריינפאלען אין אונזערע הענד. צי האבען דען
די געטער פון אנדערע פעלקער גערעטעט זייערע לענדער פון אונ־

זערע הענד?" די אידען וואס זיינען געשטאנען אויפ'ן מויער האבען גארנישט געענטפערט. וועו די אידישע שלוחים האבען זיך צוריקגעקעהרט אוו האבען איבערגעגעבען חזקיה'ן די ווערטער פוו רבשקה, איז דער קעניג שטארק אונרוהיג געוואָרען. ער האט געבעטען ישעיה'ן מתפלל צו זיין צו גאט, אז ער זאל רעטטען ירושלים. ישעיה איז געווען גערוהרט פוו דעם קעניג'ס הכנעה אוו האט איהם באלד בערוהיגט אוו געזאגט, אז גאט וועט ניט געבעו דעם זיעג צו סנחריב'ן, וועלכער האט אזוי גראב געשפאט פוו דעם אידישען פאלק אוו זיין גאט.

בשעת עס זיינען אנגעגאנגען די פערהאנדלונגען צווישען דעם אסירישען אוו דעם אידישען מלך, איז תרהקה, דער קעניג פוו מצרים, ארויס מיט א גרויסען חיל געגעו די אסיריער. דעמאלט האט סנחריב אבגעלאזט יהודה אוו איז אוועק צו דער גרעניץ פוו מצרים, צו בעגעגעגעו תרהקה. פוו וועג האט סנחריב וויעדער געשיקט צו חזקיהו א בריעף מיט סטראשונקעם אוו מיט דער פאדערונג — זיך באלד אונטערצוגעבעו צו דער אסירישער הערשאפט. אבער חזקיהו איז געווען ערמוטיגט מיט דער הילף פוו מצרים אוו האט זיך ענטזאגט צו ערפילען די דאזיגע פאדערונג. צוזאמעו מיט'ן גאנצען פאלק האט ער אין בית־המקדש היים מתפלל געווען פאר דער בעפרייאונג פוו דעם פאטערלאנד. ישעיה האט אונטערגעהאלטעו דעם מוט פוו פאלק מיט זיינע וואונדערליכע נבואות, אין וועלכע ער האט פאראויסגעזאגט א גיכע מפלה אויף דעם אסירישען חיל. אוו ווירקליך, אין גיכעו האט זיך פערשפרייט די נאכריכט, אז סנחריב'ס גרויסער חיל, וואס איז געגאנגען אויף מצרים, געהט אין אייליגיש צוריק (701). צווישעו פאלק האט מעו געערדט, אז גאט האט אנגעשיקט א מגפה אויף די אסיריער אוו אז א „מלאך פוו גאט" האט פערטיליגט אין זייער לאגער 185,000 מאו אין איין נאכט. אין מצרים האט מעו דערצעהלט, אז איינמאל ביינאכט האט א ריעזיגע מחנה פעלד־מייז צוגריזעט די קליידער, שיך אוו געווער פוו די אסיריער, וועלכע האבען דעריבער געמוזט אבטרעטעו. סנחריב אליין איז אנטלאפעו קיין ניגוה.

ישעיה'ס נבואה אויף'ן שטאלצעו שונא איז מקוים געוואָרען

און ירושלים איז נערעטט געוואָרען פון חורבן. אין די לעצטע יאָהרען פון חזקיהו'ס לעבען האָט יהודה וויעדער געגאָסען רוה און פריעדען. נאָך א קעניגען פון אכט־און־צוואַנציג יאָהר, איז דער פרומער חזקיהו געשטאָרבען און איז בענראָבען געוואָרען אין קעניגליכען קבר פון דוד.

§83. דאָס פאַלען פון דער אמונה אין מנשה'ס צייטען. נאָך חזקיהו'ס טויט זיינען אין דעם אינוועניגסטען לעבען פון יהודה פאָרגעקומען ענדערונגען צום ערגערען. חזקיהו'ס זוהן מנשה האָט ניט נאָכגעטהאָן זיין גאָטספאָרכטיגען פאָטער, נאָר זיין נעצענדיענערישען זיידען (640—695). מנשה איז אַלט געווען צוועלף יאָהר ווען זיין פאָטער איז געשטאָרבען. דערמיט האָבען זיך בענוצט אחז'ס אַלטע ראָטגעבער און הויפלייט, וועלכע זיינען געווען איבערגעבען צום נעצענדיענסט און זיינען אין חזקיהו'ס צייטען דערוווייטערט געוואָרען פון הויף. זיי האָבען נענומען דעם יונגען קעניג אין זייערע הענד און האָבען צוערשט רעגיערט אין זיין נאָמען, און נאכהער האָבען זיי איהם אַליין אויסגעלערנט צו פיהרען זיך ווי זיי האָט זיך געוואָלט. מנשה האָט אָבגעשאפט אַלע פערבעסערונגען וואָס חזקיהו האָט איינגעפיהרט. ער האָט ניט געפאָדערט פון די איינוואוינער פון דער פראָווינץ, אז זיי זאָלען אין די גרויסע ימים־טובים קומען קיין ירושלים צו דיענען גאָט אין בית־המקדש, נאָר ער האָט ערלויבט צו בויען אומעטום מזבחות אויף הויכע ערטער און דאָרט מקריב זיין קרבנות. די אַלט־כנענ'ישע היידנישע פאָרמען פון גאָטעס־דיענסט האָבען נע־קראָגען דיזעלבע רעכט וואָס די אידישע. אין ירושלים האָט געהערשט א גרויסע צומישענישע פון רעליגיעזע צערעמאָניעס. דאָ זיינען נעבויט געוואָרען אי מזבחות לכבוד בעל, אי נעצענבילדער פון אשרה, אי אַלטאָרען צו די שטערען. היידנישע אָבגעטער און מזבחות האָבען זיך געפונען אפילו אויף די פלעצער און הויפען, וואָס זיינען געלענען ארום בית־המקדש. אין טאל פון בן הנום, הינטער'ן שטאָדט, איז געשטאַנען א מזבח, אויף וועלכען מען פלענט מקריב זיין קליינע קינדער צום אָבנאָט מלך, וועלכער האָט דאן געוואונען ממשלה אין יהודה. דער נעצענדיענסט איז געווען פערבונדען מיט אויסגעלאָסענקייט און גראָבע אבערגלויבענס. אין לאָנד האָבען זיך

*

פערפיהרט אויסגעלאסענע פריסטערינס, מכשפים, צויבערער און טויטען־בעשווערער (בעלי־אב). די נביאים און כהנים וועלכע האָבען אויפגעהויבען זייער שטימע געגען די דאָזיגע היידנישע מעשים זיינען אויסגעשטאַנען שוידערליכע רדיפות. דער גרויסער נביא ישעיה האָט שוין דעמאָלט ניט געלעבט. עס איז פאַראַן אַן אַלטע תלמוד'ישע לעגענדע, וואָס דערצעהלט, אַז ישעיה האָט זיך בעהאַלטען פון די פערפאָלגונגען אין אַן אויסגעהוילטען צעדער־בוים, נאָר דער מלך מנשה האָט איהם דאָרט געפונען און געהייסען צוזעגען דעם נביא צוזאַמען מיט'ן בוים. אָבער ישעיהו'ס תלמידים האָבען מיט זעלבסטאויפאָפּפערונג געטהאָן ווייטער זיין אַרבייט, האָבען געשטראָפט דעם קעניג און דאָס פאָלק פאַר זייערע פער־ברעכענס און געשראָקען מיט גאָט'ס צאָרן. אין יענער צייט האָט אשור וויעדער אונטערטעניג געמאַכט יהודה, און מנשה האָט געמוזט טראָגען דעם שווערען יאָך.

מנשה האָט געקעניגט קרוב צו פופציג יאָהר. זיין זוהן אמון (640) איז אויפ'ן צווייטען יאָהר פון זיין קעניגען געפאַלען אַ קרבן פון אַ פערשווערונג פון זיינע הויפלייט. פאַר'ן קעניג פון יהודה איז ערקלערט געוואָרען אמונ'ס אַכט־יעהריגער זוהן יאשיהו (638—608).

§ 84. **די בענייאונג פון דער רעליגיאָן אין יאשיהו'ס צייטען.** כל זמן יאשיהו איז געווען קליין האָבען אין זיין נאָמען רעגירט דיזעלבע האַרען, וועלכע האָבען אין די פריהערדיגע צייטען געמאַכט פון יהודה כמעט אַ היידנישע לאַנד, אונטערוואָרפען צו די אַסירישע מלכים. נאָר ווען דער קעניג איז עלטער געוואָרען און איז צוגעטראָטען צו די ענינים פון דער מלוכה, האָט ער פערשטאַנען די גאַנצע פאַלשקייט פון די פריהער־דיגע פיהרונגען; ער האָט זיך אַלץ מעהר מתקרב געווען צו דער פּאַרטיי פון די נביאים, וועלכע האָבען געשטרעבט צו איבערבויען דאָס אינוועניגסטע לעבען.

זיך שטיצענדיג אויף דער דאָזיגער פּאַרטיי האָט דער מלך יאשיהו בעשלאָסען נאָכצוטהאָן דעם ביישפּיעל פון זיין עלטער־זיידען חזקיהו און האָט זיך גענומען איבערבויען דאָס אינוועניגסטע לעבען פון דער מלוכה. קודם־כל האָט ער געהייסען די כהנים

קלייבען געלט און רופען מייסטערס צו פערריכטען דעם בית־המקדש, וועלכער איז שוין פערעלטערט געוואָרען. אין דער צייט פון דער אַרבייט האָט מען אין איינעם פון די חדרים פון בית־המקדש געפונען אַ כתב־יד, אין וועלכען עס זיינען געווען פאַר־שריבען די אַלטע געזעצען און לעהרען פון משה (דאָס איז געווען דער לעצטער ספר פון חומש, דער ספר „דברים" אָדער „משנה תורה"). דער כהן גדול חלקיהו, וועלכער האָט דעם כתב־יד גע־פונען, האָט איהם איבעגעגעבען דעם קעניגליכען מזכיר, און יענער האָט עס געבראַכט פאַר'ן קעניג. דער געפונענער ספר האָט אַלעמען פערוואונדערט מיט זיין אינהאַלט, בפרט ווייל ער האָט פאָראויס־געזאָגט וואָס עס וועט פאָרקומען מיט די אידען. אין ווייכע, ריהרענדע ווערטער בעט דאָרט משה רבנו די אידען, זיי זאָלען אָבהיטען די געבאָטען פון דעם ריינעם גלויבען און פון דער ריינער מאָראַל און ניט נאָכטהאָן די געצענדיענער. דער גרונד־געדאַנק פון דעם ספר דברים בעשטעהט דערין, אַז דער איינציגער אי־דישער גאָט איז אַל־פאָלקאָם און אַל־גוט, וועלכער האָט אויס־דערוועהלט דאָס אידישע פאָלק פון אַלע פעלקער און האָט איהם איבערגעגעבען די גרויסע אמת'ן פון גלויבען, גוטסקייט און מענ־שענליעבע. ווי אַ גוטער פאָטער זאָרגט פאַר זיינע קינדער, אַזוי זאָרגט דער אידישער גאָט פאַר זיין פאָלק און פאָדערט פון איהם נאָר ער זאָל געטריי אָבהיטען די געבאָטען, וואָס זיינען איהם געגעבען געוואָרען. די געבאָטען — דאָס זיינען אַ רייה גע־זעצען, וועלכע פעריכערען רוה און גליק סיי פאַר דעם יחיד, סיי פאַר דעם כלל. איינפאַכע מדות, אַ ריינער גלויבען, אמת און גערעכטיגקייט, און דער עיקר — זאָרגען פאַר די שוואַכע און שוצלאָזע פון דער געזעלשאַפט — דאָס זיינען די יסודות פון תורת משה. דאָס איז אַ גאַנצע סיסטעם פון מאָראַל און צוזאַמענלעבען, וואָס מיט איהר הויכען גייסט האָט זי ניט קיין גלייכען צווישען אַלע רעליגיאָנען פון דער וועלט. אָבער צו דער־זעלבער צייט איז דאָ ניטאָ קיין שטרעבען צו אונמעגליכעס: אַלע דינים און געזעצען האָבען צו טהאָן מיט'ו לעבען און קענען פערווירקליכט ווערען. „דאָס געזעץ וועלכען איך גיב דיר — זאָגט משה צום פאָלק — איז ניט אונדערגרייכבאַר פאַר דיר און ניט

*

ווייט פון דיר. עס איז ניט אויפ'ן הימעל און ניט אויף יענער זייט ים, נאר אויף דיינע ליפען און אין דיין הארצען, און אן דיר הענגט אב דו זאלסט עס ערפילען". צוזאמען מיט די ווייכע רייד זיינען אויך דא הארטע ווערטער, געוועגדט צו יענע דורות, וועלכע וועלען אבטרעטען פון גאט'ס געבאטען. פאר עובר זיין אויף די דאזיגע געבאטען, האט משה געוואָרענט, וועט קומען גאט'ס שטראף, וועלכע וועט בעשטעהן אין פאלקס־אונגליקען, אין מפלות פאר דער מלוכה, און אפילו אין דעם פאלשטענדיגען אונטערגאנג פון דער מלוכה.

וועו דער קעניגליכער שרייבער האט פארגעלייענט אין פאלאץ דעם הייליגען כתב־יד, איז דער קעניג נשתומם געוואָרען פון זיין אינהאלט. ער האט איצט פערשטאנען ווי ווייט דאס אידישע פאלק איז אבגעטראטען פון די הייליגע געזעצען, וואס משה האט געגעבען די אידען, און ער האט מורא געהאט, אז די שרעקליכע אומגליקען, וואס דער גרויסער געזעצגעבער האט פארויסגעזאגט, וועלען באלד טרעפען דאס לאנד יהודה. אין גרויס שרעק האט יאשיהו געשיקט זיינע מקורבים קיין ירושלים צו דער נביאה חולדה צו פרעגען ביי איהר צי דארף דאס פאלק זיך ריכטען אויף גאט'ס שטראף פאר די זינד פון די לעצטע דורות. די נביאה האט געענט־ פערט, אז גאט האט שוין לאנג בעשלאסען צו שטראפען דאס אידישע פאלק פאר זיינע זינד, נאר אזוי ווי דער קעניג יאשיהו האט שלום געמאכט מיט זיין גאט, וועט אין זיין צייט ניט קומען דאס אומגליק, וואס וואָרט אויף יהודה.

בערוהיגט פון דער דאזיגער נבואה האט יאשיהו צוזאמענ־ גערופען דאס פאלק אין בית־המקדש. דא, שטעהענדיג אויף א בימה, האט ער פארגעלייענט אויפ'ן קול דעם נייעם הייליגען ספר און האט געצוואונגען די צוהערער צו געבען א צוזאג, אז זיי וועלען אבהיטען די הייליגע געזעצען, וואס זיינען דארט פערשריבען. דאס פאלק האט צוגעזאגט. נאכדעם האט דער קעניג זיך פליסיג געענ־ מען אויסצוראטען דעם געצענדיענסט. די מזבחות, בילדער און סטאטוען פון די געטער זיינען צושטערט געוואָרען. אלע געצענ־ בילדער וואס זיינען געווען אין בית־המקדש האט מען ארויסגע־ וואָרפען און פערברענט, און דער רייטוואָגען מיט די פערד לכבוד

דעם גאָט פון דער זון, וואָס איז געשטאַנען פאַר'ן טהיר פון בית־המקדש, האָט מען פערניכטעט. די פּריסטער און פּריסטערינס פון די אָבגעטער זיינען אַרויסגעטריבען געוואָרען פון לאַנד. און וועג פון דעם געצענדיגענסט איז שוין קיין זכר ניט געבליבען אין גאַנצען לאַנד, האָט אין פּריהלינג דער קעניג צונויפגערופען דאָס פאָלק פון אַלע שטעדט קיין ירושלים דאָרט צו פייערען דעם יום־טוב פּסח אַזוי ווי עס פאָדערט דאָס געזעץ. אויף אַזא אופן איז אין יהודה אויך דאָס ניי איינגעשטעלט געוואָרען א ריין אידיש לעבען. דעם גאָטספּאַרכטיגען יאשיהו האָט מען שטאַרק געריהמט און מען פלעגט איהם פערגלייכען מיט דעם פרומען חזקיהו און אפילו מיט דוד'ן. אין זיין צייט האָבען די נביאים געקראָגען א שטאַרקען איינפלוס אויף די ענינים פון דער מלוכה.

דער גרעסטער נביא אין יאשיהו'ס צייטען איז געווען ירמיהו, וועלכער האָט געשטאַמט פון די כהנים. נאָך אין זיין פריהער יוגענד האָט ירמיהו דערשפּירט אין זיך א נביאי'שען גייסט. אין זיין נביאי'שער בעגייסטערונג פלעגט ירמיהו זאָגען דעם ביטערען אמת אלעמען: דעם מלך, די כהנים, די הארען און דעם פּראָסטען פאָלק. ער האָט געשטרעבט צו פיהרען די אויסוועניגסטע פאָליטיק פון לאַנד און דאָס גייסטיגע לעבען פון פאָלק לויט די גרויסע געבאָטען פון „משנה תורה". אין גיכען האָט ירמיהו פערנומען אין יהודה יענעם גרויסען אָרט, וואָס עס האָט אמאָל פערנומען דער נביא ישעיהו.

§ 85. דער קאַמפּף מיט מצרים; יהויקים. אין די לעצטע יאָהרען פון יאשיהו'ס קעניגען האָבען זיך אויפ'ן מזרח אָנגעהויבען גרויסע פעלקער־בעוועגונגען, וועלכע האָבען געענדערט דעם שיקזאל פון א סך מלוכות. די הערשערין פון אַזיען, די שטאָלצע אשור, האָט שוין געהאַלטען נאָהנט ביים פאַלען. עס האָבען זיך פון איהר אָבגעריסען איהרע גרעסטע פראָווינצען: מדי און בבל. די אָבגע־ריסענע פראָווינצען האָבען אָנגעהויבען שרעקען זייער געוועזענע אויבערהערשערין און איהר הויפּטשטאָדט נינוה. אין יהודה האָט זיך געשטאַרקט די האָפנונג צו בעפרייען זיך פון דער אסירישער אויבערהערשאפט. געגען אשור האָט אויך נעאַרבייט איהר אַלטער שונא מצרים. דער עניפּטישער פּרעה נכו האָט געוואָלט קריגען א

חלק פון דער צופאלענער אסירישער מלוכה, האָט ער זיך געלאָזט געהן מיט א גרויסען חיל צום טייך פרת. אָבער כדי צו דערגרייכען דעם בעשטימטען פלאַץ, האָט דאָס עגיפטישע חיל געמוזט דורכגעהן דורכ'ן לאַנד יהודה. יאשיהו האָט בעשלאָסען ניט צו לאָזען די מצריים דורכגעהן זיין לאַנד, וואָרום ער האָט מורא געהאַט, אז וועלען זיי פאַרערן אונטערטעניגקייט אויף פון יהודה, וועלכע האָט געצאָלט צינז צו אשור. און ער איז אַרויס מיט א גרויסען חיל געגען נכו און האָט איהם פאַרשטעלט דעם וועג. ביים טהאָל מגידו, נעבען די כרמל בערג, האָבען זיך די פיינדליכע ארמעען בעגעגענט און עס איז פאַרגעקומען א שלאַכט, וואָס האָט זיך געענדיגט אומגליקליך פאר די אידען: דער אידישער חיל איז צושלאָגען געוואָרען און יאשיהו אליין איז טויטליך פערוואונדעט געוואָרען (608). די דיענער האָבען באלד אוועקגעפיהרט דעם גוסס'ן מלך קיין ירושלים. די איינוואוינער פון ירושלים האָבען בעגעגענט דעם טויטען קערפער פון זייער קעניג מיט יאָמער און געווויין.

די מפלה ביי מגידו האָט געמאַכט יהודה אונטערטעניג צו מצרים. וועלכע האָט צוגענומען ביי אשור גאַנץ ארם, אַדער סיריען, האָט ער זיך ערקלערט פאר אויבערהערשער אויף איבער דער שכנ'ישער יהודה. יאשיהו האָט נאָך זיך געלאָזט דריי זיהן. פון זיי האָט נכו בעשטימט פאר'ן מלך דעם עלטערען זוהן יהויקים (597—607). יהויקים איז געווען א שלעכטער און דעספּאָטישער מענש און די אידען האָבען איהם ניט ליעב געהאַט. אָבער ער איז געפעלען געווען דעם עגיפּטישען מלך און איז געוואָרען א געהאָרכזאמע געצייג אין זיינע הענד. נכו האָט ארויפגעלעגט אויף יהודה א גרויסען געלט־אָבצאָל, דערפאר וואָס יאשיהו האָט זיך געשטעלט געגען איהם. יהויקים פלעגט מיט דער גרעסטער שטרענגקייט אויפמאַהנען פון פאָלק דעם דאָזיגען אָבצאָל.

אָזוי זיינען צורונען יהודה'ס האָפנונגען צו ווערען זעלבסט־שטענדיג דורך דער צופאַלונג פון אשור: אויף דעם אָרט פון דער אסירישער אויבערהערשאפט איז געקומען די עגיפּטישע. ביי יהויקים און זיינע הארען איז דאָס אלץ רעכט געווען; נאָכמעהר,

כדי געפעלען צו ווערן די מצריים און נושא־חן צו זיין ביי דעם עגיפּטישען קעניג, האָבען זיי איינגעפיהרט אין ירושלים דעם עגיפּטישען געצענדיענסט און א סך עגיפּטישע מנהגים. יהויקים האָט, אזוי ווי די פּרעה׳ס, זיך אריינגעלאָזט אין א לעבען פון וואויל־טאָג. ער האָט אויסגעבויט פּאר זיך א נייעם פּאלאַץ אין ירושלים און די ארבייט האָבען פּאר איהם געמוזט טהאָן אידישע בירגער. און ווייל ער האָט זיך אין יהודה בעפעסטיגט די הער־שאפט פון א קליינער צאָל אריסטאָקראַטען (אָליגארכיע) און דאָס אידישע פּאָלק האָט געקרעכצט אונטער דעם יאָך פון פּרעמדע און אייגענע הערשער.

§ 86. **יהויקים און ירמיהו הנביא.** געגען דער דאָזיגער פערדאָרבענקייט פון די הערשער און די העכערע קלאַסען האָבען ביטער געקעמפּפט די אמת׳ע פּריינד פון פּאָלק, די נביאים, וואלכע זיינען אָנגעפיהרט געוואָרען פון ירמיהו. ירמיהו האָט גאָר אָהן מורא געזאָגט דעם קעניג און די הערען דעם ביטערען אמת און האָט פּאראויסגעזאָגט, אז גאָט וועט אין זיין צאָרן טהאָן מיט יהודה דאָס זעלבע וואָס אמאָל מיט שמרון. איבערהויפּט האָט ער אין זיינע דרעסע געדונערט געגען יענע צבוע׳קעס, וועלכע פלעגען פאר־שטעלען זייערע אונעהרליכע מעשים מיט א מאסקע פון פרומקייט, און האָבען געוואָלט איינרעדען דאָס פּאָלק, אז גאָט וועט ניט לאָזען פאלען ירושלים צוליעב זיין בית־המקדש. די דאָזיגע צבוע׳קעס האָבען בעלאָנגט מעהרסטענטייל צו די כהנים, און ירמיהו האָט זיי געוויפען „נביאי השקר", פאלשע נביאים. „פערלאָזט זיך ניט — פלעגט ירמיהו ווארנען — אויף די פאלשע רייד: דא איז גאָט׳ס הייליגע הויז! איהר גנב׳עט, איהר מאָרדעט און זייט אויסנע־לאסען, איהר זאָגט ליגען, איהר דיענט דעם בעל און דער קעניגין פון הימעל (דער נאָמען פון אן עגיפּטישען אָבגאָט) און דערנאָך קומט איהר און שטעלט זיך פּאר גאָט אין דעם דאָזיגען הויז און איהר זאָגט: מיר זיינען געשיצט. און דערנאָך טהוט איהר וויעדער דיזעלבע פערברעכענס. געהט קיין שלה (אין אפרים), וואו עס איז אמאָל געשטאַנען גאָט׳ס טעמפּעל און זעהט וואָס פון איהם איז געוואָרען פּאר די זינד פון די בני ישראל! איהר טהוט דיזעלבע זינד און גאָט וועט זיך בענהען מיט׳ן טעמפּעל פון ירושלים

אזוי ווי ער איז זיך בעגאנגען מיט'ן טעמפּעל פון שלה; ער וועט אייך פערשטויסען אזוי ווי ער האָט פערשטויסען די קינדער פון אפרים!" איינמאָל ווען ירמיהו האָט געהאלטען אין בית־המקדש אזא רעדע, האָבען איהם ארומגערינגעלט א מאַסע כהנים און פּאלשע נביאים און האָבען געשריען: „דו מוזט שטאַרבען, דערפּאר וואָס דו האָסט געזאָגט, אז דער בית־המקדש פון ירושלים וועט חרוב ווערען אזוי ווי דער טעמפּעל פון שלה!" א גרויסער המון האָט זיך צונויפגעקליבען אויפ'ן פּלאַץ וואָס פּאר'ן בית־המקדש. אויפ'ן טומעל זיינען געקומען צו לויפען די שרים פון קעניגליכען הויף און גלייך אויפ'ן אָרט, ביי די טויערען פון בית־המקדש, האָט מען זיך געזעצט משפּט'ען דעם נביא. די כהנים און די פּאלשע נביאים האָבען געפּאָדערט, אז מען זאל ירמיהו'ן פּאר'משפּט'ן צום טויט פּאר זיינע שרעקליכע נביאות. ירמיהו האָט זיך געווענדט צו די הארען און צום פּאלק און האָט געענטפערט: „גאָט האָט מיר געהייסען רעדען דאָס אלץ, וואָס איהר האָט געהערט. פּאַרבעסערט אייערע וועגען, פּאלגט גאָט, און ער וועט אָבווענדען דאָס אונגליק, וואָס ער האָט פּאר אייך בעשטימט. און איך בין אין אייערע הענד; טהוט מיט מיר וואָס איהר ווילט". די ריכטער האָבען אנערקענט, אז פון די אלטע צייטען אן האָבען די נביאים געהאט פולע פרייהייט צו רעדען אין גאָט'ס נאָמען און זיי האָבען ירמיהו'ן בעפרייט. דורך דער מיה פון זיינע פרייַנד איז ירמיהו דאָס מאל געראטעט געוואָרען פון סכנה.

אין די ערשטע יאָהרען פון יהויקים'ס קעניגען איז פּאָרגעקומען א וויכטיגע געשעהעניש: אין דער צייט פון דעם אסירישען קעניג סאַראָק איז אשור אינגאנצען צופאלען געוואָרען און איהר הויפּטשטאָדט נינוה איז צושטערט געוואָרען פון די מעדיער און באביל אָנער. די הערשאפט איבער אזיען איז אריבער צו בבל. דער קעניג פון בבל איז דעמאָלט געווען דער קריעגערישער נבוכדנצר. איינעהמענדיג אלע פריהערדיגע אסירישע לענדער האָט נבוכדנצר אויך געוואָלט בעזיעגען סיריען; נאָר די דאָזיגע פּראָווינץ איז שוין געווען אין די הענד פון דעם עגיפּטישען פּרעה נכו. דעריבער איז נבוכדנצר אריינגעטראָטען אין א קאמפּף מיט מצרים. ביי דער שטאָדט כרכמוש איז פּאָרגעקומען א בלוטיגע שלאכט צווישען די

ענגיפטער און באבילאנער, און די לעצטע האבען געזיגט. נכו האט געמוזט אבטרעטען נבוכדנצר'ן די סירישע לענדער און צוזאמען מען דערמיט אויך די אויבערהערשאפט איבער יהודה (604). ירמיהו הנביא האט געראטען דעם אידישען מלך ער זאל מיט'ן גוטען ווילען זיך אונטערגעבען דעם אונבעזיגבארען נבוכדנצר, נאר יהויקים האט נאך אלץ געהאפט אויף דער הילף פון מצרים און האט געצגערט. דעמאלט האט ירמיהו אין זיינע רעדעם צום פאלק אנגעהויבען נביאות זאגען, אז אין גיכען וועט דער מלך פון בבל קומען און חרב מאכען יהודה.

§ 87. **די הערשאפט פון בבל; די געפאנגענשאפט פון יהויכין.** די טרויעריגע נביאות פון ירמיהו האט אנגעהויבען מקוים ווערען. דער זיעגרייכער קעניג פון בבל, נבוכדנצר, איז ארויס מיט א גרויס חיל אויף יהודה. אין די שטעדט, וואס זיינען געלעגען ביי די גרעניצען האבען שוין די באבילאנער אנגעהויבען בושעווען און בערויבען די איינוואוינער. דעמאלט האט זיך יהויקים ערקלערט אונטערטעניג צו נבוכדנצר'ן (600). און יהודה האט איצט אנערקענט די אויבערהערשאפט פון בבל, אזוי ווי פריהער — פון אשור און מצרים.

די אונטערוואַרפענקייט צו בבל האט יהויקים'ן זעהר שווער געדריקט און ער האט געזוכט א געלעגנהייט זיך צו בעפרייען פון איהר. אין דריי יאהר ארום האט יהויקים, ערמוטיגט פון דעם עגיפטישען קעניג, אויפגעהערט צו צאלען צינז נבוכדנצר'ן. דער דאזיגער שריט האט געבראכט אויף יהודה א גרויס אומגליק. נבוכדנצר, וועלכער איז געווען פערנומען מיט א מלחמה געגען די פעניציער און עגיפטען, האט דערווייל געשיקט קיין יהודה קלייגע מחנות צו פערווויסטען די גרעניץ-שטעדט, און אליין האט ער זיך געקליבען צו גיהן אהין מיט א גרויסען חיל ווען ער וועט ענדיגען די אנגעהויבענע מלחמות.

אין דער דאזיגער אומעטיגער צייט איז דער קעניג יהויקים געשטארבען. די איינוואוינער פון ירושלים האבען ארויפגעזעצט אויפ'ן טראהן זיין אכצעהן-יאהריגען זוהן יהויכין (597). נחשתא, די מוטער פון דעם יונגען קעניג, האט געמוזט די רעגירונג אין איהרע הענד און אלץ איז געגאנגען אזוי ווי פאר יהויקים'ן.

אבער די נייע רעגיערונג האָט געדויערט איננאנצען דריי מאָנאטען. נבוכדנאצר, וועלכער האָט שוין דערווייל איינגענומען א טייל פון פעניציען און פאלעסטינא, איז אריינגעדרונגען אין יהודה, האָט פערכאפט א סך שטעדט און איז צוגעטראָטען צו ירושלים זי צו בעלאגערן. וועו די בעלאגערונג האָט זיך אנגעהויבען, האָט די קעניגין און יהויכין איינגעזעהן, אז די הויפטשטאָדט וועט ניט קענען ביישטעהן קעגען דער מעכטיגער קראפט פון די באבילאנער. איז יהויכין און זיין מוטער מיט זייערע הויפלייט ארויס פון ירושלים און זיינען אוועק צום באבילאנישען לאגער, כדי אלייו אויסצודריקען אונטערטעניגקייט צו נבוכדנאצר'ן און שטילען זיין כעס. נאר דער שטאלצער זיעגער איז ניט ווייכער געוואָרען. ער האָט געהייסען פערהאלטען יהויכינ'ען און זיין מוטער און זיי אבשיקען געפאנגענע אין דער שטאָדט בבל, די הויפטשטאָדט פון זיין מלוכה. צוזאמען מיט זיי האָט נבוכדנאצר פערשיקט אהין צעהן טויזענד פון די חשוב'ע לייט פון ירושלים, כהנים און ארבייטער פון געוועהר, וועלכע האָבען געהערט צו די געגנער פון דער באבילאנישער הערשאפט. חוץ דעם האָט נבוכדנאצר צוגענומען א סך גאלד און זילבער פון דעם קעניגליכען פאלאץ און פון בית־המקדש. אויף אזא אופן האָט ירושלים פערלאָרען איהרע ווייכטיגסטע מענשען און דעם גרעסטען טייל פון איהרע רייכטימער. איבער דער געבלי־בענער בעפעלקערונג פון יהודה האָט נבוכדנאצר געמאכט פאר א מלך יאשיהו'ס אינגסטען זוהן צדקיהו (586—597). דער נייער קעניג האָט געגעבען א שבועה, אז ער וועט זיין געטריי דעם באבי־לאנישען הערשער.

88 §. צדקיהו; די הכנות צום אויפשטאנד. די צעהן יאהר פון צדקיהו'ס קעניגען זיינען געווען א צייט פון שווערע מהומות און אונרוהען אין מלכות יהודה. צדקיהו איז געווען א שוואכער און אונענטשלאסענער מענש, און איז ניט געווען פעהיג צו רעגירען דאָס לאנד אין אזא שטירמישער צייט. ער האָט הויך געשעצט דעם נביא ירמיהו, וועלכער האָט נע'טענה'ט, אז מען דארף געדולדיג אריבערטראָגען די הערשאפט פון בבל, כדי ניט אריינצופאלען אין אן ערגערער צרה; נאר אין דערזעלבער צייט האָט ער זיך געגייגט צו דער זייט פון די הארען, וועלכע האָבען

געווען מורד זיין געגען נבוכדנאצר'ן און בעפרייען דאָס לאנד פון שווערען יאָך.

דער פערלאַנג צו בעפרייען דאָס פאָטערלאַנד איז בעזונדערס שטאַרק געווען ביי די פערטריבענע, וועלכע האָבען געלעבט צוזאַמען מיט יהויכינ'ען אין בבל. זיי האָבען געטרוימט צו אומקעהרען זיך אין גיכען אָהיים און אין דער שטיל האָבען זיי געפיהרט פערהאַנדלונגען מיט זייערע קרובים און פרייַנד אין ירושלים וועגען אן אויפשטאַנד געגען נבוכדנאצר'ן. אומזיסט האָט זיי געווארנט דער יונגער נביא יחזקאל, וואָס האָט געלעבט צווישען זיי, און וועלכער האָט געשטאַמט פון די כהנים. יחזקאל האָט ג'טענה'ט צו די גולים, אז זיי זאָלען געדולדיג אריבערטראָגען דעם גלות בבל, ווייל דאָס איז געווען א שטראָף פון גאָט פאר זייערע אמאָליגע זינד און טעות'ן. ער האָט פאַראויסגעזאָגט, אז אויך די איינוואוינער וואָס זיינען נאָך געבליבען אין יהודה וועלען אין גיכען פערטריבען ווערען אין גלות און אז גאָט וועט זיך דערבארעמען איבער זיין פאָלק נאָר דעמאָלט, ווען די נשמה פון פאָלק וועט זיך אויסלייטערען דורך לייַדען. אָבער די אידען אין בבל האָבען זיך אזוי וועניג צוגעהערט צו די רייד פון יחזקאל, אזוי ווי די אידען אין ירושלים — צו די רייד פון ירמיהו. ווען ירמיהו האָט זיך דערוואוסט וועגען די פאַלענער פון די גולי בבל, האָט ער זיי געשיקט א בריף און זיי געבעטען צו פערבליבען רוהיג אין יענעם אָרט, וואוהין דער שיקזאל האָט זיי פאַרטריבען. „בויט אייך האַרט הייזער — האָט ער זיי געשריבען — און וואוינט אין זיי; פלאַנצט אייך גערטנער און עסט זייערע פירות. זאָרגט אייך וועגען דעם וואוילשטאַנד פון דער שטאָדט, וואוהין גאָט האָט אייך געבראַכט, וואָרום ווען דער שטאָדט וועט גוט זיין וועט אייך אויך גוט זיין. און עס וועט קומען די צייט און גאָט וועט אייך אומקעהרען פון געפאַנגענשאַפט". דער דאָזיגער בריף איז די פערטריבענע ניט געפעלען. אין ירושלים זיינען אויך א סך אויפגעבראַכט געווארען געגען ירמיהו, מען האָט איהם אָנגערופען פערראָטער און פרייַנד פון נבוכדנאצר. ירמיהו האָט טיף געליטען זעהענדיג ווי דאָס פאָלק פערשטעהט איהם ניט. ער האָט היים געליעבט זיין פאָטער־לאַנד און ער האָט

געוואוסט, אז אן אויפשטאנד געגען נבוכדנאצר'ן וועט זי אינגאנצען חרוב מאכען.

§ 89. **חורבן ירושלים.** אן ערך פון זיבען אָדער אכט יאָהר האָט צדקיהו אָבגעהיט די שבועה פון טרייהייט, וואָס ער האָט געגעבען צו נבוכדנאצר'ן; נאָר ענדליך האָט ער בעשלאָסען ארונטערצוואַרפען פון זיך דעם באבילאָנישען יאָך, אזוי ווי עס האָבען געפאָדערט די מעהרהייט איינוואוינער פון ירושלים. צדקיהו האָט אויפגעהערט צו צאָלען צינז דעם באבילאָנישען קעניג און אויף אזא אופן האָט ער ערקלערט זיין לאנד פאר אונאָבהענגיג. אין ירושלים האָט מען זיך געגומען גרייטען צו א מלחמה מיט בבל. וועז נבוכדנאצר האָט זיך דערוואוסט וועגען דעם אויפשטאנד פון די אידען, איז ער אריין אין גרוים רציחה און איז אַרויסגעטראָטען מיט א גרויסען חיל צו בעשטראָפען די מורדים. די באבילאָנישע מחנות זיינען אריין אין יהודה, האָבען איינגענומען א סך בעפעסטיגטע שטעדט, האָבען געוויבט די איינוואוינער און זיי אוועקגעפיהרט געפאנגען. וואוהין דער שונא איז אונטערגעקומען זיינען א סך איינוואוינער אנטלאָפען קיין ירושלים און האָבען דערמיט פערגרעסערט די אזוי אויך געדיכטע בעפעלקערונג פון דער הויפטשטאָדט. ירושלים איז געווען שטארק בעפעסטיגט און די איינוואוינער האָבען בעשלאָסען זיך צו פערטיידיגען ביז דער לעצטער מעגליכקייט.

ווינטער, אין אָנהויב פון יאָהר 587, האָט נבוכדנאצר'ס חיל בעלאָגערט ירושלים און האָט אויפגעשאָטען ארום דער שטאָדט א הויכען וואל. די איינוואוינער פון ירושלים האָבען זיך געגומען צו די געווער. כדי צו פערגרעסערען די צאָהל זעלנער האָט צדקיהו בעפעהלען פרייצולאָזען אלע קנעכט פון אידישער אבשטאמונג. די אידען האָבען זיך העלדיש פערטיידיגט. א גאנץ יאָהר האָבען די באבילאָנער בעלאָגערט די הויפטשטאָדט, אָבער אָהן ערפאָלג. פלוצלינג האָט נבוכדנאצר געקראָגען א ידיעה, אז דער עגיפטישער קעניג חפרה געהט אויף איהם מיט א גרויסען חיל. די באבילאָנער זיינען שנעל אבגעטראָטען פון ירושלים און זיינען אוועק געגען די מצריים. די אידען האָבען זיך שטארק געפרעהט, זעהענדיג דערין דעם אָנפאנג פון דעם שונא'ס מפלה;

נאָר זייער פּרייד איז געווען צו־פּריה. נבוכדנאצר האָט שנעל בעוויזען צו צושלאָגען די מצריים און זיין חיל האָט אויף ס'ניי בעלאָגערט ירושלים. די אָנפאַלען פון דעם שונא זיינען געווארן אלע מאל שרעקליכער. ירמיהו האָט ניט אויפגעהערט צו טענה'ן, אז די שטאָדט וועט חרב ווערען אויב זי וועט זיך ניט פרייוויליג אונטערגעבען דעם פיינד. דעמאָלט האָבען די אויפגערעגטע האַרען געזאָגט צום קעניג צדקיהו: „ירמיהו פאַרדיענט דעם טויט, ווייל ער שלאָגט אָב דעם מוט פון די קריעגער מיט זיינע נביאות". דער קעניג האָט געענטפערט: „ער איז אין אייערע הענד, און איך קען נעגען אייך גאָרניט טהאָן". האָבען די האַרען בעפעהלען און מען האָט ירמיהו'ן אַריינגעוואָרפען אין א גרוב פון לייַם. דער נביא וואָלט אומגעקומען אין דער גרוב ווען עס זאָל זיך אויף איהם ניט געווען דערבאַרמען אייַנער פון די הויפּדיענער. דער דאָזיגער דיענער האָט געמאָלדען דעם קעניג וועגען דער סכנה, אין וועלכער ירמיהו האָט זיך געפונען, און אויפ'ן קעניג'ס בעפעהל האָט מען ירמיהו'ן אויף שטריק אַרויסגעצויגען פון גרוב און איהם אַריבער־געפיהרט אין הויז פון דער הויפּוואַך.

די מהומה אין ירושלים איז געוואָרען אלץ גרעסער. די אָנגע־נרייטע שפּייז איז אויסגעגאַנגען און עס איז אָנגעשטאַנען א הונגער. די קריעגסלייט אויף די מויערען זיינען אומגעקומען פון דעם שונא'ס פיילען, און אין די הייזער און אין די גאַסען פון ירושלים זיינען די מענשען געשטאָרבען פון הונגער און מגפות. מענער און פרויען פלעגען ווי די שאָטענס אומוואַנדערען איבער די גאַסען און פלעגען אָפט פאלען פערשמאַכטע; קינדער פלעגען מיט געווייַן שרייַען: ברויט, ברויט! עס זיינען געווען בעלען וועו איידעלע מוטערס האָבען אָבגעקאָכט דאָס פלייש פון זייערע טויטע קינדער און דערמיט געשטילט זייער הונגער. די אויסגע־מאַטערטע אידישע קריעגסלייט האָבען שוין מעהר קיין כח ניט געהאַט צו פערטיידיגען די פעסטונגען. ענדליך, אין חדש תמוז (יוני) פון יאָהר 586, האָבען די באַבילאָנישע קריעגער דורכגע־בראָכען אין איין אָרט די וואַנד פון ירושלים און האָבען זיך אַרייַ־נעריסען אין שטאָדט אַריין. עס האָט זיך אָנגעפאַנגען א שרעקליכע שחיטה. די גרויזאַמע באַבילאָנער האָבען געהרג'עט

יערען אייגעם, וואָס איז זיי געקומען צו דער אַנד, און האָבען ניט געשוינט ניט קיין פרויען און ניט קיין קינדער. צוזאַמען מיט די באַביל׳אַנער האָבען זיך אין ירושלים אויך אריינגעריסען וויל׳דע באַנדעס פון אדומים, וועלכע זיינען צוגעשטאַנען צו זיי, און האָבען נערויבט און געפל׳ינדערט דאָס פערמעגען פון די איינוואוינער. דער מלך צדקיהו און אייניגע האַרען און קריעגספל׳ייט זיינען בייגאַנט אַנטל׳אָפען פון ירושל׳ים. נאָר נעבען יריחו האָבען באַביל׳אָנישע רייטער זיי אָנגעיאָגט. צדקיהו׳ן און זיינע זיהן האָט מען אַוועק־געפיהרט אין דער סירישער שטאָדט רבלה, וואו עס האָט זיך דעמאָל׳ט געפונען נבוכדנאצר. דער קעניג פון בבל האָט זיך מיט זיי אָבגערעכענט אויף א גרויזאַמען אופן: ער האָט בעפעל׳ען צו טויטען צדקיהו׳ס זיהן פאַר זייער פאָטער אין די אויגען, און צדקיהו׳ן אל׳יין האָט ער געהייסען נאכהער אויסשטעכען די אויגען, שמיערען איהם אין קייטען און אַוועקפיהרען קיין בבל.

נאָר דערמיט האָט זיך נאָך דער צאָרן פון דעם זיעגער ניט נעשטיל׳ט. נבוכדנאצר האָט געשיקט נבוזראדן, דעם אויבערהאַר פון זיין ל׳ייבוואַך, קיין ירושל׳ים מיט א בעפעהל אינגאַנצען חרב צו מאַכען די שטאָדט. דער אכזריות׳דיגער קריעגספיהרער איז אָנגעקומען אין דער הויפטשטאָדט פון יהודה, האָט אַוועקגערויבט אל׳ע אוצרות פון בית־המקדש און אל׳ע טהייערע כל׳ים און ציערונג, און עס אָבגעשיקט קיין בבל. אין דעם ניינטען טאָג אין חדש אב (יולי) האָט ער פאַרברענט דעם פראכטפול׳ען בית־המקדש, וועלכער האָט עקזיסטירט פון שלמה המל׳כ׳ס צייטען אָן, אויך דעם קעניג־ל׳יכען פאל׳אַץ און אַנדערע גרויסע געביידען, האָט צעווואָרפען די וועגד פון ירושל׳ים און האָט אַוועקגעפיהרט געפאַנגען א סך איינ־וואוינער. דעם כהן גדול שריהו, זיינע העל׳פער און אייניגע גרויסע האַרען, ארום זעכציג מאַן, האָט ער אָבגעשיקט קיין רבלה, וואו נבוכדנאצר האָט זיי געל׳אָזט טויטען. די איבעריגע אידישע געפאַנגענע, וועלכע האָבען געהערט צום בעסטען טיי׳ל פון דער ירושל׳ים׳ער געזעל׳שאפט, זיינען פערטריבען געוואָרען אין בבל. געבל׳יבען זיינען אין ירושל׳ים און אין אַנדערע ערטער פון יהודה בל׳וויז די ארימע איינוואוינער. ירמיהו הנביא איז פון אָנפאַנג אויך אריינגעפאל׳ען אין געפאַנגנשאפט, אָבער שפעטער האָט

נבוכדנאצר געהייסען איהם בעפרייען, וואָרים ער איז די גאַנצע צייט געשטאַנען פאַר דער אונטערטעניקייט צו בבל. דער נביא איז געווען שטאַרק דערשלאָגען פון דעם שרעקליכען אומגליק, וואָס האָט געטראָפען זיין פאָטערלאַנד. ער האָט ביטער בעווויינט דעם חורבן פון ירושלים, וועלכען ער האָט לאַנג צוריק פאָראויסגעזעהן.

אין תנ"ך זיינען פערבליבען קלאָג־ליעדער אויפ'ן חורבן פון ירושלים, וועלכע זיינען לויט דער מסורה געשריבען געוואָרען פון ירמיהו (מגלת „איכה"). פאָלגענדע זיינען אייניגע שטעלען פון די דאָזיגע ליעדער, וועלכע ווערען עד היום געליינט אין די שוהלען אום תשעה באב:

„ווי איינזאַם איז געבליבען זיצען די שטאָדט, די גרויס־בעפעלקערטע! ווי אַן אלמנה איז זי געוואָרען. די גרויסע צווישען פעלקער, די הערשערין איבער מדינות — מוז צאָלען צינז. ווייניען טהוט זי ביינאַכט און די טרערען רינען איבער איהרע באַקען; זי האָט קיין טרייסט ניט צווישען איהרע פריינד, אלע איהרע נאָהנטע האָבען אין איהר געפעלשט, זיינען געוואָרען איהרע פיינד. ציונ'ס וועגען טרויערען וויל קיינער נעהט איבער זיי ניט צו די ימים־טובים; אלע איהרע טויערען זיינען ווייסט, איהרע כהנים זיפצען, איהרע בתולות זיינען טרויעריג. אָ, ווי האָט גאָט פערפינסטערט דעם גלאַנץ פון דער טאָכטער ציון (די אידישע נאציאָן) איהר קעניג און איהרע הארען זיינען ביי פרעמדע פעלקער, ס'איז קיין תורה ניטא, אויך איהרע נביאים האָבען ניט בעקומען קיין נבואה. עס זיצען אויף דער ערד און שווייגען די זקנים פון ציון, האָבען בעדעקט דעם קאָפּ מיט אש, האָבען זיך אָנגעגורט אין זעק; ס'האָבען אהאָבגעלאָזט זייערע קעפּ די בתולות פון ירושלים. עס זיינען אויסגעאַנגען פון טערערען מיינע אויגען, מיינע געדערים זיינען אייננעשרומפּען איבער דעם בראָך פון מיין פאָלק. מיט וואָס זאָל איך דיר פערגלייכען דו טאָכטער פון ירושלים, צו וואָס זאָל איך דיר צוגלייכען אום דיך צו טרייסטען? וואָרום גרויס ווי דער ים איז דיין בראָך: ווער קען דיך היילען? אלע פאַרבייגעהער פאטשען מיט די הענד און שאָקלען מיט'ן קאָפּ: איז דאָס די שטאָדט, וואָס אויף איהר האָט

ירמיהו קלאגט איבער חורבן

מען געזאגט — פאלקאם אין שעהנקייט, די פרייד פון דער וועלט?"

§ 90. **דער נשיא גדליהו; די פערווויסטונג פון יהודה.** אז ירושלים איז חרב געווארען און די חשוב'ע לייט זיינען אוועק־געפיהרט געווארען געפאנגען, איז אין יהודה געבליבען מעהר־סטענס דאס פראסטע פאלק — די ערדארבייטער און ווייני־גערטנער. נבוכדנאצר האט ניט געוואלט פערוואנדלען דאס בע־זיעגטע לאנד אין א וויסטענייש, און ער האט ערלויבט די אייני־וואוינער צו זיין די בעלי־בתים איבער דער ערד, בתנאי אז זיי זאלען זי בעארבייטען. פאר'ן פערוואלטער איבער'ן לאנד איז בעשטימט געווארען דער אידישער נשיא גדליהו בן אחיקם. גדליהו איז געווען א פריינד פון ירמיהו און האט געהערט צו דער פארטיי, וואס האט זיך אונטערגענעבען צו דער באבילאנישער אויבער־הערשאפט, און דעריבער האט איהם נבוכדנאצר אויסגעקליבען פאר זיין שטעלפערטרעטער אין יהודה. נבוכדנאצר האט פאר־געלעגט ירמיהו'ן ער זאל ענטוועדער גיהן קיין בבל און לעבען דארט אונטערן קעניגליכען שוץ, אדער בלייבען אין יהודה און זיין גדליהו'ס ראטגעבער אין דער פערוואלטונג פון לאנד. ירמיהו האט בעשלאסען צו בלייבען אין זיין פאטערלאנד, ביי דער זייט פון גדליהו'ן.

אזוי ווי ירושלים איז געווען חרב, האט זיך גדליהו בעזעצט אין דער שטאדט מצפה, ניט ווייט פון ירושלים. אונטער דער פערוואלטונג פון גדליהו'ן איז די צושטערטע יהודה אביסעל צו זיך געקומען פון די שווערע קלעפ וואס זי האט געקראגען. די אייגוואוינער, וועלכע זיינען אין דער צייט פון מלחמה זיך צולא־פען, האבען זיך אומגעקערט צו זייערע וואוינערטער און האבען אויף ס'ניי געזומען בעארבייטען די ערד. די געבליבענע אידישע קריעגער, וועלכע האבען זיך אויסבעהאלטען אין בערג און מדבריות, זיינען געקומען צו גדליהו'ן, האבען איהם אויסגעדריקט זייער אונטערטעניגקייט און האבען געקראגען אין אייגענטום די גיטער פון יענע, וועלכע זיינען פערטריבען געווארען קיין בבל. צווישען זיי איז געווען א גרויסע אבטיילונג, וועלכע איז אנגע־פיהרט געווארען פון דעם הויפטמאן יוחנן בן־קרח. אבער ניט

אלע אידישע קריעגסלייט, וואס זיינען געקומען קיין מצפה, האבען מיט'ן גאנצען הארצען שלום געמאכט מיט דעם שטעלפערטרעטער פון דעם באבילאנישען קעניג. צווישען די צוריקגעקערטע קריעגס־פיהרער איז געווען איינער פון קעניגליכער אבשטאמונג, ישמעאל בן נתניה, וועלכער האט — ענטוועדער פון קנאה צו גדליהו'ן אדער וועלענדיג ארויסרופען א נייעם אויפשטאנד געגען בבל — בעשלאסען צו טויטען גדליהו'ן. גדליהו'ס פרייַנד יוחנן האט איהם געוואָרנט געגען דער פערשוועָרונג פון ישמעאל'ן, אבער גדליהו האט זיך גאר ניט וויסענדיג געמאכט דערפון. איין מאל אין א גרויסען יום־טוב האט גדליהו געמאכט אין מצפה א גרויסען מאלצייט. צווישען די פארבעטענע געסט איז אויך געווען ישמעאל און זיינע חברים. אין דער צייט פון דער סעודה האט ישמעאל און זיינע מיטהעלפער פלוצלינג ענטבלויזט זייערע שווערדען און האבען ג'הרג'עט גדליהו'ן און אלע אידען און באבי־לאנער, וואס זיינען דארט געווען. נאכדם איז ישמעאל מיט אכט פון זיינע חברים אנטלאפען אין לאנד פון די עמונים (581).

בראש פון די פערזאמעלטע אידען אין מצפה האט זיך איצט געשטעלט דער פרייַנד פון דעם ערמארדעטען גדליהו, יוחנן בן קרח. די לאגע פון די דאָזיגע מענשען איז געווען א פערצווייפעל־טע. זיי האבען מורא געהאט, אז ווען נבוכדנאצר וועט זיך דערווי־סען וועגען דעם טויט פון זיין שטעלפערטרעטער וועט ער נעהמען נקמה פון אלע פערבליבענע אידען אין מצפה און וועט אויף ס'ניי פערווויסטען דאס לאנד. דעריבער האבען זיי בעשלאסען אריבער־וואנדערען קיין מצרים. צוואמען מיט דער דאָזיגער גרופע וואנ־דערער איז אויך אוועק ירמיהו הנביא. אויף אזא אופן האט זיך א הייפעל אידען אומגעקערט צוריק אין דעם לאנד, פון וואנען זייערע עלטערען זיינען ארויס מיט 800 יאָהר צוריק. דער עגיפ־טישער קעניג חפרה האט ערלויבט די וואנדערער זיך צו בעזעצען אין דער שטאָדט תפנים און אין איניגע אנדערע שטעדט. די אידען האבען געהאפט, אז די מצריים וועלען פערניכטען די הערשאפט פון נבוכדנאצר'ן און וועלען זיי אומקעהרען צו זייער פאטערלאנד. אבער מאנכע פון זיי האבען איבערגענומען די עגיפטישע מנהגים און גלויבענס און האבען אפילו געריעט צו די עגיפטישע געטער.

ירמיהו האָט ביטער געשטראפט די דאָזיגע טענשען, וואס אפילו די צרות האָבען זיי ניט בעסער געמאכט. ביז זיינע לעצטע טעג האָט דער פיעל־לייד־ערנדער נביא ניט אויפגעהערט לערנען זיינע בריידער און פיהרען זיי אויפ'ן ריכטיגען וועג. ער האָט געזאגט, אז די ליידען וואס זיינען נעקומען אויפ'ן אידישען פאלק דארפען איהם ריין מאכען און אויסלייטערען, און דעמאלט וועט זיך גאָט איבער איהם דערבארמען און וועט איהם אומקעהרען צו זיין לאנד. ירמיהו האָט זיך ניט דערוואָרט אויף יענער בעסערער צייט: ער איז געשטארבען אין מצרים.

די לאָגע פון יהודה איז אלץ ערגער געוואָרען. נאָך גדליה'ס טויט האָט נבוכדנאצר געשיקט אהין א שטראף־אבטיילונג אונטער דער פיהרערשאפט פון נבוזראדן. דער גרויזאמער קריעגספיהרער האָט געזומען געפאנגען און אוועקגעפיהרט קיין בבל נאָך עטליכע הונדערט אידישע פאמיליען. יהודה האָט פערלארען דעם גרעסטען און בעסטען טייל פון איהר בעפעלקערונג. א סך געזעגנדען איהרע זיינען אינגאנצען פארוויסט געוואָרען; איבער די אונבעוואוינטע ערטער פלעגען אומלויפען ווילדע חיות. צווישען די חורבות פון ירושלים פלעגט זיך ביינאכט הערען דאס ווּאיען פון שאקאלען, די חיות פון מדבר. די אידישע מלוכה איז אונטערגענאנגען, אָבער דאָס צושפרייטע אידישע פאלק איז לעבען געבליבען. עם איז איהם נאָך בעשערט געווען בעפרייט צו ווערען פון גלות און זיך אומקעהרען אין זיין אייגענעם לאנד.

דרייצעהנטער קאפיטעל.

גלות בבל.

(587—586 פאר קריסטל. צייטר.)

§91. **די אידען אין בבל.** נאָכ'ן חורבן ירושלים איז דאס אידישע פאלק געווען אין סכנה אונטערצוגיהן. די גרעסערע העלפט פון דיזען פאלק, וואס האָט געלעבט אין מלכות־ישראל, אָדער די עשרת השבטים, איז נאָך לאנג צוריק, אין דער צייט פון אשור'ס

ממשלה, אוועקגעריסען געוואָרען פון איהר פאטערלאנד און איז צושפּרייט געוואָרען איבער וועלט לענדער. און בבל, וועלכע איז נאָך אשור געוואָרען די הערשערין פון דער וועלט, האָט געמאכט א סוף צו מלכות יהודה און האָט פארטריבען די איינוואוינער פון ירושלים. אין בבל, מדי, פרס, סיריען און מצרים האָבען זיך געוואָגעלט די פּארטריבענע פון יהודה; א סך זיינען פערקויפט געוואָרען פאר קנעכט צו די פרעמדע. עס האָט אויסגעזעהן, אז די קינדער פון מלכות יהודה וועלען אויך פערלאָרען ווערען צוויישען די פעלקער אזוי ווי עס זיינען פערלאָרען געוואָרען די קינדער פון מלכות־ישראל. געשעהן איז אבער ניט אזוי. די גולי־בבל האָבען זיך גארניט צוזאמענגעמישט מיט דער ארומיגער היידנישער בעפעלקערונג, נאָר זיי האָבען געוואוינט בעזונדער און זיינען געבליבען געטריי צו זייער אמונה, זייערע דינים און מנהגים. אין דער פרעמד האָט זיך ערשט שטארק דערוועקט אין זיי די צוגעבונדקייט צו זייער אייגען פאטערלאנד און גלויבען. זיי האָבען געטרויערט נאָך דעם פערלאָרענעם פאטערלאנד און האָבען חרטה געהאט אויך זייערע טעות'ן, וואָס האָבען געבראכט צום דאָזיגען אומגליק. צו די אָנגעקומענע גולים פון יהודה זיינען צוגעשטאָנען פיעלע, וואס האָבען אבגעשטאמט פון די אלטע גולי־ישראל, וועלכע האָבען געלעבט אין די שבנ'ישע לענדער (פון אמאליגען אשור) און וואס האָבען נאָך קיין צייט ניט געהאט זיך צו פערשמעלצען מיט די ארומיגע פעלקער.

נבוכדנאצר, דער בעזיעגער פון יהודה, האָט ניט געדריקט די אידען, וועלכע ער האָט פארטריבען אין בבל. פון די פארטריבענע האָט ער נאָר געפאדערט זיי זאלען אנערקענען די הערשאפט פון באביל־אנישען מלך און זאלען ניט שטרעבען צו אויפשטעלען צוריק זייער מלוכה, אבער אין זייער אינוועניגסטען לעבען און אין זייער גלויבען האָט ער זיי געגעבען פולע פרייהייט. א סך האָבען פערמאגט פרוכטבארע ערד, וועלכע זיי האָבען אליין בעארבייט; אנדערע האָבען זיך בעשעפטיגט מיט מלאכות און מסחר. סיי אין דער הויפטשטאָדט בבל, סיי אין די אנדערע שטעדט האָבען די אידען געוואוינט אין בעזונדערע קהלות, האָבען געהאט זייערע עלטסטע, זייערע גייסטיגע פיהרער און בתי־תפלה. ביי די רעליגיעזע פערזאמ־

לונגען פלענט מען זינגען קאפיטלאך פון תהלים און מען פלענט לייענען די הייליגע ספרים. די מתפללים פלעגען זיך שטעלען מיט׳ן פנים צו ירושלים, אזוי ווי זיי וואלטען זיך אריבערגעטראגען אין גערמאנק צו דעם פערוויסטען בית־המקדש. פיער טעג אין יאהר, וועלכע זיינען געווען פארבונדען מיט דעם אונטערגאנג פון דעם פאטערלאנד, זיינען בעשטימט געווארען פאר תעניתים, פאר טעג פון באסטען און טרויערען. דאס זיינען געווען די טעג וועז ירושלים איז בעלאגערט געווארען (עשרה בטבת), וועז זי איז געפאלען (שבעה עשר בתמוז), דער טאג וועז דער בית המקדש איז פארברענט געווארען (תשעה באב) און דער טאג פון גדליה׳ס טויט (צום גדליהו). די רעליגיעזע אסיפות האבען געבראכט צו א גיים־טיגער פעראייניגונג צווישען די אידען. דאָ האבען די פארטרי־בענע גערעדט און געלייענט אויף זייער אייגענער שפראך, האבען געהערט די בעגייסטערטע רעדעס פון זייערע לעהרער און נביאים, וועלכע האבען אויפגעהאלטען אין זיי די האפנונג אויף א בעסערער צוקונפט.

פעריאדט פון זייער פאטערלאנד האבען די פארטריבענע נע־לעבט מיט די זכרונות וועגען איהם. זייער ברענענדיגע בענקשאפט נאך זייער היים איז בעזונגען געווארען אין ריהרענדע שירים, פון וועלכע איינער איז אויף אייביג געווארען די נאציאנאלע טרויער־הימנע פון אידישען פאלק:

ביי די טייכען פון בבל זיינען מיר געזעסען און געוויינט, דערמאנענדיג ציון. אויף די וועלבעס דארטען האבען מיר אויפ־געהאנגען אונזערע הארפען; דארט האבען געפאדערט פון אונז אונזערע פאנגער לידער, און די שפאטער — פרייד: „זינגט אונז פון ציונ׳ס לידער!" נאר ווי זאלען מיר זינגען גאט׳ס לידער אין א פרעמדען לאנד? אויב איך וועל דיך פארגעסען, א, ירושלים, זאל אבטרוקענען מיין רעכטע האנד! זאל זיך צוקלע־בען מיין צונג צו מיין גומען אויב איך וועל דיך ניט געדענקען, אויב איך וועל ניט שטעלען ירושלים העכער פון אלע מיינע פריידען".

עס איז פארען א פאלקס־מסורה, אין וועלכער עס שפיגעלט זיך אב, ווי געטריי די אידישע פארטריבענע האבען אבגעהיט זייערע

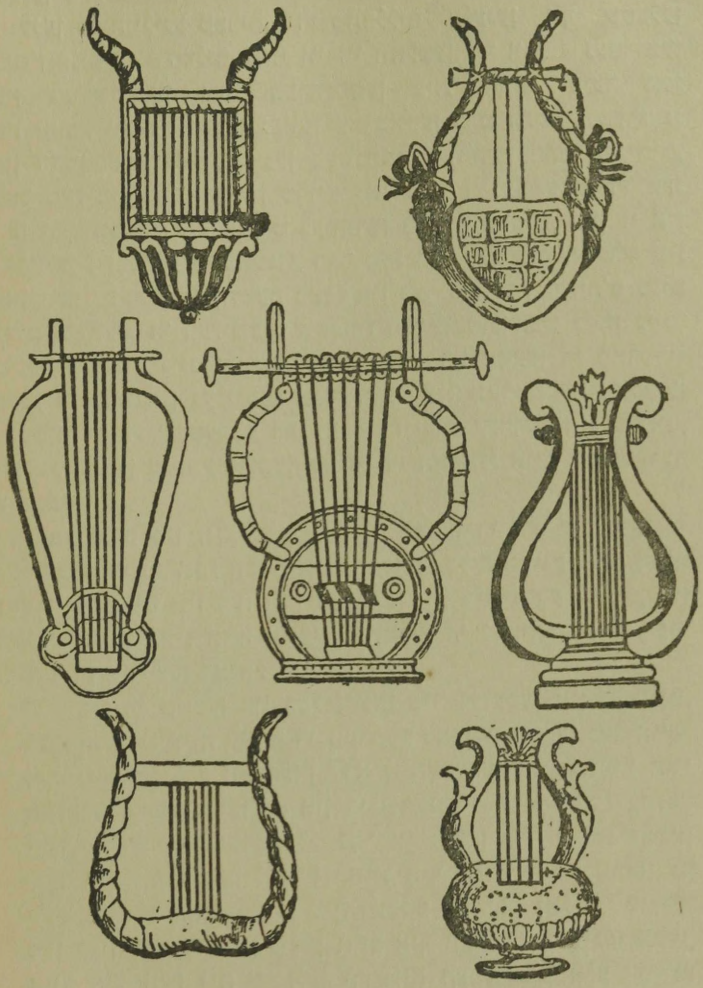

פארצייטיגע אידישע חארפען

רינים און מנהגים. די מסורה דערצעהלט, אז אין נבוכדנאצר'ס הויף אין בבל האָט זיך געפונען א פּאַרטריבענער מיט'ן נאָמען דניאל, וועלכער האָט געשטאַמט פון די מלכים פון יהודה, און מיט אים זיינען געווען נאָך דריי פון יהודה'ס אדעל: חנניה, מישאל און עזריה. דניאל און זיינע חברים האָבען זיך אויפגעצויגען אין קענינגליכען הויף און האָבען זיך אויסגעלערנט די כאַלדעאישע שפּראַך און אלע וויסענשאפטען, מיט וועלכע די דעמאַלטיגע כאַלדעאישע חכמים האָבען שטאַלצירט. נאָר פונדעסטוועגען זיינען זיי ניט אבגעטראטען פון זייער אמונה. זיי האָבען געקראָגען זייער שפּייז פון קענינגליכען טיש, אבער זיי האָבען זיך אבגעזאגט צו עסען די קענינגליכע פּלייש און טרינקען די קענינגליכע וויין, וואס איז געווען פערבאטען נאָכ'ן אידישען דין, און זיי האָבען זיך רערנעהרט מיט גרינס און געטרונקען וואסער. איינמאל האָט נבוכדנאצר נעוואלט צווינגען דניאל'ס דריי חברים צו בוקען זיך צום באבילאנישען אבגאָט, נאָר זיי האָבען ניט געוואלט פאַלגען און דער קעניג האָט געהייסען זיי אריינווארפען אין א ברענענדיגען קאַלך־אויוון. אבער די יונגען זיינען ארויס אונבעשעדיגט פון פייער און אפילו זייערע האָר האָבען זיך ניט אבגעברענט. דעמאָלט — דערצעהלט דער תנ"ך — האָט דער קעניג זיך איבערצייגט אז דער אידישער גאָט איז אלמעכטיג און האָט שוין מעהר ניט געצוואונגען די אידען זיך צו בוקען צו אנדערע אבגעטער.

צווישען די אידישע פּאַרטריבענע אין בבל האָט געלעבט דער נרויסער נביא יחזקאל, וועלכער איז אהין אוועקגעפיהרט געווארען נאָך מיט'ן קעניג יהויכין, פּאר'ן חורבן ירושלים (§88). יחזקאל איז געווען דער נייסטיגער פיהרער פון די גולי־בבל. מיט זיינע וואַרעמע רייד האָט ער אויפגעהויבען דעם דערשלאָגענעם מוט פון דעם וואַנדער־פאָלק. ער האָט נביאות געזאָגט, אז די צושפּרייטע נאציאן וועט נאָך אויף האָם ניי אויפלעבען. איינע פון יחזקאל'ס גלענצענדסטע נבואות איז זיין בעריהמטע זעהונג וועגען די טויטע ביינער:

עם איז נעווען אויף מיר גאָט'ס האנד און גאָט האָט מיך ארויסגעפיהרט אין א ווינד און האָט מיך גלאָזען שטעהן אין א טאל, וואס איז פול געווען מיט ביינער. און ער האָט מיך

EZEKIEL PROPHESYING

יחזקאל הנביא

געפיהרט ארום און ארום זיי און זעה: זעהר פיעל זיינען זיי אויפ'ן פלאַך פון טאָל, און טרוקען זיינען זיי זעהר. און ער האָט געזאגט צו מיר: מענשען־זוהן, צי וועלען די דאָזיגע ביינער אויפלעבען? און איך האָב געענטפערט: מיין האַר און גאָט, נאָר דו אליין ווייסט עס. און ער האָט צו מיר געזאגט: זאג נביאות איבער די טרוקענע ביינער און זאג זיי: איהר טרוקענע ביינער, הערט גאט'ס וואָרט! אָט וועל איך אריינזעצען אין אייך א גייסט און איהר וועט אויפלעבען, און איך וועל אייך געבען אָדערען און ארויפלעגען אויף אייך פלייש און בעציהען אייך מיט א הויט. און איך האָב נביאות געזאגט, ווי מיר איז בעפעהלען געווארען. און ווי נאָר איך האָב אויסגעזאגט מיין נבואה האָט זיך דערהערט א רעש און די ביינער האָבען אָנגעהויבען צו דערנעהנטערען זיך צו איינאנד. און איך האָב דערזעהן: אט איז אויף זיי פאראן אָדערען און פלייש איז אויסגעוואקסען, און פון אויבען האָט א הויט זיי בערעקט, נאָר קיין גייסט איז אין זיי ניט געווען. און גאָט האָט צו מיר געזאגט: „זאג נביאות וועגען גייסט און זאג: פון פיער זייטען קום, א, גייסט און בלאז אויף די דאָזיגע טויטע און זאָלען זיי לעבעריג ווערען!" און איך האָב נביאות געזאגט ווי מיר איז בעפעהלען געווארען. און עס איז אריין אין זיי א גייסט און זיי האָבען אויפגעלעבט און געשטעלט זיך אויף די פיס, זעהר א גרויסער חיל. און ער האָט צו מיר געזאגט: מענשען־זוהן! די דאָזיגע ביינער זיינען דאָס הויז ישראל. זיי זאָגען: אויסגעטריקענט זיינען אונזערע ביינער, פערלארען איז אונזער האָפנונג, אבגעשניטען זיינען מיר (פון פאָטערלאנד). דעריבער זאג צו זיי אזוי: אזוי האָט געזאגט גאָט: איך עפען אייערע קברים און וועל אייך ארויספיהרען פון אייערע בעגרעבנישען, מיין פאלק, און וועל אייך ברענגען אין לאנד פון ישראל, און וועל אריינזעצען אין אייך מיין גייסט, און איהר וועט אָבלעבען, און איך וועל אייך געבען מנוחה אין אייער לאנד, און איהר וועט ווייסען, אז איך, גאָט, ווי איך האָב געזאגט אזוי האָב איך געטהאָן (יחזקאל ל"ז).

§92. דער אונטערגאנג פון בבל און די האָפנונגען פון די אידען. נאָך נבוכדנאצר'ס טויט (562) האָט די מאכט פון בבל

אין מזרח אנגעהויבען צו זינקען. נבוכדנאצר'ס זוהן, אויל־מרודך, האָט געקענט בלויז יאָהר. ער האָט בעפריט פון תפיסה דעם געוועזענעם אידישען מלך יהוכין, וועלכען זיין פאטער האָט אמאל אוועקגעפיהרט געפאנגען און איהם אבגענאלטען אין נע־ פענגניס 36 יאָהר; מרודך האָט יהויכינ'ען מקרב געווען און איהם געגעבען א חשוב'ען פלאץ אין קעניגליכען הויף. נאָך נבוכדנאצר'ס טויט האָבען פערשיידענע הארען און קריעגספיהרער אנגעהויבען קעמפענען צווישען זיך פאר דער קעניגליכער מאכט. אויל־מרודך איז ארונטערגעוועצט געווארען און אין פערלויף פון פינף יאָהר האָ־ בען זיך אין לאנד געביטען דריי מלכים. דער לעצטער מלך פון בבל איז געווען נבונידם (555). פאר זיין צייט איז צופאלען נע־ ווארען די גרויסע מזרח־אימפעריע.

אין די צייטען פון נבונידם איז ביי דער זייט פון מלכות בבל אויסגעוואקסען א נייע מלוכה, וועלכע איז אין קורצען געווארען די הערשערין פון גאנץ פאָדער־אזיען. דאס ברייטע לאנד אין מזרח זייט פון מעסאפאטאמיען, מיט'ן נאָמען איראָן, איז געווען בע־ זעצט פון צוויי פעלקער: די מעריער (מדי) און פערסיער (פרס). די מעריער צוזאמען מיט די באביליאנער זיינען עס געווען די יע־ נינע וואָס האָבען אמאל צושטערט די אסירישע מלוכה. פון רע־ מאלט אן זיינען די מעריער געווען די הערשער פון איראָן און די פערסיער זיינען געווען אונטערטעניג צו זיי. נאָר צולעצט האָבען אין איראָן נעקראָגען די אויבערהאנד די פערסיער. אונטער רער פיהרערשאפט פון זייער העלדישען קריעגספיהרער כורש האָבען זיי בעזיעגט מעדיען און איינגענומען איהר הויפטשטאָדט עקבאטאָן. כורש איז געווארען דער קעניג פון דער פעראייניגטער מלוכה פון פרס ומדי (ארום 550) און האָט זיך אוועקגעלאזט אייניצונעהמען נייע לענדער. ער האָט איינגענומען קליין־אזיען און סיריען, און דערנאָך האָט ער בעשלאָסען צו בעזיעגען די גרויסע מלוכה פון בבל. אין א קורצער צייט האָט ער איינגענומען אייניג פראווינצען פון בבל און האָט זיך נעגנומען גרייטען צוצוטרעטען צו איהר הויפטשטאָדט. די ידיעה וועגען כורש'ס גרויסע נצחונות האָט אנ־ געפילט מיט פרייד די הערצער פון די אידישע פארטריבענע אין בבל. וועגען דעם נייעם זיעגער פלעגט מען דערצעהלען, אז ער

בענעהט זיך פריינדליך מיט אונטערדריקטע פעלקער. די אידן האבען דעריבער נעהאפט, אז וען כורש וועט איינעהמען בבל, וועט ער זיי בעפריען און לאזען זיך אומקעהרען אהיים. א נביא, וועלכער האט נעלעבט צווישען די פארטריבענע, האט אין פלא־ מענדיגע רעדעם נעלויבט די גוטהערציגקייט פון כורש'ן און האט ערקלערט, אז גאט האט איהם נעשיקט צו זיין דער אויסלייזער פון די אידן.

דער ראזיגער נרויסער נביא, וואס זיין נאמען איז ניט בע־ וואוסט, קען אנגערופען וועלען „דער נביא פון דער אויפלעבונג". (עס איז אנגענומען איהם צו רופען ישעיהו דער צווייטער, וואלום זיינע רעדעם זיינען פערבליבען אין דעם צווייטען טייל פון דעם ספר ישעיהו דער ערשטער, דער בעריהמטער נביא פון חזקיהו'ס צייטען). אויב אין די נביאות פון יחזקאל שפיגעלט זיך אב די פינסטערע נאכט פון גלות איז אין די נביאות פון דעם נייעם נביא שיינט דער אבנלאנץ פון דעם אויפנעהענדיגען מארגען־ שטערן און עס הערט זיך דער מונטערער רוף צו בעפרייאונג און נייעם לעבען. דער נביא הערט די שטימע פון גאט, וועלכע זאגט צו די פיהרער פון אידישען פאלק: „נחמו נחמו עמי, טרייסטעט, טרייסטעט מיין פאלק. רעדט צו דעם הארצען פון ירושלים און רופט צו איהר. אז פול געווארען איז איהר צייט, אז פארגעבען געווארען איז איהר פארברעך, אז זי האט געקראנען פון דער האנד פון גאט דאפפל פאר אלע איהרע זינד. א שטים רופט אין דער וויסטע: רייניגט אב דעם וועג (צווישען בבל און יהודה) פון גאט, גלייכט אוים אין דער סטעפע א שטעג פאר אונזער האר.... נעהט ארויס פון בבל, אוילט אוועק פון כשדים, זאגט: בעפרייט האט גאט זיין קנעכט יעקב!" די געצייג אין גאט'ס הענד אין דער דאזיגער איבערקערעניש איז כורש, דער מלך פון פרס. „אזוי האט געזאגט גאט צו זיין געזאלבטען, צו כורש'ן: איך שטיץ זיין רעכטע האנד אום אונטערטעניג צו מאכען נאציאנען פאר איהם, און מאך די לענדען פון די קעניגען לויז, אום צו עפענען טירען פאר איהם און טוירען זאלען ניט פערשלאסען בלייבען... צוליעב מיין דיענער יעקב און ישראל מיין אויסערוועהלטען. איך האב איהם (כורש'ן) פאר נערעכטיג־

קייט אויפגעוועקט און אלע זיינע וועגען וועל איך גלייך מאכען. ער וועט אויפבויען מיין שטאדט און מיינע פארטריבענע וועט ער צוריקשיקען". (יהואש'ס איבערזעצונג).

דער נביא ענטוויקלט דעם געראנק, אז ה' איז ניט נאר דער גאָט פון אידישען פאלק, נאָר אויך דער גאָט פון דער גאנצער וועלט און ער בעשטימט דעם גורל פון אלע פעלקער. דאס אידישע פאלק איז גאָט'ס אויסדערוועהלטער, און איז גערופען געווארען צו אויפדעקען פאר אַנדערע פעלקער דעם אמת'ן גלויבען און פערווירקליכען די אידעאלען פון גערעכטיגקייט אויף דער וועלט. און דער דאָזיגער „אויסדערוועהלטער" האָט געארפט ליידען פיין און דריפות, אָבער סוף־כל־סוף וועט ער נאָך גלוקליך זיין: ער וועט זיין דאָס „ליכט פאר די פעלקער", דער פאהנען־טרעגער פון אמת פאר דער גאנצער מענשהייט. דאָס דאָזיגע ליכט וועט ווידער אויפשיינען אויפ'ן בארג ציון, אין א בעפרייטער יהודה. אן אויסגעלייטערטע דורך די צרות וועט די אידישע נאציאָן זיך אומקעהרען אין איהר לאנד און דארטען וויזען דער וועלט א ביישפיעל פון גייסטיגער שטארקייט. דער נביא זאָגט־צו דעם בעפרייטען פאָלק נישט קיין קריעגערישע מאכט, ניט קיין הערשאפט איבער אנדערע פעלקער דורכ'ן שווערד און גוואלט, נאָר א זיעג איבער די מוחות און הערצער דורך די געדאנקען פון אמת און יושר.

§93. שיבת ציון. דער קעניג פון פרס. אין דער צייט ווען כורש'ס גרויזאמע חילות האָבען זיך דערנעהנטערט צו בבל האָט דער באביל־אנישער קעניג נארניט געטהאָן צו בעשיצען זיין הויפטשטאָדט. ער האָט געהאפט, אז בבל, וועלכע איז געווען ארומגערינגעלט מיט צוויי שורות דיקע ווענד וועט מען קיינמאל ניט קענען איינענהמען. דער קעניג און זיינע מקורבים זיינען געווען זיכער, אז עס איז קיין סכנה ניטא און דעריבער האָבען זיי זיך אריינגעלאזט אין פערגעניגענס, אין עסען און אין זויפען. וועגען איינעם פון די דאזיגע מאלצייטען דערצעהלט דער תנ"ך פאלגענדעס: דער באביל־אנישער קעניג בלשצר (נבונידס אליין אדער זיין זוהן) האָט געמאכט א גרויסע סעודה פאר זיינע שרים און האָט געהויסען ברענגען אין פאלאץ די כלים, וועלכע נבוכדנאצר האָט

אמאל צוגענומען פון בית־המקדש אין ירושלים. בשעת דער קעניג און זיינע גאסט זיינען געזעסען ביים טיש און האבען געטרונקען ווין פון די הייליגע כלים האט זיך אויפ'ן וואנד אנטקעגען טיש בעוויזען א מענשליכע האנד און האט אנגעשריבען עפים אונפער־שטענדליכע ווערטער. דער קעניג האט זיך דערשראקען און האט גערופען זיינע חכמים זיי זאלען איבערלייענען די אויפשריפט, אבער די חכמים האבען עס ניט געקענט איבערלייענען. דעמאלט האט מען גערופען דעם אידישען חכם דניאל, און ער האט באלד איבערגעלייענט די אויפשריפט און געזאגט צום מלך: „דא זיינען אויסגעקריצט פאלגענדע ווערטער „מנה מנה תקל ופרסין, דאס הייסט, געצעהלט אבגעווענען און צוטיילט. די בעדייטונג פון דער מאדנער אויפשריפט איז, אז געצעהלט זיינען די טעג פון דיין קעניגען, אבגעווענען אויפ'ן וואגשאל זיינען דיינע שלעכטע מעשים, און צוטיילט איז דיין מלוכה צווישען מדי און פרס." די דאזיגע נבואה איז באלד מקוים געווארען.

כורש'ס מעכטיגער חיל איז צוגעטראטען צו בבל און זי בעלא־גערט. כורש האט איינגעזעהן, אז צו נעהמען די דאזיגע גרויסע בעפעסטיגטע שטאדט מיט שטורם איז אונמעגליך. האט ער גע־הייסען אויסגראבען הינטערן שטאדט א קאנאל און איהם פעראיי־ניגען מיט'ן טייך פרת, וועלכער איז דורכגעלאפען דורכ'ן שטאדט. דאס וואסער פון טייך איז אבגעצויגען געווארען אין קאנאל אריין און פון דאנען — אין א טיעפען אזערע וואס איז געלעגען הערביי. אין טייך איז געבליבען אזוי וועניג וואסער, אז מען האט איהם גע־קענט אריבערגעהן צופוס. איינמאל ביי נאכט וען די באבילאנער האבען זיך זארגלאז משמח געווען אויף א יום־טוב לכבוד זייער גאט האבען די פערסישע זעלנער זיך אריינגעריסען אין שטאדט אריין איבער'ן אויסגעטריקענטען גרונד פון דעם טייך פרת. בבל איז ענומען געווארען. כורש האט זיך ערקלערט פאר'ן הערשער פון מלכות־בבל און האט די אמאליגע גרויסע אימפעריע צוגעשלא־סען צו פערסיען (538).

די גרויסע אידישע בעפעלקערונג פון בבל האט מיט פרייד בע־גענענט דעם פערסישען זיעגער. די דאזיגע איבערגעבענקייט פון די אידען איז כורש'ן געפעלען געווארען. ער האט בעשלאסען צו בע־

פרייען די אידען פון זייער לאננען גלות און לאזען זיי זיך אומקעה־רען אין יהודה, וועלכע איז צוזאמען מיט דער נאנצער מלוכה פון בבל נעווארען א טייל פון דער פערסישער מלוכה. אין ניכטן זיינען איבער נאנץ בבל צושיקט נעווארען קענינליכע שטאפעטען, וועלכע האבען מודיע נעווען כורש'ס בעפעהל, אז אלע אידען וואס נעפינען זיך אין די שטעדט פון בבל און פרס מענען זיך אומקעהרען אין יהודה און אויפבויען די חרב'ע ירושלים און דעם בית־המקדש. נעלד אויף בויען דעם בית־המקדש האט כורש נעהייסען נעבען פון זיין איינענער קענינליכער קאסע, און דעם אויפזעהער פון די קע־נינליכע אוצרות האט ער בעפעהלען ארויסצוגעבען צו די צוריקנע־קעהרטע אידען אלע נאלדענע און זילבערנע כלים, וועלכע נבוכדנאצר האט צוגענומען פון בית־המקדש.

צעהנדליגע טויזענדער אידען האבען זיך ערקלערט גרייט צו פערלאזען בבל און זיך אומקעהרען צו זייער פאטערלאנד. בראש פון די אויסוואנדערער איז נעשטעלט נעווארען דער פירשט זרבבל, אן אייניקעל פון קעניג יהויכין, און יהושע, אן אייניקעל פון שריהו, דעם לעצטען כהן־גדול פון ירושלים. א טייל אידען זיינען נאך נעבליבען אין בבל, אבער אויך זיי האבען ניט פארגעסען זייער פאטערלאנד און האבען נעהאפט שפעטער זיך צוריקצוקעהרען אהין. די איבערגעבליבענע האבען אויסגעריכט זייערע ברידער אין וועג אריין מיט נעלד, שפייז און פיה. כורש האט נענעבען די אויסוואנדערער א וואך פון טויזענד רייטער צו בעשיצען זיי אויפ'ן וועג פון ווילדע שבטים. און אין יאהר 537 האט א נרויסע צאל אידען זיך צוועקנעלאזט פון בבל אין זייער איינען לאנד, נאך וועלכען עם האבען אזוי שטארק נעבענקט נאנצע צוויי דורות פון פארטריבענע. די אומעריכטע בעפרייאונג פון גלות האט זיך זיי אויסגעוויזען ווי א נס פון נאט אדער א וואונדערליכער חלום. א שפעטערדינער שיר ניט איבער די גליקליכע שטימונג פון די צוריקגעקעהרטע:

אז נאט האט אומגעקעהרט ציונ'ס נעפאנגשאפט
זיינען מיר ווי אין חלום נעווען;
דאן איז מיט פרייד־נעלעכטער פול נעווען אונזער מויל
און אונזער הארץ מיט געזאנג.

דעמאלט פלענט מען רעדען צווישען די פעלקער:
„נאָט האָט מיט אונז גרויסעם געטהאָן מיט די דאָזיגע!"
נאָט האָט מיט אונז גרויסעם געטהאָן,
פריידען פול זיינען מיר געווען.

פערצעהנטער קאפיטעל.

יהודה אונטער דער פערסישער הערשאפט.

(537—332 פאר דער קריסטל. צייטר.)

§94. די אויפלעבונג פון יהודה און דער בית שני. נאָך ניין־און־פערציג יאָהר גלות אין בבל האָבען זיך צעהנדליגער טויזענדער אידען אומגעקעהרט קיין יהודה אונטער דער פיהרערשאפט פון דעם פירשט זרבבל און דעם כהן גדול יהושע (537). באלד נאָך זיי האָבען זיך אויך אנגעהויבען ציהען צוריק אין זייער פאטערלאנד א סך אידען וואס זיינען געווען צושפריים אין אנדערע לענדער: אין מצרים, קליין־אזיען און אויך די אינזלען פון מיטלענדישען ים. פון אומעטום זיינען די פאַרטריבענע געלאָפען קיין יהודה מיט דער האָפנונג צו אָנהויבען דאָרט א רוהיג לעבען אונטער'ן שוץ פון דעם פערסישען מלך כורש. די צוריקגעקעהרטע האָבען געפונען זייער לאנד אין א טרויעריגען צושטאנד: די הייליגע שטאָדט ירושלים איז געווען א הויפען פון חורבות, א סך שטעדט און דערפער זיינען נעשטאנען לעדיג, אָהן איינוואוינער; די פעלדער וועלכע זיינען לאנג ניט בעארבייט געווארען, זיינען פאַרוואנדעלט געווארען אין א ווייסטעניש. אייניגע געגענדען פון יהודה זיינען אונטער דער צייט פערכאפט געוואָרען פון די פיינדליכע שכנ'ישע פעלקער. און די פיהרער פון פאלק, זרבבל און יהושע, האָבען זיך נענומען אייניצופיהרען אָרדנונג אין דעם פערוויסטען לאנד.

פריהער פון אלץ האָבען זיי צוריק אייניגעשטעלט דעם נאָטעדיענסט אין ירושלים. וועז עס איז געקומען דער יום־טוב סכות האָבען זיי געלאזט אויסבויען א מזבח צו ברענגען קרבנות.

דערנאָך זיינען זיי צוגעטראטען צו בויען א קליינעם בית־המקדש, אויפ'ן זעלבען אָרט וואו עס איז געשטאנען דער ערשטער בית־המקדש. וועז עס איז געקומען דער טאָג פון לעגען דעם ווינקעל־שטיין פאר'ן נייעם בית־המקדש איז מען זיך צוזאמענגעפאהרען פון אלע שטעדט פון יהודה צום גרויסען יום־טוב. די כהנים זיינען ער־שינען אין זייערע כהונה־קלייַדער, די לויים האָבען געזונגען גע־זאנגען (וועלכע זיינען פערבליבען עד היום אין תהלים); די נביאים האָבען אין זייערע רעדעם פאראויסגעזאגט א גליקליכע צו־קונפט און וויִיט ארום האָבען געהילכט די פרייד־געשרייען פון פאלק. אבער אין מיטען פון דער דאָזיגער גליקליכער פערזאמלונג זיינען געשטאנען זקנים און ביטער געווויינט: די דאָזיגע אלטע לייט האָבען נאָך געזעהן דעם ערשטען בית־המקדש (שלמה'ס) אין זיין גאנצען פראכט, און ווען זיי האָבען פערגליכען מיט איהם דעם נאָר־וואס אָנגעפאנגענעם בעשיידענעם „הויז פון גאָט", האָבען זיי זיך ניט געקענט איינהאלטען פון טרערהרען. „און דאס פאלק — שרייבט א היסטאָריקער פון יענער צייט — האָט ניט געקענט אונ־טערשיידען די פרייד־געשרייען צולויב דעם גרויסען געוויין".

נאָר אפילו דעם דאָזיגען קליינעם בית־המקדש איז דעם פאלק ניט גרינג אָנגעקומען צו בויען. אויפ'ן גרעניץ פון יהודה האָבען געלעבט די שמרונים (§79). הגם מיט דער צייט האָבען די שמרונים איבערגענומען דעם אידישען גלויבען, דאָך זיינען ביי זיי געבליבען א סך היידנישע מנהגים. וועז זיי האָבען זיך דערוואוסט, אז די אידען בויען אין ירושלים א נייעם בית־המקדש האָבען זיי אויך געוואלט האָבען א חלק אין דעם בויען, כדי דער טעמפעל זאָל זיין אן אלגעמיינער פאר די אידען און די שמרונים. נאָר זרבבל און יהושע האָבען זיך ענטזאגט אריינצונעהמען די שמרונים אין זייער עדה, ווייל זיי האָבען זיי געהאלטען נאָר פאר האלבע אידען. דעמאלט האָבען די בעליידיגטע שמרונים בעשלאָסען צו נעהמען נקמה פון די אידען. זיי האָבען גע'מסר'ט אויף זיי פאר די פער־סישע הערשער אוף מיט אלע כחות האָבען זיי געשטערט דאס בויען פון דעם בית־המקדש.

דערווייל האָט זיך אויך די אלגעמיינע לאגע פון יהודה פער־ערגערט. איהר בעשיצער כורש איז געשטארבען און דעם טראהן

האָט גע'ירש'עט זיין זוהן קאמביז (529). דער נייער קעניג איז גע־גאַנגען מלחמה האַלטען מיט מצרים און עטהיאָפּיען (כוש). די פּערסישע חילות זיינען דורכגעגאנגען דורך יהודה און די איינוואוי־נער האָבען דורכדעם שטארק געליטען. מחמת דעם האָט זיך דאָס בויען פון דעם בית־המקדש אבגעשטעלט, און האָט זיך אָנגעהויבען צוריק ערשט דעמאָלט, ווען אויפ'ן פּערסישען טראהן איז ארויף דריוש דער 1טער (521). דער דאָזיגער מלך האָט בעשיצט די אידען אזוי ווי כורש. אויף דער בקשה פון זרבבל און יהושע האָט ער ערלויבט אנצוהויבען ווייטער דאס בויען פון בית־המקדש און האָט אפילו געהייסען געבען שטיצע פון דער קעניגליכער קאַסע. די נביאים חגי און זכריה האָבען מיט זייערע רייד געמונטערט דאס פאָלק און איהם געוועקט צו ארבייטען פאַר „גאט'ס הויז". דאס פאָלק האָט זיך פלייסיג גענומען פאַר דער אַרבייט און אין פיער יאָהר צייט איז דער בנין פארטיג געווארען. דער נייער בית־המקדש איז פארטיג געווארען אין יאָהר 516, דאס הייסט אין זיבע־ציג יאָהר ארום נאָכ'ן חורבן בית ראשון.

§95. עזרא הסופר. נאָכ'ן טויט פון זרבבל און יהושע האָט דאָס פאָלק ניט געהאט קיין פעהיגע און אונטערנעהמערישע פיהרער יהודה איז ווי פריהער געבליבען אונטערטעניג צו פּערסיען, און די אינוועניגסטע ענינים האָבען געפיהרט די כהנים גדולים, וועלכע האָבען אבגעשטאמט פון יהושע. די דאָזיגע גייסטיגע פיהרער האָ־בען נאָר געזארגט, אז די צערעמאניעס פון בית־המקדש, דער גאָ־טעסדיענסט און די קרבנות, זאָלען שטרענג אָבגעהיט ווערען, אָבער זיי האָבען גאָרניט געטהאָן צו פערשטאַרקען און פערבעסע־רען די לאגע פון דעם צובראכענעם פאָלק. זייענדיג ארומגערינגעלט מיט פרעמדע פעלקער אינוועניג אין לאנד האָבען זיך די אידען אָנ־געהויבען מקרב זיין צו זיי און אפילו זיך מתחתן זיין מיט זיי. נישט קוקענדיג אויפ'ן פערבאט פון תורת משה, האָבען א סך אידען גענומען זיך פאר ווייבער די טעכטער פון די מואבים, עמונים און שומרונים. די קינדער וואָס זיינען אַרויסגעקומען פון אַזעלכע שדוכים האָבען גערעדט די שפּראך פון זייערע מוטערס און האָבען ניט געקענט רעדען די שפּראך פון די אידען. דער דעמאָלטיגער נביא מלאכי (דער לעצטער פון די אידישע נביאים) האָט געוויזען

דעם פאלק זיין נעפעהרליכען טעות און האָט אויך נעשטראפט די שלעכטע נביאים, וואס האָבען ניט נעטהאָן זייער וויכטיגסטע פליכט — צו זיין די לעהרער און פיהרער פון פאלק. ער האָט נביאות נעזאגט, אז עס מוז קומען א גרויסער רעפארמאטאָר, א שליח פון גאָט, וועלכער וועט איבעראנדערשען און בענייען דאס גאנצע לעבען פון פאלק.

דער דאָזיגער רעפארמאטאר איז נעקומען פון „לאנד פון גלות". דאָס איז נעווען עזרא, וועלכער האָט נעשטאמט פון די כהנים, און האָט נעלעבט אין בבל. ער איז נעווען בעריהמט מיט זיין נעלערנטקייט און ער פלעגט זיך מיט ליעבשאפט אבנעבען מיט איבערשריבען ספרים, דעריבער האָט ער נעקראנען דעם צונאָמען סופר (שרייבער). וועו ער האָט זיך דערוואוסט אז די אידישע ערה אין ירושלים איז שטארק נעפאלען, האָט ער בעשלאָסען זיך דארט צו בעוועצען און וועקען די אידען צו אויפלעבונג. דער פערסישער קעניג ארטאקסערקסעס I האָט אויהם נעגעבען די מאכט צו אָנשטעלען אין יהודה עלטסטע און ריכטער, וועלכע זאלען רעגירען דאָס פאלק לויט די נעזעצען פון משה. צוזאמען מיט עזרא'ן זיינען אין יהודה נעקומען ארום אנדערהאלבען טויזענד אידען פון בבל (458). וועו עזרא איז אָנגעקומען קיין ירושלים האָט ער צונויפגערופען א גרויסע פאלקס־פערזאמלונג אויפ'ן פלאץ וואס פאר'ן בית־המקדש. דאָ האָט ער געהאלטען א פייערדיגע רעדע און האָט אויפגעפאדערט דאס פאלק זיי זאלען זיך אָנהויבען פיהרען לויט דער תורה, און זאלען זיך ניט אויסמישען מיט די פרעמדע פעלקער. עזרא האָט געפאדערט, אז די אידען וואס האָבען געהאט פרויען פון פרעמדע פעלקער, זאלען זיך מיט זיי באלד צושיידען. פיעלע האָבען באלד אזוי געטהאָן: די פרעמדע פרויען זיינען אוועקגעשיקט געוואָרען און זיי האָבען זיך אומגעקעהרט צו זייערע אייגענע. דאס האָט ארויסגערופען א גייסטיגע לעבען פון שכנ'ישע פעלקער צו די אידען. די מואבים, עמונים און שומרונים האָבען אנגעהויבען מאכען אנפאלען אויף ירושלים און האָבען נעמאכט א חורבן אין שטאָדט. ירושלים איז ניט נעווען בעפעסטיגט און איהרע איינוואוינער האָבען ניט נעקענט זיך בעשיצען נעגען די אנפאלען פון די שונאים. אבער כדי דאס גייסטיגע לעבען פון אידישען

פאלק זאל איבערגעבויט ווערען, אזוי ווי עס האָט געוואלט עזרא, איז נויטיג געווען פריהער צו בעפעסטינען די מלוכה און איהר הויפטשטאָדט. די דאָזיגע ארבייט האָט אויף זיך גענומען א צווייטער גרויסער פיהרער, נחמיה.

§96. נחמיה. נחמיה האָט נעלעבט אין שושן, די הויפט־שטאָדט פון פערסיען, און איז געווען דער שר־המשקים אין רעם הויף פון דעם קעניג ארטאקסערקסעס. דערווייסענדיג זיך וועגען דער טרויעריגער לאגע פון זיינע ברידער אין יהודה, האָט ער זיך שטארק מצער געווען. איינמאל וועז נחמיה האָט דערלאנגט וויין צו ארטאקסערקסעס האָט איהם דער מלך געפרעגט, וואָרום ער איז אזוי טרויעריג. נחמיה האָט געענטפערט: „ווי אזוי זאל איך ניט טרויערען, וועז די שטאָדט וואו עס ליגען די קברים פון מיינע אבות איז חרב?" דער קעניג האָט מיטגעפיהלט נחמיה'ס שמערץ און האָט איהם ערלויבט צו פאהרען אויף א צייט קיין ירושלים דאָרט צו בעפעסטיגען די שטאָדט און איינפיהרען אין יהודה נייע אָרדנונגען. דעריבער האָט נחמיה געקראָגען רעם נא־מען פחה (פאשא אדער פערוואלטער) פון יהודה.

אין יאָהר 445 איז נחמיה אָנגעקומען קיין ירושלים, און האָט באלד נענומען וועקען די איינוואוינער צו ארבייטען פלייסיג צו בעפעסטיגען די שטאָדט. אין פערלויף פון כמעט צוויי חדשים האָט דאס פאלק געארבייט טאג און נאכט אויפצושטעלען די פעס־טונגס־וואנד ארום דער שטאָדט. די אידישע שונאים און בע־זונדערס די שומרונים, מיט זייער פיהרער סנבלט אן דער שפיץ, האָבען נעזוכט מיט אלע מעגליכקייטען צו שטערען די ארבייט און פלעגען אפילו בעפאלען די מויערער; אבער נחמיה האָט בעווא־פענט אלע ארבייטער און האָט געהייסען איין טייל היטען די וואנד אויף פערשיידענע פונקטען, אין דער צייט וועז דער אנדע־רער טייל האָט געארבייט אויפ'ן בויען. צוויישען די ארבייטער זיינען אפילו נעווען אזעלכע, וואס מיט איין האנד האָבען זיי גע־לענט די שטיינער און אין דער אנדערער האָבען זיי געהאלטען א שווערד זיך צו בעשיצען. נאָך צוויי חדשים אנגעשטרענגטער אר־בייט איז די פעסטונגס־וואנד ארום דער שטאָדט פארטיג געווא־רען, און אין גיכען זייגען אויך אויפגעשטעלט געווארען צוריק די

חרב'ע שטאדט־טויערען. ביי די טויערען איז געשטעלט געווארען א וואך. אויף ביינאכט פלעגט מען די טויערען פערשפארען, און עפענען פלעגט מען זיי ערשט אין דער פריה וועז „די זון האט שוין געווארעמט". די אידישע הויפט שטאדט, וואס איז פריהער געווען שוצלאז, איז איצט געווארען א בעפעסטיגטע און פערשלאסענע שטאדט און האט אביסעל אבגעשראקען די ארומיגע פעלקער.

וועז די פעסטונג ארום דער הויפט שטאדט איז אויפגעשטעלט געווארען האט מען זיך גענומען צו בויען די חרב'ע הייזער אינוועניג אין שטאדט. אזוי ווי אין ירושלים זייגען געווען זעהר ווייציג איינוואוינער, האט נחמיה אריבערגעפיהרט אהין א טייל פון דער בעפעלקערונג פון די דערפער. אין יענער צייט איז אין יהודה געווען א לאנגע ניט־גערעטענים אויף די פעלדער און דאס פאלק האט שרעקליך גליטען. די רייכע וועלכע האבען געהאט א סך אבגעשפארטע תבואה פלעגען זי פערקויפען צו די ארימע אויף בארג, נאר וועז די ארימע בעלי־חוב האבען ניט געקענט בעצאלען זייערע חובות צום טערמין, פלעגען די רייכע צונעהמען ביי זיי זייערע הייזער און ביסעל פערמענגען, און אפטמאל פלעגען זיי אפילו מאכען זיי פאר קנעכט. נחמיה איז געווען זעהר אויפגעבראכט דערפון און האט געצוואונגען די רייכע צו בעפרייען די ארימע בעלי־חוב און אומקעהרען וואס זיי האבען ביי זיי צוגענומען.

אויף אזא אופן האט נחמיה איינגעפיהרט אביסעל אן ארדנונג אין לאנד. דעמאלט האט ער זיך פעראייניגט מיט עזרא'ן צו ארבייטען מיט איהם צוזאמען פאר דער גייסטיגער אויפלעבונג פון די אידען. אין חדש תשרי האבען זיי פערופען אין ירושלים א גרויסע פאלקס־פערזאמלונג, וואס איז בעשטאנען פון מענער און פרויען. עזרא האט זיך געשטעלט פאר'ן פערזאמלטען עולם און האט פארגעלייענט אויפ'ן קול עטליכע קאפיטלען פון דער תורה, און האט איבערגעגעבען די ליוים זיי זאלען דייטליך ערקלערען צום פאלק וואס עס איז געלייענט געווארען. דאס פאלק איז געווען טיף גערירט. אלע האבען זיך אויפגעהויבען פון זייערע פלעצער לכבוד דער הייליגער תורה. טרעהרען האבען זיך געגאסען פון די אויגען פון די צוהערער, וועלכע האבען יעצט פערשטאנען, ווי שטארק זיי האבען זיך דערווייטערט פון די הויכע מאראלישע גע־

באָטען פון דער תורה. דער פיער־און־צוואנציגסטער טאָג פון תשרי איז בעשטימט געווארען פאר א טאג פון תשובה פאר'ן גאנצען פאלק. אלע האָבען געפאסט אין דעם דאָזיגען טאג און האָבען זיך אָנגעטהאָן אין טרויער־קלייַדער. די לויים האָבען זיך געווענדט צום פאלק און האָבען פאָרגעשטעלט אין העלע פארבען זיין גאנצע פערגאנגענהייט, זיינע גרויסע גבורות און אומגליקליכע טעות'ן. נאָכדעם האָט מען פאר די פערטרויערטע צוהערער פאָרגעלייענט א געשריבענעם כתב אין וועלכען זיי האָבען אלע געשוואָרען אָבצוהיטען די דינים און מצוות פון דער תורה. אויף דעם דאָזיגען כתב האָבען זיך געחתמ'עט די פאָרשטעהער פון פאלק, די כהנים און די לויים.

דערנאָך האָט נחמיה געזאָרגט, אז די אידען וועלכע האָבען נאָך געהאט גוי'שע וויבער זאלען זיי גט'ען, אז דאָס פאלק זאל שטרענג אָבהיטען דעם שבת און אז די אומווירדיגע כהנים זאלען זיך ניט געפינען אין בית־המקדש. איינעם פון די הויפט כהנים, מנשה, וועלכער האָט חתונה געהאט מיט דער טאָכטער פון דעם שומרונ'ישען בעאמטען סנבלט, האָט מען ארויסגעטריבען פון ירושלים (ארום 430 יאָהר). דעמאָלט האָט דער שומרונ'ישער בעאמטער אויסגעבויט פאר זיין פאלק א בעזונדער בית־המקדש אויפ'ן בארג גריזים, נעבען דער שטאָדט שכם, און האָט געמאכט מנשה'ן פאר'ן כהן גדול אין יענעם בית־המקדש. פון דעמאָלט אָן האָבען זיך די שומרונים אלץ מעהר דערווייטערט פון די אידען אין זייער גלויבען און אין זייער ארט לעבען. פון אלע הייליגע שריפטען (כתבי־הקדש) האָבען זיי אנערקענט בלויז דעם חומש אדער תורת־משה און דעם ספר יהושע. נאָר אפילו אין די דאָזיגע ספרים האָבען זיי שפעטער אויך א סך געענדערט. די שומרונים האָבען זיך נאָך א לאנגע צייט פערטראָגען פיינדליך צו די אידען און האָבען געווכט זיי צו שעדיגען ביי יעדער גינסטיגער געלעגענהייט.

§97. די כנסת הגדולה; פורים. נאָכ'ן גלות בבל האָט די טהעטיגקייט פון די נביאים, די פריהערדיגע פיהרער פון פאלק, בים־לעבוויין אויפגעהערט. מלאכי איז געווען דער לעצטער אידישער נביא. אנשטאט די נביאים האָבען אָנגעהויבען ווירקען געלעהרטע לייט, וועלכע זיינען געווען געלערנט אין תורת משה און אין די

קופֿיש	סיריש	עסטראַנגעלאָ	שומרוניש	אַראַמיש	פֿעניציש	פאלמיריש	העברעאיש
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	א
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ב
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ג
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ד
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ה
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ו
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ז
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ח
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ט
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	י
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	כ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ל
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	מ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	נ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ס
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ע
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	פ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	צ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ק
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ר
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ש
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ת

סעמיטישע אלף־בית'ן

אלטע היילינע ספרים. די דאזיגע מענשען, וועלכע האבען זיך גע־
רופען סופרים, האבען געטהאן ווי עזרא האט געלערענט: זיי הא־
בען בעקענט דאס פאלק מיט די רעליגיעזע, מאראלישע און געזעל־
שאפטליכע נעזעצען, וועלכע האבען זיך אויפגעהיט אין די היילינע
ספרים און אין מסורות בעל־פה. הגם יהודה האט זיך געפונען
אונטער דער ממשלה פון פערסיען דאך האט זי אין איהר אינווע־
ניגקייט לעבען זיך געפיהרט לויט די נעזעצען פון דער תורה. די
עלטסטע פון פאלק זיינען געווען די כהנים גדולים. זיי האבען
רעגירט מיט דער הילף פון א ראט, אדער „פערזאמלונג פון די
עלטסטע". דער דאזיגער ראט האט זיך גערופען „כנסת הגדולה"
און איז בעשטאנען פון געלעהרטע לייט און די בעסטע פארשטע־
הער פון פאלק. די מסורה דערצעהלט אז די אנשי כנסת־הגדולה
האבען זיך פירנעמען דריי זאכען: צו אייגפיהרען אמת און
יושר אין משפט, צו לערנען דאס פאלק, און „מאכען א צאם (סיג)
צו דער תורה", דאס הייסט: ארומצאמען די אלטע נעזעצען מיט נייע
שטרענגע דינים. די כנסת־הגדולה האט געשטעלט ריכטער, וועלכע
האבען נע'משפט דאס פאלק לויט די נעזעצען פון תנ"ך. די כנסת־
הגדולה האט זיך אויך נעזארגט צו ערציהען און בילדען די יוגענד
און צו לערנען דעם בריטען המון לעזען און שרייבען. כדי צו
מאכען גרינגער דאס לעזען האט מען געענדערט דעם אלטען אידישען
שריפט. אנשטאט די אלטע, זעהר שווערע אותיות האט מען אנגע־
הויבען צו בענוצען שעהנע פיערעקיגע אותיות וועלכע זיינען זעהר
גרינג צום לעזען (דער דאזיגער נייער אלף־בית, וועלכער ווערט
עד היום געברויכט ביי אידען, רופט זיך אן דער „פיערעקיגער"
אדער אסירישער.) דורך די אלע מיטלען פון דער כנסת־הגדולה
און די סופרים האט זיך דאס וויסען פון תנ"ך אלץ מעהר פער־
שפרייט צווישען פאלק.

אין פערלויף פון א גאנצען יאהרהונדערט נאך עזרא'ס און
נחמיה'ס טויט האבען די אידען געלעבט רוהיג אין זייער לאנד אונ־
טער דער אויבערהערשאפט פון פערסיען. די פערסישע מלכים הא־
בען זיך ניט געמישט אין די אינוועניגסטע ענינים פון יהודה, און
האבען זיך בענוגענט דערמיט, וואס זיי פלעגען קריגען פון די
איינוואוינער דעם בעשטימטען יעהרליכען צינז. אין פערסיען גופא

און אין איהר אונטערטעניגער בבל האבען זיך אויך אין יענער צייט געפונען גרויסע אידישע עדות וועלכע זיינען געשטיצט געוואָרען פון די פערסישע הערשער. די מסורה דערצעהלט נאָר וועגען איין פאל וועו די אידען זיינען געוועו פערפאלגט אין פערסיען. אין דעם הויף פון פערסישען מלך אחשורוש (קסערקסעס) אין שושן, האָט זיך געפונען איינער א בעאמטער מיט'ן נאָמען המן, וועלכער האָט די אידען שטארק געהאסט. איינמאל האָט ער געזאָגט צום מלך: עס איז דא איין פאלק, וועלכעס איז צושפרייט און צעוואר־פען איבער אלע טיילען פון דיין מלוכה; זיינע מנהגים אונטערשיידען זיך פון די מנהגים פון די איבריגע פעלקער, און די קעניגליכע גע־זעצען היט ער ניט. אויב דער מלך וויל, זאל ארויסגעלאָזען וווע־רען א בעפעהל צו טויטען אלע אידען." אחשורש האָט באלד ארויסגעגעבען אזא בעפעהל, ערלויבענדיג די פערסיער צו רויבען און הרג'נען די אידען וואָס האָבען געוואוינט אין די שטעדט פון דער פערסישער מלוכה. די אידען אין פערסיען זיינען געווען אין סכנה אין גאנצען פערניכטעט צו ווערען. דעמאלט איז דעם גע־רודפ'טען פאלק געקומען צו הילף מרדכי, איינער פון די חשוב'ע אידען פון שושן, וועלכער איז געשטאנען נאָהנט צום קעניגליכען חויף און האָט אמאל געטהאָן דעם מלך א גרויסע טובה. מרדכי האָט געהאט א קרובה, א יתומה וואס ער האָט ערציגען, מיט'ן נאָמען אסתר, וועלכע איז דורך איהר שעהנקייט אָננעקומען אין קעניגליכען הויף און איז געוואָרען די בעליבטסטע ווייב פון אחשורש'ן. וועו אסתר האָט זיך דערוואוסט פון מרדכי'ן וועגען דעם שרעקליכען גורל וואס ערווארטעט איהרע פאלקס־ברידער האָט זי בענוצט איהר נאנצען איינפלוס אויפ'ן קעניג צו פערמיידען דאס אומגליק. אזוי ווי זי איז פריהער געווען דערווייטערט פון די אי־דען אזוי האָט זי איצט דערפיהלט איהר בלוט־פערוואנדשאפט מיט איהר פאלק. אסתר האָט געבעטען דעם קעניג ער זאל צוריקרו־פען די שרעקליכע גזרה אויף די אידען און האָט דערביי אויפגע־דעקט פאר איהם המן'ס בייזע מחשבות. אחשורש האָט זיך אי־בערצייגט אין דער ריכטיגקייט פון איהרע רייד, און ער האָט זיך אויף דערמאָנט אן דער טובה, וואס מרדכי האָט איהם אמאל גע־טהאָן, און ער האָט דערפילט די בקשה פון אסתר המלכה. ער האָט

בעפעהלען אויפצוהענגען המן הרשע און די אידען האָט ער ערלויבט זיך צו פערטיידיגען געגען די שונאים, וואס האָבען זיך געקליבען זיי אומצוברענגען. דער סוף איז געווען, אז אין דעם טאָג וואָס המן האָט בעשטימט צו פערטילגען די אידען (דעם דרייצעהנטען אדר) זיינען זיי מיט געוועהר אין די הענד בעפאלען זייערע שונאים און האָבען זיי גע'הרג'עט אין דער פּראָווינץ אזוי גוט ווי אין דער הויפּטשטאָדט שושן. פּאר א זכר דערפון, וואס די פערסישע אידען זיינען געראטעוועט געוואָרען פון דער גזרה, איז איינגעפיהרט געוואָרען דער יום־טוב פּורים, וועלכער ווערט נאָך עד היום אָבגעהיט ביי די אידען דעם פערצעהנטען טאָג אין אדר (א חדש פאר פּסח). אין דיזען יום־טוב לייענט מען אין די שוהלען די מגלה „אסתר" וואו די גאנצע געשיכטע איז בעשריבען.

§98. די צוזאמענשטעלונג פון דעם תנ"ך. עזרא הסופר און זיינע נאָכפאלגער, די סופרים, האָבען אָנגעהויבען צונויפזאמלען די גייסטיגע אוצרות פון אידישען פאָלק, וואָס זיינען געשאפען געוואָרען אין פריהערע צייטען. א סך גרויסע לעהרער זיינען אויפגעשטאנען אין אידישען פאָלק, אָנהויבענדיג מיט משה'ן און ענדיגענדיג מיט די לעצטע נביאים. זייערע לעהרען און נבואות האָבען זיך טיילווייז אויפגעהיט אין ספרים און טיילווייז זיינען זיי איבערגעגאנגען בעל־פה פון דור צו דור; פיעלעס איז מיט דער צייט פערלאָרען און פארגעסען געוואָרען און איז ניט דערגאנגען צו די שפעטערע דורות. כדי אויפצוהיטען די פערבליבענע ווערק האָט עזרא און די סופרים זיך גענומען זיי פלייסיג צונויפזאמלען, און ברענגען אין אָרדנונג און פארשרייבען דאס, וואס איז נאָך ניט געווען פערשריבען. אזוי איז צוזאמענגעשטעלט געוואָרען דאָס גרעסטע בוך פון דער וועלט — דער ת נ " ך , דיזער ערשטער קוואל פון דער אידישער אמונה, פון דער אידישער געזעצגעבונג און פון דער עלטסטער געשיכטע פון אידישען פאָלק. די דאָזיגע כתבי־הקדש זיינען אויסגעשטעלט געוואָרען לויט די פאָלגענדע דריי אָבטיילונגען:

די ערשטע אָבטיילונג: ת ו ר ה , אָדער תורת משה. זי בעשטעהט פון פינף ספרים, אדער חומשים. אין דעם ערשטען ספר, ב ר א ש י ת , ווערט דערצעהלט וועגען דעם לעבען פון די

מענשען פון בריאת־העולם ביז אברהמ'ן, און וועגען דעם לעבען פון אידישען פאָלק פון אברהמ'ן ביז דעם טויט פון יעקב'ן און יוסף'ן אין מצרים. אין דעם אנדערען ספר, ש מ ו ת , ווערט דערצעהלט וועגען דער קנעכטשאפט פון די אידען אין מצרים, וועגען משה'ן, וועגען יציאת מצרים, וועגען מתן־תורה, וועגען דעם משכן אין מדבר און אויך די וויכטיגסטע געזעצען פון תורת־משה. אין דעם דריטען ספר, ו י ק ר א , ווערט גערעדט דער עיקר וועגען די דינים פון קרבנות אין דעם בית המקדש, וועגען די ימים טובים און וועגען דעם ווי אזוי עס דארף זיך אויפפירען דער מענש אין דער פאמיליע און אין דער געזעלשאפט. אין דעם פערטען ספר, ב מ ד ב ר , ווערט בעשריבען די וואנדערונג פון די אידען אין מדבר צווישען מצרים און כנען. אין פינפטען ספר, ד ב ר י ם אדער משנה תורה, ווערען איבערגע'חזר'ט די וויכטיגסטע געזעצען, וואס זיינען ענטהאלטען אין די פריהעריגע ספרים, און צו זיי וועט ווערן צוגעגעבען נייע געזעצען און דינים, — הויבט מאראלישע לעהרען, וועלכע משה האט אנגעזאגט ניט לאנג פאר זיין טויט.

די צווייטע אבטיילונג: נ ב י א י ם. דיזע אבטיילונג בעשטעהט פון צוויי חלקים. דער ערשטער חלק ענטהאלט די ספרים י ה ו ש ע , ש ו פ ט י ם , ש מ ו א ל און מ ל כ י ם , און ווערט אנגערופען נ ב י א י ם ר א ש ו נ י ם . דאָ ווערט דערצעהלט די געשיכטע פון אידישען פאָלק פאר א משך פון זיבען הונדערט יאהר, פון דער צייט ווען זיי זיינען אריין אין כנען אונטער יהושע'ן ביז'ן חורבן ירושלים און גלות בבל. דער צווייטער טייל, וועלכער רופט זיך נ ב י א י ם א ח ר ו נ י ם , ענטהאלט די ספרים פון דריי „גרויסע" נביאים — י ש ע י ה ו , י ר מ י ה ו און י ח ז ק א ל און צוועלף „קלענערע" נביאים: ה ו ש ע , י ו א ל , ע מ ו ס , ע ו ב ד י ה , י ו נ ה , מ י כ ה , נ ח ו ם , ח ב ק ו ק , צ פ נ י ה , ח ג י , ז כ ר י ה ו , און מ ל א כ י . די ערהאבענע רערעם פון די נביאים, וועלכע זיינען צונויפגעקליבען אין די דאָזיגע ספרים, זיינען א ווייטערע ענטוויקלונג פון תורת־משה. די תורה און די נביאים צוזאמען נעהמען ארום דאס נאנצע ביבלישע יודענטום.

די דריטע אבטיילונג: כ ת ו ב י ם . דאָ זיינען צונויפגע־

שטעלט פיר די אלטע, פיר די שפעטערע רעליגיעז־מאראלישע, פא־
עמישע און פילאזאפישע ווערק פון די אידען. צוערשט קומט דער
גרויסער ספר ת ה ל י ם, אדער רעליגיעזע שירים, א סך פון
וועלכע זיינען געזונגען געווארען אין ביתהמקדש פון די כארען פון
די לויים. א גרויסער טייל פון די דאזיגע שירים טראגען דעם
נאמען פון דוד המלך און זיינען פערבונדען מיט פאסירונגען פון
זיין לעבען. דערנאך קומט דער ספר מ ש ל י ש ל מ ה,
וועלכער ענטהאלט א סך קלוגע משלים און כללים ווי אזוי צו לע־
בען און זיך אויפפיהרען. נאך „משלי" גענהט דער ספר „איוב",
וואו עס ווערט דערצעהלט דער שיקזאל פון דעם ליידענדען איוב,
וועלכער האט פערלארען אלע ערדישע גליקען און ער טענה'ט וועגען
דער נישטיגקייט פון מענשליכען לעבען. אין דער פארמע פון
וכוחים צווישען איוב'ן און זיינע חברים ווערט דא פאנאנדערגע־
וויקעלט א טיעפע מאראלישע און רעליגיעזע פילאזאפיע. די ווי־
טערע פינף קליינע ספרים ווערען אנגערופען מ ג ל ו ת. אין ש י ר
ה ש י ר י ם ווערט אונטער דעם נאמען פון שלמה המלך בעווג־
נען די שהנקייט פון דער נאטור, פון ליעבע און דאס גליק פון יו־
גענד. אין „קהלת" לאזט דער זעלבער מלך אריין אין טרוי־
ערינג מחשבות וועגען דער צוועקלאזיגקייט פון לעבען. אין דעם
קליינעם ספר ר ו ת ווערט געשילדערט דאס פריערליכע דאר־
פישע לעבען אין דער צייט פון די שופטים, און אין א י כ ה
ווערען בעזונגען די ליידען פון די אידען אין דער צייט פון חורבן
בית־המקדש. אין מגלת א ס ת ר ווערט דערצעהלט ווי אזוי די
פערסישע אידען זיינען נערעטעט געווארען פון המנ'ס גזרה. דער
לעצטער טייל פון כתובים בעשטעהט פון די שפעטערע כראניקען,
ד נ י א ל, ע ז ר א און נ ח מ י ה. דא ווערט דערצעהלט
וועגען דעם לעבען פון די אידען אין דער צייט פון דער באבילא־
נישער און פערסישער הערשאפט. צום שלום קומט דער ספר
ד ב ר י־ה י מ י ם, וואו עס ווערט אין קורצען איבערגע'חזר'ט
די אידישע נעשיכטע פון די עלטסטע צייטען ביז דער ענדע פון
גלות בבל.

אזוי איז צוזאמענגעשטעלט דער תנ"ך, וועלכער איז די
פרוכט פון דעם נייסטיגען שאפען פון אידישען פאלק אין דעם

משך פון א גאנצען יאהרטויזענד. די דאזיגע אלטע ספרים ענט־האלטען די העכסטע און טיעפסטע אמת'ן פון רעליגיאן, מאראל און מענשליבען צוזאמענלעבען. דערפאר איז דער תנ"ך געווארען דאס הייליגע בוך ניט נאר פון די אידען, וועלכע האבען איהם געשא־פען, נאר אויך פון אלע פעלקער פון דער וועלט, וואס גלויבען אין אן אויבערשטען נאטור. אפילו די אלטע אידישע שפראך, אין וועלכער דער תנ"ך איז געשריבען — א שהנע, בילדליכע און קרעפטיגע שפראך, — וועלט אנגערופען די הייליגע שפראך, אדער לשון־קדש.

כראָנאָלאָגיע פון די אידישע מלכים.

די מלכים פון גאַנצען אידישען פאָלק

שאול (ארום יאָהר 1055—1067)
דוד (ארום יאָהר 1015—1055)
שלמה (ארום יאָהר 977—1015)

די מלכים פון מלכות יהודה (דוד'ס דינאַסטיע):

רחבעם (960—977).
אבים (957—960).
אסה (918—957).
יהושפט (894—918).
יהורם (887—894).
אחזיהו (887).
עתליה (קעניגין, 880—886).
יואש (843—881).
אמציה (815—843).
א צייט אָהן אַ קעניג (805—815)
עוזיה (754—805).
יותם (739—754).
אחז (724—739).
חזקיהו (695—724).
מנשה (640—695).
אמון (638—640).
יאשיהו (608—638).
יהויקים (597—608).
יהויכין (597).
צדקיהו (586—596).

די מלכים פון ישראל:

ירבעם 1 (955—977).
נדב (954—955).
בעשא (933—954).
אלה (932—933).
א צייט אָהן אַ קעניג (928—932)
עמרי (922—928).
אחאב (901—922).
אחזיהו (899—901).
יורם (887—899).
יהוא (860—886).
יהואחז (845—860).
יהואש (830—845).
ירבעם 11 (769—830).
זכריה (769).
מנחם (757—768).
פקחיה (755—757).
פקח (735—755).
הושע (724—734).

אינדעקס

א

אבימלך, 91—93.
אברהם, 16—23.
אבשלום, 129—133.
אדום, 40, 66—67, 75.
אדם 9—12.
אהוד, 86—87.
אהל מועד, זעה משכן.
אהרן, 60, 61.
אחאב, קעניג 150 ; געצעגדיענסט 153 ; קאמפף מיט אליהו 155 — 156 ; מלחמות, 156—159 ; טויט 158—159.
אחז, 188, 191—192.
אחזיהו, 159—160.
אחימלך, 117—118.
אחשורוש, 240.
אידען, אבשטאמונג, 38.
איזבל, 151, קאמפף מיט נביאים 151—153, 156 ; טויט 161.
אליהו הנביא, 153—156.
אליעזר, 22, 24.
אלישע, 159—160, 165.
אמורי, 66—67.
אמנון, 129.
אמציה, 166—167.
אסה, 157.
אסתר, 240.
אפרים, 28 ; שבט 42, 78—80. זעה מלכות ישראל.
אפים 148.
ארם, 73, 75.
ארם נהרים, זעה מעסאפאטאמיען.
ארץ־ישראל, זעה כנען.
אשור, 7, 73, 184—186.
אשר, 28, שבט 42, 68.

ב

בבל, 7, 73, 208—209.
בית־אל, 148.
בית־המקדש, גרינדונג 138—141; תורבן, 214, זעה אויך בית־שני.
בית־שני, 232—233.
בכורה 25—26.
בלעם, 67—68.
בלק, 67—68.
בנימין, 29 ; שבט, 42, 68.
בעל, 85.
בצלאל, 61.

ג

גבעון, גבעונים, 76—77.
גד, 28 ; שבט, 42, 68.
גדליהו, 217—218.
גדעון, 89—91.
גושן, 37, 41, 52.
גלעד, זעה עבר־הירדן.

ד

דבורה הנביאה, 87—89.
דוד, אבשטאמונג 114; ביי שאול 114 ; זיעג איבער גלית, 115—116 ; קאמפף מיט שאול 116—117 ; וואנדערונג 117—120 ; קעניג 123—124 ; מלחמות 124—126 ; אבשלום'ס מרידה 129—133 ; טויט, 135.
דור המדבר, 65—66.
דור הפלגה, 15—16; 38—39.
דינה, 28, 30.
דן, 28 ; שבט 42, 78—80.
דן, שטאדט, 148.
דניאל, 223.
דריוש, 233.

ה

הבל, 12—13.
הגר, 20—21.
הושע, נביא, 186—187.
הושע, קעניג, 189—190.
המן, 240—241.
העברעער, זעה עברים.

ו

וועלט־בעשאפונג, 9—10 ; 38—39.

ז

זבולן, 28 ; שבט 42, 78—80.
זכריה, נביא, 242.
זכריה, קעניג, 184.
זרבבל, 231—233.

ח

חבקוק, 242.
חגי, 242.
חוה, 10—12.
חורב, זעה סיני.
חזקיהו, 192, 197—201.
חם, 15—16.
חתים, 75.

י

יאשיהו, 201—206.
יבוסים, 124.
יהוא, 160—163, 164, 165.
יהואחז, 165.
יהואש, 165—166.
יהודה, 28 ; שבט, 42. 78—80.
יהויכין, 209—210.
יהויקים, 206—209.
יהורם, 159.
יהושע, בעזיעגט עמלקים, 55 ; מיט די מרגלים 64 ; ווערט פיחרער, 69 ; עראָבערט כנען, 76—81 ; טויט 81—82.
יהושע, כהן גדול, 231, 233.
יהושפט, 157—159.
יואל, 242.
יואש, 164—166.
יונה, 242.
יונתן, 110, 117, 122.
יוסף, געבורט, 28 ; שנאה פון ברי־דער, 31—32 ; פערקויפט 32 ; אין מצרים 32 ; לעבען אין תפיסה, 33—34 ; ביי פרעה'ן, 34—35, 52. בעגעגעניש מיט ברידער, 35—37 ; בעגעגעניש מיט יעקב, 37—38 ; טויט, 38.
יורם, 159—161.
יותם, 188.
יחזקאל, 211, 223—225.
ים־המלח, 73.
ים־סוף, 50 ; קריעת ים־סוף 51.
יעקב, 24—38.
יפת, 15—16.
יפתח, 93—95.
יצחק, 20—24.
יציאת מצרים, 49—50.
ירבעם, 143, 144, 145—149.
ירבעם 11, 180—181, 184.
ירדן, 73 ; איבערגאנג איבער'ן 76.
ירושלים, 124 ; חורבן 212—214.
ירמיהו, 207—208, 210—212 ; 214—217, 218.
ישמעאל, 20—21 ; שבט, 39—40.
ישעיהו, 192—196, 200—202.
ישעיהו 11, 227—228.
יששכר, 28 ; שבט 42, 78—80.
יתרו, 45, 55—56.

כ

כהן, 61.
כורש, 226—230.
כנסת הגדולה, 239.
כנען, לאנד און איינוואוינער 73—76 ; עראָבערונג 76—77, חלוקה, 78—81.
כנענים, 75.
כנרת (ים), 73.
כרמל, 74.
כתובים, זעה תנ"ך.

ל

לאה, 27—28.
לבן, 23—24.
לבנון, 73.
לוחות, 59, 61.
לוט 17, 20, 39.
לוי, 28, שבט 42.
לויים, 61, 80—81.
ליטעראַטור, 177—180. זעה אויך תנ"ך.

מ

מבול, 13—14, 38—39.
מדי, 226.
מדין, 39—40.
מואב, 20 ; פאָלק, 39, 66—67, 75.
מיכה, 242.
מלאכי, 233—234.

מלכות יהודה, גרינדונג, 146 ; אונטערגאנג, 214—219.
מלכות ישראל, גרינדונג 146 ; אונטעגראנג, 188—191.
מן, 55.
מנחם, 184, 186.
מנשה, 28 ; שבט 42, 68.
מנשה, קעניג, 201—202.
מעסאפאטאמען, 7.
מצות, 49—50.
מצרים, 7.
מרגלים, 63—64.
מרדכי, 240.
מרים, 44, 51.
משה, געבורט, 44 ; יוגענד, 45 ; אין מדבר, 45—46 ; קאמפף פאר בעפרייאונג, 47—49; יציאת מצרים, 49—51; מתן תורה, 56—59; טוט, 69; טויט, 69.
משכן, בויען פון, 61—63 ; פלאץ, 81 ; צושטעלונג, 102.
מתן תורה, 56—59.

נ

נבוזראדן, 214.
נבוכדנצר, 208—225.
נביאים, זעה תנ"ך.
נח, 13—15.
נחום, 242.
נחמיה, 235—236, 237.
ניל, 42.
נפתלי, 28 ; שבט 42, 80—81.
נתן, 128—129.

ס

סדום, 17—19.
סוכות, 168.
סיריען, זעה ארם.
סיני, 46; זעה מתן תורה.
סנחריב, 198—200.
סעמיטען, 7—8.

ע

עבר־הירדן, 73; ערראבערונג 67—68 ; חלוקה, 68—69.
עברים, 8, 40—41 ; זעה אויך אידען.
ענל, 59.
עובדיה, 242.
עוג, 67.
עוזיהו, 187—188.
עזרא, 234—235, 236.
עלי, 100—102.
עמון, 39, 75, 126.
עמוס, 182—184.
עמלקים, 55, 75, 112—113.
עמרי, 149—150.
עקדה, 21—22.
עשו, 24, 25—26, 29—30.
עשרה בטבת, 221.
עשרת הדברות, זעה מתן תורה.
עשרת השבטים, זעה מלכות ישראל.
עתליה, 163—164.
עתניאל, 86.

פ

פאלעסטינא, זעה כנען.
פורים, 241.
פלשתים, 75, 95—98, 101—102, 104, 110—111, 115—116, 120—122, 125—126.
פסח, 50.
פקח, 186, 189.
פרס, 226.

פ

פעניציער, 75, 137—138.

צ

צדקיהו, 210—214.
צום גדליה, 221.
ציון, 74.
צפניה, 242.
צפרה, 45—46.

ק

קין, 12—13.
קינים, 53, 59.
קרח, 65.

ר

ראובן, 28, שבט 42, 68.
רבקה, 23, 26, 31.
רחבעם, 144, 149.
רחל, 27—28, 30.

רעליגיאָן, אין צייט פון אבות 17; צייט פון משה, 56—59, 70—72; צייט פון די צוויי מלוכות 175—177.

ש

שאול, אבשטאמונג, 106 ; מלך 106—107 ; מלחמות 107—116 ; קאמפף מיט דוד, 116—120 ; טויט 122.
שבט, אנפאנג פון 42.
שבעה עשר בתמוז, 221.
שבועות, 168.
שומרון, גרינדונג 149 ; חורבן 190.
שומרונים, 191, 232, 237.
שופט, 84.
שיבת ציון, 228—231.
שלה, 61, 81, 102.
שלום, 184.
שלמה, געבורט, 129, קעניג 134 ; זיין חכמה, 135—137 ; ענט־וויקעלט האנדעל, 137—138 ; בויט בית־המקדש, 138—141, צושטאַנד פון לאנד, 141—144 ; טויט, 144.
שמואל, געבורט 102—103 ; שופט און נביא 104—107. זעה אויך שאול.
שמעון, 28 ; שבט 42, 80.
שמשון, 95—98.
שם, 15—16.
שרה, 18, 20, 22.

ת

תורה, זעה תנ"ך.
תנ"ך, 241.
תשעה באב, 221.

מתתיהו החשמונאי.

ש. דובנאוו

די אידישע געשיכטע

פאר שולע און פאלק

איבערזעצט פון

חיים ליעבערמאן

און

מיטע ליווישיץ

מאסאביישע און תלמוד־ישע עפאכע

4A
24257/2

מאקס נ. מייזעל
424 גרענד סטריט,
ניו יארק.
424 GRAND ST.
NEW YORK

אידישער פערלאג
פיר ליטעראטור
און ווייסנשאפט.
MAX N. MAISEL
PUBLISHER

אינהאַלטס־פערצייכנים:

די אַלטע צייט און די עפּאָכע פון תלמוד.

§1. פּאָרוואָרט. 9—10.

ערשטער קאַפּיטל.

יהודה אונטער דער גריכישער הערשאַפט.

§2, אַלכסנדר מוקדון; §3, תלמי לאַגוס; §4, תלמי דער צווייטער פילאַדעלפוס; §5, תלמי דער דריטער און פיערטער; §6, שמעון הצדיק און יהושע בן־סירא; §7 דער אָנפאַנג פון דער סירישער הערשאַפט; §8, יאַזאָן און מענעלוים; §9, אַנטיוכוס׳עס גזרות. 10—28.

צווייטער קאַפּיטל.

די בעפריאונגס־מלחמות פון די חשמונאים

§10, מתתיהו חשמונאי; §11, די נצחונות פון יהודה המכבי; §12, חנוכה; §13, אַנטיוכוס׳עס טויט, שלום; §14, אלקימוס, יהודה׳ס טויט; §15, יונתן חשמונאי; §16, שמעון חשמונאי; §17, די אי־דען אין מצרים. 28—44.

דריטער קאַפּיטל.

יהודה אין דער צייט פון דער חשמונאים־דינאַסטיע

§18, שמעון אַלס נשיא; §19, יו.בן הורקנוס; §20, די פּרושים, צדוקים און אסיים; §21, דער סנהדרין און דער קאַמפּף פון די פּאַר־טייען; §22, יהודה אַריסטובול; §23, אלכסנדר ינאי; §24, שלומית אלכסנדרה; §25, דער קאַמפּף צווישען הורקנוס דעם 2טען און אַריסטובול דעם 2טען; §26, דאָס אָנקומען פון פּאָמפּעאוס; §27, הורדוס און אַנ־טיגנוס דער 2טער. 44—67.

פיערטער קאפיטעל

קעניג חורדום דער 1טער און זיינע נאכפאלגער

§28, חורדום'ס גרויזאמע טעשים; §29, טרים'ס טויט; §30, חורדום'ס נייע אויפהרונגען; §31, חורדום'ס לעצטע יאהרען; §32, ארכילוס, אינווענטאר פון מהומות; §33, דאס גייסטיגע לעבען, הלל און שמאי. 67—81.

פינפטער קאפיטעל

די הערשאפט פון די רוימער אין יהודה

§34, די ערשטע רוימישע פערוואלטער; §35, אימפעראטאר קאליגולא; §36, קעניג אגריפאס דער ערשטער; §37, אגריפאס דער צוויי־טער און די רוימישע פראקוראטארען; §38, דער אנהויב פון אויפ־שטאנד. 81—94.

זעקסטער קאפיטעל

די מלחמה מיט די רוימער און דער אונטערגאנג פון דער אידישער מלוכה

§39, די פארבערייטונגען צו דער מלחמה; §40, די מלחמה אין גליל; §41, די בעלאגערונג פון ירושלים; §42, חורבן ירושלים; §43, דער אונטערגאנג פון יהודה. 94—110.

זיבעטער קאפיטעל

פון חורבן ירושלים ביז דעם אויפשטאנד פון בר־כוכבא

§44, יוחנן בן־זכאי; §45, רבן גמליאל דער צווייטער; §46, מהומות אין דער צייט פון טראיאנוס און האדריאן; §47, רבי עקיבא; §48, דער אויפשטאנד פון בר־כוכבא; §49, האדריאנ'ס רדיפות. 110—125.

אכטער קאפיטעל

די נשיאים און ישיבות אין ארץ ישראל ביז דער שליסונג פון דער משנה

§50, רבי מאיר; §51, דער נשיא רבי שמעון דער הריטער און רבי יהודה הנשיא; §52, די שליסונג פון דער משנה. 125—135.

ניינטער קאַפּיטעל

די אידען אין ארץ־ישראל ביז'ן סוף פון דער הערשאַפט פון די נשיאים

§53, די נשיאים און די ערשטע אמוראים; §54, די קריסטליכע קיסרים פון רוים; §55, דער קיסר יוליאָן און רבי יהודה הנשיא דער צווייטער; §56, די לעצטע נשיאים, דער תלמוד ירושלמי. 126—142.

צעהנטער קאַפּיטעל.

די אידען אין בבל ביז דער שליסונג פון תלמוד בבלי

§57, די אידען אין בבל אונטער דער הערשאַפט פון ניי־פּערסיען; §58, רב און שמואל; §60, די אמוראים פון בבל; §61, רב אַשי און דער תלמוד בבלי; §62, די שליסונג פון תלמוד; §63, דער אינהאַלט פון תלמוד. 142—155.

עלפטער קאַפּיטעל

די אידען אין מזרח ביז'ן סוף פון די גאונים

§64, מהומות אין פּערסיען, די סבוראים; §65, די אידען אין סיריען און פּאַלעסטינא אונטער דער הערשאַפט פון ביזאַנטיען; §66, די אידען אין אַראַביען און מאַחמעד; §67, די ערשטע קאַליפען, די נייע נשיאים; §68, די עקזילארכען און די גאונים; §69, דער קאַליפאַס פון באגדאד, די סעקטע פון קאראימען; §70, דאָס גייסטיגע לעבען אין דער צייט פון די גאונים; §71, סעדיה גאון; §72, די לעצטע עקזי־לאַרכען און גאונים. 155—177.

אינדעקס 179-181

ליסטע פון בילדער:

I. מתתיהו חשמונאי ..... פאַדערבילד

II. אנטיוכוס עפיפאַנעס 26

III. דער גריכישער גאָט צעאוס 33

IV. די פאַרצייטיגע אידישע שוהל אין אלעקסאַנדריען, מצרים 43

V. יאָזעפוס פלאַוויוס 97

VI. טיטוס'ס טויער אין רוים 106

VII. די רוימישע מטבע אין אָנדענק פון יהודה'ס אונטער־גאַנג 109

VIII. פּראָצעסיע פון אידישע געפאַנגענע 116

IX. א חרב'ע שוהל אין מירום 133

X. קברים פון אידישע מלכים 152

XI. אויפשריפטען אויף אלטע אידישע מצבות אין רוים 164-165

מאקאבייישע און תלמוד־ישע עפאָכע

די אַלטע צייט און די עפּאָכע פון תלמוד.

§1*) **פּאַרוואַרט.** די ערשטע (ביבלישע) עפּאָכע פון זיין געשיכטע האָט דאָס אידישע פּאָלק איבערגעלעבט צווישען די פּעל־קער פון מזרח, אין שכנות מיט מצרים, סיריען, אשור, בבל און פּערסיען **) אין די לעצטע פיער הונדערט יאָהר פון דער דאָזיגער עפּאָכע האָבען אשור, בבל און פּערסיען איינע נאָך דער אַנדערער פּערשפּריט זייער הערשאפט איבער דער אידישער מלוכה. אשור האָט חרוב געמאַכט איין העלפט איהרע — מלכות־ישראל, בבל האָט אויף א האַלבען יאָהרהונדערט צושטערט די אַנדערע העלפט — מלכות־יהודה (גלות בבל), און צולעצט האָט פּערסיען צוויי הונדערט יאָהר געהאַלטען יהודה אונטער איהר אויבער־הערשאפט. נאָר ענדליך איז געקומען א סוף אויך צו דער פּערסישער ממשלה. דער גרויסער גריכישער קריעגספיהרער אלכסנדר מוקדון האָט חרב גע־מאכט די פּערסישע מלוכה און האָט איינגעשטעלט די גריכישע הערשאפט אין פּאָדער־אזיען (332 יאָהר פּאר דער קריסטליכער צייטרעכנונג).

פון דיזער צייט הויבט זיך אָן די צווייטע (נאָך־ביבלישע) פּעריאָדע פון דער אידישער געשיכטע, וועלכע פאַלט אויס אין איין צייט מיט דער אַלטער גריכיש־רוימישער פּעריאָדע אין דער וועלט־געשיכטע. בלייבענדיג נאָך אלץ אין מזרח האָט דאָס אידישע פּאָלק זיך שוין איצט געפונען דער עיקר צווישען די געבילדעטע פעלקער פון מערב — די גריכען און רוימער. דאָס אידישע פּאָלק פאַלט צום טייל אַרונטער אונטער דעם איינפלוס פון זייער קול־טור און ווירקט צוריק אויף די נעצענדיענער מיט זיין רעליגיאָן פון ריינעם מאנאטעאיזם (אחדות הבורא); ער קעמפּפט מיט דער פּאָליטישער מאכט פון רוים און אין דעם אונגלייכען קאמפּף פער־לירט ער סוף־כל־סוף די זעלבסטשטענדיגקייט פון זיין מלוכה (70 יאָהר פּאר קריסט. צייטר.)

---

*) מיט קלענערע קיגדער קען מען אויסלאָזען דיזען פּאַראַגראַף, ווי אויך אלץ וואָס קומט אין אויגגענומענע שריפט אין דיזען בוך.

) זעה: דובנאָוו, אידישע געשיכטע, ביבלישע עפּאָכע; פערלאג **טייזע.

פון יענער צייט הויבט אָן דאָס אידישע פאָלק צו לעבען פאָליטיש אונטער דער ממשלה פון רוים, אָבער אינוועניג בלייבט עס פריי און רעגירט זיך אליין (אויטאָנאָמיע). רעגירט דאָס פאָלק אין זיינע צוויי וויכטיגסטע צענטרען — ארץ ישראל און בבל — האָבען די נשיאים און עקזילארכען. אין דער דאָזיגער עפאָכע, וועלכע נעהמט ארום די לעצטע יאָהרען פון אלטערטום און דעם אָנהויב פון מיטעלאלטער (1040—70), ווערט בעשאפען און אייניגעפיהרט אין לעבען דער תלמוד — דער צווייטער גייסטינער יסוד פון יודענטום נאָכ'ן תנ"ך. דערפון האָט די נאָנצע עפאָכע גענאָמען דעם נאָמען „תלמוד'ישע". אין די לעצטע יאָהרהונדערטען פון דער דאָזיגער עפאָכע לעבען שוין די אידען פון פאלעסטינא און בבל אונטער דער הערשאפט פון די ראבער, וואָס גלויבען אין דעם מאחמעדאניזם.

ערשטער קאפיטעל.

יהודה אונטער דער גריכישער הערשאפט.

(332-167 יאָהר פאר קריסטל. צייטר.)

§2. אלכסנדר מוקדון. צוויי הונדערט יאָהר האָט נעדויערט די הערשאפט פון פערסיען אין יהודה און אין נאָנץ פאָדער־אזיען. נאָר ענדליך איז די מעכטיגע פערסישע מלוכה, וואָס איז געגרינדעט געוואָרען פון כורש'ן, צופאלען געוואָרען, און די הערשאפט אין אזיען איז אריבער צו די גריכען. דער גרויסער גריכישער קריעגספיהרער אלכסנדר מוקדון, האָט בעזיעגט די פערסיער און האָט אונטערטעניג געמאכט אלע לענדער, וואָס זיינען געווען אונטערוואָרפען צו זיי. צווישען די דאָזיגע לענדער זיינען אויך געווען סיריען און יהודה (332). צוערשט האָבען די אידען זיך ניט געוואָלט אונטערגעבען צום גריכישען זיעגער, ניט וועלענדיג ברעכען די שבועה פון טרייהייט וואָס זיי האָבען געגעבען צום פערסישען קעניג. נאָר וען אלכסנדר איז אונטערגעקומען מיט א מחנה חיל צו ירושלים כדי צו בעשטראָפען איהרע פער'עקשנ'טע איינוואוינער, האָבען די אידען איינגעזעהן אז צו שטעלען זיך נע־

גען דעם מעכטיגען זיעגער וועט זיין אומזיסט, האבען זיי ארויס־
געשיקט שלוחים אנטקעגען אלכסנדר'ן אויסצודריקען איהם זייער
אונטערטעניגקייט. די לעגענדע דערצעהלט, אז דער כהן גדול ידוע
און פיעל אנדערע כהנים, אלע אננעטהאן אין זייערע פרעכטיגע
כהונה־קליידער, זיינען ארויס פון ירושלים מקבל פנים צו זיין
אלכסנדר'ן. הינטער זיי זיינען געגאנגען די חשוב'סטע לייט פון
שטאדט. אז אלכסנדר האט דערזעהן די אידישע שלוחים איז ער
ארונטערגעגאנגען פון זיין פערד און האט זיך טיף פערניינט פאר'ן
כהן־גדול, וועלכער איז נענאנגען פאראוים. וועז איינער פון זיינע
הארען האט איהם געפרעגט ווארום ער האט זיך פריהער גע־
בוקט צום אידישען כהן־גדול, האט דער קעניג נעענטפערט: „וועז
איך בין נאך נעווען אין מאצעדאניען און האב נעטרוימט וועגען
איינעהמען אזיען, האט זיך מיר איינמאל אין חלום בעווייזען א
געשטאלט, וואס איז זעהר עהנליך נעווען אויף דעם דאזיגען כהן־
גדול. די געשטאלט האט מיר פארויסגעזאגט, אז מיין אונטער־
נעהמונג וועט זיך ענדיגען מיט רוהם און נצחון. איצט, דערזעה־
ענדיג דעם אידישען כהן־גדול, האב איך זיך דערמאנט אין מיין
חלום, און איך האב זיך געבוקט ניט צו איהם, נאר צום גאט, וואס
האט איהם געמאכט פאר זיין כהן". די לעגענדע דערצעהלט וויי־
טער, אז אלכסנדר איז איינגעפאהרען אין ירושלים, בעגלייט
פון דעם כהן־גדול, און האט דארט בעזוכט דעם בית־המקדש, און
האט געברענט א קרבן צום אידישען גאט.

וועז אלכסנדר מוקדון האט צוגעשלאסען יהודה צו זיין מלוכה
האט ער ניט געשטערט די אינוועניגסטע פרייהייט פון די אייני־
וואוינער. ער האט זיי ערלויבט אבצוהיטען זייער אמונה און זיך
פיהרען לויט זייערע אייגענע נעזעצען, אזוי ווי עס איז געווען אין
דער צייט פון דער פערסישער הערשאפט. עס האט זיך דעמאלט
נעפיהרט, אז אלע פעלקער וואס זיינען געווען אונטערטעניג צו
אלכסנדר'ן, פלעגען איינשטעלען זייגע סטאטוען אין זייערע טעמפ־
לען. אבער די אידען האבען ניט געקענט איינשטעלען אלכסנדר'ס
בילד אין בית־המקדש, ווייל די רעליגיאן האט זיי פערבאטען צו
שטעלען בילדער און געשטאלטען אין בית־המקדש, האבען זיי
אנשטאט דעם אויסגעדריקט זייער אכטונג צום דעם מאצעדאנישען

קעניג דערמיט, וואס זיי האבען אלע אינגלעך, וואס זיינען ביי זיי געבאָרען געוואָרען אין פערלויף פון א יאָהר צייט, א נאמען גע־ נעבען אלכסנדר. דער קעניג איז דערפון שטארק צופריעדען נע־ ווען און האט נעגעבען די אידען נייע הנחות. ער האט בעפרייט די איינוואוינער פון צאלען ערד־שטייער אין די יאָהרען פון שמטה, וועו די פעלדער פלעגען ניט בעארבייט ווערען, און די אידישע יונגע לייט וואס האבען נעריינט אין זיין ארמיי, פלענט ער בע־ פרייען פון ארבייט אום שבת.

אלכסנדר האט פעראייניגט יהודה מיט דער פּראָווינץ קע־ לעסיריען (נידער־סיריען). פאר'ן פערוואלטער איבער דער פּ־ זיגער פּראָווינץ האט אלכסנדר בעשטימט זיין שטעל־פערטרעטער אנדראמאכאס, וועלכער האט נעוואוינט אין שמרון. די שמרונים, די שונאים פון די אידען, זיינען נעווען אונצופריעדען מיט דער פערוואלטונג פון אנדראמאכאס'ן, און זיי האבען נעמאכט א מרידה נעגען איהם און האבען איהם גע'הרג'עט. וועו אלכסנדר האט זיך דערפון דערוואוסט האט ער שטרענג בעשטראפט די מורדים, האט זיי פערטריבען פון שמרון, און האט די שטאָדט בעזעצט מיט מא־ צעדאניער. אייניגע שמרונישע לענדערייען האט ער נעשענקט צו די איינוואוינער פון יהודה, וועלכע איז איהם געבליבען טריי.

וועו אלכסנדר מוקדון האט איינגענומען מצרים, האט ער אויפ'ן ברעג פון מיטלענדישען ים געגרינדעט די בעריהמטע האנ־ דעלס־שטאָדט אלעקסאנדריען און האט זי בעזעצט מיט גריכען און אידען. א סך איינוואוינער פון יהודה האבען זיך פרייוויליג בע־ זעצט אין אלעקסאנדריען און האבען דארט נענאסען אלע בור־ גערליכע רעכט צוגלייך מיט די גריכען.

§3. תלמי לאגום. ניט לאנג האט נעדויערט די גרויסע מלוכה פון אלכסנדר מוקדון, וועלכע איז נעווען פאנאנדערגע־ וואָרפען איבער דריי וועלט־טיילען — איראָפּא, אזיען און אפרי־ קע. וועו אלכסנדר איז געשטאָרבען האבען זיינע קריעגספיהרער אנגעהויבען קעמפען איינער מיט'ן אנדערען פאר דער הערשאפט איבער די בעזיצונגען לענדער. איינער פון אלכסנדר'ס הויפט קריעגספיהרער, דער גריכישער תלמי לאגום, האט זיך צוגענומען מצרים; נאר ניט בענוגענדיג זיך דערמיט האט ער זיך אריינ־

געריסען מיט א גרויסען חיל קיין סיריען און יהודה, איז ארײן אין ירושלים און האָט אַוועקגעפיהרט פון דאָרט קיין מצרים א סך איינוואוינער. די געשיכטע דערצעהלט אז תלמי האָט אזוי גרינג גענומען ירושלים דערפאר, וואָס ער איז אָנגעפאלען אויף איהר אום שבת, וועו די אידען האָבען צולויעב דער הייליגקייט פון דעם רוה־טאָג ניט געוואָלט זיך פערטיידיגען מיט געוועהר אין די הענד.

נאָך לאַנג־יעהריגע מהומות זיינען די לענדער פון פאָדער־אזיען און דרום־אפריקע צוטיילט געוואָרען צוויישען צוויי גריכי־שע קריעגספיהרער: מצרים און יהודה זיינען געבליבען פאר תלמי, און סיריען, קליין־אזיען און בבל זיינען אָנגעקומען דעם הויפטמאן סעלייקוס. תלמי האָט געגרינדעט אין מצרים די קענינ־ליכע דינאסטיע פון די „לאגיער" און האָט געמאכט אלעקסאנדריען פאר זיין הויפט־שטאָדט; און סעלייקוס איז געוואָרען דער פא־טער פון די גריכיש־סירישע מלכים, וואָס זייער הויפט־שטאָדט איז געווען אנטיוכיה אין קליין־אזיען. די אידען פון סיריען און בבל וועלכע זיינען אונטערגעפאלען אונטער זיין הערשאפט האָבען אייג־גענפיהרט א בעזונדער צייט־רעכנונג, אָנהויבענדיג מיט'ן יאָהר וועו סעלייקוס דער ערשטער איז געוואָרען קעניג (312 פאר קריסטל. צייטר.) אין פערלויף פון עטליכע הונדערט יאָהר האָבען זיי בע־נוצט די דאָזיגע צייטרעכנונג, דער עיקר אין קאָנטראקטען און כתבים (דעריבער רופט זיך עס אין די אידישע ספרים „מנין שטרות") די סירישע הערשער פון סעלייקוס'עם אָבשטאָמונג האָ־בען ניט געקענט רעכט מאכען ביי זיך, אז די שכנ'ישע יהודה, וואָס האָט אין אמת'ן נעהערט צו זיי, זאָל נאָר אָנקומען צו די עגיפטער, און זיי האָבען שטענדיג געוזוכט א געלעגענהייט אָבצו־נעהמען דאָס דאָזיגע לאַנד. נאָר די עגיפטישע מלכים האָבען נאָך לאַנג געהאלטען יהודה אונטער זייער ממשלה.

תלמי לאגוס דער ערשטער (383—304) איז זיך בענאָנגען עהר־ליך מיט די פעלקער, וואָס ער האָט בעזיעגט, און אויך מיט די אי־דען. די געפאנגענע, וואָס ער האָט אַוועקגעפיהרט פון יהודה, האָט ער בעזעצט אין זיין הויפטשטאָדט אלעקסאנדריען און האָט זיי גע־געבען אלע בירגער־רעכט, צוגלייך מיט די גריכען. די פעהיגסטע אידישע קריעגער פלעגט ער מאכען פאר הויפטלייט פון זיין ארמיי

און פלעגט זיי פערטרויען די שמירה פון די פעסטונגען. א סך אי־
דען זיינען פרייווילינ געקומען פון יהודה קיין מצרים און זיך דאָרט
בעזעצט. נאָר די אמת'ע עניפטער האָבען זיך פערהאלטען צו די
אידען מיט פיינדשאפט, ווייל זיי האָבען נעקוקט אויף זיי ווי אויף
פרעמדע, וועלכע זיינען אריינגעדרונגען אין לאנד צוזאמען מיט די
בעזיעגער פון עגיפטען. אין יהודה גופא האָט תלמי ערלויבט די
אייגוואוינער די זעלבע פרייהייט פון רעגיערונג ווי זיי האָבען גע־
האט אונטער דער הערשאפט פון פערסיען. די אינוועניגסטע ענינים
האָט פערוואלטעט דער כהן־גדול פון ירושלים, מיט דער הילף פון
א ראט פון זקנים, אין גריכיש „גערוזיא". דער כהן־גדול איז געווען
דער פאָרשטעהער פון די אידען פאר דער עגיפטישער רעגיערונג.
ער איז געווען מחויב אריינצוטראָגען אין דער קעניגליכער קאסע
יעדען יאָהר א שטייער פון די אידען, וועלכער האָט בעטראָפען
צוואנציג טאלאנטען זילבער (ארום 20,000 דאָלאר).

§4. **תלמי דער צווייטער פילאדעלפוס.** נאָכ'ן טויט פון תלמי דעם ערשטען האָט אין מצרים נעקענניגט זיין זוהן, תלמי דער צווייטער פילאדעלפוס (247—283). אין די צייטען פון דעם דאָזי־
גען קענינ איז די לאנג פון די אידען נאָך בעסער געווארען. תלמי
פילאדעלפוס האָט זיך ארומגערינגעלט מיט נריכישע געלעהרטע און
דיכטער און האָט זיך בעמיהט צו פערפלאנצען אין זיין לאנד ווי־
סענשאפט און קונסט. ביי זיין הויף האָט זיך נעפונען דער גרעס־
טער מוזאום אין דער וועלט, וואו עס זיינען נעווען אויפנעזאמעלט
ליטעראַרישע און קינסטלערישע ווערק פון אלע פעלקער. די לע־
גענדע דערצעהלט, אז ווען תלמי האָט זיך דערוואוסט וועגען די
אידישע הייליגע ספרים און זייער הויכען ווערטה, האָט ער געוואלט
זיך בעקענען מיט זיי און קריגען א געטרייע גריכישע איבערזעצונג
פאר זיין רייכער ביבליאָטעק. האָט ער געשריבען א בריף צום
כהן־גדול אליעזר אין ירושלים און געבעטען ער זאל איהם שיקען
קיין אלעקסאנדריען געלערנטע לייט, וועלכע זאלען קענען אי־
בערזעצען די אידישע ספרים אין דער גריכישער שפראך. צוזאמען
מיט'ן בריף האָט דער קעניג נעשיקט רייכע מתנות פאר'ן בית־
המקדש. אליעזר האָט נערן געטהאן תלמי'ס פערלאנג און האָט
שוועקגעשיקט צו איהם צוויי־און־זיבעציג געלערנטע לייט, וואָס הא־

בען געקענט גריכיש אזוי גוט ווי העברעאיש, און וועלכע האבען כּיט זיך געגומען א קאפּיע פון דער תורה. די איבערזעצער זיינען אויפגעגומען געוואָרען אין אלעקסאנדריען מיט גרויס כבוד. דער קעניג האט מיט זיי א סך פערבראכט און האט בעוואונדערט זייער חכמה. מען האט פאר זיי אבגעלאזט א בעזונדער פאלאץ אויף'ן אינזעל פּארום, נעבען אלעקסאנדריען, און דארט, אין פּאלשטענדיגער רוה און שטילקייט, האבען זיי געארבייט אויף דער גריכישער איבערזעצונג פון תורת משה. די לעגענדע דערצעהלט, אז מען האט די איבערזעצער צוטיילט אין צוויי־און־זיבעציג בעזונדערע חדרים, כדי זיי זאלען זיך ניט קענען צוזאמענרעדען; יעדער איינער פון זיי האט איבערזעצט פאר זיך, און פונדעסטוועגען, וועו מען האט צום סוף פערגליכען אלע איבערזעצונגען, האט זיך ארויסגעוויזען, אז זיי שטימען וואָרט אין וואָרט. דאן האט מען די איבערזעצונג געבראכט פאר תלמי, און דערביי זיינען געווען פערזאמלט די זקנים פון די עגיפּטישע אידען. די זקנים האבען געבעטען ערלויבניש ארונטערצונעהמען א קאפּיע פון דער איבערזעצונג, כדי זי צו פערשפּרייטען אין זייערע קהלות, וואו די אידען האבען נערעדט גריכיש.

אין א שפּעטערער צייט זיינען איבערזעצט געוואָרען אויף גריכיש אויך די איבערינע ספרים פון תנ"ך. פון דער דאָזיגער איבערזעצונג האבען זיך די נעבילדעטע גריכען און רוימער בעקענט מיט דער רעליגיעזער ליטעראטור פון די אידען. די גריכישע איבערזעצונג פון תנ"ך האט געקראָגען דעם נאָמען „סעפּטואגינט", אדער העתקת השבעים, ד. ה. די איבערזעצונג פון די זיבעציג.

§5. **תלמי דער דריטער און פיערטער.** דער נאכפאלגער פון תלמי פילאדעלפוס איז געווען תלמי דער דריטער אייערגעטעס (247—221). אין זיין צייט האט געשראָקען יהודה א גרויסע געפאהר. די סירישע מלכים פון דער דינאסטיע סעלייקידען האבען דעמאלט מלחמה געהאלטען מיט מצרים און געוואלט אבנעהמען בייא איהר יהודה. די סיריער האבען געוואונען אויף זייער זייט די ירושלים'ער אריסטאקראטיע און דעם כהן־גדול חוניו דעם צווייטען, און האבען זיי איינגערעדט צו אויפהערען צאהלען צינז דעם עגיפּטישען קעניג. האט תלמי אייערגעטעס געשיקט א שליח קיין

ירושלים מיט דער שטרענגער פאדערונג, אז זיי זאלען באלד אייני־צאהלען דעם יעהרליכען צינז פון צוואנציג טאלאנטען, און אויב ניט וועט ער די אידען שוועד בעשטראפען און זייער ערד וועט ער צו־טיילען צו גריכען. די איינוואוינער פון ירושלים האבען זיך צו־שפאלטען אין פארטייען; דער צד וואס האט געהאלטען מיט דער עגיפטישער הערשאפט איז געווען אונצופריעדען מיט דער אויפ־פיהרונג פון דער אריסטאקראטיע און פון דעם כהן גדול. דער פיה־רער פון דער דאזיגער פארטיי, דער יונגער פלימעניק פון דעם כהן גדול, יוסף בן־טוביה, איז אוועק קיין אלעקסאנדריען, כדי ווייבער צו מאכען תלמי'ס צארן. מיט חניפה'דיגע רייד און רייכע מתנות איז יוסף'ן געלונגען צו געווינען דעם גוטען וויללען פון דעם קעניג און איהם איבערצייגען אין דער טרייהייט פון אידישען פאלק.

תלמי האט געמאכט יוסף'ן פאר'ן הויפט זאמלער פון די שטייערען אין פאלעסטינא. אן אבטיילונג פון צוויי טויזענד טאלאנטען איז געשטעלט געווארען אונטער זיין פיהרערשאפט, צו העלפען איהם ביים זאמלען די צינזען. צוויי־און־צוואנציג יאהר האט יוסף געהאט די אויפזיכט איבער די שטייערען אין פאלעס־טינא און אין די גרעניץ־לענדער; ער האט געטריי דערפילט זיין פליכט און האט בערייכערט די עגיפטישע קעניגליכע קאסע, נאר אין דער זעלבער צייט האט ער זיך אליין אויך רייך געמאכט. אלס דעם קעניג'ס פערטרעטער האט ער געהאט א גרויסען איינפלום אויף דער רעגירונג אין יהודה. אין זיין צייט זיינען אין לאנד איינגעפיהרט געווארען גריכישע מנהגים. די אידען פון די רייכע קלאסען האבען אנגעהויבען נאכמאכען דעם ארט לעבען פון די גריכען, זיי האבען זיך אריינגעלאזט אין וואוילטאג און לעריג־גאהן, און האבען וואס וויטער אלץ מעהר פערלארען די איינפאכע אי־דישע מדות.

א פיינדליכע שטעלונג צו די אידען האט זיך צום ערשטען מאל בעוויזען אין דער צייט פון דעם קעניג תלמי דעם פיערטען פילא־פאטאר (205—221). פאר איהם האבען די סיריער וויעדער גע־פרובט איינגעהמען יהודה. דער סירישער קעניג אנטיוכוס דער דרי־טער דער גרויסער, האט שוין פערכאפט דעם גליל און די לענדערייען אין מזרח זייט פון ירדן; נאר באלד איז געקומען תלמי פילאפא־

טאר, האָט צושלאָגען די סיריער ביי ראָפיא און האָט אָבגענומען ביי זיי צוריק די בעזיעגטע לענדעריען (217). שליחים פון אידישען פאָלק זיינען געקומען בעגריסען דעם קעניג צו זיין גרויסען נצחון. דער קעניג האָט אויסגעדריקט א פערלאַנג צו בעזוכען ירושלים און ברענגען א קרבן אין בית־המקדש. אריינגעהענדיג אין פאָדערשטען ציימער פון בית־המקדש האָט ער געוואָלט געהן ווייטער, אין קדשי קדשים, וואוהין עס האָט נעמעגט אריינגעהן בלויז דער כהן גדול. ניט דאָס בעטען פון די כהנים, און ניט די אונצופריעדענהייט פון פאָלק האָבען געקענט בויגען דעם קעניג פון זיין בעשלוס. אָבער ווי נאָר דער קעניג איז ארויפגעטראָטען אויפֿן שוועל פון דעם היי־ליגען ציימער, דערצעהלט די לענענדע, אזוי האָבען זיך איהם אונטער־גענומען צו פיס און ער איז געפאַלען אין אָהנמאַכט אויף דער ערד. מען האָט איהם געמוזט פון בית־המקדש ארויסטראָגען אויף די הענד. פון דעמאָלט אָן האָט ער פערהאַסט די אידען און זייער אמונה.

וועו פילאָפאטאָר האָט זיך אומגעקערט קיין מצרים האָט ער ארויסגענומען א גזרה, אז יעדער אייניר וואָס וועט ניט אָננעהמען דעם גריכישען געצענדיענסט וועט ניט קענען געניסען קיין בירגער־ליכע רעכטע. דורך דער דאָזיגער גזרה האָבען די אידען אין מצרים פערלאָרען די גלייכבערעכטיגונג, וואָס איז זיי געגעבען געוואָרען פריהער, און זיינען אוועקגעשטעלט געוואָרען אויף א נידריגער מדרגה. אָבער דאָס איז נאָך פאר'ן קעניג וועניג געווען, האָט ער אויף אַלערלייי אופנים געמוען רודפֿ'ן יענע אידען, וואָס האָבען ניט געוואָלט אָבהיטען די געצענדינערישע מנהגים. איינמאָל האָט ער געהייסען אויפטרייבען א מאסע אידען אויף אן אָפענעם פלאַץ און ארויפלאָזען אויף זיי ווילדע העלפאנדען. נאָר וועו מען האָט די צורייצטע העלפאנדען ארויפגעאיגט אויף די צוגויפגעטריבענע אי־דען האָבען זיי אויפגעהויבען אזא שרעקליכען געשריי, אז די חיות האָבען זיך דערשראָקען און האָבען זיך א וואָרף געטהאָן אויף צוריק און האָבען צוטראָטען זייערע וועכטער און א סך עגיפטער, וואָס זיי־נען זיך צונויפגעלאָפען אָנצוקוקען די פצענע. די לענענדע דער־צעהלט ווייטער, אז די דאָזיגע נעשעהעניש האָט אזוי געווירקט

אויפ'ן קעניג, אז פון דעמאלט אן האט ער אויפגעהערט צו רודפ'ן די אידען.

§6. שמעון הצדיק און יהושע בן־סירא. אין יענער צייט האט אין ירושלים געלעבט דער כהן גדול שמעון הצדיק, דער נאכ־פאלגער פון דעם אויבענדערמאנטען חוניו דעם צווייטען. אין דער מסורה איז ער בעריהמט אלס דער בעסטער פון אלע כהנים גדולים. די מסורה דערצעהלט, אז שמעון איז נאך געווען איינער פון דער כנסת הגדולה אין די לעצטע יאהרען פון איהר עקזיסטענץ. ניט פיעל פון די כהנים־גדולים האבען זיך אזוי געזארגט וועגען דעם וואוילזיין פון זייער פאלק, ווי שמעון הצדיק. ער איז געווען ניט נאר א גייסטיגער פיהרער פון די אידען נאר אויך א קלוגער, וועלט־ליכער מנהיג. דורך זיין שווערער מיה זיינען ארום ירושלים אויס־געבויט געווארען בעפעסטיגונגען צו בעשיצען די שטאדט פון פיינד, און די צושטערטע טיילען פון בית־המקדש זיינען פערריכט געווארען; פון די קוואלען הינטער דער הויפט־שטאדט האט מען דורך אונטער־ערדישע קאנאלען דורכגעפיהרט וואסער אין שטאדט ארייין. זייענדיג דער העכסטער גייסטיגער פיהרער האט שמעון פערפלאנצט אין פאלק רעליגיאן און גוטע מדות. אין די אלטע הייליגע ספרים איז פערבליבען איינע פון זיינע מימרא'ס: „אויף דריי זאכען שטעהט די וועלט: אויף תורה, עבודה (גאטעס־דיענסט) און גמילות חסדים" (וואלטהעטיגקייט), דאס הייסט, ווי־סען, רעליגיאן און גוטע מדות.

דער אידישער חכם יהושע בן־סירא, וועלכער האט געלעבט אין איין צייט מיט שמעון הצדיק דערמאנט מיט ענטציקונג די נא־בעלע טהעטיגקייט פון דעם דאזיגען כהן גדול. דער פרומער יהושע בן־סירא האט מיט צער צוגעזעהן ווי אזוי אין דעם אידישען לע־בען דרינגען אריין די גריכישע זיטען, ווי אזוי די ריינע אמונה און די מאראלישע מעלות פון די אידען וועלכע אבגעשוואכט אונטער דער אינפלוס פון דעם גריכישען געצענדיגענסט, און כדי צו לער־נען זיינע ברידער דעם ריכטיגען וועג, האט ער אנגעשריבען זיינע גלענצענדע משלים, „משלי בן־סירא", וועלכע זיינען ארויס צוזאמען די נאך־בי־בלישע ספרים, די אפאקריפען. אין דעם דאזיגען ספר, וואס איז עונויפגעשטעלט לויט מוסטער פון „משלי שלמה". ניט

יהושע קלוגע כלים פאר אלע פאלען פון לעבען. ער ווייזט אויף, אז וואויל־טאָג און גאוה ברענגען אום דעם מענשען, און אז נאָר אין אייגפאכעם לעבען, ריינע מדות און פלייסיגקייט פערשאפען דעם מענשען גליק און רוה; ער שטעלט אוועק דאָס וויסען אלם דעם קוואל פון העכסטען גליק. ער שילדערט די געשטאלטען פון די מלכים, העלדען און חכמים, וואָס זיינען ארויסגעקומען פון אידישען פאָלק אין די אמאליגע צייטען, און ער ווייזט אָן אז די שפעטערע דורות דארפען נעהמען פון זיי א ביישפיעל.

אין די לעהרען פון בן־סירא בעמערקט זיך א שטרעבונג צו ווירקען נעגען דער „העלעניסטישער חכמה" („חכמת יון") וועלכע שטימט ניט מיט די יסודות פון יודענטום. אזוי צום ביישפיעל, איז נעגען דער לעהרע פון די גריכישע פילאָזאָפען, אז עס איז דאָ א שיקזאל וואָס בעשטימט די אויפפיהרונג פון די מענשען, שטעלט ארויס בן־סירא די לעהרע, אז דער מענש האָט א פרייען ווילען, און איז אליין פעראנטוואָרטליך פאר זיינע מעשים. אָט זיינען זיינע ווערטער: „זאָג ניט: דורך נאָט האָב איך נעזינדיגט. נאָט האָט צוערשט בעשאפען דעם מענשען, און דאָס האָט ער איהם איבערנעלאָזט צו זיין איגענעם וויללען. פאר דיר איז פייער און וואסער: קענסט אויסשטרעקען די האנד וואוהין דו ווילסט. פאר'ן מענשען איז לעבען און טויט, און וואָס איהם נעפעהלט דאָס וועט איהם נעגעבען ווערען". דער מחבר פון די „משלים" לערנט מען זאָל ערציהען קינדער שטרענג, נעוואוינען זיי צו ארבייט און פליכט, און ניט צו שטיפערייי און פריוליכקייט, אזוי ווי ביי די גריכען. ער גיט אָן עצה יעדען איינעם צו זיין איינגעהאלטען אין זיינע פערגענגענעם און צו זארגען פאר זיין נעזונד און צו ענטוויקלען זיין פערשטאנד. בן־סירא'ס ספר איז לכתחילה נעשריבען נעוואָרען אויף העברע־איש און איז שפעטער איבערזעצט נעוואָרען אין גריכיש. די דאָזיגע גריכישע איבערזעצונג איז נעבליבען, אבער דער אידי־שער אָריגינאל איז מיט דער צייט פערלאָרען נעגאנגען. *)

*) ערשט ניט לאנג צוריק האָט מען צווישען אלטע כתבים אין קאַיר־א נעפונגען שטיקער פון דעם העברעאישען טעקסט פון „משלי בן־סירא".

§7. דער אנפאנג פון דער סירישער הערשאפט. וועז תלמי פילאפאטאר איז געשטארבען, האט דער סירישער קעניג אנטיוכוס דער דריטער דער גרויסער, פון דער סעלייקידען דינאסטיע, וויעדער פארקלערט אבצונעהמען יהודה ביי מצרים. און דאס מאל איז איהם געלונגען צו דערגרייבען זיין ציעל. די אידען, וועלכע זיינען געווען אויפנעבראכט פון פילאפאטאר'ס גרויזאמער הערשאפט, האבען נעשטיצט דעם סירישען קעניג: זיי האבען צוגעשטעלט שפייז דעם סירישען חיל, וואס איז געגאנגען געגען מצרים, האבען פערטריבען פון ירושלים דעם עגיפטישען גארניזאן, און האבען לייכטער געמאכט אנטיוכוס'ן איינצונעהמען דאס לאנד. נאך א לאנגער מלחמה איז יהודה געווארען א פראווינץ פון דער סירישער מלוכה און איז ארונטער אונטער דער הערשאפט פון די סעלייקידען (201). אנטיוכוס דער גרויסער האט זיך בענומען זעהר פריינדליך צו די אידען. ער האט זיי ערלויבט זיך צו פיהרען לויט זייערע אייגענע געזעצען אונטער דער אויבערשאפט פון דעם כהן־גדול און א ראט פון זקנים, ער האט פערקלענערט די שטייערען וואס די איינוואוינער האבען געצאלט, האט ערלויבט אבצובויען די פעסטונגען פון ירושלים וואס זיינען צושטערט געווארען אין דער צייט פון דער לעצטער מלחמה, און האט בעפעהלען צו גיבען יעדען יאהר פון דער קעניגליכער קאסע א סומע געלט פאר די בעדערפנישען פון דעם בית־המקדש. אבער צום אומגליק האט אנטיוכוס אין א קורצער צייט ארום פארפיהרט א מלחמה מיט דער מצטיגער רוימישער רעפובליק און האט געקראגען א מפלה. ביים מאכען שלום האט ער זיך פערפליכטעט צו בעצאלען די רוימער א גרויסע סומע שטראף. כדי צו שאפען דאס געלד, האט אנטיוכוס בעשלאסען צוצונעהמען די אוצרות, וואס זיינען געלעגען אין דעם געצענדיגענערישען טעמפעל פון דער שטאדט עלימאיר, אין מעסאפאטאמיען; אבער די איינוואוינער פון שטאדט זיינען דערפון שטארק אויפגעבראכט געווארען און האבען גע'הרג'עט דעם קעניג און זיינע בעגלייטער (187).

אויפ'ן סירישען טראהן איז דעמאלט ארויפגעטראטען אנטיוכוס'ע עלטסטער זוהן סעלייקוס דער פיערטער (175—187). אין יענער צייט איז אין ירושלים געווען כהן־גדול חוניו דער דריטער,

א פרומער מאן, וועלכער האָט שטאַרק געזאָרגט, אז די אידען זאָלען אָבהיטען זייער אמונה און נישט נאָכטהאָן די היידנישע זיטען פון די גריכען. ער האָט פאַרטריבען פון ירושלים איינעם פון די אויפזעהער פון בית־המקדש, מיט'ן נאָמען שמעון, וועלכער איז געווען אן אנהענגער פון די גריכישע פיהרונגען, צוזאַמען מיט זיינע חברים, וואָס האָבען געגלויבט ווי ער. האָבען די אַרויסגעטריבענע בעשלאָסען צו נעהמען נקמה פון דעם כהן גדול. און זיי האָבען מודיע געווען דעם סירישען קעניג, אז אין דעם בית־המקדש אין ירושלים געפינען זיך אונגעהויערע אוצרות. סעלייקוס דער פיערטער, וועלכער האָט זיך דעמאָלט נעגויטיגט אין גלייך אוועקגעשיקט קיין ירושלים זיין קאסירער העליאָדאָרום מיט א בעפעהל צו פאַרנעהמען די רייכטימער, וואָס זיינען געלעגען אין בית־המקדש. אומזיסט האָט דער כהן־גדול חוניו געטענ'ט אז די קאַסע אין בית המקדש איז ניט זעהר גרויס, און אז זי בעשטעהט דאָס רוב פון געלדער, וואָס אלמנות און יתומים האָבען דאָרט אריינגעלעגט צו בעהאלטען; העליאָדאָרום האָט געענטפערט, אז ער מוז טהאָן דעם קעניג'ס בעפעהל. אָבער וועגן ער איז צוגעטראָטען אויסצופיהרען זיין בעשלוס, איז פלוצלינג געשעהן עטוואָס, וואָס האָט איהם געשטערט. א פאָלקס לעגענדע דערצעהלט, אז וועגן העליאָדאָרוס איז אריבערגעטראָטען די שוועל פון דעם הייליגען הויז, האָט ער פלוצלונג דערזעהן א הויכען רייטער אויף א פערד, בעגלייט אויף ביידע זייטען פון צוויי וואונדער־שעהנע יונגען. דער פערד איז אַרויפגעפאָהרען אויף העליאָדאָרוס'ן און האָט איהם א קלאַפ געטהאָן מיט די קאָפיטעס, און די יונגען האָבען איהם געשמיסען מיט בייטשען. קוים א לעבעדיגער פון שרעק איז העליאָדאָרוס אַרויס פון טעמפעל און איז אַוועק צוריק קיין סיריען. דערוויל האָט דער מוסר שמעון דערטראָגען צו סעלייקוס'ן, אז דער כהן־גדול איז שולדיג אין העליאָדאָרוס'עס דורכפאל. חוניו האָט מורא געהאַט פאַר'ן צאָרן פון קעניג און ער איז אַוועק קיין אנטיוכיא, די הויפטשטאָדט פון סיריען, כדי צו פאַרענטפערען זיך פאַר'ן קעניג, נאָר אויפ'ן וועג האָט ער זיך דערוואוסט, א סעלייקוס איז פלוצלינג געשטאָרבען. אויפ'ן סירישען טראָהן איז אַרויפגעטראָטען סעליייקוס'עס אינגערער ברודער אנטיוכוס דער פיערטער עפיפאנעס.

§8. יאַזאָן און מענעלוים. אין יענער צייט זיינען די מחלוקות צווישען די פערשיידענע פּאַרטייען אין יהודה פערשטאַרקט געוואָרען. די דערנעהנטערונג פון אידען מיט די סירישע גריכען, וואָס האָבען אין אַ גרויסער צאָל געוואוינט אין פּאַלעסטינא, האָט געבראַכט גרויסע ענדערונגען אין דעם אַלטען אידישען לעבען. א סך אידען, איבערהויפּט פון די העכערע קלאַסען, זיינען פאַרבלענדט געוואָרען פון דעם פרעהליכען אַרט לעבען און די פרייע זיטען פון די גריכען, מיט זייערע טהעאַטערס און עפענטליכע שפּיעלען, און צוליעב דעם האָבען זיי זיך אָפט אָבגעזאָגט פון זייערע אייגענע פאָלקס־מנהגים. אין דעם לעבען פון די אַלטע העלענער זיינען צו־זאַמען מיט די חסרונות געווען אויך מעלות, ווי צום ביישפּיעל, די ליעבע צו פרייהייט, צו וויסענשאַפט און צו קונסט; אָבער צווישען די שפּעטערע גריכען, וועלכע האָבען אין דער צייט פון די סעליי־קידען געוואוינט אין סיריען און קליין־אַזיען, זיינען די דאָזיגע בעסערע זייטען געווען גאַנץ שוואַך, און ארויסגעטראָטען זיינען די ערגערע זייטען: א גראָבער געצענדיענערישער גלויבען, צולאָזענע זיטען, א געיעג נאָך תענוגים און א תאוה צו וואוילטאָג. אזעלכע מדות זיינען געווען דערווידער דעם גייסט פון יודענטום. משה'ס געזעצען האָבען געלערנט די אידען צו פיהרען אַן איינפאַכעס לעבען, אָבהיטען די ריינע זיטען, זיך אָבהאַלטען פון לוקסוס, זיך ניט יאָגען נאָך פערגעניגענס און דיענען צו דעם אונזיכטבאַרען איינציגען גאָט, דעם בעשעפער פון דער נאַטור, און ניט צו אָבגעטער, וואָס שטעלען פאָר פערשיידענע קרעפטען פון דער נאַטור. אויף אַזאַ אופן זיינען יענע אידען, וואָס האָבען נאָכגעמאַכט די גריכישע מנהגים, אָבגעריסען געוואָרען פון זייער אמונה און פאָלק. די דאָ־זיגע אידען האָבען זיך אָנגערופען „העלעניסטען", ד. ה. ליעבהאָבער פון גריכישען אַרט לעבען.

געגען זיי האָט געאַרבייט די פּאַרטיי פון די פרומע, מיט'ן נאָ־מען „חסידים". די חסידים זיינען געווען פייערדיגע קנאים פון דער אידישער אמונה און האָבען שטרענג אָבגעהיט איהרע דינים. זיי האָבען זיך ניט ערלויבט קיין שום נאָהנטקייט מיט די געצענדיענער און האָבען אפילו פערבאָטען וועלטליכע בילדונג, וועלכע זיי האָבען אָנגערופען „חכמת יון". די חסידים, פון זייער זייט, זיינען גע־

נאנגען צו ווייט, און האבען פערשטויסען אפילו די בעסערע זייטען פון דעם העלעניזם און האבען זיך צוריקגעהאלטען פון יעדען מגע ומשא מיט פרעמדע פעלקער.

בראש פון די חסידים איז געשטאנען רער כהן גדול חוניו דער דריטער, און זיין לייבליכער ברודער יהושע איז געווען דער פיהרער פון די העלעניסטען. יהושע האט אפילו געענדערט זיין נאמען אויף גריכיש און האט זיך אנגערופען יאזאן. ער האט בעשלאסען צו צונעהמען ביי זיין ברודער חוניו די כהונה גדולה, און איינפיהרען אין יהודה נייע גריכישע אָרדנונגען. אין יענער צייט איז אויפ'ן סירישען טראהן ארויף אנטיוכום עפיפאנעס, א גרויזאמער הערשער, וואס האט געשטרעבט אז אלע פעלקער פון זיין מלוכה זאלען אי־בערנעהמען די גריכישע מנהגים. צו דיזען פערביסענעם געצענ־דיענער און שונא פון די אידען איז יאזאן אוועק און האט איהם אנגעבאטען א גרויסע סומע געלד, כדי דער קעניג זאל איהם, דעם העלעניסט, בעשטימען פאר'ן כהן גדול אין יושלים, אויף חוניו'ס פלאץ. אנטיוכום האט גערן געטהאן זיין פערלאנג. ביי חוניו'ן האט מען צוגענומען די כהונה, און יאזאן האט פערנומען זיין פלאץ אלס כהן גדול (174). דעמאלט האט ער זיך געענומען איינפיהרען אין יהודה נייע אָרדנונגען. ער האט געענדערט די ערציהונג פון דער אידישער יוגענד אויפ'ן גריכישען שטייגער און האט געגרינדעט אין ירושלים א „גימנאזיע", וואו די יונגע לייט האבען זיך פער־נומען ניט מיט לערנען, נאר מיט נימנאסטישע שפיעלען. אפילו כהנים פלעגען פערלאזען זייער דיענסט אין בית־המקדש און פלעגען אנטייל נעהמען אין די דאזיגע שפיעלען. איינמאל, וען אין צור זיינען פארגעקומען די געוועהנליכע אלימפישע שפיעלען פון די גריכען אין דער אנוועזנהייט פון דעם קעניג, האט יאזאן אוועק־געשיקט אהין שליחים מיט א גרויסער סומע געלט צו ברענגען קרבנות צום גריכישען האלב־גאט הערקולעס.

די ממשלה פון דעם נייעם כהן גדול האט געדויערט ניט לאנג. אין ירושלים האט געלעבט א כיטרער און כבוד לייבענדער מענש, פון דער פארטיי העלעניסטען, מיט'ן נאמען מענעלוים. איינמאל האט איהם יאזאן איבערגעגעבען צו אבפיהרען די יהרליכע שטייע־רען צום קעניג אנטיוכום. בענוצענדיג זיך מיט דער געלעגענהייט,

האָט מענעלויס דורך חניפה און כיטרעקייט נושא חן געווען ביים קעניג און האָט אויסגעבעטען ביי איהם פאר זיך דעם אַמט פון כהן־גדול, און האָט איהם צוגעזאָגט דערפאַר צו צאָלען מעהר שטייערען ווי יאַזאָן. אַנטיוכוס האָט מסכים געווען, האָט צוגענומען ביי יאַזאָנ'ען די כהונה גדולה און האָט געשטעלט אויף זיין אָרט מענעלויס'ען. כדי צו שאַפען פאַר'ן קעניג די פערשפּראָכענע סו־מען האָט דער פעררעטערישער מענעלויס פערנומען פון בית־המקדש טייערע כלים און האָט זיי אַוועקגעפיהרט קיין אַנטיוכיאַ. דאָ האָט איהם בעגעגענט דער געוועזענער כהן־גדול, דער אַלטער חוניו, און האָט איהם געכאַפּט גנב'ענדיג די אַוצרות פון בית־המקדש. דעמאָלט האָט מענעלויס בעגאַנגען אַ צווייטע רציחה: ער האָט אונטערגעשיקט צו חוניו'ן איינעם פון זיינע פריינד, אַ גריך, וועל־כער האָט דעם אַלטען מאַן פאַרנאַרט און איהם גע'הרג'עט. מענע־לויס'עס מעשים האָבען שטאַרק אויפגעבראַכט די איינוואוינער פון ירושלים. דער אויפגעבראַכטער המון האָט גע'הרג'עט מענעלויס'עס ברודער, ליזימאַכוס, וועלכער האָט צורויבט די אוצרות פון דעם טעמפּעל. די ירושלימ'ער איינוואוינער האָבען געשיקט שלוחים צו אַנטיוכוס'ן צו פערקלאָגען מענעלויס'ן; נאָר דער גרויזאַמער קעניג האָט געהייסען טויטען די שלוחים.

אין גיכען איז אַנטיוכוס אַוועק מלחמה האַלטען געגען מצרים. אין ירושלים האָט זיך פאַרשפּרייט אַ פאַלשער קלאַנג, אַז דער קעניג איז גע'הרג'עט געוואָרען אין דער מלחמה. די ירושלימ'ער איינ־וואוינער האָבען זיך דערפרעהט, און אונטער דער פיהרערשאַפט פון יאַזאָנ'ען האָבען זיי געמאַכט אַן אויפשטאַנד געגען מענעלויס'ן און האָבען געטויט אַ סך פון זיינע אָנהענגער. דער דערשראָקענער מע־נעלויס האָט זיך בעהאַלטען אין דער פעסטונג פון ירושלים, בעוואַכט פון סירישע זעלנער. אַז אַנטיוכוס האָט דערהערט פון דעם אויפ־שטאַנד, האָט ער זיך באַלד געלאָזט מיט אַ גרויסען חיל פון מצרים קיין יהודה צו בעשטראָפען די אידען פאַר דער מרידה. דער צו־רייצטער קעניג האָט זיך אריינגעריסען אין ירושלים, האָט צורויבט דעם בית המקדש, האָט גע'הרג'עט אין שטאָדט עטליכע טויזענד איינוואוינער און פיעלע האָט ער פערטריבען אין אַנדערע לענדער צו פערקויפען זיי פאַר קנעכט (169). יאַזאָן איז אַנטלאָפען אין

לאנד פון די עמונים, און מענעלוים איז ווייטער בעשטימט נעווארן אלס כהן־גדול.

§9. **אנטיוכוס'ס גזרות.** וועו אנטיוכוס עפיפאנעס האט איינגעשטילט די מרידה אין ירושלים, האט ער נאך מיט מעהר גרויזאמקייט אנגעהויבען פערפאלגען די אידען. אנטיוכוס האט ניט נאר געהאסט דאס אידישע פאלק, נאר אויך די אידישע אמונה און מארא. ער האט פערשטאנען אז אזוי לאנג ווי די אידען וועלען זיך האלטען ביי זייערע דינים און מנהגים וועלען זיי בלייבען א בעזונדער פאלק, וואס אונטערשיידט זיך פון די גריכען. דעריבער האט ער בעשלאסען מיט גוואלד צו מאכען די אידען פאר נעצענ־דיענער און אויף אזא אופן צונויפשמעלצען זיי מיט די גריכען. האט ער ארויסגענעבען א גזרה אז אלע אידען מוזען דיענען צו די גרי־כישע אבנעטער און אז זיי זאלען זיך ניט דערוועגען אבצוהיטען די צערעמאניעס פון זייער אייגענער רעליגיאן. איבער נאנץ יהודה האט מען אויפגעשטעלט סטאטוען פון די גריכישע געצען און מזבחות, אויף וועלכע מען האט מקריב געווען חיות, וואס זיינען לויט'ן אידישען דין ניט ריין, בעזונדערס חזירים. פאר האלטען שבת און יום־טוב, פאר היטען כשרות און זיך פערזאמלען אין די שוהלען מתפלל צו זיין, האט מען בעשטראפט מיט'ן טויט. די ספרי תורה פלענט מען שענדען און בערעקען מיט בילדער פון די אבגעטער, אדער מען פלענט זיי איננאנצען פערניכטען. אויפ'ן הייליגען מזבח פון בית־המקדש האט מען אויפגעשטעלט א גרויסע סטאטוע פון דעם גריכישען הויפט־גאט צעאוס, און דעם 25טען טאג אין חדש כסלו, אין יאהר 168, האט מען אנגעהויבען דיענען צום דאזיגען אבגאט. גריכישע בעאמטע האבען נאכגעשפירט איבער'ן גאנצען לאנד און אכטונג געגעבען, אז דעם קעניג'ס גזרות זאלען שטרענג אבגעהיט ווערען. פיעלע פון די העלעניסטען פלענען גערן אננעה־מען די גזרות, און די דאזיגע פערראטער פלענען בעקומען הויכע שטעלען און רייכע מתנות פון דעם קעניג. אבער דער רוב פון פאלק האט זיך ענטזאגט צו פערראטען זיין רעליגיאן. די חסידים פלענען זוכען רעטונג ביי די שכני'שע פעלקער, אדער פלענען זיך בעהאלטען אין די בערג און אין הייהלען. די מוטיגערע צווישען די חסידים פלענען ארויסקומען פון די דאזיגע בעהעלטנישען און דורך

אנטיוכום עפיפאנעס.

הינטערוועגען פלעגען זיי זיך דערשלאָגען צו די שטערט און דערפער און פלעגען אויפמונטערען דאָס פאָלק, איהם קרעפטיגען אין זיין גלויבען און שטארקען די וואָס האָבען זיך געוואקעלט.

ניט וועניג העלדענטהאטען און זעלבסטאויפאָפּפערונג פאר'ן גלויבען אין פאטערלאנד איז בעוויזען געוואָרען דעמאָלט אין יהודה. פיעלע האָבען בעסער אויסגעקליבען דעם טויט, איידער זיך אונטערגעבען צו די מורא'דיגע גזרות פון דעם סירישען מלך. איין פרומען זקן, מיט'ן נאָמען אלעזר, האָבען די סיריער אָנגערעדט ער זאָל אויפעסען א שטיקעל פלייש פון א חיה, וואָס איז געבראכט געוואָרען פאר א קרבן צום היידנישען אָבגאָט; אָבער דער אלטער מאן האָט זיך עקשנות'דיג ענטזאָגט צו עובר זיין אויף זיין רעליגיאָן, און די גרויזאָמע סיריער האָבען איהם פערפייניגט צום טויט. די לעגענדע דערצעהלט, אז איין מוטער מיט'ן נאָמען חנה און איהרע זיבען זיהן, זיינען נעזעסען פערשפּארט אין תפיסה דערפאר וואָס זיי האָבען ניט געוואָלט אָבטרעטען פון דעם אידישען גלויבען. אויפ'ן קעניג'ס בעפעהל האָט מען זיי געשלאָגען מיט שטעקענס און בייטשען און זיי געצוואונגען זיך צו בוקען צו די געצען; אָבער ניט די מוטער און ניט די קינדער האָבען געוואָלט פעלשען אין זייער אמונה. וועז דער קעניג האָט געפאָדערט, אז זיי זאָלען פערזוכען דאָס פלייש פון א חזיר, האָט דער עלטסטער פון די זיבען זיהן אויסגערופען: „מיר וועלען זיך גיכער דערוורגען, איידער ברעכען דאָס געזעץ פון אונזערע אבות!" דער קעניג איז שטארק אין כעס געוואָרען דערפאר און האָט געהייסען אָבהאקען דעם מוטיגען יונג די צונג, די הענד און די פיס, און נאכהער איהם אריינוואָרפען אין א קאָכיגען קעסעל פאר די אויגען פון זיין מוטער און איבעריגע ברידער. נאָר די ברידער האָבען זיך ניט אָבגעשראָקען: איינער נאָכ'ן אַנדערען האָבען זיי זיך אָבגעזאָגט פון ערפילען אנטיוכוס'עס פערלאַנג און זיינען אלע אומגעקומען אויף א שרעקליכען אופן. וועז זעקס ברידער זיינען שוין געווען געטויט און די רייה איז געקומען צום זיבעטען, נאָר דעם קלענסטען, האָט דער קעניג געזאָגט צו זיין מוטער: „רעד איין כאָטש דיעזען זוהן דיינעם ער זאָל מיך פאָלגען און דערמיט רעטען זיין לעבען!" אָבער די העלדישע מוטער האָט זיך געוועגרט צו איהר לעצטען זוהן מיט די ווערטער: „האָב ניט קיין מורא

פאר דעם דאזיגען מערדער, און שטארב מוטיג, אזוי ווי עס זיינען געשטארבען דיינע ברידער פאר אונזער גאט און גלויבען !" דער אינגעל איז אויף געטויט געוואָרען, און באלד נאכדעם האט מען אויף גע'הרג'עט די העלדישע מוטער.

מעהר ווי א האלב יאהר האבען געדויערט די דאזיגע רציחות פון די סיריער אין יהודה. עס האט אויסגעזעהען אזוי ווי די גרויזאמע שונאים האבען בדעה געהאט אינגאנצען אומצוברענגען דאם אידישע פאלק. נאר וועז די ליידען פון פאלק האבען דערגרייכט די העכסטע שטופע, האבען זיך צווישען פאלק בעוויזען העלדישע מענער, וועלכע האבען בעשלאסען ארויסצוטרעטען אין אפענעם קאמפף מיט'ן שרעקליכען פיינד און בעפרייען זייער פאטערלאנד פון קנעכטשאפט.

צווייטער קאפיטעל.

די בעפריאונגס-מלחמות פון די חשמונאים.

(140—167 פאר דער קריסטל. צייטר.)

§10. **מתתיהו חשמונאי.** אין א קליין שטעדטעל מיט'ן נאמען מודיעין, וואס איז געשטאנען אויף א בארג ניט ווייט פון ירושלים, האט געלעבט א גרייז-גרויער כהן, מיט'ן נאמען מתתיהו, פון דער פאמיליע חשמונאים. ער האט געהאט פינף זיהן: יוחנן, יוחנן, שמעון, יהודה, אליעזר און יונתן. די דאזיגע נאנצע פאמיליע האט זיך אויסגעצייכענט מיט טיעפער פרומקייט און א הייסער ליעבשאפט צו זייער פאטערלאנד. איינמאל זיינען אין מודיעין אנגעקומען די סירישע בעאמטע, האבען דארט אויפגעשטעלט א מזבח מיט אן אבנאט און האבען, לויט אנטיוכום'עס גזרה, געצומען נויטען די איינוואוינער צו דיענען צום געץ. אייניגע אידען, וואס זיינען געווען שוואך אין זייער אמונה, אדער האבען ניט געהאט נענוג מוט, האבען זיך אונטערגעגעבען צו די סירישע בעאמטע, אבער אלע איבעריגע האבען זיך מיט ענטשלאסענקייט אבגעוואגט. דאן האבען זיך די בעאמטע געוואנדט צו מתתיהו'ן, אלס דעם חשוב'סטען

מאן אין שטאדט, און האבען איהם געפרובט איינרעדען ער זאל אנטייל נעהמען אין דעם געצענדיענסט, וואדרום די גריכישע רעליגיאן, האבען זיי געזאגט, מוז אבגעהיט ווערען פון אלע בירגער פון דער סירישער אימפעריע, און אלע אנדערע רעליגיען מוזען זיך בויגען פאר איהר. נאר מתתיהו האט מיט שטאלץ געענטפערט: „זאלען אלע פעלקער, וואס זיינען אונטערטעניג צו אייער מלך, איהם פאלגען, און פעלשען אין דער אמונה פון זייערע עלטערען; אבער איך און מיינע זיהן און מיינע ברידער וועלען ניט עובר זיין אויף דעם געבאט פון אונזערע אבות. מיר וועלען ניט אבטרעטען פון אונזער גלויבען רעכטס אדער לינקס". אבער באלד נאך דעם איז אויפ'ן שטאדטישען פלאץ ארויסגעטראטען א איד, א פעררעטער, און איז צוגעגאנגען צום היידנישען מזבח מיט דער כונה צו ברענגען אויף איהם א קרבן. וועז מתתיהו האט דאס דערזעהן, האט ער ניט געקענט איינהאלטען זיין צארן: ער האט זיך א וואדרף געטהאן אויפ'ן נעמיינעם פעררעטער און האט איהם געטויט אויפ'ן אדרט. דערנאך איז ער צוזאמען מיט זיינע זיהן און מיט א הייפל העלדישע אידען בעפאלען דעם קאמאנדיר פון דער סירישער מחנה, אפפאלעם, און האט איהם גע'הרג'עט, און דעם היידנישען מזבח אין מודיעין האט ער צושטערט (167).

באלד נאכדעם האט דער זקן מתתיהו אויסגערופען: „מי לד' אלי! — ווער עס שטעהט פאר גאט און זיין הייליגער תורה, זאל נעהן נאך מיר!" אויף דעם דאזיגען רוף האבען געענטפערט די קנאים פאר דער אידישער אמונה — די חסידים. ניט זייענדיג אימשטאנד צו פיהרען אן אפענעם קאמפף נעגען דעם פיינד, פלעגען זיך די דאזיגע מענשען בעהאלטען אין שפאלטען פון בערג, און אין גינסטיגע מאמענטען פלעגען זיי פון דארטען מאכען אומגעריכטע אנפאלען אויף די סיריער, פלעגען זיך אריינרייסען אין שטעדט און דערפער, טויטען דארט די פעררעטערישע אידען און צושטערען די נעצענדיענערישע טעמפלען און מזבחות. די חסידים פלעגען זייערע אנהענגער פערזאמלען אין די שוהלען און פלעגען זיי בעגייסטערען מיט קאפיטלען פון דער תורה און די נביאים, וואס זיי פלעגען פאר זיי לייענען. וועז זיי פלעגען בעגעגנען אויף די וועגען קלייניע גרי־כישע מחנות, פלעגען די מורדים זיי פערניכטען; אבער וועז זיי

פלעגען זיך אנשטויסען אן גרעסערע מחנות, פלעגען זיי זיך וויעדער בעהאלטען אין זייערע אונצוטריטלעכע הייהלען אין די בערג.

דער אלטער מתתיהו איז געשטארבען אין גיכען נאך זיין גלענצענדער טהאט. פאר'ן טויט האט ער אנגעזאגט זיינע זיהן, אז זיי זאלען פיהרען ווייטער דעם הייליגען קאמפף פאר זייער גלויבען און פאטערלאנד. דעמאלט האט זיך פון צווישען מתתיהו'ס זיהן אויסגעצייכענט דער העלדישער יהודה, וועלכער האט געקראגען דעם צונאמען מכבי (האמער). יהודה האט פערמאגט דעם גייסט פון א קריעגער, און עם האט געברענט אין איהם דער פערלאנג צו בעפרייען זיין פאלק פון פרעמדען יאך. ער האט זיך געשטעלט בראש פון די אידישע העלדען און איז ארויסגעטראטען אין אפענעם קאמפף מיט די סיריער. וועז אפאלאניום, דער סירישער פערוואלטער אין פאלעסטינא, האט זיך דערוואוסט וועגען דעם אויפשטאנד פון די אידען, האט ער זיך א לאז געטהאן פון שמרון מיט א גרויסען חיל געגען די מורדים. יהודה מיט זיין מחנה זיינען ארויס געגען דעם פיינד און האבען געבראכט אויף איהם א גרויסע מפלה; אפאלאניום אליין איז געפאלען אין שלאכט. יהודה האט ארונטערגענומען פון איהם זיין שווערד און האט זי צוגעבונדען צו זיין גארטעל; פון דעמאלט אן האט ער אין אלע שלאכטען זיך בענוצט מיט דער דאזיגער שווערד, זיין ערשטער מלחמה־פאנג. די אידישע האנד האט געשלאגען מיט'ן גריכישען געוואלהר. דעם אנדערען זיינ איבער די סיריער האט יהודה געוואונען נעבען בית־חרן, וואו די אידישע קריעגער האבען זיך געשלאגען ווי די צורייצטע לייבען. די דאזיגע ערשטע צוויי נצחונות האבען צוגעגעבען מוט דעם פאלק און די מרידה געגען אנטיוכוס'ן האט זיך צושפרייט איבער גאנץ יהודה.

§11. **די נצחונות פון יהודה המכבי.** אז קעניג אנטיוכוס האט דערהערט וועגען דעם אויפשטאנד אין יהודה איז ער אריינגעפאלען אין גרויס צארן. ער האט אוועקגעשיקט אהין א גרויס חיל מיט'ן בעפעהל — חרב צו מאכען ירושלים, אומברענגען און פערניכטען די איינוואוינער און בעזעצען דאס לאנד מיט פרישע מענשען פון פרעמדע פעלקער. די סירישע ארמיי איז אריינגעטראטען אין יהודה אונטער דער קאמאנדע פון די צוויי גרעסטע גריכישע קריעגספיהרער, ניקנור און גארגיאס. די סיריער זיינען געווען אזוי

זיכער אין זייער זיעג, אז זיי האָבען שוין געבראכט צו זיך אין לאגער רייכע סוחרים, צו פערקויפען זיי די אידען, וואָס זיי וועלען נעהמען געפאַנגען. א שרעק האָט ארומגעכאפט די אידישע בעפעלקערונג, וועו זיי האָבען דערהערט וועגען דעם אָנקומען פון דעם מורא'דיגען פיינד. דאָס פאָלק האָט זיך פערזאמעלט אין מצפה, וואו עס איז געשטאַנען יהודה מיט זיין חיל. דא האָט מען אָבגעהאלטען א פייערליכען גאָטעסדיענסט; דאָס פאָלק האָט היים מתפלל געווען צו גאָט נאָך הילף. דא האָט אויך יהודה געוועקט זיינע קריעגסלייט צום גרויסען קאמפף פאר'ן גלויבען און פאָטערלאַנד. ער האָט אוועקגעשיקט פון זיין מחנה אלע שרעקעדיגע און שוואכע, און עס זיינען ביי איהם געבליבען בלויז זעקס טויזענד אָבגעקליבענע קריעגסלייט, וועלכע האָבען נעראַרפט ארויסטרעטען געגען א פיעל גרעסערער פיינדליכער ארמיי. נאָר די אידישע קריעגער זיינען געווען שטארק מיט זייער טיעפען גלויבען און מיט זייער פיהלען, אז זיי קעמפפען פאר א גערעכטער זאך. די סירישע קאָמאַנדירען האָבען צוטייליט זייער ארמיי אויף צוויי טייל, כדי ארומצורינגלען די אידישע מחנה פון צוויי זייטען, און מיט אמאל זי פערניכטען. נאָר וועו יהודה המכבי האָט זיך דערפון דערוואוסט, האָט ער זיך שנעל א ליאָ געטהאָן מיט זיינע קריעגער אנטקעגען דער פאַדערשטער ארמיי פון דעם פיינד. מיט דעם אויסרוף: „מיט אונז איז גאָט!" האָבען זיך די אידען א וואַרף געטהאָן אויף די סיריער און האָבען געבראכט אויף זיי א שווערע ניעדערלאגע ביי דער שטאָדט חמת. דערווייל איז אונטערגעקומען דער אנדער טייל פון דער סירישער ארמיי, אונטער דער פיהרערשאפט פון גאַרגיאס. אָבער דערזעהענדיג די מפלה פון דער ערשטער מחנה איז גאַרגיאס מיט זיין חיל שנעל אָבגעטראָטען (166), און דעם שונא'ס גאנצער לאגער מיט א סך געווואהר און מיט דעם געלט וואָס די שקלאפען־הענדלער האָבען אָנגענרייט צו קויפען די אידישע געפאַנגענע, איז אריינגעפאלען אין די הענד פון די אידען. דאָס אידישע פאָלק איז געווען גרויס פרייד.

נאָכדעם זיינען צו יהודה'ס חיל צוגעשטאַנען א סך נייע פרייוויליגע קעמפפער. וועו אין א יאָהר ארום איז געגען די אידען ארויסגעטראָטען פון אנטיוכיא, דער הויפט קריעגספיהרער פון סי־

ריזן, לויזאס, מיט זן ארמיי פון זעכציג טויזענד מאן, האָט שוין יהודה געקענט ארויספיהרען אויפ'ן שלאכט־פעלד צעהן טויזענד גוט בעוואפענטע קריעגער, וועלכע האבען געדורשט נאך קאמפף. מיט די דאזיגע גבורים איז יהודה מוטיג אננעפאלען אויפ'ן שונא נעבען בית־צור, אין דרום־זייט פון ירושלים, און האָט איהם צור־שלאגען (165). לויזאס איז געצוואונגען געווען זיך אומצוקעהרען קיין אנטיוכיא, אבער ער האָט זיך געטרייסט מיט דער האפנונג, אז ער וועט אין גיכען צוזאמענעהמען א נייעם חיל און וועט אינ־גאנצען דערשטיקען דעם אויפשטאנד אין יהודה.

§12. חנוכה. די ערשטע נצחונות האבען אבגעריניגט דעם וועג פאר'ן מכבי'אישען חיל קיין ירושלים. אהין האָט זיך יהודה א לאָז געטהאָן מיט זיין העלדישער מחנה. זיי האבען אהן שוווע־ריגקייטען פערכאפט די שטאדט מיט'ן הר־הבית; בלויז די פעס־טונג אקרא, אין וועלכער עס האָט זיך אויפגעהאלטען דער סירישער גארניזאן, איז געבליבען אין שונא'ס הענד. יהודה האָט געשטעלט ארום דער דאזיגער פעסטונג א בעוואפענטע אבטיילונג חיל און האָט דאָרט נעהאלטען די סיריער בעלאגערט, און אליין האָט ער דערווייל געקענט אונגעשטערט זיך נעהמען אבציבויען צוריק דעם בית־המקדש אין ירושלים. א טרויעריג בילד האָט זיך געעפענט פאר די אויגען פון די אידישע קריעגסלייט, וועו זיי זיינען ארויפגעגאנ־גען אויפ'ן הר־הבית: זיי האבען דערזעהען דעם בית־המקדש האלב חרב און צורויבט, דעם הויפט מזבח פארשוועכט פון געצענ־דיענסט, די טויערען פערברענט, די אינווענידסטע חדרים פון בית־המקדש וויסט און די הויפען מיט גראז פערוואקסען. דערזעהענדיג דאָס אלעס האָט יהודה און זיינע חברים זיך ניט געקענט איינהאל־טען פון ביטערען געוויין; אבער עס איז קיין צייט ניט געווען זיך אריינצולאזען אין טרויער וועגען דער פערגאנגענהייט: מען האָט געדארפט ארבייטען פאר דער צוקונפט. מען האָט זיך באלד גע־נומען אבצוריניגען און אויפשטעלען דעם בית־המקדש. דעם מזבח צו צעאוס'ן, וואָס איז אויפגעשטעלט געווארען אויפ'ן אלטען מזבה פון יהוה האָט מען אינגאנצען צושטערט, און די שטיינער האָט מען ארויסגעווארפען אויף אן „אומריינעם אָרט". דעם אלטען הייליגען מזבח האָט מען פונאנדערגענומען און די שטיינער האָט מען צו־

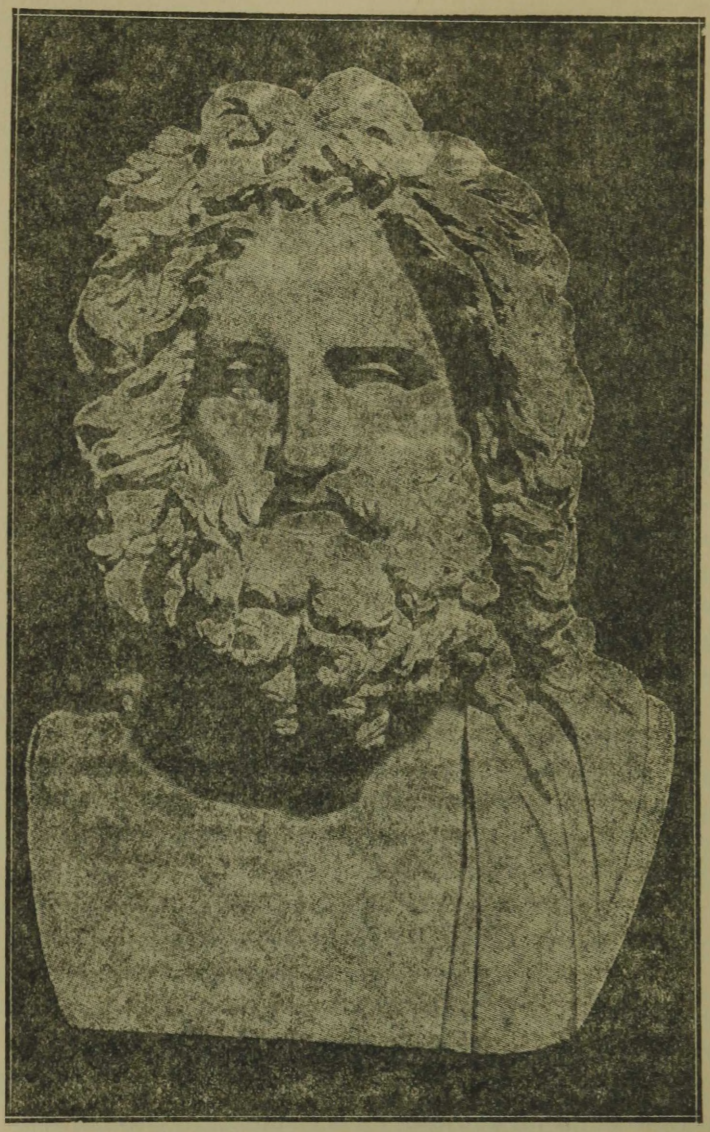

דער גריכישער גאָט צעאוס.

זאמענגעלעגט אויף א בעזונדער פּלאץ, „ביז עס וועט זיך בעווייזען א נביא און בעשלוסען וואס צו טהאן מיט זיי". אויף זיין אָרט איז אויסגעבויט געוואָרען א נייער מזבח פון שטיינער, „אן וועלכע עס האָט זיך ניט אָנגעריהרט קיין אייזען". אנשטאט די אוועקגעוויבטע כלים פון בית־המקדש זיינען געמאַכט געוואָרען נייע כלים פון דעם גאָלד און זילבער, וואָס די אידישע קריעגסלייט האָבען געקראָגען אין זייערע אנומעלטיגע מלחמות.

וועו די אינוועניגסטע און אויסוועניגסטע חדרים פון בית־המקדש זיינען שוין געווען צוגעקליבען ווי געהעריג איז, האָט זיך אָנגעהויבען די צערעמאָניע פון „בענייאונג", אָדער חנוכה. פינף־און־צוואַנציג טאָג אין חדש כסלו (165), אין יענעם זעלבען טאָג, וועו מיט דריי יאָהר פריהער איז איינגעפיהרט געוואָרען אין בית־המקדש דאָס דיענסט צו צעאוס'ן, איז פאָרגעקומען א פייערליכער גאָטעס־דיענסט מיט קרבנות צום גאָט פון ישראל. אָבט טאָג האָט געדויערט דער יום־טוב פון דער בענייאונג פון דעם הייליגען הויז. יעדען אָבענד זיינען די טויערען פון בית־המקדש געווען אילומינירט מיט א סך העלע פייערען. די לעגענדע דערצעהלט, אז יהודה און זיינע חברים האָבען געפונען אין א חדר פון בית־המקדש א קליין קריגעלע בוימעל, וואָס איז געווען גענוג נאָר אויף איין אָבענד צו ברענען די מנורה, אָבער על פּי נס האָט דאָס קריגעלע בוימעל גע־קלעקט אויף נאָנצע אכט נעכט. אין אנדערע שטעדט אין יהודה האָבען די אידען אויך געמאַכט אילומינאַציעס אין זייערע הייזער. פון דעמאָלט אן איז געבליבען דער מנהג צו פייערען יעדען יאָהר די דאָזיגע אכט טעג אלס אן אָנדענקען, אז דאָס אידישע פאָלק איז בעפרייט געוואָרען פון דעם יאָך פון נעצענדיענער. דער דאָזיגער יום־טוב, וועלכער וועט עד היום אָבגעהיט ביי די אידען אין אלע לענדער, וועט אָנגערופען חנוכה, ד. ה. דער „יום־טוב פון בענייאונג". אין די אכט אָבענדען פון דער חנוכה־וואָך וועלען אין אלע אידישע הייזער געצונדען חנוכה־ליכטלעך.

§13. אַנטיוכוס'ס טויט; שלום. אין גיכען נאָכ'ן חנוכת הבית איז געשטאָרבען דער גרויזאמער פערפאָלגער פון אידישען פאָלק, דער קעניג אַנטיוכוס עפיפאַנעס (164). די לעגענדע דער־צעהלט, אז ער איז געשטאָרבען אין שרעקליכע ליידען, אין אן אָנפאל

פון משוגעת. די אידן, וואָס האָבען אַנטיוכוס'ן שטאַרק געהאַסט, האָבען איבערגעמאַכט זיין צונאַמען עפּיפאַנעס (ערהאַבענער) אויף עפּימאַנעס (משוגענער). אויפ'ן סירישען טהרן איז ארויף זיין מינדיעהריגער זוהן אַנטיוכוס דער פינפטער, אופאַטאָר, נאָר די מלוכה האָבען געפיהרט אין זיין נאָמען די העכערע בעאַמטע. אייניגער פון זיי איז געווען דער הויפּט קריעגספיהרער ליזיאַס. ליזיאַס האָט זיך געגרייט צו אַ נייער מלחמה מיט יהודה. ער איז אָבער אָנגעקומען אַהין צוזאַמען מיט'ן יונגען קעניג אופּאַטאָר, בראש פון אַן ארמיי פון הונדערט טויזענד מאַן. אין סירישען לאַגער האָבען זיך געפונען צוויי־און־דרייסיג גרויסע העלפאַנדען, וואָס זיינען געווען געלערנט פיר מלחמה. נעבען דער בעפעסטיגטער שטאָדט בית־צור האָבען זיך וויעדער בעגעגענט די אידישע און סירישע חילות. די אידישע העלדען האָבען געקעמפּפט מוטיג, אָבער זיי האָבען ניט געקענט ביישטעהן אנטקעגען דעם פיעל גרעסערען פיינד. דעמאָלט האָט איינער פון יהודה'ס ברידער, אלעזר, זיך ענטשלאָסען אויף א פערצוויפעלטער טהאט. דערזעהענדיג פון ווייטען אין דעם שונא'ס רייהען א ריעזיגען און רייך אויסגעפוצטען העלפאַנד, אויף וועלכען עם האָט געריטען עפּים א יונגער קריעגספיהרער, האָט אלעזר געמיינט, אז דער יונגער רייטער איז דער קעניג אנטיוכוס דער פינפטער. האָט אלעזר זיך דורכגעריסען דורך די סירישע רייהען און האָט ג'הרג'עט מיט זיין שוועד דעם העלפאַנד, אָבער ער האָט ניט בעוויזען צו טויטען דעם רייטער. די ריעזיגע חיה האָט א פאל געטהאָן צו דער ערד און מיט איהר משא האָט זי דערשטיקט צום טויט דעם נעוואָגטען קריעגער. אָבער אזעלכע העלדישע גבורות פון אייניצעלנע מענשען האָבען פונדעסטוועגען ניט געקענט ברענגען די אידען קיין נצחון. בית־צור האָט געמוזט איבערגעלאָזט ווערען צום שונא, און דער אידישער חיל איז געצוואונגען געווען אָבצוטרעטען קיין ירושלים. די סיריער האָבען זיך אין גיכען בעוויזען ביי די וועגן פון ציון און האָבען בעלאַגערט די פעסטונג אויפ'ן הר־הבית. די בעלאַגערטע זיינען געווען אין א גרויסער סכנה. עם האָט זיי אָנגעהויבען אויספעהלען שפּייז, וואַרום גראָד אין יענעם יאָהר איז אויסגעפאַלען שמטה, זיינען די פעלדער אין יהודה ניט

בעאַרבייט געוואָרען און די אָננעגרייטע תבואה אין לאַנד האָט אָנגעהויבען אויסצוגעהן.

עס האָט אויסגעזעהן, אז ציון וועט חרב ווערען און אז צוזאמען מיט איהר וועלען פערלאָרען געהן אַלע גלענצענדע זאכען, וואָס די מרידה האָט געוואונען, און יהודה וועט אויף דאָס נייע אונטערפאַלען אונטער דער טיראַניי פון די סיריער. נאָר עס איז געשען אַנדערש. לויזאָס, וועלכער איז שוין געווען נאָהנט צו אַ זיעג, האָט פלוצלינג דערהערט, אז אין אַנטיוכיא קומען פאָר מהומות און אז אַן אַנדער סירישער קריעגספיהרער האָט אַריינגענאָמען די אויבערהערשאפט אין זיינע הענד. האָט ער גיך געמאַכט שלום מיט די אידען אויף גוטע בעדינגונגען פאָר זיי און איז אוועק צוריק קיין סיריען (163). לויט דעם אָבמאַך האָבען די אידען געקראָגען אינערליכע זעלבסט־פערוואַלטונג, פולע רעליגיעזע פרייהייט, דאָס רעכט אָבצוהיטען אונגעשמערט זייערע דינים און מנהגים, מיט'ן תנאי בלויז, אז זיי זאָלען אַנערקענען איבער זיך די אויבערהערשאפט פון סיריען. אַלס צייכען פון אונטערטעניגקייט און פריעדען האָבען די איינוואוינער פון ירושלים געדארפט אָבגראָבען די פעסטונגען פון'ם הר־הבית. דער כהן־גדול — דער פערעטעריישער מענעלוים, וועלכער איז אָננעשטעלט געוואָרען פון אַנטיוכוס עפיפאַנעס, און האָט זיך געפונען אין דעם סירישען לאַגער, איז ארונטערגעזעצט געוואָרען פון דער כהונה. לויט א היסטאָריקער פון יענער צייט, האָט מעלוים פערלאָרען זיין חשיבות אין קענינליכען הויף און איז אויפ'ן בעפעהל פון אַנטיוכוס דעם פינפטען, אָדער ליזיאס, געטויט געוואָרען. מיט זיין טויט איז די פאַרטיי פון די העלעניסטען אָבגעשוואכט געוואָרען.

אויף אזא אופן זיינען די רעזולטאַטען פון דעם פינפיעהריגען העלדישען קאַמפף פון די חשמונאים געווען פאָלגענדע: אַלע גזרות פון אַנטיוכוס עפיפאַנעס זיינען אָבגעשאפט געוואָרען, און עס איז צוריק איינגעשטעלט געוואָרען דיזעלבע אָרדנונג, וואָס האָט עקזיסטירט פאָר דער צייט פון די רדיפות.

§14. אלקימוס; יהודה'ס טויט. דערווייל איז אין אַנטיוכיא פאָרגעקומען אַן איבערקערעניש אין דער מלוכה. דמיטריוס סאָטער, א ברודער פון אַנטיוכוס עפיפאַנעס, האָט געוואונען אויף

זיין זייט א טייל פון די סיריער, און נאך דעם ווי ער האָט געהרג'עט לויזיאס'ן און זיין פּלימעניק אנטיוכום אופּאטאָר, האָט ער זיך ערקלערט פאר'ן קעניג פון סיריען (161). דער נייער קעניג האָט ניט אנערקענט די אינערלעכע פרייהייט, וואָס די אידען האָבען געקראָגען נאָכ'ן פריעדענס־אָבמאך מיט לויזיאס'ן און האָט זיך געמוטשעט גרייטען צו א קאמפף מיט זיי. די פּארטיי פון די העלעניסטען אין יהודה, וואָס איז אויך א צייט געווען אָבגעשוואכט, האָט וויעדער אויפגעהויבען דעם קאָפּ. דער פּיהרער פון די מעסיגע העלעניסטען, דער כהן אלקימוס (אויך העברעאיש יהויקים), האָט געקראָגען פון קעניג דמיטריוס דעם טיטול כהן־גדול. אָבער די חסידים און די פרייהייטס־קעמפּפער פון יהודה המכבי'ס פּארטיי האָבען ניט געוואלט אנערקענען אלקימוס'עס הערשאפט און האָבען איהם ניט אריינגעלאָזט קיין ירושלים. דעמאלט האָט דמיטריוס געשיקט אלקימוס'ן צו הילף אן אָבטיילונג פון סירישע סאלדאטען אונטער דער פיהרערשאפט פון באקידעס. וועז אלקימוס איז אונטערגעקומען צו ירושלים האָט ער גענומען פערזיכערען די אייניוואוינער, אז ער וועט ארבייטען אין דעם גייסט פון די פּאטריאָטישע חסידים. נאָר וועז דאָס פּאלק האָט איהם געגלויבט און האָט איהם אריינגעלאָזען אין שטאָדט אריין, האָט זיך אלקימוס ארויסגעוויזען אין זיין אמת'ער געשטאלט: ער האָט גענומען רודפ'ן די חסידים און האָט בעפעהלען צו טויטען זעכציג מאן פון זיי.

וועז דער פערעטערישער אלקימוס איז מיט דער הילף פון די סיריער געוואָרען כהן־גדול, האָט ער איינגערעדט דעם קעניג דמיטריוס, אז עס איז נויטיג איינצושטיליען די הארטנעקיגע חסידים און זייער פיהרער יהודה. דער קעניג האָט ארויסגעשיקט געגען יהודה זיין קריעגספיהרער נקנור. נקנור האָט זיך בעריהמט, אז ער וועט פערברענען דעם בית־המקדש. ביים דאָרף ארסה איז דעם 13טען אדר (161) פאָרגעקומען א שלאכט, אין וועלכער די אידען האָבען וויעדער אָבגעהאלטען א גלענצענדען זיעג. נקנור איז געפאלען אין דער דאָזיגער שלאכט און זיין חיל איז זיך צולאָפען. די זיעגער האָבען אָבגעהאקט נקנור'ן דעם קאָפּ און האָבען עס אויפגעהאנגען ביי די טויערען פון ירושלים. דער טאָג פון דעם דאָזיגען זיעג, ערב

פּוריכ, איז נאכער א לאנגע צייט געפייערט געוואָרען אין יהודה און האָט זיך אָנגערופען „יום נקנור".

נאָר אין גיכען האָבען די אידען פערלאָרען זייער העלדישען פיהרער. דערוויסענדיג זיך וועגען נקנור'ס מפלה אין יהודה, האָט דמיטריוס אוועקגעשיקט אהין אן ארמיי פון צוואנציג טויזענד מאן, אונטער דער פיהרערשאפט פון באקכידעס. באקכידעס האָט זיך שנעל דערנעהנטערט צו ירושלים. יהודה האָט נאָך קיין צייט ניט געהאט זיך צוצוגרייטען, ווייל ער האָט זיך ניט געריכט, אז דער שונא וועט אזוי שנעל אָנקומען און דעריבער האָט ער געקענט ארויס־שטעלען נאָר 3,000 מאן. דער גרעסטער טייל פון די קריעגער האָבען זיך ניט געקענט ענטשליסען ארייַנצוטרעטען אין אָפענער שלאכט מיט די סיריער און האָבען געפאָדערט מען זאל אָבטרעטען פאר'ן פיינד, כדי צו צוזאמענעהמען א שטארקערע ארמיי. אָבער דער אונערשראָקענער יהודה אפילו ניט געוואלט הערען פון א שענדליכען צוריקטריט. „אויב — האָט ער געזאָגט — עס איז געקומען די צייט איך זאל שטארבען, לאָמיר שטארבען מוטיג פאר אונזערע ברידער, און ניט בעפלעקען אונזער עהרע!" פון דער גאנ־צער מחנה האָבען בלויז 800 קריעגער איינגעשטימט צו געהן נאָך איהם. מיט דיעזען הייפעל גבורים איז יהודה בעפאלען דעם פיינד ביי אדסה. יהודה'ס קליינע אָבער מוטיגע מחנה האָט זיך געשלאָגען פערצווייפעלט, אָבער איהרע רייהען זיינען אלץ שיטערער געוואָרען. ענדליך איז אין שלאכט געפאלען, מיט'ן שווערד אין האַנד, אויך איהר גרויסער פיהרער (אין פריהלינג 160). יהודה'ס ברידער איז געלונגען אָבצוזוכען זיין טויטען קערפער, וועלכען זיי האָבען ארי־בערגעפיהרט אין מודיעין און דאָרט מקבר געווען אין דעם פאמיליען־קבר פון די חשמונאים. גאנץ יהודה האָט ביטער בעווויינט דעם טויט פון איהר גלענצענדען העלד, דעם רעטער פון דער נאציאָנאלער פרייהייט.

§15. **יונתן חשמונאי.** נאכ'ן טויט פון יהודה המכבי האָט דאָס אידישע חיל אויסגעקליבען אלס פיהרער זיין ברודער יונתן (159). יונתן איז ניט געווען אזא גרויסער העלד ווי יהודה, נאָר ער האָט פערמאָגט די פעהיגקייטען פון א רעגירער און האָט געקענט אויסנוצען יעדע גינסטיגע געלענהייט צו דערגרייכען זיין ציעל

— די בעפרייאונג פון זיין פאטערלאנד. פלוזמן אין ירושלים האבען געהערשט דער סירישער פערוואלטער באקכידעם און דער כהן־גדול אלקימום האט יונתן נאכניט געקענט טהאן און האט אומגעוואנדערט מיט זיין מחנה אין מדבר, נעבען טויטען ים. נאר אין גיכען איז אלקימום געשטארבען. זיין טויט איז געשעהן פלוצלינג, אין דער צייט וועז ער האט זיך גענומען איבערצובויען די אינוועניגסטע וואנד פון בית־המקדש. דאם פאלק האט נעזעהן אין דעם גאט'ס שטראף אויפ'ן זינדיגען כהן־גדול. די העלעניסטען האבען פערלארען זייער פיהרער, און יונתן האט זיך דערמיט בענוצט און האט פערשטארקט זיין פארטיי. צוגויפקלייבענדיג א בעדייטענדען חיל האט יונתן און זיין ברודער שמעון אנגעהויבען בעאונרוהיגען די סיריער דורך אפטע אנפאלען. דער סירישער קריעגספיהרער באקכידעם איז געוואָרען מיער פון די דאזיגע אטאקען און האט אויפגעהערט זיך צו מישען אין דעם אינוועניגסטען קאמפף פון די אידישע פארטייען; ער האט געמאכט שלום מיט יונתנ'ן און האט זיך אומגעקערט קיין סיריען (157). פון דעמאלט אן איז יהודה עטליכע יאהר געבליבען רוהיג, אונטער דער ממשלה פון יונתנ'ן.

צו דער פערשטארקונג פון יהודה האט מעהר פון אלץ געהאלפען דער קאמפף פאר דער קעניגליכער הערשאפט, וואס האט זיך דעמאלט צופלאקערט אין סיריען. געגען דעם קעניג דמיטריוס סאטער איז אויפגעשטאנען אלכסנדר באלאס, א געבארענער פון רהאדוס, וועלכער האט זיך ארויסגענעבען פאר א זוהן פון אנטיוכוס עפיפאנעס אוו פאר'ן געוועזליכען יורש פון טראהן. אלכסנדר האט זיך ערקלערט פאר קעניג און איז ארוים מיט א גרויסען חיל געגען דמיטריוס'ן. דער דערשראקענער דמיטריוס האט נעבעטען יונתנ'ן ער זאל איהם העלפען אין דער מלחמה מיט זיין געגנער, צוזאגענדיג איהם דערפאר פערשיידענע הנחות פאר זיין לאנד. נאר אלכסנדר האט נאך מעהר געארבייט צוצוציהען דעם אידישען פיהרער אויף זיין זייט: ער האט געמאכט יונתן פאר כהן גדול, ד. ה. פאר'ן עלטסטען פון אידישען פאלק און האט איהם געשיקט א מתנה א פורפור מאנטיע און א גאלדענע קרוין. די אידען, וואס האבען נאך געדענקט דמיטריוס'עס רציחות, זיינען ארויבער אויף דער זייט פון אלכסנדר'ן, וועלכער האט נאך א לאנגען קאמפף גע־

קראָגען דעם סירישען טראָהן. יונתן איז אָנגעקומען קיין ירושלים אום סוכות און אלס כהן־גדול האָט ער געפראָוועט א פייערליכען גאָטעסדיענסט אין דעם בית־המקדש (152). אויף אזא אופן האָט די חשמונאים־פאַמיליע, וועלכע האָט אויפגעהויבען די מרידה געגען סיריען, זיך ענדליך דערשלאָגען דערצו, אז איינער פון זיי איז געוואָרען דער עלטסטער פון אידישען פאָלק מיט דער הסכמה פון דער סירישער רעגירונג. די וויטערדיגע סירישע מלכים האָבען ניט וויליענדיג געמוזט אנערקענען די חשמונאים־פאַמיליע אלס די געזעצליכע הערשער פון יהודה.

די שטענדיגע מהומות און דער קאמפף פאר'ן טראָהן אין סיריען האָבען אינגאַנצען אָבגעשוואכט די דאָזיגע מלוכה, און יונתן האָט בעשלאָסען אז עס איז געקומען די צייט צו מאכען א סוף צו דער סירישער הערשאפט אין יהודה. יונתן האָט בשתיקה פערגרעסערט זיין ארמיי, האָט בעפעסטיגט ירושלים און עטליכע אנדערע שטעדט און האָט זיך געגרייט אויסצוקעמפען פאר יהודה פאָלשטענדיגע פרייהייט. נאָר דער סירישער קריעגסמיניסטער טריפאָן האָט זיך דערוואוסט פון דער דאָזיגער פערשווערונג. ער האָט פערנארט יונתן מיט א קליינער מחנה אין דער שטאָדט עכו און האָט בעפעהלען די דאָזיגע מחנה אומצוברענגען, און יונתנ'ען האָט ער איבערגעלאָזען ביי זיך געפאנגען.

§16. שמעון חשמונאי. אז יונתן איז געטומען געוואָרען געפאנגען, האָט זיך זיין ברודער שמעון געשטעלט בראש פון דעם אידישען חיל (143). שמעון האָט אָנגעוועגדט אלע כחות צו רעטען דאָס לעבען פון זיין ברודער, וועלכער האָט זיך געפונען אין תפיסה ביי טריפאנ'ען, נאָר דאָס איז איהם ניט געלונגען. טריפאָן האָט צוערשט צוגעזאָגט, אז ער וועט אָבלאָזען דעם געפאנגענעם, אויב די אידען וועלען איהם געבען א גרויסען פדיון און מענשליכע משכנות; אָבער וען ער האָט שוין דאָס אלץ געקראָגען פון שמעונ'ן, האָט דער מערדערישער סיריער דאָך בעפעהלען צו טויטען יונתנ'ען. די אידען האָט מען נאָר אומגעקערט דעם טויטען קערפער פון דעם העלד.

שמעון, דער לעצטער פון די חשמונאים־ברידער, האָט פאר־ענדיגט די בעפרייאונג פון דעם פאטערלאנד פון דעם סירישען יאָך.

האבענדיג א שטארקען און גוט־בעוואפענטען חיל האָט ער ביס־
לעכווייז ארויסגעשטויסען די סירישע גארניזאנען, וואָס זיינען נאָך
פערבליבען אין די בעפעסטיגטע שטעדט פון יהודה. ענדליך איז
געפאלען דער לעצטער אָנשפאָר פון דער פרעמדער הערשאפט אין
יהודה: דער סירישער גארניזאָן, וואָס האָט זיך געפונען אין דער
ירושלים'ער פעסטונג אקרא איז בעלאגערט געווארען; שמעון'ס
חיל האָט ארומגערינגעלט די פעסטונג און האָט ניט דערלאָזט צו־
צופיהרען אהין שפייז. דער הונגער האָט נעצוואונגען די סיריער
זיך אונטערצוגעבען. די שטאָלצע פעסטונג, וואָס איז לאנג געווען
דער שרעק פון דער אידשער פרייהייט, איז אָבגערייניגט געווארען
פון די פרעמדע. דעם 23טען אייר (מאי 142) זיינען די ירושלים'ער
איינוואוינער פייערליך ארייגעגטראָטען אין אקרא און דער דאָ־
זיגער טאָג איז בעשטימט געווארען פאר א יעהרליכען נאציאָנאלען
יום־טוב. די סירישע מלכים, זעהענדיג אז צו קעמפען וויטער
וועט זיין נוצלאָז, האָבען זיי בעפרייט יהודה פון שטייערען, און
אזוי איז יהודה געווארען א פריי לאנד. ביי א גרויסער פאלקס־
פערזאמלונג, וואָס איז פערופען געווארען אין ירושלים דעם 18־
טען אלול (אויגוסט) פון יאָהר 140, איז שמעון ערוועהלט געווא־
רען פאר'ן כהן־גדול און נשיא (פירשט, עטנארך) פון דעם בע־
פרייטען פאלק. ער האָט געלאָזט אויסגיסען מטבעות פאר יהודה,
אלס א זעלבסטשטענדיגע מלוכה. אויף די זילבערנע און קופערנע
מטבעות, וואָס מען האָט דעמאָלט גענאָסען, איז פון איין זייט
געווען אויסגעקריצט די ווערטער: „ירושלים הקדושה (ירושלים
די הייליגע) אדער „שמעון נשיא ישראל" (שמעון דער אידישער
פירשט) און אויף דער אנדער זייט „שנת (דער און דער) של
חרותנו" (דאָס יאָהר פון אונזער בעפרייאונג).

אזוי האָט זיך געענדיגט דער 27־יעהריגער קאמפף פון יהודה
פאר איהר זעלבסטשטענדיגקייט. די דאָזיגע בעפרייאונגס־מלחמות
ווערען אָנגערופען די „מלחמות פון די חשמונאים" נאָך מתתיהו
און זיינע זיהן, אדער די „מלחמות פון די מאקאבייער", נאָכ'ן
צו־נאָמען פון דעם חויפט־העלד יהודה המכבי.

§17. **די אידען אין מצרים.** בשעת אין יהודה איז
פאָרגעקומען דער קאמפף פון די חשמונאים מיט די סיריער, האָ־

בען די אידען, וועלכע האבען געלעבט אין מצרים, גענאסען פאל־
שטענדיגע רוהיגקייט. זייער צאהל איז פיעל פערגרעסערט ג
וואָרען דורך די אויסוואנדערער פון יהודה, וועלכע זיינען אנט־
לאפען פון די אכזריות'ן פון אנטיוכוס עפיפאנעס. דער קעניג
תלמי דער זעקסטער (פילאמאטאר) האט מיט צופרידענהייט
אויפגענומען די דאזיגע אנטלאפענע און האט זיי געגעבען שוץ.
די אידישע קהלה פון אלעקסאנדריען, די הויפטשטאדט פון
מצרים, האט דעמאלט געקראגען א גרויסע בעדייטונג. די אי־
דען האבען מעהרסטענטיילס געלעבט אין דעם קווארטאל דעלטא,
וואס איז געלעגען נעבען האפען פון ים. אין דער דאזיגער „אי־
דישער שטאדט" האט געקאכט מיט האנדעל, וואס איז בעשטא־
נען פון אריינפיהרען און ארויספיהרען סחורה. האבענדיג גלייי־
כע בירגער־רעכט, האבען די אידען פון אלעקסאנדריען אויך ג
האט זעלבסטפערוואלטונג אין זייער קהלה־לעבען. בראש פון זיי
איז געשטאנען א בעזונדערער ע ט נ א ר ך, וועלכער האט
פערוואלטעט דאס פאלק, ג'משפט, און האט אכטונג געגעבען
אז די מצוות און דינים זאלען אבגעהיט ווערען, אזוי ווי דער
עלטסטער פון א זעלבסטשטענידגער שטאדט. אין אלעקסאנ־
דריען איז געווען א פראכטפולע שוהל. די שוהל איז געווען
אזוי גרויס, אז אין דער צייט פון דאוונען האט מען אין די ווי־
טערע ווינקלען ניט געקענט הערען די שטימע פון חזן; כדי
די מתפללים זאלען וויסען וען צו ענטפערען „אמן" אויפ'ן
חזנ'ס ברכות פלעגט מען אין מיטען שוהל יערען מאל אויפהוי־
בען פאר א צייכען א גרויסע פאהן.

אבער די אידען פון מצרים האבען זיך ניט בענוגענט מיט
זייער פראכטפולער שוהל. זיי האבען געוואלט האבען א גרוי־
סען בית־המקדש, אזוי ווי דער ירושלימ'ער, ווען מען וואלט
געקענט ניט נאר מתפלל זיין, נאר אויך ברענגען קרבנות לויט
די דינים פון דער תורה. ניט האבענדיג אזא בית־המקדש,
האבען א סך פרומע אידען פון ירושלים געמוזט פאהרען אויף
די גרויסע ימים־טובים אין דעם ווייטען ירושלים, וואס עס איז
געווען זעהר שווער אין די אורוהיגע צייטען פון די מאקאביי־
אישע מלחמות. אין יענער צייט איז אנגעקומען פון יהודה

דער פאלקסמאסן אויפשטאנד קעגן דעם אפפרעסאר, פרעסלס.

קיין מצרים חוניו דעם 4טער, א זוהן פון דעם כהן־גדול חוניו דער 3טער, וועלכער איז אַרונטערגעזעצט געוואָרען פון אנטיוכוס עפיפאַנעס'ן. האַלטענדיג זיך פאר'ן געזעצליכען יורש פון דער כהונה גדולה האָט חוניו דער אינגסטער (אָדער אָניאָס, ווי ער האָט געהייסען אויף גריכיש) בעשלאָסען אויפצושטעלען פאר די עניפטישע אידען א בעזונדערען בית־המקדש. דער קעניג תלמי דער 6טער האָט געגעבען דערויף זיין הסכמה. אין דער געגענד פון גאליפאָלי איז אויסגעבויט געוואָרען א שהנער טעמפּעל, וועלכער איז געווען אויסגעריכט אויפ'ן מוסטער פון דעם ירושלי'ם'ער בית־המקדש (160). דעם גאָטעסדיענסט האָבען דאָ געפיהרט אָניאָס און אַנדערע כהנים און לויים, וועלכע האָבען זיך אריבערגעקליבען אהער פון יהודה אין דער צייט פון די מהומות. פאר די דאָזיגע הייליגע דיענער איז נעבען בית־המקדש אויסגעבויט געוואָרען א בעזונדער שטערטעל, וועלכעס האָט זיך גערופען אָניאָן, אויפ'ן נאָמען פון אָניאָס'ן. דער אידישער בית־המקדש אין מצרים איז געשטאַנען מעהר ווי צוויי הונדערט יאָהר.

אין יענער צייט האָט זיך צווישען די גריכען און די אידען פון אלעקסאַנדריען שטאַרק פערשפּרייט דער תנ"ך אין דער גריכישער איבערזעצונג. די איבערזעצונג פון דעם תנ"ך אויף גריכיש, וואָס האָט זיך אָנגענהויבען נאָך פאר תלמי דעם 2טען (פילאַדעלפוס), איז אָנגענאַנגען ווייטער פאר תלמי פילאָמאַטאָר. פון דיזער צייט אָן האָבען עס די געבילדעטע געצענדיגער אָנגעהויבען זיך נעהנטער צו בעקענען מיט די אידישע רעליגיעזע ספרים. און די אידען פון אלעקסאַנדריען, וויעדער, האָבען איבערגענומען די גריכישע וועלטליכע בילדונג. זיי האָבען אריסגעגעבען פון צווישען זיך א גאַנצע רייה פילאָזאָפען און דיכטער וועלכע האָבען געשריבען זייערע ווערק אין גריכיש.

דריטער קאפיטעל.

יהודה אין דער צייט פון דער חשמונאים־דינאסטיע.

(37—140 פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג)

§18. **שמעון אלס נשיא.** נאך פיעל יעהריגע מלחמות און מהומות איז אין יהודה ענדליך געקומען א צייט פון פרייער און פריעדליכער ענטוויקלונג אונטער דער ממשלה פון די אידישע נשיאים. דער ערשטער נשיא פון דער דינאסטיע חשמונאים, שמעון (135—140), האָט זיך דער עיקר אָבגעגעבען מיט פערבעסערען דאָס אינווענדיגסטע לעבען פון די אידען. ער האָט איינגעפיהרט אָרדנונג און זיכערקייט אין דעם לאנד וואָס איז געווען פערווייסט פון מלחמות, האָט אויפגעהויבען די ערד־ארבייט און דעם האנדעל, און אין יפו, די נאָהנטסטע שטאָדט צו ירושלים ביים ים, וועלכע די אידען האָבען אָבגענומען ביי די סיריער, האָט ער אויסגעבויט א גרויסען האנדעלס־פאָרט.

דער סיריישער קעניג אנטיוכוס סידעטעס, דער זוהן פון דמיטריוס, האָט מיט פערדרוס צוגעזעהן ווי יהודה ווערט אלץ שטארקער. האָט ער געשיקט צו שמעון'ען שלוחים מיט דער פאָדערונג, אז ער זאָל ענטוועדער אומקערען צו סיריען יפו און די ירושלימ'ער פעסטונג, אָדער אנשטאט זיי זאָל ער בעצאָהלען א גרויסע סומע געלד. אזוי ווי דער אידישער נשיא האָט ניט געוואָלט דערפילען די דאָזיגע פאָדערונגען, האָט אנטיוכוס געשיקט זיין קריגספיהרער קענדעאָיוס פון הירקאניא, מיט א שטארקען חיל, צו פערניכטען יהודה. שמעון האָט ארויסגעשיקט אנטקעגען איהם א גרויסע ארמיי אונטער דער פיהרערשאפט פון זיינע זיהן יוחנן און יהודה. ניט ווייט פון יפו איז פאָרגעקומען א שלאכט אין וועלכער שמעון'ס זיהן האָבען אָבגעהאלטען א פאלשטענדיגען זיעג (137). אין אנדענק פון דעם דאָזיגען זיעג איבער קענרעבאיום פון הירקאניא, האָט שמעון'ס עלטעסטער זוהן, יוחנן, גערופען דעם צונאָמען הורקנוס. כדי צו פערזיכערען זיך גענען ווייטערע אנפאלען פון אנטיוכוס'ן האָט שמעון געשלאָסען א בונד

מיט רוים, די מעכטיגסטע מלוכה פון יענער צייט, וועלכע איז גע־
וען א פיינד פון סיריען.

זעהענדיג, אז אין אפענעם קאמפף קען מען ניט בעזיגען
דעם נשיא שמעון, האָט אנטיוכום בעשלאָסען צו אומברייגען איהם
דורך בעטרוג. ער האָט איינגערעדט שמעונ׳ס איידים, תלמי,
וועלכער איז געווען דער פערוואלטער פון דער פראָווינץ יריחו, צו
טויטען זיין שווער און פארנעהמען דעם טראָהן פון יהודה. דער
מערדערישער תלמי האָט איינגעלאָדען צו זיך אין געסט אין זיין
פעסטונג דאָק, נעבען יריחו, דעם נשיא מיט זיין פאמיליע און
וואָך, און האָט פאר זיי געמאכט א פרעהליכען מאָלצייט. אין צייט
פון דעם מאָלצייט האָבען תלמי׳ס קנעכט, לויט זיין בעפעהל, גע־
הרג׳עט שמעונ׳ען, זיינע צוויי זיהן מתתיהו און יהודה, און איי־
ניגע מענשען פון דער פירשטליכער וואָך (135). דאָס ווייב פון
דעם ערמאָרדעטען נשיא, זיין שוויגער, האָט דער מערדער געהאל־
טען געפאנגען ביי זיך אין פעסטונג, און אין דער זעלבער צייט
האָט ער געשיקט רייטער אין שטאָדט גזר, וואו עם האָט זיך גע־
פונען דער עלטסטער זוהן פון נשיא, דער יורש פון טראָהן, יוחנן־
הורקנום, כדי צו טויטען איהם אויך. נאָר יוחנן האָט זיך דערפון
דערוואוסט, און איז אנטלאָפען פון גזר קיין ירושלים. דא האָט
דאָס פאָלק און דאָס חיל איהם ערקלערט פאר נשיא. דאָס פאָלק
האָט ביטער בעוויינט דעם פריהצייטיגען טויט פון זייער בע־
פרייער, שמעון חשמונאי. דעם קערפער פון דעם דער׳הרג׳עטען
נשיא האָט מען בעהאלטען אין מודיעין, אין דעם פאמיליען־קבר פון
די חשמונאים, און אויך דעם דאָזיגען קבר האָט מען אויפגעשטעלט
א פראכטפולע מצבה, וועלכע איז געשטאנען אויך א הויכען פעלז,
און מען האָט זי געקענט זעהן ווייט פון ים.

§19. יוחנן הורקנום. וועז יוחנן הורקנום איז ארויף אויפ׳ן
טראָהן פון יהודה (109—135), האָט ער פריהער פון אלץ בע־
שלאָסען צו בעשטראָפען די מערדער פון זיין פאָטער. ער איז
עטליכע מאל צוגעטראָטען צו דער פעסטונג דאָק, וואו תלמי האָט
זיך בעפעסטיגט, אבער דער לעצטער האָט יעדען מאל ארויסגע־
פיהרט אויף דער פעסטונגס־וואנד זיין געפאנגענע שוויגער, הורק׳
נום׳עס מוטער, און האָט געסטראשעט צו טויטען זי, אויב הורקנום

וועט מאכען אן אטאקע. די דאזיגע איינשרעקונג און די ידיעה אז דער סירישער קעניג קומט אן, האבען געצוואונגען הורקנוס'ן אבצוטרעטען פון ירושלים.

אנטיוכוס סידעטעס אליין האט זיך געלאזט קיין יהודה מיט א גרויסען חיל און האט בעלאגערט די הויפטשטאדט. ירושלים איז געווען אזוי בעפעסטיגט, אז די סיריער האבען זי ניט געקענט נעהמען מיט שטורם. דעריבער האבען זיי בעשלאסען צו האלטען די שטאדט אין בעלאגערונג ביז עס וועט ניט אויסגעהן אין איהר די גאנצע שפייז. די איינוואוינער פון ירושלים זיינען געווען אין געפאהר פון א הונגער און הורקנוס איז געצוואונגען געווען צו שליסען פריעדען. ער האט זיך פערפליכטעט צו צאהלען דעם סירישען קעניג שטייערען פאר יפו און איניגע אנדערע שטעדט, און אויך ארונטערצוגראבען די בעפעסטיגונגען פון ירושלים. אנטיוכוס איז אווק. דער פערערטערישער תלמי, וועלכער איז פארלאזען געוואָרען פון זיינע פארבינדעטע, די סיריער, איז אנטלאפען פון יהודה, נאר פאר זיין אנטלויפען האט דיזער בלוט־דורשטיגער מענש געהייסען טויטען הורקנוס'עם מוטער.

נאכ'ן טויט פון אנטיוכוס סידעטעס האבען זיך אין סיריען וויעדער אנגעפאנגען אונרוהען און מהומות. יוחנן הורקנוס האט זיך בענוצט מיט דער צופאלונג פון סיריען און האט זיך איננאנצען ענטזאנט צו אנערקענען איהר אויבערהערשאפט. ער האט אנגעוועגדט אלע זיינע כחות צו פערזיכערען די גרעניצען פון זיין מלוכה געגען אן אנפאל פון דעם שונא. דעריבער האט ער בעשלאסען צו אונטערטעניג מאכען די קליינע פעלקער, וואס האבען געלעבט ארום די גרעניצען און וואס פלעגען געוועהנליך זיך פערייניגען מיט די זיינד פון יהודה און איהר שעדיגען. דער נשיא הורקנוס איז ארויס מיט א גרויסען חיל, אין וועלכען עס זיינען געווען א סך געדונגענע סאלדאטען פון היידנישע פעלקער. צוערשט האט ער איינגענומען עטליכע שטעדט אין מזרח־זייט פון ירדן; דערנאך איז ער אווק געגען די שומרונים, די אלטע שונאים פון יהודה. ער האט צושטערט זייער הייליגע שטאדט שכם און זייער טעמפל אויפ'ן בארג גריזים. צולעצט האט ער פאלשטענדיג אונטערטעניג געמאכט די אדומים און דערמיט האט זיך זיין

קריעגס־צוג געענדיגט. וועז הורקנוס האָט צושטערט זייערע פעס־
טונגען האָט ער געגעבען די אדומים די ברירה אויסצוקלייבען
איינס פון די ביידע: ענטוועדער אננעהמען די אידישע אמונה
אדער פערלאָזען דאָס לאנד. די אדומים האָבען זיך אונטערגענע־
בען אוז האָבען אננעגנומען די אידישע רעליגיאָן. מיט דער צייט
האָבען זיי זיך צוזאמענמעגאָסען מיט די אידען: נאָר די דאָזיגע
צוזאמענגיסונג האָט שפעטער געהאט טרויעריגע פאלגען פאר דער
חשמונאים־דינאסטיע. בלויז די שומרונים האָבען זיך ניט נע־
קענט אונטערגעבען צו דער הערשאפט פון די אידען. וועז זיי־
נען צו זיך געקומען פון זייער אנומעלטיגער מפלה, האָבען זיי זיך
פעראייניגט מיט די סיריער אוז מצריים אוז זיינען ארויסגעטרא־
טען געגען די אידען. הורקנוס איז בעפאלען די פערבינדעטע אוז
האָט זיי צושלאָגען, אוז נאָך א בעלאגערונג פון צוועלף מאָנאטען
האָט ער איינגענומען די בעפעסטיגטע שומרון אוז האָט צושטערט
די שטאָדט ביז'ן גרונד. אין דער דאָזיגער מלחמה האָבען זיך בע־
זונדערס אויסגעצייכענט הורקנוס'עס זיהן אריסתובול אוז אנטיגנוס.

אויף אזא אופן האָט יהודה אויסגעשפרייט איהרע גרעניצען
אוז האָט זיך אויסגעשפרייט אזוי וויי אין די בעריהמטע צייטען
פון דוד אוז שלמה; זי האָט געהאט איהר אייגענעם האפען (יפו),
וואָס האָט געבראכט דעם לאנד גרויסע הכנסות, א גוט בעוואפענ־
טען חיל אוז שטארקע פעסטונגען, אזוי אז קיין אויסציגעם פון די
שכנ'ישע פעלקער האָט ניט געוואגט צו געהן מלחמה האלטען מיט
איהר. וואָס מעהר עס האָט זיך אויסגעברייט די אידישע מלוכה
אלץ מעהר איז געוואקסען דער גלאנץ פון דער הויפטשטאָדט.
ירושלים איז פארשעהנערט געוואָרען מיט גרויסארטיגע געביידען.
אויף א הויכען אָרט, צו מזרח פון'ם הר־הבית, איז אויפגעשטעלט
געוואָרען א פרעכטיגער קעניגליכער פאלאץ, וועלכער איז געווען
פעראייניגט מיט'ן בית־המקדש דורך בריקען. האָבענדיג בעפעס־
טיגט זיין הערשאפט האָט יוחנן הורקנוס בעניט זיין בונד מיט
רוים, וועלכע האָט אנערקענט פאר דער אידישער מלוכה איהרע
נייע ערָאָבערונגען.

§20. די פרושים, צדוקים און אסיים. וועז נאָך פיעל
דורות פון אונטערטעניגקייט איז יהודה צוריק געוואָרען א פרייע

מלוכה, אזוי ווי אין די אלטע צייטען, איז צווישען די פּאַרשטעהער פון פּאָלק אויפּגעשטאַנען די פּראָגע: אין וואָס פּאַר א גייסט דאַרף געפּיהרט ווערען די דאָזיגע בענייטע מלוכה און וואָס דאַרף זיין איהר בעציהונג צו דער רעליגיאָן, די בעציהונג פון דער וועלט־ליכער מאַכט צו דער גייסטיגער? איינע האָבען געזאָגט, אז דאָס אידישע פּאָלק דאַרף לעבען אזוי ווי אלע אנדערע פעלקער, פיהרען מלחמות, איינגעהמען נייע לענדער און זיך פערשטאַרקען פּאָליטיש. אַנדערע האָבען גע'טענה'ט, אז די אידען זיינען א בעזונדערע גייסטיגע נאַציאָן, וואָס דאַרף זיך פיהרען לויט איהרע רעליגיעזע געזעצען, זיך אָבשיידען פון אַנדערע פעלקער און שטרעבען בלויז צו פּאַרבעסערען איהר אינערליכען לעבען לויט די געבאָטען פון יודענטום. אויך איז אין פערשיידענע קרייזען פון דער גזלשאפט געווען אנדערש דער בליק אויפ'ן יודענטום, ד. ה. אויף די לעהרען, דינים און טראַדיציעס, וואָס האָבען זיך אָנגעקליבען פון די אוראלטע צייטען ביז דער עפּאָכע פון די חשמונאים. אויך אזא אופן זיינען אין דיזער עפּאָכע אויפּגעקומען אין יהודה דריי פּאַרטייען: די פּרושים, די צדוקים און די אסיים.

די פּרושים זיינען געווען די נאָכפּאָלגער פון די חסידים, אָדער די פרומע. זיי האָבען געהאלטען אז יעדער איד בעזונדער און דאָס גאַנצע פּאָלק אין איינעם דאַרפען זיך פיהרען לויט די געזעצען פון דער אמונה. די פּרושים האָבען שטרענג אָבגעהיט ניט נאָר אלע געשריבענע דינים פון תנ"ך נאָר אויך אלע מנהגים און פיהרונגען וואָס זיינען אויפּגעהיט געוואָרען בעל־פּה. אויסער דעם פלעגען זייערע לעהרער שאפען נייע דינים, וועלכע פלעגען ממלא זיין אָדער פערבעסערען די אלטע געזעצען כדי צוצופּאַסען זיי צו די נייע פּאָדערונגען פון לעבען. זיי האָבען פערפעסטיגט אין פּאָלק איינינע יסודות פון רעליגיאָן (דאָגמען), וועלכע זיינען געווען ניט ענדערונג דייטליך ערקלערט אין תנ"ך. די פּרושים האָבען בעזונדערס פערשטאַרקט אין פּאָלק דעם גלויבען, אז גאָט בעצאָהלט יעדען מענשען נאָכ'ן טויט פאַר זיינע מעשים; וויל די מענשליכע נשמה שטאַרבט ניט צוזאַמען מיט'ן גוף, נאָר לעבט ווייטער אויף יענער וועלט. די נשמות פון די גוטע מענשען געניסען דאַרט גליק, און די נשמות פון די שלעכטע קומען אָב פאַר די זינד, וואָס

זיי זיינען בעגאנגען אויף דער ערד. גאָט האָט אויסדערוועהלט ראָם אידישע פאָלק און האָט איהם געגעבען די געבאָטען פון אמת און גוטסקייט. אָן די דאָזיגע געבאָטען דארף דאָם אויסדערוועהלטע פאָלק זיך האַלטען און ניט נאָכמאַכען די מנהגים פון אַנדערע פעלקער. די אידען דארפען אין זייער לעבען זיך אונטערשיידען, זיך אָבטיילען פון אַנדערע פעלקער, און זיך דערווייטערען פון אַלעם שלעכטען, פון אַלעם וואָם איז היידניש.*) די פרושים האָבען זיך אויסגעצייכענט מיט א טיעפען גלויבען און מאָראַלישער אויפפיהרונג; זיי האָבען געפֿרעדיגט בעשיידענקייט און איינגעהאַלטענקייט אין לעבען און פלעגען העלפען שוואכע און אָרימע. פון צוויישען זיי זיינען ארויסגעקומען לעהרער פון פאָלק, וועלכע פלעגען ערקלערען די געזעצען. אפטמאָל, פונדעסטוועגען, פלעגען זיך טרעפען צוויישען זיי אונעהרליכע מענשען, וועלכע פלעגען זיין אויסערליך פרום, אָבער אין האַרצען פלעגען זיי בעהאַלטען שלעכטע כוונות. אזעלכע צוויי־פנימ'דינע פלעגט מען אין פאָלק רופען צבועים (צבוע'קעם, „געפארבטע").

די צדוקים זיינען געווען די נאָכפאָלגער פון די העלעניסטען. זיי האָבען געקוקט אויף די אויפגאבען פון דער רעגירונג ווי וועלטליכע מענשען און פאָליטיקער; זיי האָבען געפאָדערט, אז די רעליגיאָן זאָל זיין אָבגעטיילט פון דער מלוכה. צו דער דאָזיגער פארטיי האָבען געהערט מענשען פון די העכערע קלאַסען פון דער געזעלשאפט: מיליטערישע לייט, בעאמטע, כהנים, און אָבגעשטאמטע פון גרויסען יחוס.*) די צדוקים האָבען געהאַלטען, אז א איד איז מחויב אָבצוהיטען נאָר יענע געבאָטען, וואָם געפינען זיך אין די הייליגע שריפטען, אָבער די דינים בעל־פה און די שפעטערע מנהגים פון פאָלק זיינען ניט קיין מוז פיר איהם. זיי האָבען ניט געגלויבט אין א יענער וועלט, וואָרום עס ווערט דערפון ניט גערעדט דייטליך אין תורת משה. אין אַלץ האָבען זיי זיך געהאַלטען ניט אָן דעם געראַנק, נאָר אָן דעם בוכשטאָב פון דעם געשריבענעם געזעץ; זייער כלל איז געווען: גאָרניט צו־

*) מען רעכענט אז דער נאָמען „צדוקים" שטאַמט פון דעם נאָמען פון צדוק הכהן, וועלכער איז געשטאַנען אן דער שפיץ פון דער פארטיי.

צולעגען צו די געזעצען פון דער תורה און גארניט ארבעהמען פון זיי, אפילו וואן דאס לעבען פארערט עס. פאר די צדוקים איז די אידישע רעליגיאן געווען ניט קיין לעבעריגע, נאר א טויטע לעהרע, וועלכע מען דארף נאר אויפהיטען אבער ניט ענטוויקלען. די צדוקים, וועלכע האבען געהערט צו די פארמעגליכע און אייגפלוסרייכע קלאסען, האבען ליעב געהאט א פריי לעבען און האבען ג'טענה'ט, אז עס איז גארניט קיין עברה זיך מתקרב צו זיין מיט די געצענדיענער. די צדוקים, וועלכע זיינען געווען די כהנים, פלעגען אפט האבען מחלוקות מיט די פיהרער פון די פרושים. צוויישען ביידע פארטייען פלעגט פארקומען א שטענדיגער קאמפף פאר דער מאכט אין דער מלוכה.

די דריטע פארטי איז בעשטאנען פון די אסיים. זיי זיינען געשטאנען אינגאנצען אן א זייט פון די גזעלשאפטליכע און מלוכה ענינים, און האבען זיך נאר געזארגט צו פערפאלקאמען דאס פערזענליכע לעבען. זיי האבען געקוקט אויף זיך ווי אויף א קלאס פון „הייליגע", און האבען בעזונדערס שטרענג אבגעהיט די געזעצען פון קערפערליכער ריינקייט, וועלכע זיינען געווען א חוב בלויז אויף די כהנים. מעהרסטענטיילס פלעגען די אסיים עווענטועלל אין די מדבריות און דארט האבען זיי געלעבט אין קליינע געמיינדען אדער ברודערשאפטען, ווי נזירים (מאנאכען). אין די דאזיגע ברודערשאפטען פלעגען ארריינגענומען ווערען בלויז מענער. די מיטגליעדער פון די דאזיגע אסי'שע חברות פלעגען טיילען צוויישען זיך אויף גלייך זייער פארמעגען און האבען געלעבט ווי ברידער. זיי פלעגען זיך בעשעפטיגען מיט ערד־ארבייט, האבען געגעסען בלויז ברויט און גרינסען און ניט געטרונקען קיין ווין; יערען טאג פלעגען זיי זיך באדען אין טייך כדי צו האלטען ריין זייער קערפער און האבען געטראגען ווייסע קליידער. דאס פראסטע פאלק האט געהאלטען די אסיים פאר הייליגע און בעלי מופת. צו זיי פלעגט מען קומען זיך היילען פון פערשיידענע קראנקהייטען און צו טרעפען די צוקונפט.*

---

*) דער נאמען אסיים מיינט „די וואס וואשען זיך" אדער די „היילענדע".

§21. דער סנהדרין און דער קאמפף פון די פארטייען. אזוי ווי זיין פאטער שמעון, אזוי איז אויך יוחנן הורקנוס געווען אין דער זעלבער צייט נשיא און כהן גדול, דאס הייסט אי דער וועלטליכער אי דער גייסטיגער פארשטעהער פון יהודה. נאר א גרויסער טייל פון דער הערשאפט האט געהערט צו א מלוכה־דאט, אדער סענאט, וועלכער האט זיך גערופען סנהדרין (אויך גריכיש — פערזאמלונג). דער סנהדרין, וועלכער האט זיך געפונען אין ירושלים איז בעשטאנען פון 70 מיטגליעדער און איין פארזיצענדן, אדער אב־בית־דין. דער סנהדרין פלעגט זיך פערזאמלען אין איינעם פון די גרויסע חדרים פון בית־המקדש וואו זיי פלעגן פערהאנדלען די פראגן פון דער מלוכה, פלעגן ארויסגעבן געזעצן און פלעגן בעטראכטען די וויכטיגסטע משפטים. דער נשיא פלעגט ניט אנגעמען קיינע וויכטיגע בעשלוסן אין די ענינים פון דער מלוכה אהן דער צושטימונג פון דעם סנהדרין.

די משפטים פון דעם סנהדרין פלעגן פארקומען עפענטליך. די ריכטער זיינען געזעסן אין א האלבן קרייז כדי זיי זאלן זעהן איינער דעם אנדערן. צוויי שרייבער זיינען געשטאנן רעכטס און לינקס און האבן פערשריבן די מיינונגען פון די ריכטער. צו בעטראכטן א פראצעס, האבן געמוזט זיין אנוועזענד ניט ווייניגער פון 23 מיטגליעדער („דער קליינער סנהדרין"). אין קרימינעלע פראצעסן איז צו בעפרייען דעם אנגעקלאגטן גענוג א מעהרהייט פון איין שטימע, און צו פעראורטיילן דעם אנגעקלאגטן האט זיך געפאדערט א מעהרהייט פון צוויי שטימען. מעהר פון אלץ האט דער סנהדרין געזוכט צו פערזיכערן גערעכטיגקייט און רחמנות אין געריכט. די מיינונגען צי דער אנגעקלאגטער איז שולדיג אדער ניט, פלעגט מען אנהויבן אויספרעגן פון דעם אינגסטן פון סנהדרין און געהן ארויף ביז'ן אב־בית־דין. דאס פלעגט געטהאן וועגן כדי די מיינונגען פון די עלטערע און חשוב'ע זאלן ניט בעאיינפלוסן די אינגערע. אויסער דעם האבן צוערשט געמוזט ארויסזאגן זייערע מיינונגען יענע וואס האבן געהאלטן דעם אנגעקלאגטן פאר אונשולדיג, און ערשט נאכדעם יענע, וואס האבן איהם גערעכענט פאר שולדיג. וועו עס האט זיך נאר

איינמאל אויסגערעדט פאר בעפרייען דעם אננעקלאגטען, האט מעהר ניט געקענט נעהמען זיין וואָרט צוריק. ביי אזעלכע אומשטענדען זיינען טויט־שטראָפען געווען א זעלטענע זאך אין דעם סנהדרין.

אין דער ערשטער צייט ווען הורקנוס איז געווען נשיא זיינען אין דעם סנהדרין געווען א סך פרושים, וועלכע האָבען געקראָגען א גרויסען אינפלוס אויפ'ן גאנג פון דער מלוכה. דאָס האט שטאַרק בעאונרוהיגט זייערע געגנער, די צדוקים. האָבען די צדוקים אָנגעהויבען אייגשמועסען הורקנוס'ן, אז די פרושים זיינען ניט צופריעדען מיט זיין רעגירונג. הורקנוס האָט געוואָלט דערגעהן אויב דאָס איז אמת, האָט ער געמאכט א סעודה און האָט פאַררופען א סך חשוב'ע געסט. אויפ'ן מאָלצייט האָט זיך הורקנוס אויפגעשטעלט און געזאָגט: „אויב איינער פון די אנווועזענדע קען בעווייזען אז איך האָב, אלס נשיא אָדער כהן גדול, געהאנדעלט געגען געזעץ, דאן זאָל ער האָבען דעם מוט אויפצושטעהן און מיר ערקלערען". דעמאָלט איז איין פרוש אויפגעשטאַנען און געזאָגט: „אויב דו נשיא, ווילסט זיין עהרליך, דאן בענוגען זיך מיט דער קרוין פון נשיא, און זאָג זיך אָב פון דער כהונה גדולה, ווארום דיין מוטער איז אמאָל געווען געפאַנגען ביי געצענדיענער.*) הורקנוס האָט זיך בעליידיגט פון די דאָזיגע ווערטער, נאָר פונדעסטוועגען האָט ער בעפעהלט צו מאכען אן אויספאָרשונג, אויב דער פרוש זאָגט אמת. אָבער עס האָט זיך ארויסגעוויזען אז דאָס איז ניט אמת, האָט הורקנוס געפאָדערט אז דער סנהדרין זאָל בעשטראָפען דעם בעליידיגער. אָבער די פרושים פון סנהדרין האָבען ארויפגעלעגט אויף זייער בעשולדיגטען חבר זעהר א לייכטע שטראָף. דאָס האָט נאָך שטארקער געמאכט הורקנוס'עם חשד אויף דער פאַרטיי פון די פרושים און דער נשיא איז אינגאַנצען אריבער אויף דער זייט פון די צדוקים. ער האָט בעזייטיגט די פרושים פון די וויכטיגסטע שטעלען און האָט איבערגעגעבען די דאָזיגע שטעלען צו די צדוקים, און דאָס האָט ארויסגערופען אן

*) די זיתז פון קריעגסגעפאַנגענע פרויען האָבען ניט געטאָרט זיין קיין כהנ־ג

אונצופריעדענקויט ביים פאלק. נאך א הערשאפט פון דרייסיג יאהר איז יוחנן הורקנוס געשטארבען (104). ער האט איבערגע־לאזען פינף זיהן; פון זיי האבען זיך אויסגעצייכענט: יהודה־אריסתובול, אנטיגנוס און אלכסנדר־ינאי.

§22. יהודה־אריסתובול. יוחנן הורקנוס האט פאר'ן טויט בעשטימט זיין וויב פאר דער הערשערין פון דער מלוכה, און די כהונה גדולה האט ער איבערגעגעבען צו זיין עלטסטען זוהן יהודה, וועלכער האט אויך געהאט א גריכישען נאמען, אריסטובול. אבער אריסתובול האט זיך ניט בענוגענט מיט דעם גייסטליכען אמט וואס ער האט געקראגען. באלד נאך זיין פאטער'ס טויט האט ער איינגעשפארט זיין מוטער אין געפענגנים (וואו זי איז, לויט א לענדע, אויסגעהונגען פון הונגער) און האט פערכאפט די אויבערהערשאפט. דער כבוד־זוכענדער אריסתובול האט זיך אויך ניט צופריעדען געשטעלט מיט'ן טיטול פירשט „נשיא", וועל־כען עס האבען געטראגען זיינע פארגענגער: ער האט דער ערש־טער פון די חשמונאים אנגענומען דעם טיטול קעניג, „מלך", און האט אנגעטהאן אויף זיין קאפ א קעניגליכע קרון. אריסתובול איז געווען א קרענקליכער און אויפגערעגטער מענש. דריי פון זיינע ברידער האט ער געהאלטען אין געפענגנים; ליעב געהאט האט ער נאר איין ברודער, אנטיגנוס, און האט איהם געמאכט פאר'ן קאמאנדיר פון דעם אידישען חיל. אנטיגנוס האט איינגע־נומען דעם צפון־טייל פון גליל און האט געצוואונגען דעם ארא־בישען שבט יתורים, וואס האט דארט געלעבט, אנצונעהמען די אידישע אמונה. מיט זיינע נצחונות איז אנטיגנוס געווארען בע־ריהמט ביים פאלק, אבער ער האט ארויסגערופען קנאה צווישען די הויפט־לייט. די קרובים למלכות האבען געזוכט אויפצוועקען אין אריסתובול'ן אן אונצופרידענקייט צו זיין ברודער, און עס איז זיי געלונגען.

פון זיין גלענצענדען קריעגס־צוג האט זיך אנטיגנוס צוריק־געקערט קיין ירושלים צום יום־טוב סוכות. אן דער שפיץ פון דעם חיל איז ער אוועק אין בית־המקדש צו עפענען דעם יום־טוב. דאס פאלק האט מיט פרייד בענריסט דעם העלד. דער רעש האט זיך דערהערט אין פאלאץ. די הויפטלייט, וואס האבען אנטיג־

נוס'ען געהאסט, האָבען געזאָגט צו אריסתובול'ן: „אָט הער, ווי דאָס פאַלק בעגריסט דיין ברודער. באַלד וועט ער פערכאפען די הערשאפט אין זייַנע הענד און וועט מעהר ניט זיין אונטערוואָר־פען צו דיר." אייניגע האָבען נאָך צוגעגעבען אז אנטיגנוס וועט באַלד קומען אין פאַלאַץ פול בעוואפענט, צו פערכאפען דעם קעניג־ליכען טראָהן. דאן האָט אריסתובול געגעבען א בעפעהל צו זיין לייב־וואָך צו טויטען יעדען איינעם וואָס וועט פרובען זיך אריינ־צורייסען אין הויף מיט וואפען אין די הענד. דאן האָט ער גע־שיקט רופען אנטיגנוס'ן, און געבעטען ער זאָל קומען צו איהם אָהן געוועהר. אָבער די הויפטלייט האָבען אָנגעזאָגט דעם שליח ער זאָל איבערגעבען אנטיגנוס'ען פונקט דעם היפּך, נעמליך, אז דער קעניג וויל איהם זעהן דוקא פול בעוואפענט. אנטיגנוס האָט עס געגלויבט און איז אַוועק אין פאַלאַץ אין זיינע מיליטערישע קלייד־דער און מיט וואפען אין די הענט. נאָר קוים איז ער צוגעקומען נאָהנט צום פאַלאַץ, האָט זיך די וואָך אויף איהם א וואָרף גע־טהאָן און איהם געטויט, לויט דעם קעניג'ס בעפעהל. די נאכריכט וועגען דעם טויט פון זיין געליעבטען ברודער האָט אריסתובול'ן צוטריימעלט: זיין קראַנקהייט האָט זיך פערשטאַרקט — און אין גיכען איז ער געשטאָרבען, נאָך איין יאָהר קעניגען (103), ניט איבערלאָזענדיג קיין קינדער. אין אריסתובול'ס צייט האָט זיך פערשטאַרקט דער איינפלום פון די צדוקים אין דער מלוכה, און מען האָט איהם אָנגערופען פילהעלענוס, דאָס הייסט א פרייַנד פון די גריכען.

§23. אלכסנדר ינאי. נאָך אריסתובול'ס טויט האָט זיין אלמנה שלומית־אלכסנדריה בעפרייט זיינע ברידער פון געפענג־נים. דער עלטסטער פון זיי, אלכסנדר ינאי, איז געוואָרען קעניג, און נאָך דעם אידישען דין האָט ער חתונה געהאַט מיט זיין ברודער'ס אלמנה, וועלכע האָט ניט געהאַט קיין קינדער. וועז ינאי איז נאָך געווען א קינד, האָט ער ניט נושא חן געווען ביי זיין פאָטער יוחנן הורקנוס, וועלכער האָט דעריבער איהם ניט געוואָלט האַלטען אין זיין הויף און האָט איהם אַוועקגעשיקט זיך צו ערציהען אין גליל. דאָרטען האָט דער יונג געקראָגען א גוטע מיליטערישע בילדונג, אָבער ניט יענע בירגערליכע און גייסטיגע ערציהונג וועלכע איז

געווען נויטיג פאר א צוקונפטיגען רעגירער און כהן גדול. דער פריחצייטיגער טויט פון זיינע צוויי ברידער האָט איהם פלוצלינג אוועקגעשטעלט בראש פון דער מלוכה, און דאָ האָבען זיך ארויס־געווייזען אלע חסרונות פון זיין ערציהונג. דער נייער מלך, וואָס איז לויט זיינע נייגונגען געווען מעהר העלענער ווי איד, האָט גע־וואוסט נאָר איין צוועק אין לעבען: אויסצובריייטען די הער־שאפט פון יהודה איבער גאנץ פאלעסטינא. באלד ווי ער איז ארויף אויפ'ן טראָהן, האָט ער געפרובט איינגעהמען די שטאָדט פטאלאָמאידע (עכו) בייס ים, נאָר דערמיט האָט ער ארויסגערופען אן אנפאל פון די מצרים, וועלכע האָבען זיך שוין לאנג געגרייט צו קריגען וויעדער די הערשאפט איבער יהודה. ינאי'ן האָט זיך איינגעגעבען בלויז צו פערכאפען עטליכע שטעדט אויפ'ן ברעג פון ים פון איין זייט, און פון ירדן אויף דער אנדערער זייט (96).

דעם פאלק, וואָס איז געווען מיער פון די פערניכטענדע מלחמות, זיינען ניט געפעלען געווען די דאָזיגע קריגסצוגען. די איינפלוסרייכע פארטיי פון זיין לאנד, די פרושים, האָבען ניט גע־שעצט יאנאי'ן, ניט אלס קעניג און ניט אלס כהן־גדול, וואָרום ער איז געווען דער פריינד פון די אריסטאָקראטישע צדוקים. איין פא־טרונג האָט שערשאפט די בעציהונגען צווישען יאנאי און די פרושים. אין דעם יום־טוב סכות האָט ינאי געפראָווען דעם גאָטעס־דיענסט אין בית־המקדש; מען האָט איהם דערלאנגט וואסער אין א זילבערנער כלי ארויפצוגיסען אויפ'ן מזבח, ווי עס איז גע־וען דער מנהג, וואָס די פרושים האָבען געהאלטען. נאָר כדי צו־פריעדענצושטעלען די צדוקים, וועלכע האָבען ניט אנערקענט דעם דאָזיגען מנהג, האָט דער קעניג אויסגעגאָסען דאָס וואסער אויף דער ערד. דער עולם, וואָס איז געווען פערזאמעלט אין בית־המקדש, איז אזוי אויפגעבראכט געוואָרען פון דער דאָזיגער האנד־לונג, אז זיי האָבען אָננעהויבען פערוואָרפען דעם קעניג מיט אתרוגים. דער קעניג האָט בעפעהלען זייער געדונגענע ניט־אידי־שע סאָלדאטען זיי זאָלען איינשטילען דאָס פאלק, און זעקס טויזענד אידען זיינען דעמאָלט ג'הרג'עט געוואָרען אין הויף פון בית־המקדש.

נאָך דער דאָזיגער געשיכטע האָט דאָס פאלק נאָך מעהר שער־

האסט ינאי'ן. און וועז אין גיכען האָט זיך דער קעניג צוריקגע־קערט פון א נייער ניט־נעלונגענער מלחמה געגען די ארַאבער, האָט אין ירושלים אויפגעפֿלאַקערט אן אויפשטאַנד. זעקס יאָהר (88—94) האָט זיך געצויגען דער קאַמפֿף פון פֿאַלק מיט זיין קעניג. אלכסנדר האָט געקעמפֿט געגען די מורדים מיט דער הילף פון געדונגענעם חיל, ניט אָבשטעלענדיג זיך פאר קיינע גרוי־זאמקייטען. אין דעם דאָזיגען זעקס־יעהריגען בירגער־קריעג זיינען אומגעקומען ארום פופציג טויזענד אידען. וועז דער קעניג איז ענדליך מיעד געוואָרען זיך צו ראַנגלען מיט זיין אייגענעם פֿאַלק האָט ער פֿאַרגעלעגט די פֿרושים א שלום; נאָר זיי האָבען איהם שארף געענטפערט: „בלויז דיין טויט קען מאַכען שלום צווי־שען אונז". אין זייער פֿאַרביטערטקייט זיינען די שונאים פון דעם קעניג אַווען אזוי ווייט, אז זיי האָבען גערופען געגען איהם אין יהודה די סיריער, און מיט זייער הילף האָבען זיי אָבגעהאַלטען א נצחון. ינאי האָט געמוזט אַנטלויפען און זיך וואַנדלען אין די בערג. אָבער אין גיכען איז דעם קעניג געלונגען איינצונעהמען איין פעסטונג, וואו א סך פֿרושים האָבען זיך געהאָט איינגעשלאָ־סען, און ער האָט זיך אָן זיי נוקם געווען אויף א שרעקליכען אופן. 800 פֿרושים זיינען אויף זיין בעפעהל געקרייציגט געוואָרען. די איבריגע זיינען אנטלאָפען קיין סיריען און מצרים. דאָס פאַלק האָט ינאי'ן א נאָמען געגעבען טראַקיער, ד. ה. ווילדער תליון.

דערפיהלענדיג אז דער טויט איז נאָהנט האָט ינאי חרטה גע־האָט אויף זיינע רציחות. די פיהרונג פון דער מלוכה האָט ער איבערגעגעבען דער קעניגין שלומית־אלכסנדרה און האָט איהר געראָטען שלום צו מאַכען מיט די פֿרושים. „האָב ניט קיין מורא — האָט ער איהר געזאָגט — ניט פאר די פֿרושים, ניט פאר די צדוקים; האָב נאָר מורא פאר די צבוע'קעם, וועלכע טהוען אל־דאָם בייז און שטעלען זיך ארויס פאר עהרליכע". אלכסנדר־ינאי איז געשטאָרבען אויפ'ן 27טען יאָהר פון זיין קעניגען, לאָזענדיג נאָך זיך אן אלמנה און צוויי זיהן.

§24. שלומית־אלכסנדרה. די פיהרונג פון דער מלוכה האָט איבערגענומען די קעניגין שלומית־אלכסנדרה אין איהרע הענד. איהר עלטערען זוהן, דעם שוואַכען און אָבגעלאָזענעם הורקנוס, האָט

זי געמאכט פאר כהן־גדול; אבער דעם קלענערען זוהן, דעם כבוד־ליעבענדען און היציגען אריסתובול, האט זי געהאלטען דערוויי־טערט פון די מלוכה־ענינים. שלומית־אלכסנדרה האט רעגירט דאם פאלק מיט קלוגשאפט און האט געשטרעבט צו פארריכטען דאם בייז, וואם דאם לאנד האט געליטען דורך דער שטירמישער הערשאפט פאר איהר. פאר די צעהן יאהר וואם זי האט געקע־ניגט האט יהודה כמעט ניט געליטען פון אן אנפאל פון דרויסען.

די קעניגין האט צוגערופען צוריק די פרושים צו דער רע־גירונג; די יעניגע פון זיי, וועלכע זיינען אין דער צייט פון אלכסנדר ינאי אנטלאפען אין פרעמדע לענדער, האבען זיך אומגע־קערט אין זייער פאטערלאנד. צווישען די צוריקגעקערטע זיי־נען געווען די פיהרער פון די פרושים: דער קעניגינ'ס ברודער שמעון בן־שטח און דער גרעסטער יהודה בן־טבאי. ביידע הא־בען זיי גרעסבט אין גלות אין דער צייט פון ינאי'ס גרויזאמקייטען. שמעון איז געווען נע־ונד אין פערשיידענע לענדער און יהודה האט זיך בהאלטען אין מצרים. נאכ'ן טויט פון איהר מאן האט די קעניגין צוריקגערופען קיין ירושלים איהר ברודער שמעון, און דיזער האט ארויסגערופען פון מצרים זיין חבר יהודה. שמעון און יהודה זיינען געווארען די פארזיצענדע (נשיאים) פון דעם סנהדרין, און פאר זייער צייט האבען די פרושים וויעדער געקראגען אן אייג־פלום אויף דער רעגירונג. מעהר פון אלץ האבען זיי געזארגט אייגצושטעלען געזעץ און ארדנונג אין לאנד. וועגען שמעון בן־שטח פלעגט מען זאגען, אז „ער האט אומגעקערט די תורה צו איהר אמאליגען גלאנץ". ער האט געמאכט פאר א חוב אויף די עלטערען צו לערנען זייערע קינדער. זארגענדיג וועגען די רעכט פון די פרויען, האט שמעון ארויסגעגעבען א געזעץ, אז דער מאן זאל פאר דער חתונה געבען זיין וויב א כתובה, אין וועלכער ער זאל פאר איהר בעשטימען א טייל פון זיין פארמעגען, אין פאל ער שטארבט אדער ער גט זיך מיט איהר. די שטרענגע קרימי־נעלע געזעצען, וואם די צדוקים האבען אייגגעפיהרט אין דער פריהעריגער הערשאפט, זיינען פארביטען געווארען אויף מילדערע געזעצען. בכלל זיינען די צדוקים בעזייטיגט געווארען פון דער

געזעצגעבונג און פון געריכט, און זיי זיינען געבליבען בלויז ביי די העכערע שטעלען אין דער ארמיי.

נאָר דער קעניגינ'ס צווייטער זוהן אריסתובול האָט בעשיצט די פֿארטיי צדוקים. אז די קעניגין איז קראנק געוואָרען, איז אריסתובול אין דער שטיל אוועק פון ירושלים, כדי מיט דער הילף פון צדוקי'שע ארמיי־בעאמטע צו פערחאפֿען די מאכט אין זיינע הענד. עס זיינען אריבער אויף זיין זייט פיעל מחנות חיל און בעפעסטיגטע שטעדט, וואו די עלטסטע זיינען געווען צדוקים. און ווען די קעניגין שלומית־אלכסנדרה איז געשטאָרבען, האָט זיך אין יהודה פאנאנדערגעברענט א בלוטיגער קאמפֿף פאר'ן טראָהן.

§25. דער קאמפֿף צווישען הורקנוס דער 2טער און אריסתובול דער 2טער. נאָכ'ן טויט פון שלומית האָט געארפט וועדען קעניג איהר עלטערער זוהן, דער כהן־גדול הורקנוס דער 2טער. נאָר הורקנוס האָט נאָך קיין צייט ניט געהאט אריינצוטרעטען אין דער ממשלה, וועו זיין ברודער אריסתובול האָט זיך געלאָזט מיט א חיל קיין ירושלים אָבצונעהמען ביי איהם דעם טראָהן. הורקנוס האָט ארויסגעשיקט אן ארמיי נעגען זיין ברודער. נעבען יריחו האָבען זיך די ארמייען פון ביידע ברידער בעגעגענט און עס איז פאָרגעקומען א שלאכט. הורקנוס'עם ארמיי איז געשלאָגען געוואָרען, וויל א גרויסער טייל פון איהר איז בעגייסטערט געוואָרען פון אריסתובול'ס העלדישקייט און איז אריבער אויף זיין זייט (67). דער דערשראָקענער הורקנוס האָט זיך פערשפאַרט אין דער פעסטונג נעבען בית־המקדש. וועו אריסתובול איז אריינגעטראָטען אין דער הויפט־שטאָדט האָט זיך הורקנוס אנערקענט פאר בעזיענט. די ברידער האָבען געשלאָסען צווישען זיך א פריעדענס־אָבמאָך, לויט וועלכען הורקנוס האָט זיך אָבגעזאָגט פון זיין קעניגליכען טיטול און האָט איבערגעלאָזען פאר זיך (לפּנים) בלויז דעם אמט פון כהן־גדול; אָבער אריסתובול איז ערקלערט געוואָרען פאר'ן קעניג פון יהודה אונטערן נאָמען אריס־תובול דער 2טער. ביידע ברידער האָבען פאר די אויגען פון פאָלק זיך דערלאָנגט די הענד און זיך ארומגענומען. הורקנוס'ן איז אויפגענטליך ניט שווער געווען זיך אָבצוזאָגען פון טראָהן, וויל ער

האָט בטבע ליעב געהאט א שטילעם לעבען, און איז וועניג פעהיג געווען צו פיהרען א מלוכה.

ניט לאנג אבער האָט אריסתובול דער 2טער געקענט רוהיג קעניגען אין יהודה. אין גיכען איז די מהומה אויסגעברָאכען אויף דאָס נייַ, דורך די אינטריגען פון א געוויסען מענשען. דאָס איז געווען א נ ט י פ ט ר, וועלכער האָט געשטאמט פון יענע אדומים, וואָס יוחנן־הורקנוס האָט אמאל בעזיעגט און מגיר געווען פאר אידען. אנטיפטר איז געווען דער קאמאנדיר פון דעם חיל פון אדום, וואָס איז געווען אונטערטעניג צו יהודה.

וועו הורקנוס איז נאָך געווען דער קרוין־פרינץ, האָט זיך אנטיפטר מיט איהם בעפרייַנדעט און האָט געהאָפט, אז וועו הורקנוס, וועלכער האָט געהאט א שוואכען כאראקטער, וועט וועלען קעניג, וועט ער איהם מאכען פאר זיין נאָהנטסטען ראטגעבער. וועו אָבער די הערשאפט איז אריבער צו אריסתובול'ן, איז די דאָזיגע האָפנונג צורונען געוואָרען.

אנטיפטר האָט ניט געקענט רוהען דערפון. האָט ער אָנגעוועגדט אלע זיינע קרעפטען ארויסצורופען אויף דאָס נייַ אין הורקנוס'עס הארצען א שנאה צו זיין ברודער, וועלכער האָט צוגענומען ביי איהם דעם טראָהן. ער האָט אייַנגערעדט הורקנוס'ן אז אריסתובול פלאָנעווועט איהם צו הרג'ענען און ענדליך האָט ער איהם אייַנגערעדט צו אנטלויפען קיין אראביען, צום קעניג ארעטעס, און מיט דער הילף פון די אראבער אָבצונעהמען צוריק די קעניגליכע הערשאפט. ארעטעס'ן האָט אנטיפטר פאר דיעזער הילף צוגעזאָגט אבצוגעבען צוועלף שטעדט אין יהודה, און דער אראבישער קעניג האָט זיך גלאָזט צוזאמען מיט הורקנוס'ן קיין ירושלים, בראש פון א חיל פון פופציג טויזענד מאן (65).

אריסתובול'ס חיל האָט ניט געקענט אבשלאָגען דעם שטארקען פיינד און אריסתובול איז זיינע נאכפאלגער האָבען זיך בעפעסטיגט אויפ'ן הר־הבית אין ירושלים. ארעטעס האָט זיך אריינגעריסען אין דער הויפט־שטאָדט און האָט בעלאגערט דעם הר־הבית. צו איהם זיינען צוגעשטאנען א סך אידען, וועלכע זיינען געווען אָנהענגער פון הורקנוס'ן. אזוי איז געשעהן אז אידען האָבען געהאלפען בעלאגערן זייערע אייגענע בריידער. אין דער מחנה פון די

בעלאגערער האָט זיך געפונען א הויליגער מאן, מיט'ן נאָמען חוניה. הורקנוס'עס נאָכפאלגער האָבען געפאָדערט פון חוניה'ן אז ער זאָל בעטען ביי גאָט א מפלה אויף אריסתובול'ן און זיינע מיטהעלפער. נאָר דער הויליגער מאן, וועלכער האָט היים געליעבט זיין פאָלק, האָט זיך געשטעלט מתפלל צו זיין און האָט אויסגערופען: „א, גאָט, אי די בעלאגערטע, אי די בעלאגערער זיינען דיינע קינדער, טהו ניט דעריבער, דאָם וואָם זיי בוידע ווינשען אייגע די אנדערע!". די קריגסלייט זיינען אין כעס געוואָרען אויף חוניה'ן און האָבען איהם פערוואָרפען מיט שטיינער. דערווייל איז אָנגעקומען פסח, און די בעלאגערטע האָבען ניט געהאָט ענגג פיה אויף צו ברענגען קרבנות אין בית־המקדש, זיינען זיי געצוואונגען געווען צו קויפען פיה פאר א סך געלט ביי זייערע פיינד. יעדען מאג פלעגט זיך פון דער בית־המקדש פעסטונג אראָבלאָזען אויף אייזערנע קייטען א קאָרב מיט גאָלד, און דערפאר פלעגען די בעלאגערער אויף זעלבע קייטען ארויפשיקען בארָאנען. נאָר איינמאל האָבען זיך די אראבער ערלויבט א בעליידיגענדען שפאס, און אנשטאָט א בארָאן האָבען זיי ארויפגעשיקט א חזיר; דאָם האָט אריסתובול'ס מענשען שטארק אויפגערעגט, און די מלחמה האָט זיך צופלאָקערט נאָך מעהר.

§26. דאָם אָנקומען פון פאָמפעאוס. אין דער צייט פון דעם דאָזיגען קאָמפף צווישען די חשמונאים־ברידער, האָבען זיך אויף יהודה אָנגעוואקט די גרויזאמע חילות פון דער רוימישער רעפובליק אונטער דעם גרויסען קריעגספיהרער פאָמפאָוס. די רוימישע מלוכה, וואָם איהר צענטער איז געווען איטאליען, האָט שוין לאַנג געהאָט דערגרייכט די העכסטע שטופע פון מאכט. זי האָט איינגעשלונגען די געוועזענע בעזיצונגען פון גריכענלאנד אין אייראָפא, האָט פערחאפט צפון־אפריקע און האָט זיך געלאָזט צו בעזיגען אויף פאָדער־אזיען. די געוועזענע לענדער פון אשור, בבל און פערסיען זיינען איינס נאָכ'ן אנדערען געפאלען פאר דער אלמעכטיגער רוים. ענדליך איז אונטער דער ממשלה פון די רוימער ארונטערגעפאלען אויך סיריען, וואו איבער צווויי הונדערט יאָהר האָט געהערשט די דינאסטיע פון די סעלייקידען. וועז פאָמפאָוס האָט פערענדיגט די ערָאבערונג פון סיריען האָט ער פון דמשק אוועקגעשיקט אן ארמיי אויף יהודה אונטער דער פיהרער־

שאפט פון סקוירום. דאן זיינען צו סקוירום'ען גיעקומען שלוחים פון ביידע קעמפענדע ברידער, הורקנוס און אריסתובול, יעדער בעטענדיג שטיצע פאר זיך. אריסתובול האָט אָנגעבאָטען סקוירום־ען פאר זיין הילף די ריעזיגע סומע פון פיער טויזענד טאלאנטען, און הורקנוס האָט אויך גיעמוזט צוזאגען אזוי פיעל. נאָר דער רוימישער פערטרעטער האָט גערנער אָנגענומען דעם פאָרשלאג פון אריסתובול'ן, ווייל ער האָט איהם, אלס פערטיגען קעניג, מעהר גיעטרויט. ער האָט בעפעהלען ארעטעס'ן תיכף ומיד אָבצוטרעטען פון ירושלים, און אויב ניט, וועט ער איהם ערקלערען פאר א פיינד פון די רוימער. ארעטעס האָט ניט גיוואגט זיך צו שטעלען אנט־קעגען, און האָט באלד אראָבגענומען די בעלאגערונג. דער בעפרי־טער אריסתובול האָט גישיקט צו פאָמפּיאוס'ן קיין דמשק א פּרעכ־טיגע מתנה — א ווייַנשטאק, קינסטלעריש אויסגיארבייט פון הויליע גאלד.

אין גיכען זיינען פאר פאָמפּיאוס'ן אין דמשק ערשינען אריס־תובול און הורקנוס אליין, בעטענדיג ער זאל ענטשיידען זייער סכסוך. יעדער פון די ברידער האָט בעויזען זיין רעכט אויפ'ן קעניגליכען טיטעל. פאָמפּיאוס האָט אָבגעלייגט זיין בעשלוס ביז ער וועט אָנקומען קיין יהודה. דער „קעניג פון די קעניגען" (אזוי האָט מען פאָמפּיאוס'ן גערופען אין אזיען) האָט אין אמת'ן ניט גיוואלט העלפען ניט דעם און ניט יענעם פון די אידישע הערשער, ווייל ער האָט נאָר גיוואלט אונטערטעניג מאכען דאָס לאנד צו רוים. דער קלוגער אריסתובול האָט זיך אָנגעשטויסען וועגען דער דאזיגער גיפעהרליכער כונה און האָט זיך אָנגעהויבען גרייטען צו פערטיי־דיגען דאָס לאנד, נאָר פאָמפּיאוס האָט איהם ארעסטיִרט און פער־האלטען ביי זיין חיל.

דערווייל איז פאָמפּיאוס'עם ארמיי אריינגעטראָטען אין יהודה, זאָט איינגענומען עטליכע שטעדט און איז צוגעטראָטען צו ירושלים. הורקנוס'עם מענשען האָבען אריינגעלאָזען די רוימער אין ירושלים, אָבער די בראָווע נאכפאלגער פון אריסתובול'ן האָבען זיך בעפעס־טיגט אויפ'ן הר־הבית און פערטיידיגט דאָס נאציאָנאלע הייליגטום. דריי חדשים האָבען די רוימער זיי בעלאגערט אָהן ערפאלג. ענד־ליך האָט פאָמפּיאוס גענאכט א לעצטע אטאקע אין דעם טאג פון שבת (אָדער יום־כפור), וען די אידען האָבען זיך שוואך פערטיי־

דינט. די פעסטונג אויפ'ן הר־הבית איז געפאלען; די רוימער האבען זיך ארײַנגעריסען אינוועניג און זיינען אריין אין בית־המקדש. גראד דעמאלט איז אין בית־המקדש פארגעקומען דאס יום־טוב'דיגע גאטעס־דיענסט, אבער די כהנים האבען ניט איבערגעריסען די תפלה און האבען רוהיג ערוואַרטעט דעם טויט. פאמפּעאוס איז, ציטערענדיג, אריין אין די אינוועניגסטע חדרים פון בית־המקדש און האט זיך פערוואונדערט, ניט געפינענדיג דארט קיין אייניצ ביל'ד פון גאט. ער האט אבער גארנישט אנגעריהרט אין דעם היי־ליגען הויז.

פאמפּעאוס האט ערקלערט יהודה פאר א רוימישער פראווינץ (אין יאהר 63). הורקנוס'ן האט ער געגעבען דעם נאמען עטנארך (פארשטעהער פון פאלק) און כהן־גדול, אבער ער האט איהם ניט ערלויבט זיך אנצורופען קעניג. דער אדומישער אנטיפּטר איז בע־שטימט געוואָרען פאר'ן עלטסטען איבער הורקנוס'ן. אבער אריס־תובול'ן מיט זיינע קינדער האט ער גענומען געפאנגען און האט זיי אוועקגעפיהרט מיט זיך קיין רוים. אויף אזא אופן איז יהודה, נאך קארגע הונדערט יאהר פון זעלבסטשטענדיגקייט, וויעדער אונ־טערגעפאלען אונטער דער הערשאפט פון פרעמדע, צולעב די אינ־ווענדיגסטע סכסוכים צווישען די מיטגלידער פון דעם קעניגליכען הויז. די ערשטע חשמונאים האבען מיט זייער העלדישקייט גע־רעטעט די פרייהייט פון יהודה, און די לעצטע חשמונאים האבען מיט זייערע מחלוקת'ן פערניכטעט די דאזיגע פרייהייט.

§27. הורדום און אנטיגנום דער 2טער. פאמפּעאוס, וועלכער האט בעזיעגט יהודה, איז געווען פון די דריי קריעגספיהרער וועלכע האבען אין יענער צייט צוטיילט צווישען זיך די הערשאפט פון דער רוימישער רעפובליק. אויסער פאמפּעאוס'ן זיינען די אי־בעריגע צוויי פון דעם בונד (טריומוויראט) געווען דער גרויסער קריעגספיהרער יוליוס צעזאר און קראסוס. וועז זיי האבען צו־טיילט צווישען זיך די רוימישע פראווינצען איז סיריען און יהודה אנגעקומען אויפ'ן חלק פון קראסוס. זייענדיג דורשטיג נאך גאלד, איז קראסוס אריינגעטראטען אין ירושלים און האט ארויסגעפיהרט פון בית־המקדש א סך אוצרות; נאר אין גיכען, אין דער צייט פון זיין מארש אויף פארטיען, איז קראסוס אומגעקומען, און די אידען

האבען דערין געזעהן גאט'ס שטראף פאר דער בערויבונג פון זייער הייליגטום. צווישען די איבעריגע צוויי פון דעם טריומוויראט, פאמפעאוס און צעזאר, האט זיך צופלאקערט א בלוטיגער קאמפף פאר דער הערשאפט, און דער זיעגער איז ענדליך ארויסגעקומען צעזאר, וועלכער איז געווארען דער זעלבסטהערשער פון דער רוימישער רעפובליק. אין דער צייט פון דער דאזיגער מלחמה איז אין רוים אנגעקומען דער ארונטערגעזעצטער קעניג אריסתובול דער 2-טער. צעזאר האט איהם געהאט בעפרייט פון געפאנגענשאפט און האט איהם געגעבען א לעגיאן סאלדאטען ער זאל זיך שלאגען געגען פאמפעאוס'ן. אבער די פריינד פון פאמפעאוס'ן האבען זיך דערוואוסט דערפון און האבען אבגע'סמ'ט אריסתובול'ן איידער ער איז אוועק מיט זיין חיל.

אין יענער צייט האט אין דעם נאמען פון דעם שוואבען הורקנוס'ן רעגירט אין יהודה זיין פראטעקטאר אנטיפטר, וועלכער איז בעשטימט געווארען צו דיזען אמט פון פאמפעאוס'ן. נאכ'ן אונטערגאנג פון פאמפעאוס'ן און דעם זיעג פון צעזאר'ן, האט דער כיטרער אנטיפטר אויסגעדריקט צעזאר'ן פולע אונטערטעניגקייט און האט איהם געהאלפען אין זיינע אזיאטישע מלחמות. דערפאר האט יוליוס צעזאר געמאכט אנטיפטר'ן פאר זיין פערטרעטער אין יהודה און הורקנוס'ן האט ער איבערגעלאזט די פריהערדיגע טיטלען עטנארך און כהן-גדול (47). די וויכטיגסטע שטעלען אין דער מלוכה האט אנטיפטר צוטיילט צווישען זיינע זיהן און קרובים. זיין עלטערן זוהן פזאל'ן האט ער געמאכט פאר'ן הויפט איבער ירושלים, און זיין אינגערען זוהן הורדוס'ן האט ער איבערגעגעבען צו פערוואלטען די צפון-פראווינץ גליל. דעם דאזיגען הורדוס'ן איז שפעטער בעשערט געווען צו ווערען קעניג פון יהודה.

הורדוס איז געווען א מענש מיט אן אונטערנעהמערישען גייסט, א כיטרער און האט ליעב געהאט צו הערשען. פון זיין יוגענד-אן האט ער געשטרעבט צו מאכט, און כדי צו דערגרייכען דיזען ציעל פלעגט ער זיך ניט אבשטעלען פאר די ערגסטע מיטלען. די ליעבע צום אידישען פאלק איז געווען פרעמד דיזען זוהן פון אן אדומי; ער האט אין אלץ געזוכט נאר זיינע אייגענע נוצען. כדי געפעהלען צו ווערען די רוימער. האט הורדוס אליין געלאזט

טויטען אין גלי? א אידישען פאטריאט מיט'ן נאמען חזקיהו און זיינע חברים, וועלכע האבען אויפגעהויבען צוויישען די דאָרטיגע אדען אן אויפשטאנד געגען די רוימער און האבען געקעמפט פאר דער פרייהייט פון זייער פאטערלאנד. די אידען האט שטארק פערדראסען וואס הורדום האט אליין מיט זיין אייגענעם וויליען בעשטראפט די דאזיגע פאטריאטען, ווי פשוט'ע רויבער, און האט זיי ניט פערקלאגט פאר'ן סנהדרין, ווי דאס האט געפאדערט דאס געזעץ. דער סנהדרין האט דעריבער הורדום'ן אויפגעפאדערט צום משפט. הורדום איז געקומען, אבער ניט ווי אן אנגעקלאגטער, נאר ווי א זיעגער, בעגלייט פון א מיליטערישער וואך. די מיטגלידער פון סנהדרין האבען מורא געהאט איהם צו פער'משפט'ן. דעמאלט האט זיך אויפגעהויבען שמעיה הזקן, דער אב־בית־דין, און האט אויסגערופען: „זייט וויסען, אז עס וועט קומען א טאג, וועו דער יעניגער וועמען איהר האט יעצט מורא צו פעראורטיילען, וועט אייך אליין פער'משפט'ן צום טויט". אין דער צייט וואס הורקנוס און דער סנהדרין האבען זיך געקווייקעלט, איז הורדום דערווייל אנטלאפען קיין סיריען אונטער דעם שוץ פון די רוימער. מיט זייער הילף האט הורדום נאך זיין פאטער'ס טויט פאריינגעכאפט די אויבערהערשאפט אין זייע הענד, און האט אינגאנצען אונטער־טעניג געמאכט צו זיך דעם שוואכען הורקנוס'ן. ער האט חתונה געהאט מיט הורקנוס'ס אן אייניקל, האפענדיג אז דורך דעם שדוך מיט דער חשמונאים־פאמיליע וועט ער דערגרייכען צו דער קעניגליכער הערשאפט. צו דעם דאזיגען געווינשטען ציעל זיינעם איז הורדום געגאנגען מיט פעסטע טריט און דאס גליק האט איהם צוגעשפיעלט. וועו יוליום צעזאר איז גע'הרג'עט געווארען אין רוים, און הערשער איבער'ן מזרח איז געווארען דער רוימישער קריעגספיהרער אנטאניום, האט הורדום מיט חניפה און כיטרעקייט אריבערגעצויגען אנטאניוס'ן אויף זיין זייט. אנטאניום האט בע־שטימט הורדום'ן און זיין ברודער פזאל'ן פאר פערוואלטער איבער יהודה מיט די רעכט פון רוימישע שטעל־פערטרעטער (41).

א בעדייטענדער טיי? פון אידישען פאלק איז געווען שטארק אויפגעבראכט דערפון, וואס די זיהן פון דעם אדומי אנטיפטר זיי־נען בעשטימט געווארען צו זיין די הערשער פון יהודה, לויט דעם

ווילען פון די רוימער. די אונצופרידענע האָבען געוואָלט אַרויפ־זעצען אויפ'ן טראָהן דעם יונגען אַנטיגנוס'ן, דעם זוהן פון אַריס־תובול'ן דעם 2טען, וועלכער איז געשטאָרבען אין רוים. פאַר דעם צוועק זיינען זיי אַריינגעטראָטען אין אַ בונד מיט די פיהרער פון די פּאַרטיער, אַ שטאַרקער שבט פון פּערסיען, וועלכער האָט אין יענער צייט געמאַכט אַן אויפשטאַנד געגען דער רוימשער הער־שאַפט. די פּאַרטיער צוזאַמען מיט אַנטיגנוס'עס נאָכפאָלגער האָ־בען פערכאַפּט ירושלים, האָבען גענומען געפאַנגען דעם געוועזענעם קעניג הורקנוס דער 2טער, און פּזאַל'ן, און הורדוס'ן האָבען זיי געצוואונגען צו אַנטלויפען. פּזאַל, פאָראויסזעהענדיג זיין סוף, האָט זיך אַליין גענומען דאָס לעבען; הורקנוס'ן האָט מען אַוועק־געפיהרט געפאַנגען קיין פּאַרטיען, און דערביי האָט מען איהם, אויפ'ן בעפעהל פון זיין פּלימעניק אַנטיגנוס, אָבגעשניטען די אויערען, כדי ער זאָל מעהר ניט טאָרען זיין קיין כהן־גדול. (נאָכ'ן דין האָט אַ בעל־מום ניט געטאָרט זיין קיין כהן־גדול.) אַריסתו־בול'ס זוהן איז געוואָרען קעניג פון יהודה אונטערן נאָמען אַנטיג־נוס דער 2טער (40).

פיער יאָהר האָט געדויערט דאָס דאָזיגע קעניגען. אַנטיגנוס דער 2טער האָט ניט געקענט פערפעסטיגען זיין הערשאַפט אויף אַ לענגערער צייט. בשעת ער האָט רוהיג געקעניגט אין יהודה, האָט הורדוס, וועלכער איז אַנטלאָפען פון דאָרטען קיין רוים, צוגעגרייט פאַר איהם אַ מפּלה. אין רוים האָט מען בעטראַכט אַנטיגנוס'ן פאַר אַ מורד במלכות, וועלכער האָט אָבגענומען די מאַכט ביי יענע הערשער, וואָס אַנטאַניוס האָט בעשטימט. דעריבער האָט דער רוימישער סענאַט בעשלאָסען אָבצונעהמען ביי אַנטיגנוס'ן די מאַכט און ערקלערען הורדוס'ן פאַר'ן מלך פון יהודה. דעמאָלט האָט הור־דוס, מיט דער הילף פון רוימישען מילטער זיך אַריינגעריסען אין יהודה און אַרומגערינגעלט ירושלים. נאָך אַ בעלאַגערונג פון דריי חדשים איז ירושלים גענומען געוואָרען מיט שטורם און די רוימער האָבען דאָרט געמאַכט אַ שרעקליכע שחיטה. אַנטיגנוס'ן אַליין האָט מען געהאַפּט. ווען מען האָט איהם געבראַכט פאַר'ן רוימי־שען קאָמאַנדיר האָט זיך דער געפאַנגענער קעניג צואוויינט. דער־פאַר האָבען די רוימער איהם פערעכטליך אָנגערופען מיט'ן נאָמען

„אנטיגאנא" אנשטאט אנטיגנוס. לויט דער פאדערונג פון הורדוס מען אנטיגנוס'ן הינגעריכטעט (37).

אין מיטען פון אט אזא שרעקליכער בלוט־פערגיסונג איז ארויף אויפ'ן אידישען טראהן הורדוס, אן אבגעשטאמטער פון די אדומים, דער ליעבלינג פון די רוימער, אבער א פערהאסטער פון אידישען פאלק.

פיערטער קאפיטעל.

קעניג הורדוס דער ווטער און זיינע נאכפאלגער.

(37 פאר קריסט. צייטער. און 6 נאך קריסטל. צייטער.)

§28. **הורדוס'ס גרויזאמע מעשים.** נאכדעם ווי הורדוס האט מיט דער הילף פון די רוימער פערחאפט דעם אידישען טראהן, האט ער אנגעהויבען ביטער זיך נוקם צו זיין אן די נאכפאלגער פון אנטיגנוס'ן און פון דער חשמונאים־דינאסטיע. א סך האט ער פארטריבען פון יהודה און צוגענומען זייער אייגענטום. צווישען די פארטריבענע זיינען געווען מיטגליעדער פון סנהדרין און זעהר חשוב'ע לייט. פיהלענדיג אז די אידען האבען איהם ניט ליעב, האט זיך הורדוס ארומגערינגעלט מיט גריכען און רוימער, און האט זיי איבערגעגעבען די וויכטיגסטע שטעלען אין דער טלוכה.

מעהר פון אלץ האט זיך הורדוס געשראקען פאר די פערבליבענע מיטגליעדער פון דער חשמונאים־דינאסטיע, אז זיי זאלען ביי איהם ניט ארויסרייסען צוריק די קעניגליכע מאכט. פון דער חשמונאים־דינאסטיע האבען דעמאלט געלעבט: דער געוועזענער קעניג און כהן גדול הורקנוס דער 2טער, זיין טאכטער אלכסנדרה און איהרע קינדער מרים און אריסטובול דער 3טער. מיט מרים'ען האט הורדוס חתונה געהאט נאך איידער ער איז ארויף אויפ'ן טראהן, וויל ער האט געוואלט ווערען אן אייגענער פון דער קעניגליכער פאמיליע דורך דעם שידוך. מרים'ס זיידע הורקנוס דער 2טער, האט זיך אומגעקערט פון געפאנגענשאפט אין פארטיען.

הורדוס האָט איהם כלומרשט אויפגענומען פריינדליך, נאָר אין דער שטיל האָט ער געהייסען האַלטען אויף איהם אַן אויג. הורקנוס האָט ניט געקענט וויעדער ווערען כהן־גדול, וואַרום זיינע אויערען זיינען איהם געווען מיט אַ מום, האָט הורדוס געמוזט בע־שטימען פאַר כהן גדול זיין אייניקעל, דעם 17 יאָהריגען אַריס־תובול דעם 3טען. דאָס פאָלק האָט שטאַרק ליעב געהאַט דיזען שעהנעם און איידעלען יונג. סכות ווען אַריסתובול האָט צום ערש־טען מאָל געפּראַוועט גאָטעסדיענסט אין בית־המקדש, אָנגעטהאָן אין די פּרעכטיגע קליידער פון כהן גדול, האָבען די פערזאַמעלטע איהם בעגריסט מיט פרייד.

דיזע ליעבע פון פאָלק צו אַריסתובול'ן האָט הורדוס'ן גע־קרענקט און געשראָקען ; אין דעם יונגען כהן־גדול פון דער חשמונאים־פאַמיליע האָט דער קעניג געזעהן אַ געפעהרליכען געג־נער פאַר זיך, וועלכער קען מיט דער צייט אָבנעהמען ביי איהם די קרוין. האָט הורדוס בעשלאָסען ביי זיך אומצוברענגען אַריס־תובול'ן. פאַר דיזען צוועק האָט ער איהם איינגעלאַדען קיין יריחו צו די פעסטליכקייטען און מאָלצייטען, וואָס ער האָט דאָרט גע־מאַכט (35). דאָ האָט אַריסתובול, באָדענדיג זיך איינמאָל אין קעניגליכען טייכעל צוזאַמען מיט אַנדערע יונגען פון הויף, זיך דער־טרונקען אַזוי ווי דורך אַ סבה. אין אמת'ן אָבער האָבען איהם דער־טרונקען הורדוס'עס דיענער אויף אַ געהיימען בעפעהל פון דעם קעניג. דאָס פאָלק האָט זיך אָנגעשטויסען ווער עס איז שולדיג אין דעם דאָזיגען פּלוצלינגען טויט, אָבער קיינער האָט ניט געוואַגט איהם אָנצורופען מיט'ן נאָמען. די קעניגין מרים איז שטאַרק צו־טרייסעלט געוואָרען פון דעם טויט פון איהר געליעבטען ברודער, און האָט פון דעמאָלט אָן דערפיהלט אַ טיעפע פעראַכטונג צו איהר מאַן.

§29. מרימ'ס טויט. אלכסנדרה, די מוטער פון אַריסתו־בול דעם 3טען, האָט מודיע געווען דעם רוימישען הערשער אַנ־טאָניוס וועגען דער ערמאָרדונג פון איהר זוהן און האָט געבעטען ער זאָל אויספאָרשען די זאַך. אַנטאָניוס, וועלכער האָט זיך דע־מאָלט געפונען אין סיריען, האָט אַרויסגערופען הורדוס'ן צו זיך אויף אַן ערקלערונג. הורדוס האָט פאַר מורא געפאָלגט און איז גע־

גאנגען. פאר זיין אוועקפאהר האט ער איבערגעגעבען די השגחה איבער'ן הויף צו יוסף'ן, זיין שוועסטער שלומית'ס מאן, און האט איהם בשתיקה אנגעזאגט, אז אויב ער, הורדוס, וועט זיך ניט צוריקערען קיין יהודה, זאל ער טויטען די קעניגין מרים. דעם דאזיגען שרעקליכען בעפעהל ערקלערט מען דערמיט, וואס דער קעניג, וועלכער האט שטארק ליעב געהאט זיין שוועסטער פרוי, האט ניט געוואלט אז נאך זיין טויט זאל זי חתונה האבען מיט אן אנדערען. אין דער צייט וען הורדוס איז געווען אוועק האט זיך אין ירושלים פארשפרייט א פאלשער קלאנג, אז אנטאניום האט איהם געלאזט טויטען. אין הויף איז געוואָרען א טומעל. די קעניגין מרים און איהר מוטער האבען זיך געגרייט צו אנטלויפען פון דער הויפטשטאדט. יוסף האט אויף זיי רחמנות געהאט און האט אפילו אויסגעזאגט דער קעניגין וואס הורדוס האט איהם אין געהיים בעפעהלען וועגען איהר. דערווייל איז הורדוס'ן געלונגען צו דערוועקען ביי אנטאניוס'ן רחמנות צו זיך און ער האט זיך צוריקגעקערט קיין ירושלים גאנץ. די קעניגין האט איהם ניט בעגעגנט מיט פרייד, נאר מיט שנאה, און הורדוס האט פערשטאנען אז יוסף האט איהר אויסגעזאגט דעם שרעקליכען סוד. הורדוס'עם בייזע שוועסטער שלומית האט פאר'מסר'ט מרימ'ן פאר איהר ברודער, בעשולדיגענדיג זי אז זי איז צו שטארק בעפריינדעט מיט יוסף'ן. דער אויפגעריצטער הורדוס האט געהייסען אבהאקען יוסף'ן דעם קאפ.

נאכדעם האט הורדוס'ן אנגעהויבען צו שרעקען א נייע געפאהר. די הערשער פון רוים, אנטאניום און אקטאוויאנוס אויגוסטום האבען געפיהרט מלחמה צווישען זיך פאר דער אויבערהערשאפט. אין דער בעריהמטער שלאכט ביי אקציום (31), האט אויגוסטום צושלאגען אנטאניוס'ן און איז געוואָרען דער אייניציגער זעלבסט־הערשער פון דער רוימישער אימפעריע, און האט אננומען דעם טיטעל אימפעראטאר. הורדוס, וועלכער האט אומגעריכט פערלאָרען זיין בעשיצער אנטאניוס'ן, האט געמוזט באלד זיך ווענדען צו אויגוסטוס'ן אויסצובעטען ביי איהם א בעשטעטיגונג אויף זיין קעניגליכען אמט. פאר'ן אוועקפאהר האט דער גרויזאמער הורדוס געהייסען הרג'ענען דעם אלטען הורקנוס דעם 2טען, כדי עס זאל ניט איינפאלען די רוימער ארויפצוועצען אויף טראהן

דיעזען לעצטען מענליכען פֿארשטעהער פון דער חשמונאים־פּא־
מיליע. די קעניגין מרים און איהר מוטער האָט ער געהייסען פּער־
שפּארען אין א פּעסטונג און האָט וויעדער אין דער שטיל בע־
פּעלען דעם אויפֿזעהער פון דער פּעסטונג צו טויטען ביידע פּרויען
אויב עס וועט מיט איהם טרעפֿען אן אומגליק און ער וועט זיך ניט
אומקערען צוריק קיין ירושלים. דערנאָך איז הורדוס ערשינען
אין רהאדום פּאר'ן אימפּעראַטאָר אויגוסטוס ווי אן אונטערטע־
ניגער בעטלער, און האָט אנידערגעלעגט פּאר איהם זיין קעניגליכע
קרון. דיזע אונטערטעניגקייט איז געפּעלען געווארען אויגוסטוס'ן,
ער האָט בעשטעטיגט הורדוס'ן אין זיין קעניגליכען אמט, און האָט
איהם אפּילו געשענקט עטליכע גרעניץ שטעדט וואָס פּאמפּעאוס האָט
אמאל אבגעריסען פון יהודה.

וועז הורדוס האָט זיך מיט טריאומף אומגעקערט קיין יהודה
האָט ער ניט בעגעגענט קיין פּרעהליכען קבלת־פּנים, ניט פון פּאלק
און ניט פון זיין אייגענער פאמילע. מרים, דערווייסענדיג זיך פון זיין
נייעם מערדערישען בעפעהל, האָט זיך אינגאנצען אבגעקערט פון
איהר מאן. דאָ האָט די גיפטיגע שלומית זיך וויעדער אריינגע־
מישט, און, וועלענדיג אומברענגען די קעניגין, האָט זי זיך ענט־
שלאסען אויף א שרעקליכער מסירה: זי האָט געזאגט הורדוס'ן
אז מרים האָט געוואלט אריינטהאן סם אין זיין ווין. דער צוריי־
טער הורדוס האָט געהייסען איבערגעבען מרימ'ן צום בית־דין
אויף דער בעשולדיגונג, אז זי איז ניט געווען געטריי צו איהר מאן
און האָט איהם געוואלט טויטען. דאָס געריכט וואָס איז בעשטא־
נען פון קעניג'ס פריינד, האָט פער'משפט די אונשולדיגע מרים צום
טויט. די נאבעלע קעניגין האָט אויפֿגענומען איהר טויט רוהיג,
ניט ארויסווייזענדיג קיין שרעק און קיין וויבליכע שוואכקייט (29).

§30. הורדוס'ס נייע איינפיהרונגען. נאָך מרימ'ס טויט
האָט הורדוס'ן אנגעהויבען צו פּלאנען זיין געוויסען. ער האָט
ביטער חרטה געהאט וואָס ער האָט געלאזט אומברענגען זיין וואונ־
דער־שענע פרוי, וועלכע ער האָט אזוי שטארק געליעבט. דער
קעניג איז אריינגעפאלען אין א שווערער מרה־שחורה, וועלכע פלעגט
צייטענווייז אריבערגרעהן אין משוגעת. איינמאל, אין אזא אנפאל
פון משוגעת, האָט ער בעפעהלען צו טויטען אלע ריכטער, וועלכע

האבען פאר'משפט מרים'ן צום טויט. פון די דאזיגע שרעקליכע גייסטיגע לײדען איז דער קעניג געפאהרליך קראנק געוואָרען; אבער וואן ער האט זיך אביסעל ערהאלט האט ער וויעדער גענומען זוכען קרבנות צו שטילען זיין ווילדקייט. אזוי זיינען אומגעבראכט געוואָרען הורדוס'עס שווינגער אלכסנדרה, די וויטערע קרובים פון די חשמונאים, און אייניגע מיטגליעדער פון בעוואוסטע אידישע משפחות.

זיינע גייסטיגע לײדען און חרטה־געפיהלען האט הורדוס געזוכט צו פארטויבען דורך פיעל ארבייט. ער האט געלאזט בויען גרויסארטיגע געביידען אין דער הויפטשטאדט און אין דער פראווינץ, האט איינגעפיהרט רוימישע עפענטליכע שפיעלען און פארשטעלונגען, און האט בכלל געוואלט צוגעווינען די אידען צום רוימישען ארט לעבען. אין ירושלים האט ער אויסגעבויט א פרעכטיגען טהעאטער און הינטערן שטאדט — א צירק, וואו עס פלעגען פארקומען עפענטליכע שפיעלען. די חייליגע שטאדט איז געוואָרען פול מיט גלאדיאטארען און רייטער, אקטיארען און מוזיקאנטען; אויך די אפענע פלעצער פלעגען פארקומען פערשיידענע ראנגלעריין, און איבערהויפט געשלעגען פון גלאדיאטארען מיט ווילדע חיות. מיט די דאזיגע נייע איינפיהרונגען האט הורדוס שטארק אויסגענומען ביי די רוימער, אבער ער האט ארויסגערופען צו זיך א האס ביי די פרומע אידען, וועלכע האבען מיט פעראכטונג געקוקט אויף די דאזיגע היידנישע גאנגען. צווישען דיזע קנאים האבען זיך געפונען צעהן מוטיגע לײט, וועלכע האבען געמאכט א פארשווערונג געגען הורדוס'ן, און האבען בעשלאסען צו טויטען איהם אין טהעאטער; אבער די פארשווערונג איז דורך א מסירה ענטדעקט געוואָרען, און די פארשווערער האבען בעצאהלט מיט זייערע לעבענס. פון דעמאלט אן האט זיך דער קעניג אנגעהויבען צו וווזען אין די גאסען ניט אנדערש ווי בעגלייט פון א לייבוואך פון גאלען, טהראציער און גערמאנען.

נאכמאכענדיג דעם רוימישען אימפעראטאר אויגוסטוס, האט הורדוס מעהר פון אלץ געזאָרגט וועגען דעם אויסערליכען גלאנץ פון דער מלוכה.

ער האט אויסגעבויט עטליכע שעהנע שטעדט אויף די גרע־

ניצען פון יהודה אויפ'ן ברעג פון מיטלענדישען ים, ניט ווייט פון יפו האָט זיך בעוויזען די שטאָדט קסריה (צעזארעיא), וועלכע איז געווען בעזעצט מעהרסטענס מיט גריכען און רוימער. דאָס אלטע שמרון האָט הורדום א נאָמען געגעבען סעבאַסטע און האָט זי פערשענערט מיט טעמפּלען און דענקמעלער. א ריעזיגע סומע געלד האָט ער אויסגעבראכט אויף אויסבויען א נייעם קעניגליכען פּאלאץ אין ירושלים. וועלענדיג וויפיעל ניט איז צופריעדען שטעלען דאָס אידישע פּאָלק האָט דער קעניג געזומען איבערבויען דעם בית־המקדש, וועלכער איז שוין געווען זעהר אלט און צו עגג. דער קעניג האָט בעפעהלען אז דער בית־המקדש זאָל איבערגעבויט ווערען לויט דעם פּלאן וואָס עם וועלען אָנווייזען די כהנים און די פרושים. די ארבייט פון איבערבויען דעם בית־המקדש האָט געדויערט אי־בער צוועהן יאָהר. דער בענייטער בית־המקדש האָט אלעמען אי־בערראשט מיט זיין פראכט. א סך חדרים זיינען געווען געבויט פון מירמעלשטיין, און די וועגט בעדעקט מיט גאָלד. אין שעהנ־קייט און אויסשטאטונג איז דער נייער בית־המקדש ניט אָבגע־שטאנען אפילו פון שלמה'ס בית־המקדש. פאר דאָס זיינען די אידען גרייט געווען פיעלעם מוהל צו זיין הורדום'ן; אָבער מיט די אנדערע מעשים זיינע האָט דער קעניג אלץ שטארקער אויפ־געריצט דאָס פּאָלק געגען זיך. ער האָט, צום ביישפיעל, אַוועק־געשטעלט ביים אריינגאנג פון בית־המקדש דעם רוימשען הערב — א גאָלדענעם אדלער, און האָט דערמיט בעליידיגט דאָס נאציאָנאלע און רעליגיעזע געפיהל פון די אידען. גרויס אונצופריעדענהייט האָט אויך ארויסגערופען דעם קעניג'ס אויפפיהרונג ביים בע־שטימען א כהן־גדול. הורדום פלעג בעשטימען פאר כהנים־גדולים זיינע פריינד, וועלכע זיינען דאָס רוב ניט ראוי געווען פאר דיזען הייליגען אמט. ער פלענט זיי אזוי אָפט בייטען לויט זיין קאפריז, אז דאָס פּאָלק האָט אינגאנצען פערלאָרען די אכטונג צום הויכען אמט פון כהן־גדול.

§31. הורדום'עס לעצטע יאָהרען. די לעצטע יאָהרען פון הורדום'עס קעניגען האָבען זיך אויסגעצייכענט מיט נייע רציחות. הורדום האָט געהאט א סך קינדער פון פערשיידענע ווייבער. פון מרים'ן האָט ער געהאט צוויי זיהן, אלכסנדר און אריסתובול, וועל־

כע זיינען געווען געראָטען אין זייער מוטער אין שעהנקייט און איי־דעלקייט. די יונגע פּרינצען האָבען געקראָגען אַ גלענצענדע וועלט־ליכע ערציהונג אין הויף פון דעם רוימישען אימפּעראַטאָר אויגוס־טוס. ווען זיי האָבען זיך אומגעקערט קיין ירושלים האָט זיי דאָס פאָלק בעגעגענט מיט פרייד, אַלס אמת'ע יורשים פון דער קרוין. אָבער זיי האָבען געהאַט אַ געפעהרליכען געגנער. הורדוס'עס ערש־טער זוהן פון זיין ערשטער אַדומי'שער פרוי, אַנטיפּטר, האָט גע־האַלטען זיך פאַר'ן געזעצליכען טראָהנפאָלגער און האָט שטאַרק געהאַסט זיינע ברידער אַריסתובול און אַלכסנדר, וועלכע זיינע גע־ווען די ליעבלינגען פון פאָלק. אַנטיפּטר האָט זיך צונויפגערעדט מיט דעם קעניג'ס שוועסטער, די גרויזאַמע שלומית, און זיי האָ־בען צוזאַמען אָנגעהויבען זוכען דעם טויט פון מרימ'ס זיהן. שלומית און אַנטיפּטר האָבען איינגערעדט דעם קעניג אַז די צוויי פּרינצען טראַכטען איהם צו טויטען, כדי צו נעהמען נקמה פאַר'ן טויט פון זייער מוטער. דער פערדעכטיגער הורדוס האָט געגלויבט דיזען געמיינעם ליגען און האָט בעשטימט אַ געריכט צו משפּט'ן זיינע צוויי זיהן. אין געריכט איז ער אַליין אַרויסגעטראָטען אַלס בעשולדיגער פון זיינע צוויי קינדער. די ריכטער האָבען אַרויסגע־טראָגען אַ טויט־אורטייל אויף די אָנגעקלאָגטע. אַלכסנדר'ן און אַריסתובול'ן האָט געטראָפען דער זעלבער שיקזאַל וואָס זייער מו־טער: זיי זיינען געטויט געוואָרען אין סעבאַסטע (7 יאָהר פאַר קריסטל. צייטר.)

צו זיין גרויס פרייד איז דער שרעקליכער אַנטיפּטר בעשטימט געוואָרען אַלס דער יורש פון טראָהן; אָבער ניט לאַנג האָט גע־דויערט זיין פרייד. אין ירושלים איז ענטדעקט געוואָרען אַ פער־שווערונג אין הויף צו פאַר'סמ'ען הורדוס'ן. די פערשווערונג איז געמאַכט געוואָרען כדי אַנטיפּטר זאָל שנעלער ווערען הערשער; עס האָט זיך אַרויסגעוויזען אַז אַנטיפּטר אַליין האָט געהאַט אַ האַנד אין דער דאָזיגער פאַרשווערונג געגען זיין פאָטער. אַנטיפּטר איז פאַר'משפּט געוואָרען צום טויט; אָבער הורדוס האָט זיך ניט געהיילט אויסצופיהרען דעם טויט־אורטייל, און האָט נאָר געהאַל־טען דעם פערברעכערישען זוהן אין געפענגנים.

די אַלע צרות האָבען אינגאַנצען אונטערגעגראָבען הורדוס'עס

געזונד. א שווערע קראנקהייט האָט צוגעשמידט דעם קעניג צום בעט. איינמאל האָט זיך אין ירושלים פערשפּרייט א פּאלשער קלאנג, אז דער קעניג איז געשטאָרבען. האָבען צוויי מוטיגע פּרושים, יהודה און מתתיהו, זיך א לאז געטהאן מיט א מחנה פון זייערע תלמידים צום בית־המקדש און האָבען פערניכטעט דעם גאלדענעם רויטישען אדלער, וואָס הורדום האָט דאָרט אויפגעשטעלט, און וואָס דאָס פאלק האָט שטאַרק געהאסט. ניט קוקענדיג אויף זיין שווערער קראנקהייט, האָט הורדום בעפּעהלען צו כאפּען די מורדים און זיי ברענגען צו איהם, און מען האָט זיי פערברענט לעבעדיגערהייט.

פינף טעג פּאר זיין טויט האָט הורדום בעפּעהלען צו הינריכטען זיין זוהן אנטיפּטר, וויל ער האָט זיך דערוואוסט, אז יענער האָט געפּרובט אונטערקויפען די וואך און אנטלויפען פון געפענגניס. מען דערצעהלט אז וען אויגוסטום האָט זיך דערוואוסט וועגען דעם טויט פון הורדום'ס דריטען זוהן, האָט ער אויסגערופען: „עס איז שוין בעסער צו זיין דעם אידישען קעניג'ס א חזיר איידער א זוהן!" (אן אָנצוהערעניש דערויף וואָס אידען עסען ניט קיין חזיר־פלייש).

די מסורה דערצעהלט, אז פּאר'ן טויט האָט הורדום פערזאָגט מען זאל פערנארען די חשוב'סטע אידישע בירגער אין דעם צירק פון יריחו און זיי אלעמען דאָרט הרג'ענען אין דעם טאָג פון זיין טויט, כדי דאָס פאלק זאל זיי בעווויינען און דערווייל וועט עס זיך ניט קענען פרעהען וואָס ער איז פּטור געוואָרען פון דעם טיראן.

הורדום איז געשטאָרבען נאָך א שטירמישען קעניגען פון 33 יאָהר (4 יאָהר פּאר דער ק. צ.) דאָס אידישע פאלק האָט איהם מיט פּראַכטוננ גערופען „אדומי" און „האלבער איד", אָבער די רויטער האָבען איהם אָנגערופען „הורדום דער גרויסער".

§32. ארכילום; אינווענירמטע מהומות. פּאר'ן טויט האָט הורדום צוטיילט דאָס אידישע לאנד צוויישען זיינע דריי זיהן: ארכילום, הורדום־אנטיפּאס און פיליפּום. איידער זיי האָבען אריבערגענומען די הערשאפט, האָבען די יורשים געדארפט קריגען די צושטימונג פון דעם רויטישען אימפּעראטאָר. נאָך זיבען טעג

טרויער איז דער הויפט־יורש ארכילוס געקומען איז כית־המקדש און האָט זיך געוועגדט צום פערזאמלטען פאָלק מיט א בעגרי־סונגס־רעדע. אָלס ענטפער אויף זיין בעגריסונג האָבען זיך אין דער פערזאמלונג דערהערט הויבע פאָדערונגען פאר רעפארמען. דאָס פאָלק האָט געפאָדערט אז דער נייער קעניג זאָל אָבשאפען די טאָקסען אויף די סאמע נויטיגסטע בעדערפנישען און בעפרייען אלע פאָליטישע געפאנגענע וואס האָבען זיך געמאטערט אין די תפיסות נאָך פון פאר הורדוס'ן. ארכילוס האָט צוגעזאגט צו ערפילען די דאָזיגע פאָדערונגען נאָכדעם ווי דער אימפעראטאָר וועט איהם בעשטעטיגען אין זיין קעניגליכען אמט. אָבער דאָס פאָלק האָט ניט געוואָלט וואַרטען און עס האָבען זיך אָנגעפאנגען מהומות־מיט'ן אָנקומען פון פסח, וען טויזענטער אידען זיינען זיך צוזאמענ־געפאָהרען אין ירושלים, זיינען די מהומות נאָך גרעסער געוואָרען. ארכילוס האָט בעשלאָסען צו דערשטיקען דעם אויפשטאנד בייס סאמע אָנפאנג. אויף זיין בעפעהל האָבען זיך די סאָלדאטען א וואָרף געטהאָן אויפ'ן פערזאמלטען עולם נעבען בית־המקדש און האָבען גע'הרג'עט דריי טויזענד מענשען. די אָנגעפאָהרענע אידען זיינען זיך צולאָפען פון ירושלים נאָך ערב פסח. נאָכדעם איז ארכילוס, וועלכער איז שטארק פערהאסט געוואָרען בייס פאָלק, צוועק־געפאָהרען קיין רוים צו פועל'ן בייס אימפעראטאָר א בעשטעטי־גונג אויף זיין קעניגליכען טיטל. זיינע צוויי ברידער זיינען אויך באלד צוועק אהין, צו ארבייטען יעדער פאר זיך.

צו היטען די אָרדנונג אין ירושלים אין דער צייט פון ארכילוס'עס אָבפאָהרען, האָט דער רוימישער קריעגספיהרער סא־בינוס געזומען אויף זיך. אָבער סאבינוס'עס גראָבקייט און רשעות האָבען נאָך מעהר צורייצט די איינוואוינער. אין דער הויפטשטאָדט און איבער'ן גאנצען לאנד זיינען אויסגעבראָכען גרויסע מרידות מיט'ן צוועק אראָבצואוואַרפען פון זיך דעם יאָך פון די רוימער און פון די פערהאסטע „הורדוסיטען". דער דער־שראָקענער סאבינוס האָט זיך געמוזט פערשפּארען אין קעניג־ליכען פאלאץ צוזאמען מיט זיינע קריעגסלייט. דעמאָלט איז דער רוימישער פערטרעטער וואַרום מיט א גרויסען חיל געקומען איהם בעפרייען. וואַרום האָט גרויזאם בעשטראָפט די אידישע מורדים: צוויי טויזענד פון זיי האָט ער געקרייציגט.

דער אימפעראטאר אויגוסטוס האט בעשטעטיגט הורדוס'עס יורשים אין זייערע רעכט. ארכילוס איז בעשטימט געוואָרען אלס רעגירער פון דרום־יהודה מיט ירושלים אלס זיין הויפט־שטאָדט. דערביי האט ער געקראָגען נאָר דעם טיטעל „עטנארך" (דער עלטסטער פון פאָלק), אָבער ניט קעניג. הורדוס־אנטיפאס איז אנערקענט געוואָרען פאר'ן רעגירער איבער דער צפון־פראָווינץ גליל, און פיליפוס האט געקראָגען אויף זיין חלק די צפון־מזרח פראָווינצען אויף דער אנדער זייט ירדן. אָבער ארכילוס'עס הערשאפט האט ניט לאנג געדויערט. פערלאָזענדיג זיך אויפ'ן שוץ פון רוים האט ער גרויזאם געדריקט האָס פאָלק. אזוי ווי זיין פאָטער, אזוי פלעגט ער אויך בעשטימען און איבערבייטען די כהנים גדולים נאָך זיין אייגענעם ווילען, און אפטמאל פלעגט ער עפענטליך עובר זיין אויף די דינים פון דער אידישער רעליגיאָן. האָבען די אידען אוועקגעשיקט שלוחים קיין רוים, וועלכע האָבען זיך בעקלאָגט פאר'ן אמפעראטאר אויף ארכילוס'עס אונגעזעצליכע מעשים. דעמאלט האט דער אימפעראטאר ארויסגערופען ארכילוס'ן קיין רוים, האט איהם ארונטערגעזעצט פון טראָהן און האט איהם פערשיקט אין דער ווייטער גאָליען. דרום־יהודה מיט ירושלים איז געשטעלט געוואָרען אונטער דער דירעקטער הערשאפט פון רוים. עס האָבען זי אָנגעהויבען פערוואלטען „פראָקוראָטאָרען" אָדער „שטאטהאלטער", וועלכע פלעגען בעשטימט ווערען פון רוימישען אימפעראטאר (6 נאָך קריסט. צייטר.)

§33. דאָס גייסטיגע לעבען; הלל און שמאי. די הערשאפט פון הורדוס און זיינע יורשים האט אזוי שווער געדריקט אויפ'ן אידישען פאָלק מעהר פון אלץ דערפאר, וואָס די דאָזיגע הערשער האָבען געוואלט פערפלאָנצען אין יהודה גריכיש־רוימשע זיטען און מנהגים וועלכע זיינען געווען געגען דעם גייסט פון יודענטום. די בעסערע מענשען אין יהודה האָבען געזעהן, אז פון די ליעבהאָבער פון די רוימישע מנהגים שרעקט פונקט אזא גענאָהר דעם יודענטום ווי אמאל פון די העלעניסטען, די ליעבהאָבער פון דער גריכישער קולטור. די דאָזיגע בעסערע מענשען, וועלכע האָבען געהערט צו דער פּארטיי פון די פרושים, האָבען געשטרעבט ארומצוצאמען דאָס אינוועניגסטע לעבען פון פאָלק אנט־

קעגען די שלעכטע איינפלוסען פון דרויסען. זיי האָבען געפיהרט די ארבייט פון דעם וויכטיגסטען געזעץ־אנשטאלט — דעם סנהדרין. וועז הורדוס דער ערשטער איז ארויף אויפ'ן טראָהן זיינען בראש פון דעם סנהדרין געשטאנען די גרויסע געלערנטע שמעיה און אבטליון. די דאָזיגע גייסטיגע פיהרער האָבען געארבייט צו לערנען דאָס פאָלק לייענען, כדי צו פערשפרייטען בילדונג צווישען פאָלק. אונטער זייער אויפזיכט האָבען פעהיגע מענשען געלערנט די תורה שבכתב און תורה שבעל פה. וועז שמעיה און אבטליון זיינען געשטאָרבען, זיינען אלס פיהרער פון דעם סנהדרין געוואָרען די תנאים פון דער פאַמיליע בני־בתירה; אָבער זיי האָבען ניט פערנומען לאַנג זייערע חשוב'ע פלעצער. איינמאָל, ערב פסח, איז אין דעם סנהדרין פערהאַנדלט געוואָרען עפּיס א שווערע שאלה, וואָס קיינער פון די געלערנטע האָט ניט געקענט פערענטפערען. האָט מען צו דער פערזאַמלונג איינגעלאָדען א יונגען געלערנטען פון בבל, וועלכער האָט מיט גרויס שארפזין פערענטפערט די געשטעלטע פראגע, שטיצענדיג זיך אויף דעם וואָס ער האָט געהערט פון שמעיה און אבטליון. די בני־בתירה האָבען געמוזט אָבטרעטען זייער אָנגעזעהענעם אָרט צו דעם יונגען געלערנטען, וועלכער איז אין גיכען בעריהמט געוואָרען צווישען פאָלק אונטער'ן נאָמען הלל.

הלל איז געבאָרען געוואָרען אין בבל, אין א מיוחס'דיגער משפּחה, וואָס האָט לויט דער טראַדיציע אָבגעשטאַמט פון דוד המלך. אין זיין פריהער יוגענד איז ער אָנגעקומען קיין ירושלים צו לערנען אין דעם בית־מדרש פון שמעיה און אבטליון. זייענדיג א פרעמדער אין דער הויפטשטאָדט, האָט ער דאָרט גלייטען גרויס נויט, נאָר זיין חשק צום לערנען האָט בייגעקומען אלע שוועריגקייטען. א לעגענדע דערצעהלט אז איינמאָל, אין אווינטער־אָוונד, האָט מען הלל'ן ניט אריינגעלאָזען צו דער דרשה פון שמעיה און אבטליון, ווייל ער האָט ניט געהאט מיט וואָס צו בעצאָהלען דעם שמש פאר אריינגעהן אין בית־מדרש. ניט טראכטענדיג לאַנג איז הלל ארויפגעקלעטערט אין דרויסען אויפ'ן וואַנד פון בית־מדרש, האָט זיך צוגעלעגט צום פענסטער, און אין אזא לאַנג האָט ער אויסגעהערט דעם שיעור פון זיינע לעהרער. פערטיעפענדיג זיך

אין די רייד פון די לעהרער האָט ער ניט געפיהלט ווי די קעלט האָט דורכגענומען זיין לייב און ווי דער שניי האָט איהם אינ־נאנצען פערשאָטען. ערשט פּאַרטאָג האָט מען דעם אָרימען הלל געפונען ביים פענסטער שיער דערפּראָרען צום טויט, און מען האָט איהם קוים אָבגעמינטערט. הלל האָט זיך ערוואָרבען אַן אונגעהייערען וויסען אין דער תורה שבכתב און שבעל־פּה, און ער איז אין ניכען אויפגענומען געוואָרען פּאַר א מיטגליעד פון דעם סנהדרין, און שפּעטער איז ער אויך געוואָרען דער פּאַרזיצענדער, אָדער נשיא. ער איז געוואָרען דער גרעסטער תנא פון זיין צייט. פונקט אזוי ווי עזרא פון בבל האָט אמאָל פערשפּרייט אין פּאַלק דעם תנ"ך, אזוי האָט הלל, פון זעלבען לאַנד, פערשפּרייט די תורה שבעל־פּה, וועלכע האָט זיך אין שפּעטערע צייטען אויסגעבריידט און איז פערשריבען געוואָרען אונטער'ן נאָמען „משנה".

הלל'ס פערדינסט איז בעשטאַנען אין דעם, וואָס ער האָט די מינדליכע טראַדיציעס, וועלכע האָבען זיך אָנגעזאַמעלט אין יודענטום (תורה שבעל־פּה), צונויפגעבונדען מיט די פערשריבענע נעזעצען פון תנ"ך (תורה שבכתב). ער האָט אויך איינגעפיהרט נייע נעזעצען, וועלכע ער האָט ארויסגעדרונגען פון די נעראַנקען און פון די אויסדריקען פון תנ"ך. נאָר איבערהויפּט האָט זיך הלל בעריהמט געמאַכט מיט זיין מאַראַלישער לעהרע, וועלכע ער האָט בעגרינדעט אויף די העכסטע אמת'ן פון ביבלישען יודענטום. הלל האָט בעטראַכט רעליגיאָן אלס מיטעל פּאַר דער מאַראַלישער פּאַל־קאָמענקייט פון דעם מענשען. די פּליכטען צווישען מענש און מענש (בין אדם לחברו) האָט ער נעשטעלט זאָגאַר העכער פון די פּליכטען פון דעם מענשען צו נאָט (בין אדם למקום). איינער א געצענדיענער האָט גוואָלט אָננעהמען דאָס יודענטום, נאָר ער האָט זיך געשראָקען פּאַר די סך אידישע דינים און צערעמאָניעס. האָט ער זיך געוועגדט צו הלל'ן מיט דער בקשה עס זאָל איהם ערקלערען אויף איין פוס (על רגל אחת) דעם תמצית פון דעם אידישען גלויבען. האָט הלל איהם געזאָגט: „כל דסני עלך לחברך לא תעביד, — וואָס דיר איז ניט ליעב, טהו ניט דעם צווייטען, — דאָס איז דער עיקר פון דער תורה, און דאָס איבעריגע איז נאָר א פּירוש דערצו. גיה, לערן!". וועגען הלל'ס מענשענליעבע

דערצעהלט מען פאלגענדעס: איינער האט זיך אמאל פערוועט, אז איהם וועט גאלינגען ארויסצופיהרען הלל'ן פון געדולד און אריינ־ברענגען איהם אין כעס. קומט יענער צו הלל'ן, פונקט וועז הלל האט זיך געהאלטען אין באדען, און רופט איהם ארויס וועגען א זעהר נויטיגער זאך. הלל האט איבערגעריסען דאס באדען זיך און איז ארויס צום גאסט. האט דיזער איהם געשטעלט עפיס א נארישע פראגע, אויף וועלכער דער בעשיידענער לעהרער האט פון דעסטוועגען געענטפערט זעהר פריינדליך. אין עטליכע מינוט ארום קומט וויעדער דערזעלבער גאסט מיט א צווייטער נארישער פראגע, נאכער מיט א דריטער, נאר יעדען מאל גיט איהם הלל א העכסט ליעבליכען ענטפער. ענדליך האט דער גאסט פערלא־רען די געדולד און האט אויסגעשריען מיט הארץ: „אזעלכע ווי דו, הלל, זאלען זיין וואס וועניגער ביי אידען!" — „פארוואס, מיין קינד?" האט הלל מילד געפרעגט. „ווייל איך האב דורך דיר מיין וועט פערלאָרען" — האט יענער געענטפערט. „בעסער, אז דו זאלסט פערלירען דיין וועט — האט הלל געזאגט — איידער איך זאל פערלירען מיין געדולד".

הלל'ס בעליעבטע שפריכווערטער זיינען געווען: האב ליעב שלום און ברענג עם אריין אומעטום; האב ליעב מענשען און דערנעהנטער זיי צו גאט'ס תורה. אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו" — משפט ניט דיין חבר ביז דו קומסט ניט צו זיין שטאנד. „אם אין אני לי מי לי, ואם אני לעצמי מה אני?" — אויב איך בין ניט פאר מיר איז ווער פאר מיר? און אויב איך נאר פאר מיר אליין, איז וואס בין איך? „וועד עם ווייל בעריהמט מאכען זיין נאמען, דער פערלירט זיין נאמען; וועד עם לערנט ניט קיין נייעס, דער פערלירט דאס אלטע".

אין איין צייט מיט הלל'ן איז נשיא פון סנהדרין נעווען א צווייטער גרויסער תנא, שמאי. ער האט זיך אונטערשיידט פון הלל'ן סיי אין דעם גייסט פון זיין לעהרע, סיי אין זיין כאראקטער. שמאי האט ניט דערלאזען קיינע פערלייכטערונגען אין די דינים, און האט פארבאטען א סך אזעלכעס, וואס הלל האט מתיר געמאכט. אין רעליגיאן האט ער געשטעלט העכער פון אלץ דאס שטרענגע אבהיטען פון די דינים און צערעמאניעס. דערצו איז ער געווען

זעהר שטרענג און גאוה'דיג אין זיין אומגאנג מיט מענשען. וועז א געצענדיענער, וואס האָט געוואָלט זיך מגייר זיין, האָט געבעטען שמאי'ן ער זאָל איהם זאָגען אין עטליכע ווערטער וואס איז דער עיקר פון דער אידישער תורה, האָט דער שטרענגער לעהרער איהם אוועקגעטריבען. הלל אָבער האָט אויפגענומען דעם זוכער פון אמת מיט פריינדשאפט, און האָט איהם צוגעזויגען צום יודענטום מיט דעם אויבען־דערמאָנטען אויסדרוק, וועלכער פיהרט־צו די גאנצע רעליגיאָן צום עיקר פון ליעבע צום מיטמענשען. אן אנדער גע־צענדיענער — דערצעהלט די לעגענדע — איז נעקומען צו שמאי און האָט ערקלערט, אז ער וויל אָננעהמען דאָס יודענטום, אָבער מיט דעם תנאי ער זאָל אָבהיטען נאָר די תורה שבכתב און ניט די תורה שבעל־פה. שמאי האָט בייז צוריקגעוויזען זיין פאָר־שלאג. אָבער הלל האָט מסכים געווען אריינצונעהמען דעם גע־צענדיענער אין דער אידישער ערה און האָט איהם געגומען לערנען. דעם ערשטען טאָג האָט ער איהם געוויזען דעם אידישען אלף־בית אין גלייכער אָרדנונג, און דעם צווייטען טאָג — דיזעלבע אותיות פאַרקערט. וועז דער תלמיד האָט געפרעגט וואַרום לערנט מען איהם היינט פאַרקערט וי נעכטען, האָט הלל געענטפערט: „ניין, עס איז דיזעלבע זאָך נאָר אויף אן אנדער אופן. דאָס זעלבע איז די שייכות צווישען דער תורה שבכתב און תורה שבעל־פה". וועז דיזע צווי גרים האָבען זיך אין א צייט ארום בעגעגענט האָבען זיי נעזאָגט איינער צום אנדערען: „שמאי'ס שטרענגקייט האָט אונז שיער ניט פאַרשטויסען פון דער היליגקייט, אָבער הלל'ס ענווות האָט אונז אהין אריינגעפיהרט".

נאָכ'ן טויט פון הלל און שמאי (5 יאָהר נאָך דער קריסטל. צייטר.) האָבען זיך זייערע תלמידים צוטיילט אויף צווי רעליגיעזע פאַרטייען אָדער שולען. די דאָזיגע שולען פלעגען זיך פאָנאַנדער־געהן אין א סך פראָגען פון געזעץ און אמונה און אין אויסטייטשען די דינים פון דער תורה. „בית הלל" און „בית שמאי" פלעגען האָ־בען אָפטע מחלוקות צווישען זיך. צווישען די עלטסטע תנאים אין סנהדרין איז דעריבער מעהר ניט געווען קיין שלום. די דאָ־זיגע מחלוקות האָבען אָבגעשוואכט די אחדות פון די פרושים, אָבער דערפאר האָבען זיי געגעבען א שטויס פאַרווערטס די גייסטיגע

טהעטיגקייט, וועלכע איז אַלץ שטאַרקער געוואָרען צווישען די אי־דען, און האָט ענדליך געפיהרט צו דער בעשאַפונג פון דעם תלמוד.

פינפטער קאַפּיטעל.

די הערשאַפט פון די רוימער אין יהודה.

(66—6 פון קריסטל. צייטר.)

§34. **די ערשטע רוימישע פערוואַלטער.** נאָכדעם ווי אַרכילוס איז אַרונטערגעזעצט און פאַרשיקט געוואָרען, זיינען זיינע ברידער הורדוס־אַנטיפּאַס און פיליפּוס געבליבען הערשען יעדער אין זיין ממשלה — אין גליל און אין עבר־הירדן. הורדוס־אַנטי־פּאַס האָט געמאַכט פאַר זיין הויפּטשטאָדט די שטאָדט צפּורי. נע־בען דעם ים כנרת האָט ער אויסגעבויט אַ נייע שטאָדט, וועלכע ער האָט אַ נאָמען געגעבען טבריה, לכבוד טיבעריוס'ן, דעם יורש פון דעם קיסר אויגוסטוס. טבריה איז שפּעטער בעריהמט געוואָרען מיט איהרע היילענדע וואַסער־קוואַלען. דער הערשער פון דעם עבר־הירדן, פיליפּוס, האָט זיך אויסגעבויט אַ פּרעכטיגע הויפּט־שטאָדט ביים אורקוואַל פון ירדן, און האָט זי אַ נאָמען געגעבען קיסריה־פיליפּוס (צו אונטערשיידען פון קיסריה ביים ים). ביידע ברידער האָבען געהערשט אין זייערע ממשלות אַרום דרייסיג יאָהר (ביז 39—34 פון קריסטל. צייטר.), אַלס וואַסאַלען (אונטערטעניגע) צום רוימישען אימפּעראַטאָר.

אָבער די אינערליכע יהודה, וואָס איהר צענטער איז געווען ירושלים, איז פערוואַלטעט געוואָרען פון רוימישע בע־אַמטע, וועלכע האָבען געטראָגען דעם נאָמען „שטאַטהאַלטער" אָדער „פּראָקוראַטאָרען". אַזוי ווי יהודה האָט זיך גערעכענט פאַר אַ טייל פון דער סירישער פּראָווינץ, זיינען די שטאַטהאַלטער פון יהודה געשטאַנען אונטער דער אויבערהערשאַפט פון די רוימישע פערוואַלטער פון סיריען. די שטאַטהאַלטער פון יהודה האָבען גע־וואוינט אין דער שטאָדט קיסריה ביים ים, וואָס הורדוס דער ערש־טער האָט אויסגעבויט. זיי האָבען געהאַט אַ ברייטע מאַכט :

זיי האָבען אויפגעמאָנט די שטייערען ביי די אידען, האָבען בע־שטימט און אַרונטערגעזעצט די כהנים־גדולים און האָבען רעווי־דירט די פּסק־דינים פון דעם סנהדרין. דער ערשטער שטאַטהאַל־טער, נאָך אַרכילוס'עס אַרונטערזעצונג, (6טען יאָהר), איז געווען דער קאָמאַנדיר פון דעם פערד־חיל, קאָפּאָניוס, אַ רוימער. אין זיין צייט איז אין יהודה דורכגעפיהרט געוואָרען אַ פאָלקס־צעה־לונג, כדי צו בעשטימען די שטייערען וואָס די איינוואוינער האָ־בען געדאַרפט צאָהלען דעם אימפּעראַטאָר. דער דאָזיגער צענזוס און די שטרענגע אויפמאָנונג פון די שטייערען וואָס איז געקומען נאָכ־דעם, האָבען געגעבען דעם פאָלק צו פיהלען די גאַנצע שווערקייט פון דער רוימשער הערשאַפט. די שטאַטהאַלטער, וועלכע האָבען זיך אָפט געביטען, האָבען געדריקט די בעפעלקערונג מיט די שווערע כאַבאַרען, וואָס זיי פלעגען פון איהר אַרויספּרעסען. דער קיסר טי־בעריוס (14—37) האָט בעשטימט פאַר שטאַטהאַלטער אין יהודה וואַלעריוס גראַטוס און האָט איהם בעפעהלען ניט צו דריקען די איינוואוינער. „אַ גוטער פּאַסטוך — פלעגט זאָגען דער אימפּעראַ־טאָר — שעהרט זיינע שאָף, אָבער ער שינדט ניט אַראָב פון זיי די הויט".

נאָך גראַטוס'ן איז פאַר פּראָקוראַטאָר אין יהודה בעשטימט געוואָרען פּאָנטיוס פּילאַטוס, אַ בייזער און גרויזאַמער מענש. ער האָט בעפעהלען אריינצוטראָגען אין ירושלים רוימישע פאָהנען מיט'ן בילד פון דעם קיסר, צו וועלכען די געצענדיענער האָבען אָבגעגעבען כבוד אזוי ווי צו אַ גאָט. אָבער די אידען זייענדיג געטריי צום געבאָט פון באַרג סיני זיך ניט צו בוקען צו קיין בילדער, זיינען דערפון שטאַרק אויפגעבראכט געוואָרען, און פּילאַטוס האָט געמוזט צונעהמען די פאָהנען פון דער הייליגער שטאָדט. איינמאָל האָט פּילאַטוס גענומען געלד פון דער קאַסע פון בית־המקדש צו מאכען אַ וואַסערלייטונג. ווען די ירושלימ'ער איינוואוינער האָבען זיך ארומ־געקליבען ארום בית־המקדש און האָבען גענומען הויך פּראָטעסטירען, האָט ער אוועקגעשיקט אַהין זיינע סאָלדאַטען אין איבערגעטהאָנענע קליידער, און זיי האָבען געשלאָגען די אידען מיט גראָבע שטעקענס, וואָס זיי האָבען געטראָגען בעהאַלטען אונטער די מלבושים, און זיי האָבען פיעלע געטויט אויפ'ן אָרט.

דער נאָמען פון פּאָנטיוס פּילאָטוס איז פערבונדען מיט נאָך א גרויזאמער טהאט. אין יענער צייט איז אין יהודה ערשינען יעזוס קריסטוס און האָט אָנגעהויבען פּרעדיגען זיין לעהרע. דערהערענדיג אז מען רופט יעזוס'ן „דער אידישער מלך", האָט דער רוימישער שטאטהאלטער צוזאמען מיט דעם אונטערטעניגען כהן־גדול פון ירושלים, קאיאפו, און מיט'ן סנהדרין, איהם פער־משפט צום טויט (33טען יאָהר). אָבער אין עטליכע יאָהר ארום איז פילאָטוס פאר זיינע אונגעזעצליכע מעשים ארונטערגעזעצט געוואָרען פון אמט און איז פערשיקט געוואָרען קיין גליל.

§35. **אימפּעראַטאָר קאַליגולאַ.** אין רוים, ביים הויף פון אימפּעראַטאָר טיבעריוס, האָט געלעבט דער זוהן פון דעם הינגעריכ־טעטען אריסתובול, אגריפּאס, דער אייניקעל פון הורדוס דעם ערש־טען און דער קעניגין מרים. לעבענדיג צווישען דער הויכער געזעל־שאפט פון רוים, האָט זיך דער יונגער אגריפּאס צוגעוועהנט צו א פרעהליכען און פערשוועגדערישען לעבען. ער האָט געפּט'ט זיין גאנצעם געלט און האָט נאָך געמאכט א סך חובות. מורא האָבענדיג, אז ער וועט פערפאלגט ווערען פון זיינע קרעדיטאָרען, איז ער אנטלאָפען פון רוים און האָט לאנג אומגעוואנדערט אין פערשיידענע לענ־דער. ער האָט זיך אומגעקערט קיין רוים ערשט צום סוף פון טיבע־ריוס'עם קעניגען. אין דיעזער צייט האָט זיך אגריפּא בעפריינדעט מיט קאיוס קאליגולא, וועלכער איז געווען דער יורש פון טראָהן. איינמאל האָט זיך אגריפּאס אויסגעדריקט, אז ער וואלט שוין גע־וואלט וואָס שנעלער זעהן קאליגולאָ'ן אלס אימפּעראַטאָר. וועז טיבעריוס האָט זיך דערפון דערוואוסט, איז ער אין כעס געוואָרען און האָט געהייסען שמיידען אגריפּאס'ן אין קייטען און אריינוואר־פען אין תפיסה. נאָר אין א האלב יאָהר ארום איז טיבעריוס גע־שטאָרבען (37). זיין נאָכפאלגער קאליגולא האָט בעפריט זיין פריינד פון געפענגנים און האָט איהם געשענקט א גילדענע קייט אלס אָנדענק פון דער אייזערנער קייט, וואָס אגריפּאס האָט גע־טראָגען אין תפיסה. דער נייער קיסר האָט בעשטימט אגריפּאס'ן פאר'ן פערוואלטער איבער'ן עבר־הירדן, וועלכער איז געווען אונטער דער הערשאפט פון פילִיפּוס'ן. אין דערזעלבער צייט האָט קאליגולא צוגענומען דעם גליל בייז הורדוס־אנטיפּאס און עס אויך אבגענעבען

אַגריפּאַס'ן. אויף אזא אופן איז אַגריפּאַס געוואָרען דער הערשער איבער דעם גרעסטען טייל יהודה און האָט אפילו געקראָנען דעם טיטעל קעניג. ער איז אַוועקגעפאָהרען פון רוים דורך אלעקסאנדריען, די הויפטשטאָדט פון מצרים, צו איבערנעהמען די הערשאפט. נאָר אויפ'ן וועג איז איהם אויסגעקומען בייצואוואָהנען טרויעריגע געשעהענישען.

פון יענער צייט וועז מצרים איז אריבער פון דער הערשאפט פון די תלמים צו דער הערשאפט פון רוים (אין דער צייט פון אימפּעראַטאָר אויגוסטוס), זיינען צווישען דער אידישער און דער גריכישער בעפעלקערונג פאָרגעקומען שטענדיגע קריעגעריייען. אין מצרים האָבען געלעבט ארום 8 מיליאָן אידען, וועלכע האָבען דורך זייער פליסיגקייט און ניכטערקייט דערגרייכט צו א היכען מצב. זיי האָבען אָהן אויפהער אויסגעבראָכט זייער האַנדעל און זיינען אלץ רייכער און רייכער געוואָרען, אין דער צייט וועז א טייל פון דער גריכישער בעפעלקערונג איז דורך איהר פויליקייט און צולאָזענעם לעבען אלץ ארימער געוואָרען. די אידען האָבען אויך מיט ערפאָלג קאָנקורירט מיט די גריכען אין די ווישענשאפטען און קונסטען.

די אידישע געלעהרטע פלעגען שרייבען זייערע ווערק אין גריכיש. דער גרעסטער פילאָזאף פון יענער צייט איז געווען פילון פון אלעקסאַנדריען. פילון איז געווען א נאָכפאלגער פון דעם אטהענישען פילאָזאף פלאטאָן און האָט געזוכט צו פעראייניגען זיינע מעטאפיזישע אידעען מיט די רעליגיעזע אנשויאונגען פון משה און די אידישע נביאים. אין זיינע ווערק „משה'ס לעבען", „בריאת העולם" און אנדערע האָט ער אויסגעפיהרט טיעפע מאָראלישע אמת'ן פון די ביבלישע ערצעהלונגען און דינים. דעריבער פלעגט פילון אפט טייטשען די אויסדריקען פון תנ"ך אלעגאָריש און פלעגט אויפדעקען אין זיי, אויסער זייער גלייכען נעראַנק, אויך בעהאלטענע פילאָזאפישע אידעען. דעם תמצית פון זיין לעהרע האָט פילון אויסגעדריקט אזוי: וועד עם האָט בעפעסטיגט אין זיין נשמה די פאלגענדע וואָרהייטען: אז גאָט איז פאָרהאַן, אז ער איז אייניציג, אז ער האָט בעשאפען די וועלט, אז די וועלט איז אויך אייניציג און אז גאָט זאָרגט

זימער וועגען זיין בעשאפונג — יענער וועט פיהרען א גליקליך לעבען.

דער ערפאלג פון די אידען אין אלע צווייגען פון ארבייט האט אויפגעוועקט ביי די גריכען קנאה און פערדרוס, וועלכע פלעגען זיך ארויסווייזען ביי יעדער בעסטער געלעגענהייט. וועז אגריפאס איז אויפ'ן וועג קיין יהודה דורכגעפאהרען אלעקסאנדריען און די דאָרטיגע אידען האבען איהם אויפגענומען מיט קעניגליכען פּראַכט, האט א גריכישער המון, פון קנאה, איהם בעגלייט איבער די גאסען מיט זידלערייז און שפּאט (38טען יאהר). ניט בענוגענדיג זיך דערמיט, האט דער גריכישער המון זיך אריינגעריסען אין די שוהלען און אוועקגעשטעלט דאָרט סטאטוען פון דעם רוימישען אימפּעראטאָר, וויסענדיג, אז דער אידישער דין פּארבאָט אריינצושטעלען בילדער אין די טעמפּלען. דער רוימישער שטאטהאלטער אין עגיפּטען, פלאקוס, אנשטאָט צו בעשיצען די אידען, איז צוגעשטאנען צו זייערע פיינד. וועז די אידען האבען זיך געפרובט שטעלען אנטקעגען דער ווילדער מאסע, האט פלאקוס געהייסען צוגעהמען ביי זיי די וואפען און האט דערמיט ערמוטיגט די גריכען צו גוואלדטהאטען. די סאל־דאטען האבען אויף זיין בעפעהל געכאפט אכט־און־דרייסיג חשוב'ע לייט פון דער אידישער קהלה, האבען זיי אוועקגעשלעפט אין טהעאטער און דאָרט אויף א גרויזאמען אופן דערשלאגען מיט שטעקענס. דעמאלט האבען די אידען פון אלעקסאנדריען אוועקגעשיקט שלוחים קיין רוים צו בעטען שוץ ביים קיסר. בראש פון די דאזיגע שלוחים איז געשטאנען דער אידישער פילאזאף פילון. די גריכען פון זייער זייט האבען געשיקט שלוחים קיין רוים מיט קלאגען אויף די אידען; דער וויכטיגסטער פון דיזע שלוחים איז געווען דער פּארביסענער שונא פון יודענטום, דער שרייבער אפיאן. דער קיסר האט אויפגענומען די אידישע שלוחים ניט פרייגדליך, וויל ער איז דעמאלט אין כעס געווען אויף די אידען. די אורזאכע פון דיזען כעס איז בעשטאנען אין פאלגענדעם:

דער אימפּעראטאָר קאליגולא האט פון די ערשטע יאהרען פון זיין קעניגען אנגעהויבען ארויסווייזען סמנים פון משוגעת. ער האט זיך אליין געהאלטען פאר א גאט און האט ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז אלע בעלקער פון דער רוימישער אימפּעריע זאלען

אריינשטעלען אין זייערע טעמפּלען זיינע סטאטוען און זיך בוקען צו זיי. אויך די אידען האָט דער דאָזיגער בעפעהל אַרויפגעיאָגט א שרעק, ווייל זייער רעליגיאָן האָט זיי פערבאָטען צו בוקען זיך צו אָבגעטער. דערווייל האָט קאַליגולא געהייסען דעם סירישען שטאַטהאַלטער פּעטראָניוס'ן, ער זאָל אריינשטעלען אין בית־המקדש דעם קעניג'ס סטאטוע און מיט גוואַלד צווינגען די אידען זיך בוקען צו איהם. פּעטראָניוס האָט זיך געלאָזט מיט א גרויסען חיל אין יהודה און האָט שטרענג געפאָדערט פון די איינוואוינער, זיי זאָלען ערפילען דעם קעניגליכען בעפעהל. דאָן זיינען די אידען אויפגעשטאַנען צו פערטיידיגען זייער גלויבען. א גרויסע מאַסע אידען האָט ארומגערינגעלט פּעטראָניוס'עס וואוינונג אין טבריה, און אין פערלויף פון גאַנצע פערציג טעג האָבען זיי איהם געבעטען ניט צו פערשוועכען זייער הייליגטום מיט דעם קעניג'ס סטאטוע. פּעטראָניוס האָט זיך איבערצייגט, אז ס'איז אונמעגליך צו ערפילען דעם קעניג'ס וואונש אָהן א שרעקליכער בלוטפערגיסונג און ער האָט עס מודיע געווען אין רוים. אגריפּאַס, וועלכער האָט זיך אומגעקערט קיין רוים, האָט זיך אויך בעמיהט צו בויגען קאַליגולאָ'ן ער זאָל אומבייטען די גזרה. ווער וויים מיט וואָס די זאַך וואָלט זיך געווען ענדיגען, ווען קאַליגולא זאָל ניט געווען פלוצלינג שטאַרבען דורך די הענט פון פערשוערער (41). זיין אָרט האָט פערנומען דער קיסר קלאדיוס.

§36. קעניג אַגריפּאַס דער ערשטער. ווען קאַליגולא איז געשטאָרבען האָט אגריפּאַס מיטגעהאַלפען, אז קלאָדיוס זאָל אויסגעקליבען ווערען אימפּעראָטאָר פון רוים. אלס בעלוינונג פאַר דיזער פריינדשאפט האָט דער נייער אימפּעראָטאָר אָבגעגעבען אגריפּאַס'ן אויך דרום־יהודה, חוץ יענע לעצטערייען, וואָס ער האָט געקראָגען פריהער. אויך אזא אופן איז אגריפּאַס געוואָרען קעניג פון גאַנץ יהודה ווי זי איז געווען אין די צייטען פון די חשמונאי'שע מלכים. זיין קורצעס קעניגען (44—41) האָט דערמאָהנט די אידען אָן די אמאַליגע גליקליכע צייטען. בעזעצענדיג זיך אין ירושלים האָט אגריפּאַס פערלאָזען אלע זיינע לייכטזיניגע פערגעניגענס פון דער יוגענד און האָט זיך אינגאנצען איבערגעגעבען צו די ענינים פון דער מלוכה. דאָס פאַלק, וואָס האָט ערשט ניט לאַנג צוריק גע־

ליטען פון די רוימישע פּראָקוראטאָרען, האָט מיט פּרייד בענעגנט דעם נייעם קעניג און האָט איהם גיך ליעב געקראָגען. אגריפּאס האָט שטענדיג ארויסגעוויזען טיעפּע אכטונג צו דער רעליגיאָן פון אידישען פּאָלק, נאָר אין דער זעלבער צייט האָט ער זיך בעמיהט אויפצוהאַלטען גוטע בעציהונגען מיט די ארומיגע גריכען און רוי־מער. אין זיין רעגירונג האָט זיך אגריפּאס געשטיצט אויף די פּרושים, צו וועלכע דאָס פּאָלק האָט געהאט מעהר צוטרויען ווי צו די רייכע צדוקים. אגריפּאס האָט אומגעקערט צום סנהדרין זיינע פּריהערדיגע רעכט און פלעגט בעשטימען פּאר כהנים־גדולים עהר־ליכע און ארענטליכע מענשען. מיט מענשען פלעגט ער זיך בעגעהן זעהר בעשיידען. אום שבועות פלעגט ער, דער קעניג, אליין טראָגען אין בית־המקדש זיין קאָרב גרינס, לויט דעם מנהג, גלייך מיט די פּראָסטע דאָרפּסלייט. איינמאל האָט אגריפּאס געלייענט אין בית־המקדש אויפ'ן קול די פּרשות פון ספּר דברים. וועז ער איז הער־גאָנגען צום פּלאַץ וואו עס זאָגט זיך: „פון צווישען דיינע ברידער זאָלסטו אויפשטעלען א קעניג איבער דיר; דו קענסט ניט אויפ־שטעלען איבער זיך א פרעמדען" (י"ז ט"ו) — האָט ער זיך פּלוצ־לינג פונאנדערגעווייגט, וויל ער האָט זיך דערמאָהנט, אז ער אליין איז פון אדומי'שער אבשטאמונג פון דעם צד פון זיין זיידען הורדוס דעם 1טען. די אָנוועזענדע, צווישען זיי אויך פּרושים, זיינען זעהר געריהרט געוואָרען דערפון און האָבען אויסגערופען: ניט האָב קיין צער, אגריפּאס! דו ביסט אונזער ברודער! אין אגריפּאס'ן, וועלכער איז געווען דער זוהן פון דעם הינגעריכטעטען אריסתובול און פון דער חשמונאי'שער מרים, האָט דאָס פּאָלק ווירקליך געזעהן ניכער א חשמונאי איידער א הורדוס.

אגריפּאס האָט געוומען בויען ארום ירושלים א הויכע פעסטונג, כדי צו פערזיכערען די שטאָדט געגען פיינדליכע אָנפאַלען. נאָר דער רוימישער שטאטהאַלטער אין סיריען האָט דערטראָגען וועגען דעם צו קלאָדיוס'ן און האָט נאָך צוגעלאָזט, אז דער אידישער קעניג וויל וואהרשיינליך זיך אָבריסען פון רוים. דאן האָט אגריפּאס גע־מוזט אָבשטעלען די ארבייט. אין גיכען איז אגריפּאס געשטאָרבען פּלוצלינג, בשעת ער איז געווען אויף די עפענטליכע שפּיעלען אין קיסריה. די אידען האָבען היים בעווייגט זייער קעניג; אָבער די

גריכען און רוימער פון קיסריה האבען זיך געפרעהט מיט זיין טויט און האבען געמאכט א פרעהליכען מאלצייט דעריבער.

אין דער צייט פון אגריפאס דעם ערשטען איז בראש פון דעם סנהדרין געשטאנען גמליאל דער ערשטער, אן אייניקעל פון דעם גרויסען תנא הלל. גמליאל האט מיט גרויס חכמה געפיהרט די ארבייט פון דעם סנהדרין. ער פלענט זוכען צוזאמען די דינים צו די בעדערפנישען פון לעבען. איינער פון גמליאל'ס תלמידים איז געווען שאול פון תרשיש, וועלכער האט זיך שפעטער אבגעזאגט פון יודענטום און איז געווארען דער הויפט אפאסטאל פון קריסטענטום, אונטער'ן נאמען פוילוס. אין יענער צייט האבען א סך געצענדיענער אנגעהויבען גלויבען אין אן אייניציגען גאט. אייניגע האבען אנגענומען דעם דאזיגען גלויבען, לויט דער קריסטליכער לעהרע, אנדערע לויט דער אידישער. אין סיריען און קליין־אזיען האבען א סך געצענדיענער, מעהרסטענס פרויען, זיך בעקערט צום יודענטום. אין דער קליינער מלוכה אדיאבען, אין מעסאפאטאמיען, האבען זיך מגיר געווען די קעניגין העלענא און איהרע זיהן איזאטוס און מאנאבאר; זייער ביישפיעל האבען נאכגעפאלגט די איבעריגע מיטגליעדער פון דער דאזיגער קעניגליכער פאמיליע. העלענא איז אוועק קיין ירושלים מתפלל צו זיין צום גאט פון ישראל. אין דער הויפטשטאדט האט דעמאלט געבושעוועט א הונגער און העלענא האט געשענקט א סך געלט צו קויפען ברויט פאר דער הונגעריגער בעפעלקערונג. וועהן העלענא און איזאטוס זיינען געשטארבען, האט מען זייערע קערפער אריבערגעפיהרט קיין ירושלים און בעהאלטען אין א בעזונדער מערה. זייערע קינדער און קינדס־קינדער האבען זיך בעזעצט אין יהודה און האבען דארט געלעבט ביז דעם אונטערגאנג פון דער אידישער מלוכה.

§37. אגריפאס דער צווייטער און די רוימישע פראקוראטארען. אגריפאס דער ערשטער האט געלאזט נאך זיך א זיבעצעהן־יעהריגען זוהן, אגריפאס דעם צווייטען, און דריי טעכטער, פון וועלכע בערעניקא איז בעזונדערס בעריהמט געווען פאר איהר שעהנקייט. קלאדיוס האט געוואלט בעשטימען פארן קעניג פון יהודה דעם יונגען אגריפאס דעם צווייטען, וועלכער האט זיך

אויפגעצויגען אין רוים; אָבער די איינפלוסרייכע הויפלייט האָבען אָבגערעדט דעם קיסר דערפון, אונטער'ן אויסרייד, אַז אַגריפּאַס איז נאָך צו יונג. אויף אַזאַ אופן האָט יהודה וויעדער אָנגעהויבען רעגירט צו ווערען דורך פּראָקוראַטאָרען.

דאָס פאָלק, וואָס האָט אין פערלויף פון עטליכע יאָהר זיך אָבגעוועהנט פון פרעמדער הערשאַפט, האָט זיך וויעדער דערפיהלט אומגליקליך. די נייע רוימישע פּראָקוראַטאָרען האָבען מיט זייער שטרענגקייט נאָך מעהר פערשטאַרקט די אונצופריעדענהייט פון פאָלק. דער שטאַטהאַלטער פאַדוס האָט גרויזאַם געשטיקט יעדע שטרעבונג צו פרייהייט צווישען די אידען. ער האָט געהייסען קע־פּען דעם אַגיטאַטאָר תאודה, וועלכער האָט זיך ארויסגעגעבען פאַר אַ נביא און בעפרייער פון יהודה. דער היידנישער פאַדוס פלעגט זיך אַריינמישען אַפילו אין די גייסטיגע ענינים פון די אידען: ער פלעגט בעשטימען אַ כהן־גדול און פלעגט האַלטען ביי זיך די יום־טוב'דיגע קליידער פון די כהנים. אָבער צולעצט האָט דער אימ־פּעראַטאָר געגעבען אַגריפּאַס'ן דעם צווייטען דאָס רעכט צו בעשטי־מען אַ כהן־גדול און פערוואַלטען דעם בית־המקדש. אַגריפּאַס האָט געקראָגען אונטער זיין ממשלה די פּראָווינץ כאלדייע, אין סידיען. אויף אַזאַ אופן איז דער אָבגעשטאַמטער פון די אידישע מלכים גע־וואָרען בלויז דער העלפער פון די רוימישע פּראָקוראַטאָרען, וועל־כע האָבען רעגירט אין יהודה. אַליין צו רעגירען האָט אַגריפּאַס ניט געהאַט ניט די פעהיגקייטען און ניט דעם ווילען. ער האָט בעסער אויסגעקליבען אַ פרעהליך לעבען אין רוים, מיט דער יוגענד פון הויף פון זיין גלייכען, איידער צו דיענען זיין פאָלק.

און אין אידישען פאָלק איז די אונצופריעדענהייט מיט די רוימער אַלץ שטאַרקער געוואָרען. דער נייער פּראָקוראַטאָר קומאַ־נוס (48—52) האָט צושטעלט רוימישע סאָלדאַטען אַרום דעם בית־המקדש צו היטען די אָרדנונג אין די גרויסע ימים־טובים. די אָנ־וועזענהייט פון די געצענדיענער אין דעם הייליגען הויז האָט בע־ליידיגט דאָס רעליגיעזע געפיהל פון די אידען. איינמאָל האָט אַ סאָלדאַט בעגאַנגען אַ מיאוס'ע טהאַט נעבען הייליגטום, פאַר די אויגען פון אַ גרויסער מאַסע אידען, וואָס האָבען זיך פערזאַמעלט אין דעם טאָג פון פּסח. די אויפגעבראַכטע אידען האָבען גענומען

וואַרפען שטיינער אויף די רוימישע סאָלדאַטען און זידלען דעם שטאַטהאַלטער. דעמאָלט האָט קומאַנוס ארויסגערופען נאָך אַן אַבטיילונג חיל. די סאָלדאַטען האָבען זיך א וואַרף געטהאָן אויף דער אונבעוואָפענטער מאַסע, וועלכע האָט זיך געלאָזט לויפען איבער די דערבייאיגע שמאָלע און קרומע גאַסען. די מענשען האָבען געשטויסען און געשטיקט איינע די אַנדערע און טויזענדער אידען זיינען שפּעטער געפונען געוואָרען אין די גאַסען דערשטיקטע. א סך פאַמיליען האָבען בעווייניט זייערע אומגעקומענע קרובים, און דער יום־טוב איז פאַרקערט געוואָרען אין א גרויסען טרויער־טאָג. אזעלכע צוזאַמענשטויסען פלעגען פאָרקומען אָפט, און דער שטאַטהאַלטער פלעגט געוועהנלעך נעהמען די געצענדיגער אונטער זיין שוץ. פונקט אזוי פיינדלעך האָבען זיך בענומען מיט די אידען די פראָקוראַטאָרען, וואָס זיינען געקומען נאָך קומאַנוס'ן.

דער נייער רוימישער אימפעראַטאָר נירון, דער נאַכפאָלגער פון קלאָדיוס (68—54), האָט אויך ניט בעשיצט די אידען פון די נגישות. איינמאָל האָט זיך אין קיסריה צופלאָקערט א קריעג צווישען די אידען און די גריכען וועגען זייער טריהייט צו רוים. ביידע צדדים האָבען זיך געוועגדט מיט קלאָגען צו נירונ'ען. אָבער דער קעניג האָט נאַכגעגעבען די גריכען, אָבוואָהל זיי זיינען געווען אומגערעכט. דעמאָלט האָט זיך א טייל פון דעם אידישען פאָלק גענומען גרייטען צו אן אויפשטאַנד. אין פערשיידענע ערטער האָבען זיך צונויפגעזאַמלט אידישע פרייוויליגע מחנות צו קעמפען מיט די רוימער. בראש פון די דאָזיגע מחנות זיינען געשטאַנען מענשען, וועלכע האָבען היים געליעבט זייער פאַטערלאַנד און זיינען געווען גרייט זיך מקריב צו זיין פאַר איהר בעפריאונג. די דאָזיגע מענשען האָבען זיך גערופען קנאים אָדער זעלאָטען. צוזאַמען מיט די זעלאָטען, וועלכע האָבען געארבייט אָפען, האָבען זיך בעוויזען געהויעט מורדים, וועלכע האָבען זיך גערופען סיקאריער אָדער „מערניקעם". די סיקאריער פלעגען טראָגען אונטער זייערע מאנטלען קינזשאַלען און ביי יעדער גינסטיגער געלעגענהייט פלעגען זיי טויטען די רוימער, און אפילו זיערע ברידער־אידען, וועלכע האָבען זיך גע'חבר'ט מיט די רוימער.

§38. דער אָנהויב פון אויפשטאַנד. די געדולד פון אי־

דישען פאָלק האָט אינגאַנצען געפּלאַצט, ווען אלס פּראָקוראַטאָר פון יהודה איז בעשטימט געוואָרען דער רוימער גהעסיוס פלאָריוס, וועלכער איז ערשינען „אזוי ווי א תליון" (64—66). פלאָרוס האָט אָהן אַ ברעקעל געוויסען גערויבט די איינוואוינער פון יהודה, אויס־צאַפּענדיג געלט ביי אָרים און רייך, און איז בעגאַנגען אַלערליי אונגעזעצליכע מעשים. די געצענדיענער, וואָס האָבען געלעבט אין לאַנד, צוזעהענדיג דאָס, האָבען געמיינט, אַז דאָס געזעץ בעשיצט שוין ניט מעהר די אידען, און אַז מען קען זיי פערפאָלגען אונבע־שטראָפט. אין קיסריה־ביים־ים, וואו עס האָט געוועהנליך גע־וואוינט דער רוימישער פּראָקוראַטאָר, האָבען זיך געשטאַרקט די אמאָליגע מחלקות צווישען די גריכען און די אידען. האָפענדיג אויף דער שטיצע פון פלאָרוס'ן האָבען די גריכען פון קיסריה אָנ־געהויבען צו פערפאָלגען די אידען אויף טריט און שריט. די פרעכע געצענדיענער פלעגען זיך פערזאמלען נעבען דער שוהל און מיט זייערע קולות און שפּאָט שטערען די אידען אין זייער תפלה. די דאָזיגע בעליידיגונגען האָבען אויפגערעגט די אידישע בעפעלקערונג. עס איז געקומען צו אַ האַנד־געשלעג אין די גאַסען, און די אידען זיינען געשלאָגען געוואָרען. דאַן האָבען זיי פערלאָזען קיסריה אום שבת, צונעהמענדיג מיט זיך די הייליגע ספרים און זיינען אַוועק אין א שכנ'ישען שטעדטעל. פון דאַנען האָבען די פערטרי־בענע געשיקט שלוחים צו פלאָרוס'ן, בעטענדיג איהם ער זאָל זיך איינשטעלען פאַר זיי; אָבער פלאָרוס האָט די שלוחים אויסגעהערט און האָט געהייסען אַריינוואַרפען זיי אין געפענגנים.

די נאַכריכט וועגען דיזער גוואַלדטהאַט האָט אין ירושלים אַרויסגערופען גרויס צאָרן, וועלכער האָט זיך נאָך מעהר צואוואַקסען ווען פלאָרוס האָט געשיקט צום פערוואַלטער פון בית־המקדש א בעפעהל — אַרויסצוגעבען איהם פון דער קאַסע פון בית־המקדש 17 טאַלאַנטען גאָלד. די חוצפּה'דיגע פאָדערונג פון דעם שטאַט־האַלטער איז ענטזאַגט געוואָרען; דאָס פאָלק האָט אָפען געזידעלט און געשאָלטען פלאָרוס'ן: אייניגע אידען זיינען ארומגעגאַנגען אין די גאַסען מיט פּושקעס אין די הענד און האָבען אויף חוזק געבעטען ביי די פארבייגעהער אַ נדבה פאר'ן „אָרימען, אומגליק־ליכען פלאָרוס". ווען פלאָרוס האָט זיך דערפון דערוואוסט, האָט

ער זיך מיט גרויס רציחה אריינגעריסען אין ירושלים מיט א בעווא־
פענטען חיל, און האָט געפאָדערט מען זאל איהם אריסגעבען דאָס
געלט און די מענשען וואָס האָבען איהם בעלויידיגט. די אידען האָ־
בען איהם ענטזאגט. דאן האָט ער געהייסען זיינע סאָלדאָטען צו
רויבען דעם אזוי גערופענעם „אויבערשטען מארק", וואו עס האָבען
זיך געפונען די הייזער פון די רייכע. עס האָט זיך אָנגעהויבען א
שרעקליכע שחיטה. אומזיסט האָט אגריפּאָס'עס שוועסטער, בע־
רעניקא, זיך געבעטען ביי פלאָרוס'ן ער זאל אָבשטעלען דעם פּאָג־
ראָם; דער פּראָקוראָטאָר איז געבליבען אונגעריהרט. נאָר דאָ האָט
זיך דאָס פּאָלק אליין געשטעלט פאר זיך. וועז פלאָרוס האָט אריינ־
געפיהרט אין דער הויפּטשטאָדט פרישען חיל, כדי צו פערכאָפען
דעם בית המקדש, האָט זיך די בעפעלקערונג געגומען פאר די וואָ־
פען. די צורייצטע אידען האָבען זיך ווי א כוואליע א גאָס געטהאָן
אויף די גאָסען, וועלכע האָבען געפיהרט צום הר־הבית, האָבען ארויס־
געשטופט פון דאָרט די רוימישע סאָלדאָטען, שיסענדיג אויף זיי
פון די דעכער, און ענדליך געצוואונגען פלאָרוס'ן אוועקצוגעהן מיט
א טייל פון זיין חיל פון ירושלים צוריק קיין קסריה.

פונדעסטוועגען זיינען אין אָנפאָנג ניט אלע אידען צופ־
שטאָנען צו דער מרידה. דעם קאמפף מיט די רוימער האָבען
געפיהרט דער עיקר די אָריסמסטע קלאָסען פון פאלק און די הייסע
פאטריאָטען, וועלכע האָבען זיך גערופען „זעלאָטען". בראש פון
די זעלאָטען איז געשטאנען אליעזר בן־חנניה, פון דער משפחה פון
די כהנים־גדולים. אָבער די רייכע, וואָס האָבען מורא געהאט
פאר זייער פערמעגען, זיינען געשטאנען פאר פריעדען מיט די
רוימער; דער פיהרער פון דער פריערליכער פּארטיי איז געווען
אגריפּאס דער צוויי־טער. וועז עס איז פאָרגעקומען דער אויבען־
בעשריבענער צוזאמענשטויס צווישען די אידען און פלאָרוס'ן,
האָט דער הויפּט־פּראָקוראָטאָר פון סיריען, צעסטיוס גאלוס,
אוועקגעשיקט קיין ירושלים א שליח אויסצופאָרשען די אורזא־
כען פון דעם אויפשטאנד. אין דער אָנוועזנהייט פון דעם דאָ־
זיגען שליח האָט אגריפּאס פאר א פאלקס־פערזאמלונג געהאלטען
א לאנגע רעדע און האָט שטארק אייגנערעדט די אידען, אז זיי
זאלען ניט אָנפאנגען קיין געפעהרליכע מלחמה מיט דער מעכ־

טיגער רוים. די רעדע האָט געמאַכט אַ שטאַרקען איינדרוק אויף די צוהערער; זיי האָבען זיך ערקלערט גרייט אונטערצוגעבען צום רוימישען אימפּעראַטאָר און וויעדער צאָהלען שטייערען. אָבער ווען אַגריפּאַס האָט ווייטער פאָרגעלעגט, אַז דאָס פאָלק זאָל אַנער־קענען אויך די הערשאַפט פון דעם פערהאַסטען פלאָרוס'ן, זיי־נען די צוהערער שטאַרק אויפגעבראַכט געוואָרען. די אויפגע־בראַכטע מאַסע האָט אָנגערופען אַגריפּאַס'ן פעררעטער און האָט איהם געצוואונגען צו אנטלויפען. די קריעגערישע פּאַרטיי האָט געקראָגען די אויבערהאַנד, און דער אויפשטאַנד האָט זיך וויעדער צופלאַקערט. די כהנים האָבען אויפגעהערט ברענגען דעם טעג־ליכען קרבן פאר'ן רוימישען קיסר — וואָס האָט בעדייט אַ ריס מיט רוים. די פריעדליכע פּאַרטיי האָט קריטיקירט די אויפ־פיהרונג פון די זעלאָטען און האָט אַפילו אָנגעהויבען מיט זיי אַ קאַמפּף. זיבען טעג האָט געדויערט דער פערצווייפעלטער קאַמפּף צווישען אַגריפּאַס'עס מחנות און די זעלאָטען, ביז די לעצטע האָ־בען ענדליך געזיעגט. די צעווילדעטע זעלאָטען (סיקאַריער) האָבען פערברענט די פּאַלאַצען פון אַגריפּאַס און בערעניקאַ און האָבען גע'הרג'עט אַ סך אידען, וואָס זיי האָבען חושד געווען אין פריינדשאַפט צו די רוימער.

ווען דער הויפּט פּראָקוראַטאָר פון סיריען, צעסטיוס גאַלוס, האָט זיך דערוואוסט וואָס עס טהוט זיך אין ירושלים, איז ער אַליין אַוועק אַהין מיט אַ גרויסען חיל איינצושטילען די מרידה. פערוויס־טענדיג אַלץ אויף זייער וועג, איז דאָס חיל אונטערגעקומען צו ירושלים אין די טעג פון סוכות (66). צוליעב דער נאָהנטער גע־פאַהר האָט זיך די אַרמיי פון די זעלאָטען שטאַרק פערגרעסערט. איהר הויפּט פיהרער איז געווען דער גביר שמעון בר־גיורא. צו־ציהענדיג צו זיך אַ גרויסען טייל פון פאָלק, זיינען די זעלאָטען ארויס פון ירושלים געגען צעסטיוס'עס לעגיאָנען און מיט אַ פער־איינינגטער אַטאַקע האָבען זיי געבראַכט אַ שרעקליכע צומישונג אין די פיינדליכע רייהען. די רוימער זיינען אָבגעטראָטען פון ירושלים, נאָר אין עטליכע טעג ארום זיינען זיי וויעדער אונטערגע־קומען און האָבען אָנגעהויבען אַ בעלאַגערונג. זיי האָבען פערנומען די אויסערליכע ניט בעפעסטיגטע טיילען פון שטאָדט, אָבער זיי

האבען ניט געקענט בייקומען די אידען, וועלכע האבען מוטיג פערטיידיגט די אינערליכע שטאדט. דאן האט צעסטיום בעפעהלען ארונטערצונעהמען די בעלאגערונג און אבטרעטען פון שטאדט. דער־הערענדיג, אז דער שונא געהט אוועק, האבען די אידישע קריעגער איהם גענומען נאכיאגען און געבראכט אויף איהם א שרעקליכע מפלה. צעסטיום איז מיט חרפה אנטלאפען מיט דעם רעשט פון זיין חיל. דער דאזיגער זיעג איבער דעם רוימישען הויפט־קאמאנ־דיר האט צוגענעבען מוט די אידען. צו דער פארטיי פון די זעלאטען זיינען אריבער אפילו א סך גלאסענע מענשען, וועלכע האבען מורא געהאט פאר א מלחמה מיט רוים. אויף אזא אופן איז דאס רוב פון פאלק צוגעשטאנען צו דער מרידה — און אן ענטשיידענדע מלחמה מיט די רוימער איז געווארען אונפערמיידליך.

זעקסטער קאפיטעל.

די מלחמה מיט די רוימער און דער אונטערגאנג פון דער אידישער מלוכה.

(66—70)

§39. די פארבעריטונגען צו דער מלחמה. די מורדים האבען פאראויסגעזעהן, אז דער רוימישער אימפעראטאר וועט אין גיכען שיקען א גרויסען חיל אייניצושטיללען דאס הארטנעקיגע פאלק, האבען זיי זיך דעריבער געמומען שטארק גרייטען צו פערטיידיגען זייער פאטערלאנד. עס איז געגרינדעט געווארען א צייטווייליגע רעגירונג פון אריסטאקראטען און פרושים. דער סנהדרין, בראש פון וועלכען עס איז דעמאלט געשטאנען שמעון בן־גמליאל (הלל'ס אור־אייניקעל), האט אויסגעארבייט א קלארען פלאן וויי אזוי צו פערטיידיגען יהודה אין פאל דער שונא וועט קומען. אלס הויפט־באאמטע פון ירושלים האט דער סנהדרין בעשטימט יוסף בן־גוריון און דעם כהן־גדול חנניה. זיי האבען טיכטיג בעפעסטיגט די הויפט־שטאדט, האבען געזאמעלט זעלנער, און האבען אנגעגרייט געגוג געווארער און עסענווארג. מען האט גערעכענט, אז די רוימער וועי

לען אונטערקומען ניט דורך דער נעהנטסטער האפען־שטאָרט, נאָר זיי וועלען זיך לאָזען פון סיריען מיט א טרוקענעם וועג דורך גליל. דערביבער האָט מען זיך דא מעהר ווי איבעראל געגרייט פאר דער פערטיידיגונג. אלס קאָמאַנדיר פון דעם חיל אין גליל איז געשטעלט געוואָרען יוסף בן־מתתיהו, וועלכער איז שפעטער בעריהמט געוואָרען אלס היסטאָריקער אונטער'ן נאָמען יוסיפוס פלאַוויוס. אונטער זיין פיהרערשאפט זיינען די וויכטיגסטע שטעדט פון גליל שטארק בעפעסטיגט געוואָרען און זיינען בעזאָרגט געוואָרען מיט גענוג חיל און וואפען.

כדי די אלע הכנות זאלען ברענגען צום געווינשטען ציעל, איז נויטיג געווען, אז צווישען אלע טיילען פון פאלק זאל הערשען פאלשטענדיגע אחדות. נאָר צום אומגליק האָט זיך ביים פאלק און ביי די פיהרער ארויסגעוויזען א געפעהרליכע צורישענקייט. אין סנהדרין אליין איז איין צד געשטאַנען פאר אן ענטשיידענער מלחמה מיט די רוימער, ביז דאָם פאטערלאַנד וועט אינגאַנצען בעפרייט ווערען, און דער אנדערער צד, פאראויסזעהענדיג אז אזא מלחמה וועט זיין נוצלאָז, איז גרייט געווען צו מאַכען שלום מיט דער הערשאפט פון די רוימער, אבי נאָר די אידען זאלען האָבען די פריהייט פון אינערליכען, גייסטיגען לעבען. אין פאלק האָבען געקעמפט צוויי פארטייען: די רעוואלוציאָנערע זעלאָטען און די אָנהענגער פון פריעדען. דער קאָמאַנדיר פון גליל, יוסף בן־מתתיהו, איז אין האַרצען אויך געווען א געגנער פון מלחמה, אבוואהל צוליעב אנדערע געפיהלען. ער האָט אבגעשטאמט פון די כהנים און אין דער יונענד האָט ער געקראָגען זיין ערציהונג אין דער שולע פון די פרושים. נאָר וען ער איז אלט געוואָרען זעקס־און־צוואַנציג יאָהר איז ער אוועק קיין רוים, און דאָרט, אין דער נעזעלשאפט פון די געביל־דעטע רוימער, האָט ער אין פיעלעם נעביטען זיינע איבערציגונגען. ער האָט אייגענעהן, אז נאָר אין רעליגיאָן און מאַראל שטעהען די אידען העכער פון די רוימער, אבער אין רעגירונג און אין וועלטליכער בילדונג שטייגען די רוימער איבער די אידען. יוסף האָט גערעכענט, אז יהודה, אזוי ווי די אנדערע קליינע מלוכות פון מזרח, קען נאָך גע־ווינען דערפון, וואָס זי וועט זיך נעפינען אונטער דער הערשאפט פון אזא שטארקער מאַכט ווי רוים. צו האלטען מלחמה מיט רוים

האָט זיך איהם אויסגעווייזען אלס געפעהרליך, ווייל אין דעם דאָזיגען אונגלייכען קאמפף וועט די קליינע יהודה מוזען פאלען און איהר פאלק וועט צושפרייט ווערען איבער אלע לענדער. מיט אועלכע איבערצייגונגען האָט יוסף ניט געקענט שטרענג דערפילען זיין פליכט אלס קאמאנדיר פון דער גליל'ער ארמיי. דאָס האָט פערשטאנען אייניגער פון די הויפטפיהרער פון די זעלאָטען אין גליל, יוחנן, פון דעם שטעדטעל גוש־חלב, וועלכער איז געווען א העלדישער מענש און איז געווען דורכגעדרונגען מיט א גרויסער ליעבע צום פאטער־לאנד און מיט האס צו איהרע אונטערדריקער. יוחנן האָט בע־מערקט אין דער אויפיפהרונג פון יוסף'ן א נייגונג ניט צו קאמפף, נאָר צו שלום מיט די רוימער. ער האָט באלד געלאָזט וויסען דעם סנהדרין, אז עס איז געפעהרליך צו כערטרויען די פערטיידיגונג פון גליל צו אזא מענשען ווי יוסף. נאָר יוסף האָט זיך ריינגעוואשען פאר'ן סנהדרין און האָט בעוויזען, אז יוחנן'ס מורא האָט נישט קיין שום גרונד. ער איז געבליבען דער הויפט־קאמאנדיר פון דער גליל'ער ארמיי — און דאָס האָט אין גיכען געפיהרט צו זעהר א טרויעריגען סוף.

§40. **די מלחמה אין גליל.** דער אימפעראטאָר נירון האָט געקראָגען די נאכריכט וועגען דעם אויפשטאנד פון די אידען, אין דער צייט וועו ער האָט פערבראכט אין גריכענלאנד ביי די אָלימפישע שפיעלען און האָט דאָרט אבגעהאלטען פרעהליכע פעסטען. ער האָט באלד אוועקגעשיקט דעם בעסטען פון זיינע קריעגספיהרער, וועס־פאסיאנוס'ען, איינצושטילען די מרידה. אין אנהויב פון יאָהר 67 האָט וועספאסיאנוס צוזאמענגעצויגען צו די גרעניצען פון יהודה אלע רוימישע חילות, וואס האבען זיך געפונען אויפ'ן מזרח. זיין ארמיי האָט בעטראָפען ביז זעכציג טויזענד מאן. אין דער דאָזיגער ארמיי האָט זיך געפונען, אלס רוימישער וואסאל, אגריפפאס דער צווייטער מיט זיין חיל, און אזוי איז אויסגעקומען, אז אן אבגע־שטאמטער פון די אידישע מלכים האָט געראָרפט ארויסטרעטען גע־גען זיין אייגענעם פאלק. מיט אגריפפאס'ן אין לאגער איז געווען זיין שוועסטער, די שעהנע בערעניקא. דאָ האָט זי זיך בעקענט מיט וועספאסיאנוס'עס זוהן, טיטוס, וועלכער האָט קאמאנדירט עטליכע פאלקען, און זי האָט איהם בעצויבערט מיט איהר שעהנקייט.

יאָזעפוס פלאַוויוס.

עס איז געווארען א נאהנטע פריינדשאפט צווישען דער אידישער פרינצעסין און דעם יעניגען, וואס איז געשיקט געווארען צו דער־לאנגען דעם לעצטען קלאפ דער אידישער מלוכה.

וועספאסיאנוס האט אנגעהויבען דערמיט, וואס ער איז מיט אן אבגעקליבענער ארמיי אריין גליל, וועלכע ער האט געמוזט אייננעהמען, איידער ער האט געקענט געהן אויף ירושלים. א שרעק האט ארומגעכאפט די איינוואוינער פון גליל, וועלכע האבען קיינמאל ניט געזעהן אזא גרויסע פיינדליכע ארמיי. יוסף בן־מתתיהו איז געווען דער ערשטער, וואס האט זיך דערשראקען פאר דער מאכט פון די רוימער. ער איז אבגעטראטען צו טבריה, אין דער צייט וועז דער שונא איז געגאנגען פארוועדס און האט איינגענומען איין שטאדט נאך דער אנדערער. די איינוואוינער פון דיזע שטעדט האבען ארויסגעשטעלט א פערצווייפעלטען ווידערשטאנד, אבער זיי האבען דאך ניט געקענט ביישטעהן געגען וועספאסיאנוס'עס ריעזיגע מחנות. בלויז די שטאדט יודפת, וואס איז געווען בעפעסטיגט פון דער נאטור אליין און וואס יוסף האט פערוואנדעלט אין אן אונצוטריטליכער פעסטונג, האט אבגעשטעלט אויף א צייט דעם גאנג פון די רוימער. יודפת איז געשטאנען אויף א הויכען פעלז, וואס איז געווען ארומגערינגעלט מיט טיעפע טאלען, און די איינציגע זייט, פון וועלכער עס איז מעגליך געווען צוצוגעהן, איז געווען פער־צאמט מיט גראבענס און טהורמס. דא האט זיך עס יוסף פאר־שפארט מיט א גרויסען טייל פון זיין חיל. וועספיאסאנוס האט צונויפגעזאמעלט זיין ארמיי ארום דער דאזיגער פעסטונג און האט אליין געפיהרט די בעלאגערונג.

די רוימער האבען אהן אויפהער געווארפען אין שטאדט אריין פיילען, שטיינער און שטיקער ברענענדיגע האלץ; נאר די בעלא־גערטע פלעגען זיך געשיקט ארויס'גנב'ענען פון שטאדט און פלעגען אבטרייבען דעם שונא'ס מחנות און פערניכטען זייערע בעלאגערונגס־מאשינען. וועז די רוימער האבען צוגעזוקט צו דער פעסטונג די „טאראנען" (מאשינען צו ברעכען וועגט), האבען די בעלאגערטע ארונטערגעלאזט ארום די פעסטונגס־וועגד זעק מיט שטרוי, כדי אבצושוואבען די קלעפ פון די דאזיגע געווארר, און דערווייל האבען זיי געווארפען אויף די סאלדאטען ברענענדיגע שייטער האלץ און

געגאסען אויף זיי שוועבעל און זודיגע סמאלע. אבער אלע אנ־ שטרענגונגען פון די פערטיידיגער זיינען געווען אומזיסט. די שטאדט האט זיך זעהר געניטיגט אין וואסער. די אידישע קריגער, אויסגעמאטערטע פון דורשט, וועלכע האבען בעוואכט די פעסטונג, זיינען איינמאל פארטאג איינגעשלאפען. אן אריבערגעלאפענער אידישער קריגער האט עס מודיע געווען דעם שונא. זיינען די רוימער באלד צוגעקומען שטיל צו דער פעסטונג און האבען ארויפ־ געקלעטערט אויפ'ן וואנד — און איידער די וואך האט צייט גע־ האט צו קומען צו זיך, איז יודפת געווען געגומען (יוני, יאהר 67). די צוביזערטע רוימישע סאלדאטען האבען געמאכט א שרעקליכע שחיטה אין שטאדט. טויזענדער אידען זיינען אומגעקומען אין יודפת, פיעל פרויען און קינדער זיינען געגומען געווארען געפאנגען און זיינען פערקויפט געווארען אין קנעכטשאפט. דער קאמאנדיר יוסף אליין האט זיך עטליכע טעג בעהאלטען אין א הייל מיט פער־ציג חברים. וועו זייער בעהעלטעניש איז ענטדעקט געווארען, ה־ בען יוספ'ס חברים בעשלאסען בעסער צו דערשטעבען איינער דעם אנדערען, איידער זיך אונטערצוגעבען צו די רוימער. אבער יוסף איז ארויס פון דער הייל און איז ערשינען פאר וועספאסיאנוס'ן און איהם אויסגעדריקט אונטערטעניגקייט. וועספאסיאנוס האט לכתחילה געהייסען האלטען יוספ'ן אונטער וואך, אבער נאכדעם האט ער איהם אנגעהויבען בעהאנדלען גוט און האט איהם געלאזט אין זיין סוויטע. די נאכריכט אז יודפת איז געפאלען, האט ארויס־ גערופען גרויס טרויער אין ירושלים. דערווייסענדיג זיך אז יוסף האט זיך אונטערגעגעבען צו די רוימער, האט איהם דאס פאלק פערשאלטען אלס פערראטער צום פאטערלאנד.

נאכדעם ווי יודפת איז געפאלען, האט וועספאסיאנוס בעזיעגט דעם גאנצען גליל. איידער ער האט זיך געלאזט געהן אויף ירושלים, האט ער געלאזט זיינע אויסגעמאטערטע סאלדאטען זיך אויסרוהען און האט זיי פונאנדערגעשטעלט אויף ווינטערדיגע קוואַרטירען, נעבען קיסריה־בייים־ים.

§41. **די בעלאגערונג פון ירושלים.** די אידען וואס האב־ בען זיך גראטעוועט פון דער שחיטה אין גליל, און די זעלאטען פון אנדערע טיילען פון לאנד, האבען זיך צונויפגעקליבען אין

ירושלים. די הויפטשטאדט איז פערוואנדעלט געוואָרען אין א קריעגס־לאגער. אהער האבען זיך פערזאמעלט די מוטינסטע פער־טיידיגער פון פאטערלאנד. ירושלים איז אין יענער צייט געווען א גרויסע, שעהנע און גוט בעפעסטיגטע שטאדט. פון דרויי זייטען איז זי געווען בעשיצט מיט הויכע פעלזען, וואס זייערע זייטען זיינען געווען כמעט גלייך ווי א וואנד, און דערצו מיט א קינסטליכען וואל. איהר אייניגיגע אפענע זייט איז געווען בעפעסטיגט מיט א דרייעדיגער שטיינערנער וואנד, מיט 4 סך טהורמס. דער בארג מוריה, אויף וועלכען עס איז געשטאנען דער בית־המקדש, איז געווען אן אונצוטרעטליכע פעסטונג. ביי אזעלכע אומשטענדען וואלט די שטאדט זיך געקענט לאנג וועהרען נעגען דעם שונא, וועז עס וואל־טען אין איהר ניט פאַרנעקומען קיין מחלוקות צווישען די פערשיי־דענע פארטייען. די קריעגערישע זעלאטען האבען נעדענקט, אז כדי צו געווינען די מלחמה איז נויטיג צו בעזייטיגען פון דער פיהּ־רערשאפט אלע ליעבהאבער פון שלום, וועלכע האלטען דעם קאמפף מיט רוים פאר גענעהרליך. אזעלכע פריעדענס־ליעבהאבער זיינען נעווען א סך, סיי אין דעם סנהדרין, סיי צווישען די ירושלימ'ער בירגער. צווישען זיי און די זעלאטען האט זיך צופלאקערט א קריעג

כדי צו אריינעהמען די שטאדט אין זייערע הענד, האבען די זעלאטען פערכאפט דעם בעפעסטיגטען בית־המקדש און האבען זיך דארט פארוצעצט. די פריעדענס־ליעבהאבער פון דער פארטיי פון דעם כהן־גדול חנניה האבען ארומגערינגעלט דעם הויף פון בית־המקדש און האבען בעלאגערט די זעלאטען. דעמאלט האבען די אנהענגער פון די זעלאטען אריינגעלאזט ביינאכט אין שטאדט אריין א מחנה אדומים און מיט זייער הילף זיינען זיי בעפאלען דעם סנהדרין. די בעסטע מיטגליעדער פון סנהדרין זיינען ג'הרג'עט געוואָרען, צווישען זיי אויך דער שטאדט־בעאמטער יוסף בן־גוריון און דער כהן־גדול חנניה, אויך א סך פון דער פריעדענס־פארטיי זיינען הינגעריכטעט געוואָרען. די זעלאטען האבען פערבאטען די אייניוואוינער, אונטער טויט שטראף, צו פערלאזען די שטאדט. נאר אז די זעלאטען האבען בעזיעגט די פריעדענס־פארטיי זיינען זיי אליין צופאלען געוואָרען אויף פארטייען, וועלכע זיינען בעשטאנען פון מעסינע און עקסטע. די מעסינע זעלאטען האבען אויסגעקליבען

פאר זייער פיהרער אליעזר בן־שמעון ; די וועניגער שארפע צוויישען די גלילישע זעלאטען האבען זיך געפונען אונטער דער פיהרערשאפט פון יוחנן פון גוש־חלב ; אבער די סאמע עקסטע פאטריאטען זיינען געשטאנען אונטער דער פיהרערשאפט פון דעם אונערשראקענעם העלד שמעון בן גיורא. אנשטאט וואס דיזע אלע פארטייען זאלען זיך פאראייניגען צו א קאמפף מיט דעם אלגעמיינעם שונא, האבען זיי געפיהרט א פערביטערטען קאמפף איינע מיט די אנדערע. אין דער צייט פון דיזע צוזאמענשטויסען זיינען פערניכטעט געווארען די ריעזיגע אוצרות תבואה, וואס די ירושלימער גבירים האבען אנגעגריים און וואס וואלט געקענט צו שפייזען די איינוואוינער א לאנגע צייט. אויף אזא אופן האבען די פערטיידיגער פון פאטערלאנד, מיט זייערע מחלוקות, בלויז פארשנעלערט זיין אונטערגאנג.

דערווייל זיינען אין רוים פארגעקומען וויכטיגע ענדערונגען. דער בלוטדורשטיגער אימפעראטאר נירון איז געשטארבען און אין רוים האט זיך אנגעפאנגען א קאמפף פאר'ן טראהן צוויישען די פיהרער פון דער ארמיי. נאך צווויי יאהר פון מהומות איז אלס אימפעראטאר פון רוים אויסגעקליבען געווארען דער קריעגספיהרער וועספאסיאנוס, וועלכער האט זיך דעמאלט געגרייט צו בעלאגערען ירושלים. וועספאסיאנוס איז אוועק קיין רוים און פאר'ן קאמאנדיר איבער דעם חיל, וואס איז געווען אין יהודה, האט ער געמאכט זיין זוהן טיטוס. אין פסח פון יאהר 70 האט טיטוס א רוק געטהאן זיין חיל אויף ירושלים. אין דעם שרעק פאר דער מעכטיגער ארמיי און פאר די מוראדיגע בעלאגערונגס־מאשינען, איז די שנאה צוויישען די פארטייען אין דער הויפטשטאדט איינגעשטילט געווארען, אבער וואהל עס איז שוין געווען צו שפעט. אלע פארטייען האבען זיך פאראייניגט צו פערטיידיגען די הייליגע שטאדט און דעם בית־המקדש. וועז טיטוס האט פארגעלאגט, אז די שטאדט זאל זיך אונטערגעבען מיט גוטען, האבען די איינוואוינער שארף ענטזאגט און די בעלאגערונג האט זיך אנגעפאנגען.

די אידישע סאלדאטען פלעגען מאכען אפטע אויספאלען פון שטאדט אויף דעם שונא'ס לאגער און פלעגען דארט אנמאכען א חורבן. איינמאל האבען זיי שיער ניט געפאנגען טיטוס'ן אליין, וועלכער האט זיך קוים גערעטעוועט. די דאזיגע אפטע אנפאלען

פון די אידישע העלדען האבען געשטערט די רוימער צו־צופיהדען צום שטאדט זייערע גרויסע בעלאגערונגם־מאשינען. נאר ענדליך, נאך שווערע פערלוסטען, איז די רוימער געלונגען ארומצורינגלען די שטאדט מיט הויכע וואלען און עווקשטעלען אויף זיי מאשינען צו ווארפען פיילען. פון די דאזיגע וואלען פלעגען זיי שיסען אין שטאדט אריין און פערשפרייטען טויט און פערווויסטונג צווישען דער בעפעלקערונג. אין דערזעלבער צייט זיינען צוגעקומען געווא־רען צו ירושלים גרויסע אייזערנע טאראנען, וועלכע האבען אנגע־הויבען צו שמעטערען די שטארקע וואנד ארום שטאדט. די בעלא־גערטע, אונטער דער פיהרערשאפט פון יוחנן פון גוש־חלב, פלעגען זיך וויעדער אלע מאל ארויסכאפען פון שטאדט, פלעגען צוברעכען די בעלאגערונגם־מאשינען, פערניכטען דעם שונא'ס קלייניע מחנות און בכלל זיך שלאגען מיט אונגעוועהנליכער העלדישקייט. אבער זיי האבען דאך ניט געקענט ביישטעהן די מיליטעריש טאקטיק און די שטארקערע מאכט פון די רוימער. אין מאי האט דער שונא ענומען די אויסערליכע וואנד פון שטאדט, און שפעטער, נאך א בלוטיגער שלאכט פון פינף טעג, איז געפאלען אויך די צווייטע אינווענדיגסטע וואנד.

אבער דאס שווערסטע איז נאך געקומען שפעטער. דער שונא האט נאך געדארפט נעהמען די שטארק בעפעסטיגטע העכערע שטאדט און דעם הר־הבית. אנטקעגען די דאזיגע צוויי פונקטען האט טיטום געהייסען אויפשיטען פיער וואלען און ארויפשטעלען אויף זיי שטורם־בעק. פיער לעגיאנען האבען נעארבייט אהן אויפ־הער אויף די דאזיגע פאזיציעס. נאר די בעלאגערטע זיינען אויך ניט געזעסען מיט צונויפגעלעגטע הענד. די פערטיידיגונג פון דער אויבערשטער שטאדט האט געפיהרט שמעון בר־גיורא, און דעם הר־הבית האט פערטיידיגט יוחנן פון גוש־חלב. זיי האבען ביידע געשאסען אויף די רוימער פון זייערע שליידער־מאשינען און ge־שטערט די ארבייט פון אנשיטען די וואלען. טיטום האט נאכאמאל געפרובט צו איבערריידען די אידישע העלדען זיי זאלען זיך אונ־טערגעבען און האט געשיקט צו זיי יוסיפוס פלאוויום'ן, דעם געיוע־זענעם גלי'ישען קאמאנדיר. יוסף האט זיך געשטעלט אויף א הויכען וואל געגען דער פעסטונג און האט פון דארט געהאלטען א

ערע צו די בעלאגערטע און האָט זיי איינגערעדט זיך אונטערצו־
געבען צו טיטוס'ן און דערמיט כאָטש רעטען דעם בית־המקדש פון
חרב ווערען. אָבער די אידען האָבען ניט געפאָלגט יוסף'ן, ווען
זיי האָבען געהאַלטען פאר א פערראטער; זיי האָבען זיך ווייטער
געשלאָגען מיט'ן פעסטען בעשלום צו זיעגען אָדער שטאַרבען.

§42. חורבן ירושלים (אין יאָהר 70). דערווייל איז דער
הונגער אין ירושלים געוואָרען אלץ שרעקליכער. די אָנגעגרייטע
תבואה איז שוין לאַנג אויסגענאַנגען. די רייכע פלעגען אָבגעבען
זייערע אוצרות, די אָרימע — זייער לעצטען פאַרמעגען פאר א שטי־
קעל ברויט. אין זכרון פון פאלק זיינען געבליבען שוידערליכע
מעשות פון דיזער צייט. מרתא, די רייכע אלמנה פון דעם כהן־
גדול יהושע בן־גמליאל, וואָס אמאל ווען זי פלעגט געהן אין בית־
המקדש פלענט מען איהר וועג אויסשפרייטען מיט פּרעכטיגע טע־
פּיכען, האָט נעמוזט שטילען איהר הונגער מיט ארויסגעוואָרפענע
שטיקלעך, וואָס זי פלעגט אויפקליבען אין גאַס; אן אנדער רייכע
פרוי איז דורך דעם הונגער געבראַכט געוואָרען דערצו, אז זי האָט
געקוילעט און אויפגענעסען איהר אייגען קינד. די גאַסען זיינען
געווען בעדעקט מיט טויטע קערפערס, אָדער מיט פער'חלש'טע
מענשען. עס איז קיין צייט ניט געווען צו בעגראָבען די טויטע. די
טויטע קערפער, וואָס האָבען זיך געוואלגערט אומעטום, האָבען פאר־
פּעסט די לופט. הונגער, מגפה און דעם שונא'ס פיילען האָבען
אלע צוזאמען געמאַכט א חורבן אין די רייהען פון די פערטיידינער,
אָבער די איבערגעבליבענע האָבען נאָך אלץ ניט פערלאָרען זייער
מוט. די דאָזיגע העלדישקייט און עקשנות פון די אידען
איבערראַשט אפילו די העלדישע רוימער.

ענדליך האָט דער שונא געוועגדט זיינע בעלאַגערונגס־מאַשינען
נעגען די פעסטונגען פון בית־המקדש. ווען די רוימער האָבען אייר־
גענומען דעם הויפּט טהורם אַנטאָניא, האָבען זיי פלוצלינג דער־
זעהן פאר זיך גראָבע וועגד, וואָס האָבען ארומגערינגעלט דעם הויף
פון בית־המקדש. אזוי ווי דורכצוברעכען דיזע וועגד איז געווען
אונמעגליך, האָט טיטוס ארויסגענעבען א בעפעהל אונטערצוצינדען
די אויסערליכע טויערען, פון וועלכע עם האָט זיך געצויגען א רייהע
זייליען ביז'ן סאָמע בית־המקדש. די שלאַכט האָט זיך צוברענט

אין דעם ברייטען הויף פון בית־המקדש; די אידישע קריעגער האָ־בען זיך געשלאָגען ווי די לייבען, און יעדער טריט אויפ'ן וועג צום בית־המקדש האָט געקאָסט דעם שונא טייכען בלוט. פלוצלינג האָט אַ רוימישער סאָלדאַט געכאַפּט אַ ברענענדיגען שייט האָלץ און האָט עס אַריינגעוואָרפען אינוועניג אין בית־המקדש, דורכ'ן פענסטער. די הילצערנע טיילען אין די חדרים פון בית־המקדש האָבען זיך באַלד אָנגעצונדען און אין גיכען איז דער גאַנצער בית־המקדש איינגעווי־קעלט געוואָרען אין פלאַמען. טיטוס, וועלכער האָט זיך באַלד אַ יאָג געטהאָן אַהין, האָט הויך געשריען צו די סאָלדאַטען זיי זאָלען איינלעשען די שרפה און ראַטעווען דעם פּראַכטפולען בנין; נאָר צוליעב דעם בעטויבענדען קראַכען פון די פאַלענדע געביידעס, די פערצווייפעלטע געשרייען פון די בעלאַגערטע און צוליעב דעם קלאַנג פון די געוועהר איז אונמעגליך געווען צו הערען דעם קול פון דעם הויפּט־קאָמאַנדיר. די צעווילדעטע רוימער האָבען זיך אַ וואָרף געטהאָן אין די חדרים וואָס האָבען נאָך ניט געברענט, כדי צו רויבען די אוצרות וואָס האָבען זיך דאָרט געפונען, אָבער זיי האָבען גע־קענט אַריינדרינגען אַהין בלויז איבער די קערפּער פון די אידישע קריעגער, וואָס האָבען געפיהרט מיט זיי אַ פערצווייפעלטען קאַמפּף אינמיטען דער שרפה. דאָ האָבען די געפיהלען זיך שוין פאַנאַנ־דערגעשפּיעלט און די זיעגער האָבען פרייגעלאָזט זייער צאָרן. אַלטע לייט, פרויען און קינדער האָט מען אָהן רחמנות גע'הרג'עט; אַ סך אידען האָבען געפונען זייער טויט אין פייער, אין וועלכען זיי האָ־בען זיך אַליין אַריינגעוואָרפען. דער בית־המקדש, דער שטאָלץ פון יהודה, איז פערוואַנדעלט געוואָרען אין אַ הורבע אַש; ער איז חרב געוואָרען אין דיזעלבע טעג (ניינטען און צעהנטען אָב), אין וועלכע עס איז אַמאָל חרב געוואָרען דער ערשטער בית־המקדש דורך נבוכדנאצר'ן. פון די כלים פון בית־המקדש זיינען גאַנץ גע־בליבען בלויז די מנורה, דער הייליגער טיש (שולחן הפנים) און אַ ספר־תורה. טיטוס האָט זיי געהייסען צונעהמען און היטען אַלס אַנדענק פון דעם זיעג.

דערמיט האָט זיך נאָך ניט געענדיגט די עראָבערונג פון ירושלים. אין איין קוואַרטאַל פון שטאָדט, וועלכע האָט זיך אָנגערופען די „אויבערשטע שטאָדט", האָבען זיך פאַרשפּאַרט

די העלדען יוחנן פון גוש־חלב און שמעון בן־גיורא מיט דעם רעשט פון זייערע מחנות. זיי האָבען ערקלערט, אז זיי וועלען נאָר דעמאָלט אונטערגעבען דיזען טייל פון שטאָדט צו טיטוס'ן וועז מען וועט זיי ערלויבען אַרויסצוגעהן פון דאָרטען פריי מיט די געוועהר אין די הענד. טיטוס האָט דערויף ניט מסכים געוועז און די מלחמה האָט זיך בעגייט. די אויבערשטע שטאָדט איז געגומען געוואָרען פון די רוימער און איז חרב געוואָרען. די פיהרער יוחנן און שמעון, וועלכע האָבען זיך בעהאַלטען אונטער דער ערד זיינען פון דאָרט אַרויס אויסגעמאַטערטע פון הונגער, און זיינען אַריינגעפאַלען אין די הענד פון די רוימער. מען האָט זיי אוועקגעפיהרט קיין רוים געשמיידט אין קייטען.

§43. דער אונטערגאַנג פון יהודה. מיט'ן חורבן פון ירושלים איז אינגאַנצען געפאַלען די אידישע מלוכה. דער דאָזיגער זעלטענער קאמפף אין דער געשיכטע, דער קאמפף פון א קליינער מלוכה מיט דער גרעסטער אימפעריע פון דער וועלט — האָט פערשלונגען אונגעהייער פיעל קרבנות: אַרום א מיליאָן אידען זיינען אומגעקומען אין דער מלחמה מיט די רוימער (70—66) און אַרום הונדערט טויזענד זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען געפאַנגען. פון די דאָזיגע געפאַנגענע זיינען אייניגע געטויט געוואָרען, אַנדערע זיינען פערשיקט געוואָרען אויף שווערע אַרבייט אַדער זיינען פערקויפט געוואָרען אין קנעכטשאפט אויף די מערק פון אַזיען און אפריקא. די גענזינטערע און שהנערע פון זיי האָט מען איבערגעלאָזט צו ראַנגלען זיך מיט די ווילדע חיות אין די רוימישע צירקען און אויך צו בעגלייטען טיטוס'ן ביי זיין פייערליכען אַריינפאָהר אין רוים. וועז טיטוס האָט געפייערט די גרויסטע פון זיין פאָטער און פון זיין ברודער, האָט ער געמאַכט מיליטערישע שפיעלען און גלאַדיאַטאָרישע געשלעגען, ביי וועלכע מען האָט א סך געפאַנגענע אידען געוואָרפען צו די ווילדע חיות, צוריסען צו ווערען, כדי צו אונטערהאַלטען דעם עולם. נאָכדעם האָט טיטוס זיך אומגעקערט קיין רוים מיט פיעל רויב און א מאַסע אידישע געפאַנגענע. דאָ האָט דער אימפעראַטאָר וועספאַסיאנוס געמאַכט א פייערליכע פראָצעסיע איבער'ן שטאָדט לכבוד דעם זיעג איבער יהודה. פאָראויס פון דעם אימפעראַטאָר און זיי־

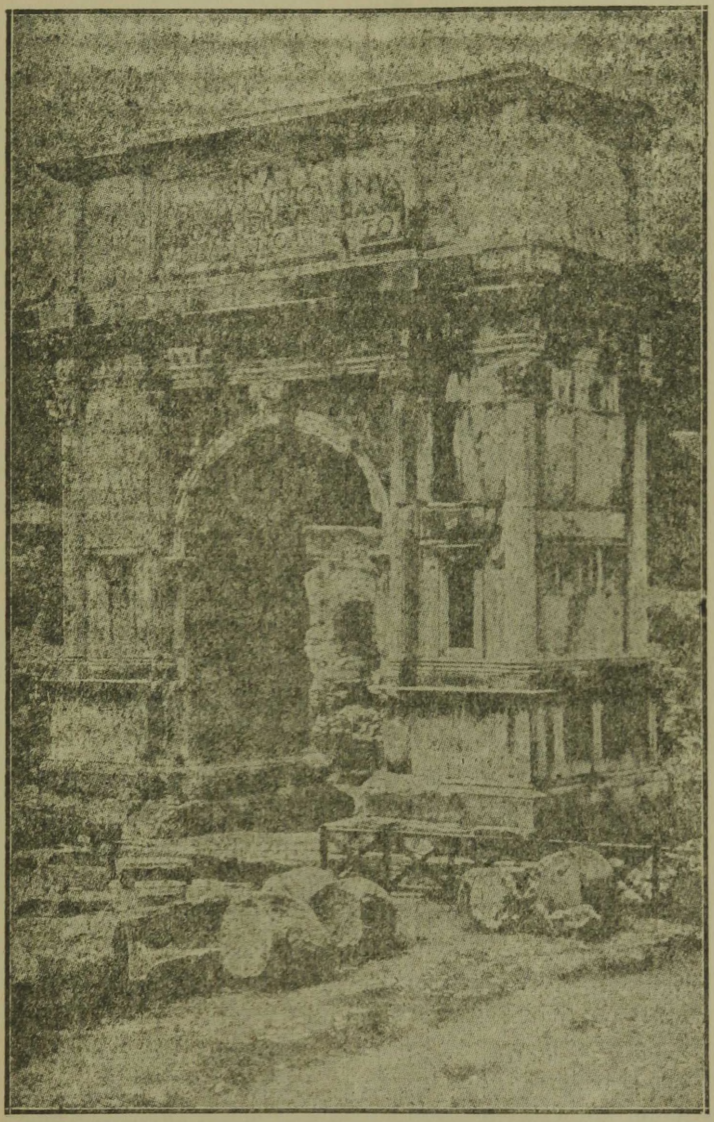

טיטום'עס טויער אין רוים אין אַנדענק פון זיין זיעג איבער ירושלים.

נע צוויי זיהן, טיטוס און דאמיציאנוס, זיינען געגאנגען אין קיי־
טען די געפאנגענע אידען ; דאָ האָט מען אויך געפיהרט די היי־
ליגע כלים, וועלכע זיינען צוגענומען געוואָרען פון בית־המקדש.
וועז די פראָצעסיע איז צוגעקומען צום טעמפעל פון יופיטער, האָט
מען פון צווישען די אידישע געפאנגענע ארויסגעפיהרט דעם קא־
מאנדיר שמעון בן־גיורא, מען האָט ארויפגעוואָרפען אויף איהם
א שטריק און איהם אריינגעשלעפט אין געפענגנים, נעבען דעם
פארום, און דאָרטען האָט מען הינגעריכט דעם אידישען העלד.
דער עולם אין דרויסען האָט מיט פרייד־געשרייען אויפגענומען די
נאכריכט פון זיין טויט. דער אנדערער פיהרער יוחנן פון גוש־
חלב איז פעראורטיילט געוואָרען אויף לעבענסלענגליכע געפענג־
נים. אין אנדענק פון דעם זיעג, האָבען די רוימער אויסגענאָסען
בעזונדערע מטבעות מיט דעם בילד פון א פרוי, געשמיעדט אין
קייטען און אונטערגעשריבען : „יודעא קאפטא, יודעא דעוויקטא"
די געפאנגענע יהודה, די בעזיעגטע יהודה.

נאָכ'ן חורבן פון ירושלים זיינען אין יהודה געבליבען דרי־
פעסטונגען. די שטארקסטע פון זיי, מסדה, (נעבען טויטען ים)
האָבען די רוימער גענומען אין דריי יאָהר ארום נאָך טיטוס'ס
אויפקומען (73). די העלדישע פערטיידיגער פון מסדה האָבען
זיך געשלאָגען ביז'ן לעצטען טראָפען בלוט פאר דיזער לעצטער
שטיצע פון פאָטערלאנד. אלע אידישע קריעגער וואָס האָבען
זיך נעפונגען אין פעסטונג (ארום טויזענד), האָבען, בעגייסטערט
פון א רעדע פון זייער פיהרער אליעזר בן־יאיר, דערשטאָכען
מיט שוועדרען זיערע וויבער און קינדער, און דערנאָך זיך
אליין, כדי ניט אריינצופאלען אויף שפאָט אין די הענד פון דעם
שונא. וועז די רוימער זיינען אריין אין מערה, האָבען זיי
געפונען לעבעדיג נאָר צוויי פרויען מיט פינף קינדער.

דאָס נאָנצע לאנד יהודה איז ערקלערט געוואָרען פאר'ן אייי־
גענטום פון די רוימישע קיסרים. שטיקער לאנד זיינען טיילוויז
צוטיילט געוואָרען צו רוימישע סאלדאטען וואָס האָבען זיך דאָרט
בעזעצט, און טיילוויז זיינען זיי פערקויפט געוואָרען צו אנדערע
נעצענדיענער, בלויז א קליינע פראָווינץ איז אבגעטיילט געוואָרען
פאר די געבליבענע אידען צום וואוינען. דעם שטייער פון א האל־

בען שקל, וואס פריהער האָט יעדער איד געצאָהלט פאר'ן בית־המקדש, האָט מען איצט בעפעהלען אויפצומאַנען פאר'ן טעמפּעל פון יופּיטער אין רוים.

די איבערגעבליבענע פון דער זעלאָטישער פּאַרטיי, וועלכע זיינען אַנטלאָפען פון יהודה, האָבען געפונען רוה אין מצרים, זייענדיג דורכגעדרונגען מיט א האַס צו רוים האָבען דיזע „לעצטע קנאים" אויפגעמונטערט די עניפּטישע אירען צו אַן אויפשטאַנד געגען די רוימער אָבער די דאָזיגע אונטערנעהמונג האָט זיך ניט איינגעגעבען. וועספּאַסיאַנוס האָט דעם אויפשטאַנד שנעל דערשטיקט. בדי צוצונעהמען ביי די אידען זייער לעצטעם הילפסגטום, האָט ער בעפעהלען צו פערניכטען דעם בית המקדש, וואס זיי האָבען געהאט אין מצרים (73).

אַגריפּאַס דער צווייטער, דער זוהן פון דעם לעצטען קעניג פון יהודה, האָט אויפגעהויט זיין קלייניע סירישע קעניגרייך, און האָט געלעבט אמאל אין רוים און אמאל אין זיין מלוכה. וועספּאַסיאנוס האָט איהם רייך בעלוינט פאר זיין געטריישאפט צו רוים און פאר זיין הילף צו בעזיגען גליל. אַגריפּאַס'עס שוועסטער בערעניקא האָט געלעבט ביי טיטוס'ן אין פאלאַץ אין רוים. טיטוס האָט מיט איהר ניט חתונה געהאט, ווייל ער האָט מורא געהאט, אז די רוימער וועלען זיין אונצופריעדען אויב ער וועט זיך משדך זיין מיט א אידישער פרוי; בערעניקא האָט זיך אַן ענטוישטע אומגעקערט קיין פאלעסטינא.

יוסיפוס פלאַוויוס האָט געלעבט ביים רוימישען הויף ביז זיינע לעצטע טעג. ער איז געווען אַן אונפעהיגער קריעגספיהרער, אָבער ער איז בעריהמט געוואָרען אלס היסטאָריקער פון זיין פאלק. דעם נאָמען פלאַוויוס האָט ער געקראָגען פון וועספּאַסיאַנוס'עם פאמיליען־נאמען — פלאַוויוס, אלס אויסדרוק פון קעניגליכען דאנק. וועספּאַסיאַנוס האָט געשענקט יוספ'ן גרויסע שטרעקען לאַנד אין יהודה, און האָט איהם אָבגעטראָטען צום וואוינען איינע פון זיינע הייזער אין רוים. דאָ האָט יוסף אָבגעלעבט ארום צוואַנציג יאָהר, און האָט געשריבען זיינע בעריהמטע ווערק — די געשיכטע פון אידישען פאלק. ער האָט דערצעהלט אויספיהרליך וועגען יענע מלחמות, אין וועלכער

ער אליין האָט אנטייל גענומען און האָט זיי אליין צוגעזעהן. זיין געשיכטע „די אידישע מלחמות", איז לכתחילה געשריבען געווארען אין העברעאיש, אבער צו אונז איז זי דערנאָנגען בלויז אין איהר גריכישער איבערזעצונג. דערנאָך האָט יוסיפוס פלאַוויוס אָנגעשריבען אויך גריכיש א ווערק פון צוואַנציג ביכער אונטערן נאָמען „אידישע אלטערטימער", וועלכע ענטהאלט די געשיכטע פון אידישען פאָלק פון די אוראלטע צייטען ביז די לעצטע רוימיש־אידישע מלחמות. די היסטאָרישע ווערק פון

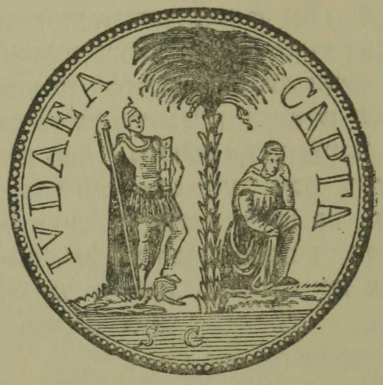

די רוימישע מטבע אין אָנדענק פון אונטערגאַנג פון יהודה.

יוסיפוס פלאַוויוס צייכנען זיך אויס מיט אן אויסערגעווענליכער שהנקייט פון סטיל און מיט אן אנציהענדער ערצעהלונגס־פאָרמע. אבער דער פערפאַסער איז אפטמאל פאר־טיאיש ווען ער ערקלערט די פאַסירונגען פון זיין צייט. ער שטעלט פאר, צום ביישפיעל, אלע זעלאָטען פאר שלעכטע מענשען, און גיט אפט די רוימער גערעכט פאר זייער אויפפיהרונג. צו אונז זיינען אויך דערגאַנגען א רייהע ווערק אין גרי־

כיש, וועלכע זיינען געשריבען געוואָרען פון אידען אין יהודה אָדער מצרים, אין די לעצטע צוויי הונדערט יאָהר פון דער אי־דישער מלוכה, און וועלכע זיינען ענג פערבונדען מיט דער ביב־לישער ליטעראַטור. די דאָזיגע ווערק זיינען בעוואוסט אונטערן נאָמען אפאָקריפען, אָדער „בעהאַלטענע שריפטען".

די אפאָקריפען בעשטעהען פון: 1) ספר השמונאים, וואו עס ווערט דערצעהלט וועגען די מלחמות פאַר יהודה'ס בעפרייאונג פון סירישען יאָך; 2) משלי יהושע בן־סירא; 3) יהודית, וואו עס ווערט בעשריבען די העלדענטהאַט פון א אידישער פרוי יהודית, וועלכע האָט גע'הרג'עט דעם באבילאנישען קריעגספיה־רער האָלאָפערנעס און האָט דערמיט גערעטעט יהודה; 4-5) מאַראַלישע ערצעהלונגען טוביה און שושנה; 6) חכמת שלמה און אייניגע אנדערע ספרים. א טייל פון די דאָזיגע ווערק איז געשריבען געוואָרען לכתחילה אין העברעאיש, נאָר שפעטער זיינען די העברעאישע אָריגינאַלען פערלאָרען געגאַנגען און עס זיינען נעבליבען נאָר די גריכישע איבערזעצונגען פון זיי. אייי־ניגע אפאָקריפען זיינען מיט זייער גייסט זעהר נאָהנט צום תנ"ך (צום ביישפיעל, די ערשטע טיילען פון „חשמונאים" און „משלי בן־סירא"), נאָר די חכמים האָבען זיי ניט אַרייַנגענומען צווישען די הייליגע שריפטען, וויל זיי זיינען געשאַפען געווא־רען אין א שפעטערער צייט.

זיבעטער קאַפּיטעל.

פון חורבן ירושלים ביז דעם אויפשטאַנד פון בר־כוכבא

(70—138 יאָהר)

§44. יוחנן בן־זכאי. וועז די אידישע מלוכה האָט נאָך עקזיסטירט און האָט נאָך געקעמפּפט מיט רוים פאַר איהר זעלבסט־שטענדיגקייט, האָבען די וויטזיכטיגע גייסטיגע פיהרער פון פאָלק פאַראויסגעזעהן אז דאָס פאָטערלאַנד וועט שנעל אונטערגעהן. פונדעסטוועגען האָבען זיי ניט פערלאָרען דעם מוט אזן האָבען נע־

גלויבט, אז דאָס אידישע פאָלק וועט ניט אונטערגעהן אפילו ווען עס וועט פערלירן זיין מלוכה. די דאָזיגע מענשען האָבען פערשטאַנען, אז די אמת'ע קראפט פון א פאָלק בעשטעהט ניט אין רעגירונג אָדער אין מיליטערישער מאַכט, נאָר אין דעם גייסט, אין דער אינוועניגסטער אחדות, וועלכע קומט ווען דאָס פאָלק איז פּראַייניגט אין זיינע געפיהלען, אין זיין גלויבען און אין זיינע זיטען און מנהגים. דעריבער האָבען זיי געארבייט צו פערשטאַרקען אין די אידען דעם רעליגיעזען און נאציאָנאלען גייסט. דער וויכטיגסטער צוויישען זיי איז געווען דער תנא ר' יוחנן בן זכאי, איינער פון די חשוב'סטע מיטגליעדער פון סנהדרין, דער פיהרער פון בית־הלל. ר' יוחנן איז געווען דער פיהרער פון דער פריעדליכער פּארטיי און האָט פּראָויסגעזעהען דעם אונטערגאַנג פון יהודה. ער האָט דעריבער בעשלאָסען צוצוגרייטען א פּלאַץ וואוהין צו רעטען די גייסטיגע פיהרער פון פאָלק ווען ירושלים וועט חרב ווערען. נישט לאַנג פאַר דער בעלאַגערונג פון ירושלים, ווען די סאָלדאטען האָבען פערשפּארט די טויערען פון דער הויפּטשטאָדט און קיינעם ניט ארויסגעלאָזט, האָט זיך ר' יוחנן מיט זיינע תלמידים ארויסגע'גנב'עט פון שטאָדט אויף א כיטרען אופן: די תלמידים האָבען אָנגעטהאָן דעם גרייז־גרויען יוחנן אין תכריכים, האָבען איהם אריינגעלעגט אין אן ארון און איהם ארויסגעפיהרט פון שטאָדט אזוי ווי א מת. ווען זיי זיינען שוין געווען הינטער'ן שטאָדט איז יוחנן אויפגעשטאַנען און איז געקומען צום רוימישען קריעגספיהרער וועספּאַסיאַנוס און האָט איהם געזאָגט: „ערלויב מיר זיך בעזעצען מיט מיינע תלמידים אין דער שטאָדט יבנה און גרינדען דאָרט א ישיבה" (יבנה איז ניט וויים פון יפו). וועספּאַסיאַנוס האָט פרייגדליך אויפגענומען דעם אידישען תנא, וועלכער איז געשטאַנען פאַר שלום מיט די רוימער, און האָט דערפילט זיין בקשה.

אין גיכען נאָכדעם ווי יוחנן האָט זיך בעזעצט אין יבנה, איז אָנגעקומען אהין די שרעקליכע ידיעה אז ירושלים און דער בית־המקדש זיינען חרוב געווארען. לאַנג האָבען דער לעהרער און די תלמידים נעווויינט אויפ'ן גרויסען אומגליק, וואָס האָט געטראָפען זייער פאטערלאַנד. די תלמידים האָבען געדענקט, אז נאָכדעם ווי דער בית־המקדש איז חרוב געווארען און עס האָבען אויפגעהערט

די קרבנות, וועט די אידישע אמונה מוזען אונטערגעהן. אבער יוחנן האט זיי געטרייסט, דערמאנענדיג זיי די וועדטער פון די נביאים, אז דאס אמת'ע דיענען צו גאט בעשטעהט ניט אין ברענגען קרבנות, נאר אין עהרליכקייט און גוטע מעשים. „פאר גאט — האט ער געזאגט אין די וועדטער פון תנ"ך — זיינען ליעב גוטע מעשים, און נישט קיין קרבנות. אזוי ווי פריהער האט פאראייניגט אלע אידען דער בית־המקדש, אזוי דארף זיי איצט פאראייניגען די אמונה און איהרע מצוות". צו לערנען תורה האט יוחנן בן זכאי געגרינדעט די ישיבה אין יבנה, און אויף אכטונג צו געבען אז אלע דינים זאלען אבגעהיט ווערען האט ער אין דערזעלבער שטאדט געגרינדעט א בית־דין, וואס איז געווען א נייער סנהדרין, אויף דעם אָרט פון דעם אונטערגעגאנגענעם סנהדרין אין ירושלים. אונטער דער פיהרערשאפט פון ר' יוחנן, האט דער יבנה'ר סנהדרין געמוען ברענגען אין אָרדנונג די גייסטיגע ענינים פון די אידען. עס איז איינגעפיהרט געווארען א נייער מין גאטעסדיענסט, אהן קרבנות, נאר אייניגע צערעמאניעס פון בית־המקדש זיינען אויפגעהיט געווארען אלס אנדענק פון דער פערגאנגענהייט (צום ביישפיעל דאס דוכענען, ד. ה. די צערעמאניע ביים ענדע פון דאוונען ווען די כהנים בענשען דאס פאלק, דאס שופר בלאזען, און א לולב און אתרוג אום סכות א. א. וו.)

ניט לאנג אבער האט ר' יוחנן בן־זכאי געפיהרט די גייסטיגע ענינים פון די אידען. ער איז שוין געווען זעהר אלט און איז געשטארבען אין עטליכע יאהר נאך חורבן ירושלים (80). פאר'ן טויט האט ער געבענשט זיינע תלמידים און זאט זיי געזאגט: זאל די מורא פאר גאט (גייסטיגע דיסציפלין) זיין אויף אייך אזוי שטארק ווי די מורא פאר מענשען (מלוכה־דיסציפלין).

§45. רבי גמליאל דער צווייטער. נאך ר' יוחנן בן־זכאי'ס טויט איז דער עלטסטער פון דעם סנהדרין אין יבנה געוואָרען גמליאל דער צווייטער, דער זוהן פון שמעון דעם צוויי־טען, דער לעצטער נשיא פון דעם סנהדרין אין ירושלים. שמעון איז אומגעקומען אין דער צייט פון דער בעלאגערונג פון ירושלים און יוחנן בן זכאי האט געמוען זיין יונגען זוהן צו זיך צו ער־ציהען. יוחנן האט געהאדעוועט און געלעהרנט דעם אינגעל אין יבנה און האט איהם געגרייט צו זיין זיין נאכפאלגער. נאכ'ן טויט

פון זיין ערציהער און לעהרער, איז גמליאל געווארען דער ראש פון סנהדרין. ביז דעמאלט איז דיזער אמט איבערגעגאנגען בירושה אין הלל'ס פאמיליע. די רוימישע הערשער האבען בעשטעטיגט גמליאל'ן אין זיין אמט און האבען איהם געגעבען דעם טיטעל נשיא, אדער פאטריארך, ד. ה. דער עלטסטער פון די אידען אין פאלעסטינא. דער יונגער גמליאל האט זיך אויסגעצייכענט ניט נאר אלס גוטער לעהרער נאר אויך אלס פעהיגער פיהרער. אויסער זיין טיעפען וויסען אין דער תורה האט ער גוט געקענט די רוימישע און גריכישע שפראכען, וועלכע זיינען געווען נוטיג אין זיינע בעציהונגען מיט די קעניגליכע פראקוראטארען און אנדערע בעאמטע.

אין יענער צייט איז אימפעראטאר אין רוים, נאך טיטום'ן, געווען זיין ברודער דאמיציאן (96—81). דאמיציאן, וועלכער איז געווען א גרויזאמער מענש און די רוימער אליין האבען איהם געהאסט, האט זיך געהאלטען צו די אידען זעהר פיינדליך. אין זיין צייט האבען די רוימישע בעאמטע אין יהודה שטארק געדריקט די איינוואוינער און ארויפגעלעגט אויף זיי א שווערע לאסט פון שטייערען. די אידישע אמונה איז דעמאלט אויך געווען אין סכנה, ווארום צווישען די אידען האבען זיך בעוויזען סעקטען, וועלכע האבען אנגענומען די נייע קריסטליכע לעהרע. כדי צו פערפעסטיגען די אינוועניגסטע אייניגקייט פון פאלק, האט רבי גמליאל בעשלאסען צו פערגרעסערען די מאכט פון סנהדרין צו מאכען דינים. האם איז געווען זעהר שווער. פון יוחנן בן זכאי'ס ישיבה זיינען ארויסגעקומען גרויסע תנאים, ווי צום ביישפיעל יהושע בן־חנניה און אליעזר בן־הורקנוס, וועלכע האבען געגרינדעט אין פערשיידענע ערטער זייערע אייגענע ישיבות. יעדע ישיבה האט אויסגעטייטשט די דינים און די טראדיציעס פון יודענטום אויף איהר אייגענעם שטייגער; עס האבען זיך אנגעהויבען אויף ס'ניי די אלטע מחלוקות צווישען בית־הלל און בית־שמאי. כדי צו מאכען א סוף צו די מחלוקות פון די געזעץ־לעהרער, האט גמליאל הנשיא ערקלערט, אז דער סנהדרין דארף יעדען מאל בעשלוסען מיט א מעהרהייט פון שטימען, וועלכע אויסטייטשונג פון א דין איז די ריכטיגע. יענע תנאים, וועלכע האבען זיך ניט געוואלט אונטער־

וואַרפען צו די בעשלוסען פון דער מעהרהייט אין סנהדרין פלעגט רבי גמליאל אינגאַנצען ניט אַרייננלאָזען אין דער ישיבה. אזא מין שטראָף האָט געקראָגען אפילו אליעזר בן־הורקנוס, וועלכער איז געווען זעהר געשעצט ביים פאָלק.

דיזע שטרענגקייט האָט אַרויסגערופען אונצופרידענקייט געגען רבי גמליאל. צוויישען די תנאים האָט זיך געגרינדעט א פיינדליכע פּאַרטיי געגען דעם נשיא, וועלכע האָט זיך ענטזאַגט איהם צו פאָלגען, און האָט אויסגעקליבען אויף זיין אָרט אן אַנדער נשיא פון סנהדרין, דעם יונגען תנא אליעזר בן־עזריה. רבי גמליאל האָט זיך אָבער טענות אונטערגעגעבען און איז פערבליבען זיצען אין סנהדרין אלס געווענליכער מיטגליעד. דעמאָלט האָבען אלע פערשטאַנען, אז רבי גמליאל איז זיך בעגאַנגען אזוי שטרענג ניט פון גאוה, נאָר וויל ער האָט באמת געוואָלט מאַכען א סוף צו די געפערליכע רעליגיעזע מחלוקות. איז גמליאל צוריק ערוועהלט געוואָרען פאָרזיצענדער פון סנהדרין, און אליעזר בן־עזריה איז געבליבען אלס זיין העלפער. רבי גמליאל האָט מסדר געווען די אָרדנונג און דעם אינהאַלט פון די טענליכע תפלות: שחרית (מאָרגען־תפלה), מנחה (פאַרנאַכטיגע תפלה) און מעריב (ביינאַכטיגע תפלה). ער האָט אויך איינגעפיהרט די וויכטיגסטע תפלה פון טאָג, שמונה עשרה, וועלכע בעשטעהט פון אַכטצעהן ברכות. אין דיעזער תפלה איז יעדער איד מתפלל ניט נאָר פאַר זיין אייגענעם וואויל־זיין, נאָר אויך פאַר דער וויעדער־אויפלעבונג פון ירושלים און פון דער אידישער מלוכה. כדי די איבעראַל־צושפרייטע אידען זאָלען וויסען די ריכטיגע צייט פון די ימים־טובים, פלעגט דער יבנה'ר סנהדרין יעדען מאָל מודיע זיין וועגען דעם די פערוואַרפענע קהלות דורך בעזונדערע שלוחים. כדי אויסצומיידען טעות'ן, פלעגען די אידישע קהלות אין חוץ לאַרץ פייערען פּסח, שבועות, סוכות און ראש־השנה מיט א טאָג מעהר ווי אין ארץ־ישראל. דערפון האָבען זיך געבוירען די „אנדערע טעג" פון די ימים־טובים.

אין יענע צייטען, וועז דאָס קריסטענטום האָט זיך געהאַלטען שטאַרק אין פערשפרייטען, זיינען אויך געווען פעלען, וואָס געצענדיענער פלעגען אָננעהמען די אידישע אמונה. אזעלכע זיינען געווען אייניגע נאָהנטע קרובים פון דעם קיסר דאָמיציאַן,

וועלכע האָבען אָבגעהיט די מהגים פון דער אידישער רעליגיאָן. דער גרויזאמער קעניג האָט דערפאר נאָך מעהר פערהאסט די אי־דען. איין געלעהרטער גריך פון קליין־אזיען, מיט'ן נאָמען עקילס, האָט זיך מגייר געווען און האָט זיך בעפריינדעט מיט רבי גמליאל הנשיא און מיט די אידישע תנאים. אונטער זייער השגחה האָט עקילס געמאכט א ווערטערליכע גריכישע איבערזעצונג פון תנ"ך, אנשטאָט דעם אלטען, צוקאליעטשעטען „תרוגם השבעים" (אי־בערזעצונג פון די זיבעציג). אָבער עקילס'עס איבערזעצונג איז צו אינז ניט דערנאָנגען, עס איז נאָר געבליבען אן ארָאמעאישע איבערזעצונג פון דער תורה וואָס איז געמאכט געוואָרען לויט זיין איבערזעצונג, מיט'ן נאָמען „תרגום אונקלוס" (די איבערזעצונג פון אונקלוס, ד. ה. עקילס).

§46. **מהומות אין דער ציים פון טראיאַנוס און חד־דריאן.** אין דריי יאָהר ארום נאָך דעם טויט פון דאמיציאן, איז קיסר פון רוים געוואָרען טראיאנוס (98). ער האָט געפיהרט לאנגע מלחמות מיט די פּארטיער, וועלכע האָבען געלעבט אין די אמאליגע לענדער פון בבל און פּערסיען. אין דיזע לענדער האָבען אויך גע־לעבט א סך אידען. אין די גרויסע שטעדט, ווי נהרדעא און ניזיב האָבען זיך געפונען רייכע אידישע קהילות. דערהערענדיג אז טראיאנוס'עס חיל קומט אן האָבען די אידען אין בבל זיך אנגע־הויבען שרעקען, אז די גרויזאמע רוימער וועלען ביי זיי צונעהמען זייער פרייהייט, אזוי ווי זיי האָבען זי צוגענומען ביי די אידען פון פאלעסטינא. דערביבער זיינען זיי ארויסגעטראָטען געגען דעם רוימישען חיל מיט געוועהר אין די הענד (115). טראיאנוס האָט דערשטיקט דעם אויפשטאנד, אָבער די מרידה איז אויסגעבראָכען אין אנדערע ערטער. די אויפרעגונג געגען רוים האָט זיך פער־שפרייט צווישען די אידען, וועלכע זיינען געווען צווייהט אין אלע רוימישע פראווינצען אין אזיען און אפריקע. די אידען האָבען איבעראל פערהאסט די רוימער, אלס די צושטערער פון ירושלים און דעם בית־המקדש. זיי האָבען געהאפט אז אין גיכען וועט קומען משיח, דאָס הייסט, דער אויסלייזער, וועלכער וועט צונויפ־זאמלען דאָס צווייהטע פאלק קיין ארץ־ישראל און וועט אויפשטע־לען דאָרט א נייע, פרייע און שטארקע אידישע מלוכה. אין קליין־

די פּראָצעסיע פון די אידישע געפאַנגענע טראָגענדיג די כלים פון בית־המקדש, אויף „טיטוס'עס טויער" אין רוים.

אזיען, אויפ'ן אינזעל ציפערן און אין מצרים, האבען זיך די אידען געמומען פאר די וואפען און פלעגען הרג'ענען זייערע היידנישע אונטערדריקער (116). האט טראיאנוס ארויסגעשיקט געגען די מורדים דעם קריענספיהרער טורבא, וועלכער האט אונטערדריקט דעם אויפשטאנד מיט דער גרעסטער אכזריות. די אידען פון אלעקסאנדריען האבען אויך געליטען; זייער פראכטפולע, גרויסע שוהל, וועלכע איז געווען בעריהמט נאך פון די צייטען פון די תלמי'ס, איז צושטערט געוואָרען ביז'ן גרונד. אין ארץ־ישראל האבען זיך אויך בעוויזען סמנים פון פאלקס־אונרוהען, און טראיאנוס האט געשיקט אהין אלס פראקוראטאר דעם גרויזאמען קריענספיהרער קוויעטוס, און האט איהם איבערגעגעבען צו האלטען די אידען אין צאם. אין ניכען נאכדעם איז טראיאנוס געשטאָרבען און אויפ'ן רוימישען טראהן איז אַרויף דער קיסר האדריאן (117).

האדריאן האט מורא געהאט פאר'ן אידישען אויפשטאנד אין דעם מאמענט ווען אין נאנצען מזרח זיינען געווען מהומות און ער האט פון אנפאנג זיך אַרויסגעוויזען דוקא פריערליך. ער האט צוריקגערופען פון ארץ־ישראל דעם גרויזאמען קוויעטוס און ער האט אפילו צוגעזאגט אויפצושטעלען צוריק דאס חרב'ע ירושלים און דעם בית־המקדש. די אידען האבען געגלויבט די הבטחות און האבען זיך בערוהיגט. זיי האבען ניט פערשטאנען האדריאנ'ס אמת'ע כונה. האדריאן האט געוואלט אבבויען ירושלים ניט פון זייערטוועגען, נאר פאר די געצענדיענער. זיי האבען באלד פערשטאנען זייער טעות. דער קיסר האט זיך ניט געאיילט צו דערפילען זיין צוזאג. די לעגענדע דערצעהלט, אז ער האט פארגענ שלאגען די אידען אויפצובויען זייער בית־המקדש ניט אין ירושלים, נאר אין אן אנדער אָרט. אבגענארט אין זיינע ערוואַרטונגען, האט דאס פאלק וויעדער אנגעהויבען ווערען אונרוהיג. א גרויסע מאסע בעוואפענטע אידען האבען זיך צונויפגעקליבען אין בית־רמון און האבען זיך געמומען גרייטען צו אן אנפאל אויף די רוימער.

דער אויפשטאנד וואלט זיך געווען גיך צופלאקערט, ווען עס זאל זיך ניט געווען ארויסמישען דער גרויסער תנא רבי יהושע בן־חנניה, וועלכער איז נאכ'ן טויט פון רבי גמליאל דעם צווייטען געווען דער נשיא פון סנהדרין. יהושע האט פאראויסגעזעהן, אז דער

אויפשטאנד פון די אידען וועט זיך ענדיגען מיט א נייעם אומגליק, און ער האָט אוועקגעאיילט קיין בית־רמון. דאָ האָט ער זיך געוועגדט צו די מורדים מיט א רעדע און האָט זיי דערצעהלט דעם פאלגענדען משל: דער לייב, דער קעניג פון די חיות, האָט איינמאל געגעסען זיין רויב און האָט זיך פלוצלינג געגומען וואר־גען מיט א ביין. האָט ער אנגעהויבען רופען צו הילף, צוזאָגענדיג א גרויסע בעלוינונג יענעם, וואָס וועט איהם ארויסציהען די ביין פון האלז. איז געקומען צופליהען א שטארק, וועלכער האָט ארייג־גערוקט זיין לאנגען שנאבעל דעם לייב אין מויל, און האָט ארויס־גענומען די ביין. דאן האָט דער שטארק גענומען פאדערען ביים לייב די צוגעזאגטע בעלוינונג. נאר דער לייב מיט א גע־לעכטער געזאגט: „גיה דיר, און זיי צופריעדען וואָס דו האסט ארויסגענומען דיין קאָפ גאנץ פון מיין מויל". אזוי איז מיט אונז — האָט רבי יהושע געענדיגט; מיר דארפען זיין צופריעדען, וואָס ארייגפאלענדיג אין די הענד פון די רוימער, זיינען מיר ניט אינגאנצען פערניכטעט געוואָרען דורך זיי. דאָס פאלק האָט גע־פאלגט און איז זיך צוגאנגען אהיים.

§47. רבי עקיבא. נאָכ'ן טויט פון דעם פריעדליכען יהושע האָט אויף די אידען א שטארקען איינפלוס געקראָגען דער גרויסער תנא רבי עקיבא בן־יוסף, וועלכער האָט דוקא געוואָלט ברענגען דאָס פאלק צו אָפענעם אויפשטאנד געגען די רוימער. דאָס לעבען פון דיזען מערקווירדיגען מענשען איז געווען פול מיט אויסערגעוועהנליכע פאסירונגען. אין זיין יוגענד איז רבי עקיבא געווען זעהר ארים און האָט געדיענט אלס פאסטוך ביים ירושלים'ער גביר כלבא־שבוע. די טאכטער פון זיין בעל־הבית, רחל, האָט ליעב געקראָגען דעם פאסטוך און האָט איינגעשטימט צו ווערען זיין ווייב בתנאי ער זאל זיך ווידמען צום לערנען. רחל'ס פאטער, וועלכער האָט ניט געוואלט דעם שדוך, האָט ארויסגעטריבען זיין טאכטער פון הויז. רחל האָט געלעבט מיט איהר מאן אין גרויס נויט. עקיבא האָט זיך גענומען צום לערנען מיט גרויס פלייסיג־קייט. ער האָט זיך געשיידט מיט זיין געליעבטע פרוי און איז אומגעגאנגען פון שטאָדט צו שטאָדט און האָט אין פערשיידענע ישיבות געלערנט תורה. אין דער צייט וועט רבי עקיבא איז געווען

נע־ונד האָט רחל אזוי געליטען נויט, אז זי האָט איינמאָל געמוזט אָבשניידען איהרע פראָכטפולע האָר און עס פארקויפען, כדי צו האָבען אויף א שטיקעל ברויט. נאָר פונדעסטוועגען האָט זי געדולדיג געוואַרט אויף איהר מאַן, זייענדיג זיכער אין זיין ערפאָלג. און ווירקליך אין פיעל יאָהר ארום האָט זיך רבי עקיבא אומגעקערט א היים, אלס בעריהמטער תנא, בעגלייט פון א גרויסער צאָל תלמידים. די געטרייע פרוי האָט איהם בענעגענט מיט פרייד, און אפילו זיין שוועהר האָט זיך מיט איהם איבערגעבעטען.

ר' עקיבא האָט זיך גערעכענט פאר'ן גרעסטען תנא ביי אידען נאָך הלל'ן. וועגען איהם פלעגט מען זאָגען, אז „אויף יעדען פינטעל פון דער תורה האָט ער אָננעהאָנגען בערג מיט דינים", דאָס הייסט, פון די דינים פון דער תורה, האָט ער אויסגעפיהרט א סך אנדערע געזעצען און דינים. אזוי ווי אין יענער צייט האָט זיך שוין אָננעקליבען א סך דינים און טראדיציעס בעל־פה, האָט זיי רבי עקיבא צונויפגעזאמלט און געבראכט אין אָרדנונג. די דאָזיגע זאמלונג פלעגט מען לערנען אין די ישיבות און זי האָט געהייסען „משניות דרבי עקיבא".

אָבער רבי עקיבא איז ניט געווען בלויז א גייסטיגער פיהרער. ער האָט אויך געוואָלט זיין א טהורער אין די מלוכה ענינים, און א קעמפפער פאר דער פרייהייט פון זיין פאָלק. ער האָט געהאסט די רוימער אלס די שונאים פון דער אידישער אומה, און האָט זיין גאנץ לעבען געטרוימט, אז די אידען זאָלען בעפרייט ווערען פון רוימישען יאָך און אז דער בית־המקדש זאָל צוריק אויפגעבויט ווערען. נאָך אין דער צייט פון דאמיציאנ'ס קעניגען איז ער מיט נאָך דריי תנאים געגאנגען קיין רוים צו בעטען דעם קיסר ער זאָל אבשאפען אייניגע שווערע גזירות, וואָס זיינען ארויסגענעבען געוואָרען געגען די אידען. וועז די תנאים זיינען אונטערגעקומען צו רוים און האָבען פון וויטעמס דערהערט דעם טומעל פון דיזער בעלעבטער אוֹן פרעהליכער שטאָדט, האָבען עקיבא'ס חברים זיך צעוויינט: עס האָט זיך זיי דערמאָנט ווי אזוי זייער אייגענע הויפטשטאָדט ירושלים איז פערווייסט, פערלאָזען, אין דער צייט ווען די הויפטשטאָדט פון זייער שונא בליהט. נאָר עקיבא האָט געזאָגט צו זיינע חברים: צו־וואָס דאָס ווייגען?

אויב נאָט גיט אזוי פיעל גוטס צו די יעניגע וואָס טהוען ניט זיין ווילען, וויפיעל זשע וועט ער שוין בעצאָלען שפעטער די יעניגע וואָס דערפילען יאָ זיין רצון !" אַן אַנדער מאָל איז רבי עקיבא און זיינע חברים געגאַנגען אין דער אומגעגענד פון דער פערוויס־טער ירושלים. צוקומענדיג צום הר־הבית האָבען זיי דערזעהן ווי פון די הורבות פון בית־המקדש איז ארויסגעלאָפען א שאקאל, די חיה פון מדבר. רבי עקיבא'ס חברים האָבען זיך ביטער פאַנאַנ־דערגעווינט, דערזעהענדיג דעם גרויסען חורבן ; ער אָבער, פאַר־קערט, האָט געשמייכעלט. „וואָס שמייכעלסטו ?" האָבען זיי איהם פערוואונדערט געפרעגט. און רבי עקיבא האָט זיי געענט־פערט : „אויב עס זיינען מקוים געוואָרען די רייד פון אונזערע נביאים, אז ציון וועט פערוואנדעלט ווערען אין א מדבר, וועט אויך אמאל מקוים ווערען זייער נבואה, אז ציון וועט צוריק אויפגע־שטעלט ווערען". די האָפנונג פון דער אידישער בעפרייאונג האָט עקיבא'ן קיינמאל ניט פערלאָזען. די אונרוהען פון פאָלק אין די צייטען פון טראיאנוס און האדריאן האָבען פערשטארקט אין איהם די דאָזיגע האָפנונג. ער איז אומגעפאָהרען איבער פערשיידענע שטעדט אין ארץ ישראל און קליין־אזיען, און האָט געוועקט די אידען צו אן אויפשטאַנד געגען די רוימער.

§48. דער אויפשטאַנד פון בר־כוכבא. אין דער צייט וועלען אין ארץ־ישראל האָט מען זיך געגרייט צום אויפשטאַנד, האָט זיך בעוויזען א מאן, וואָס האָט זיך געשטעלט בראש פון פאָלק. דאָס איז געווען שמעון בר־כוזיבא (פון דער שטאָדט כוזיב), וועל־כער האָט געקראָגען דעם צונאָמען „בר־כוכבא" (דער זוהן פון די שטערען). בר־כוכבא איז געווען א מוטיגער קריעגער און האָט פאַרמאָגט א שטארקע גבורה. דער גייסטיגער פיהרער פון די אידען, רבי עקיבא, האָט אנערקענט בר־כוכבא'ן אלס דעם קריעגס־פיהרער און האָט זיך פאראייניגט מיט איהם צו ארבייטען צוזא־מען. רבי עקיבא האָט געגלויבט, אז בר־כוכבא איז יענער בע־פרייער פון אידישען פאָלק, וועלכען עס וועט פאָראויסגע־זאָגט אין דעם נביא'ס רייד : „עס וועט אויפגעהן א שטערען פון יעקב'ס שטאם". פיעל אידען האָבען נאָכגעטהאָן זייער גרויסען רבי'ן און האָבען זיך אָנגעשלאָסען אן בר־כוכבא'ן.

פון אלע רוימישע פראווינצען אין אזיען האבען צעהנדליגע טויזענדע אידישע קעמפפער געגומען שטראמען צו דער פאהן פון דעם נייעם פיהרער. בר־כוכבא האט שטאלצירט מיט דער דאזיגער ארמיי און האט געזאגט: „גאט, אויב דו ווילסט ניט העלפען אונז, דאן העלף חאטש אויך ניט אונזערע שונאים, ווייל דעמאלט וועלען מיר אויך געווים זיגען". די ערשטע צייטען האבען די אידען ווירקליך אבגעהאלטען גלענצענדע נצחונות. דער רוימישער פראקוראטאר רופוס און זיין קליינער חיל, וואס איז געשטעלט געווארען צו בעוואכען די שטעדט אין פאלעסטינא, האבען ניט געקענט ביישטעהן גענגן דער גרויסער ארמיי פון די מורדים. אונטער דער פיהרערשאפט פון בר־כוכבא האבען די אידישע קריגער גענומען איין פעסטונג נאך דער אנדערער, און האבען פארטריבען די רוימער פון כמעט אלע שטעדט אין ארץ־ישראל. אין די אידישע הענד האבען זיך אין גיכען געפונגען פופציג פעסטונגען און ארום טויזענד שטעדט און דערפער (133—132). איידער נאך די נייעם פון דעם אויפשטאנד איז אנגעקומען צו האדריאנ'ען, זיינען שוין די רוימער אין יהודה געווען איבערהאל צוקלאפט. דאס צווייטע חיל וואס דער קיסר האט געשיקט רופוס'ן צו הילף האט געהאט דעם זעלבען סוף. בר־כוכבא איז געווארען הערשער אין יהודה און האט שוין אפילו נעהייסען גיסען מטבעות מיט זיין נאמען. דער צענטער פון זיין ארמיי איז געווען אין דער בערגיגער פעסטונג ביתר, נאהנט צו ירושלים.

דער אימפעראטאר, דערשרעקענדיג זיך שטארק פאר די אידישע נצחונות, האט גלייך אוועקגעשיקט קיין ארץ־ישראל דעם נרעסטען רוימשען קריעגספיהרער פון יענער צייט, יוליוס סעווערוס. אזוי ווי די אידישע ארמיי האט פארנומען א זהר גוטע פאזיציע, האט סעווערוס פון אנהויב זיך אבגעהאלטען פון אן ענטשיידענדער שלאכט, און פלענט נאר אנפאלען אויף בעזונדערע אבטיילונגען אין פערשיידענע ערטער און זיי צושלאגען. ענדליך האט סעווערוס געבראכט די מורדים דערצו, אז זיי האבען געמוזט אבטרעטען צו ביתר, וואו בר־כוכבא און זיין חיל האבען זיך בעפעסטיגט. א גאנץ יאהר האבען די רוימער בעלאגערט ביתר. די גרויסע מאסע אידען, וואס איז געווען פערשפארט אין דער קליינער

שטאַרט, האָט זיך מוטיג פערטיידיגט ; אָבער אויך די בעלאַגערער האָבען געאַרבייט מיט אויסערגעווענלעכער פלייסיגקייט. אין דער צייט פון דיזער בעלאַגערונג האָבען זיך די אידען ענטוישט אין זייער כלומר'שטען משיח בר־כוכבא. ער איז ניט געווען געגנ פרום, און צייטענווייז פלענט ער זיין צו גרויזאַם און זעלבסט־הערשעריש. ער האָט בעפעלען צו טויטען יעדען איינעם, וואָס איז געווען פערדעכטיגט אין פרייַנדשאַפט צו די רוימער. אייַנמאל האָט בר־כוכבא מיט זייַנע אייגענע הענד גע'הרג'עט א גע־וויסען בעריהמטען צדיק מיט'ן נאָמען ר' אלִיעזר פון מודיעין, אן אלטער מאַן, וועלכען עמיץ האָט פער'מסר'ט פאַר איהם. דער דאָזיגער זקן האָט אין דער גאַנצער צייט פון דער בעלאַגערונג ניט אויפגעהערט מתפלל צו זיין פאַר דעם אידישען חיל ; דאָס פאַלק, וואָס האָט געגלויבט אין דעם כח פון זיינע תפלות, האָט שטאַרק בערויערט זיין טויט. — ענדליך האָבען זיך אויסגעלאָזט די כחות פון די בעלאַגערטע, און סעווערוס האָט איינגענומען די שטאַדט אין יאָהר 135. די רוימער האָבען געמאַכט אין ביתר א שרעק־ליכע שחיטה. צעהנדליגע טויזענדע אידען זיינען אומגעקומען אין דיזער מלחמה. אומגעקומען איז אויך דער פיהרער פון דעם אויפ־שטאַנד, בר־כוכבא. א סך אידען, וואָס זיינען געבומען געוואָרען געפאַנגען, זיינען פאַרקויפט געוואָרען פאַר קנעכט. דאָס איז געווען דער טרויעריגער סוף פון דעם לעצטען קאַמפף פון אידישען פאַלק פאַר זיין פרייהייט.

§49. האַדריאַנ'ס רדיפות. אז דער גרויסער אויפשטאַנד אין ארץ־ישראל איז איינגעשטילט געוואָרען, האָט האַדריאַן אַנ־געהויבען גרויזאַם צו פערפאָלגען די אידען, וואָס זיינען געבליבען פון דער מלחמה. אזוי ווי אַנטיוכוס עפיפאַנעס אזוי האָט האַד־ריאַן אויך געגלויבט, אז כל־זמן עס וועט עקזיסטירען די אידישע אמונה וועלען די אידען ניט שלום מאַכען מיט דער אויבערהער־שאפט פון די געצענדיעניגער. דעריבער האָט האַדריאַן בעשלאָסען אויסצורָטטען דעם אידישען גלויבען. ער האָט ארויסגעגעבען א גזרה, אז די אידען זאָלען ניט אָבהיטען דעם שבת און אַנדערע וויכטיגע דינים פון יודענטום ; זיי האָבען אויך ניט געטאַרט געבען זייערע קינדער לערנען אָדער זיך אליין פערזאַמלען צו לער־

נען תורה. דער פראקוראטאר רופט האט שטרענג אכטונג נעגע־בען, אז די דאזיגע גזרות זאלען אבגעהיט ווערען, און די אידען האבען איהם א נאמען געגעבען „רשע". ער האט אנגעשטעלט רוימישע שפיאנען צו נאכשפירען די יעניגע אידען, וואס האבען בשתיקה אבגעהיט זייער גלויבען און געלערנט תורה, און זיי איבערגעגעבען אין די הענד פון דער רעגירונג צו בעשטראפען. א סך זיינען דעמאלט געפאלען אלס מארטירער פאר זייער גלויבען. א בעזונדערע שטארקייט האבען ארויסגעווייזען די תנאים.

אז רבי עקיבא האט פערלאזען די האפנונג אויף דער ניכער אויפלעבונג פון דער אידישער מלוכה, האט ער זיך מיט גרויס איבערגעבענקייט געגומען ווייטער צו טהאן זיין גייסטיגע ארבייט. ער פלעגט אפען צוזאמענהמען זיינע תלמידים און פלעגט זיי לערנען תורה, צו להכעיס דעם קעניגליכען בעפעהל. איינער פון זיינע חברים האט איהם געפרעגט: האסטו ניט קיין מורא פאר די רוימשע בעאמטע צו „לערנען תורה"? דערויף האט רבי עקיבא געענטפערט מיט דעם פאלגענדען משל: איינמאל איז א פוקס געשטאנען ביים ברעג פון טייך און האט דערזעהן ווי פישע־לעך לויפען אום אין וואסער צושראקענע הין און הער. „פון וועמען אנטלויפט איהר?" האט געפרעגט דער פוקס. „מיר אנט־לויפען פון די נעצען, וואס די מענשען האבען פארשפרייט אונז צו פאנגען", האבען די פישעלעך געענטפערט. האט דער פוקס געזאגט: „אויב אזוי, טא קומט ארויס אויף דער טרוקעניש און מיר וועלען לעבען צוזאמען, אזוי ווי עס האבען גאלעבט אונזערע עלטערען". נאר די פישעלעך האבען אבגעענטפערט: „מען זאגט וועגען דיר, פוקס, אז דו ביסט א קלוגע חיה, נאר עס זעהט אוים אז ס'איז ניט אמת. אויב מיר האבען מורא פאר א געפאהר אין וואסער, אין דעם אייניגען ארט וואו מיר קענען לעבען, — טא ווי זאלען מיר ניט מורא האבען אויף דער ערד, וואו מיר וועלען באלד שטארבען?" „אזוי איז אויך מיט די אידען — האט רבי עקיבא ווייטער געזאגט, — אזוי ווי די פיש אהן וואסער, אזוי קענען מיר ניט לעבען אהן אונזער הייליגער תורה. און אויב וועז מיר לערנען יא זיינען מיר אין סכנה, וואס זשע וועט שוין זיין וועז מיר וועלען ניט לערנען און די תורה פערלאזען?

אין גיכען האבען די רוימער רבי עקיבא'ן געכאפט און איהם ארויננעווארפען אין תפיסה. רופוס האט בעשלאסען צו בעשטראפען דעם גייסטיגען פיהרער פון די אידען, אלס א ביישפיעל פאר אנדערע. אויפ'ן עשאפאט האט ער בעפעהלען דעם תליון צו רייסען שטיקער פון רבי עקיבא'ס לייב, מיט אייזערנע צוואנגען. אבער רבי עקיבא האט מיט א וואונדערליכער קראפט אריבערגעטראגען די שרעקליכע ליידען. אונטער די הענד פון דעם תליון האט ער ניט אויפגעהערט צו ווידערהאלען די ווערטער: שמע ישראל ד' אלהינו ד' אחד. דערזעהענדיג ווי זיינע תלמידים ווייגען, האט רבי עקיבא צו זיי געזאגט: „איך האב זיך שטענדיג מצער געווען, לייענענדיג אין דער תורה דעם געבאט: ואהבת את ד' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך, (זאלסט ליעב האבען דיין גאט מיט'ן גאנצען הארצען, מיט דער גאנצער נשמה און מיט דיין גאנצען פערמעגען). צוויי פונקטען פון דיזען געבאט האב איך געקענט מקיים זיין: איך האב ליעב געהאט גאט מיט'ן גאנצען הארצען און האב געאפפערט פאר איהם מיט מיין פערמעגען; נאר מיט איין זאך האב איך איהם ניט געדיענט: איך האב ניט צוועקגעלאזט מיין זעלע פאר גאט. איצט אז איך בין אימשטאנד צו דערפילען דיזען לעצטען חוב, זאל איך זיך ניט פרעהען?" און דער גרויסער לעהרער האט ארויסגעלאזט זיין לעצטען אטהעם מיט'ן אויסגעשריי: „ד' אחד!" רבי עקיבא איז געווען איינער פון צעהן תנאים־מארטירער אין דער צייט פון האדריאן (די עשרה הרוגי מלכות). זיין חבר חנינא בן־תרדיון איז געכאפט געוואָרען וועו ער האט געהאלטען פונאנדערגעוויקעלט א תורה אין די הענט און געלערענט דעם פאלק ווי צו לעבען עהרליך. די רוימישע סאל־דאטען האבען איינגעוויקעלט חנינא'ן אין דער ספר תורה און האבען איהם ארויננעוואָרפען אין פייער. אויף זיין ברוסט האבען זיי צוועקגעלעגט נאסע שוואמען כדי ער זאל אויסברענען לאנגזאם. זיין טאכטער, וועלכע איז געשטאנען ביים פייער און געווויינט, האט עס געטרייסט מיט די ווערטער: „דער וואס וועט זיך אבערעכענען פאר דער חיליגער תורה, וועט זיך אברעכענען פאר מיר אויך".

נאך דעם ווי האדריאן האט אונטערדריקט דעם אידישען

אויפשטאנד, האָט ער געקענט פערווירקליכען זיין אלטען וואונש: צו פערוואנדלען ירושלים אין א היידנישער שטאָדט. ער האָט געהייסען אָבבויען א נייע שטאָדט אויפ'ן פלאַץ פון דער אלטער צושטערטער הויפט־שטאָדט און גרינדען דאָרט א רוימישע „קאָלאָ־ניע". די דאָזיגע קאָלאָניע האָט געדאַרפט בעשטעהן פון אויס־געדינטע סאָלדאָטען און פרייע איינוואַנדערער — רוימער, גריכען און סיריער, און בכלל מענשען פון אלע פעלקער, אויסער אידען. די נייע שטאָדט האָט געקראָגען דעם נאָמען „עליא־קאפיטאלינא", לכבוד דעם קיסר עליא־האדריאן און יופיטער קאפיטאליום. דער הר־הבית איז אָבגעריניגט געוואָרען פון די חורבות וואָס האָבען איהם פערשאָטען נאָך פון טיטום'עס צייטען; פון אויבען האָט איהם רופוס געהייסען אויפגראָבען מיט אן אקער אייזען, כדי אָבצעווישען יעדען שפור פון דעם אמאָליגען הייליגטום פון יהודה. אויפ'ן אָרט וואו עס איז אמאָל געשטאַנען דער אידישער בית־המקדש, איז אויפגעשטעלט געוואָרען א טעמפעל צו יופיטער'ן. דאָ איז אויך געשטאַנען א סטאָטוע פון האדריאנ'ען. ירושלים האָט געקראָגען דעם אויסזעהן פון א גריכישער שטאָדט — מיט א טהעאַטער, צירקען, טעמפלען און אָבגעטער. לויט א קריסטליכער לע־גענדע, איז אויפ'ן אָרט פון קריסטוס'עס קבר אויסגעבויט געוואָרען א טעמפעל צו דער געטין וועגוס. אויפ'ן דרום־טויער, אויפ'ן וועג קיין בית־לחם, איז געשטאַנען דאָס בילד פון א חזיר. די אידען איז פערוועהרט געווען אפילו זיך צו ווייזען אין שטאָדט, פאר אי"ן בערטרעטען דיזען בעפעהל איז געקומען טויט־שטראָף.

אכטער קאפיטעל.

די נשיאים און ישיבות אין ארץ ישראל ביז דער שליסונג פון דער משנה

(138—200)

§50. רבי מאיר. דער אויפשטאַנד פון בר־כוכבא און האדריאנ'ס רדיפות נאָכדעם האָבען געבראַכט יהודה צו פאָלשטעני־דיגען חורבן. די בעפעלקערונג וואָס איז נאָנץ געבליבען פון שווערד

און געפאנגענשאפט איז שטארק פערארימט געוואָרען; א סך זיינען אנטלאפען אין אנדערע לענדער, איבערהויפט קיין בבל. צווישען די עמיגראנטען זיינען אויך געווען תנאים, וועלכע האבען ניט געוואלט האבען דעם זעלבען סוף, ווי רבי עקיבא און זיינע מארטירער־חברים. דרום־פאלעסטינא (דאס הייסט דאס אמת'ע יהודה), וואס איז געווען די הויפט־סצענע פון דער מלחמה, האט פארגעשטעלט מיט זיך א טרויעריג בילד פון פערוויסטונג. א בעדייטענדער טייל פון דער אידישער בעפעלקערונג פון דרום־יהודה האט אריבערגעוואנדערט קיין צפון, אין דעם וועניגער פערוויסטעטען גליל. דאָ האט זיך צוריק איינגעשטעלט דאס אידישע געזעלשאפטליכע לעבען, נאכדעם ווי די רדיפות האבען אויפגעהערט. האדריאנ'ס נאכפאלגער, דער קיסר אנטאניוס פיוס (138—161) האט בטל געמאכט האדריאנ'ס אונמענשליכע גזרות געגען די אידען, בלויז דער פערבאט אריינצוקומען קיין ירושלים איז געבליבען אין קראפט. די חכמים און די פאטריאטען וואס זיינען אנטלאפען פון האדריאנ'ס רדיפות אין אנדערע לענדער, האבען אנגעהויבען זיך אומקערען צוריק צו זייער פאטערלאנד. צווישען די זיינען געווען עטליכע פון רבי עקיבא'ס תלמידים. איינער פון זיי איז געווען דער בעריהמטער רבי מאיר, וועלכען דאס פאלק האט גערעכענט ראוי צו פערנעהמען רבי עקיבא'ס פלאץ. וועז די מהומות האבען אויפגעהערט האבען די תנאים אבגעהאלטען אן אסיפה אין דער שטאדט אושא אין גליל. דאָ איז בעשלאסען געוואָרען צו אויפלעבען אויך דאס ניי די ארבייט פון סנהדרין און עפענען צוריק די געשלאסענע ישיבות. אלס נשיא פון סנהדרין און עלטסטער פון די אידען איז אויסגעקליבען געוואָרען שמעון דער דריטער, דער זוהן פון דעם געוועזענעם נשיא גמליאל דעם צווייטען (140). אבער דער הויפט־תנא אויך רבי עקיבא'ס פלאץ איז געוואָרען זיין תלמיד רבי מאיר.

דער נאמען „מאיר" מיינט — לייכטענדער, און די מענשען פון זיין צייט פלעגען זאגען, אז רבי מאיר איז געווען דאס גייסטיגע ליכט פון זיין פאלק. נאך וועז זיין לעהרער רבי עקיבא האט געלעבט האט רבי מאיר אלעמען ערשטוינט מיט זיין גרויסען וויסען און חכמה. ער פלעגט זעהר ליעב האבען צו פיהרען טיעפע וכוחים

און שארפזיניגע פלפולים. „ווער עס פלעגט זעהן רבי מאיר'ן אין דער ישיבה אין דער צייט פון געלעהרטע וכוחים פלעגט מיינען אז ער קערט איבער בערג" — דריקט זיך אוים די לעגענדע. זיין בעגייסטערונג איז אויך אריבער אויף זיינע תלמידים און רבי מאיר'ס ישיבה איז נעווען איבערפילט מיט צוהערער. כדי ניט צו פערמאטערן די לערנער מיט שווערע חקירות פלעגט רבי מאיר אפט בענוצען אין זיין לערנען אנציהענדע מעשות, משלים און פאבלען, אין וועלכע די הויפט־ראלע האט געשפיעלט דער כיטרער פוקס. פאר זיין ארבייט אלס לעהרער האט רבי מאיר ניט געמומען קיין בעלוינונג און זיין חיונה פלעגט ער ציהען פון איינפאכער ארבייט: ער האט געהאט א שהנע האנדשריפט און פלעגט זיך בעשעפטיגען מיט איבערשרייבען ספרים.

רבי מאיר'ס ווייב איז געווען ברוריה, א געלערנטע און קלוגע פרוי, די טאכטער פון דעם מארטירער חנינא בן־תרדיון. די לעגענדע דערצעהלט זעהר פיעל וועגען דעם שטארקען גייסט און די איידעלקייט פון דיזער פרוי. איינמאל שבת — דערצעהלט די אגדה — איז רבי מאיר געזעסען אין בית מדרש און געלעהרנט. איז דער היים האט ער געלאזט זיין ווייב און צוויי קראנקע זיהן, ביז ער איז געקומען פון שול, זיינען די קינדער געשטארבען. (האם איז געווען אין דער צייט פון א מגפה.) ניט וועלענדיג פערשטערען איהר מאן די שבת־רוה, האט ברוריה צוגעדעקט די טויטע מיט א ליילאך, און אליין איז זי ארויסגענאנגען צו איהר מאן א רוהיגע און פריעדליכע, בעהאלטענדיג איהר טרויער טיעף אין הארצען. דעם נאנצען טאג האט זי בעהאלטען פון איהר מאן דעם שרעקליכען אמת, און מיט פערשוידענע תרוצים האט זי איהם ניט ארויינגעלאזט אין דעם חדר, וואו די קינדער זיינען געלעגען. וועז עס איז געווארען נאכט און רבי מאיר שוין אבגעמאכט הבדלה, איז ברוריה צוגענאנגען צו איהם און האט געזאגט: „רבי, איך וויל דיר פרעגען א שאלה: ניט לאנג צוריק האט מיר עמיץ געגעבען עפעס צו בעהאלטען, און איצט איז ער געקומען און מאהנט עס צוריק; בין איך מחויב עס איהם אבצוגעבען, אדער ניט?" „פערשטעהט זיך, אז יא", האט רבי מאיר ענטפערט. דאן האט ברוריה אריינגעפיהרט איהר מאן אין צימער, וואו עס זיינען געלעגען די

מיטע קינדער און האָט ארונטערגענומען פון זיי דעם צורעק. רבי מאיר האָט זיך שטארק פאַנאַנדערגעווויינט. נאָר זיין ווייב האָט איהם געזאָגט: „רבי, האָסטו דען נישט ערשט געזאָגט, אז ווער עס נעהמט א זאַך צום היטען מוז זי אומקערען ווען דער בעל־הבית פֿאַדערט זי? גאָט האָט אונז די קינדער געגעבען און גאָט האָט זיי איצט צוגענומען. געבענשט זאָל זיין זיין נאָמען!"

מיט רבי מאיר'ס נאָמען איז אין דער אידישער לעגענדע פערבונדען די עראינערונג וועגען א גרויסען און אומגליקליכען פריידענקער פון יענער צייט, אלישע בן־אבויה. אלישע איז פון אָנהויב געווען א חבר פון רבי עקיבא און האָט בעלאַנגט צום קרייז פון די גרעסערע תנאים; נאָר שפעטער האָט ער אָנגענומען צו שטודירען די גריכישע פילאָזאָפיע און האָט אָנגעהויבען זיך וואַקלען אין זיין אמונה. דאָס פאַלק האָט איהם געהאַלטען פאַר אן אָנטרונענעם און האָט איהם א נאָמען געגעבען „אחר" (אן אַנדערער, אן איבערגעביטענער). מען האָט גערעדט, אז ער פלעגט כלמורשט אָבריידען אידישע קינדער פון דעם אידישען גלויבען און האָט זיך געפרייגדעלט מיט די שונאים פון פאַלק, די רוימער. זיינע חברים און תלמידים האָבען איהם פערלאָזען; נאָר רבי מאיר, וועלכער איז אמאָל געווען זיין תלמיד, האָט איהם ניט פערלאָזען. וועז מען האָט רבי מאיר'ן איינמאָל געפרעגט, וואַרום ער פרייגדעלט זיך מיט דעם אפיקורס, האָט ער געענטפערט: „איך האָב געפונען א מילגרוים, די פרוכט האָב איך אויפגעגעסען און די שאָלעכץ האָב איך אוועקגעוואָרפען" (רבי מאיר רמון מצא, תוכו אכל, קלפתו זרק), ד. ה. איך נעהם ביי איהם דאָס וואָס איז אמת, אָבער איך פערוואַרף זיינע פאַלשע מיינונגען. ניט איינמאָל האָט רבי מאיר זיך בעמיהט אומצוקערען אלישע'ן אויפ'ן וועג פון גלויבען, אָבער אומזיסט. איינמאָל איז אלישע געפאָהרען רייטענדיג אום שבת, און רבי מאיר איז איהם נאָכגענאַנגען צו־פוס כדי צו הערען זיינע דרשות. פלוצלינג האָט זיך אלישע אָבגעשטעלט און געזאָגט: „מאיר, קעהר זיך אום אהיים, וואַרום דו ביזט שוין אָבגענאַנגען מעהר ווי א תחום־שבת". און רבי מאיר האָט אויסגערופען: „קער זשע זיך דו אויך אום (אויפ'ן גלייבען

וועג), רבי!" „ניין — האָט געענטפערט אלישע — איך קען זיך שוין ניט אומקערען, ווארום איך האָב שוין לאַנג געהערט נאָט'ס קול: טהוט תשובה, אלע פערבלאָנדזעטע, אויסער אחר'ן, וועלכער האָט דערקענט מיין קראפט, און האָט מיך דאָך פערוואָרפען!"

אין איין צייט מיט ר' מאיר'ן האָט נעלעבט און געווירקט נאָך א תנא פון ר' עקיבא'ס ישיבה, שמעון בן־יוחאי. אין דער צייט פון די האַדריאַנישע מהומות איז רבי שמעון פער'משפט געוואָרען צום טויט פאַר עפּים א שאַרפען אויסדרוק געגען דער רוימישער רעגירונג, נאָר ער איז אַנטלאָפען בעצייטענס. עטליכע יאָהר האָט ער זיך אויסבאַהאַלטען אין א הייהל און האָט זיך קוים דערהאַלטען ביים לעבען מיט גרינסען און וואַסער. וועז די רדיפות אין יהודה האָבען זיך נעענדיגט, איז שמעון ארויס פון זיין בעהעלטעניש און האָט זיך בעזעצט אין טבריה. ביז'ן טיעפען עלטער איז ער געווען איינער פון די גרעסטע גייסטיגע פיהרער פון די אידען אין ארץ־ישראל. ער האָט ניט ליעב געהאָט די שארפזיניגע פלפולים, וועלכע זיינען אָנגענאַנגען אין רבי מאיר'ס ישיבה, נאָר ער האָט געזוכט צו פערטיטשען איינפאַך דעם געדאַנק און די בעדייטונג פון יעדען געזעץ אין דער תורה. די שפּעטערע לעגענדעם זאָגען, אז שמעון בן־יוחאי האָט אין דער צייט פון זיין לעבען אין הייהל פערפאַסט א געהיימען הייליגען ספר („זהר") און איז געוואָרען א בעל־מופת. נאָך ביז היינטיגען טאָג ווייזט מען אָן אויף רבי שמעון'ס קבר נעבען צפת אין גליל, וואוהין עס קומען יעדען יאָהר מאַסען פרומע מענשען מתפלל צו זיין.

§51. **דער נשיא רבי שמעון דער דריטער און רבי יהודה הנשיא.** נאָך דעם ניט־נעלונגענעם אויפשטאַנד פון בר־כוכבא, האָט דער סנהדרין אין אושא געארבייט אזוי ווי דער סנהדרין אין יבנה נאָך דער צושטערונג פון ירושלים דורך טיטוס'ן. דער צוועק פון דעם נייעם סנהדרין איז אויך געווען צו פעראייניגען מיט אלע־נעמיינע געוועזען אלע אידען, וואָס זיינען צוזייהט איבער פערשיידענע לענדער. דער נשיא רבי שמעון דער דריטער האָט, אזוי ווי זיין פאַטער גמליאל, געשטרעבט צו פערשטאַרקען די מאַכט פון סנהדרין ניט נאָר אין ארץ ישראל, נאָר אויך אין חוץ לארץ. אין

דער צייט ווען האדריאן האט געבושעוועט אין פאלעסטינא האבען די אידען אין בבל געגרינדעט אן אייגענעם סנהדרין, ווייל זיי האבען ניט געוואלט זיין אבהענגיג פון זייערע ברידער אין פאלעסטינא. נאר ווען עס איז געווארען וויעדער רוהיג, האט דער נשיא רבי שמעון דער דריטער געשיקט שלוחים קיין בבל מיט דער פארורונג, אז די הארטיגע אידען זאלען פערמאכען זייער סנהדרין, און זאלען זיך וויעדער אונטערווארפען צו דער גייסטיגער הערשאפט פון די תנאים אין ארץ ישראל. די שלוחים האבען זיי דערמאנט, אז אין די הייליגע שריפטען ווערט געזאגט: „מציון תצא תורה", און ניט „מבבל תצא תורה", דאס הייסט פון ציון וועט קומען די תורה און ניט פון בבל. זיי האבען אויך אנגעוויזען אויף דער געפאהר ווען שרעקט דער נאנצקייט פון אידישען פאלק, ווען די גייסטיגע הערשאפט וועט זיין צוטיילט. דען האבען זיך די בבלשע אידען אונטערגענבען און האבען וויעדער אנערקענט איבער זיך די הערשאפט פון דעם סנהדרין אין ארץ־ישראל.

רבי שמעון האט אויך, ווי זיין פאטער, געוואלט אוועקשטעלען די מאכט פון דעם נשיא העכער ווי די מאכט פון די אנדערע תנאים און האט דעריבער נעהאט מיט זיי אפטע צוזאמענשטויסען. רבי שמעון'ס העלפער אין סנהדרין זיינען געווען רבי מאיר און נאך א תנא מיט'ן נאמען נתן הבבלי, א זוהן פון דעם „רישׁ־גלותא" (פאטריארך) אין בבל. שמעון האט געמאכט א גענויע, אז מען זאל איהם, אלס נשיא, אבגעבען אנדערש כבוד, ווי זיינע חברים, נעמליך: ווען דער נשיא קומט אריין אין אסיפה דארפען אלע פערזאמלטע אויפשטעהן, אבער ווען עס קומען אריין דעם נשיא'ס חברים, דארף בלויז א טייל פון די פערזאמלטע אויפשטעהן. דאס האט שטארק בעליידיגט רבי מאיר'ן און רבי נתן'ען, ווען זיינען אין געלעהרנטקייט געשטאנען א סך העכער פון דעם נשיא. האבען זיי אבגערעדט צווישען זיך, אז אויף דער קומענדער פערזאמלונג פון די תנאים זאלען זיי שטעלען רבי שמעון'ען אזעלכע שווערע קשיות אז ער זאל ניט קענען ענטפערען; אויף אזא אופן האבען זיי געוואלט ערנידריגען דעם שטאלצען נשיא. אבער רבי מאיר און רבי נתן זיינען דערפאר אויסגעשלאסען געווארען פאר א צייט פון בית־מדרש.

נאָכ'ן טויט פון רבי שמעון דעם דריטען (170) איז דער עלטסטער און נשיא פון סנהדרין געוואָרען זיין זוהן רבי יהודה. דער נייער נשיא, דער זיבעטער פון הלל'ס שטאַם, איז געווען א גוטער פיהרער און א גרויסער געלערנטער. ער האָט אויפגעהאַלטען גוטע בעציהונגען מיט די רוימישע הערשער און האָט מיט ערפאָלג פערטיידיגט די אינטערעסען פון זיין פאָלק. אויב מען זאָל גלויבען די טראַדיציע איז ער געווען שטאַרק בעפריינדעט מיט איינעם פון די רוימישע קיסרים, וואַרשיינלעך מיט דעם פילאָזאָף מארקוס אָרעליוס. האָבענדיג א גרויסען ג'ירש'עטען פערמעגען, האָט רבי יהודה געפיהרט א פירשטליכען שטאַט: דאָס האָט געפאַדערט זיין אמט אלס פאָרשטעהער פון אידישען פאָלק פאַר דער רוימישער רעגירונג. די זעלבע אכטונג פאַר זיין אמט האָט רבי יהודה געפאַדערט פון אלע תנאים און מיטגליעדער פון סנהדרין. אין זיין צייט האָט דער סנהדרין כמעט דערגרייכט זיין אמאָליגע גרויסקייט און האָט געהאַט די גאַנצע צאָל מיטגליעדער (70), אזוי ווי אין דער צייט פון דעם בית־המקדש. אין אָנהויב פלעגט זיך דער סנהדרין פערזאַמלען אין אושא, און דערנאָך אין די גלילישע שטעדט טבריה און צפורי, וואו יהודה הנשיא האָט געלעבט די מעהרסטע צייט. דער נשיא פלעגט אליין האָבען די מאַכט צו בעשטימען ריכטער און לעהרער אין די אידישע קהילות, און ער פלעגט אויך צולאָזען די געלערנטע פאַר'ן סנהדרין. ביי זיין גאַנצער שטרענקייט האָט זיך יהודה דאָך אויסגעצייכענט מיט גוטהערציגקייט און פרייגיביגקייט. א גרויסען טייל פון זיין פערמעגען האָט ער אָבגעגעבען אויף אויסצוהאַלטען אָרימע געלערנטע און שטיצען תלמידים. א סך בתי־מדרשים זיינען אויסגעהאַלטען געוואָרען אויף די מיטעל פון דעם פרייגיביגען נשיא. אפילו פון בבל פלעגען קומען יונגע לייט וואָס האָבען געדורשט נאָך תורה און דאָ אין ארץ־ישראל פלעגען זיי דערגרייכען א הויכע שטופע צווישען די געלערנטע דורך דער הילף פון רבי יהודה הנשיא.

§52. **די שליסונג פון דער משנה.** דער וויכטיגסטער אויפטהו פון יהודה הנשיא איז בעשטאַנען דערין, וואָס ער האָט מיט דער הילף פון זיינע געלערנטע חברים צונויפגעזאַמלט און נעבראכט אין פולער אָרדנונג די גאַנצע הלכה (געזעצגעבונג) שבעל

פה, וואס די אידישע חכמים האבען אויסגעארבייט אלס הוספה צו די געשריבענע געזעצען פון דער תורה. רבי יהודה האט מורא געהאט, אז די תורה שבעל־פה, וועלכע פלעגט איבערגעהן מינדליך פון דור צו דור, זאל מיט דער צייט ניט פערגעסען ווערען. כדי אויפצוהיטען גאנץ דיזע תורה האט מען זי געמוזט פאראיביגען אין שריפט. די דאזיגע ארבייט, וועלכע האט זיך נאך אנגעהויבען אין די צייטען פון רבי עקיבא און רבי מאיר, האט רבי יהודה הנשיא געענדען פלייסיג פארטצוועצען ביז ער האט זי אינגאנצען פערענדיגט. די ריעזיגע ארבייט איז בעשטאנען אין דעם, וואס עס זיינען אריינגענומען געווארען אין איין זאמלונג אלע דינים, מיינונגען און מסורות, וועלכע האבען זיך אויפגעהאלטען אין דעם זכרון פון די געלערנטע אין פערלויף פון עטליכע יאהרהונדערטען. די דאזיגע זאמלונג האט געקראגען דעם נאמען „משנה", ד. ה. צווייטע תורה, ווארער א צוגאב צו משה'ס ערשטער תורה. פון אנהויב איז די משנה צוזאמענגעשטעלט געווארען אלס א וועגווייזער פאר די ישיבות און געלערנטע, נאר מיט דער צייט איז זי געווארען א הויליגטום ביים פאלק און מען האט אויף איהר געקוקט ווי אויף א גלייכער פארטזעצונג פון תורת משה.

די משנה בעשטעהט פון זעקס טייל אדער „סדרים" אונטער די פאלגענדע נעמען מיט די פאלגענדע אינהאלטען: 1) זרעים (וואקסונגען) — אלע דינים וועגען דער ערד און זייהען וועגען פאה, שמיטה, מעשר א. אז. וו. אין אנהויב פון דיזען סדר געפינט זיך די מסכתא (אבטיילונג) „ברכות", וואס בעהאנדעלט אלע תפלות און ברכות אין שוהל און אין הויז; 2) מועד (יום־טוב) — די דינים וועגען שבת, וועגען אלע ימים טובים און תעניתים; 3) נשים (פרויען) — אלע געזעצען וועגען חתונות, גט'ן און אנדערע ענינים פון דער פאמיליע; 4) נזיקין (בעשעדיגונגען) — אלע דינים וועגען דאס צוזאמענלעבען צווישען מענשען; צו דיזען סדר איז צוגעגעבען „פרקי אבות", וועלכע ענטהאלטען אין זיך מאראלישע לעהרען פון דער גאנצער צייט פון די אנשי כנסת הגדולה ביז יהודה הנשיא; 5) קדשים (הייליגקייטען) — די דינים פון קרבנות און די צערעמאניעס

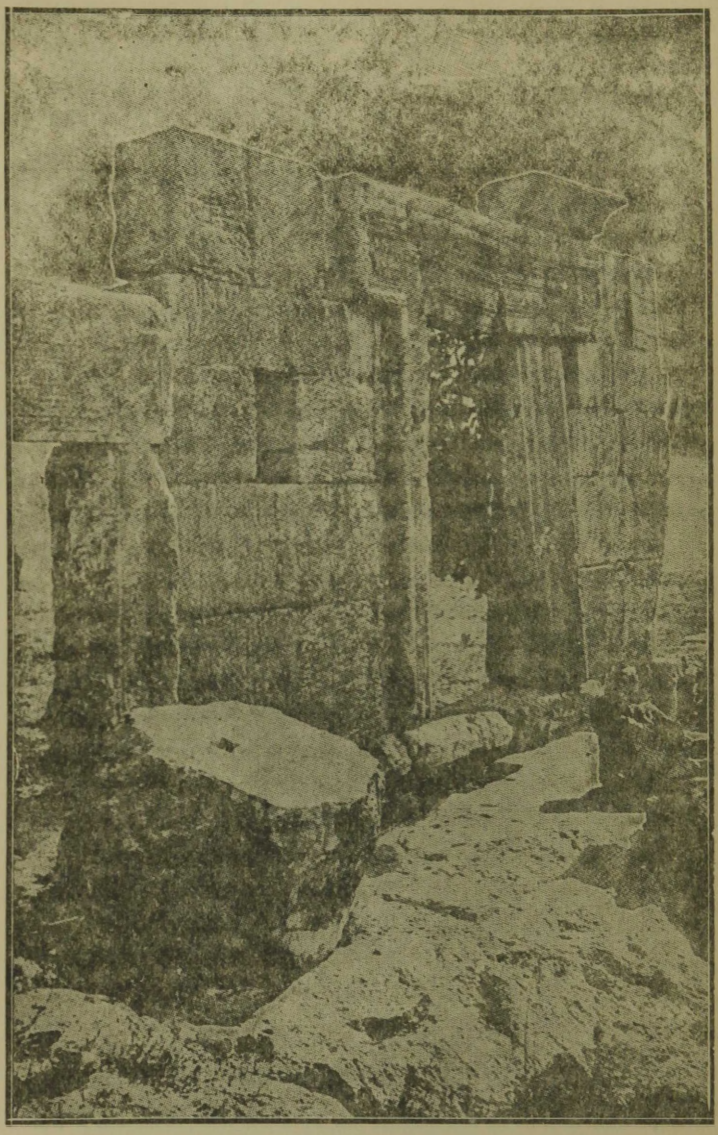

א חרב'ע שוהל אין מירום.

פון בית המקדש, וועגען שחיטה, כשר און טרפה א. אז. וו.; 6) טהרות (ריינקייט) — די דינים פון ריינקייט פאר די כהנים און פאר'ן אלגעמיינעם פאלק. — יעדער „סדר" (טראקטאט) ווערט צוטיילט אויף „מסכתות" (אבטיילונגען), יעדע מסכתא אין פרקים, און יעדער פרק אין „משניות" (משנה אין ענגען זין). די שפראך פון דער משנה איז העברעאיש, אבער איהר סטיל איז אראמעאיש, מיט א צומיש פון גריכישע און לאטיינישע ווערטער. די משנה איז צונויפגעשטעלט אויף אן אייגענארטיגען אופן. צוזאמען מיט די דינים ווערען אויך אוועקגעשטעלט די וכוחים (שקלא וטריא), וואס די חכמים האבען געפיהרט וועגען די דאזיגע דינים. דערבי ווערט געוועהנליך ניט ארויסגעזאגט וועלכע מיינונג איז די ריכטיגע, וויל די משנה איז געמיינט געווארען פאר געלערנטע און לערנער, וועלכע האבען אליין געדארפט אורטיילען, וועלכע דעה איז די ריכטיגערע. דערפון זיינען נאכהער אויסגעוואקסען זעהר פיעל ערקלערונגען צו דער משנה, וועלכע זיינען שפעטער ארויס אין ת ל מ ו ד.

רבי יהודה איז געווען נשיא ארום פערציג יאהר (ביו'ן יאהר 210). פאר'ן טויט האט ער איבערגעגעבען דעם אמט צו זיין עלטסטען זוהן גמליאל. וועו עס האט זיך פערשפרייט די ידיעה, אז רבי יהודה האלט ביים שטארבען האט זיך א גרויסע מאסע פון פאלק אוועקגעלאזט קיין צפורי געוואהר צו ווערען וואס דער חולה מאכט. וועו רבי יהודה איז געשטארבען, האט זיך קיינער ניט געקענט ענטשליסען אויסצוזאגען דעם פאלק דעם שרעקליכען אמת. דעמאלט איז רבי יהודה'ס געטרייער תלמיד, בר־קפרא, ארויס צום פערזאמעלטען עולם אין טרויער־קליידער און האט געזאגט: „מלאכים און שטערבליכע האבען זיך גערעדט פאר'ן ארון־קדש; די מלאכים האבען געזיעגט און דער הייליגער ארון איז צוגענומען געוואָרען!" דאס פאלק האט פערשטאנען דעם פערשטעלטען מיין פון די דאזיגע ווערטער — און א ביטערער געוויין האט פערהילכט צפורי און די גאנצע סביבה. דער גאנצער וועג פון צפורי ביז בית־שערים, וואו מען האט מקבר געווען דעם נשיא, איז געווען בעדעקט מיט מענשען. אין די שוהלען האט מען געהאלטען

הספֿרים וועגען די פערדיענסטען פון דעם גרויסען רבי'ן, וועלכער האָט פעראייביגט די „תורה שבעל פֿה". מען האָט איהם שפּעטער טאקי גערופען בלויז „רבי", אויסלאָזענדיג זיין נאָמען, ווייזענדיג דערמיט, אז ער איבערשטייגט אלע איבעריגע געזעץ־לעהרער. יהודה הנשיא איז געווען דער לעצטער פון די חכמים, וועלכע האָבען זיך געריכטעט אלס די פערפאסער פון דער משנה, און האָבען זיך גערופען תנאים (לעהרער). אזעלכע תנאים, פון יוחנן בן־זכאי ביז יהודה הנשיא, זיינען געווען ביז הונדערט און צוואנציג. אבער די שפּעטערע חכמים האָבען זיך שוין גערופען ניט „תנאים" נאָר א מ ו ר א י ם (ערקלערער, אויסטייטשער).

די נאָהנטסטע תלמידים פון רבי יהודה הנשיא האָבען פערענדיגט דאָס וואָס זייער גרויסער רבי האָט קיין צייט ניט געהאט צו ענדיגען. רבי חייא, רבי הושעיא און אנדערע האָבען צונויפגעזאמלט די דינים און מיינונגען פון די תנאים, וואָס זיינען נאָך ניט געווען אריינגענומען אין דער משנה און האָבען זיי פערשריבען אין צוגעגעבענע זאמלונגען, וועלכע האָבען זיך גערופען „בריתות" און „תוספתות". אויסערדעם זיינען ענטשטאנען ספרים, וואָס זיינען געווען פֿירושים אויף דער תורה, און דורך די דאָזיגע פֿירושים האָט מען געזוכט צו פערבינדען די משנה מיט דער תורה. דיזע זיינען 1) די מ כ י לת א —א פֿירוש אויפ'ן צווייטען ספר פון חמוש (שמות); 2) ס פ ר א אָדער ת ו ר ת כ ה נ י ם — ערקלערונגען אויפ'ן דריטען ספר פון חומש (ויקרא), וואָס ענטהאלט די דינים וועגען די קרבנות; 3) ס פ ר י — ערקלערונגען וועגען די דינים פון די לעצטע צוויי ספרים פון חומש (במדבר און דברים).

ניינטער קאַפּיטעל.

די אידען אין ארץ ישראל ביז'ן סוף פון דער הערשאַפט פון די נשיאים.

(200—425)

§53. **די נשיאים און די ערשטע אמוראים.** נאָך רבי יהודה הנשיא זיינען שוין אין ארץ־ישראל מעהר ניט געווען אַזעל־כע נשיאים ווי ער, וועלכע זאָלען פעראייניגען אין זיך שטאַרקע מאַכט מיט גרויסער לומדות. רבי יהודה'ס זוהן און נאָכפאָלגער, גמליאל דער דריטער (210), האָט זיך מיט גאָרניט בעריהמט גע־מאַכט. רבי יהודה'ס אייניקעל יהודה־נשיאה דער צווייטער, איז געווען נשיא מעהר ווי פופציג יאָהר (230—286). ער האָט זיך געפיהרט אַזוי ווי אַ וועלטליכער הערשער און האָט זיך גע'חבר'ט מיט די רוימישע בעאַמטע. דער דעמאָלטיגער רוימישער קיסר אלכסנדר סעווערוס האָט זיך פערהאַלטען זעהר פריינדליך צו די אידען און האָט געאַכט די אידישע אַמונה. אין די צימערען פון זיין פּאַלאַץ האָט זיך צוזאַמען מיט די בילדער פון די גריכישע אָבגעטער און העלדען געפונען אויך דאָס בילד פון אברהם, דעם פאָטער פון אידישען פאָלק. אויפ'ן אַריינגאַנג פון דעם קייזער־ליכען פּאַלאַץ זיינען געווען אויסגעקריצט די ווערטער פון דעם אידישען חכם הלל: „דעלך סני לחברך לא תעביד", — וואָס דיר איז ניט ליעב טהו ניט דיין חבר. אין דער צייט ווען יהודה דער צווייטער איז געווען נשיא האָט זיך דער סנהדרין אַריבערגעצויגען פון צפּורי קיין טבריה. דיזע שעהנע שטאָדט, וועלכע איז גע־שטאַנען אויפ'ן פּראַכטפולען ברעג פון דעם ים כנרת, איז פון דעמאָלט אָן געוואָרען דאָס שטענדיגע וואוינאָרט פון די נשיאים און דער גייסטיגער צענטער פון די פּאַלעסטינישע אידען. דאָרט האָט זיך געפונען אַ גרויסער בית־מדרש, אין וועלכען עס האָבען געלערענט די גרעסטע חכמים.

די חכמים וועלכע האָבען געלעבט נאָך דער אָבשליסונג פון דער משנה, האָבען זיך גערופען „אמוראים", ד. ה. ערקלערער. דער ערשטער פון זיי איז געווען יוחנן בן נפחא, וועלכער האָט אין

זיין פריהער יוגענד געלערנט אין דעם בית־מדרש פון רבי יהודה הנשיא. יוחנן האָט געגרינדעט אין טבריה אַ נייע ישיבה, וואוהין עס פלעגען זיך ציהען לערנער ניט נאָר פון ארץ ישראל נאָר אפילו פון בבל. אין דער דאָזיגער ישיבה האָט מען זיך פערנומען מיט אויספאָרשען די דינים וואָס זיינען אויפגעקליבען אין דער משנה, מען האָט בעטראַכט די מיינונגען פון די פריהערדיגע לעהרער, די תנאים, און מען האָט בעשטימט וועלכע מיינונג איז די ריכטיגע און דאָרף אָנגענומען ווערען. צוויישען די נייע חכמים זיינען געווען אזעלכע וואָס האָבען געהאלטען די משנה פאר אַ צווייטען תנ"ך און האָבען געזאָגט אז מען טאָר ניט אָבטרעטען פון איהרע ווערטער אויף אַ האָר. נאָר יוחנן האָט געהאלטען אז געזעצען דארפען זיך בייטען און ענטוויקלען און ניט שטעהן אויף איין אָרט. דעריבער האָט ער און זיינע חברים געמאַכט הוספות צו דער משנה, וועלכע איז אליין אַ הוספה צום תנ"ך. דאָס איז געווען דער גרונדשטיין פון דער גמרא (תלמוד). יוחנן'ס מיטהעלפער אין דער דאָזיגער ארבייט איז געווען ריש־לקיש. דאָס לעבען פון דיזען אמוראי איז געווען רייך מיט פאַסירונגען. אין זיין יוגענד האָט זיך ריש־לקיש אומגעווענליך און איז געווען זעהר אָרעם. איינמאל האָט איהם די נויט געצוואונגען צוועקצואוואַרפען דאָס לערנען און אריינטרעטען אין אַ צירק אלס גלאדיאַטאָר. דאן האָט רבי יוחנן, וועלכער איז געווען ריש־לקיש'עס שול־חבר, איהם אַרויסגענומען פון נויט און פון נע־ונד זיין. ער האָט איהם חתונה געמאַכט מיט זיין שעהנער שוועסטער, און ריש־לקיש האָט זיך געמוטען צוריק צום לערנען, און איז אין גיכען בעריהמט געוואָרען פאר'ן גרעסטען חריף צוויישען די אמוראים. ניט זעלטען פלעגט ער בייקומען אין וכוחים אפילו זיין געלערנטען שוואָגער.

נאָכ'ן טויט פון דיזע צוויי ערשטע אמוראים (אין יאָהר 280) זיינען די ישיבות אין ארץ־ישראל אלץ מעהר און מעהר געפאלען. די פיהרער פון דער ישיבה אין טבריה זיינען נאָך זיי געוואָרען רב־אמי און רב־אסי. נאָר אין זייער צייט האָט די ישיבה שוין מעהר ניט צוגעצויגען צו זיך אזא גרויסע צאל לערנער ווי פריהער. אַ סך געלערנטע פלעגען פערלאָזען ארץ־ישראל און צווענק קיין בבל, וואו עס האָבען דעמאָלט געבליהט אַ סך בעריהמטע ישיבות.

§54. **די קריסטליכע קיסרים פון רוים.** אין די ערשטע דריי הונדערט יאָהר פון קריסטענטום זיינען די רוימישע קיסרים נאָך אלץ געבליבען געצענדיענער און פלעגען אפט שטאַרק פערפאלגען די קריסטען. ערשט אין אנהויב פון דעם פיערטען יאָהרהונדערט האָט דער רוימישער קיסר קאָנסטאַנטין דער גרויסער ארויסגעוויזען א נייגונג צום קריסטענטום. ער האָט גענומען אונטער זיין שוץ די פערפאלגטע קריסטען און האָט פון אנפאנג ניט געוואלט ניט די געצענדיענער און ניט די אידען. אין יאָהר 313 האָט ער ארויסגעלאָזט אין מילאן א בעפעהל, אז אלע רעליגיאָנען אין דער רוימישער אימפעריע זאָלען געניסען דיזעלבע פרייהייט. נאָר שפעטער איז קאָנסטאַנטין אונטערגעפאלען אונטער דער ווירקונג פון די קריסטליכע גייסטליכע, און האָט בעשלאָסען צו מאכען דאָס קריסטענטום פאר דער הערשענדער רעליגיאָן, און די אנדערע זאָלען זיין אונטערוואָרפען אונטער איהר. פון דעמאָלט אָן האָט מען אנגעהויבען פערפאלגען די אידען. מען האָט זיי פארבאָטען צו מגייר זיין געצענדיענער אדער קריסטען, מען האָט בעגרענעצט זייערע בירגער־רעכט און ארויפגעלעגט אויף זיי בעזונדערע, שווערע שטייערען. אין יאָהר 325 האָט קאָנסטאַנטין פעררופען אין ניצעא, אין קליין־אזיען, א גרויסע קירכליכע אסיפה, וואו עס איז בעשלאָסען געוואָרען אז די קריסטען זאָלען פייערען זייער פסח ניט אין איין צייט מיט די אידען, נאָר אין אן אנדער צייט, וואָס די קירכע וועט בעשטימען. פון דעמאָלט אָן האָט זיך די קריסטליכע אמונה אנגעהויבען אלץ מעהר צו אונטערשיידען פון דער אידישער, און די קריסטען האָבען זיך אלץ מעהר דערווייטערט פון די אידען.

אין דער צייט פון קאָנסטאַנטין'ס יורש, דעם קיסר קאָנסטאַנציוס, זיינען פערבאָטען געוואָרען שידוכים צווישען אידען און קריסטען. מען האָט אָנגעהויבען שטערען די אידען צו לערנען זייער תורה אין די ישיבות און דעריבער האָבען א סך געלערנטע געמוזט פערלאָזען ארץ־ישראל און זיך בעזעצען אין בבל. אין אייניגע שטעדט אין ארץ־ישראל (צפורי, טבריה, לוד) זיינען די אידען ארויס פון געדולד, האָבען געמאכט אן אויפשטאַנד און זיינען בעפאלען די רוימישע סאָלדאָטען וואָס זיינען דאָרט געשטאַנען.

אבער דער רוימישער קאמאנדיר אורסיצינום האט דעם אויפשטאנד דערשטיקט מיט דער גרעסטער גרויזאמקייט (352).

§55. **דער קיסר יוליאן און רבי הלל הנשיא דער צווייטער.** א האפנונג אויף בעסערע צייטען האט אויפגעשיינט פאר די אידען אין דער צייט פון קאנסטאנטינ׳ס פלימעניק יוליאן, וועלכען די קריסטען האבען אנגערופען „אפאסטאט", אדער אפיקורס. אין דער יוגענד האט יוליאן פערלאזען דאס קריסטענטום, און ווען ער איז געווארען קיסר האט ער בעשלאסען אויפצושטעלען צוריק אין דער רוימישער מלוכה דעם אלטען רוימשען געצענדיענסט און די אלטע גריכישע בילדונג. זייענדיג אליין א זעהר געבילדעטער מענש האט יוליאן ניט אונטערדריקט די קריסטען, אבער ער האט זיי אויך ניט ערלויבט צו אונטערדריקען די אנהענגער פון אן אנדער גלויבען. מיט א בעזונדערען מיטלייד האט זיך דער נייער קיסר פערהאלטען צו די אידען, וואס זיינען פערפאלגט געווארען פון די פריהערינע קיסרים. ער האט צוריקגענגעבען די אידען אלע ברגערליכע רעכט און האט זיי בעפרייט פון די איבעריגע שטייערען. ניט בענוגענדיג זיך דערמיט האט יוליאן זיך געווענדט מיט א בריף צו די אידישע קהילות און האט זיי מודיע געווען, אז ער איז גרייט אויף זיינע הוצאות אבצובויען פון זייערטוענגען די הייליגע שטאדט ירושלים (362). אין דעם דאזיגען בריף האט יוליאן אנגערופען דעם דעמאלדיגען נשיא, הלל דעם צווייטען, זיין „ברודער". יוליאן האט ניט געזאמט צו ערפילען זיין צוזאג: ער האט אוועקגעשיקט קיין ארץ־ישראל א בעאמטען ער זאל צוגרייטען אלץ פאר דער אויפבאויאונג פון ירושלים. עס איז שוין געווען צוגעגרייט דאס בוי־מאטעריאל, עס זיינען שוין געווען גערונגען ארבייטער און מען האט שוין אנגענהויבען אבצוראמען די אלטע חורבות, וואס האבען פערוואלגערט די גאסען פון דער הייליגער שטאדט; נאר דא איז געשעהן אומגליק: ווען די ארבייטער האבען אנגעהויבען גראבען דעם פונדאמענט אויפ׳ן פלאץ וואו דער אלטער בית־המקדש איז געשטאנען, האט זיך פון דער טיף פון דער אויפגעגראבענער ערד ארויסגעריסען א פלאם און האט אבגעברענט עטליכע ארבייטער. דאס פאלק האט דערזעהן דערין א שלעכטען צייכען פון גאט און

דאָס בויען האָט זיך אָבגעשטעלט. אין גיכען איז קיין ירושלים אָנגעקומען די טרויעריגע ידיעה אז יוליאן איז אומגעקומען אין א מלחמה נעגען די פּערסיער (363), און צוזאמען מיט איהם איז אונטערגענאנגען די לעצטע האָפנונג פון די אידען אויף דער וויע־דער־אויפבויאונג פון ירושלים און דעם בית־המקדש.

אין דער צייט פון די ערשטע קריסטליכע קיסרים אין רוים איז דער נשיא פון די אידען אין ארץ־ישראל געווען דער דערמאָנ־טער הלל דער צווייטער. צוליעב די רדיפות נעגען די ניט־קריס־טען האָבען א סך אידען פערלאָזען ארץ־ישראל און האָבען ארי־בערגעוואַנדערט קיין בבל און אַנדערע פּערסישע לענדער. די מאַכט פון דעם נשיא און פון דעם סנהדרין איז אלץ שוואַכער גע־ווארען. אין די פריהערדיגע צייטען פלעגט דער פּאַלעסטינישער סנהדרין יערען חודש בעאָבאכטען דעם צושטאַנד פון דער לבנה (די אידען רעכענען די מאָנאטען און די יאָהרען נאָך דער לבנה, און ניט נאָך דער זון) און פלעגט דורך שלוחים אָנזאָגען די קהילות אין ארץ־ישראל און אין די שכנישע לענדער, אין וואָסער טאָג עס פאלט אויס דער אָדער אן אנדער יום־טוב.

נאָר וועז אין ארץ־ישראל זיינען געבליבען וועניג אידען, און א גרויסער טייל פון זיי זיינען געווען צושפּרייט איבער וויייטע לענדער, איז אזא אָרדנונג געווארען אונפּראַקטיש. דעריבער האָט הלל הנשיא דער צווייטער צוזאמענגעשטעלט דעם ערשטען אידי־שען לוח, לויט וועלכען די אידען פון אלע לענדער זאלען אליין קענען בעשטימען די טעג פון יערען חודש און פון יערען יום־טוב, ניט וואַרטענדיג אויף דער ידיעה פון דעם סנהדרין אין ארץ־ישראל, (359). אויף אזא אופן איז איבערגעריסען געווארען די לעצטע פאָדים, וואָס האָט פאַרבונדען די צוזייהטע אידען אין פאָדער־אזיען מיט די חכמים אין פאלעסטינא.

§56. **די לעצטע נשיאים; דער תלמוד ירושלמי.** די רוימישע קיסרים נאָך יוליאַן'ען האָבען אינגאַנצען בעפעסטיגט די קריסטליכע אמונה אין זייער מדינה. קריגענדיג די מאַכט אין זייערע הענד האָבען די קריסטליכע גלחים אין דער רוימישער אימ־פעריע אונטערדריקט די מענשען פון אַנדערע גלויבענס און בע־זונדערס די אידען. דעד קריסטליכער המון, אויפגעריצט דורך די

דרשות פון זייערע נייסטליכע, פלעגט אנפאלען אויף די אידישע שוהלען און זיי חרוב מאכען. דער קיסר טהעאדאסיוס דער גרויסער פלעגט נאך אמאל פערטיידיגען די אידען געגען אזעלכע אנפאלען; אבער נאך זיין טויט (395), ווען די רוימישע מלוכה איז צופאלען נעווארען אויף צוויי טיילן, די מזרח'דיגע אדער ביזאנטיען, מיט דער הויפטשטאדט קאנסטאנטינאפאל, און די מערב'דיגע, די איטאליענישע, מיט דער הויפשטאדט רוים, איז קיינער ניט געווען וואס זאל זיך אננעהמען פאר די פרעמדגלויביגע. די ביזאנטישע אדער מזרח'דיגע קיסרים זיינען אינגאנצען אונטערגעפאלען אונטער דעם איינפלוס פון די עפיסקאפען און אנדערע קירכען־בעאמטע, וועלכע האבען געקוקט אויף די אידען ווי אויף אונגלויביגע. טהעאדאסיוס דער צווייטער (450—408) האט אונטער דער ווירקונג פון די גייסטליכע פארבאטען די אידען צו בויען נייע שוהלען, צו פארנעהמען רעגירונגס־שטעלען און האלטען אין זייערע הייזער קריסטליכע בעדיענער.

אין די טעג פון טהעאדאסיוס דעם צווייטען האט געלעבט דער לעצטער אידישער נשיא אין ארץ־ישראל, גמליאל דער זעקסטער. פון אנפאנג האט דער קיסר בעשטעטיגט גמליאל'ן אין זיין אמט און האט איהם געגעבען דעם נאמען „פערפעקט פון די אידען". נאר ווען דער נשיא האט זיך ערלויבט איבערצוטרעטען דעם קייזערליכען בעפעהל, וואס האט בעגרענעצט די רעכט פון די אידען, (דער נשיא האט אליין ערלויבט די זידען צו בויען נייע שוהלען) האט טהעאדאסיוס ביי איהם צוגענומען דעם עהרען־טיטעל, און נאכער איינגאנצען אבגעשאפט דעם אמט פון נשיא אין ארץ־ישראל (425). אזוי האט זיך געענדיגט די הערשאפט פון די פאלעסטינישע נשיאים פון רבי הלל'ס שטאם, וועלכע האט געדויערט דריי הונדערט יאהר. דער טיטעל נשיא אדער פאטריארך איז אריבערגענאנגען צום עפיסקאפ פון ירושלים, דעם העכסטען פארשטעהער פון דער קירכע פון דער מזרח־אימפעריע.

אין דער זעלבער צייט האבען אויך אננעהויבען פאלען די ישיבות אין ארץ־ישראל. אין ארץ־ישראל זיינען שוין געבליבען זעהר וועניג תלמידי חכמים, נאכפאלגער פון די ערשטע אמוראים. די דאזיגע איבערגעבליבענע אמוראים האבען בעשלאסען צונויפ־

צוזאמלען און פערשרייבען אלע הלכות און ערקלערונגען צו דער משנה, וואס זיינען אויסגעארבייט געוואָרען אין די אמאליגע ישיבות, כדי זיי זאלען ניט פערלאָרען וועלען איבערגעהענדיג פון מויל צו מויל. דיזע זאמלונגען זיינען צוגעגעבען געוואָרען צו דער משנה אונטער'ן נאמען „גמרא ירושלמית" (גמרא מיינט — פערענדיגונג און אויך לעהרע). די משנה און די גמרא צוזאמען האָבען צולעצט געקראָגען דעם נאמען „תלמוד" (לעהרע). דער תלמוד אין יענער פאָרמע ווי ער איז צונויפגעשטעלט געוואָרען אין ארץ־ישראל וועלט גערופען „תלמוד ירושלמי", צו אונטערשיידען פון דעם שפעטערען „תלמוד בבלי". די צייט פון דער שליסונג פון „תלמוד ירושלמי" פאלט זיך צוזאמען אונגעפעהר מיט דער עפּאָכע פון די לעצטע נשיאים.

צעהנטער קאפיטעל.

די אידען אין בבל ביז דער שליסונג פון תלמוד בבלי

(200—500)

§57. **די אידען אין בבל אונטער דער הערשאפט פון נייפערסיען.** אין בבל האָבען די אידען געלעבט פון די עלטסטע צייטען אן. נאָכ'ן „גלות בבל" אין דער צייט פון כורש'ן, האָבען זיך ניט אלע פערטריבענע צוריקגעקערט קיין יהודה, א סך זיינען געבליבען אין בבל און האָבען דאָרט געלעבט אין בעזונדערע קהילות, זיך ניט אויסמישענדיג מיט דער ארומיגער היידנישער בעפעלקערונג. כל־זמן דער בית־המקדש אין ירושלים איז געשטאַנען האָבען די באבילאָנישע אידען אויפגעהאלטען שטענדיגע פערבינדונגען מיט זייערע ברידער אין ארץ־ישראל. זיי פלעגען שיקען קרבנות אין בית־המקדש און אנדערע פלעגען אליין קומען (עולה רגל זיין) קיין ירושלים אויף די גרויסע ימים־טובים. נאָר וועו ירושלים איז חרוב געוואָרען דורך די רוימער, איז דער באנד צווישען די באבילאָנישע און פאלעסטינישע אידען אויפגעהאלטען גע־

וואָרען דורכדעם וואָס סיי די, סיי יענע, האָבען אַנערקענט איבער זיך די הערשאַפט פון דעם סנהדרין און פון די לעהרער פון די ישיבות אין ארץ־ישראל. אין דער צייט פון רבי יהודה הנשיא פלעגען א סך יונגע־לייט קומען פון בבל קיין ארץ־ישראל צו לער־נען אין די דאָרטיגע גרויסע בתי־מדרשים. אָבער נאָכ'ן טויט פון רבי יהודה הנשיא, וועלן די טהעטיגקייט פון די נשיאים און סנהדרין אין דעם הייליגען לאַנד האָט אָנגעהויבען צו פאַלען, האָט זיך צווי־שען די אידען אין בבל בעווייזען א שטרעבונג צו א זעלבסטשטענ־דיגען גייסטיגען לעבען. די רדיפות פון די קריסטליכע קיסרים אין רוים אויף די פאַלעסטינישע אידען האָט געצוואונגען א סך אידען ארויסצואוואַנדערן קיין בבל — און אויף אזא אופן האָבען זיך דאָ געמעהרט די אידישע קהילות, צו וועלכע עס איז ביסלעכ־ווייז אריבערגעגאַנגען די בכורה פון פאַלעסטינישען יודענטום.

נאָך די פאַרצייטיגע פערסיער, וועלכע האָבען איינגענומען בבל אין די טעג פון כורש, האָבען איבערן לאַנד א לאַנגע צייט גע־הערשט די קריעגערישע פאַרטיער. נאָר אין יאָהר 226 איז געקו־מען א סוף צו דער הערשאַפט פון די פאַרטיער. די פערסיער האָ־בען געמאַכט אַן אויפשטאַנד געגען דעם פאַרטישען קעניג ארשטא־באַן דעם פיערטען, האָבען איהם ארונטערגעוואָרפן פון טראָהן און האָבען אויסגעקליבען פאַר א קעניג זייער פיהרער אַרדאַשיר (ארתחשסתר), פון דער דינאַסטיע סאַסאַנידען. ארדאַשיר האָט גע־גרינדעט אין פאַרעראַזיען א שטאַרקע נייע־פערסישע מלוכה, אין וועלכער עס איז אויף אריינגעגאַנגען בבל. די דאָזיגע איבערקע־רעניש האָט פון אָנפאַנג פערשאַפט די באַזיאַנישע אידען א סך צרות. דער נייער קעניג האָט איינגעפיהרט צוריק די אַלטע פער־סישע רעליגיע וואָס איז בעשטאַנען פון דיענען צום פייער. די פערסישע פריסטער אדער „מאַגיער" האָבען אָנגעהויבען אונטער־דריקען אַלע פרעמד־גלויביגע. די אידען איז פאַרבאַטען געוואָרען אָנצוצינדען פייער אין זייערע הייזער אין די פערסישע ימים־טובים, וועז די היידען האָבען געדיענט צו דעם גאָט פון ליכט הורמיז. אָבער די דאָזיגע גזרות האָבען ניט לאַנג געדויערט. דער נאָכפאָל־גער פון אַרדאַשיר, דער קריגעריישער קעניג שאָבור דער ערשטער (241—272) האָט צוריקגעגעבען די אידען די פרייהייט פון גלוי־

בען און פון אינערליכער פערוואלטונג. פאר איהם און זיינע נאכ־פאלגער האבען די אידישע קהלות אין בבל אויפגעבליהט.

די גרעסטע און רייכסטע קהלות האבען זיך געפונען אין די שטעדט נהרדעא, סורא, פומבדיתא און מחוזא. בראש פון אלע אידישע קהלות איז געשטאנען א פיהרער פון צוויישען די אידען, וואס האט געטראגען דעם נאמען „ריש־גלותא", אדער „עקזילארך", ד. ה. דער „האר פון די פארטריבענע". די עקזילארכען האבען גערעכענט זייער יחוס פון דוד המלך אזוי ווי די נשיאים פון פא־לעסטינא. זייער הערשאפט איז איבערגעגאנגען פון פאטער צו זוהן. דער עקזילארך האט זיך גערעכענט פאר'ן העכסטען ריכ־טער און פערוואלטער פון די אידען אין בבל. דורך זיינע בעאמ־טע פלעגט ער צונויפקלייבען פון די אידען שטייערען פאר די פערסישע מלכים; ער פלעגט אנשטעלען אויפזעהער אכטונג צו געבען אויף דער ארדנונג אין די שטעדט, וואס זיינען געווען בע־זעצט פון אידען, און אויך דיינים צו משפט'ן דאס פאלק. געלעבט האבען די עקזילארכען זעהר רייך, ארומגערינגעלט מיט א סך הא־רען און דיענער. די פערסישע מלכים פלעגען בעשטעטיגען יעדען נייעם עקזילארך אין זיין אמט, און ער האט זיך גערעכענט פאר איינעם פון די העכסטע פערסישע הארען. אויך אזא אופן הא־בען די אידען אין בבל געהאט אזוי ווי אמאל אין זייער אייגען לאנד, זייער אייגענע אינערליכע פערוואלטונג און האבען געקענט לעבען פריי לויט זייער אמונה. דיזע אינוועניגסטע פרייהייט (אויטאנאמיע) האט ארויסגערופען צוויישען זיי א גרויסע געזעל־שאפטליכע טהעטיגקייט און גייסטיגע שאפונג.

§58. רב און שמואל. די ערשטע גרויסע ישיבות אין בבל זיינען אויפגעקומען באלד נאך דער שליסונג פון דער משנה. פאר זייערע גרינדער ווערען גערעכענט: אבא אריכא, וועלכער ווערט אנגערופען רב, און שמואל ירחינאי. אין זייער יוגענד זיינען די צוויי חכמים אוועק פון בבל קיין ארץ־ישראל, כדי זיך דארט צו פערפאלקאמען אין לערנען אין דער ישיבה פון רבי יהודה הנשיא. דורך זייערע גלענצענדע פעהיגקייטען האבען אבא און שמואל פער־נומען דעם ערשטען פלאץ צוויישען די תלמידים פון רבי יהודה הנשיא און זיי זיינען אין גיכען דערהויבען געווארען צום טיטעל

רבי. נאָכדעם זיינען זיי אַוועק צוריק קיין בבל מיט דעם בעשלוס צו ווידמען זייערע כחות צו פערשפרייטען די תורה אין זייער גע־בורטסלאַנד. רבי אבא אָדער רב האָט געעפענט אין סורא א ישיבה, אזוי ווי די ארץ־ישראל'דיגע ישיבות. די נייע ישיבה האָט צו־געצויגען א סך לערנער; זייער צאָל פלעגט אמאָל דערגרייכען ביז צוועלף הונדערט. זייענדיג א רייכער מאן, פלעגט רב אויסהאל־טען אָרימע לערנער אויף זיין אייגענעם חשבון. כדי צו געבען די מעגליכקייט צו לערנען אויך צו פאמיליען־לייט אָדער בעשעפטיגטע, וואָס פלעגען ניט קענען אריינטרעטען אין דער ישיבה אלס שטענ־דיגע תלמידים, האָט רב בעשטימט צוויי חדשים אין יאָהר, אדר און אלול, וועז עס פלעגען אָבגעהאלטען ווערען גרויסע אסיפות צו לערנען תורה. דיזע אסיפות זיינען געווען בעוואוסט אונטער'ן נאָמען „ירחי דכלה" (פערזאמלונגס־חדשים). אויף די דאָזיגע אסיפות, וואו עס פלעגען זיין די שטענדיגע תלמידים פון דער ישיבה און א סך זייטיגע צוהערער, פלעגט מען אין קורצען איבער־געבען אלץ וואָס איז דורכגעלערנט געוואָרען אין דער ישיבה דורכ'ן זמן. די לעצטע וואָך פון פערזאמלונגס־חודש, ד. ה. ערב פסח און ערב סכות, פלעגען געהאלטען ווערען לייכטע דרשות פאר'ן פאָלק. אין דער וואָך (שבתא דרינלא) פלעגט דער אָננעלאָף פון מענשען פון פערשיידענע שטעדט פון בבל זיין אזוי גרויס, אז אין סורא פלעגט ניט קלעקען קיין דירות פאר אלע אָננגעפאָרענע, און א סך פון זיי פלעגען שלאָפען אונטער'ן אָפענעם הימל אויפ'ן ברעג פון דעם סורא'ער טייך. דאָס איז געווען דער ערשטער שריט צו פערשפרייטען די תורה צווישען אלע טיילען פון פאָלק.

רב איז געווען בעריהמט אלס גרויסער תלמיד חכם און ערש־טער אמוראי אין בבל. ער האָט אויך פערפאסט תפלות פאר שבת און יום־טוב. רב האָט ליעב געהאט ערד־ארבייט און האָט זי גע־שטעלט העכער פאר האנדעל. ער האָט אליין געהאט גרויסע פעל־דער ארום סורא און האָט אליין אכטונג געגעבען אויף זייער בע־ארבייטונג. זיין זוהן פלעגט רב לערנען אזוי: „בעסער א קליין שטיקעל ערד, איידער א גרויסער שפייכלער סחורה" („כבא מארעא ולא כורא מאגרא"). רב האָט געפיהרט די ישיבה אין סורא ארום דרייסיג יאָהר און איז געשטאָרבען אין יאָהר 242. אָננעהויבען האָט

ער זיין אַרבייט אין דער צייט פון דער הערשאפט פון די פּאַרטיער און געענדיגט האָט ער זי אין דער צייט פון די נייַ־פּערסישע מלכים. וועז רב איז געשטאָרבען האָבען אלע אידען פון בבל געטרויערט א יאָהר צייט.

רב׳ס חבר, רבי שמואל, האָט געפיהרט די ישיבה אין זיין גע־בורטס־שטאָדט נהרדעא. די דאָזיגע ישיבה איז געווען נאָך פון פריהער, אָבער ערשט אין רבי שמואל׳ס צייטען איז זי בעריהמט געוואָרען און איז געוואָרען דער וויכטיגסטער צענטער פון אידישער חכמה. שמואל האָט זיך אונטערשיידט פון די אַנדערע אמוראים דערמיט וואָס ער פלעגט זיך פערנעהמען ניט נאָר מיט רעליגיעזע זאכען נאָר אויך מיט וועלטליכע חכמות: מאַטעמאַטיק, נאַטור־וויסענשאפט און מעדיצין. אלס דאָקטאָר האָט רבי שמואל גע־האלטען אז די מעהרסטע קראַנקהייטען קומען פון שלעכטער לופט. זיין בעליעבטעסטע בעשעפטיגונג איז געווען די אַסטראָנאָמיע און קאַלענדאַרישע אויסרעכנונגען. „די וועגען פון הימעל — פלעגט ער זאָגען — זיינען מיר פונקט אזוי בעקאַנט ווי די וועגען פון נהרדעא". רבי שמואל האָט אַוועקגעשטעלט א גאַנצע, וועלכער האָט געהאַט א גרויסע בעדייטונג פאַר די אידען, וואָס זיינען גע־וען צושפּרייט צווישען אַנדערע פעלקער. ער האָט געלערנט, אז אלע אידען זיינען מחויב אָבצוהיטען די געזעצען פון די לענדער, וואו זיי וואוינען (דינא דמלכותא דינא). דאָס האָט געהייסען, אז די דינים לויט וועלכע די אידען פיהרען זיך אין זייער אינער־ליכען לעבען, טאָרען ניט זיין געגען די געזעצען פון דער מלוכה וואו זיי וואוינען. די לעגענדע דערצעהלט, אז דער פּערסישער קעניג שאבור דער ערשטער איז געווען א פערזענליכער פריינד פון רבי שמואל און האָט איהם שטאַרק געשעצט.

§60. **די אַמוראים פון בבל.** רב און שמואל, וועלכע האָ־בען געבראכט מיט זיך פון ארץ־ישראל די משנה, זיינען געווען די ערשטע אמוראים פון בבל, פון די ישיבות וואָס זיי האָבען גע־גרינדעט זיינען אַרויסגעגאַנגען א סך בעריהמטע חכמים, וועלכע האָבען שפעטער אלײן געעפענט ישיבות און אַרויסגעגעבען א סך געלערנטע. דאָס איז געווען א מערקווירדיגע צייט. א דורשט פון וויסען האָט אַרומגעהאפּט די אידען פון בבל. די ישיבה האָט

זיך גערעכענט טייערער פון אַלץ. די געזעלשאַפט האָט אָבגעגעבען כבוד ניט דעם רייכען נאָר דעם געלעהרטען. צו קענען די משנה און א סך ערקלערונגען צו איהר בעל פה איז געווען אַ פליכט פאַר יעדען געבילדעטען אידען. די אידישע חכמה, וועלכע האָט פער־לאָרען איהר באָדען אין ארץ־ישראל, האָט זיך אויפגעהויבען צוריק און זיך צובליהט אין בבל. די הויפט ישיבות פון בבל זיינען צו־ערשט געווען די ישיבות פון סורא און נהרדעא. נאָר נאָך שמואל'ס טויט איז אויף נהרדעא געקומען אַן אומגליק: אָדענאַט, דער קעניג פון פאַלמירא (תדמור) האָט אין אַ מלחמה מיט די פערסיער איינ־גענומען די דאָזיגע שטאָדט און האָט זי חרוב געמאַכט (259). דעמאָלט איז די ישיבה פון נהרדעא אויף אַ צייט אריבערגעפיהרט געוואָרען קיין פומבדיתא.

בראָש פון דער ישיבה אין סורא איז נאָך רב'ס טויט גע־שטאַנען רבי הונא. אין דער יוגענד איז רבי הונא געווען אַן איינפאַכער ערד־אַרבייטער; אפילו ווען ער איז שוין געוואָרען געלערנט האָט ער נאָך אַלץ אַליין בעאַרבייט זיינע פעלדער; אָפט פלעגט מען איהם זעהן צוריק־קעהרענדיג פאַרנאַכט פון פעלד, מיט אַ גראָב־אייזען און אַ לאָפאַטע אויף די אַקסעל. שפעטער איז ער רייך געוואָרען און האָט זיך איבערגעגעבען צום לערנען, און האָט געקראָגען דעם גרויסען נאָמען ראָש ישיבה פון סורא. אַזוי ווי רם, האָט הונא אויך אויפגעהאַלטען אויף זיין חשבון ניט־פערמעג־ליכע לערנער. דער פיהרער פון דער ישיבה אין פומדיתא איז געווען רב יהודה בר־יחזקאל. ער איז געווען זעהר שאַרפזיניג און ער פלעגט אָפטמאָל אָבהאַלטען אין זיין ישיבה חריפות'דיגע וכוחים כדי צו ענטוויקלען די גייסטיגע פעהיגקייטען פון די תלמידים. די חכמים פון פומבדיתא האָבען געקראָגען אַ נאָמען פאַר גרויסע בעלי־פלפול; וועגען זיי פלעגט מען זאָגען אַז זיי קענען אין זייערע וכוחים „דורכפיהרען אַ העלפאַנד דורך דעם אויער פון אַ נאָדעל". אין יענער צייט האָט די ישיבה פון פומבדיתא געקראָגען אַ גרעסערע בעדייטונג ווי די ישיבה אין סורא. נאָך רבי יהודה איז איהר ראש־ישיבה געווען רבה בר־נחמנו, וועלכער האָט פאַר זיין היציגקייט אין געלערנטע וכוחים געקראָגען דעם נאָמען „עוקר הרים" — וואָס רייסט אויס בערג.

אין זיין צייט פלעגען זיך צו די פאלקס־פערזאמלונגען ערב די ימים טובים אין פומבדיתא צונויפקומען ארום צוועלף טויזענד צוהערער. די פערסישע רעגיערונג האט פערבאטען די אידען צו מאכען אזעלכע גרויסע פאלקס־פערזאמלונגען און רבה'ן האט זי געהייסען ארייגזעצען אין תפיסה. רבה האט געמוזט לויפען פון פומבדיתא און ער איז אויפ'ן וועג געשטארבען.

די ישיבה פון פומבדיתא איז בעזונדערס בעריהמט געווארען אין דער צייט פון איהר גרויסען פיהרער אביי. דער נאמען פון דיזען אמוראי בעגעגנט זיך אפט אין תלמוד, צוזאמען מיט'ן נאמען פון זיין חבר רבא (300-350). אביי איז געווען ראש ישיבה אין פומבדיתא און רבא — אין מחוזא. צווישען די צוויי געלערטע פלעגען פארקומען שטענדיגע מחלוקות אין לערנען. אפט פלעגען די מחלוקות אין זייערע ישיבות געפיהרט ווערען ניט כדי קלאר צו מאכען עפעס א דין, נאר כדי צו שארפען די מחות פון די תלמידים. אביי און רבא האבען שטארק געזארגט צו פערשפרייטען עלעמענטארע בילדונג אין פאלק; זיי האבען אכטונג געגעבען אז אין יעדער שטאדט זאל זיין א שולע פאר קינדער. נאך אביי'ס טויט זיינען די מעהרסטע תלמידים פון פומבדיתא אריבער קיין מחוזא, צו רבא. אבער וועו רבא איז געשטארבען איז די ישיבה אין מחוזא אויך געפאלען אין גרויסקייט. אין גיכען איז אויך מחוזא געקומען א שווער אומגליק: אין דער צייט וועו קיסר יוליאנוס איז געגאנגען אויף פערסיען איז דיזע שטאדט צושטערט געווארען פון דעם רוימישען חיל.

§61. רב אשי און דער תלמוד בבלי. עס זיינען ארי־בער צוויי הונדערט יאהר פון יענער צייט וועו רב און שמואל האבען אריבערגעפלאנצט קיין בבל די אידישע חכמה פון פאלעסטינא. אין פערלויף פון דער דאזיגער צייט האבען הונדערטע אמוראים אין בבל געארבייט אויסצופארשען און אויסצובריייטען די אידישע רעליגיעזע דינים, געזעצלעהרען און מאראל. די מיינונגען און בע־שלוסען פון די אמוראים פלעגען אומגעהן פון מויל צו מויל, אדער פלעגען תורשריבען ווערען שטיקלעכווייז. אויף אזא אופן האט זיך נאך דער אבשליסונג פון דער משנה אנגעקליבען א מאסע נייע הלכות און מסורות, וועלכע עס איז שווער געווען אויפצו־

האלטען אין זכרון. עס איז געווארען נויטיג צונויפצוקלייבען אן ברענגען אין ארדנונג אט דיזע אלע מינדליכע טראדיציעס אן נאכער זיי פערשריבען, כדי זיי זאלען ניט פערגעסען ווערען, אזוי ווי עס איז געטהאן געווארען אין ארץ־ישראל (תלמוד ירושלמי). דעם אנהויב דערצו האט געמאכט דער גרויסער אמוראי רב אשי (370—427).

רב־אשי איז געשטאנען בראש פון דער ישיבה אין סורא. אין זיין צייט האט די ישיבה וויעדער אנגעהויבען צו בליהען און רב־אשי איז געווארען בעריהמט אלס דער גרעסטער אמוראי אין בבל. זיין נאנצע לאנגיעהריגע טהעטיגקייט האט רב־אשי געווידמעט צו בלויז איין צוועק — צונויפצוזאמלען די תורה שבעל־פה, וואס האט זיך אויסגעארבייט אין די ישיבות אין בבל, אלס ערקלערונגען אויף דער משנה. די אלע צונויפגעזאמלטע טראדיציעס האבען געקראנען דעם נאמען „גמרא בבלית". כדי צו דערגרייכען זיין צוועק פלענט רב־אשי אין דער צייט פון די גרויסע פאלקס־פערזאמלונגען אין סורא לייענען פאר'ן עולם פרקים פון משנה צוזאמען מיט די פירושים פון די אמוראים, ד. ה. גמרא. אויף אזא אופן איז ער אין בערלויף פון דרייסיג יאהר דורכגענאנגען די נאנצע משנה צוזאמען מיט דער גמרא. רב אשי האט אלזא צוזאמענגעקליבען און מסדר געווען די נאנצע תורה שבעל־פה, וואס האט זיך אויפגעקליבען אין בבל, וועלכע איז שפעטער פערשריבען געווארען און געקראנען דעם נאמען „תלמוד בבלי".

פאר זיינע גרויסע פערדיענסטען האט רב־אשי זוכה געווען צום העכסטען עהרען־נאמען „רבנו" (אונזער לעהרער); די שפעטערע דורות האבען איהם נעשטעלט אין איין שורה מיט רבי יהודה הנשיא, דעם מסדר פון דער משנה. אין דער צייט וועו ער איז געווען דער פיהרער פון דער סורא'ער ישיבה איז סורא געווארען דאס וואוינארט פון די אידישע נשיאים, וועלכע האבען פריהער געוואוינט אן נהרדעא און פומבדיתא. יעדען יאהר, נאך די הערבסטליכע ימים טובים פלענט מען מאכען אין סורא א בעזונדערען פאלקס־יום טוב לכבוד דעם „ריש־גלותא".

§62. די שליסונג פון תלמוד (חתימת התלמוד). נאכ'ן טויט פון רב־אשי איז די לאנע פון די אידען אין בבל פערערגערט

געווארען. אין דער צייט פון קעניג איזדאגערעד דעם צווייטען (438-457) האבען זיך אין דער נייי־פערסישער מלוכה אנגעהויבען וויעדער שטארקע רדיפות געגען די אנהענגער פון אנדערע גלויבענס, וואס האבען ניט געוואלט אנערקענען זארואסטער'ס אמונה פון דעם פייער־גאט. אונטער דעם איינפלום פון די פערסישע מאגיער האט דער קעניג פערפאלגט די אידען און די קריסטען, וועלכע האבען געלעבט אין זיין לאנד. די אידען איז פערבאטען געווארען אפילו אבצוהיטען שבת. דיזע פערפאלגונגען זיינען נאך שטארקער געווארען אין די צייטען פון פירוז, וועלכער האט געהערשט נאך איזדאגערעד'ן. די אידען האבען איהם א נאמען געגעבען „רשע". אין דער שטאדט איספאהאן איז פארגעקומען א צוזאמענשטויס צווישען די מכשפים און די אידען, און צוויי מכשפים זיינען ג'הרג'עט געווארען. דערפאר האט פירוז בעפעהלען אויסצוקוילען א העלפט פון דער אידישער בעפעלקערונג פון איספאהאן און די אידישע קינדער אריינגעבען אין די פערסישע טעמפלען, וואו מען זאל זיי לערנען צו דינען דעם גאט פון פייער. דער ראש־הגולה פון די באבילאנישע קהילות הונא־מארי און צוויי אמוראים זיינען פערשפארט געווארען אין תפיסה און דערנאך האט מען זיי געטויט (470). די אידישע ישיבות אין בבל זיינען פערמאכט געווארען און זייערע יונגע תלמידים האט מען מיט גוואלד אריינגעבראכט אין דער פערסישער רעליגיאן. דעמאלט האבען די אידען אנגעהויבען מאסענווייז אויסצוואנדערען פון בבל. א סך האבען זיך בעזעצט אין דעם שכני'שען ארabיען, וואו עם האט פון אוראלטע צייטען געלעבט א אידישער קריגערישער שבט, וועלכער האט געפיהרט א וואנדער־לעבען; פון דארט האבען א טייל פון די אידען אריינגעדרונגען אין דעם ווייטען אינדיען.

אין דער דאזיגער שווערער צייט האבען די אידישע חכמים, וואס זיינען געבליבען אין בבל, בעשלאסען צו פערשרייבען די נאנצע תורה שבעל־פה וואס האט זיך אנגעקליבען נאך דער משנה, און וואס רב־אשי האט צונויפגעזאמעלט און אויסגעשטעלט אין ארדנונג. רב־אשי האט די ארבייט אנגעהויבען און צו פערענדיגען זי איז בעשערט געווען די אמוראים, וועלכע האבען געלעבט צום סוף פון פינפטען יאהרהונדערט נאך דער קריסטליכער צייטרעכ־

נונג. צום גליק האָבען אין דיזער צייט, נאָכ'ן טויט פון דעם גרויזאָמען פירוז אויפגעהערט די נזרות אויף די אידען אין בבל און די ישיבות אין סורא און פומבדיתא האָבען זיך צוריק געעפענט. דער ראָש ישיבה פון דער ערשטער איז געווען רבינא, וועלכער ווערט אָנגערופען דער לעצטער אמוראי. אונטער זיין השגחה זיינען די חכמים צוגעטראטען צוזאמענצושטעלען די באביל'אנישע גמרא. אלע מינדליכע פירושים און הוספות צו דער משנה וואָס זיינען שוין פריהער צוזאמענגעקליבען געווארען, האָבען זיי פערשריבען אין איין אלזייטיגען, רעליגיעזען און בירגערליכען קאָדעקס, און האָבען ערקלערט דאָס דאָזיגע ווערק פאָר „גע'חתמ'עט", ד. ה. זיי האָבען פערבאָטען צוצוגעבען אָדער ענדערען עטוואָס דערין. די באביל'אָנישע גמרא איז אויסגעשטעלט געווארען לויט דער אָרדנונג פון דער משנה, אזוי אז נאָך יעדער מסכתא פון דער משנה זיינען געקומען די פירושים און וכוחים פון דער גמרא, וועלכע געהערען צו איהר. די משנה און די באביל'אָנישע גמרא, וועלכע זיינען אויף אזא אופן פעראייניגט געווארען צוזאמען, האָבען פאָרגעשטעלט מיט זיך א גרויסען געשריבענעם מאָנומענט, וואָס האָט געקראָגען דעם נאָמען „תלמוד בבלי", צו אונטערשיידען איהם פון דעם קירצערען „תלמוד ירושלמי". אויף אזא אופן האָט רב־אשי אָננעהויבען די צוזאמענשטעלונג פון דעם תלמוד, און רבינא האָט עס געענדיגט, אין 75 יאָהר ארום. רבינא רעכענט זיך פאר'ן לעצטען אמוראי; ער איז געשטאָרבען אין 499 יאָהר. דעריבער ווערט דאָס יאהר 500 פון דער קריסטליכער צייטרעכנונג אנערקענט פאר'ן יאהר אין וועלכען דער תלמוד איז געשלאָסען געווארען, (דאָס 430טע יאָהר נאָך דער צושטערונג פון ירושלים דורך טיטוס'ן).

§63. **דער אינהאַלט פון תלמוד.** דער תלמוד איז א גרויסע זאמלונג, וועלכע בעשטעהט פון פופציג גרויסע און קלייניע טראקטאטען (מסכתות). אין דרוק קומען זיי געווענליך אין 12 ביז 20 גרויסע בענדער). דאָ איז צונויפגעקליבען דער גרעסטער טייל דערפון, וואָס דער אידישער נעדאנק האָט בעשאפען זינט דער שליסונג פון תנ"ך ביז צום סוף פון פינפטען יאָהרהונדערט פון דער קריסטליכער צייטרעכענונג. דאָס איז נ"ט קיין ווערק פון איינעם אָדער עטליכע געלערנטע לייט, נאָר דער סך־הכל פון

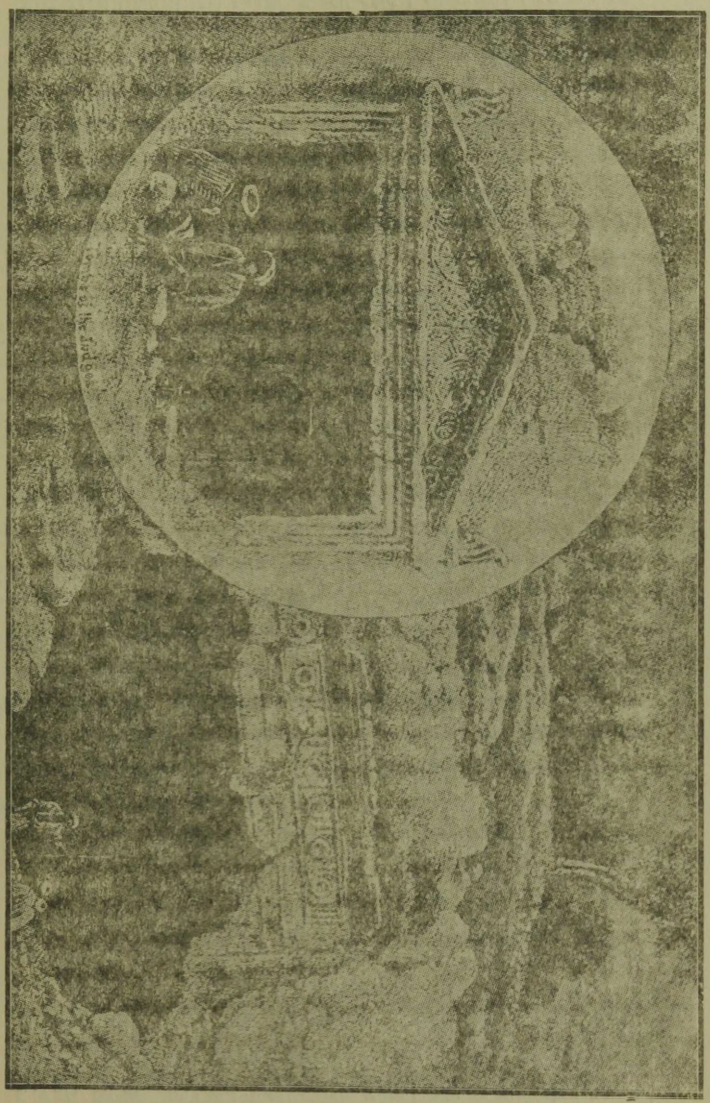

קברים פון אירופע מיכים.

דעם וואס דער אידישער גייסט האט געשאפען אין פערלויף פון זיבען הונדערט יאהר. דער תלמוד איז ניט עהנליך צו די נע־ווהנליכע „געזעצביכער", ווייל הוץ די רעליגיעזע און בירגערליכע דינים ענטהאלט ער אויך א מאסע ידיעות פון אנדערע צווייגען פון וויסענשאפט, פילאזאפיע און מאראל. אפילו די דינים זעלבסט ווערען איבערגענעבען אין דער נמרא ניט אלס פעסטגעשטעלטע בעשלוסען, נאר אלס פערהאנדלונגען און וכוחים צווישען די חכמים. דאס ערקלערט זיך דערמיט, וואס דער תלמוד איז צוזאמענגע־שטעלט געווארען לכתחילה ניט נאר אלס נעזעץ־בוך, א הוספה צום תנ"ך נאר אויך אלס לערן־בוך, אין וועלכען יעדער איד האט געקענט לערנען און שארפען זיין מוח. און דאס בעטייט טאקי דער נאמען „תלמוד", וואס מיינט לעהרע. צוזאמען דערמיט האט דער תלמוד נעדארפט דיענען פאר'ן פאלק אלס קוואל, וואו זיי האבען נעקענט שעפען אלגעמיינעם וויסען און מאראל, זייט ביי זייט מיט די רעליגיעזע און נעזעלשאפטליכע דינים בענענענען זיך אין תלמוד ידיעות איבער אסטראנאמע, מעדיצין און נאטור־וויסענשאפט, און אפטער פון אלץ — מאראל־לעהרען, פילאזאפי־שע נעדאנקען, היסטארישע ערצעהלונגען און פאלקס־לענענדען.

יעדער ספר פון תלמוד בעשטעהט פון צוויי טייל, וואס זיינען צונויפגענאסען אין איינעם: „הלכה" און „אגדה". אין דער הלכה ווערען אויספיהרליך בעשפראכען און ערקלערט די דינים פון דער משנה און עס ווערט אנגעוויזען ווי אזוי זיי זיינען פער־בונדען מיט די נעזעצען פון דער תורה. אין דער אגדה פערנעהמען דעם הויפט־ארט מוסר, שמועסען וועגען פערשיידענע ערשיינונ־גען פון לעבען, און היסטארישע טראדיציעס. דער וואס לערנט תלמוד און ער ווערט פערמאטערט פון די הארבע וכוחים און פלפולים פון דער הלכה, רוהט זיך אב ביי דער אגדה, וואו ער נעפינט אנגענעהמע און אנציהענדע לעזעשטאף. דא, צווישען די פראכטפולע ערצעהלונגען און טראדיציעס, זיינען צואוואנדפען קלו־גע משלים און שפריכווערטער, וואס ענטהאלטען אין זיך די העכ־סטע מאראלישע אמת'ן, וועלכע זיינען ארויסגעזאגט נעווארען נאך דעם תנ"ך. שפעטער אז מען האט אננעהויבען דעם תלמוד צו לערנען אין ישיבות און בתי־מדרשים האט יעדער איינער נע־

פונען אין איהם רייכע שפּייז פאַר זיין מוח: דער געלערנטער פלעגט זיך פערטיעפען אין די שאַרפזיניגע וכוהים פון דער הלכה, און דער מיטעלער מענש פלעגט מיט ענטציקען לייענען די שעהנע מעשה'לעך און ד קלוגע משלים פון דער אגדה.

מיט'ן תלמוד האָט זיך געענדיגט די ענטוויקלונג פון דער אַל־טער ביבלישער געזעצלעהרע. צו די דינים פון תורת־משה זיינען צוגעקומען זעהר א סך נייע דינים און מנהגים, וועלכע דער איד דאַרף אָבהיטען אין זיין היימישען, געזעלשאַפטליכען און גייסטיגען לעבען. יעדער געבאָט אין דער תורה האָט זיך פאַנאַנדערגעצווייגט אין תלמוד אויף א סך געבאָטען. צום ביישפּיעל, די תורה זאָגט אָן, אַז מען זאָל רוהען אום שבת פון די געוועהנליכע אַרבייטען. אָבער דער תלמוד פערוועהרט צו טהאָן אום שבת אַפילו אַזעלכע מלאכות, וועלכע בעלאַנגען ניט צו די שווערע אַרבייטען (ווי טראָ־גען קליינע זאַכען, אָנצינדען פייער, אָברייסען א בלום א. אַז. וו.). צו די מינים שפּייז, וואָס די תורה פערוועהרט האָט דער תלמוד צו־געגעבען א סך נייע. ניט גרינג איז אָנגעקומען דעם אידען אָב־צוהיטען די דאָזיגע אַלע דינים און מנהגים; אָבער זיי זיינען גע־ווען נויטיג צוליעב דער בעזונדערער לאַגע פון דעם אידישען פאָלק: די אידען זיינען געווען צושפּרייט אין אַלע טיילען פון דער וועלט; כדי זיי זאָלען זיין איין פאָלק און ניט קענען זיך אויסמישען מיט די אַרומיגע פעלקער, איז נויטיג געווען, אַז די אידען זאָלען איבעראַל שטרענג אָבהיטען די דינים פון זייער אמונה און אופהאַלטען זייערע נאַציאָנאַלע מנהגים, וועלכע האָ־בען זיי אונטערשיידט פון אַנדערע פעלקער. צום דאָזיגען צוועק זיינען אָנגעווענדט אַלע געזעצען פון תלמוד. אין די דאָזיגע געזעצען איז ווירקליך געלונגען אויפצוהאַלטען די אידישע נאַציאָן גאַנץ, צו להכעיס אַלע רדיפות, וואָס די אידען האָבען געמוזט אויסשטעהן אין פערשיידענע לענדער פאַר זייער גלויבען און נאַ־ציאָן.

דער תלמוד בבלי שטימט מיט'ן תלמוד ירושלמי נאָר דער־מיט, וואָס זיי ענטהאַלטען דיזעלבע משנה; אָבער די גמרא איז ביי זיי פערשיידען: אין דעם תלמוד בבלי איז די גמרא א סך ברייטער און פולער. אָט דעריבער האָט זיך עס שפּעטער בע־זונדערס שטאַרק פערשפּרייט דער תלמוד בבלי. די שפּראַך פון

דעם תלמוד בבלי איז א געמיש פון העברעאישע און אראמעאישע ווערטער (כאלדייאיש). אין דער משנה, וועלכע איז צוזאמענגע־שטעלט געוואָרען אין ארץ ישראל, זיינען דאָ מעהר העברעאישע ווערטער און שפּראַך־פאָרמען; אָבער אין דער גמרא הערשט מעהר די אראמעאישע שפּראַך, וועלכע איז געווען זעהר שטאַרק נאָהענט צו דער דעמאָלטיגער **א ו מ ג א נ ג ס ־ ש פּ ר א ך** פון די בא־בילאָנישע אידען.

עלפטער קאַפּיטעל.

די אידען אין מזרח ביז׳ן סוף פון דער עפּאָכע פון די גאונים

(500 — 1040)

§64. **מהומות אין פּערסיען; די סבוראים.** נאָך דער אָבשליסונג פון תלמוד האָבען די אידען אין פּערסישען בבל אי־בערגעלעבט שטירמישע צייטען. זיי האָבען שטאַרק געליטען פון דעם בייזען ווילען פון די סאַטראַפּען (שטאַטהאַלטער פון פּראָווינצען) און פון די פאַנאַטישע מכשפים, די פּריסטער פון דעם גאָט פון פייער. אין אָנהויב פון זעקסטען יאהר־הונדערט זיינען די ליידען פון די אידען דערגאנגען אַזוי ווייט, אז א טייל פון זיי האָט מורד געווען געגען דער פּערסישער רעגירונג. בראָש פון די מורדים איז געשטאַנען דער יונגער אידישער „עקזילאַרך" מר־זוטרא. דער קרי־גערישער עקזילארך האָט אַרויסגעטריבען די פּערסיער פון דער שטאָדט מחוזא און האָט זיך דאָרט בעפעסטיגט מיט זיין חיל אַלס זעלבסטשטענדיגער אידישער פירשט. זיבען יאהר איז אר־זוטרא געבליבען פירשט, נאָר נאכער האָט דער פּערסישער חיל איינגענומען די שטאָדט מחוזא, האָט גענומען געפאַנגען מר־זוט־רא׳ן און איהם אויפגעהאַנגען נעבען בריק פון מחוזא (אַרום יאהר 520). די אידען האָט מען נאָך שטאַרקער אָנגעהויבען צו פער־פאָלגען און אונטערדריקען.

אין פערלויף פון זיבעציג יאָהר נאָך דער געשיכטע, האָט זיך די לאַגע פון די אידען אונטער דער פּערסישער הערשאַפט געבי־

טען דאָ צום בעסערען, דאָ צום ערגערען, לויט דעם וואָס פאַר אַ קעניג עס האָט געהערשט. אָרדנונג און רוה האָבען זיך איינגע־שטעלט אין אידישען לעבען ערשט אין דער צייט פון דעם לעצ־טען פּערסישען קעניג חזראי דער צווייטער (590-628), וועלכער האָט זיך בעריהמט געמאַכט אַלס קריעגספיהרער און קלוגער הער־שער. אין זיין צייט האָבען די אידישע קהילות אין בבל וויעדער אָנגעהויבען צו פערוואַלטעט ווערען דורך זייערע אייגענע וועלט־ליכע בעאַמטע, עקזילאַרכען, און זייערע אייגענע געזעץ־לעהרער, וועלכע זיינען געשטאַנען בראָש פון ישיבות.

די געזעץ־לעהרער פון יענער צייט האָבען זיך שוין ניט גערו־פען „אַמוראים" ווי פריהער, נאָר „סבוראים", דאָס הייסט, די וואָס דריקען אויס אַ מיינונג. אַזוי ווי דער תלמוד איז שוין געווען גע־שלאָסען האָט מען מעהר ניט געטאָרט צוגעבען צו איהם קיין נייע דינים, נאָר מען האָט בלויז געקענט לערנען און ערקלערען די דינים וואָס ער ענטהאַלט. דאָס האָבען געטהאָן די סבוראים. זיי האָבען געשטודירט דעם געשריבענעם טעקסט פון דעם תלמוד, האָבען פער־ריכט זיינע גרייזען, אָפטמאָל אריינגעשטעלט זייערע קורצע ערקלע־רונגען און האָבען אויסגעשטעלט די אבטיילונגען אין א בעשטימטער אָרדנונג. די וויכטיגסטע ישיבות האָבען זיך געפונען ווי פריהער אין די צוויי בבל'ישע שטעדט סורא און פּומבדיתא.

§65. **די אידען אין סיריען און פּאַלעסטינאַ אונטער דער הערשאַפט פון ביזאַנטיען.** ווען די גרויסע רוימישע אימפּעריע איז זיך צופאַלען אויף צוויי האַלבע, די מזרח'דיגע אָדער ביזאַנ־טיען, און די מערב'דיגע אָדער איטאַליען (אויבען §56), זיינען סי־ריען און ארץ ישראל אַריבער צו ביזאַנטיען. דאָ איז די לאַגע פון די אידען געווען נאָך ערגער ווי אין פּערסיען, ווארום די קריסט־ליכע ביזאַנטען האָבען בכלל אונטערדריקט די פרעמדע גלויבענס. די קריסטליכע גייסטליכע האָבען געהאַסט די אידען דערפאַר, וואָס זיי זיינען געבליבען ביי זייער אַלטען גלויבען, און זיי האָבען אָנ־גערייצט די מלכים ארויסצוגעבען גזרות געגען די אידען. ביי די אידען האָט מען ביסלעכווייז אָבגענומען זייער רעליגיעזע פרייהייט און אַנדערע בירגערליכע רעכט, אָבער מען האָט זיי געצוואונגען צו ערפילען אַלע בירגערליכע פליכטען און צאָהלען שווערע שטייע־

רען צו דער רעגירונג. דער ביזאנטישער קיסר יוסטיניאן (527—656) האָט געשריבען אין זיין בעפעהל געגען די אידען אזוי: „זאָלען דיזע מענשען קרעכצען אונטער דער לאסט פון זייערע פליכטען, אבער זיי זאָלען ניט פארנעהמען קיינע חשוב'ע שטעלען; זיי דאַרפען בלייבען אין דער זעלבער פעראכטעטער לאגע, אין וועלכער זיי אליין לאָזען איבער זייערע נשמות". אין „יוסיטיניאנ'ס קאָדעקס" זיינען אריין א סך שווערע געזעצען געגען אידען. זעהענדיג די הילפלאָזיגקייט פון די אידען, פלעגט דער פראסטער המון זיי אָפט בעפאלען, זיי בערויבען און הרג'ענען.

איבערהויפט זיינען די אידען אונטערדריקט געווארען אין זייער אמאליגען פאטערלאנד, אין ארץ־ישראל. די ביזאנטיער האָבען דאָ געבויט פאר זיך קירכען און מאנאסטירען, און די אידען האבען זיי פארוועהרט צו בויען נייע שוהלען אויף דעם אָרט פון די אלטע, וואס זיינען צופאלען נעווארען. אין אייניגע פלעצער האָט מען זיי איננאנצען פארבאָטען זיך צו בעזעצען. מען האָט זיי אפילו ניט ארויינגעלאָזט אין דער הויליגער שטאָדט ירושלים. א בעדייטענדע אידישע קהילה איז געבליבען נאָר אין דער שטאָדט טבריה, וואו עס האבען אמאל געוואוינט די אידישע נשיאים. א סך אידען האבען געלעבט אויך אין סיריען, איבערהויפט אין דער גרויסער שטאָדט אנטיוכיה, וועלכע איז געווען בעזעצט פון קריסטליכע נריכען.

די ננישות און בעליידינונגען פון די ביזאנטישע קריסטען פלעגען שטארק אויפרייצען די אידען און פלעגען זיי אפטמאל ברענגען צו אן אפענעם אויסברוך. אין אנטיוכיה איז צוויישען זיי און די נריכען נעקומען צו א בלוטיגען צוזאמענשטויס. דאָס מאל האבען די אידען מנצח נעווען: זיי האבען ג'הרג'עט זייערע שונאים, געווארפען זיי אין פייער און האבען געטויט אפילו דעם פאטריארך פון אנטיוכיה, אנאסטאסיוס. אבער אין ניכען איז דיזער אויפשטאנד דערשטיקט געווארען; א סך אידען האָט מען הינגעריכט אדער ארויסגעטריבען פון לאנד, אויפ'ן בעפעהל פון קעניג פאקי (608).

אין עטליכע יאָהר ארום האבען די אידען וויעדער אויסגענוצט די נעלענהייט צו נעהמען נקמה פון זייערע אונטערדריקער.

אין יענער צייט איז נעווען א מלחמה צווישען דעם פּערסישען קעניג חזראי דעם צווייטען און דעם ביזאנטישען קיסר הער־ראקליוס. די פּערסיער זיינען אריינגעטראטען אין סיריען און האבען זיך דערנהנטערט צו פּאלעסטינא. זיינען די אידען צוגע־שטאנען צו זיי צו קעמפּפען צוזאמען מיט זיי געגען די פּערהאסטע ביזאנטיער. דער רייכער בנימין פון טבריה האט געגעבען דאס נעלט אויף בעוואפענען זיינע ברידער. אין יאהר 614 האבען די פּערסען, מיט דער הילף פון דעם אידישען חיל, נענומען מיט שטורם ירושלים, וואו פריהער איז די אידען געווען שטרענג פערבאָ־טען צו וואוינען. פון דאנען האבען די זיעגער זיך געלאזט אין אנדערע שטעדט פון פּאלעסטינא, און האבען איבעראל אויס־נע'הרג'עט די מאנאכען און פערניכטעט קירכען און מאנאסטירען מיט דער זעלבער גרויזאמקייט, מיט וועלכער דער ביזאנטישער המון האט פריהער צושטערט אידישע שוהלען און בתי־מדרשים. ארום פערצעהן יאהר האט געדויערט די הערשאפט פון די פּערסיער אין פּאלעסטינא. נאר וועז חזראי איז ארונטערגעזעצט גע־ווארען פון טראהן און אין פּערסיען האבען זיך אנגעפאנגען מהומות (628), זיינען די ביזאנטיער וויעדער שטארק געווארען. הערקליוס האט וויעדער בעזיעגט פּאלעסטינא און האט גרויזאם בעשטראפט די אידען פאר זייער בונד מיט די פּערסיער. א סך אידען זיינען אויסנע'הרג'עט געווארען, און א סך זיינען אנטלאפען קיין מצרים.

אבער ניט לאנג האבען די ביזאנטיער אנגעהאלטען זייער הערשאפט אין ארץ־ישראל. אין יענער צייט האט זיך אין מזרח אנגעהויבען גיך צו פערשפרייטען די רעליגיאן פון מאחמעד; די קריענערישע אראבער, וועלכע האבען איבערגענומען די דאזיגע רעליגיאן, האבען צוגענומען אין אזיען די הערשאפט סיי פון די היידנישע פּערסיער, סיי פון די קריסטליכע ביזאנטיער.

§66. **די אידען אין אראביען און מאחמעד.** אויפ'ן ארא־בישען האלב־אינזעל האבען אידען נעלעבט נאך פון אוראלטע צייט־טען. א טייל פון זיי האט זיך דארט בעזעצט נאך אין דער צייט וועז די אידישע מלוכה האט עקזיסטירט; א סך זיינען אהין אנט־לאפען שפעטער פון די ביזאנטישע און פּערסישע לענדער. די אראבער האבען געקוקט אויף די אידען ווי אויף א קרוב'ישען פאלק

ווארום די אַראַבער האָבען גערעכענט זייער אָבשטאַמונג פון ישמעאל, דעם זוהן פון אברהם, דעם פאָטער פון אידישען פאָלק. און ווירקליך, ביידע דיזע פעלקער האָבען בעלאַנגט צו דער סעמי־טישער ראַסע און האָבען גערעדט אויף אַן עהנליכער שפּראַך. די אַראַבישע אידען האָבען זיך אויך מיט זייער אַרט לעבען וועניג אונטערשידען פון די אַראַבער. זיי האָבען געלעבט אין קליינע שבטים, וועלכע פלעגען זיך רופען אויפ'ן נאָמען פון דעם פאָטער (צום ביישפּיעל: בנו־קיינוקאַא, בנו־נאַדיר, ד. ה. די קינדער פון קיינוקאַא און פון נאַדיר). דער עלטסטער פון שטאַם איז אויך געווען דער פיהרער. די אידען האָבען זיך בעשעפטיגט מיט פיה־צוכט, נאָר פיעלע האָבען אויך געפיהרט האַנדעל מיט אינדיען, פּערסיען און ביזאַנטיען. אזוי ווי די אַראַבער, האָבען זיי זיך אויס־געצייכענט מיט אַ קריעגערישען גייסט. בלויז אין דער רעליגיאָן האָבען זיי זיך אונטערשיידט פון די אַראַבער, וועלכע זיינען נאָך געווען געצענדיענער. נאָר אין דעם 6טען יאָהרהונדערט פון דער קריסטליכער צייטרעכנונג האָט זיך די אידישע אמונה אָנגעהויבען פערשפּרייטען צווישען די אַראַבער. גאַנצע שבטים פלעגען נאָכ־טהאָן זייערע עלטסטע און אָננעהמען די אידישע רעליגיאָן. דער אריבערגאַנג צום יודענטום איז פאַר די אַראַבער געווען גרינגער דערמיט, וואָס פון די עלטסטע צייטען אָן איז ביי זיי געווען איינ־געפיהרט צו מל זיין די אינגלעך.

אין אָנהויב פון 6טען יאָהרהונדערט איז אין דרום־אַראַביען אָדער תימן געגרינדעט געוואָרען אַ קליינע מלוכה, וואו די אי־דישע רעליגיאָן איז געווען די הערשענדע. דער תימנ'ער קעניג אבו־קאַריבאַ, בעקענענדיג זיך מיט די אידישע חכמים האָט אָנ־גענומען דאָס יודענטום און האָט אויך מגיר געווען פיעלע אַרא־בער (500). זיין טראָן־פאָלגער, דער יונגער יוסף דו־נאָוואַס איז געווען אַן איבערגעבענער אָנהענגער פון יודענטום און איז געווען אַ הייסער פערטיידיגער פון זיינע נייע גלויבענס־ברידער. ווען יוסף האָט זיך דערוואוסט, אַז אין דער ביזאַנטישער אימפּעריע אונטערדריקען די קריסטליכע מלכים און גייסטליכע די אידען, האָט ער בעשלאָסען צו אָבצאָהלען דערפאַר די קריס־טען, וואָס האָבען געלעבט אין זיין מדינה. ער האָט געהייסען

באפֿען די ביזאנטישע סוחרים, וואָס זיינען נעפֿאָהרען קיין אינ־
דיען דורך תימן און זיי העננען. ער האָט ארויפגעלעגט שווע־
רע שטייערען אויף די קריסטען פון זיין מלוכה און האָט זיי
אונטערדריקט אזוי ווי די ביזאנטישע קיסרים האָבען אונטער־
דריקט זייערע אידען. דערמיט האָט דו־נאָוואָס אויפגעוועקט
נעגען זיך דעם צאָרן פון די קריסטליכע מלכים. זיי צו הילף
איז געקומען דער קעניג פון דער נאָהנטער עטיאָפּיען (אבי־
סיניען), עלעסבאָא, וועלכער איז געווען א קריסט. די מחנות
פון עטיאָפּיען האָבען זיך אריינגעריסען אין תימן און האָבען
זיך נענומען צו פערוויסטען דאָס לאנד. דאָס אראבישע און
אידישע חיל פון דו־נאָוואָס האָט ניט געקענט ביישטעהן נעגען
זיי. זעהענדיג זיין אונפערמיידליכען סוף איז דו־נאָוואָס
ארויפגעשפרונגען רייטענדיג אויף זיין פערד צום שפּיץ פון א
הויכען בארג און האָט זיך ארונטערגעוואָרפען אין ים אריין
(530). אזוי איז געפאלען די אידישע מלוכה אין אראביען.

דער שטענדיגער פאַרקער פון די אידען מיט די אראבער
האָט צוגעגרייט די לעצטע אָנצונעמען דאָס גלויבען אין אין אייני־
צינען גאָט. אין אָנהויב פון 7טען יאָהרהונדערט איז ערשינען אין
אראביען דער גרינדער פון א נייער רעליגיאָן, וועלכע איז אזוי ווי
דאָס קריסטענטום געווען געגרינדעט אויפ'ן אידישען תנ"ך. דאָס
איז נעווען דער אראבישער נביא מאחמעד. אין זיין יוגענד האָט
מאחמעד פאַרקערט צווישען אידען און האָט זיך דורך זיי בע־
קאַנט מיט'ן תנ"ך און מיט די יסודות פון אן אייניציגער גאָטהייט.
דיזע רעליגיעזע געדאַנקען האָט ער שפּעטער פעראייניגט מיט די
אראבישע טראדיציעס און האָט בעשאפען א נייע רעליגיאָן — דעם
„איסלאָם" („איבערגעבענהייט צו גאָט"). ער האָט זיך ערקלערט
פאר א נביא, וועלכען גאָט האָט נעשיקט צו ענדערען די „אמונה
פון אברהם". דער ערשטער גרונד פון זיין רעליגיאָן זאָגט: עס
איז ניטא קיין גאָט אויסער (דעם אייניציגען) גאָט, און מאחמעד
איז זיין נביא". א סך אראבער האָבען אָנגענומען דעם נייעם
גלויבען און ערקלערט מאחמעד'ן פאר א נביא. פון אָנהויב האָט
מאחמעד געפרובט צוצויהען צו זיין לעהרע די אידען, אבער זיי,
אויסער אייניגע, האָבען איהם ניט געוואָלט אנערקענען פאר גאָט'ס

שליח, וואס שטעהט העכער פאר די נביאים פון תנ"ך. דעריבער וועז מאחמעד האט זיך בעפעסטיגט אין דער שטאדט מעדינא (622) אוז האט נעקראנען די מאכט איבער א מאסע „גלויבינע" אראבער, האט ער אננעהויבען א קאמפף מיט די אידען. פארשפרייטענדיג זיין רעליגיאן מיט'ן שווערד איז מאחמעד אוז זיינע קריעגער בעפאלען די אידישע שבטים בענו־קיינוקאא אוז בענו־נאדיר. די אידען האבען ארויסגעוויזען א העלדישען ווידערשטאנד, אבער זיי האבען ניט נעקענט ביישטעהן נעגען די אראבישע קריעגער; פיעלע פון זיי זיינען אנטלאפען אין אנדערע לענדער, אוז די וואס זיינען נעפאנגען נעווארען האט מען נעטויט אויפ'ן בעפעהל פון דעם „נביא". אייניע פון די נעפאנגענע אידישע פרויען, די שעהנע זיינאב האט דער נביא נענומען פאר א ווייב. דיזע העלדישע פרוי האט בעשלאסען צו נעהמען נקמה פון דעם שונא פון איהר פאלק אוז האט אינמאל דערלאנגט מאחמעד'ן א שטיקעל פלייש מיט סם. אייניר פון דעם נביא'ס קרובים, וועלכער האט פערזוכט פון דעם פלייש, איז נעשטארבען, אבער מאחמער אליין האט בעוויזען אויסצושפייען דעם סם אוז ער איז נעבליבען לעבען. וועז מאחמעד האט איהר נעפרעגט פארוואס האט זי עס נעטהאן, האט זי נעענטפערט: „דו האסט פערשאפט מיין פאלק שווערע ליידען, אוז איך האב דעריבער נעטראכט, אז אויב דו ביסט נאר א נעווענליכער קריעגספיהרער וועל איך, פער'סמ'ענדיג דיך, ברענגען מיין פאלק רוה; אויב אבער דו ביסט ווירקליך א נביא, וועט דיר נאט מודיע זיין פון מיין טהאט אוז דו וועסט בלייבען אונבעשעדיגט. מאחמעד האט נעהייסען זי טויטען.

דערפון קומט עס וואס אין „קאראן" — דאס הייליגע בוך פון די מאחמעדאנער — נעפינען זיך א סך פיינדליכע אויסדריקען נענען יודענטום. פון אנפאנג איז די אידען ווירקליך אויסגעקומען א סך צו ליידען פון דער רעליגיעזער פיינדשאפט פון די מאחמעדאנער; אבער אין די שפעטערע צייטען איז די שנאה צווישען די צווייי קרובי'שע רעליגיאנען שוואכער נעווארען אוז די אידען האבען נעקענט לעבען אין די מאחמעדאנישע לענדער רוהיגער ווי אין די קריסטליכע.

§67. די ערשטע קאליפען; די נייע נשיאים. פאר'ן

טויט האָט מאחמעד איבערגעלאָזט א צואה צו די אראבער זיי זאָ־
לען פארשפרייטען זיין רעליגיאָן איבער דער גאנצער וועלט מיט
דער מאכט פון געוועהר. אזוי שנעל ווי מאחמעד איז געשטאָרבען
(632), האָבען די קריעגערישע אראבער זיך אריינגעריסען אין אלע
לענדער פון פאָדער־אזיען, מיט'ן אויסרוף: „עס איז ניטאָ קיין
נאָט אויסער נאָט, און מאחמעד איז זיין נביא". די ערשטע אָרא־
בישע קאָליפען (שטעלפאָרטרעטער פון דעם נביא) זיינען געווען
אויסגעצייכענטע קריעגספיהרער. בראש פון זייער חיל האָבען זיי
איינגענומען סיריען, פאָלעסטינא, פערסיען און מצרים. איבער־
הויפט איז בעריהמט געוואָרען דער צווייטער קאָליף, דער העלדי־
שער אָמאר. אין יאָהר 638 האָט ער אָבגענומען ארץ ישראל ביי
די ביזאנטיער. וועז ער האָט איינגענומען ירושלים האָט ער אויס־
געבויט א „מעטשעט" (מאחמעדאנישער טעמפעל) אויפ'ן פלאַץ וואו
דער בית־המקדש איז געשטאַנען. ירושלים, וועלכע איז פריהער גע־
וועז א הויליגע שטאָדט ביי די אידען און קריסטען, איז איצט געוואָ־
רען הויליג אויך ביי די מאחמעדאנער אָדער „מוסולמענער" (רעכט־
גלויביגע). אָמאר האָט ניט ערלויבט די אידען צו וואוינען אין
דיזער שטאָדט און האָט זיי אין אלגעמיין געדריקט, ווי אויך די
קריסטען.

אין פערסיען און בבל, וואָס די אראבער האָבען איינגענומען,
איז די לאַנג פון די אידען פארבעסערט געוואָרען אין דער צייט
פון דעם פיערטען קאָליף אלי (660). אז די אראבער האָבען בע־
זיצט די לענדער פון פאָדער־אזיען און צפון אפריקא, האָבען זיי
זיך בערוהיגט און האָבען אָננעהויבען איינצופיהרען אָרדנונג אין
די בעזיצטע לענדער. די קאָליפען האָבען געגעבען די אידען פולע
פרייהייט אין זייער אינוועניגסטער פיהרונג. די אידען אין בבל
האָבען וויעדער בעקומען דאָס רעכט צו האָבען אן עלטסטען פון
זייער אייגענעם פאָלק. דער ערשטער פון די דאָזיגע עלטסטע,
אָדער עקזילארך (נשיא) אונטער די אראבער, איז געווען בוסתנאי,
אן אָבגעשטאַמטער פון די ערשטע עקזילארכען, וועלכע האָבען גע־
פיהרט זייער יחוס פון דוד המלך. די לעגענדע דערצעהלט פאָל־
גענדעס וויי אזוי בוסתנאי האָט דערגרייכט צו זיין הערשאפט. איין
קעניג האָט געהייסען אויס'הרג'ענען די גאנצע משפחה פון די אי־

דישע עקזילאַרכען אין בבל. דער בעפעהל איז ערפילט געוואָרען; לעבען נעבליבען איז נאָר די אלמנה פון דעם נע'הרג'עטען עקזילאַרך חנניה, וועלכע איז געווען שוואַנגער און האָט זיך אויך נעריכט אויפ'ן טויט. פלוצלינג חלומ'ט זיך דעם קעניג איין נאכט, אז ער האָט אויסגעהאקט אלע בוימער פון א פּראכטפולען סאָד („באָסטאן"), אבער אז ער האָט אויפגעהויבען די האק אויף דעם לעצטען בוים האָט זיך פּאר איהם בעווייזען אן אלטער מאן, וועלכער האָט איהם מיט דער האק געגעבען אזא קלאפ אין פּנים, אז דער קעניג איז געפאלען בעניסענדיג זיך מיט בלוט. דער קעניג האָט זיך נענומען בעטען ביים זקן ער זאל אויף איהם רחמנות האָבען און ער האָט נענעבען א שבועה ניט צו טשעפען דעם לעצטען בוים, נאָר איהם אבהיטען. דער קעניג האָט זיך אויפגעכאפט און נעפונען אויפ'ן שטערן סימנים פון בלוט. דאן האָט ער נעלאָזט רופען צו זיך א אידישען חכם, וועלכער האָט איהם פותר חלום נעווען אזוי: דער אויסגעהאקטער סאָד איז דער שטאם פון דוד המלך; דער איבערגעבליבענער בוים איז דאָס קינד, וואָס די אלמנה פון דעם גע'הרג'עטען עקזילאַרך וועט אין ניכען געבעהרען. דער קעניג האָט איצט בעפעהלען מען זאל די אלמנה שטארק אבהיטען און וועז זי האָט געבאָרען א זוהן האָט ער איהם א נאָמען נענעבען בוסתנאי, נאכ'ן סאָד, אדער „באָסטאן", וואָס ער האָט געוואָהנען אין חלום. צו דער גרויסער פרייד פון אלע באַבילאָנישע אידען איז בוסתנאי אויסגעוואקסען און געווען א גרויסער למדן. דער קעניג האָט ליעב געקראָגען דעם שטיל'ען און בעשיידענעם בוסתנאי און האָט איהם געמאכט פאר עקזילאַרך. די ארבישע קאליפען האָבען בעשטעטיגט בוסתנאי'ן אין זיין אמט און איינער פון זיי האָט איהם געגעבען פאר א ווייב די שוועסטער דאָרא, די טאכטער פון פּערסישען קעניג, וועלכער איז נענומען געוואָרען געפאנגען, וועז די ארבער האָבען בעזיעגט פּערסיען.

68§. **די עקזילאַרכען און די גאונים.** נאכ'ן טויט פון דעם קאליף אלי האָבען אין לענדער פון דער אמאַליגער פּערסיען געהערשט די קאליפען פון דעם אראבישען שטאם מואבי, אדער אמאיאדען (750—661). זייער הויפּטשטאָדט איז געווען אין דער וויכטיגסטער שטאָדט פון סיריען, דמשק. אין דער צייט פון די

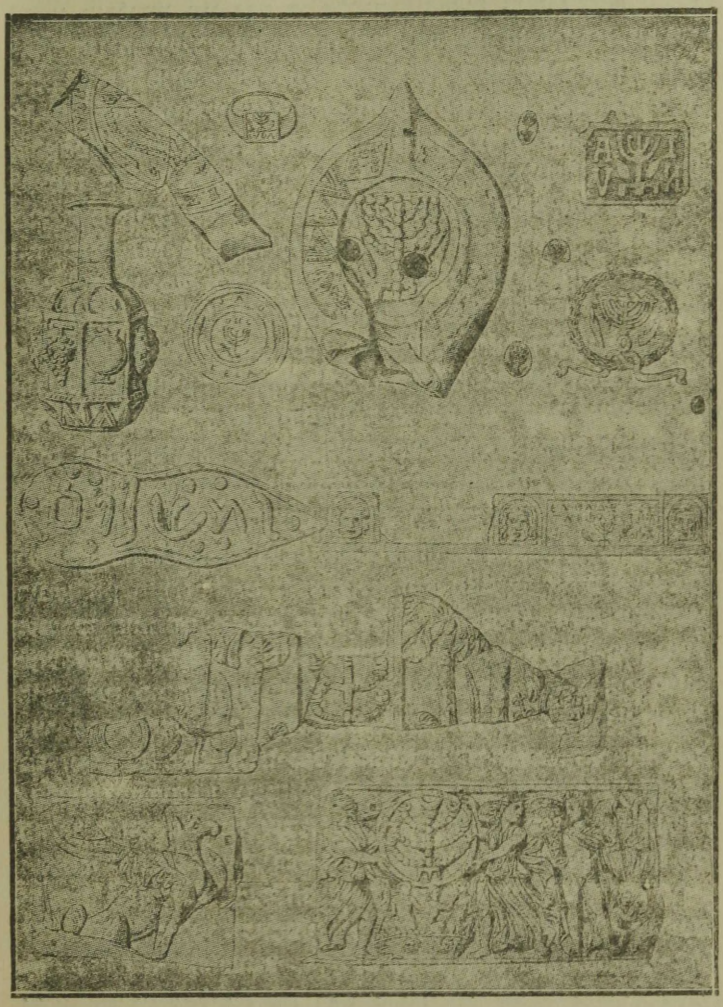

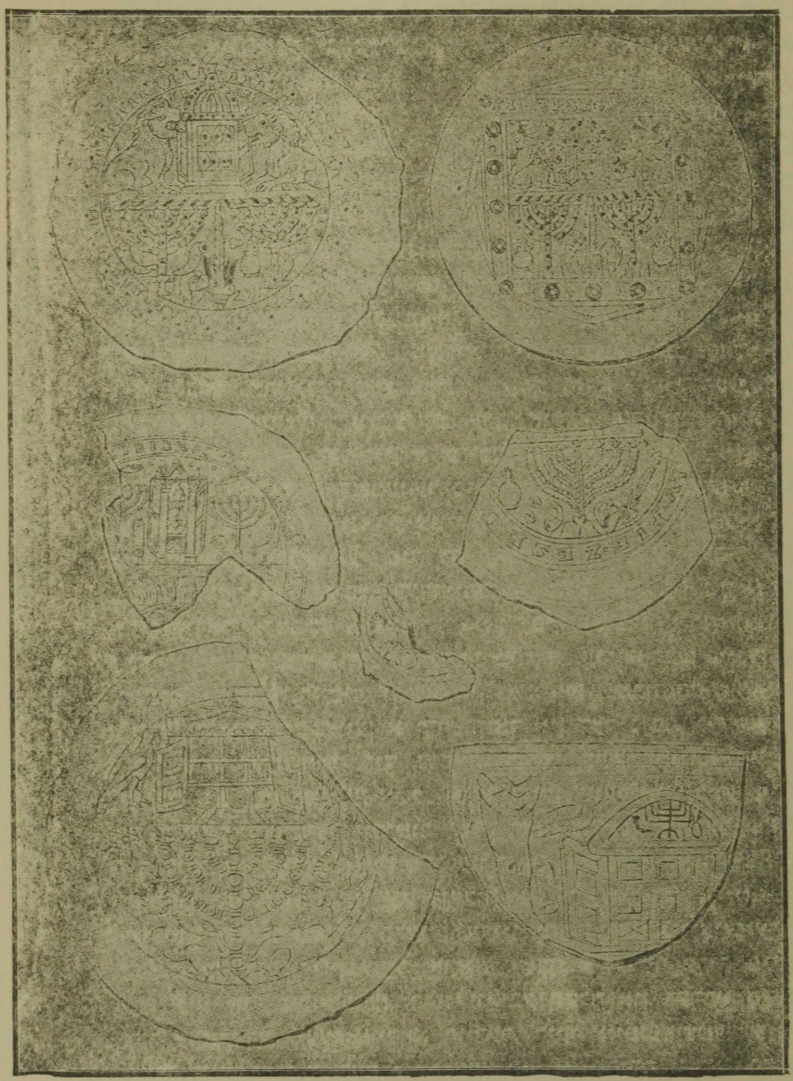

אויפשרופטלן אויף אלטע אידישע סצבות אין רוס.

דאזיגע קאליפען האט זיך די זעלבסט־פערוואלטונג פון די אידען אין בבל אינגאנצען בעפעסטיגט. עם האט זיך אויסגעביל־דעט א צווייענדיגע פערוואלטונג איבער די אידישע קהילות: א וועלט־ליכע און א גייסטליכע. די וועלטליכע הערשאפט איז געווען אין די הענט פון די עקזילארכען פון בוסתנאי'ס שטאם. זיי זיינען געווען די פארשטעהער פון די אידען פאר די קאליפען און פאר די אראבישע בעאמטע אויפ'ן ארט. די עקזילארכען האבען גע־פיהרט א רייך לעבען, האבען געטראגען טייערע קליידער, זיי האָ־בען נעהאט אנגעזעהנע וואך און פלענען ארויספאהרען אין גרויס־ארטיגע קארעטען. די הכנסה אויך אויסצוהאלטען זיין הויף האט דער עקזילארך בעקומען פון געוויסע בעצירקען, וואס דער קא־ליף פלענט פאר איהם בעשטימען, און ער האט אויך געהאט דאס רעכט ארויפצולענען געוויסע שטייערען אויף די קהילות, וואס זיי־נען נעשטאנען אונטער זיין אויפזיכט.

די גייסטיגע פארשטעהער פון די באבילאנישע אידען זיינען געווען די פיהרער פון די צוויי הויפט ישיבות, פון סורא און פומבדיתא. די דאזיגע פיהרער האבען געקראגען דעם נאמען „גאונים", ד. ה. גרויסע, דערהויבענע. דער גאון פון סורא איז געווען דער עלטסטער, און דער גאון פון פומבדיתא איז געווען דער צווייטער נאך איהם. צוגלייך מיט די עקזילארכען זיינען די גאונים געווען די הויפט ריכטער פון די אידען. אבוואהל דער אמט פון עקזילארך איז געווען א ירושה־זאך אין דער בוסתנאי־משפחה, פונדעסטוועגען האט זיך געפאדערט די בעשטעטיגונג פון די גאונים אין דעם דאזיגען אמט. פאר דיזען צוועק איז געווען אייג־נעפיהרט א בעזונדער יום־טוב. אין דעם דאזיגען יום טוב פלענט זיך צוזאמענקלייבען א גרויסער עולם פון פאלק און די חשוב'סטע פארשטעהער פון די אידישע קהילות און די נעלעהרטע לייט, מיט די צוויי גאונים בראש, פלענען אריינפיהרען דעם נייי־אויסגעקלי־בענעם עקזילארך אין שוהל אריין. שבת אין דער פריה פלענט מען אין שוהל אבהאלטען א פייערליכע תפלה און דערביי פלענט דער עקזילארך זיצען אויף א הויכער, רייך אויסגעפוצטער בימה, וואס האט געהאט דעם אויסזעהן פון א טהורם. דאן פלענט צוערשט צוגעהן צו דער בימה דער גאון פון סורא, פלענט אָנ־

בויגען די קניה פאר'ן עקזילארך און פלעגט זיך זעצען גלייך מיט איהם, פון דער רעכטער זייט; דאָס זעלבע פלעגט נאכער טהאָן דער נאון פון פומבדיתא און ער פלעגט זיך זעצען צו דער לינקער זייט פון דעם פירשט. נאכהער פלעגט דער עקזילארך אליין לייענען אין דער תורה און דערנאָך האלטען א געלעהרטע דרשה; אויב אָבער ער האָט אליין ניט געקענט האלטען קיין דרשה, פלעגט פאר איהם רעידען דער נאון פון סורא. צום שלום פלעגט מען זאָגען א בעזונדערע תפלה (יקום פורקן) אלס ברכה פאר'ן עקזילארך, פאר די נאונים, פאר אלע חכמים און געלעהרטע און פאר אלע קהילות, וואָס האָבען געשטיצט די ישיבות מיט זייערע נדבות. דער יום־טוב פלעגט פארענדיגט ווערען מיט א גרויסער פראָצעסיע פון שוהל צום פאלאץ פון עקזילארך, וואו עס פלעגט געגעבען ווערען א מאָלצייט פאר די געלעהרטע און חשוב'ע לייט, און אויך פאר די אראבישע בעאמטע.

אין דעם אינוועניגסטען לעבען פון די אידען האָבען די נאונים נעהאט נאָך א גרעסערע בעדייטונג ווי די עקזילארכען. די אידישע קהלות האָבען זיך אין יענער צייט געפיהרט לויט זייערע אייגענע געזעצען פון דער תורה און תלמוד. אָבער די הויפט קענער פון די דאָזיגע געזעצען זיינען געווען די נאונים, וועלכע האָבען דעריבער געהאט א גרויסען איינפלום אויפ'ן לעבען פון פאָלק. די ישיבות, וועלכע זיי האָבען פערוואלטעט, זיינען געווען איבערפילט מיט געלעהרטע און לעהרער. דאָ האָט מען געלעהרענט תלמוד און ערקלערט זיינע דינים. די חכמים פון פערשיידענע ערטער פלעגען זיך צוזאמענקומען אהער צוויי מאל א יאָהר, אין פריהלינג און אין הערבסט, און אונטער דער פיהרערטאפט פון די נאונים פלעגען זיי בעשפרעכען אלע ענינים, וואָס האָבען געהאט א שייכות צום נייסטינגען און געזעלשאפטליכען לעבען פון די אידען. ניט נאָר פון בבל, נאָר אויך פון אנדערע לענדער פלעגט מען זיך וועגדען צו די נאונים צו ערקלערען שווערע רעליגיעזע פראגען, און די נאונים פלעגען נעבען זייערע ערקלערונגען, און אויך אזא אופן זיינען זיי געווארען די געזעצגעבער פאר די אידען פון אלע לענדער, וואו עס האָבען געהערשט די אראבער. די אידישע קהילות פון פערסיען, סיריען, ארץ־ישראל און מצרים האָבען געהאט שטענ־

דינע פערבינדונגען מיט די באבילאָנישע קהילות. אלע זיינען זיי געווען פעראייניגט אונטער דער אלגעמיינער גייסטיגער הערשאפט פון די גאונים. איינער פון די באבילאָנישע גאונים, אחאי, האָט זיך אריבערגעקליבען קיין ארץ־ישראל און האָט דאָרט אָנגעשריבען זיין בעריהמטען ספר „שאלות", וועלכער ערקלערט די דינים פון תלמוד. דורך דער טהעטיגקייט פון די גאונים איז דער תלמוד פערשפרייט געוואָרען צווישען די אידען, און אויף אזא אופן איז ער געוואָרען דער הויפּטער ספר פון אידישען פאלק.

§69. דער קאליפאט פון באגדאד; די סעקטע פון קאראימען. אין דעם אכטען יאָהרהונדערט האָבען זיך אין דעם מזרח'דיגען קאליפאט אָנגעהויבען מהומות, וועלכע האָבען געבראכט די דינאסטיע פון די אמיאדען און דמשק צום אונטערגאנג. דער לעצטער קאליף פון דמשק איז אומגעקומען אין דעם קאמפף, און די קעניגליכע מאכט אין אריבער צו א נייער דינאסטיע — אבאסידען. דער אבאסידישער קאליף אל־מאנסור (754) האָט אריבערגעטראָגען די הויפּטשטאָדט פון דער ארabישער מלוכה פון דמשק קיין באגדאד אין בבל. דערפון האָט די גאנצע מלוכה גקראָגען דעם נאָמען דער „באגדאדישער קאליפאט". דיזער קאליפאט האָט ארומגענומען פערסיען, בבל, ארמעניען, סיריען, ארץ־ישראל און עגיפּטען. אויף אזא אופן זיינען די אידען פון דיזע אלע לענדער געשטאנען אונטער איין מלוכה. זייער וויכטיגסטער גייסטיגער צענטער איז ווי פריהער געבליבען בבל; דאָרט האָבען זיך געפונען זייערע עקזילאָרכען און גאונים, וועלכע האָבען פערוואלטעט אלע אידישע קהילות.

אין דער דאָזיגער צייט איז צוויישען די אידען פאָרגעקומען א רעליגיעזע שפאלטונג. א סך זיינען געווען אונצופריעדען דערמיט, וואָס דער תלמוד איז געוואָרען פונקט אזוי הייליג ווי דער תנ"ך. זיי האָבען געהאלטען, אז די שטרענגע דינים פון תלמוד זיינען א צו שווערע לאסט, און האָבען ניט געוואלט זיי אבהיטען. אזוי ווי אמאל זיינען די צדוקים ארויס געגען דער „תורה בעל־פה", אזוי איז יעצט אויפגעשטאנען א פארטיי, וועלכע האָט געטענה'ט, אז בלויז די דינים פון דער תורה קומען פון גאָט און ניט די דינים פון תלמוד. בראש פון דער דאָזיגער פארטיי האָט זיך

געשטעלט אנן בן־דוד, וועלכער האָט געשטאמט פון די באבילאָ־נישע עקזילארכען.

ארום דעם יאָהר 760 איז געשטאָרבען איין עקזילאַרך, וועל־כער האָט נאָך זיך ניט איבערגעלאָזט קיין קינדער. צוויישען זיינע צוויי קרובים, די ברידער ענן און חנניה, האָט זיך צופֿאַקערט א מחלוקה: יעדער פון זיי האָט געוואָלט ווערען עקזילאַרך. די חכמים פון די ישיבות פון סורא און פומבדיתא, און די דאָרטיגע גאונים, האָבען פערשטויסען ענן אלם פרייִדענקער, און האָבען אויס־געקליבען זיין ברודער פאר'ן עקזילאַרך. די מחלוקות זיינען דער־נאָנגען צום קאַליף אל־מאנסור. דער קאַליף האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון דעם עקזילאַרך וואָס די גאונים האָבען אויס־געקליבען און ענן האָט ער געהייסען אריינזעצען אין תפיסה אלם דעם פיהרער פו די מורדים. וועלן ענן איז בעפרייט געוואָרען פון געפענגנים האָט ער פערלאָזען בבל און איז אַוועק מיט זיינע אַנ־הענגער קיין ארץ־ישראל. זייענדיג פערביטערט געגען די גאונים איז ענן אָפען ארויסגעטראָטען געגען דעם תלמוד'ישען יודענטום. ער האָט געגרינדעט פון זיינע נאָכפאָלגער א בעזונדער קהילה, אָדער סעקטע. אַזוי ווי די אמאָליגע צדוקים אזוי האָט ער אויך געהאל־טען, אז נאָר די געזעצען פון דער תורה שטאמען פון נאָט. אָבער אלע רעליגיעזע דינים, וועלכע האָבען זיך אויסגעאַרבייט אונטער דעם נאָמען פון „תורה שבעל־פה" נאָך פון עזרא'ס צייטען אָן אוז וואָס זיינען אריין אין תלמוד, האָט ער בעטראַכט אלם די שאפונג פון מענשען. די תורה בעל־פה איז נאָך ענן'ס מיינונג ניט קיין מוז; פאַרקערט, עס איז נאָך אן עבירה געגען דער תורה, וועלכע זאָגט בפירוש, אז צו משה'ס חוקים טאָר מען גאָרניט צוגעבען און גאָרניט אראָבנעהמען.

די אָנהענגער פון דער דאָזיגער שיטה האָבען זיך פון אָנפאָנג גערופען „אנאניטען", נאָכ'ן נאָמען פון זייער לעהרער; אָבער שפעטער האָבען זיי זיך א נאָמען געגעבען "קאראימען", ד. ה. „בני מקרא" (תורה). זייערע געגנער האָבען זיי אָנגערופען „רבנים", ד. ה. נאָכפאָלגער פון די תלמודישע לעהרער, וועלכע האָבען געהייסען „רבנים". מורא האָבענדיג פאר פערפאָל־גונגען אין בבל, ווו די מאַכט פון גאונים איז געווען שטאַרק, זיי־

נען די קאראימער אריבער קיין ארץ־ישראל. די מסורה דערצעהלט, אז ענן האָט אויסגעבויט א בעזונדערע שוהל אין ירושלים פאר זיין כתה. זיין לעהרע האָט ענן פארשריבען אין א ספר פון וועלכען עס זיינען נאָר געבליבען אייניגע שטיקלעך.

די יענינע דינים און מנהגים, וואָס די קאראימען האָבען יא אָננעמען האָבען זיי אויך אָבגעהיט אנדערש ווי די תלמודיסטען. דעם שבת האָבען זיי אָבגעהיט זעהר שטרענג. זיי האָבען זיך נעהאלטען אזוי נענוי צום בוכשטאב פון דער תורה, אז זיי האָבען ניט אָננעצונדען קיין פייער אפילו ערב שבת, און זיי פלעגען פאר־ברענגען דעם פרייטאג־צו־נאכטס אין דער פינסטער; זיי האָבען ניט נעברויכט קיין הייסע שפייזען אום שבת, זיי פלעגען ניט פער־לאָזען זייערע הייזער, זיי פלעגען ניט טהאָן קיין שום ארבייט אפילו פאר נעפעהרליכע חולאים, א. ז. וו. (די שפעטערע קאראימישע לעהרער האָבען נעמוזט ווייכער מאכען די דאָזיגע שטרענגקייטען). דעם אידישען לוח, וואָס איז איינגעשטעלט געוואָרען אין דער צייט פון דעם נשיא הלל דעם צווייטען, האָבען די קאראימען אָבגעשאפט און האָבען וויעדער איינגעפיהרט דעם פארצייטיגען מיטעל צו בע־שטימען די ימים־טובים לויט דער לבנה. שבועות פלעגען זיי פייערען דעם פופצינסטען טאָג נאָכ'ן ערשטען שבת אין פסח, וואָס דאָס פלעגט שטענדיג אויספאלען זונטאָג. מצה פלעגען זיי באקע: דוקא נאָר פון נערשטענע מעהל, כדי צו דערמאָנען אָן די „לחם עני", ווי עס ווערט געזאָגט אין חומש. אים סכות פלעגען די קאראימען ניט בענוצען קיין אתרוג און לולב ביים דאוונען, נאָר זיי פלעגען דערמיט אויספוצען זייערע סכות. חנוכה האָבען זיי אינ־נאנצען ניט נעפייערט, ווייל ווענען די חשמונאים איז נאָר ניטא אין תנ"ך; אָבער פורים פלעגען זיי פייערען צוויי טעג. דעם תענית פון תשעה באב האָבען זיי אריבערגעטראָגען פון דעם 9טען טאָג אין אב אויפ'ן צעהנטען. די קאראימען האָבען אויך איבערגעביטען דעם אינהאלט און די אָרדנונג פון די תפלות, די דינים פון שפייז און שחיטה; ביי זיי זיינען פערבאָטען שידוכים אפילו צווישען וויייטע קרובים. אייניגע רעליגיעוע דינים האָבען די קאראימען אָב־געהיט נאָך א סך שטרענגער ווי די תלמודיסטען.

דער גרינדער פון דער קאראימער סעקטע איז לויט דער מסורה

געשטאַרבען אין פאַלעסטינא. די קאַראימען האָבען איהם נעהאַלטען פאַר א הייליגען; אָבער די תלמודיסטען האָבען איהם פערשאַלטען ווי א כופר בעיקר. די שנאה צווישען די קאַראימער און תלמודיסטען איז נעווען אזוי שטאַרק, אז זיי האָבען זיך ניט געשרעקט איינע מיט די אַנדערע, און פלעגען ניט עסען צוזאַמען, אזוי ווי זיי וואַלטען נעווען פון צוויי פערשיידענע רעליגיאָנען. ביסלעכווייז האָבען זיך די קאַראימען אינגאַנצען אָבגעטיילט פון דעם רוב פון אידישען פאָלק, און זיינען געוואָרען ווי א בעזונדערע פעלקערשאפט, ווי אמאל די שומרונים. ענן'ס תלמידים און נאָכפאָלגער האָבען שפעטער פיעלעם געענדערט און צוגענעבען צו זיין לעהרע.

§70. דאָס גייסטיגע לעבען אין דער צייט פון די גאונים. אין דעם קאַליפאַט פון באַגדאַד, וועלכער האָט עקזיסטירט אַרום 200 יאָהר, האָבען די אַראַבער דערגרייכט די העכסטע שטופע פון זייער קולטורעלער ענטוויקלונג. אין דער דאָזיגער גרויסער מלוכה האָבען געבליהט האַנדעל און ארבייט, האָבען זיך ענטוויקעלט די וויסענשאפטען און קונסטען. צו פערשפרייטען די בילדונג האָבען געהאָלפען די געלערנטע קאַליפען, צום ביישפיעל האַרונ־אַל־ראשיד אדער אל־מאמון (786—833), וואָס זייערע נעמען זיינען בעריהמט געווען אין בער דער גאַנצער וועלט. די אידען זיינען ניט אָבגעשטאַנען אין גייסטיגער ענטוויקלונג. חוץ די יעניגע, וואָס האָבען זיך אָבגעגעבען מיט'ן תלמוד און מיט די הייליגע ספרים, זיינען צווישען די אידען געווען אויך געלערנטע: אַסטראָנאָמען, דאָקטוירים, מאַטעמאַטיקער און פילאָזאָפען, וועלכע האָבען געשריבען זייערע וועלק אויף אַראַביש.

אין יענער צייט פלעגען די תלמודיסטען דאַרפען אָפט פיהרען וכוחים מיט די קאַראימען וועגען דעם ריכטיגען טייטש פון די אָדער יענע וועלטער אין תנ"ך. די דאָזיגע וכוחים האָבען געפיהרט דערצו, אז די אידישע געלעהרטע האָבען אָנגעהויבען צו פאַרשען די ביבלישע שפראַך און איהר גראַמאַטיק. (די אידען אין מזרח האָבען דעמאָלט געריעדט און געשריבען אויף אַראַמיש אָדער אַראַביש). פריהער פון אַלץ איז נויטיג געווען

פעסטצושטעלען דאָס ריכטיגע לייענען (די קריאה) פון תנ"ך. די הייליגע ספרים האָבען זיך פון די אלטע צייטען אָן געשריבען אָהן נקודות. די כללים צו לייענען דיזען ריזיגען טעקסט, וואָס איז בעשטאַנען פון איינע קאַנסאַנאַנטען, זיינען איבערגאַנגען פון מויל צו מויל און האָבען זיך געדרופען „מסורות" (טראַדיציעס). זיי זיינען געווען בעקאַנט צו די געניטע לעזער, צו די איבער־שרייבער פון תנ"ך (סופרים) און בכלל געלעהרנטע מענשען. אָבער פאַר'ן פאַלק איז געווען זעהר שווער צו לייענען דעם תנ"ך אָהן וואָקאַלען. אויסער דעם פלענען אין אזא לעזען פאַרקומען זעהר אָפטע גרייזען. איין און דאָס זעלבע וואָרט האָבען פערשיי־ענע טייטשען, עס וועגרט זיך וועלבע וואָקאַלען עס וועט־רען צו איהם צוגעשטעלט, ד. ה. ווי אזוי דאָס וואָרט ווערט ארויסגעזאָגט. און דעריבער האָבען אין דעם אכטען יאָהרהונ־דערט די אידישע געלעהרנטע אין בבל און פאַלעסטינא אויס־נעאַרבייט די נקודות, וועלבע זיינען אוועקגעשטעלט געוואָרען אויף און אונטער די אותיות פון תנ"ך, און געוויזען ווי אזוי מען דארף לייענען יעדעם וואָרט. אין ווערטער, וואָס האָבען זיך נע־קענט לייענען אויף פערשיידענע אופנים, האָט מען פעסטגע־שטעלט איין בעשטימטע „קריאה", לויט דער אלטער טראַדיציע אדער מסורה. די געלעהרטע וואָס האָבען זיך אָבגעגעבען דער־מיט האָבען געקראָגען דעם נאָמען „בעלי־המסורה".

אז מען האָט אָנגעהויבען לערנען העברעאיש, האָט זיך אויך אויפגעוועקט א חשק צו שרייבען העברעאיש. מען האָט פאַר־פאַסט תפלות און רעליגיעזע שירים אין אייגענארטיגע פער־זען. די דאָזיגע שירים האָבען זיך גערופען „פיוטים", און זייערע פערפאַסער — „פייטנים" (פאָעטען). א סך פון דיזע שירים פלענט מען לייענען אין די שוהלען צוזאַמען מיט די יום־טוב'דיגע תפלות און זיי זיינען אריין אין דעם „מחזור".

§71. סעדיה גאון. אין דער צייט פון דער אראבישער הערשאפט אין מזרח, האָבען די גייסטיגע פיהרער פון יודענטום — די גאונים — ארויסגעוקט פון צווישען זיך ניט וועניג גלענצענדע מענשען. נאָר קיינער פון זיי האָט זיך ניט אזוי בעריהמט געמאכט, ווי דער גאון סעדיה בן־יוסף. סעדיה איז געווען ניט נאָר א געזעץ

לעהרער־תלמודיסט, נאָר אויך א גרויסער דענקער, וועלכער האָט גע־
קענט אַלע וויסענשאפטען פון יענער צייט. ער איז נעבאָרען גע־
וואָרען אין יאָהר 892, אין מצרים, וואו עס האָט דעמאָלט געבליהט
די אַראַבישע בילדונג. האָבענדיג אויסגעלעהרנט די העברעאישע
און די אַראַבישע ליטעראַטור, האָט ער נאָך אין דער יוגענד אָנגע־
הייבען שרייבען ביכער. וועו ער איז אַלט געווען 23 יאָהר האָט
ער פערפאַסט א ספר נעגען די קאַראַימען. אין דעם דאָזיגען ספר
בעווייזט ער מיט שטאַרקע ראיות, אז די תורה קען ניט עקזיס־
טירען אָהן די מינדליכע טראַדיציעס, וואָס געפינען זיך אין תלמוד,
וויל א סך דינים אין דער תורה זיינען אויסגעדריקט ניט קלאָר,
און אַנדערע יסודות פון דער אמונה (ווי צום ביישפיעל שכר ועונש
אויך יענער וועלט) זיינען אפילו ניט אָנגעוויזען אין חומש.
סעריה'ס ווערק האָט אַרויסגערופען א שטורם צווישען די קאַראימען.
די בעריהמטעסטע קאַראימישע געלעהרנטע האָבען געענטפערט דעם
יונגען מחבר אין א גאַנצער רייהע פון ווערק, פערטיידיגענדיג זייער
לעהרע. סעריה האָט זיי געענטפערט צוריק און אין דער זעלבער
צייט האָט ער געשריבען א העברעאישע גראַמאַטיק און האָט איבער־
זעצט דעם תנ"ך און די משנה אויף אַראַביש. סעריה'ס געלעהרנטע
טהעטיגקייט און זיין גלענצענדער קאַמפף מיט די קאַראימען האָבען
געמאַכט זיין נאָמען בעוואוסט איבער די גרעניצען פון מצרים.

אין יענער צייט איז געשטאַרבען דער הויפט גאון פון סורא.
די חכמים פון בבל האָבען איינגעלאַדען אויף דיזער חשוב'ער שטעלע
סעריה'ען, וועלכער איז דעמאָלט אַלט נעווען בלויז 36 יאָהר (928)
סעריה איז אָנגעקומען פון מצרים און האָט פערנומען די שטעלע
אַלס פיהרער פון דער עלטסטער ישיבה אין בבל, אָבער ניט אויף
לאַנג. אין ניכען האָט זיך צופלאַקערט א קריעג צווישען איהם און
דעם דעמאָלטיגען עקזילאַרך, דוד בן־זכאי. דער עקזילאַרך האָט
געפסק'נט עפּים א משפט וועגען ירושה ניט נאָכ'ן דין, נאָר זאָר
זיינע אייגענע אינטערעסען, און האָט געפאַדערט, אז די גאונים פון
סורא און פומבדיתא זאָלען זיך אונטערשרייבען אויף דעם פסק דער
גאון פון פומבדיתא האָט ערפילט דוד'ס פאַדערונג. סעריה אָבער
האָט זיך ענטזאָגט אונטערצושרייבען דעם פסק, אַלס אונגעזעצליך.
דער עקזילאַרך האָט געשיקט א שטרענגען בעפעהל צום אַרטעקי־

נען נאון ער זאל איהם פאלגען, אויב ניט וועט ער איהם ארונטער־ווארפען פון זיין אמט. נאר עם האט נאר ניט געהאלפען. דאן האט דער אויפנעבראכטער עקזילארך צוגענומען ביי סעריה'ן דעם טיטעל גאון, און האט בעשטימט אן אנדער געלעהרטען אויף זיין ארט. אבער סעריה פון זיין זייט האט ארויסגעלעגט דוד'ן אין חרם, און צוזאמען מיט זיינע נאכפאלגער, האט ער ערוועהלט אן אנדער עקזילארך. אין בבל זיינען געווארען צוויי פיינדליכע פאר־טייען: דוד'ס און סעריה'ס, וואס יעדע פון זיי האט געזוכט צו געווינען אויף איהר זייט דעם קאליף פון באגדאד. מיט דער הילף פון כאבאר האט דוד'ס פארטיי געזיעגט אין דעם באגדא־דישען הויף. סעריה, האבענדיג פערלארען זיין שטעלע, האט גע־מוזט פערלאזען סורא (933). ער האט זיך בעזעצט אין באגדאד און האט דארט געלעבט פיער יאהר אין פאלשטענדיגער איינזאם־קייט. ער האט זיך אינגאנצען אבגעגעבען צום לעהרנען און האט אנגעשריבען עטליכע ווערק וועגען רעליגיאן, פילאזאפיע און שפרא־כען. דערווייל איז געשטארבען דער קאליף, וואס האט ארונטער־געזעצט סעריה'ן פון זיין שטעלע, און די פארטיי פון דעם גענא־לענעם גאון האט וויעדער אויפגעלעבט. עס האבען זיך גענונען מענשען, וואס האבען געוואלט מאכען א שלום צווישען דעם עקזי־לארך און סעריה. אין גיכען איז דער דאזיגער שלום געשלא־סען געוואָרען. סעריה איז וויעדער געוואָרען גאון אין סורא. אבער די איבערגעלייטענע צרות און די אנגעשטרענגטע גייסטיגע ארבייט האבען אונטערגענראבען זיין געזונט. סעריה איז געשטארבען אין יאהר 942, אין נאנצען פופציג יאהר אלט.

סעריה'ס וויכטיגסטע ווערק, וואס האט אונשטערבליך גע־מאכט זיין נאמען, רופט זיך „אמונות ודעות", און ערקלערט די יסודות פון דער אידישער רעליגיאן. דער דאזיגער ספר איז גע־שריבען געוואָרען אין אראביש און איז שפעטער איבערזעצט גע־וואָרען אויף העברעאיש. סעריה האט דאָ געפרובט צו פערנענפע־רען די אייביגע מחלוקה צווישען גלויבען און וויסען, רעליגיאן און וויסענשאפט. ער קעמפפט פון איין זייט געגען דעם אבער־גלויבען פון דעם המון און פון דער אנדער זייט געגען דעם ניט־גלויבען פון א סך געלעהרטע. „מיין הארץ טהוט וועה, — שרייבט

ער, — וועז איך טראכט וועגען אייניגע מינים פון רענקענדע וועזענס, אוז מיין נשמה ציטערט פאר'ן גורל פון אונזער פאלק, די קינדער פון ישראל. איך זעה אין אונזער צייט א סך גלויבינע מענשען, וואס זייער גלויבען איז ניט ריין אוז זייערע מיינונגען זיינען ניט קלאר; פון דער אנדערער זייט זיינען דא א סך אונגלויבינע, וואס שטאלצירען דערמיט, וואס זיי לייקענען אלץ אב, זיי האלטען זיך העכער פון די מענשען מיט איבערצייגונגען, אוז אין דערזעלבער צייט בלאנדזשען זיי אליין. איך האב נעזעהן וויי אייניגע טרינקען זיך אין דעם ים פון ספקות, אנדערע זיינען פערזונקען אין דעם אבגרונד פון טעות'ן, אוז עס איז ניטא קיין שווימער, וועלכער זאל זיי ארויסציהען פון דארט". סעריה בעווייזט, אז די הויפט יסודות פון דער אידישער אמונה זיינען נענרינדעט אויף פאקטען אוז ווי דערשפרעכען ניט דעם פערשטאנד.

סעריה דריקט אויס דעם תמצית פון יודענטום אזוי: נאט האט בעשאפען די וועלט ניט פון פארטינער מאטעריע, נאר ער האט בעשאפען די מאטעריע אויך. דער בעשעפער פון דער וועלט איז איינער. אוז וועז ער האט בעשאפען די וועלט האט ער נעהאט א קלארען, בעשטימטען ציעל. די קרוין פון דער בעשאפונג איז דער מענש, אין וועלכען עס איז אריינגענעבען נעווארען א פערשטענדיגע זעלע, וועלכע קען אונטערשיידען גוטס אוז שלעכטס אוז דערקענען דעם אמת. אבער דער מענש וואלט אליין ניט נעקענט נעפינען דעם אמת'ן וועג פון לעבען, וועז נאט וואלט איהם ניט נעקומען צו הילף. נאט האט זיך אנטפלעקט צו די מענשען אויפ'ן בארג סיני אוז האט זיי נעגעבען זיינע נעבאטען אוז נעזעצען, וועלכע זאלען פיהרען דעם מענשען צו נאבלע צוועקען. דעם מענשען איז נענעבען נעווארען דער פרייער וויל: ער איז פרייי ענטוועדער אבצוהיטען, אדער ברעכען די נעבאטען פון בארג סיני; פון דאנען נעהמט זיך דער בענריף פון שכר, פיר גוטע מעשים אוז פיר עבירות. גוטע אוז פרומע מעשים ריינינען אוז דערהויבען די נשמה; שלעכטע מעשים פארשווארצען אוז בעפלעקען זי. די נערעכטיקייט פאדערט, אז די אריקים זאלען בעלוינט ווערען מיט גוטס, אוז די רשעים אוז זינדיגע זאלען ליידען דערפאר, וואס זיי זיינען אבגעטראטען פון אמת'ן וועג. נאר אזוי ווי אויף דער וועלט איז ניט מענליך קיין פולער

שכר, ווערט די לעצטע נערעכטיגע בעלוינונג דערגרייכט ערשט אויף יענער וועלט. דער טויט היסט ניט דער סוף פון זיין, נאר דער איבערנאנג צו אן אנדער עקזיסטענץ. די עהרליכע נשמות הויבען זיך אויף צום אָרט פון גליק און רוה (גן־עדן), און די זינדיגע זיי־נען נע־ונד אין דער וועלט. אין א צייט, וואָס נאָט וועט בעשטימען, וועט פאָרקומען תחית המתים, וואָס איז פערבונדען מיט דעם קומען פון משיח'ן. תחית המתים פערשטעהט סעדיה אזוי ווי דער תלמוד לערנט, ד. ה. וועלן עס וועלען צוריק לעבעריג ווערען אויף די קער־פער פון די טויטע. אז משיח וועט קומען וועט אויף דער וועלט קומען די העכסטע נערעכטיגקייט.

§72. די לעצטע עקזילאָרכען און גאונים. אין דער עפּא־כע פון סעריה גאון האָט די אידישע חכמה אין דעם באגדאדישען קאליפאט דערגרייכט איהר פולסטע בליהונג. אָבער אין גיכען האָט זיך שוין אָנגעפאנגען די צופאלונג פון דעם באגדאדישען קאליפאט; צוזאמען דערמיט האָט אָנגעהויבען צו זינקען אויך דאָס געזעלשאפט־ליכע און גייסטיגע לעבען פון די באבילאָנישע אידען. די הערשאפט פון דעם עקזילאָרך האָט פערלאָרען איהר פריהערדיגע בעדייטונג. נאָכ'ן טויט פון דוד בן־זכאי איז דער פאָסטען פון עקזילאָרך א לאנגע צייט געבליבען לעדיג.

אין דער אייגענער צייט איז אונטערגענאנגען די ישיבה פון סורא. די אידען פון די שכנ'ישע לענדער, וועלכע האָבען מיט זייערע נדבות געשטיצט דיזען קוואל פון תלמודישען וויסען, האָבען אויפגעהערט צו שיקען געלט קיין סורא, און די ישיבה האָט זיך געזעלאָסען. די אידישע קהילה אין סורא האָט געמאכט די לעצטע אנשטרענגונג צו ראטעווען זייער אלטע שולע. די מסורה דער־צעהלט, אז פיער חכמים זיינען אוועק אין וויטע לענדער צו קלייבען נדבות פאר דער ישיבה. נאָר די שיף, אויף וועלכער זיי זיינען געפאָהרען איבער'ן מיטלענדישען ים, איז פערכאפט געוואָרען פון אראבישע מאטראָסען. די געפאנגענע זיינען אוועקגעפיהרט געוואָ־רען אין פערשיידענע לענדער: צוויי זיינען פערוואָרפען געוואָרען קיין מצרים, אין צפון־אפריקא, דער דריטער — אין שפאניען, און דער פיערטער וויסט מען ניט וואוהין. די דאָזיגע געלערנטע האָ־בען זיך אָבגענעבען צו פערפלאָנצען דעם תלמוד אין יענע ערטער,

וואו דער שיקזאל האָט זיי פערוואָרפען. דורך זייער טהעטיגקייט האָבען די אידישע קהילות אין אפריקא און אייראָפּא מעהר ניט געדארפט אזוי אָפט ווי פריהער אָנקומען צו די באַבילאָנישע גאונים מיט רעליגיעזע פראגען.

נאָכ'ן אונטערגאַנג פון דער ישיבה אין סורא איז געבליבען נאָר די ישיבה אין פומבדיתא, וואָס אן איהר שפיץ זיינען געשטאַנען די גאונים. די לעצטע גאונים אין פומבדיתא זיינען געווען שרירא און זיין זוהן האי. דיעזע גאונים האָבען זיך אונטערשיידט פון סעדיה גאון דערמיט, וואָס זיי זיינען געווען שטרענגע תלמודיסטען און האָבען זיך ניט פערנומען ניט מיט קיין וועלטליכער וויסענשאפט און ניט מיט קיין פילאָזאָפיע. פון שרירא'ס ווערק איז דאָס וויכטיגסטע זיין „אגרת רב־שרירא", אין וועלכען ער גיט איבער בקיצור די צוזאַמענשטעלונג פון תלמוד און די טעטיגקייט פון די גאונים. האי גאון האָט פערפאַסט אייניגע ספרים וועגען דער אידישער געזעצלעהרע, אָבער אין פאַלק האָט זיך איבערהויפט פארשפרייט זיין ספר „מוסר השכל". האי איז געשטאָרבען אין יאָהר 1038. אלס גאון אין ראש ישיבה אויף זיין אָרט איז געוואָרען חזקיהו, דער אור־אייניקעל פון דעם געוועזענעם עקזילארך דוד בן־זכאי. אָבער חזקיהו האָט געהערשט ניט לאַנג. צוליעב עפים א מסירה האָט דער קאַליף פון באַגדאַד פלוצלינג געהייסען פאַנגען דעם אידישען פירשט און איהם פערשפּארען אין געפענגנים, וואו ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1040. זיינע זיהן זיינען אנטלאָפען קיין שפאניען.

די הערשאפט פון די עקזילארכען און גאונים האָט פערלאָרען איהר בעדייטונג, די ישיבות זיינען געפאַלען, און די געלערנטע האָבען פערלאָזען דאָס היים־לאַנד פון דעם תלמוד און האָבען זיך בעזעצט אין אנדערע לענדער. דאָס אלטע בבל, וואָס האָט פארנומען דעם ערשטען פלאַץ אין דעם גייסטיגען לעבען פון די א־דען, האָט געמוזט אָבטרעטען דעם דאָזיגען פלאַץ צו אנדערע לענדער, וואו עס האָט זיך אָנגעהויבען א ניי לעבען. די דאָזיגע לענדער האָבען זיך נעפונען שוין ניט אין מזרח, נאָר אין מערב, אין אייראָפּא.

אינדעקס

א

אבא אריכא, 144—146.
אבטליון, 77.
אביי, 148
אגריפאס דער 1טער, 83—88.
אגריפאס דער 2טער, 88—92.
96, 108.
אחאי, 168.
אחר, זעה אליעזר בן־אבוית.
איסלאם, 160.
אליעזר (חשמונאי), 35.
אליעזר בן־הורקנוס, 113, 114.
אליעזר בן־יאיר, 107.
אליעזר בן־עזריה, 114.
אליעזר בן־שמעון, 101.
אלישע בן־אבויה, 128—129.
אלכסנדרה, 67, 68, 69, 70, 71.
אלכסנדר יגאי, 54—57.
אלכסנדר מוקדון, 9—12.
אלעקסאנדריעון, 12, 13, 42.
אלקימוס, 37, 39.
אמוראים, 135, 136.
אמי (רב), 137.
אסי (רב), 103.
אנטאניוס, 65, 66, 67, 68, 69.
אנטאניוס פיוס, 126.
אנטיגנוס דער 1טער, 48, 54, 55.
אנטיגנוס דער 2טער, 66—67.
אנטיוכוס אופאטאר, 35—37.
אנטיוכוס דער 3טער, 16—20.
אנטיוכוס סידעטעס, 45—47.
אנטיוכוס עפיפאנעס, 21—35.
אנטיפטר, 60, 63, 64.
אסיים, 49—51.
אפאקריפען, 18, 110.
אקרא, 41.
אריסתובול דער 1טער, 48, 54, 55.
אריסתובול דער 2טער, 58—64.
אריסתובול דער 3טער, 67—69.
ארכילוס, 74—76.
אשי, 148—149.

ב

בוסתנאי, 162.
ביזאנטיעון, 141, 156—158.
בית־הלל, 80, 113.
ביתר, 121—122.
בית־שמאי, 80, 113.
בן־סירא, זעה יהושע בן־סירא.
בערעניקא, 88, 92, 96, 97, 108
ברוריה, 127.
בר־כוכבא, 120—122.

ג

גאונים, 166—168.
גמליאל דער 1טער, 88.
גמליאל דער 2טער, 112—114, 117.
גמליאל דער 3טער, 134—136.
גמליאל דער 6טער, 141.
גמרא, זעה תלמוד.
נערוזיא, 14.

ד

דאמיציאן, 113, 114, 115.
דעלמא, 42.
דמיטריוס סאטער, 86—39.

ה

האדריאן, 117, 121, 122, 124, 125.
האי, 177.
הונא, 147.
הורדוס, 64, 65, 66, 67—74.
הורדוס־אנטיפאס, 74, 76, 81.
הורמיז, 143.
הורקנוס, זעה יוחנן הורקנוס.
הורקנוס דער 2טער, 57—69.
הלל, 77—79.
הלל דער 2טער (נשיא), 139—140.
העלענים־טעון, 22, 28, 25, 36, 37, 50, 76.
העלענער, 22.
העתקת השבעים, זעה סעפטואגינט.

ו

וועספאסיאנוס, 96—99, 101, 105, 108, 111.

ז

זאראפאסטער, 150.
זהר, 129.
זעלאטעז, 90, 92—93, 99—100, 108.

ח

חוניו דער 2טער, 15, 18.
חוניו דער 3טער, 20—24.
חוניו דער 4טער, 44.
חכמות יון, 19, 22. זעה העלענישטען.
חנה, 27.
חנוכה, 32—34.
חנינא בן־טרדיון, 124.
חסידים, 22, 25, 29, 37.
חשמונאים, 41.

ט

טבריה, 81.
טהעאראסיום, 141.
טיבעריוס, 81—83.
טיטום, 96—97, 101—105.
טראיאנוס, 115, 117.

י

יאזאן, 22—24.
יאזעפוס פלאוויוס, 95—99, 102—103, 108—110.
יבנה, 111—112.
יהודה בן־טבאי, 58.
יהודה המכבי, 30—38.
יהודה הנשיא, 131—135.
יהודה־נשיאה, 136.
יהושע בן־חנניה, 113, 117—118.
יהושע בן־סירא, 18—19.
יודפת, 98—99.
יוחנן בן־זכאי, 110—112.
יוחנן בן־נפחא, 136—137.
יוחנן הורקנוס, 45—48, 52—54.
יונתן (חשמונאי) 38—40.
יוחנן מגוש חלב, 96, 101, 102, 105, 107.
יוליאן אפאסטאט, 139, 140.
יוסטיניאן, 157.
יום ניקנור, 38.
יוסף בן־גוריון, 94, 100.
יוסף בן־מתתיהו, זעה יאזעפוס פלאוויוס.
יופיטער, 107, 108, 125.
יעזוס קריסטוס, 83.
יתורים, 54.

כ

כורש, 10.

ל

לאניער, 13.
ליזיאס, 32, 35, 36, 37.
ליזימאכוס, 24.

מ

מאחמער, 160—162.
מאחמעראניזם, 10.
מאיר (רבי), 125—127, 130.
מאקאבייער, 41.
מודיעין, 28.
מחוזא, 144, 145, 148, 155.
מכילתא, 135.
מסדה, 107.
מענעלויס, 22—25, 36.
מצרים, אידען אין, 41—44, 84, 108.
מר־זוטרא, 155.
מרים, 67—70.
משנה, 78, 132—134.
משניות, 119.
מתתיהו חשמונאי, 28—30.

נ

נהרדעא, 115, 144, 146, 147.
ניקנור, 30, 37, 38.
נירון, 90, 96, 101.
נשיא 41.
נשיאים, 10, 45.
נתן הבבלי, 130.

ס

סבוראים, 156.
סורא, 144, 149, 166.
סיקאריער, 90.
סנהדרין, 52—53, 65, 77, 95, 112—114, 126, 129, 131, 140, 143.

סנהדרין (יבנה), 112, 114.
סעדיה גאון, 172—176.
סעלייקום, 13.
סעלייקום דער 4טער, 20—21.
סעלייקידעז, 15, 20.
סעפטואגינט, 15.
ספרא, 135.
ספרי, 135.

ע

עטנארף, זעה נשיא(ים).
ענן, 169—171.
עקזילארף, 10, 144.
עקיבא (רבי), 118—123.
עקילס, 115.
עשרה הרוגי מלכות, 124.

פ

פאמפעאום, 61—64.
פאנטיום פילאטוס, 82—83.
פויליום, 88.
פומבדיתא, 144, 147, 148, 166.
פראקוראטאר, 81—82.
פרושים, 49—50, 51, 53, 56—58.

פ

פילון, 84—85.
פיליפוס, 74, 76, 81.
פירשט, זעה נשיא.
פלאוויום, זעה יוסיפוס פלאוויום.

צ

צדוקים, 49, 50—51, 53, 58—59.
צעאום, 25.
צעזאר, 63, 64.

ק

קאליגולא, 83, 85, 86.
קאנסטאנטין, 138.
קאראימען, 168—171.
קאראן, 161.
קלאדיום, 86, 87, 88, 90.
קנאים, זעה זעלאטעז.
קריסטענטום, 138—141.

ר

רב, זעה אבא־אריכא.
רבא, 148.
רבה, 147—148.
רבינא, 151.
ריש־גלותא, 130, 149.
ריש־לקיש, 137.

ש

שאול פון תרשיש, זעה פוילוס.
שומרונים, 12, 47, 48.
שלומית־אלכסנדרה, 55, 57—59.
שמאי, 77, 79, 80.
שמואל ירחינאי, 144.
שמעון בר־גיורא, 93, 102, 105, 107.
שמעון בן־גמליאל, 94.
שמעון בן־יוחאי, 129.
שמעון בן־שטח, 58.
שמעון בר־כוזיבא, זעה בר־כוכבא.
שמעון דער 3טער, 126, 129—131.
שמעון חשמונאי, 40, 45—46.
שמעיה, 77.
שרירא, 177.

ת

תורה שבכתב, 78.
תורה שבעל־פה, 78, 132.
תלמוד, 10, 81, 134.
תלמוד בבלי, 142, 148—155.
תלמוד ירושלמי, 142, 151, 154—155.
תלמי, 46, 47.
תלמי אייערגעטעם, 15, 16.
תלמי לאגוס, 12—14.
תלמי פילאדעלפוס, 14—15.
תלמי פילאמאטאר, 42, 44.
תלמי פילאפאטאר, 16, 17, 20.
תנאים, 135.
תרגום אונקלוס, 115.
תרגום השבעים, זעה העתקת חשבעים.

ש. דובנאָוו

די
אידישע געשיכטע

פאַר שולע און פאָלק

איבערזעצט פון

חיים ליעבערמאַן

און

מייטע ליוושיץ

דער מיטעלאַלטער און די נייע צייט

4A
24257/3

מאַקס נ. מייזעל
424 גרענד סטריט,
ניו יאָרק.

424 GRAND ST.
NEW YORK

אידישער פערלאג
פיר ליטעראטור
און ווייסנשאפט.

MAX N. MAISEL
PUBLISHER

אינהאלטס־פערצייכניש.

דער מיטעלאלטער.

§1. פארווארט.

ערשטער קאפיטעל.

די אידישע בעזעצונגען אין אייראפא פאר די קרייצצוגען.

§2. איטאליען און ביזאנטיען. §3. די אידען אין שפאניען אין דער צייט פון די וועסטגאטען. §4. פראנקרייך און דייטשלאנד. §5. רוסלאנד און פוילען. 2—9

צווייטער קאפיטעל.

די אויפלעבונג פון יודענטום אין אראבישען שפאניען.

§6. דער קאליפאט פון קארדאווא; רבי חסדאי. §7. רבי שמואל הנגיד און זיין צייט (גראנאדא). §8. רבי שלמה אבן־גבירול; די אויפבליהונג פון דער ליטעראטור. §9 יהודה הלוי. §10. אברהם אבן־עזרא. §11. די אלמוהאדען; שפאניען און דער מזרח. §12. דאס לעבען פון דעם רמב"ם. §13. דעם רמב"ם'ס ווערק. 33—38

דריטער קאפיטעל.

די אידען אין דער קריסטליכער אייראפא אין דער צייט פון די קרייצצוגען.

§14. דער ערשטער קרייצצוג. §15. דער צווייטער קרייצצוג. §16. דער דריטער קרייצצוג. §17. די אידישע רעכטלאזיגקייט אין פראנקרייך און דייטשלאנד. §18. רש"י און די בעלי־התוספות. 53—75.

פערטער קאפיטעל.

די דורות פון מארטירערטום ביז גירוש פראנקרייך.

§19. מצבם אינאקעניטי דער 3טער. §20. די רדיפות אויפ'ן תלמוד און

די דיספוטעז. 21§. שפאניען אוז פראנקרייך; דער קאמפף צווישען רעליגיאז אוז וויסענשאפט. 22§. די „קבלה" אוז דער „זהר". 23§. דער גירוש פוז ענגלאנד. 24§. דער גירוש פוז פראנקרייך. 25§. דייטשלאנד; די נהעטא אוז די בלבולים. 26§. דער שוואַרצער טויט. 27§. איטאליען. 75—106.

פינפטער קאפיטעל.

דאָס לעצטע יאַרהונדערט פון שפאַנישען יודענטום.

28§. אידישע הויפלייט אוז די שחיטה אין סעווילא. 29§. די אנוסים. 30§. די אינקווויזיציע; טארקוועמאדא. 31§. דער גירוש פוז שפאניען אוז פארטוגאל. 106—124.

זעקסטער קאפיטעל.

די אידען אין פוילען אוז רוסלאנד.

32§. די פארמעהרונג פוז די אידען אין פוילען. 33§. קאזימיר דער גרויסער אוז וויטאלד דער ליטווישער. 34§. די אידען אין דער צייט פוז יאגעלאנען. 35§. די אידען אין מאסקווער רוסלאנד. 125—134.

די נייע צייט.

36§. פארווארט. 135—136.

זיבעטער קאפיטעל.

די אידען אין טערקיי אוז פאַלעסטינא ביז נאָך שבתי-צבי.

37§. דאס בירגערליכע לעבען אוז דוז יוסף נשיא. 37§. פאלעסטינא; דער שלחז-ערוך. 38§. די קבלה; דער אר"י הקדוש. 39§. שבתי צבי. 40§. די משיח-בעוועגונג אוז איהר סוף. 137—152.

אכטער קאפיטעל.

די אידען אין מערב-איראָפּא פון 16טען ביז'ן 18טען יאָהרהונדערט.

41§. איטאליען. 42§. ליטעראטור אוז בילדונג אין איטאליען. 43§. האלאנד; שקאכטא אוז שפינאזא. 44§. מנשה בן ישראל אוז דער צוריקקער

פון די אידען אין ענגלאנד. §45. דייטשלאנד: די אידען און די רעפארמאציע. §46. די רעכטלאזע לאגע פון די אידען אין דייטשלאנד און עסטרייך. §47. דאס נייסטינג לעבען פון די דייטשע אידען. 152—179.

נייַנטער קאפיטעל.

די אידען אין פוילען און רוסלאנד פון 16טען ביז'ן 18טען יאהרהונדערט.

§48. די „גאלדענע עפאכע". §49. דער קהל און דער וער: ישיבות. §50. די בליהונגס־צייט פון דער רבנות. §51. המעלניצקי און די קאזאקען־שחיטות. §52. די אידען אין דער צייט פון מאסקווע־שוועדישען קריעג. §53. דאס זינקען פון פוילען. §54. די שבתי צבי'ניקעס און פראנקיסטען. 179—203.

צעהנטער קאפיטעל.

די איבערגאנגס־צייט.

§55. משה מענדעלסאן. §56. מענדעלסאן'ס שולע; דער קאמפף פאר השכלה. §57. די היידאמאקען און די צוטיילונג פון פוילען. §58. די אידען אין מערב. §63. די רוסישע אידען אין דער צייט פון אלכסנדר דעם 1טען און ניקאלאי דעם 1טען. §64. די מערב־איראפעאישע אידען אין דער צווייטער העלפט פון 19טען יאהרהונדערט. §65. די אידע אין רוסלאנד אין דער צווייטער העלפט פון 19טען יאהרהונדערט. 225—243.

עלפטער קאפיטעל.

די וויכטיגסטע געשעהענישען פון 19טען יאהרהונדערט.

§61. די פראנצויזישע רעוואלוציאן. §62. דער ערפאלג פון דער השכלה אין מערב. §63. די רוסישע אידען פאר אלכסנדר דעם 1טען און ניקאלאי דעם 1טען. §64. די מערב־איראפעאישע אידען אין צווייטער העלפט פון 19טען יאהרהונדערט. §65. די אידען אין רוסלאנד אין דער צווייטער העלפט פון 19טען יאהרהונדערט. 225—243.

אינדעקס — 245—248.

ליסטע פון בילדער:

I. דער רמב"ם — — — — — — — — — פאָדערבילד

II. א בלאַט פון „יד־החזקה" אין דער האַנדשריפט פון רמב"ם — — — — — — — — — — — 56

III. רשי"ס בית־מדרש — — — — — — — — — — — 71

IV. אידישע קאָסטומען מיט דער געלער לאַטע — — — 78

V. דאָס „שמש־געסעל" אין דער גהעטאָ פון פּראַג — — 97

VI. די פּייניגונגען פון דער אינקוויזיציע — — — — 117

VII. אידישע שוהל אין טאָלעדאָ, שפּאַניען, פערוואַנדעלט אין א קלויסטער נאָכ'ן גירוש — — — — 123

VIII. שבתי צבי — — — — — — — — — — — — 146

IX. דער אריינגאַנג אין דער גהעטאָ פון רוים — — — 155

X. ברוך שפּינאָזאַ — — — — — — — — — — — 166

XI. מנשה בן־ישראל — — — — — — — — — — — 169

XII. די „ניישוהל" פון פּראַג — — — — — — — — — 188

XIII. יצחק בער לעווינזאָן — — — — — — — — — — 235

דער מיטעלאלטער.

§1. פאַרוואַרט.*) אין דער וועלט־געשיכטע ווערט אלס „מיטעלאלטער" אָנגערופען די טויזענד יאָהר, וואָס זיינען פאר־לאָפען פון דעם אונטערגאַנג פון דער מערב־רוימישער אימפעריע (יאָהר 476) ביז דער ענטדעקונג פון אמעריקע. אין דער אי־דישער געשיכטע ליגען דיזע טויזענד יאָהר צווישען דער שליסונג פון תלמוד בבלי (יאָהר 500) און גרוש שפאניען (1492). זיי צוטיילען זיך אויף צווויי פעריאָדען. אין דעם ערשטען פעריאָד (פון 6טען ביז'ן 11טען יאָהרהונדערט) לעבט נאָך דער גרעסערער טייל פון אידישען פאלק אין מ ז ר ח : אין בבל, פערסיען, אראביען, סיריען, פאלעסטינא און מצרים**) — און דער קלענערער טייל איז פאנאנדערגעוואָרפען אין בעזונדערע ישובים אין מ ע ר ב, אין די איראָפעאישע לענדער: איטאליען, ביזאנטיען, שפאניען, פראנקרייך, דייטשלאנד, רוסלאנד. אין דעם צווייטען פעריאָד פון מיטעלאלטער (פון 11טען ביז'ן 15טען יאָהרהונדערט) בעמערקט זיך שוין א פארקערטע ערשיינונג: אין מזרח בלייבט א קלענערער טייל פון אידישען פאלק, און דער גרעסערער טייל ציהט זיך צוזאמען אין מערב. אנשטאט פאלעסטינא און בבל ווערען אלס צענטרען פון יודענטום שפא־ניען, פראנקרייך, דייטשלאנד און אנדערע אייראָפעאישע לענ־דער. אין די הענד פון די אידען האָט זיך דעמאָלט געפונען א גרויסער טייל פון דעם וועלט־האנדעל, זיי זיינען נאָך פון לאנג געווען די האנדלס פערמיטלער צווישען אזיען און אייראָפא — און דעריבער איז זיי ניט שווער געווען זיך אריבערצוציהען פון מזרח צום מערב וועו זייערע וויכטיגסטע צענטרען אין מזרח

*) דיזען פאַראַגראַף ווי אויך אַלץ וואָס קומט אין איינגעניומענע שריפט אין דיזען בוך קען אויסגעלאָזט ווערען מיט קלענערע קינדער.

**) זעה דובנאָוו, אידישע געשיכטע באַנד 2, קאַפּיטעל עלף.

זיינען געפאלען און ווען אזיען, פארפלייצט פון מאנגאלען, האט אנגעהויבען צו פערזינקען אין דעם לאנגען שלאף פון מיטעל־אלטער. אין איראפא האבען זיי שוין געפונען אלטע אידישע ישובים, וואס זיינען געווארען אין די צייטען פון דער רוימישער אימפעריע. אייגער פון די בריקען, איבער וועלכע די אידען זיינען אריבער פון אזיען און אפריקע קיין איראפא, איז געווען שפאניען: וועו דאס דאזיגע לאנד איז אין 8טען יאהרהונדערט בעזיצט געווארען פון די אראבער, זיינען די אידען פון מזרח אריינגעדרונגען אהין צוזאמען מיט די זיעגער און זיי האבען פערוואנדעלט שפאניען אויף עטליכע יאהרהונדערט אין אייגער פון די נעביל־דעטסטע לענדער אין איראפא.

אין דעם שיקזאל פון די איראפעאישע אידען אליין איז אויך פאראן אן אונטערשייד צווישען די צווויי אנגעוויזענע פעריאדען פון מיטעלאלטער. אין דעם ערשטען פעריאד, וועו די צאל פון אידען אין איראפא איז נאך ניט געווען גרויס, האבען זיי געלעבט צימליך רוהיג און בלויז זעלטען פלענען זיי ליידען רדיפות פון די ארומיגע פעלקער, וועלכע זיינען דעמאלט אריבערגענאנגען פון נעצענדיענסט צום קריסטענטום. אבער אין דעם צווייטען פעריאד, וועו די צאל פון די אידען איז אלץ מעהר גענואקסען, האבען זיך די פערפאלגונגען מצד די קריסטען אויך געמעהרט און געשטארקט, און פון מאנכע לענדער זיינען זיי אינגאנצען ארויסגעטריבען געווארען. אלס צוטיילונגס־פונקט צווישען דיזע צווויי העלפטען פון דעם מיטעל־אלטער דיענט די צייט פון די קרייצצוגען, וועלכע האבען זיך אנגעהויבען אין יאהר 1096 אין פראנקרייך און דייטשלאנד.

ערשטער קאפיטעל.

די אידישע בעזעצונגען אין איראָפּא פאַר די קרייצצוגען.

(פון יאָהר 500 ביז 1096 קריסטל. צייטר.).

§2. איטאַליען און ביזאַנטיען. די רוימישע אימפעריע וועלכע האָט צוגענומען ביי די אידען זייער פאָטערלאַנד יהודה, האָט שטענדיג געגעבען שוץ צו די אידען, וועלכע זיינען געקומען זיך בעזעצען אין איהרע ממשלות, נאָכדעם ווי די אימפעריע איז זיך צופאַלען אין צוויי טייל, די מערב־רוימישע און די מזרח־ביזאַנטישע (יאָהר 395), האָבען אידען געלעבט אין בריד טייל, צווישען די איטאַליענער און די גריכען. אין 400 יאָהר ארום נאָכ'ן חורבן פון ירושלים דורך די רוימער האָבען די אידען געזעהן דעם חורבן פון רוים דורך די „בארבארען" — די גאָטישע און נערמאַנישע שבטים — און דעם פאַלשטענדיגען אונטערגאַנג פון דער מלוכה, וואָס איז אמאל אזוי מעכטיג געווען (476). זיי האָבען צוגעזעהן ווי אזוי ביסלעכווייז האָט זיך דאָס קעניגליכע רוים פערוואַנדעלט אין א פאַבסטליכען רוים, די מיליטעריש הויפט־שטאָדט — אין א קירכליכער, און איז געווארען דאָס וואוינארט פון די קאַטוילישע פאַבסטען, די כהנים גדולים פון דער קריסט־ליכער קירכע אין איראָפּא.

די ערשטע רוימישע פאַבסטען האָבען ניט געדריקט די אידען, אָבוואָהל זיי האָבען זעהר שטארק געארבייט צו בעקערען זיי צום קריסטענטום. דער פאַבסט גריגאָר דער גרויסער (590) האָט ער־לויבט די אידישע קהילות זיך צו פיהרען לויט זייערע דינים און מנהגים; אָבער ער האָט געגעבען פארשיידענע פריווילעגיעס און הנחות צו יענע אידען, וועלכע האָבען אָנגענומען די קריסטליכע אמונה. וועז מען פלעגט איהם זאָגען אז די וואָס בייטען זייער גלויבען צוליעב נוצען וועלען ניט זיין קיין אויפריכטיגע קריסטען, פלעגט ער ענטפערען: „אָבער דערפאר וועלען זייערע קינדער און קינדס־קינדער שוין זיין אמת'ע קריסטען".

די לאגע פון די אידען אין איטאליען איז נאך בעסער געווארען ווען איטאליען איז ארײן אלס טייל פון דער מערב־איראפעאישער אימפעריע פון קארל (שארלמאין) דעם גרויסען (8—9טען יאהרה.). דער קעניג האט שטארק געשעצט די ארבייט פון די אידען אין דעם וועלט־האנדעל און האט זיי בעשיצט. אבער אין דער צייט פון קארל דעם גרויסען׳ס נאכפאלגער איז זיין מלוכה צופאלען גע־ווארען און אין מערב־איראפא האט זיך אלץ מעהר אנגעהויבען בעפעסטיגען די „פעאדאלע ארדנונג". די פעאדאלע ארדנונג איז געווען אזוי: די אייגענטימער פון גרויסע לענדערייען זיינען אליין געווען די גאנצע בעלי־בתים אין זייערע אייגענע לענדערייען און זיי אליין, און ניט דער קעניג פון לאנד, פלענען הערשען און רעגירען איבער זייערע אייגוואוינער. דעם קעניג פלענען זיי צא־לען שטייערען און איהם צושטעלען סאלדאטען פאר זיינע מלחמות. דעריבער איז דער גורל פון די אידען אבגעהאנגען ניט אן אין הערשער, נאר אן א סך. אין איין ארט האבען זיי געלעבט פריי און האבען גענאסען כמעט אלע בירגערליכע רעכט, און אין א צווייטען ארט האט מען זיי געדריקט. גרויסע אידישע קהילות האבען זיך דעמאלט געפונען אין רוים, וועניציג, נעאפאל און אויפ'ן אינזל סיציליען. אין רוים האבען די קאטוילישע פאבסטען די אידען געדולדעט, און מאנכע האבען זיי אפילו בעשיצט און ניט געלאזט די קירכליכע אסיפות בעגרענצען זייערע רעכט; די אידען אין די פאבסטליכע ממשלות איז ניט ערלויבט נעווארען בלויז צו האלטען קריסטליכע בעדיענער אין זייערע הייזער, אוים מורא טאמער וועלען זיי אננעהמען דאס יודענטום. אבער אז אידען זאלען אריבערגעהן צום קריסטענטום — דאס האט מען געזוכט מיט אלע מיטלען. פון אין אידישער פאמיליע וואס האט אנגענומען דאס קריסטענטום איז שפעטער ארויסגעקומען אייניער, ווען איז נעווארען פאבסט, אונטער'ן נאמען אנאקליטוס דער צווייטער (1130—1138).

מיט דיזען פאקט איז פערבונדען א פאלקס־לענדע ווענען א „אידישען פאבסט" אלחנן. ביים גרויסען רבי שמעון פון מאינץ — דערצעהלט די לעגענדע — האט מען צוגע'גנב'עט זיין קליינעם זוהן אלחנן; מען האט דאס קינד ג'שמד'ט און אויפנעצויגען

אין א קאטוילישען מאנאסטיר. שפעטער איז ער געקומען קיין רוים, און א דאנק זיינע גלענצענדע פעהיגקייטען האָט ער דערגרייכט צום גרויסען אמט פון קארדינאל, און נאָכדעם איז ער אויסגעקליבען געוואָרען פאר פּאבסט. אָבער אלחנן האָט זעהר געבענקט נאָך זיין משפּחה און נאָך זיין אמונה. ער האָט שטאַרק געוואָלט זעהן זיין אלטען פאָטער. איז ער געפאלען אויף פּאל־גענדען אינפאל. ער האָט בעפעהלען דעם בישאָף פון מאינץ ער זאל נעהמען שטאַרק דריקען די אידען פון יענער שטאָדט. ער האָט גערעכענט אז געווים וועלען די אידען שיקען שלוחים קיין רוים, און צווישען די שלוחים וועט אודאי זיין דער גרויסער רבי שמעון. און אזוי איז טאקע געווען: רבי שמעון איז געקומען קיין רוים צו בעטען דעם פּאבסט ער זאל אבשאפען די גזרות אויף די אידען פון מאינץ. פון אָנפאנג האָט דער פּאבסט פארפיהרט מיט'ן אידישען גלעהרטען א וכוח וועגען אמונה און האָט ארויס־געוויזען א וואונדערליכע קענטשאפט פון יודענטום, דערנאָך האָט ער געשפּילט מיט'ן זקן אין שאכמאט, און דאן, בלייבענדיג מיט איהם אליין, האָט ער אויפגעדעקט פאר איהם זיין סוד. דער איבערראשטער רבי האָט דערקענט אין דעם פּאבסט זיין פערלאָ־רענעם זוהן אלחנן און האָט זיך איבערצייגט אז ער ווי! ווערען צוריק א איד. ער איז שנעל אוועק קיין מאינץ מיט דעם פּאבסט'ס בעפעהל אז מען זאל די אידען אויפהערען צו דריקען, און מיט דער גליקליכער בשורה צו זיין ווייב, אז זייער לאנג פערפאלענער זוהן האָט זיך אָבגעזוכט. אין א קורצער צייט ארום איז דער פּאבסט פלוצלינג פערשוואונדען פון רוים. ער איז בשתיקה געקומען קיין מאינץ און האָט אויף דאָס ניי נענומען אָבהיטען אידישקייט און האָט גלעבט אין הויז פון זיינע עלטערען. לויט אן אנדער נוסח פון דער לענענדע האָט זיך די געשיכטע ניט אזוי גליקליך געענדיגט: דער בעל־תשובה, וועלענדיג אויסקויפען זיינע זינד וואָס ער איז פריהער אוועק פון יודענטום, האָט זיך ארונטערגע־וואָרפען פון דעם שפּיץ פון דעם הייליגען פּעטער'ס קירכע אין רוים און איז דער'הגר'עט געוואָרען.

די לאנע פון די אידען אין דער ביזאנטישער אימפעריע (אויפ'ן באלקאנישען האלב־אינזל) איז געווען א סך ערגער ווי

אין איטאליען. די ביזאנטישע מלכים האבען זיך פערהאלטען פיינדליך צו די אידען נאך פון די צייטען פון יוסטיניאן (4טען יאהרהונדערט) און האבען זיי שטארק געדריקט אין זייערע בירגער־רעכט. אפטמאל פלעגט מען זיי מיט גוואלד מאכען פאר קריסטען. דער קעניג לעאָ איסאוריאן האט ארויסגעגעבען א גזרה אז אלע אידען אין ביזאנטיען זאלען אננעהמען דאס קריסטענטום לויט די גריכישע צערעמאניעס, און אויב ניט וועלען זיי שרעקליך בעשטראפט ווערען (723). א סך אידען האבען דעמאלט אננעגנומען לפנים וועגען די קריסטליכע אמונה, האפענדיג אז ווען די פערפאלגונגען וועלען אויפהערען וועלען זיי זיך אומקערען צוריק צו זייער אייגענעם גלויבען; אבער אנדערע האבען זיך אריבערגעצויגען פון ביזאנטיען אויפ'ן צפון־ברעג פון דעם שוואַרצען ים, אין טאוריד און קרים. וועגען קעניג באסיליוס דעם מאצעדאנישען (867) ווערט דערצעהלט, אז ער האט מיט אלע מיטעל געצוואונגען די אידען צום קריסטענטום, און ווען עס האט נאָרניט געהאלפען האט ער פערניכטעט ארום טויזענד אידישע קהילות; נאָך געבליבען זיינען נאָר פינף קהילות, א דאנק די בקשות פון דעם אידישען פּאָעט („פיטן") רבי שפטיהו, וועלכער האט אויסגעהיילט דעם קעניג'ס טאכטער פון משוגעת. דיזער דיכטער האט, לויט דער מסורה, אננעשריבען די ריהרענדע תפלה, וועלכע הויבט זיך אָן מיט די ווערטער „ישראל נושע" און וועלכע איז אריינגענומען געוואָרען אין די סליחות און מחזור. די פאל־גענדע שורות פון דער תפלה דריקען אויס דעם געמיט פון די אומגליקליכע:

זיי קלאָפען דיינע טיהרען ווי אָרימע בעטלער,
פארנעהם זייער געבעט גאָט פון די הימלען,
דערשראָקענע זיינען זיי פון זייערע צערנער און דריקער,
ניט פערלאָז זשע זיי, גאָט פון זייערע אבות,
זאָל די הילף זיי קומען פאר אלעמענס אויגען
און זאלען רשעים ניט געווינען איבער זיי
ענדיגען זאלסטו גאָר זייער פיין
און געהאלפענע זאלען זיי אויפגעהן קיין ציון

אבער אזעלכע שרעקליכע דריפות זיינען געווען פערהעלטנים־מעסיג זעלטען. אין די רוהיגערע צייטען האבען די ביזאנטישע

אידען געשפּיעלט זעהר א וויכטיגע ראָלע אין דעם עקאָנאָמישען לעבען פון לאַנד. זיי האָבען געהאַט זייערע קהילות אין די שטעדט פון גריכענלאַנד, טהעסאַליען, מאַצעדאָניען, טהראַציען און אויף די אינזלען פון דעם אַרכיפּעלאַג. בעדייטענדע קהילות האָבען זיך געפונען אין דער הויפּטשטאָדט קאָנסטאַנטינאָפּאָל און אין דער פּאָרט־שטאָדט סאַלאָניקי. די אידען האָבען זיך בעשעפטיגט מיט פּאַרשיידענע מלאכות, איבערהויפּט מיט קולטיווירען זייד און פּאַבריצירען זייד און פּורפּור שטאָפּען. בעזונדערס איז שטאַרק פּאַרשפּרייט געווען צווישען די אידען פּאַרבערעי, און די „אידישע פּאַרב" איז בעריהמט געווען אין דעם האַנדעל פון יענער צייט. אין די גרויסע שטעדט האָבען זיך צוזאַמען מיט די „תלמוד־ישע" קהילות געפונען אויך קאַראימישע געמיינדען. אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָבען די אידען געוואוינט אין דעם האַנדעלס־קוואַרטאַל פּערא, אויפ'ן ברעג פון ים. זייערע בירגער־רעכט זיינען, צוליעב די אַלטע געזעצען פון דער קירכע, געווען שטאַרק בעגרענצט, אָבער אין זייער אינערליכען לעבען זיינען זיי געווען פריי. די אידישע קהילות פלעגען פערוואַלטעט ווערען פון אן עלטסטען, וואָס די אידען אַליין פלעגען אויסקלייבען און וואָס פלעגט טראָגען דעם נאָמען „עפּאָרוס".

§3. **די אידען אין שפּאַניען אין דער צייט פון די וועסטגאָטען.** אין שפּאַניען, אויפ'ן פירענעאישען האַלב־אינזל, האָבען די אידען געלעבט נאָך פון אַלטע צייטען, אַיידער נאָך דאָס קריסטענטום האָט זיך בעפעסטיגט אין לאַנד. זיי זיינען אַרייננגעדרונגען אַהין אַלס די אונטערטאַנען פון דער רוימישער אימפּעריע, פון וועלכער שפּאַניען איז אויך געווען א טייל. אין 5טען יאָהרהונדערט, וען די רוימישע אימפּעריע האָט געהאַלטען אין צופאַלען ווערען, איז שפּאַניען בעזיצט געוואָרען פון דעם גערמאַנישען שבט די וועסטגאָטען, וועלכע האָבען דאָ געגרינדעט זייער מלוכה. די וועסטגאָטישע מלכים האָבען אָנגענומען דאָס קריסטענטום לויט דער קאַטוליישער שטה און האָבען געגעבען די גייסטליכע א גרויסע מאַכט אין לאַנד. פון דעמאָלט אָן האָט מען אָנגעהויבען שטאַרק צו פערפאָלגען די אידען פאר זייער גלויבען. דער קעניג ריקאַריד דער ערשטער האָט אַרויסגעגעבען זעהר שווערע גזרות געגען די

אידען (589). דער צוועק פון דיזע גזרות איז געווען אבצושאפען יעדער פארקער צווישען אידען און קריסטען, וועלכע האבען פריהער געלעבט ווי גוטע שכנים. מען האט מורא געהאט אז די אידען וועלען אבציהען די קריסטען פון דער קירכע. דער וועסטגאטישער קעניג סיזעבוט האט געגעבען די אידען די ברירה: ענטוועדער אננעהמען דאס קריסטענטום אדער זיך אריסקלייבען פון לאנד (612). פיעלע זיינען דעמאלט אוועק אין אנדערע לענדער, נאר אנדערע זיינען געווען געצוואונגען זיך צו שמד'ען, בלייבענדיג אין הארצען אידען. אייניגע פון די שפעטערע הערשער האבען אבגעשאפט אדער ווייכער געמאכט די ביטערע גזרות, אבער אזעלכע הערשער זיינען געווען וועניג. דער גרעסערער טייל פון די וועסטגאטישע מלכים אין שפאניען האבען פאראייניגט אין זיך ווילדקייט מיט רעליגיעזען פאנאטיזם. אננעריצט פון די קאטוילישע גייסטליכע האבען זיי געשטרעבט ענטוועדער צו פאר־טילגען די אידען אדער זיי מאכען פאר קריסטען.

מיט בעזונדערער גרויזאמקייט האבען זיך אויסגעצייכענט די קעניגע רעצעפטווינט (652), ערווינ (680) און עגיקא (687). מעהר פון אלעמען האבען זיי פערפאלגט יענע אידען, וועלכע האבען פריהער, על־פי נויט, אננענומען דאס קריסטענטום נאר שפעטער האבען זיי זיך אומגעקערט צו זייער פריהערינגען גלויבען. פאר'ן קעניג עגיקא זיינען דיזע אידען געבראכט גע־ווארען צו אזא פערצווייפלונג, אז זיי האבען בעשלאסען צו מאכען א פארשווערונג און ארונטערווארפען די וועסטגאטישע דינאסטיע. זיי האבען געשלאסען אן אבמאך מיט זייערע ברידער אין צפון־אפריקא, וועלכע האבען געלעבט גלייליך אונטער דער הערשאפט פון די אראבער און מיט זייער הילף האבען זיי געוואלט מאכען א מלוכה־איבערקערעניש. אבער די פארשווערונג איז ענטדעקט געווארען און אלע שפאנישע אידען האבען געקראגען א שרעק־ליכע שטראף. דער אויפנערעגטער קעניג, מיט דער הסכמה פון א קירכען־אסיפה וואס איז פאר דעם צוועק צוזאמענגערופען גע־ווארען, האט ארויסגעגעבען פאלגענדען בעפעהל (694): חיות די אידען האבען ניט נאר פארשווענדט די אמונה, אין וועלכער די קירכע חאט זיי בעהרט אריינצונעהמען, און זיי חיטען זייערע

פריהעריגע צערעמאניעס, נאר זיי האבען נאך דערצו געמאכט א פארשווערונג צריינצוחאפען מיט גוואלד די רעגירונג, דעריבער ווערען זיי ערקלערט פאר שקלאפען און זיי ווערען אבגענעבען אין לייב־אייגענטום צו קריסטליכע בעלי־בתים, וועלכע האבען ניט קיין רעכט זיי ארויסצולאזען פריי. די קינדער, ווען זיי ווערען אלט זיבען יאהר, ווערען צוגענומען פון זייערע עלטערען און זיי ווערען אבגענעבען צו קריסטען צום ערציהען".

מען קען ניט וויסען וואס עס וואלט געווארען פון די אידען נאך אזעלכע רדיפות ווען אין גיכען זאל ניט געווען קומען א סוף צו דער וועסטנאטישער הערשאפט אין שפאניען. פון צפון־אפריקא, וועלכע איז אבגעטיילט פון שפאניען דורך דעם גיבראלטארישען וואסער־דורכגאנג האבען זיך א גאנצ געטהאן אין דיזען לאנד די קריענערישע אראבער (בערבערען, מורען), און האבען שנעל בעזיעגט א גרויסען טייל דערפון (711). די אידען האבען בענעגענט די אראבער אלס בעפרייער און האבען זיי געהאלפען אין זייער קאמפף מיט די וועסטגאטען. ווען די אראבער פלענען איינגענומען א שטאדט פלענען די פיהרער זי איבערגעבען צו די אידען צו היטען, אזוי ווי צו זיכערע פרייגד, און זיי פלענען גענהן ווייטער מיט זייער חיל. די הויפטשטאדט פון שפאניען, טאלעדא, איז איבערגענעבען געווארען צום אראבישען קריענספיהרער טאריק דורך די אידען, וועלכע האבען געעפענט פאר'ן זיעגער די טויערען פון שטאדט בעת די קאטוילישע בעפעלקערונג איז געלאפען זוכען רעטונג אין די קלויסטער. די שמירה פון דער הויפטשטאדט איז אויך פערטרויט געווארען צו די אידען. אויף אזא אופן זיינען די אידען געווארען די בעלי־בתים פון יענע שטעדט, פון וועלכע מען האט זיי פריהער אונערבארמליך געיאגט. וועו די אראבישע קאליפען זיינען געווארען די הערשער פון שפאניען האבען זיי געגענבען די אידען פולע רעליגיעזע פרייהייט און אינערליכע זעלבסטפערוואלטונג. אין גראנאדא, קארדאווא, טאלעדא און אנדערע שפאנישע שטעדט זיינען צוריק אויסגעוואקסען גרויסע אידישע קהילות, וועלכע זיינען געווען פונקט אזוי זעלבסטשטענדיג ווי זייערע ברידער אין אראבישען בבל.

דער אראבישער חיל וואס האט איינגענומען שפאניען האט

געהערט צום מזרח'דיגען קאַליפאַט, וואו עס האָט דעמאָלט גע־
הערשט די דינאַסטיע אָמאַיאַדען, מיט דער הויפּטשטאָדט דמשק*)
דעריבער איז שפּאַניען לכתחילה געוואָרען אַ פּראָווינץ פון דעם
קאַליפאַט פון דמשק. אָבער ווען די אָמאַיאַדישע קאַליפען האָבען
אָבגעטראָטען זייער פּלאַץ צו דער דינאַסטיע אַבאַסידען פון באגדאד
(דער באגדאדישער קאַליפאַט) איז דער לעצטער פון די אָמאַיאַדען,
אבדו־ראחמאן (עבדו־אל־רחמן) אנטלאָפען קיין שפּאַניען און האָט
זיך דאָ ערקלערט פאַר אַ זעלבסטשטענדיגען הערשער (755). פאַר
זיין הויפּטשטאָדט האָט ער אויסגעקליבען די שטאָדט קאָרדאָוואַ,
און דאדורך האָט שפּאַניען שפּעטער געקראָגען דעם נאָמען דער
קאַליפאַט פון קאָרדאָוואַ. דאָ איז פאַר די אידען אָנגעשטאַנען
אַ צייט פון פריעדליכער ענטוויקלונג. זיך האַלטענדיג פעסט אָן
זייער פאָלק און רעליגיאָן האָבען זיי זיך פונדעסטוועגען מתקרב
געווען מיט די געבילדעטע אַראַבער אין בירגערליכען און גייס־
טיגען לעבען. און דורך די בשותפות'ע קרעפטען פון דיזע צוויי
סעמיטישע פעלקער, וועלכע האָבען געגלויבט, איינס אין יודענטום
און דאָס צווייטע אין איסלאַם, איז אין שפּאַניען בעשאַפען גע־
וואָרען אַזאַ הויכע קולטור, וועלכע האָט געמאַכט דיזעס לאַנד
פאַר'ן ליכטיגסטען ווינקעל אין דער פינסטערער אייראָפּא אין
מיטעלאַלטער.

§4. פראַנקרייך און דייטשלאַנד. אידישע ישובים אין
פראַנקרייך (גאַליען) און דייטשלאַנד האָבען אויפגעשפּראָצט נאָך
דעמאָלט ווען דיזע לענדער זיינען געווען פּראָווינצען פון דער
אַלטער רוימישער אימפּעריע. אין 4טען און 5טען יאָהרהונדערט
פון דער קריסטליכער צייטרעכנונג בעגעגנען זיך אידישע קאַלאָ־
ניעס אין מארסייל, אָרלעאַנס, קלערמאָן, פּאַריז, קעלן און אין
אַנדערע שטעדט. איבעראַל האָבען די אידען גענאָסען די רעכט
פון „רוימישע בירגער" און האָבען זיך פריעדליך איינגעלעבט מיט
די פרעמדע געצענדיענער. די פאַרשפּרייטונג פון קריסטענטום
צווישען די דאָזיגע קריעגערישע „באַרבאַרען" האָט געדאַרפט וויי־
כער מאַכען זייערע זיטען; די קריסטליכע אמונה, וועלכע איז

*) זעה אידישע געשיכטע, צווייטע טייל, §68—69

ארויסגעקומען פון דער אידישער, האָט געדארפט נאָך נעהנטער צוזאמענברענגען די פראנקען און די גערמאנען מיט די אידען וואָס האָבען געלעבט צווישען זיי. און ווירקליך, די נייַ־בעקערטע פעל־קער האָבען ניט נעזוהען קיין גרויסען חילוק צווישען די צוויי רעליגיאָנען, און האָבען זיך טאקע דערנעהנטערט צו די אידען און זיך אפילו מיט זיי מתחתן געווען. אָבער דאָס איז ניט נעפעלען נעווארען די העכערע קריסטליכע גייסטליכע, וועלכע האָבען מורא נעהאט, אז דאָס יודענטום זאל ניט בעאיינפלוסען די „קינדער פון דער קירכע" און זיי האָבען מיט אלע כחות נענומען ארבייטען צו צושטערען די גוטע בעציהונגען צווישען די אָנהענגער פון די צוויי אמונות. זיי האָבען נענומען אייניריידען זייערע נאכפאלגער, אז עס איז א זינד זיך צו חבר'ן מיט די אידען, וועמעס על־טערען האָבען כלומרשט נע'הרג'עט קריסטוס'ן. פיעל קאטוילישע בישאָפען האָבען צוגעררעט די קעניגע זיי זאלען די אידען שמר'ן מיט גוואלד אָדער זיי ארויסטרייבען פון לאנד.

די ארבייט פון די גייסטליכע איז נעקרוינט נעווארען מיט ערפאלג אין דער נייער פראנקישער מלוכה, וואו עס האָבען נע־הערשט די קריסטליכע מלכים פון דער דינאסטיע מעראָווינגען (6טען—7טען יאָהרהונדערט). די מעראָווינגישע מלכים האָבען איבערגענעבען די אידען אינגאנצען אין די הענד פון די גייסט־ליכע און זיי נעשטעלט אונטער די נעזעצען פון דער קירכע. די קירכליכע אסיפות אין אָרלעאנס (533—541) האָבען שטרענג פאר־באָטען חתונות צווישען קריסטען און אידען; די אידען איז פאר־באָטען נעווארען זיך צו וויזען אויף די גאסען אין די טעג פון קריסטליכען פסח און די וואָך פריהער; פאר מגייר זיין א קריסט האָט נעקומט א גרויסע שטראָף; וועו א שקלאף פון א אידען האָט אָננענומען דאָס קריסטענטום איז ער דאדורך אליין שוין בעפרייט נעווארען. די נאנצע כונה פון די גלחים איז נעווען—אָבצושיידען מיט אן אייזערנער וואנד די אידען פון דער ארומיגער בעפעלקע־רונג און מאכען זיי פאר א בעזונדער קאסטע. אָבער דערמיט האָבען זיי זיך נאָך ניט בענוגענט. מאנכע פראנקישע מלכים און בישאָפען האָבען נעפרובט צו נויטען די אידען מיט גוואלד אָנצו־נעהמען די קאטוילישע אמונה.

דער בישאף אביטום פון קלערמאן האט לאנג איינגערעדט די אידען פון זיין אָרט זיך אָבצוזאָגען פון דער אמונה פון זייערע אבות. אָבער זיינע רייד האבען ניט געהאט קיין ווירקונג און בלויז איין איד האט זיך גע'שמד'ט אין דעם קריסטליכען פסח. דער משומר האט ארויסגערופען געגען זיך דעם צאָרן פון זיינע פריי־הערינע ברידער. איינמאל ווען ער איז געגאנגען אין גאס אין א קריסטליכער פראָצעסיע האט עפים א איד אויסגענאָסען איהם אויף קאָפ א שטינקעריגען אויל. דער אויפגערעגטער קריסט־ליכער המון האט זיך א ווארף געטהאָן אויף דער שוהל און פאר דעם בישאף אין די אויגען זי צושטערט ביז'ן גרונד און שיער אויסגע'הרג'ט אלע אידען. אויף מאָרגען האט דער בישאף געלאָזט רופען צו זיך די אידען פון קלערמאן און האט זיי פאר־געלאגט: אָנצונעהמען דאָס קריסטענטום אָדער אוועק פון שטאָדט. א פאָעט־מאָנאך פון יענער צייט האט איבערגעלאגט אין לאטיניש גראמען די קורצע רעדע וואס דער בישאף האט דעמאָלט געהאלטען צו די אידען:

זעה וואס דו טהוסט, אלטעס, נאָרישעס פאָלק!
בעניי דיין לעבען, לעהרן זיך אוים צו גלויבען חאָטש אויף דער עלטער נאָר רויידען פיעל פון דיין נאָרישקייט איז ניטא קיין צייט.
טא הער: נעהם אָן אונזער גלויבען„ ווען ניט געוויס אוועק.
די ברירה איז דיינע: נעהם מיין עצה שנעל
און בלייב דא מיט אונז, נאָר די הארטנעקיגע זאלען געהן.

אין דריי טעג ארום האבען די אידען פון קלערמאן פערלאָזען די שטאָדט און זיינען אוועק קיין מארסייל (576). בלויז פינף הונדערט פון זיי האבען ניט געקענט ביישטעהן דעם נסיון און האבען זיך גע'שמד'ט.

מיט בעזונדערער פלייסיגקייט צו שמר'ן די אידען האט גע־ארבייט דער פראנקישער קעניג הילפעריך און זיין בעל־יועץ דער געלערנטער בישאף גרעגאָרי פון טור. הילפעריך האט גע־האט אין פאריז א האנדלס און געלט־פאָרטרעטער א אידען מיט'ן נאָמען פריסקום. דער קעניג האט שטארק געשעצט די חכמה און עהרליכקייט פון פריסקום'ן, אָבער ער האט ניט געקענט דולדען וואס ער איז א איד. האט ער צוזאמען מיט'ן בישאף צוגעררט פריסקום'ן ער זאל זיך שמר'ן, אָבער דער איד איז געבליבען פער־

עקשנ'ט. איינמאל האָט דער קעניג, אין שפּאַס, אָנגענומען פּריס־קוס'ן פּאר'ן קאָפּ און האָט איהם איינגעבויגען און געזאָגט צום בישאָף: קום, דיענער פון גאָט, און לעג ארויף אויף איהם דיינע הענד! פּריסקוס האָט מיט שרעק זיך אָבגערוקט פון דעם קריסט־ליכען צייכען. דער קעניג איז אין כעס געוואָרען און דער בישאָף האָט זיך אריינגעלאָזט אין א וכוח מיט דעם אידען וועמעס גלויבען איז דער אמת'ער: דער קריסטליכער אָדער דער אידישער. דער איד האָט מיט שכל'דיגע סברות און מיט פּסוקים פון תנ"ך געוויזען אז קריסטוס איז ניט געווען גאָט'ס זוהן. הילפּעריך האָט אָבגעלאָזט פּריסקוס'ן כדי צו געבען איהם צייט זיך צו בעדענקען. אָבער וועז יענער האָט זיך אלץ נע'עקשנ'ט, האָט דער קעניג אויסגערופען: „אויב דער איד וועט ניט אָנהויבען גלויבען מיט'ן גוטען ווילען וועל איך איהם צווינגען צו גלויבען!" פון מורא פאר די קעניגיג און די גלחים האָבען א סך אידען אין פּאריז זיך איבערגעגעבען צום שמד. אָבער פריסקוס האָט מיט פּאַרשיידענע תרוצים אָבגעלעגט זיין שמד און האָט ניט געוואָלט אפילו לפּנים בייטען זיין אמונה. איינמאל שבת וועז ער איז געגאַנגען אין שוהל, וועלכע האָט זיך געפונען אויף איינער פון די אָרגעלעגטע גאַסען אין פּאריז, איז א משומד איהם בעפאלען און איהם ג'הרג'עט (582).

איינער פון די לעצטע מעראווינגישע מלכים, דאגאָבערט, האָט געוואָלט איבעריאָגען אין גרויזאמקייט צו די אידען די וועסט־גאָטישע מלכים פון שפּאניען. ער האָט אָהן רחמנות געטריבען פון זיין לאנד די אידען, וואָס זיינען געקומען אָהין צולויפען פון די רדיפות אין דער שכנ'ישער שפּאניען. אין יאָהר 629 האָט ער מיט דער הסכמה פון די בישאָפען ארויסגעגעבען א בעפעהל אז אלע אידען וואָס ווילען זיך ניט שמד'ן זאלען ארויסגעטריבען ווערען פון גאנץ פראנקרייך. היסטאריקער בעהויפטען אז צו דיזען שריט האָט דאגאָבערט'ן צוגעזעדט אין א בריף דער ביזאנטישער אימפּעראטאָר הראקליוס, וועלכער האָט אין דער זעלבער צייט אָנגעהויבען רדיפות אויף די אידען אין זיין אייגענער אימפּעריע (זעה טייל 2, §65). הראקליוס האָט כלומרשט פון די נבואות פון שטערנזעהער זיך דערוואוסט, אז ביזאנטיען וועט חרוב ווערען דורך א „בעשניטענעם פאלק". דענקענדיג אז דאָס מיינט די אידען

האָט העראקליוס אַן עצה געגעבען דעם פראַנקישען קעניג ער זאָל זעהן אויס'שמד'ן די אידען, אַלס אַ פאָלק וואָס איז געפעהרליך פאַר יעדער קריסטליכער מלוכה. אַ „בעשניטענעס פאָלק" איז אין גיכען ווירקליך אָנגעקומען אויף ביזאַנטיען, אָבער דאָס זיינען ניט געווען די אידען, נאָר די אַראַבער־מוסולמענער.

ווען די מעראָווינגישע הערשאַפט איז געפאַלען און עס איז געגרינדעט געוואָרען די אימפּעריע פון קאַרל דעם גרויסען האָבען די רדיפות אויף די אידען אין פראַנקרייך און דייטשלאַנד אויף אַ צייט אויפגעהערט (814—768). דיזער מעכטיגער הערשער האָט זיך ניט אונטערגעוואָרפען צו דעם איינפלוס פון די גלחים און האָט בעשיצט די אידען, וועלכע זיינען דעמאָלט געווען די וויכטיגסטע טרעגער פון האַנדעל און אַרבייט אין אייראָפּאַ. קאַרל דער גרויסער האָט געשטיצט אין פראַנקרייך די אונטערנעהמונגען פון די אידען, האָט זיי ערלויבט צו קויפען ערד און זיך פאַרנעהמען מיט אַלע בע־שעפטיגונגען, איבערהויפּט מיט בעטרייבען שיפען. אייניגע גע־בילדעטע אידען זיינען אפילו געווען קרובים למלכות, איינער פון זיי, יצחק, איז געווען צווישען די שלוחים, וואָס קאַרל האָט געשיקט צום באַגדאַדישען קאַליף האַרון־אַל־ראַשיד. קאַרל'ס זוהן, לודוויג דער עהרליכער (840—814), האָט אויך געשיצט די אידען געגען די פיינדליכע גלחים. ווען דער פאַנאַטישער בישאָף אַגאָ־באַרד האָט אָנגעהויבען אין די קלויסטערס אויפצורייצען דעם המון צו בעפאַלען אידען, האָט לודוויג איהם בעפעהלען אַנשווי־גען צו ווערען און די אידען האָט ער צוגעזאָגט זיי צו בעשיצען. ער האָט אַוועקגעשטעלט אַ בעזונדערען „אידישען מאַגיס־טער" (''Magister judaeorum'') צו בעשיצען די בירגערליכע און האַנדעלס־רעכט פון די אידען.

די מלוכה פון קאַרל דעם גרויסען איז צוריק צופאַלען גע־וואָרען נאָכ'ן טויט פון זיין זוהן. קאַרל'ס קינדער האָבען גע־וועלטיגט אין איטאַליען, דייטשלאַנד און פראַנקרייך, וועלכע זיינען געוואָרען בעזונדערע מלוכות. נאָר די הערשאַפט פון דיזע מלכים איז געווען זעהר אַ שוואַכע. אַ דאַנק דער פעאָדאַלער אָרדנונג (§2), האָבען די איינצעלנע באַראָנען און גראַפען געהערשט אין זייערע לענדערייען אַזוי ווי זעלבסטשטענדיגע קעניגע. און דעריבער איז

אין פּאַרשיידענע געגענדען פון פּראַנקרייך די לאַנג פון די אידען געווען פּאַרשיידען: אין אייניגע ערטער האָבען די פּעאָדאַלען זיי בעשיצט און אין אַנדערע—פּערפּאַלגט. דאָרט וואו די גלחים האָבען געהאַט א מאַכט איז מען זיך מיט די אידען בעגאַנגען גרויזאַם. אין דער שטאָדט טולוז, צום ביישפּיעל, האָבען די גראַפּען איינגע־פּיהרט אזא מין „קירכליכען" מנהג: יעדען יאָהר, ערב דעם קריסט־ליכען פּסח, פלעגט דער גראַף פון טולוז פּאַררופען צו זיך דעם פּאָרשטעהער פון דער אידישער קהילה און פלעגט איהם געבען א שטאַרקען פּאַטש אין פּנים כדי דאַדורך צו דערמאָנען די אידען אָן די פּייניגונגען פון דעם געקרייצינטען קריסטוס'ן. אין שפּעטערע צייטען פלעגען די אידען זיך פון דיזען פּאַטש אויסקויפּען מיט א בעזונדערען אָבצאַל. אין בעזיער פלעגען די קאַטוליש־ישע גלחים יעדען יאָהר אין דער „הייליגער וואָך" אויפהעצען דעם קריסטליכען המון צו נעהמען נקמה אָן די אידען פּאַר קרייצינגען יעזוס'ן, און די מאַסע וואָס האָט געפּאַלגט איהרע פיהרער, פלעגט זיך ווירקליך ארויפּוואַרפען אויף די אידען, זיי שלאָגען און וואַרפען שטיינער אין זייערע הייזער. מאַנכעס מאָל פלעגען די אידען מיט נעוועהר אין די הענד זיך שטעלען געגען זייערע אָנגרייפער, און דעמאָלט פלעגט עס קומען צו בלוטפערגיסונג.

אין דייטשלאַנד, נאָך דער דינאַסטיע פון קאַרל דעם גרויסען, האָט זיך בעפעסטיגט די סאַקסאָנישע דינאַסטיע. דער דייטשער קעניג אָטאָ דער גרויסער (אין 10טען יאָהרהונדערט) האָט ארונ־טערגענומען אונטער זיין הערשאַפט צפון־איטאַליען און האָט גע־קראָגען דעם נאָמען „אימפּעראַטאָר". די דייטשע הערשער האָבען זיך בעטראַכט פּאַר די יורשים פון די רוימישע אימפּעראַטאָרען און אויף די אידען האָבען זיי געקוקט אזוי ווי אויף אן איינענטום וואָס איז זיי איבערגעגאַנגען בירושה פון דעם אלטען רוים. זעהר אָפט פלעגען די אימפּעראַטאָרען אוועקשענקען צו זייערע פעאָדאַלען, (גראַפען, בארָאָנען און בישאָפען) שטיקער לאַנד צוזאַמען מיט די אידען, וואָס האָבען דאָרט געלעבט. פּאַר דער ערלויבניש זיך צו פּארנעהמען מיט האַנדעל אָדער נעוויסע מלאכות פלעגט די רעגירונג ארויפּלעגען אויף די אידען גרויסע אָבצאַלען.

אין א סך שטעדט אין דייטשלאַנד האָבען די אידען געלעבט

אין אבנעזונדערטע קהילות, וואם אן זייער שפיץ זיינען געשטאנען די רבנים און פרנסים. די חשוב'סטע קהילות האבען זיך געפונען אין די שטעדט עלזאס, לאטרינגען און אין די נעגענדען פון דעם רייהן (מאינץ, ווארמס, שפייערן און קעלן). דא זיינען אויסגע־וואקסען ישיבות און עס האבען זיך בעוויזען גרויסע חכמים און רבנים, וואס זייער השפעה איז געווען זעהר שטארק און וואס ליט זיערע אנווייזונגען האבען זיך די אידען געפיהרט אין זייער אי־נערליכען לעבען. אין אנהויב פון 11טען יאהרהונדערט איז בע־ריהמט געווארען דער גרויסער געלעהרטער רבנו גרשם, וואס האט געקראגען דעם צונאמען „מאור הגולה", די ליכט פון פארטריבענעם פאלק. ער איז געשטאנען בראש פון דער גרעסטער ישיבה, וואס איז געווען דער גארטען פון רבנים פאר די קהילות פון דייטשלאנד און פראנקרייך. אזוי ווי די גאונים פון אמאל אזוי האט אויך רבנו גרשם גע'פסק'עט הלכות און אידישע דינים און האט אויך ארויסגעגעבען נייע תקנות ליט די בעדערפנישען פון דער צייט. צוויישען אנדערע זאכען האט ער פארבאטען פיעל־ווייבעריי ביי אידען, וואס מען פלעגט נאך אמאל טרעפען ביי די אידען אין מזרח און האט אויך מתקן געווען אז א מאן טאר ניט גט'ן זיין ווייב געגען איהר ווילען. די דאזיגע תקנות זיינען נאכער בעשטעטיגט געווארען פון א רבני'שער אסיפה אין ווארמס. די געלערטע וואס זיינען ארויסגעקומען פון רבנו גרשמ'ס ישיבה זיינען געווען בעוואוסט אונטער'ן נאמען „חכמי לתרניה", ד. ה. די חכמים פון לאטרינגען.

§5. רוסלאנד און פוילען; די כוזרים. אין יענע לענדער וועלכע זיינען שפעטער אריין אלס טיילען פון דרום־רוסלאנד, האבען זיך די אידען בעזעצט אין די נאר אלטע צייטען. שוין אין די ערשטע צייטען פון קריסטענטום בעגענגען זיך אידישע ישובים אין די גריכישע לענדער צו צפון פון שווארצען ים און אויפ'ן האלב־אינזל קרים. דארט האבען זיך בעזעצט אידישע אויסוואנדערער פון ביזאנטיען, וועלכע האט געהאט קאלאניעס אין דיזע לענדער. צוויי גריכישע אויפשריפטען אויף דענקמעלער, וועלכע מען האט געפונען נעבען קערטש און וועלכע געהערען

צו די יאהרען 81—80 פון דער קריסטליכער צייטרעכענונג זאגען ערות, אז אין דיזער געגענד האבען עקזיסטירט „אידישע שוהלען".

אין 7טען יאהרהונדערט איז ביי די ברעגען פון קאספישען ים אויסגעוואקסען א מעכטיגע מלוכה פון די „כוזרים" (כאזארען). די כוזרים זיינען לכתחילה געווען געצענדיענער פון א טאטערשען שבט. נאר מיט דער צייט האבען זיי זיך בעקאנט מיט דער אמונה פון די אידען, גריכען און ארמענער און האבען דערפיהלט א נייגונג צו אחדות הבורא. די לעגענדע דערצעהלט אז דער קעניג פון די כוזרים בולאן (ארום 730) האט געוואלט אננעהמען איינע פון דריי דריי אמונות. דער ביזאנטישער קעניג האט געשיקט צו איהם שלוחים מיט מתנות און האט איהם פארגעלעגט ער זאל אננעהמען דאס קריסטענטום; אן ארמענישער קאליף האט געשיקט שלוחים צו געווינען איהם צום מאחמעדאניזם. אבער בולאן האט געשיקט רופען אידישע חכמים אויך. אזוי ווי יעדער איינער האט געלויבט נאר זיין אייגענע רעליגיאן האט בולאן בעשלאסען אויסצוקלייבען פון די דריי די אידישע אמונה, ווייל זי איז די עלטסטע. א סך כוזרים האבען נאכגעטהאן זייער קעניג און האבען אננעהמען דאס יודענטום. די כוזרישע מלכים האבען זיך פון דעמאלט אן א נאמען געגעבען „קאהאנים" (כהנים). זייער הויפטשטאדט איז געווען ביטיל, נאהענט צו יענעם ארט, וואו דער טייך וואלגא פאלט ארייז אין קאספישען ים (נעבען דעם היינטיגען אסטראכאן). איינער פון בולאנ'ס יורשים, קאהאן עובדיה, איז געווען זעהר א הייסער אנהענגער פון יודענטום. ער האט צוזאמענגערופען פון אנדערע לענדער אידישע געלערטע און האט זיי געהייסען לערנען דעם פאלק דעם תנ"ך, פלעגט בויען שוהלען און האט איינגעשטעלט אן ארדנונג אין די תפלות. די אידישע אמונה האט ווייכער געמאכט די זיטען פון די האלב־ווילדע כוזרים. א לאנגע צייט האבען די אידען אין די אנדערע לענדער ניט געווואוסט פון דער כוזרישער מלוכה. ערשט אין דעם 10טען יאהרהונדערט האט מען זיך ערוואוסט דערפון אין שפאניען. ארום יאהר 950 האט דער כוזרישער מלך יוסף שוועקנעשיקט קיין שפאניען א בריעף, אין וועלכען ער האט דערצעהלט די נעשיכטע ווי אזוי זיינע אור־עלטערען האבען אננעהמען די אידישע אמונה. אין ניכען נאכדעם איז די כוזרישע

מלוכה געפאלען. אין די אמאליגע צייטען פלעגען זיי מאכען אנ־
פאלען אויף די סלאוון וועלכע האבען געלעבט פאזע דער וואלגא
און דעם דניעפער, און פלעגען נעהמען פון זיי אבצאל. נאר וועו
די רוסישע מלוכה איז אונטער די קיעווער פירשטען פערשטארקט
געוואָרען, איז די הערשאפט פון די כוזרים אבגעשוואכט געוואָרען.
דער קיעווער פירשט סוויאטאסלאוו האט איינגענומען זייערע פעס־
טונגען ביי דער וואלגא און האט זיי ארויסגעשטויסען פון דער
קאספישער געגענד (969). די כוזרים האבען זיך טיילווייז בע־
זעצט אין קרים און טיילווייז זיך צוזייהט איבער די רוסישע לענדער.

ארום יענער צייט האבען זיך די אידען בעוויזען אין דעם
קיעווער רוסלאנד. דער רוסישער היסטאריקער נעסטאר דערצעהלט
אז אין יאהר 986 זיינען קיין קיעוו אנגעקומען „כוזרישע אידען".
דער פירשט פון קיעוו, וולאדימיר דער הייליגער, דעמאלט נאך א
נעצענדיעגער, האט זיך געגרייט אנצונעהמען פון די גריכען די
קריסטליכע רעליגיאן. די כוזרישע אידען, דערצעהלט די לעגענדע,
האבען איהם צוגערעדט ער זאל אננעהמען דאס יודענטום. נאר
וולאדימיר האט זיי געפרעגט: וואו איז אייער לאנד? און די
אידען האבען געענטפערט: אין ירושלים. „און איהר לעבט דארט?"
האט דער פירשט ווייטער געפרעגט. „ניין—האבען די אידען ge־
ענטפערט: נאט האט נעצאָרנט אויף אונזערע עלטערען און האט
זיי צושפרייט איבער פארשיידענע לענדער". דאן האט וולאדימיר
געזאגט: ווי אזוי זשע לעהרנט איהר אנדערע וועו איהר אליין
זייט פארשטויסען פון נאט און פארטריבען?„ און דער פירשט
האט אננענומען דאס קריסטענטום און האט אויך זיין פאלק ge־
מאכט פאר קריסטען. די רוסישע מאנאכען און גלחים וואס האבען
זיך באלד בעוויזען און וואס זיינען ערצוינגען געוואָרען פון די
גריכען, פלעגען אפט האבען וכוחים מיט די אידען וועגען אמונה.
דער מאנאך טהעאדאסיום פלעגט געהן צו די קיעווער אידען און
זיך מיט זיי מתוכח זיין וועגען אמונה, אנרופענדיג זיי גאטלאזע,
בופרים (1070). אין רוסלאנד האט זיך אויסגעבילדעט אזא בע־
ציהונג צום יודענטום וווי אין ביזאנטיען.

אין הונדערט יאהר ארום נאך „וולאדימיר דעם הייליגען"
האבען אידען נאך נעלעבט און געפיהרט האנדעל אין דעם קיעווער

פירשטענטום. דער גרויסער פירשט סוויאטאָפּאָלק דער צווייטער האָט געשיצט די אידישע סוחרים און האָט צו אייניגע אפילו פערטרויט די זאמלונג פון די רעגירונגס־שטייערן. אין דער שטאָדט קיעוו איז דעמאָלט געווען א בעדייטענדע אידישע קהילה. אָבער דיזע קהילה האָט שווער געליטען נאָכ'ן טויט פון סוויאטאָפּאָלק, ווען דאָס לאָנד איז א שטיק צייט געבליבען אָהן א בעשטימטען הערשער (1113). די איינוואוינער פון קיעוו האָבען געפונען וואָס־דימיר מאָנאָמאָך צו ווערען פירשט, נאָר אזוי ווי ער איז ניט גיך געקומען זיינען דערווייל אין קיעוו אויסגעבראָכען אונרוהען. דער המון האָט געמאכט אן אויפשטאנד, האָט צוריבט דעם הויף פון דעם הויפטמאן פּוטיאטא, און דערנאָך זיך א לאָז געטהאָן אויף די אידען און צוריבט זייער האָב און גוטס. די איינוואוינער פון קיעוו האָבען געשיקט נייע שלוחים צו וואָלאדימיר'ן מיט דער ווארנונג, אז אויב ער וועט נאָך לענגער צעגערען וועט דער פּאָגראָם נאָך שטארקער ווערען. דאָן איז וואָלאדימיר געקומען און איינגעשטעלט אָרדנונג אין דער הויפטשטאָדט. די אידען זיינען ווייטער געבליבען וואוינען אין קיעוו. אין יאָהר 1124 האָבען זיי שווער געליטען פון א שרפה, וואָס האָט פערניכטעט א גרויסען טייל פון שטאָדט. קיעוו האָט צוגעצויגען אידישע סוחרים, וויל דאָס איז געווען די גרעסטע שטאָדט דורך וועלכער עס איז געגאנגען דער האנדל פון מערב־איראָפּא מיט אזיען.

אין דעם קיעווער רוסלאנד זיינען געגאנגען אידישע וואנדערער פון ביזאנטיען און די נאָהענטע אזיאטישע לענדער, און אין דעם שכנ'ישען פּוילען זיינען געגאנגען עמיגראנטען פון מערב־איראָפּא. מען רעכענט אז נאָך פון די צייטען פון קארל דעם גרויסען זיינען אידישע סוחרים פון דייטשלאנד געקומען קיין פּוילען צוליעב געשעפט, און א סך זיינען דאָרט געבליבען וואוינען אויף אימער. עס איז פאָרהאן אן אלטע לעגענדע וועגען א אידען, וואָס איז געווען איין טאָג מלך אין פּוילען. די לעגענדע דערצעהלט, אז נאָכ'ן טויט פון זייער קעניג פּאָפּעל האָבען זיך די פּאָליאקען צונויפגעקליבען אויף א פערזאמלונג אין קרושעוויצע אויסצוקליבען א נייעם הערשער (אָרום 842). לאָנג האָט מען פערהאנדעלט וועמען מען זאל אויסקליבען, און צום סוף איז בעשלאָסען געוואָרען, אז יענער,

וואָס וועט דער ערשטער אַרײַנקומען אין שטאָדט אַריין דעם קו־ מענדען פריהמאָרגען זאָל ווערען קעניג. האָט גראָד פאָסירט, אז דער ערשטער איז אַרײַנגעקומען אין שטאָדט אַריין דער איר אברהם פֿאָרחאָווניק, און מען האָט איהם אויסגערופען אַלס קעניג. אָבער דער איר האָט זיך אָבגעזאָגט פון דעם כבוד און האָט גע־ נעבען אַן עצה מען זאָל אויסקלייבען דעם קלוגען פֿאָלאָק פיאסט. אזוי האָט מען געטהאָן און פיאסט איז געווָארען דער ערשטער פון דער דינאַסטיע פון די פיאסטען. נאָך א לענגערע דערצעהלט, אז צום סוף פון 9טען יאָהרהונדערט זיינען געקומען אידישע שלוחים פון דייטשלאַנד צום פוילישען קעניג לעשעק מיט דער בקשה ער זאָל אַרײַנלאָזען די אידען קיין פוילען. לעשעק האָט זיי אויסגעפרעגט וואָס איז די אידישע אמונה און האָט מסכים געווען. דעמאָלט האָבען א סך אידען אויסגעוואַנדערט פון דייטשלאַנד און זיך בעזעצט אין פוילען (894). די וואַנדערונג פון די אידען נאָך פוילען האָט זיך פערשטאַרקט צום סוף פון 10טען יאָהרהונדערט ווען דאָס פוילישע פאָלק האָט אָנגענומען דאָס קריסטענטום און האָט זיך דאָרורך פערבונדען מיט דער קאַטוילישער קירכע פון מערב־אייראָפּא און מיט די פעלקער פון מערב־אייראָפּא, צוויישען וועלכע די אידען האָבען געלעבט אין גרויסע צאָלען.

צווייטער קאַפּיטעל.

די אויפלעבונג פון יודענטום אין אַראַבישען שפּאַניען.

(950—1215).

§6. דער קאַליפאַט פון קאָרדאָווא; רבי חסדאי. די מלוכה וואָס די אַראַבער האָבען געגרינדעט אין שפּאַניען (711) איז זיך שטאַרק פאַנאַנדערגעוואַקסען אין דעם 10טען יאָהרהונדערט. זי האָט אַרומגענומען דעם גאַנצען צענטער און דעם דרום פון פּי־ רענעאישען האַלב־אינזאל מיט די גרויסע שטעדט: קאָרדאָווא,

סעוויליא, טאלעדא און גראנאדא. קליינע קריסטליכע מלוכות זיינען געבליבען בלויז אין צפון, אין קאסטיליען און אראגאניען. די אידען האבען געלעבט צווישען די פריינדליכע אראבער, אונטער'ן שוץ פון די מלכים אדער „קאליפען", וועמעס הויפטשטאדט עס איז געווען קארדאווא. די העכסטע שטופע פון בליהונג האט דער קארדאווער קאליפאט דערגרייכט אין דער צייט פון די קאליפען אבדו־ראחמאן דער דריטער און אלחאקים דער צווייטער (976—912). אבדו ראחמאן האט פארנומען אן אנגעזעהענעם אָרט צווישען די קריסטליכע און מאחמעדאנישע מלכים פון זיין צייט. ער איז בעריהמט געווארען אלס ליעבהאבער פון וויסענשאפט, פאעזיע און קונסט. האנדעל און ארבייט האבען דעמאלט געבליהט אין די גרויסע שטעדט אין אראבישען שפאניען. אין קארדאווא האט זיך געפונען א בעפעלקערונג פון א האלבען מיליאן נפשות, מאהמעדאנער, אידען און קריסטען, מעהר ווי הונדערט טויזענד הייזער, א מאסע געבעט הייזער (מעטשעטען) און פאלאצען. איז דיזער פריעדליכער, געבילדעטער געזעלשאפט האט מען געשעצט ניט די גבורות פון מלחמה נאר די גרויסקייט פון פערשטאנד. גרויסע געלערטע און פאעטען זיינען אין די הויכע קרייזען מעהר געעהרט געווארען ווי גרויסע קריעגספיהרער. דער קאליף אלחאקים אליין איז געווען א פאעט און א ליעבהאבער פון וויסענשאפט; ער האט אויסגענעבען א סך געלט זיך איינצושאפען טייערע און זעלטענע קונסטווערק; אין זיין ביבליאטעק האבען זיך געפונען ארום פיער הונדערט טויזענד כתב־יד'ן. די אקאדעמיע פון קארדאווא איז דעמאלט געווען די בעריהמטעסטע אין אייראפא. געלערנטע און שריפטשטעלער פלעגען אפט בעשטימט ווערען צו הויכע שטעלען אין דער רעגירונג.

איינער פון די אנגעזעהענסטע פערזאנען אין דער רעגירונג אין יענער צייט איז געווען דער איד רב חסדאי אבן־שפרוט (970—915). חסדאי איז געווען דער זוהן פון א חשוב'ען אידען אין קארדאווא און האט אין דער יוגענד געקראגען א גוטע ערציהונג. ער האט געלערנט שפראכען און מעדיצין און האט פאלקאם בעהערשט העברעאיש, אראביש און לאטיין. דערצו האט ער נאך געהאט א פראקטישען פערשטאנד און האט געקענט רעגירען.

אברו־ראחמאן האָט אייגנעזאהן דיזע זעלטענע פעהיגקייטען פון חסדאי און האָט איהם געמאכט פאר זיין אויסלענדישען מיניסטער. אלע אנגעלעגנהייטען צווישען דעם קאליף און אנדערע מלבים און רעגירונגען זיינען געגאנגען דורך חסדאי. פארנעהמענדיג א גרויסע שטעלע אין קעניגליכען הויף האָט חסדאי אין דער זעלבער צייט שטארק געארבייט פאר דער טובה פון זיינע פאלקס־ברידער. ער איז געווארען דער עלטסטער פון אלע אידישע קהילות אין שפאניען, עטוואָס עהנליך אויפ'ן נשיא אדער עקזילארך אין בבל. אונטער זיין שוץ האָבען די שפאנישע אידען גענאסען רוה און גליק.

וועו אין קארדאָווא פלעגען קומען שלוחים פון ביזאנטיען אדער אנדערע לענדער אין אירופא און אזיען פלעגט זיי חסדאי אויספרעגען וועגען דער לאגע פון די אידען אין זייערע לענדער. איינמאל האָבען די אידען פון פערסיען איהם מודיע געווען, אז ערגעץ אין די ווייטע לענדער איז פארהאן א זעלבסטשטענדיגע אידישע מלוכה — די כוזרים, מיט א אידישען מלך מיט'ן נאָמען יוסף. חסדאי האָט פון אָנפאנג ניט געגלויבט די פרייליכע בשורה און ער האָט געוואָלט דערגעהן דעם אמת. לאנג האָט ער געזוכט א וועג אין דעם אונבעקאנטען כאזאריען און האָט אוועקגעשיקט אהין, איבער ביזאנטיען און רוסלאנד, א שליח מיט א ברייף צום כוזרי־שען קעניג און איהם געבעטען ער זאל איהם שרייבען דעם גאנצען אמת וועגען דער גהיימניספולער אידישער מלוכה. „וועו איך וואָלט געוואוסט — האָט חסדאי געשריבען — אז אונזער פאָלק האָט אן אייגענע מלוכה אויף דער וועלט, וואָלט איך פערלאָזט מיין הויכע שטעלע, וואָלט איבערגעלאָזט מיין הויזגעזינד און וואָלט געגאנגען איבער בערג און טאָלען, איבער ים און יבשה, ביז איך וואָלט געקומען אין דעם אָרט וואו עס געפינט זיך מיין האר, דער אידישער מלך. איך וואָלט געזאהן ווי עס לעבט רוהיג דער רעשט פון אידישען פאָלק און וואָלט אויסגענאָסען מיין נשמה אין לויב־געזאנגען צו גאָט, וועלכער האָט ניט אָבגעטהאן זיין גנאָד פון זיין אומגליקליכען פאָלק. וואָרום שוין לאנג וואָרט אונזער פאָלק אויף זיין גאולה, וואָגלענדיג זיך פון לאנד צו לאנד. אונזער כבוד איז נערויבט, מיר זיינען ערנידריגט אין גלות און מיר קענען גארניט ענטפערען די יעניגע וואָס וואָרפען אונז פיר, אז יעדער פאָלק האָט

א מלוכה". אין א צייט ארום האט חסדאי געקראגען אן ענטפער פון דעם כוזרישען קעניג אדער קאהאן יוסף (ארום 960). פון דעם קעניג'ס בריף האט ער זיך דערוואוסט אז די כוזרים שטאמען ניט פון אידען און אז בלויז די קעניגע און א גרויסער טייל פון פאלק היטען אב דאס יודענטום. יוסף דער קעניג האט געענדיגט זיין בריף מיט פאלגענדע ווערטער: „אונזער בליק איז געווענדט צו גאט, צו די חכמים פון ישראל אין די ישיבות פון ירושלים און בבל... גאט זאל פארשנעלערן די גאולה פון זיין פאלק און זאל צוזאמענברענגען די צווייהטע פון ישראל נאך אין אונזערע טעג". אין צעהן יאהר נאכדעם ווי עס איז דערהאלטען געווארען די תשובה פון דעם קעניג יוסף איז געקומען די טרויעריגע נאכריכט אז די כוזרישע מלוכה איז געפאלען (§5). עס איז ניט באשערט געווען חסדאי'ן צו בעזעצען זיך אין דעם אידישען קעניגרייך, נאר פארקערט, די קינדער פון די כוזרישע מלכים האבען געדארפט זוכען רעטונג אין שפאניען.

רב חסדאי איז אליין געווען א געלערטער און האט שטארק געשטיצט אידישע געלערטע. אין זיין צייט איז אין קארדאווא גרינדעט געווארען א גרויסע ישיבה. וועגען דעם ווערט דערצעהלט פאלגענדע לעגענדע. איינער פון די פיער גרויסע חכמים וואס די אידען אין בבל האבען דעמאלט געשיקט צו קלייבען געלט פאר דער ישיבה אין סורא און וואס זיינען געפאנגען געווארען פון אראבישע מאטראזען (זעה טייל 2, §72), איז אויסגעלייזט געווארען פון געפאנגנשאפט דורך די אידען פון קארדאווא (955). דער נאמען פון דיזען געלערטען איז געווען משה בן־חנוך. לכתחילה האט ער ניט ארויסגעוויזען זיין געלערנטקייט, און בלויז צופעליג האט מען זיך דערפון דערוואוסט. איינמאל איז ער געקומען אין שוהל אין קארדאווא אנגעטהאן אין קליידער פון אן ארימען וואנ־דערער. דער רב און דין פון שטאדט, רבי נתן, האט געהאלטען אין זאגען א שעור פאר'ן עולם און האט ערקלערט א שווערע סוגיא. רבי משה בן־חנוך איז געזעסען אין אווינקעל ביי דער טיר און האט געהערט ווי דער רב האט אין איין ארט זיך צומישט אין זיין ערקלערונג. ער האט זיך ניט געקענט איינהאלטען און האט נעמאכט דעם רב אייניגע בעמערקונגען. דער עולם האט מיט

פערוואונדערונג צוגעהערט די טיעפזיניגע ערקלערונגען פון דעם אָרימען וואנדערער, און זיי האָבען איהם געפרעגט נאָך אַנדערע שוועריגע קשיות, וועלכע ער האָט גלייך אויפ'ן אָרט פארענטפערט מיט גרויס פערשטאנד. דאן איז רבי נתן אַרויס פון שוהל און האָט געזאָגט: איך קען ניט מעהר זיין אייער רב: דיזער נאָמען פאסט בעסער יענעם אָרימען וואנדערער. ער איז מיין רבי און איך בין פון איצט זיין תלמיד. קלייבט איהם אויס פיר רב און דין אין קאָרדאָווא". און אזוי איז געשעהן. וועז רבי משה איז געוואָרען רב פון קאָרדאָווא האָט ער געזומען אַרבייטען צו פאר־שפרייטען דעם תלמוד צווישען די שפאָניש אידען. ער האָט עס געעפענט אין קאָרדאָווא די ישיבה, פיר וועלכער מען האָט אַראָב־געבראכט פון בבל טייערע קאפיעס פון תלמוד. די דאָזיגע ישיבה איז באלד אזוי בעריהמט געוואָרען אז עס האָבען זיך געזומען ציהען אהין א סך יונגע לערנער פון שפאניען און פון דער שכנ'ישער אפריקא. אלע האָבען אַנערקענט די גרויסקייט פון רבי משה און די הלכות וואָס ער האָט ג'פסק'עט האָבען די אידען אָבגעהיט אזוי ווי אמאל די הלכות פון די בבל'שע גאונים. משה האָט ג־טראָגען דעם טיטל ניט גאון נאָר „רבי" (לעהרער) און דיזער טיטל איז אָנגענומען געוואָרען ביי די אידען אין אייראָפּא.

רב חסדאי האָט אויך געשטיצט די העברעאישע שפראכקענער. דעמאלט האָבען געלעבט אין קאָרדאָווא די מדקדקים מנחם בן־סרוק און דונש בן־לברט. ביידע האָבען געפאָרשט די גרוצעצען פון דער העברעאישער גראמאטיק, נאָר זיי האָבען זיך צושיידט אין זייערע מיינונגען. מנחם האָט פערפאסט דעם ערשטען העב־רעאישען וועדטערבוך מיט'ן נאָמען „המחברת", און דונש האָט געשריבען א קריטיק אויף דיזען ספר, וואו ער האָט אָבגעלאָכט פון די מיינונגען פון זיין געגנער און זיינע ערקלערונגען פון די וועדטער פון תנ"ך. עס האָט זיך אָנגעהויבען א גרויס מחלקה צווישען די אנהענגער פון די צוויי געלערטע; חסדאי איז אריבער אויף דער זייט פון דונש און האָט צוגענומען ביים אָרימען מנחם'ן זיין שטיצע. פון מנחם'ס תלמידים האָט זיך שטארק אויסגעצייכענט דער מדקדק יהודה איבן־חיוג, וועלכער האָט דער ערשטער אַוועקגעשטעלט דעם כלל אז די שרשים

פון די העברעאישע ווערטער בעשטעהען געווייגליך פון דריי אותיות.

§7. רבי שמואל הנגיד און זיין צייט (גראנאדא). נאכ'ן טויט פון די קאליפען אברו ראכמאן און אלחאקים האט דער קאליפאט פון קארדאווא אננעהויבען צו פאלען אין גרויסקייט. די שכנ'ישע קריסטען פון איין זייט און די אפריקאנישע אראבער (די מורען) פון דער אנדערער זייט, פלעגען מאכען אנפאלען אויף די לענדרייען פון קארדאווא און פארווויסטען דאס לאנד. אין יאהר 1013 איז קארדאווא פארווויסט געווארען דורך מחנות פון די אפריקאנישע אראבער און אין גיכען נאכדעם איז דער קאליפאט פון קארדאווא צופאלען געווארען. דאס אראבישע שפאניען האט זיך צוטיילט אויף עטליכע קלייגע קעניגרייכען, וועלכע האבען זיך נערופען לויט די נעמען פון זייערע הויפטשטעדט: גראנאדא, סעוויללא, סאראגאסא. א סך אידען וואס זיינען אנטלאפען פון קארדאווא אין דער אונרוהיגער צייט האבען זיך בעזעצט אין גראנאדא. דא האט זיך בעוויזען א אידישער האר, וועלכער איז געווארען פאר זיינע בריידער דאס וואס רבי חסדאי אבן־שפרוט איז געווען אין קארדאווא. דאס איז געווען רבי שמואל הלוי, וועלכער האט געקראגען דעם טיטל „הנגיד" (האר, בעאמטער).

רבי שמואל איז געבאָרען געווארען אין קארדאווא און האט געקראגען א הויכע בילדונג, א רעליגיעזע און וועלטליכע. ער האט גרינטליך געקענט העברעאיש און אראביש, האט געשריבען אין ביידע שפראכען מיט א גלענצענדען סטיל און האט געהאט א שהנע האנדשריפט, וואס אין יענע צייטען האט מען דאס זעהר הויך געשעצט. נאך דער צושטערונג פון קארדאווא האט זיך רבי שמואל בעזעצט אין דער שטאדט מאלאגא, וועלכע האט געהערט צום גראנאדישען קעניג; א קליין קרעמיל פון געווירצען האט איהם געבראכט זיין חיונה. דאס קרעמיל איז געשטאנען אין שכנות מיט דעם הויז, וואו עס האט געוואוינט די פאמיליע פון דעם גראנאדישען וויזיר (דער ערשטער מיניסטער) אל־עריף. איינע פון דעם וויזיר'ס דיענסטען האט געבעטען רבי שמואל'ן ער זאל שרייבען פאר איהם בריעף צו איהר בעל־הבית קיין גראנאדא. דיזע בריעף, וועלכע האבען זיך אויסגעצייכענט מיט א גרויסארטיגען אראבישען

סטיל און מיט א שהנער האנדשריפט, האָט דעם וויזיר פעראינ־ טערעסירט. קומענדיג איינמאל קיין מאלאגא האָט ער זיך בעקענט מיט רבי שמואל'ן אליין און ער איז געווען איבערראשט צו גע־ פינען אז דער איינפאכער קרעמער איז געווען הויך געבילדעט און האָט פארמאגט א טיעפען פערשטאנד. „דיין פלאץ — האָט ער נעזאגט צו שמואל'ן — איז ניט אין קרעמיל, נאר נעבען מיין זיי ט; פון היינט אן וועסטו זיין מיין בעל־עצה". דער וויזיר האָט מיט־ גענומען רבי שמואל'ן קיין גראנאדא און האָט איהם געמאכט פאר זיין סעקרעטער. אין עטליכע יאהר ארום איז אל־עריף קראנק גע־ ווארען. פאר'ן טויט האָט ער אנגעוויזען דעם גראנאדישען קעניג חאבוש אויף רבי שמואל'ן און איהם גענאגט אז ער קען זיין זעהר נוצליך אין דער רעגירונג. חאבוש, וועלכער האָט הויך געשעצט געלערנטע לייט, האָט רבי שמואל'ן מקרב געווען און האָט איהם אנפערטרויט די וויכטיגסטע עסקים פון דער רעגירונג (1027). גאנצע 28 יאהר האָט רבי שמואל פארנומען די הויכע שטעלע פון וויזיר אין גראנאדישען קעניגרייך. מיט זיין קלוגער פיהרערשאפט האָט ער אויפגעהויבען דעם וואוילשטאנד פון לאנד, האָט איינגע־ פיהרט אָרדנונג אין דער מלוכה און האָט זי ניט זעלטען פארהיט פון נעפעהרליכע מלחמות. דער אידישער האר האָט געהאט ניט וועניג שונאים צווישען די אנגעזעהענע אראבער, וועלכע האבען ניט געקענט צוזעהן, וואס א איד פארנעהמט אזא וויכטיגען אמט. אָבער מיט זיין בעשיידענקייט און גוטהערציגקייט האָט ער בע־ רוהינט אפילו זיינע פריינד.

ערפילענדיג עהרליך זיינע פליכטען צו דער רעגירונג האָט רבי שמואל אין דער זעלבער צייט געטריי נעדינט זיין אייגען פאלק. דער קעניג חאבוש האָט איהם געמאכט פאר „נגיד" איבער אלע אידען פון גראנאדישען קעניגרייך. אין דיזען אמט האָט רבי שמואל פיעל אויפגעטהאן צו דערהויבען דעם בירגערליכען שטאנד פון זיינע פאלקסברידער. מיט זיין שוץ האבען זיך בענוצט ניט נאר די אידען פון שפאניען נאר אויך די אידישע קהילות אין צפון־אפריקא, בבל און ארץ־ישראל. אלס גרויסער בן־תורה איז רבי שמואל געווען אויך דער גייסטיגער פיהרער פון די גראנאדישע אידען. אין מיטען פון זיינע גרויסע פליכטען אין דער רעגירונג

האָט ער דאָך געפונען צייט אויך צו לייענען שעורים אין תלמוד פאר תלמידים און האָט ערקלערט פראָגען פון דער אידישער רעליגיאָן. ער פלעגט אויסהאלטען אויף זיין חשבון אָרימע געלערטע און האָט געהאלטען ביי זיך שרייבער, וועלכע פלעגען מאכען קאפיעס פון דעם תלמוד, וואָס פלעגען פערטיילט ווערען אומזיסט צו לערנער. רבי שמואל האָט פערפאסט א ספר מיט'ן נאָמען „מבוא התלמוד" (אן אריינפיהר צום תלמוד), וואו עס ווערט ערקלערט ווי אזוי די תורה שבעל־פה איז געשאפען געוואָרען און ווי אזוי די חכמים האָבען געטייטשט דעם תנ"ך. דיזער „מבוא" ווערט נאָך ער היום גערדוקט צוזאמען מיט'ן תלמוד בבלי. אויסער־דעם האָט רבי שמואל אָנגעשריבען א ספר רעליגיעזע געזאנגען נאָכ'ן מוסטער פון תהלים („בן־תהלים"), א ספר מיט משלים נאָכ'ן מוסטער פון משלי שלמה („בן־משלי") און א זאמלונג פון פילאָזאָפישע געדאנקען לויט'ן מוסטער פון „קהלת" („בן קהלת").

רבי שמואל הנגיד איז געשטאָרבען אין יאָהר 1055. זיין זוהן יוסף האָט פארנומען זיין פלאץ אלס וויזיר פון גראנאדא און אלס אידישער נגיד. יוסף האָט געדיענט ביים קעניג באדיס, דעם זוהן פון חאבוש, און האָט פיעל גוטס געבראכט דעם לאנד. נאָר נעגען איהם זיינען אויפגעשטאנען די אראבישע אדעליגע, וועלכע האָבען ניט פערגונען דעם אידען זיין גדולה. איינמאל, אין דער צייט פון א מלחמה, האָבען יוספ'ס שונאים ארויסגעלאָזט פאלשע קלאנגען, אז ער האָט כלומרשט גערופען דעם שונא אין לאנד און האָט געוואלט פערראטען צו איהם דאָס גראנאדישע קעניגרייך. דער פראָסטער המון איז אויפגעהעצט געוואָרען דורך דיזע ליגענס און איינמאל זיינען זיי בעפאלען דעם הויף פון דעם וויזיר: יוסף האָט זיך בעהאלטען אין א הינטערשטען צימער אין הויף און האָט זיך אויסגעשמירט דאָס פנים מיט קויהלען, כדי די רויבער זאלען איהם ניט דערקענען; מען האָט איהם אָבער געפונען און ג'הרג'עט און זיין קערפער האָט מען אויפגעהאנגען ביי די טויערען פון גראנאדא (1066). דערנאָך איז דער ווילדער המון בעפאלען דעם וויזיר'ס פאלקס־בריידער און האָט ג'הרג'עט צושלאָגען און צוברויבט עטליכע הונדערט אידישע פאמיליען; די איבעריגע אידען זיינען אנטלאָפען. צוויישען די נערעטעט איז

געווען די פרוי און דער זוהן פון דעם ערמאָרדעטען וויזיר; יוספ׳ס טייערע ביכער־זאַמלונג איז צום טייל פערניכטעט געוואָרען און צום טייל צורויבט געוואָרען. דיזער געפעהרליכער פּאָגראָם האָט זיך שלעכט אָבגערופען אויפ׳ן שיקזאַל פון די אידען פון דעם גאַנצען גראַנאַדישען קעניגרייך; זיי זיינען געצוואונגען געווען צו פערלאָזען דאָס לאַנד, וואו זיי האָבען אין פערלויף פון אַ האַלבען יאָהרהונדערט גענאָסען רוה און גליק, און זיך אַריבערציהען אין אַנדערע אַראַבישע קעניגרייכען אין שפּאַניען.

אין יענער צייט זיינען געוואָרען אַלץ אָפטער די מלחמות צווישען די אַראַבער פון דרום־שפּאַניען און די קריסטען פון צפון. אַ שווערע מלחמה האָט זיך צופלאַקערט צווישען די קריסטען פון קאַסטיליען און די אַראַבער פון סעווילאַ. די סעוויליש אַראַבער האָבען זיך גערופען צו הילף די פון אַפריקא די קריעגערישע מורען פון דעם שבט אַלמאָראַווידען. ביי סאָלאַק איז פאָרגעקומען אַ בלוטיגע שלאַכט צווישען די קריסטען און די מורען און דאָס קריסטליכע חיל איז געשלאָגען געוואָרען (1086). די אידען האָבען העלדיש געקעמפּפט אי אין די רייהען פון די מאַחמעדאַנער אי אין די רייהען פון די קריסטען (אין קאַסטיליען האָבען געלעבט אַ סך אידען). צוליעב דיזער אורזאַכע האָט מען דעם טאָג פון דער שלאַכט ביי סאָלאַק ניט געקענט בעשטימען ניט אויף פרייטאָג, ניט אויף שבת און ניט אויף זונטאָג, ווארום דער ערשטער איז דער רוה־טאָג פון די מוסולמענער, דער צווייטער—פון די אידען, און דער דריטער—פון די קריסטען. די זיעגרייכע אַלמאָראַווידען האָבען אויף אַ האַלבען יאָהרהונדערט בעפעסטיגט זייער הערשאַפט אין דרום־שפּאַניען.

§8. **שלמה אבן־גבירול; די אויפבליהונג פון דער לי־טעראַטור.** אין 11טען און 12טען יאָהרהונדערט האָט זיך אין שפּאַניען בעוויזען אַזאַ גרויסע צאָל אידישע געלערטע און פּאָעטען אַז דיזע צייט ווערט אָנגערופען די „גאָלדענע עפּאָכע" פון דער העב־רעאישער ליטעראַטור. אין דער צייט פון רבי שמואל נגיד האָט געלעבט אַ בעריהמטער העברעאישער פּאָעט ר׳ שלמה אבן־גבירול (1058—1020). שלמה איז געבאָרען געוואָרען אין מאַלאַגא, אָבער ווען ער איז נאָך געווען גאָר יונג איז ער געבליבען אַ יתום און

ער האָט זיך געמוזט אַוועקלאָזען וואַנדערען און לעבען אין גרויס נויט. נאָך לאַנגען וואָגלען זיך איבער פערשיידענע שטעדט האָט ער זיך בעזעצט אין גראַנאַדאַ, וואו רבי שמואל הנגיד האָט איהם גענומען אונטער זיין שוץ. ר׳ גבירול האָט געשריבען אין העברעאיש גלענצענדע שירים, פול מיט טיעפען געפיהל, וועלכע האָבען אַרויסגערופען גרויס בעגייסטערונג ביי זיינע צייט־מענשען און אויך ביי שפּעטערע דורות. איבערהויפּט דרינגען אין דער נשמה זיינע רעליגיעזע שירים, וועלכע ווערען עד היום געזאָגט אַלס תפלות אין די שוהלען. אין זיי ווערט בעזונגען די גרויסע ליידען פון דעם צוזייהטען אידישען פאָלק און די טיעפע בענקשאַפט פון דער גלויבענדער נשמה, וועלכע לעכצט צו גאָט. אַלס ביישפּיעל פון זיינע נאַציאָנאַלע שירים קענען דיענען פאָלגענדע פערזען:

„די אָרימע געפאַנגענע איז אין פרעמדען לאַנד אַ שקלאַפין געוואָרען, אַן עגיפּטישע שקלאַפין. פון יענעם טאָג וואָס דו, גאָט, האָסט זי פערלאָזען, וואַרט זי אויף דיר. צו אַלץ נעהמט אַ סוף, נאָר ניט צו מיין בראָך, די יאָהרען פארשווינדען— און ניטאָ קיין היילונג צו מיין וואונד. פערצוקטע, דערשטיקטע, פאריאָכטע, בערויבטע, אַרומגעפליקטע און צוטראָטענע—ביז וואַנען, גאָט, וועלען מיר שרייען אויפ׳ן רויב, אויף דער לאַנג־יעהריגער פארקנעכטונג? ישמעאל (די אַראַבער) איז ווי אַ לייב און עשו (די קריסטען) ווי אַ פויגעל: דער לאָזט אונז אָב נעהמט זיך יענער צו אונז!"

זיין רעליגיעזער געפיהל האָט געפונען דעם העכסטען אויסדרוק אין אַ לאַנגען שיר מיט׳ן נאָמען „כתר־מלכות" (די קעניגליכע קרוין). דיזע גראַנדיעזע הימנע, וועלכע איז אַריינגענומען גע־וואָרען אין די יום־כפּור׳דיגע תפלות, ענטהאַלט טיעפע פילאָזאָפישע געדאַנקען וועגען די העכערע בעגריפען פון רעליגיאָן, וועגען די אייגענשאַפטען פון גאָט און זיינע וואונדערליכע בעשאַפונגען, וועגען זיין קלוגער פיהרונג פון דער וועלט און וועגען די פערבאָרגענסטע קרעפטען פון דער מענשליכער נשמה. וועגען די דאָזיגע פראַגען פון פילאָזאָפיע און אמונה האָט רבי גבירול אָנגעשריבען אַ בעזונדער בוך אין פּראָזע: „מקור חיים" (דער קוואַל פון לעבען). אין זיינע פילאָזאָפישע שריפטען דערנעהנטערט זיך גבירול צו די אנזיכטען

פון דעם גריכישען פילאָזאָף פלאַטאָ און דעם אידישען—פילאָ האלכסנדרוני. דער „מקור חיים", וועלכער איז פון אראביש אי־ בערזעצט געוואָרען אין לאטיין, איז געווען שטארק פארשפרייט אין מיטעלאלטער צווישען די קריסטליכע רעליגיעזע דענקער, צווי־ שען וועלכע ער איז געווען בעקאנט מיט'ן נאָמען „אבי־צברון". ר' גבירול איז געשטאָרבען בלויז 38 יאָהר אלט. וועגען זייט טויט האָט זיך אין פאָלק פערשפרייט פאלגענדע לעגענדארישע געשיכטע: אן אראבישער דיכטער, וועלכער האָט שטארק מקנא געווען רבי גבירול'ן זיין קלוגשאפט און פאָעטישען טאלאנט האָט אים בשתיקה נע'הרג'עט און בענראָבען אין זיין סאָד אונטער א פייגענבוים. פון דעמאָלט אָן האָט דער בוים אָנגעהויבען ארויסצוגעבען וואונ־ דערליך שעהנע און געשמאקע פרוכט. די נאכריכט וועגען די וואונדערליכע פייגען איז דערנאָנגען צום קעניג. האָט דער קעניג געלאָזט רופען צו זיך דעם אראבער און האָט אים געפרעגט אויף וואָס פאר אן אופן האָט ער עס בעוויזען ארויסצוקריגען אזעלכע גרויסארטיגע פרוכט. דער אראבער האָט זיך דערשראָקען און האָט זיך צומישט אין זיין ענטפער. דאָן האָט דער קעניג געהייסען אים פייניגען ביז ער וועט אויסזאָגען דעם אמת. דער אראבער האָט זיך מודה געווען אין זיין פארברעכען און דער קעניג האָט בעפעהלען אים אויפצוהענגען טאקע אויפ'ן זעלבען בוים.

די דיכטונגען פון רבי גבירול האָבען נאָכגעמאכט א סך דיכטער פון די שפעטערע דורות. איינער פון די בעסטע נאכ־ פאָלגער פון רבי גבירול איז געווען דער משורר משה אבן־עזרא (1070—1138), פון א בעריהמטער פאמיליע אבן־עזרא פון גראנאדא. דאָס פאָעטישע געפיהל האָט אין איהם אויפגעוואכט אונטער דער ווירקונג פון אן אומגליקליכער ליעבע. אין דער יוגענד האָט ער שטארק ליעב געקראָגען זיין ברודער'ס טאכטער און האָט געוואָלט חתונה האָבען מיט איהר, אָבער איהר פאָטער איז געווען געגען דעם שדוך. דאָן האָט ער א פערצווייפעלטער פערלאָזען זיין געבורטס־שטאָדט און איז אוועק קיין קאסטיליען. ענטזאגענדיג זיך פון אייגענעם גליק האָט ער געזוכט זיך צו פארגעסען אין פאָעזיע און פילאָזאָפיע. ער האָט פערפאסט שירים וועגען די ליידען און ענטוישונגען פון לעבען, וועגען

דער פאלשקייט פון פרייהד, וועגען מענשליכער שלעכטקייט און פערדאָרבענקייט; אפטמאל אבער פלעגט דער פאָעט אזוי ווי צו זיך קומען און דאן פלעגט ער נעהמען זינגען וועגען דעם שטילען לעבען אויפ'ן שוים פון דער נאטור, וועגען שעהנקייט, וועגען די פערגעניגענם פון דער יוגענד. דאָם איז דער אינהאלט פון זיין זאמלונג שירים „תרשיש". שפעטער האָט ער אָנגעהויבען שרייבען דער עיקר רעליגיעזע שירים, אזוי ווי גבירול. ער האָט אָנגעשריבען אָרום צוויי הונדערט „סליחות", פון וועלכע א סך ווערען גענאָמט אין די שוהלען. אויסער די שירים, וועלכע ער האָט געשריבען אין העברעאיש האָט אבן־עזרא אויך פערפאסט אין אראביש ביכער וועגען רעטאָריק, פילאָזאָפיע און מאָראל; אבער אין די דאָזיגע ביכער האָט ער בלויז נאכגעמאכט אראבישע מוסטערען.

פון די דענקער פון יענער צייט איז בעזונדערס בעריהמט געוואָרען רבנו בחיי אבן־פקודה, וועלכער איז געווען דין אין סאראגאסא. ער האָט אָנגעשריבען א מערקווירדיגען ספר וועגען מאָראל מיט'ן נאָמען „חובות הלבבות" (די פליכטען פון האַרצען). דער מחבר צוטיילט אלע געזעצען פון יודענטום אין צוויי קאטעגאָריעס: די פליכטען פון גוף און די פליכטען פון האַרצען; דערביי שטעלט ער די לעצטע העכער פון די ערשטע. דאָם ווערק פון רבנו בחיי האָט בעצוועקט צו ענטוויקלען אין דעם אידען א טיעפען מאָראלישען בעוואוסטזיין. דער ספר איז געשריבען געוואָרען אין אראביש און איז נאכער איבערזעצט געוואָרען אין העברעאיש, און איז אימער שטאַרק בעליעבט געווען ביי דענקענדע מענשען; אין די לעצטע יאָהרהונדערטען האָט איהם דאָם פראָסטע פאלק אויך געליענט מיט גרויס בעגייסטערונג, אין אן איבערזעצונג אין דער אידישער שפראַך.

צוויישען די גדולי התורה פון דער „גאלדענער עפאָכע" האָט דעם ערשטען אָרט פארנומען רבנו יצחק אלפסי (ביז'ן יאָהר 1103). געבאָרען געוואָרען איז ער אין פעז (אין אראביש פאס, פון וואנען עס שטאמט דער נאָמען „אלפסי"), אין צפון־אפריקע און האָט זיך בעזעצט אין שפאניען אין דער צייט וועז די אל־מאָראווידען האָבען זי בעזיעגט. נאָך אין זיין געבאָרענלאנד

איז ער בעריהמט געווארען אלס גרויסער תלמודיסט. דעריבער האבען זיך אין שפאניען פון איבעראל גענומען קלייבען ארום איהם תלמידים, וועלכע האבען זיך געוואלט פערפאלקאמען אין תורה און תלמוד. די שטאדט לוצענא, וואו רבי אלפסי איז געוואהנט רב, איז געווארען א צענטער פון תורה, אזוי ווי פריהער איז געווען קארדאווא. כדי גרינגער צו מאכען דעם למוד פון תלמוד האט אלפסי אנגעשריבען זיין בעריהמטעם ווערק „הלכות", וואס איז א מין קצור פון תלמוד. אין דעם תלמוד בבלי, וועלכער בעשטעהט פון א סך ספרים, זיינען אויסגעמישט צוזאמען הלכה און אגדה, ד. ה. די געזעצען און לענענדען אדער מאראל־לעהרען. רבנו אלפסי האט פון דיזען ריעזען־ווערק אויסגעקליבען די נעזעצען און דינים, האט אויסגעלאזט די איבעריגע וכוחים און חקירות און האט אויף אזא אופן צוזאמענגעשטעלט א מין קלייגעם תלמוד. רבנו אלפסי'ס ספר האט שטארק פארגרינגערט דעם למוד פון תלמוד און האט גענאלפען צו פארשפרייטען די אידישע נעזעצלעהרע.

§9. יהודה הלוי. די אידישע פאעזיע אין שפאניען האט דערגרייכט איהר העכסטע מדרגה אין די ליעדער פון רבי יהודה הלוי (1142—1086). נעבאראן נעווארען איז ער אין דעם קריסט־ליכען קאסטיליען, נאר אין דער יוגענד האט ער זיך אריבערגעצויגען אין דרום, אין ארבישען שפאניען, וואו ער האט געקראגען א העכערע בילדונג אין די ישיבות פון די בעסטע תלמוד'יסטען און פילאזאפען. ער האט אויך שטודירט מעדיצין, און שפעטער ווען ער האט זיך אומגעקערט אין קאסטיליען, האט ער געצויגען זיין חיונה פון הייליגן קראנקע. נאר דעם גרעסטען טייל פון זיין לעבען האט ער גענוידמעט דער פאעזיע, דער פילאזאפיע און רעליגיעזען דענקען. אלס פאעט שטעהט רבי יהודה הלוי אונגעהויער העכער פון אלע זיינע פארגענגער, אפילו פון רבי גבירול'ן. נאך אין די יונגע יאהרען האט ער אין פליסענדע, קלינגענדע פערזען בעזונגען די נאטור, די ליעבע, די שעהנקייט פון לעבען; ער פלעגט אפט אויך פארבריכען זיין פאעטישען טאלאנט אויף קלייניגקייטען: ער פלעגט פערפאסטן לויב־געזאנגען צו זיינע פרוינד און בעשיצער, רעטענישען, שטיפערייען א. א. וו. אבער מיט דער צייט ווערט

זיין מוזע אַלץ ערנסטער און אומעטיגער. דער דיכטער ווערט דורכגעדרונגען מיט דעם טראַגישען לעבען פון אידישען פאָלק. די גרויסקייט פון דיזען פאָלק און זיין געפאַלענקייט, זיינע האָפנונגען און ענטוישונגען, זיין אייביגער צער און טרויער—דאָס אַלץ האָט געקראָגען אַן אָבקלאַנג אין די פערזען פון רבי יהודה הלוי. דער וועהגעשריי פון דעם שווער־ליידענדען פאָלק הערט זיך אין יענע שירים, אין וועלכע דער משורר פרעגט ביי גאָט ווען עס וועט שוין נעהמען אַ סוף צום אידישען גלות:

אויף אָדלערשע פליגעל געטראָגען האָסטו אַ טויב (די אידישע אומה) און טיעף אין דיין שויס האָסטו זי גענעסטעט; ווארום האָסטו זי פערלאָזען צו וואָגלען זיך איבער די וועלדער, וואו אויף אַלע זייטען זיינען נעצען פארשפרייט? פרעמדע רייצען זי מיט אַנדערע געטער, און זי אין דער שטיל וויינט נאָך איהר יוגענד־געליעבטען... ווארום שטעהסטו פון ווייטענס, גאָט אין הימעל?

די שטאַרקסטע פון רבי יהודה הלוי'ס נאַציאָנאַלע ליעדער זיינען יענע אין וועלכע ער גיסט אויס זיין טיעפע בענקשאַפט צום אַלטען אידישען פאָטערלאַנד, צום הייליגען לאַנד און צו דער חרוב'ער ציון:

אה וואונדערליכער כרך, פרייד פון דער וועלט, שטאָדט פון גרויסען קעניג! פון ווייטסטען מערב גלוסט צו דיר מיין האַרץ! אַ ברענענדיגער שמערץ פילט אָן מיין זעל ווען איך דערמאָן זיך אָן דיין גרויסקייט פון אַמאָל, און אָן דיין וואוינונג, וואָס שטעהט איצט פאַרוויסט. אָה, ווער וואָלט מיך ברענגען אויף אָדלער־פליגעל, איך וואָלט דיין ערד מיט מיינע טרעהרען אָנגעזעטיגט, און וואָלט געהאַלזט און געקושט די שטיינער דיינע, און דער טעם פון דיין שטויב וואָלט מיר זיסער ווי האָניג געווען. מיין האַרץ איז אין מזרח און איך בין אין מערב, ווי קען מיין עסען זיס און געשמאַק זיין? ווי אַזוי וועל איך ערפילען מיין נדר כל זמן ציון געפינט זיך אין קייטען פון אדום (קרייץ־טרעגער) און איך אין די קייטען פון אַראַביען? ניט געצויגען מיין אויג וואָלט גאָר דאָס רייכטום פון שפּאַניען צו קענען נאָר זעהן דעם שטויב פון פארוויסטעטען טעמפּעל.

דיזע בענקשאַפט נאָך ציון איז ניט געווען בלויז אַ פּאָעטישער פערלאַנג: זי האָט אַרומגעכאַפּט רבי יהודה'ס גאַנצען וועזען, און זיין גרעסטער טרוים איז געוואָרען—צו זעהן דאָס טייערע לאַנד פון די אבות. זיין חלום איז פאַרווירקליכט געוואָרען צום סוף פון זיין לעבען: ווען זיין ווייב איז געשטאָרבען האָט ער פערלאָזט זיין רוהיגע היים אין שפּאַניען, האָט זיך געזעגענט מיט זיינע קרובים, תלמידים און פריינד, און האָט זיך אַוועקגעלאָזט אויף אַ לאַנגער ים־רייזע צום הייליגען לאַנד. נאָך אַ לאַנגער נסיעה מיט'ן שיף איבער'ן מיטלענדישען ים איז רבי יהודה הלוי אָנגעקומען קיין מצרים, וואו ער האָט זיך בעפריינדעט מיט די דאָרטיגע בע־וואוסטע און געלערנטע אידען. פון מצרים האָט ער זיך געלאָזט ווייטער קיין ארץ־ישראל, וואו עס האָבען דעמאָלט גע'בעלי־בית'ע־וועט די קרייץ־טרעגער, וועלכע האָבען אָבגענומען דאָס לאַנד ביי די מאַחמעדאַנער (1140). וואָס עס איז געשעהן מיט'ן משורר אין דעם הייליגען לאַנד—וועגען דעם שווייגט די געשיכטע; עס איז אפילו ניט בעוואוסט אויב ער האָט דערגרייכט ירושלים, דער ציעל פון זיין פייערדיגער בענקשאַפט. ווארשיינליך איז ער געשטאָרבען באַלד נאָך זיין אָנקומען אין פּאַלעסטינא. אַ טונקעלע פאָלקס־לעגענדע דערצעהלט אַז רבי יהודה הלוי איז אָנגעקומען צו די טויערען פון ירושלים און דערזעהענדיג די חורבות פון דער היי־ליגער שטאָדט, האָט ער זיך אַ וואָרף געטהאָן אויף דער ערד און האָט זיך פאַנאַנדערגעוויינט; און אין די טרעהרען האָט ער אויפ־געזונגען זיין בעריהמטע עלעגיע „ציון הלא תשאלי". פּלוצלינג איז אָנגעפאָהרען אַן אַראַבישער רייטער, און דערזעהענדיג ווי אַ איד ליגט אויסגעשפּרייט אויף דער ערד און איז מתפּלל, איז ער אַרויפגעפאָהרען אויף איהם און האָט איהם צוטראָטען אונטער די פיס פון זיין פערד. דאָס קלאָג־ליעד, וועגען וועלכען עס רעדט זיך אין דער לעגענדע, איז איינס פון די בעסטע ציון־ליעדער, וואָס יהודה הלוי האָט אָנגעשריבען און וואָס ווערען עד היום געזאָגט אין די שוהלען אום תשעה באב. דאָס ליעד לעזט זיך אין אידישער איבערזעצונג אַזוי:

בענקסט אויך נאָך דיינע קינדער, מוטער ציון,
ווי זיי, צוזייהטע און צושפּרייטע, בענקען?

ווילסט אויך, ווי זיי דיר, א ליעבען גרוס בעקומען ?
דא האסטו איהם : א גרוס פון נאהנטע און פון ווייטע !
אין הארצען דורות־לאנג געוואַרעמט, טראגט איהם
פון אלע עקען וועלט, דורך ימים און מדבריות,
צו דיר אין שוים אן עלענד קינד דיינם, איינער
פון די, וואס זאפען אן, ווי טהוי דיין חרמון,
די פרעמדע בערג מיט ברענענדיגע טרעהרען
און שטארבען אין דער פרעמד פערליעבטע און פערבענקטע.
מיך ציהט צו דיר ! ... ביי נאכט אויף דיינע חורבות
בין איך דיין נאכט־אויל, דיין יאמער ליעד,
און חלומ׳ט זיך מיר נאר דיין מארגענשטערען—ווער איך
דיין נאכטיגאל, דיין קלינגענדיגע הארפע...
מיך ציהט צו דיר ! מיין הארץ געהט אוים נאך יענע ערטער.
וואו ד׳אבות האבען זיך בענגענט מיט מלאכים,
און וואו די שכינה האט געוהנט, וואו דיין בעשעפער
האט דיינע טויערען די הייליגע געפענט
אנטקעגען זיינע הימלישע שערים...
וואו ניט די זון און ניט לבנה, שטערען —
גאט׳ס עהרע זעלבסט האט דיך בעשיינט מיט גלאנץ...
איך גאר, אז אויסגיסען זאל זיך מיין זעלע דארטען,
וואו ס׳פלעגט אמאל גאט׳ס גייסט און גאט׳ס גענאד זיך גיסען
אויף דיינע אויסדערוועהלטע, מוטער ציון !
וואו נעהמט מען פלינלען?!... שטיקערווייז וואלט איך מיין הארץ
ווייט, ווייט אין דיינע וויסטע בערג פערטראגען.
כ׳וואלט צוגעפאלען צו דיין ערד, כ׳וואלט אויסגעקושט
איהר יעדען פוס־טרעט, יעדעם שטיינדעלע בעזונדער
און אומגעוואנדערט וואלט איך טאג און נאכט
א נאקעטער, א בארפעסער אויף דיינע חורבות,
כ׳וואלט מיט מיין שטעקען אויסגעמאסטען אלע קברים,
מיט דיין נשמה־לופט זיך אנגעאטעמט,
זיך איינגעוויקעלט אין דיין זיסען שטויב
און ביז צו׳ם בלינד וועלען בעווייגט דיין חורבן, ציון...
צי קאן דער שיין פאר מיינע אויגען זים זיין —

אז שווארצע ראבען פיקען דיינע אדלערס!
צי קאן מען לעבען אויף דער וועלט און צוזעהן —
ווי גאס־הינד שלעפען דיינע טוידטע לייבען...
געגוג, לאז אב איין ווייע, כוס פון טרויער!
מיין הארץ איז איבערפול מיט דיר פערביטערט,
כ'האב איינגעזאפט אין זיך דיין שוים פון דיינע הויוען...
געגוג! איך וויל איין חלום זעהן און שטארבען...
כ'וויל זעהן, א גרויסער גאט, נאר איין שטראהל ליכט,
נאר איין שטראהל פון יענעם מארגענשטערען
וואס דארף, וואס מוז, אמאל נאך העל און ליכטיג
זיך אנצינדען אויף ציונ'ס בלויען הימעל,
בעגייען און בעפרישען זי מיט יוגענד...
געגוג, איין זיסען חלום לאז מיך זעהן נאך
און אויסגעהן מיט א שמייכעל אויף די ליפען...
(אידיש דורך ביאליק).

רבי יהודה הלוי איז געווען ניט נאר א גרויסער משורר נאר אויך א טיעפער דענקער. דאס קען מען זעהן פון זיין פילאזאפישען ספר „הכוזרי", וועלכען ער האט אנגעשריבען אין אראביש און וועלכער איז שפעטער איבערזעצט געוואָרען אין העברעאיש. די יסודות פון יודענטום ווערען דא איבערגענעבען אין דער פארמע פון שמועסען צווישען כוזרישען קעניג, וועלכער וויל אננעהמען דאס יודענטום, און א געלערנטען אידען. נאך דער מיינונג פון רבי יהודה הלוי איז אין אמונה וויכטיגער די אנטפלעקונג אידער דער פערשטאנד, וואס די אנטפלעקונג קומט פון גאט און דער מענש־ליכער פערשטאנד קען האבען א טעות. די אנטפלעקונג פון גאט ביים בארג סיני, אלס דער פונדאמענט פון יודענטום, איז א פאקט וואס קען ניט אבגעלייקענט ווערען, וואס צעהנדליגע טויזענדע אידען האבען עס געזעהן מיט זייערע אויגען. גאט האט זיך אנט־פלעקט צוערשט צו די אידען, דערפאר וויל זיי האבען פריהער ווי אנדערע פעלקער ארויסגעוויזען די פעהיגקייט צו דערקענען גאט. פון זיי האט זיך די וואהרהייט גערארפט פארשפרייטען צווישען אלע מענשען פון דער וועלט, פונקט אזוי ווי דאס בלוט צוגיסט זיך פון'ם הארצען איבער'ן גאנצען גוף און גיט איהם

לעבען. אויפ'ן אידען זיינען ארויפגעלעגט געוואָרען אזוי פיעל מצוות און געבאָטען טאַקע נאָר דערפאַר כדי זיין גאַנץ לעבען זאָל זיין געווידמעט צו רעליגיאָן און כדי צו איינגעוואוינען איהם צו טהאָן אַלץ פון גאָטס־וועגען. דאָס יודענטום שטרעבט צו פער־פאָלקאָמען אַלע גוטע אייגענשאַפטען, וואָס ליגען אין דער מענש־ליכער נשמה. ער אונטערשיידט זיך פון דעם העלעניזם (די לעהרען פון די גריכען) דערמיט, וואָס ער שטעלט א מ ת און ג ו ט ס העכער ווי שעהנקייט. „זאָל דיך די גריכישע חכמה ניט פאַר־בלענדען, ווארום זי האָט בלויז בליטהען אָבער ניט קיין פרוכט".

§10. אברהם אבן־עזרא. אין איין צייט מיט רבי יהודה הלוי האָט געלעבט אַן אַנדער גרויסער משורר און דענקער, רבי אברהם אבן־עזרא. די צוויי דיכטער זיינען געווען חברים. רבי אברהם אבן־עזרא איז געבאָרען געוואָרען אין טאָלעדאָ אין 1089. ער האָט געהאַט גלענצענדע פעהיגקייטען און ער האָט אויסגע־לערענט די קונסטען און וויסענשאַפטען פון זיין צייט; בלויז איין קונסט האָט ער זיך ניט געקענט אויסלערנען, די קונסט צו לעבען און אַרבייטען רוהיג. עס איז איהם ניט געגאַנגען אין לעבען: אין אַלע זיינע אונטערנעהמונגען האָט ער געהאַט אַ דורכפאַל. „ווען איך וואָלט געהאַנדעלט מיט תכריכים — בעקלאָגט ער זיך אין איין אָרט — וואָלט מסתמא אין מיין גאַנץ לעבען קיין איין מענש ניט געשטאָרבען, און ווען איך וואָלט פאַרקויפט ליכט וואָלט די זון געוויס ניט אונטערגעגאַנגען ביז'ן טאָג פון מיין טויט". אברהם אבן־עזרא האָט אַ סך גערייזט איבער פערשיידענע לענדער פון אייראָפּא, אַזיען און אַפריקע, וואו רייכע אידישע גבירים פלעגען איהם שטיצען. אין רוים האָט ער אָנגעהויבען שרייבען זיין בע־ריהמטען פּירוש אויפ'ן תנ"ך. דאָס איז געווען דער ערשטער פּירוש אין וועלכען די הייליגע שריפטען זיינען ערקלערט געוואָרען לויט זייער גראַמאַטישען און היסטאָרישען זין, און ניט ווי איינעם האָט זיך געוואָלט צו טייטשען. פאַר'ן אבן־עזרא האָבען דעם תנ"ך ערקלערט געזעץ־געלערנטע, פילאָזאָפען און מאָראַליסטען, און יעדער איינער האָט געזוכט אַריינצוטייטשען אין די אויסדריקען זייטיגע געדאַנקען, וואָס ער האָט געדאַרפט פאַר זיין צוועק, אַבער דער אבן־עזרא האָט געוואָלט פעסטשטעלען דעם אמת'ן געדאַנק

פון תנ"ך און אויסרייניגען די פאלשע ארויסטייטשונגען. ער האט א סך אויפגעטהאן אין דיזען פרט; אבער אפטמאל האט ער ניט געהאט דעם מוט ארויסצוזאגען זיינע געדאנקען, מורא האבענדיג אז מען וועט איהם בעשולדיגען אין אפיקורסות; אין אזעלכע פעלען פלעגט ער בכיוון איינווייקלען זיינע געדאנקען אין א טונקעלער פארמע, פלעגט אנווינקען און ניט דערערען, אזוי אז בלויז שארפזיניגע מענשען זאלען עס קענען פארשטעהן. און דאך איז רבי אברהם אבן־עזרא אין שפעטערע צייטען דאך בעטראכט געווארען פאר אן אפיקורוס און מיט זיין פירוש פלעגען זיך בענוצען בלויז פריי־דענקענדע מענשען.

אויסער דיזען וויכטיגסטען ווערק זיינעם האט אברהם אבן־עזרא פערפאסט א סך ספרים פון דקדוק, אסטראנאמיע, מאטעמא־טיק און פילאזאפיע. ער האט אויך פלייסיג געשריבען וועלטליכע און רעליגיעזע שירים. ער האט אויסגעצייכענט בעהערשט די טעכניק פון פאעזיע, אבער אין פאעטישען געפיהל שטעהען זיינע שירים נידרינגער ווי די שירים פון רבי יהודה הלוי. עס איז פארהאן א לענגערע ווי אזוי די צוויי דיכטער האבען זיך בעקענט. יהודה הלוי האט געקענט די שירים פון אבן־עזרא, אבער דעם מחבר אליין האט ער נאך ניט געזעהן. איינמאל איז צו רבי יהודה הלוי אין הויז ארייננעקומען אן ארימער וואנדערער, וועלכער האט ניט אנגענעבען זיין נאמען. גראד דעמאלט האט רבי יהודה הלוי גע־האלטען אין ארבייטען איבער א גרויסען שיר, וואס די פערזון האבען זיך אנגעהויבען מיט די אותיות פון אלף־בית לויט זייער אראדנונג. קומענדיג צום בוכשטאב „ר" איז דער דיכטער געבליבען שטעהן: עס איז איהם שווער געווען צוצוטרעפען דעם פאסיגען פערז. ער האט מיט פערדרוס געלאזט דעם ניט־דערענדיגטען כתב־יד אויפ'ן טיש און איז אוועק שלאפען. אויף מארגען אין דער פריה ווען ער איז אויפגעשטאנען האט ער צו זיין גרויס איבערראשונג דערזעהן אז די שורה, וואס איז איהם אזוי שווער אנגעקומען, איז אנגעשריבען און אז זי פאסט זיך זעהר גוט אריין. „דאס האט געקענט מאכען בלויז ענטוועדער א מלאך אדער אברהם אבן־עזרא" — האט יהודה הלוי אויסגערופען. דעמאלט האט דער ארימער רייזענדער אנטפלעקט זיין נאמען: דאס איז געווען אבן־עזרא.

נאָך לאַנגע וואַנדערונגען האָט זיך דער אלטער אבן־עזרא געלאָזט צוריק צו זיין פאָטערלאַנד, קיין שפּאַניען; נאָר ער איז געשטאָרבען אויפֿן גרענעץ פון זיין אלטען היימלאַנד, אין יאָהר 1167.

דער לעצטער משורר פון דער „גאָלדענער עפּאָכע" איז געווען רבי יהודה אלחריזי (אַרום 1225—1165). ער איז געבאָרען געווארען אין שפּאַניען, נאָר א סך יאָהרען האָט ער געלעבט אויסער זיין פאָטערלאַנד, איבערהויפּט אין די שטעדט פון נאָרד־פראַנקרייך. ער האָט א סך געריזט אין מזרח, האָט בעזוכט מצרים, ארץ־ישראל און סיריען. אלחריזי איז בעוואוסט מיט זיין ספר „תחכמוני". דיזער ספר איז צוטיילט אין פופציג קאַפּיטלען, פּאָעזיע און געראַמטע פּראָזע געמישט צוזאַמען. אין וועלכע דער מחבר דערצעהלט אנציהענד און לעבעריג וועגען זיינע וואַנדערונגען אין פערשיידענע לענדער און פלעכט איין אין זיינע ערצעהלונגען פּאָעטישע פאַנטאַזיעס, קלוגע שילדערונגען פון פערשיידענע טיפּען מענשען און געשפּרעכען וועגען ליטעראַטור. צווישען אַנדערע זאַכען גיט אלחריזי געלונגענע כאַראַקטעריסטיקס וועגען די גרויסע משוררים וואָס זיינען געווען פאַר איהם — גבירול, יהודה הלוי, אבן־עזרא און אַנדערע. זיינע אייגענע ווערק וויזען דעם אָנפאַנג פון דעם פאַלען פון דער אידישער פּאָעזיע אין שפּאַניען: ער איז מעהר א גראַמען־שרייבער ווי א דיכטער. ער אליין רעכענט זיך צו די נאָכמאַכער, וועלכע קלייבען די ברעקלעך פון דעם טיש פון בעריהמטע פאָרגענגער.

די דעמאָלדיגע אידישע ליטעראַטור איז געווען רייך אין אלעם; עס האָבען נאָר געפעהלט ווערק איבער געשיכטע און בעשרייבונג פון אידישען לעבען אין פערשיידענע לענדער. דעם דאָזיגען חסרון האָבען בלויז שוואַך אויסגעפילט די ווערק פון די צוויי שרייבער רבי אברהם אבן־דוד (הראב"ד) און בנימין פון טודעלאַ. אבן־דוד פון טאָלעדאָ (דער מחבר פון דעם רעליגיעז־פילאָזאָפישען ספר „אמונה רמה") האָט אָנגעשריבען א קליין ווערק מיט'ן נאָמען „ספר הקבלה", וואו עס ווערען איבערגעגעבען די וויכטיגסטע פאַסירונגען פון דער אידישער געשיכטע. אין דיזען ווערק האָבען א בעזונדערען ווערטה די ידיעות וואָס

דער פערפאַסער ברענגט פון דער געשיכטע פון די שפּאַנישע אידען (ביז 1180). בנימין פון טודעלאָ האָט אומגערייזט דריי־צעהן יאָהר (1160-1173) איבער די דריי וועלט־טיילען וואָס זיינען דעמאָלט געווען בעוואוסט. זיינע רייזע־איינדריקע האָט ער איבערעלאָזט אין אַ ספר „מסעות בנימין". דאָ דערצעהלט דער מחבר וועגען די לענדער וואָס ער האָט בזוכט, וועגען די דעמאָלדיגע אידישע קהלות דאָרט, וועגען די זיטען און מלאכות פון די איינוואוינער, וועגען די אָרטיגע לעגענדען, געביידען, מאָנומענטען א. א. וו. ער גיט איבער ניט נאָר וואָס ער האָט אַליין געזעהן נאָר אויך וואָס ער האָט געהערט פון אַנדערע. אַזוי ווי אַלע רייזענדע פון מיטעלאַלטער, מאַכט ער אָפטמאָל ניט קיין אונטערשייד צווישען אויסגעטראַכטע מעשיות און ראַיעלע פאַקטען. נאָר דאָך זיינען אַ סך ידיעות זיינע זעהר טייער סיי פאַר דער געשיכטע פון די אידען אין יענער צייט, סיי פאַר דער אַלגעמיינער געאָגראַפיע.

§11. **די אַלמוהאַדען; שפּאַניען און דער מזרח.** אין מיטען פון 12־טען יאָהרהונדערט איז אויף די אידען פון אַראַבישען שפּאַניען געקומען אַ גרויס אומגליק. אין צפון־אַפריקא האָט זיך בעוויזען אַ מאַחמעדאַנישע סעקטע מיט'ן נאָמען „אַלמוהאַדען", וועלכע איז געווען פיינדליך צו אַנדערע גלויבענס. דער גרינדער פון דער דאָזיגער סעקטע, וועלכער האָט זיך אַ נאָמען געגעבען „מוהאַדי", ד. ה., נביא, האָט געפּרעדיגט אַז מען דאַרף פאַרשפּריי־טען די מאַחמעדאַנישע אמונה אין דער גאַנצער וועלט מיט דער הילף פון שווערד. די אַלמוהאַדען האָבען זיך צוערשט בעפעסטיגט אין מאַראָקאָ, וואו עס האָבען געלעבט אַ סך אידען, און זיי האָבען געסטראַשעט די אידען מיט'ן טויט, אויב זיי וועלען ניט אָננעהמען דעם מאַחמעדאַניזם. די אידען זיינען געווען אין גרויס פערצווייפ־לונג. אַ סך זיינען אַנטלאָפען קיין מצרים און שפּאַניען; די פער־בליבענע האָבען אָנגענומען דעם איסלאַם לפּנים. דיזעלבע צרות האָבען געהאַט אויסצושטעהן די אידען און קריסטען אין אַנדערע אַפריקאַנישע שטעדט, וואָס די אַלמוהאַדען האָבען איינגענומען. איבעראַל פלעגט מען חרוב מאַכען שוהלען און קירכען און די אומ־גליקליכע פרעמד־גלויביגע פלעגט מען מיט גוואַלד שלעפּען אין

די מעטשעטען (מאחמעראנישע געבעט־הויז). די אידען, וועלכע האָבען זיך געמוזט מאכען פאר מאחמעראנער, האָבען בעהאלטענער־הייט אבגעהיט דאס יודענטום.

אין גיכען האָבען זיך די מחנות פון די אלמוהאדען אריינגעריסען אין שפאניען. זיי האָבען איינגענומען קארדאווא און האָבען צעווארפען איהר פרעכטיגע שוהל (1148). דערנאך האָבען זיי בעזיגט גראנאדא און סעווילא און האָבען בעפעסטיגט זייער הערשאפט אין דרום־שפאניען, ארויסשטויסענדיג פון דארטען די אלמאווידען. דא האָבען זיך די אפריקאנישע פאנאטיקער בענומען צו די אידען אזוי ווי אין זייער אייגען לאנד. די בליהענדע אידישע קהלות פון אנדאלוזיען זיינען חרוב געווארען, די ישיבות פון סעווילא און אנדערע שטעדט זיינען פארמאכט געווארען. א סך אידען האָבען געמוזט לפנים אננעהמען דעם מאחמעראניזם; די איבעריגע זיינען אנטלאפען אין דעם קריסטליכען שפאניען און אין מצרים.

אין יענער צייט האָט זיך צווישען די אידען פון מערב־אזיען אויפגעהויבען א בעפרייאונגס־בעווועגונג. דער צענטער פון דער בעווועגונג איז געווען אין באגדאד, וואו עס האָט געוואוינט דער עק־זילארך — דער הויפט פון די אידישע קהילות אין סיריען, מעסאָפאטאמיען און פערסיען. אין די בערגיגע געגענדען פון פערסיען האָבען געלעבט פרייע אידען, וועלכע האָבען זיך אויסגעצייכענט מיט א קעמפפערישען גייסט. און צווישען די דאזיגע פרייע בערג־אידען האָט זיך בעוויעזען א מאן, וועלכען דאס פאלק האָט אננע־נומען פאר משיח'ן (1160). דאס איז געווען דוד אל־ראי, פון דער פערסישער שטאָדט אמאדיא, וועלכעער האָט געקראָגען אין די ישיבות אין באגדאד א אידישע אן אראבישע ערציהונג. זעהענדיג ווי דער באגדאדישער קאליפאט האלט לאנגזאם אין צופאלען וועלען, האָט דוד בעשלאָסען צו ווערען א זעלבסטשטענדיגער פירשט פון זיין פאלק. ער האָט זיך געווענדט מיט אן אויפרוף צו אלע אידען פון אזיען און אננעזאגט, אז ער איז געשיקט געווארען פון גאָט צו בעפרייען זיינע ברידער פון דעם מאחמעדאנישען יאָך און זיי אוועק־פיהרען קיין ירושלים. אויף זיין רוף זיינען זיך צונויפגעלאָפען קיין אמאדיא בעוואָפענטע אידען, וועלכע האָבען פון פארזיכטיגקייט ווע־גען בעהאלטען זייערע וואפען אונטער די אויבערשטע קלייד־ער. די

לעגענדע דערצעהלט, אז דער פערסישער סולטאן, דערוויסענדיג זיך פון דעם אידישען אויפשטאנד, האט געשיקט רופען צו זיך דוד אל־ראי. דוד אל־ראי איז ערשינען אין קעניליכען הויף אהן בעגלייטער און האט אהן מורא זיך ערקלערט פאר'ן אידישען קעניג. מען האט איהם א כאפ געטהאן און פערשפארט אין געפענגנים. אבער מיט דער הילף פון כשוף איז דוד אנטלאפען פון געפענגנים און האט זיך וויעדער בעווייזען אין אמאדיא. דאס פאלק האט געגלויבט, אז דוד קען אויפטהאן מופתים, אזוי ווי עס פאסט פאר גאט'ס שליח. אין גיכען אבער איז ער געפאלען א קרבן פון פערראט: אויף דער פאדערונג פון די פערסישע הערשער האט איהם זיין אייגענער שווער גע'הרג'עט אין שלאף. נאר אפילו נאך זיין טויט איז אין באגדאד געבליבען א גרופע פון זיינע אנהענגער, וועלכע האבען געגלויבט, אז באלד־באלד וועלען זיי דורך א וואונדער אויסגעלייזט ווערען. מיט דעם דאזיגען לייכטזיניגען גלויבען פון פאלק האבען זיך בענוצט צוויי שווינדלער פאר זייערע אייגענע צוועקען. זיי האבען געוויזען די אידען פון באגדאד א בריף וואס זיי האבען כלומר'שט געקראגען פון משיח'ן, אז די גאולה איז נאהנט און אז זי וועט פארקומען אויף פאלגענדען וואונדערליכען אופן: אין א בעשטימטער שטונדע, ארום האלבע נאכט זאלען די אידען זיך אנטהאן אין גרינע קליידער, זאלען ארויפגעהן אויף די דעכער פון זייערע הייזער און דארטען ווארטען: דאן וועט זיך אויפהויבען א שטארקער ווינד וועלכער וועט אלעמען פערטראגען גלייך קיין ירושלים. די אבגענארטע אידען האבען אבגענעבען צו די שווינדלער זייער נאנצען פערמעגען צו צוטיילען צווישען ארימעלייט און אין דער בעשטימטער שטונדע זיינען זיי ארויף אויף די דעכער. ערשט וען זיי זיינען אבגעזעסען מיט זייערע וויבער און קינדער א נאנצע נאכט און דער וואונדערליכער ווינד איז ניט געקומען האבען די אידען פערשטאנען זייער טעות. אבער די שווינדלער האבען צונויפגענומען זייער פערמעגען און זיינען אנטלאפען. די אייגנוואוינער פון באגדאד האבען אין חוזק א נאמען געגעבען יענעם יאהר „דאס יאהר פון איבערפליהען".

צוערשט די אלמארווידען און דערנאך די אלמוהאדען, וועלכע האבען אייגע נאך די אנדערע געהעשט איבער שפאניען, האבען צר־

זאמענגעבראכט שפּאניען מיט זייער אייגען לאנד—צפון־אפריקא. געדריקט פון די אלמוהאדען האבען זיך א סך שפּאנישע אידען בעזעצט אין די רוהיגע טיילען פון אפריקע, איבערהויפּט מצרים, וואו עס האט דעמאלט געהערשט דער גרויסער סולטאן סאלאדין, דער בעזיגער פון סיריען און פּאלעסטינא (1171). סאלאדין האט זיך בעצויגען פריינדליך צו די אידען. ער האט זיי ערלויבט צו וואוינען אין ירושלים, פון וואנען די קריסטען האבען זיי פריהער פאריאגט. אין מצרים גופא האבען די אידען געלעבט אין גוט איינגעארדענטע קהילות, וועלכע האבען געהאט אויטאנאמיע. בראש פון די אידישע קהילות איז געשטאנען א אידישער עלסטער, וועלכער האט געטראגען דעם טיטעל „נגיד" (דאס זעלבע וואס עקזילארך). ער האט בעשטימט די רבנים און חזנים פאר די קהילות און שוהלען, האט געמשפט אידישע פראצעסען און האט געהאט א רעכט צו בעשטראפען שולדיגע ניט נאר מיט געלד נאר אויך מיט קערפערליכע שטראפען און געפענגניס. די וויכטיגסטע אידישע קהילות האבען זיך געפינען אין דער הויפּטשטאדט קאירא און אין אלעקסאנדריען. אין מצרים האבען אויך געלעבט א סך קאראימען, וועלכע האבען געהאט זייער בעזונדערע קהילות און שוהלען. אין סאלאדינ'ס הויף איז געווען אלס דאקטאר דער גרעסטער אידישער פילאזאף און געזעלעהרער, דער רמב"ם.

§12. דאס לעבען פון דעם רמב"ם. רבנו משה בן־מימון, אדער דער רמב"ם, איז געבוירען געווארען אין יאהר 1135 אין שפּאניען, אין קארדאווא, וואו זיין פאטער איז געווען דין. דער רמב"ם האט בעקומען זיין בילדונג אין יענער בעריהמטער צייט, וועו די אידען און די אראבער האבען ארויסגעגעבען א סך געלעהרטע, פילאזאפען און פאעטען. פון זיינע איינגסטע יאהרען האט ער מיט גרויס התמדה געלערנט תלמוד, פילאזאפיע און נאטור וויסענשאפט, אוז האט זוהר א סך געלעזען אין העברעאיש און אראביש. וועו דער רמב"ם איז אלט געווען דרייצעהן יאהר איז שפּאניען בעזיעגט געווארען פון די אלמוהאדען און די אידען איז געשטעלט געווארען די ברירה: ענטוועדער אנצונעהמען דעם איסלאם אדער פערלאזען דאס לאנד. דעם רמב"ם'ס פאמיליע האט זיך געמוזט אוועקלאזען אין א שווערען וועג פון וואנדערען. אבער אין דער צייט פון די

וואנדערונגען האָט דאָך דער יונגער משה ניט אויפגעהערט צו לער־
נען און ארבייטען אויף זיין גייסטיגער ענטוויקלונג. ער האָט גע־
לערנט אונטער דער השגחה פון אראבישע געלערטע, מיט וועלכע
ער האָט זיך בעקענט אין פערשיידענע ערטער, און צווישען אנדערע
זאכען האָט ער זיך גוט אויסגעלערנט מעדיצין. אָבער ביי דעם
אלעמען האָבען די רדיפות, וואָס דער יונגער איינגעל איז אויסגעשטא־
נען, געשטויסען זיין גראנק צו טראכטען וועגען דער אידישער
אמונה און געזעצגעבונג און האָט געוואָלט אריינטראָגען אהער דאָס
ליכט פון וויסענשאפט און אָרדנונג. וועו ער איז נאָך געווען א
יונגערמאן פון 23 יאָהר האָט ער שוין אָנעהויבען שרייבען א גרוי־
סען פירוש אויף דער משנה, דער יסוד פון תלמוד.

אין דיעזער צייט איז דער רמב"ם אריבערגעפאָהרען מיט זיין
פאָטער און איבריגער פאמיליע אין צפון־אפריקע און האָט זיך
בעזעצט אין פעז. דאָ האָבען נאָך אלץ געבושעוועט די פאנאטישע
אלמוהאדען, וועלכע האָבען געצוואונגען די אידען אָנצונעהמען
דעם איסלאם. דעם רמב"ם משפחה האָט אויך געמוזט א שטיקל
צייט זיך מאכען פאר כלומר'שטע מאחמעדאנער און היטען זייער
אייגענעם גלויבען בעהאלטענערהייד. אָבער מאחמעדאנער האָבען
זיך שנעל דעוואוסט דערפון און דעם רמב"ם פאמיליע האָט גע־
מוזט אנטלויפען קיין פאלעסטינא (1165). וועו זיי זיינען געווען
זעקס טאָג אויפ'ן מיטלענדישען ים האָט זיך אויפגעהויבען א גרוי־
סער שטורמווינד און דאָס שיף איז שיער ניט אונטערגעגאנגען.
די אומגלייכלייכע האָבען היים מתפלל געווען צו גאָט ער זאָל זיי
רעטען. ענדליך, נאָך א מאָנאט רייזען אויפ'ן ים, איז דאָס שיף
אָנגעקומען קיין עכו. דאָ האָבען די וואנדערער פערבראכט עטליכע
מאָנאטען און דערנאָך זיינען זיי אוועק קיין ירושלים מתפלל צו
זיין ביים כתל המערבי. פון דאָרטען זיינען זיי אוועק קיין חברון
און דאָ האָט דער רמב"ם א גאנצען טאָג מתפלל געווען אין דער
מערת המכפלה, וואו די אבות ליגען. פון דאנען זיינען זיי אוועק
קיין מצרים און האָבען זיך בעזעצט אין אלט־קאירא (פאָסטאט).

אין קאירא האָט זיך דער רמב"ם בעשעפטיגט מיט דאָקטאָריע
פון וועלכער ער האָט זיך מפרנס געווען, נאָר אין דער זעלבער צייט
האָט ער ניט אויפגעהערט צו שרייבען זיינע ווערק וועגען רעליגיאָן

און פילאזאפיע. אין גיכען האָט ער געקראָגען אַ שם צווישען אידען און אראבער אלס גרויסער דאקטאָר און טיעפער געלעהרטער. דער געביל־דעטער סולטאן סאלאדין האָט בעשטימט דעם רמב"ם פאר זיין הויפּ־דאקטאָר. אויסער דעם האָט דער רמב"ם בעקומען דעם טיטל „נגיד". ער איז געווארען דער גייסטיגער פיהרער פון זיינע פאלקס־ברידער ניט נאָר אין מצרים נאָר אין אלע לענדער פון מזרח, פון וואנען מען פלעגט זיך צו איהם אפט וועגדען מיט רעליגיעזע און געזעלשאפטליכע פראגען. נאָכ'ן טויט פון סאלאדין (1193) איז דער רמב"ם געווען לייב־דאקטאָר ביי זיין נאכפאלגער. וועגן זיין לעבען אין דיזער צייט האָט דער רמב"ם געשריבען צו אייניעם פון די פערזאמעלטע געלעהרטע פאלגענדעס: „דער סולטאן וואוינט אין ניי־קאירא און איך אין פאסטאט (אלט־קאירא). יעדען טאג אין דער פריה דארף איך ערשיינען אין הויף. אויב דער סולטאן וועלט קראנק אדער אייניע פון זיינע וויבער אדער קינדער בלייב איך דאָרט כמעט דעם גאנצען טאג. אָבער אין יענעם טאג וועז אלץ איז בשלום קען איך זיך אומקערען קיין פאסטאט ארום האלבען טאג. דאָרט געפין איך שוין וואַרטען אויף מיר א מאסע מענשען — מאחמעדאנער און אידען, חשוב'ע לייט און פראָסטע מענשען, ריכטער און בעאמטע. איך געה ארונטער פון אייזעל, וואש זיך און געה ארויס צו זיי, און בעט זיי ענטשולדיגונג זיי זאלען וואַרטען ביז איך וועל עפעס אָבעסען. דערנאָך געה איך ארויס צו די קראנ־קע זיי צו היילען און איך פערשרייב זיי רפואות. אזוי האלטען מענשען אין איין קומען און אוועקגעהן ביז נאכט. אין אבענד פיהל איך זיך זעהר מיעד, נאָר דאָך פערברענג איך אין לערנען, אמאל ביז נאָך האלבע נאכט. בלויז שבת האָב איך צייט צו פער־ברענגען די עלטסטע פון דער קהילה און געבען זיי אנווייזונגען אויף א נאנצע וואָך".

דער רמב"ם איז געשטאָרבען אין יאָהר 1204, 69 יאָהר אלט. אין קאירא האָבען איהם בעווײנט ניט בלויז די אידען נאָר אויך מאחמעדאנער, און אין ירושלים האָט מען געמאכט א תענית נאָך דיעזען גרויסען פערלוסט. דעם קערפער פון דעם רמב"ם האָט מען איבערגעפיהרט קיין ארץ־ישראל און מקבר געווען אין טבריה.

זיין אייגציגער זוהן אברהם האָט פארנומען זיין פלאץ אלס דאקטאר אין סולטאנ׳ס הויף און אלס „נגיד" פון די אידען אין מצרים.

§13. **דעם רמב״ם׳ס ווערק.** דער נאָמען פון דעם רמב״ם איז ערשט רעכט בעריהמט געוואָרען נאָך זיין טויט, וואן זיינע ספרים האָבען זיך פארשפרייט. מען פלעגט וועגען איהם זאָגען: „ממשה עד משה לא קם כמשה", ד. ה., פון משה רבנו ביז משה בן מימון איז ניט געווען נאָך אזא משה. און ווירקליך, נאָך דעם חומש און דער משנה האָט קיינער ניט אויפגעטהאָן אזוי פיעל פאר דער ענטוויקלונג פון יודענטום ווי דער רמב״ם. שוין אין זיין ערשטען ווערק „המאור" (דאָס ליכט), א גרויסער פירוש אויף דער משנה, וועלכער איז געשריבען געוואָרען אין אראביש און איז שפעטער איבערזעצט געוואָרען אין העברעאיש, האָט דער רמב״ם אויסגענאָמען א סך ליכטיגקייט אויף דער גאנצער „תורה שבעל־פה". אויב די גמרא האָט אפט פערפלאָנטערט און פערדונקעלט דעם געראנק פון דער משנה האָט דעם רמב״ם׳ס „המאור" איהם אויסגעוויקעלט און גלאָט געמאכט. אָבער דער רמב״ם האָט זיך ניט בענוגענט דערמיט. דער פיעל־בענדיגער תלמוד ענטהאלט אין זיך אזא גרויסע און צעוואָרפענע מאסע דינים, מאָראל־לעהרען און וויסענשאפטליכע זאכען, אז כדי דאָס אלץ אויסצולערנען וואלט נעהמען א מענשענס גאנץ לעבען; אויך איז זעהר שווער פון דיזער מאסע ארויסצופיהרען געניוע כללים און דינים, צוליעב די פיעלע חלוקי דעות פון די פערשיידענע חכמים. און דער רמב״ם האָט בעשלאָסען צונויפצושטעלען א פאָלשטענדיגע זאמלונג פון די אידישע דינים און לעהרען לויט דעם תנ״ך און תלמוד. „איך וואָלט געוואָלט — זאָגט ער אין זיין הקדמה צו דיזען ספר — אז דאָס דאָזיגע ווערק זאָל זיין א פאָלשטענדיגע זאמלונג פון דער תורה שבעל־פה מיט אלע תקנות, מנהגים און גזרות, וואָס האָבען זיך אנגעזאמעלט פון דער צייט פון משה רבנו ביז דער צונויפשטעלונג פון דער גמרא. איך האָב א נאָמען געגעבען דיזען ווערק „משנה תורה", ווייל יעדער מענש קען צוערשט דורכלערנען די „תורה שבכתב" און דערנאָך דורך דיזען ספר קענען וויסען אויך גאנץ „תורה שבעל־פה", ניט לערנענדיג קיין אנדער זאך צווישען די ביידע".

דעם רמב"מ'ס „משנה תורה", אדער וואָס איז בעאוווסט בע־סער אונטער'ן נאָמען „יד החזקה" (די שטאַרקע האַנד) איז גע־שריבען אין 4 שהנעם העברעאישען סטיל און בעשטעהט פון פערצעהן ספרים. דער ערשטער הייסט „ספר המדע". אין איהם זיינען ענטהאַלטען די עיקרים פון דער אידישער רעליגיאָן. אַזעלכע עיקרים האָט דער רמב"ם פעסטגעשטעלט דרייצעהן. 1) גאָט איז דער בעשעפער און דער פיהרער פון דער גאַנצער וועלט; 2) ער איז איינציג; 3) גאָט איז ניט קיין גוף און האָט קיין עהנליכקייט צו 4 גוף, ער קען בענומען ווערען ניט מיט די חושים נאָר מיט'ן פערשטאַנד; 4) גאָט איז אייביג; 5) 4 איד דאַרף בעטען נאָר צו איהם און ניט צו קיין אַנדערען; 6) אַלע רייד פון די נביאים (תנך) זיינען אמת; 7) משה'ס נבואה איז אמת און ער איז דער גרעסטער פון די נביאים; 8) די גאַנצע תורה איז געגעבען געוואָרען פון גאָט צו משה'ן; 9) די דאָזיגע תורה וועט קיינמאָל ניט פאַר־ביטען ווערען אויף אן אַנדערער; 10) גאָט וויים אַלע מעשים פון דעם מענשען און זיינע געדאַנקען; 11) גאָט בעלוינט מיט גוטס די וואָס היטען זיינע געבאָטען און בעשטראָפט די וואָס זיינען עובר אויף זיי; 12) משיח וועט קומען אפילו ווען ער זאָמט זיך; 13) די טויטע וועלען לעבעדיג ווערען.

אין דעם „ספר המדע" ווערען דיזע אַלע עיקרים ערקלערט אויספיהרליך און דאָרט ווערען אויך אָנגעוויזען יענע מאַראַלישע פליכטען פאַר יעדען מענשען, וואָס שטראַמען ארויס פון די דאָזיגע עיקרים. אין די איבעריגע ספרים פון דער „משנה תורה" זיינען אויסגעשטעלט אין שטרענגער אָרדנונג אַלע דינים, צערעמאָניעס און מנהגים פון דער אידישער אמונה, און אויך די געזעצען פון פאַמיליע, שטאַט און געזעלשאַפט, וועלכע האָבען זיך אויסגעאַרבייט אין דער עפּאָכע פון תנ"ך און תלמוד. 4 דאָנק דיזען ווערק פון דעם רמב"ם האָט זיך דער תלמוד אינגאַנצען בעפעסטיגט צווישען די אידען. די „משנה תורה" איז געוואָרען דער וועגווייזער פון יעדען רב, דין און מנהיג פון 4 קהילה. פונדעסטוועגען האָבען זיך די ערשטע צייט געפונען געגנער, וועלכע האָבען קריטיקירט דאָס גרויסע וועלק פון דעם רמב"ם. מען האָט דעם מחבר בעשולדיגט אז ער איז מיט זיין ספר אויסען געווען אבצושאפען דאָס לערנען פון

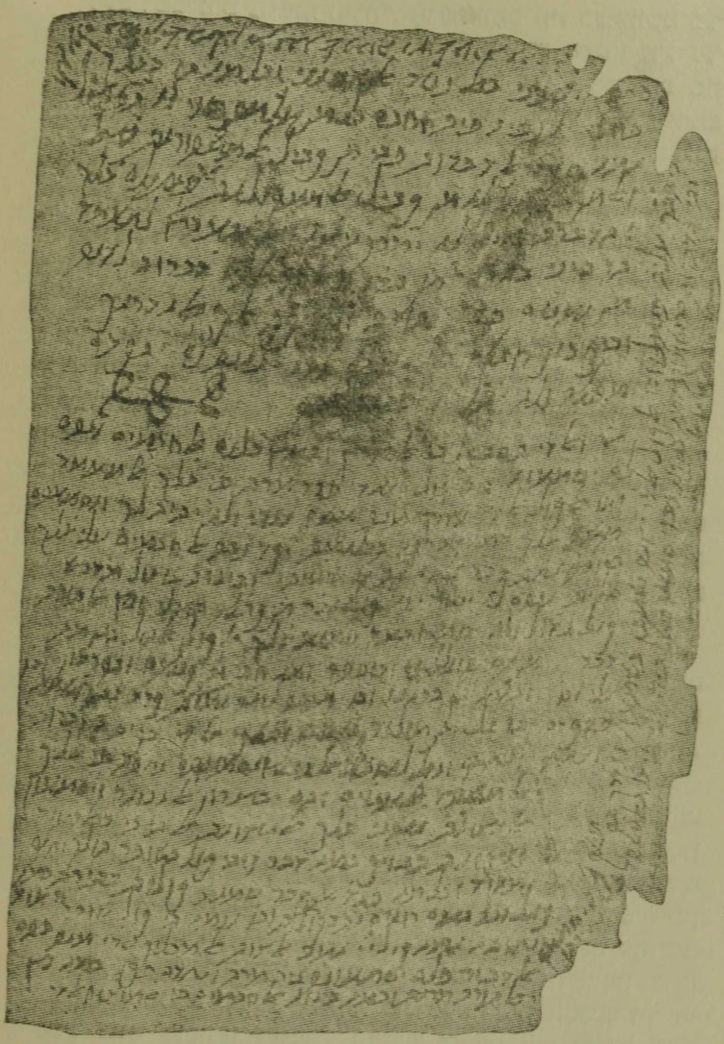

א בלאט פון „יד־החזקה" אין דער האנדשריפט פון דעם רמב"ם.

תלמוד אין די ישיבות, אז ער איז א פריידענקער און, ענדליך, אז ער האט צופיעל געשטעלט אויף זיך דערמיט וואס ער האט בעשלאסען אזעלכע פראגען, וואס אין תלמוד זיינען זיי א מחלקה.

אבער דערמיט האט נאך דער רמב"ם ניט געהאלטען זיין אויפגאבע פאר געענדיגט. צוויי גרויסע אמת'ן האבען געדיענט דעם רמב"ם אלס די לייכטענדע שטערען פון זיין לעבען: דער אמת, וואס ווערט דעם מענשען בעוואוסט דורך דער געטליכער ענטפלעקונג, און יענער אמת, וואס דער מענש דערגעהט מיט זיין אייגענעם ג ע ד א נ ק. אלס גלויביגער מענש האט ער זיך געבויגען פאר די לעהרען פון משה'ן און די נביאים; אלס דענקענדער מענש האט ער אנגענומען די לעהרע פון דעם גריכישען פילאזאף אריסטאטעל און אנדערע דענקער, אויסבעסערענדיג די דאזיגע לעהרען ליט זיינע אייגענע איבערצייגונגען. דער רמב"ם האט גהאט נאך איין געדאנק: צו פאראייניגען די אמת'ן פן דער אנטפלעקונג מיט די אמת'ן פון פערשטאנד. דיעזע גרויסע אויפגאבע האט ער דורכגעפיהרט אין זיין ספר „מורה נבוכים" (דער וועגווייזער פיר בלאנדזענדע), וועלכען ער האט געשריבען אין אראביש. אין דיזען ספר ווערט דורכגעפיהרט דעם גרונד-געדאנק, אז דער רייניער גלויבען און דער רייניער דענקען שטימען פאלשטענדיג איינם מיט'ן אנדערען. ביידע אנערקענען זיי, אז עס עקזיסטירט אן איינציגער גאט, פון וועלכען עס נעהמט זיך די גאנצע בעשאפונג, און ביידע שטרעבען צו ברענגען דעם מענשען צו דער העכסטער פאלקאמענהייט. און אויב דער אמת פון גלויבען און דער אמת פון פערשטאנד שטימען אזוי בנוגע דער ערשטער אורזאכע און דעם לעצטען ציעל, מוזען זיי אויך שטימען אין אלע אנדערע זאכען, וואס ליגען צווישען די דאזיגע צוויי עקסטרעמע פונקטען. דאן וועגדט אן דער רמב"ם דיזע גרונד-געדאנקען צו די עיקרים פון דער אידישער אמונה. דער „מורה נבוכים" בעשטעהט פון דריי טייל. דער ערשטער טייל בעשעפטיגט זיך מיט דער לעהרע וועגען דער געטליכקייט, דער צווייטער — מיט דער בעשאפונג פון דער וועלט און מיט דער נבואה, און דער דריטער — מיט דער מאראל.

דער רמב"ם האט אויף א גלענצענדען אופן פערווירקליכט דאס, וואס ר' סעדיה גאון האט אנגעהויבען מיט צוויי הונדערט און

פופציג יאָהר פריהער מיט זיין ספר „אמונות ודעות". זיין אויפטהו איז די קרוין אי פון דער אידישער רעליגיאָנס־לעהרע אי פון דער מיטעלאלטערליכער אידישער פילאָזאָפיע. דער „מורה נבוכים" איז נעוואָרען זעהר בעריהמט: עס האָבען איהם געלערנט אי אידען, אי אראבער, אי קריסטען (אין לאטיין). אויסער די דאָזיגע הויפט־ווערק האָט נאָך דער רמב"ם אָנגעשריבען א גאַנצע רייהע ביכער וועגען מאָראל, לאָגיק און מעריצין.

דריטער קאַפיטעל.

די אידען אין דער קריסטליכער איראָפּא אין דער צייט פון די קרייצצוגען.

(1096—1215).

§14. דער ערשטער קרייצצוג. צום ענדע פון עלפטען יאָהרהונדערט, האָבען די אידישע קהילות אין פראַנקרייך, דייטש־לאַנד און אַנדערע לענדער פון דער קריסטליכער איראָפּא זיך אזוי פערמעהרט און פערשטאַרקט, אז עס האָט געקענט דוכטען דאָס זייער עקזיסטענץ איז געזיכערט. מען האָט געקענט ערוואַרטען אין דער צוקונפט א מעהר אָדער וועניגער קולטערעלע ענטוויקלונג פון די דאָזיגע קהילות, אזוי ווי אין שפּאַניען. אָבער די דאָזיגע ערוואַר־טונגען זיינען ניט מקוים געוואָרען. אין איראָפּא זיינען פאַרגע־קומען געשעהענישען וועלכע האָבען ביז'ן גרונד צוטרייסעלט דאָס לעבען פון די אידען אין די קריסטליכע לענדער, און האָבען זיי פער־משפט צו לויידען, ערנידערונגען און רעכטלאָזיגקייט אויף פיעלע הונדערטע יאָהרען. אין ענדע פון עלפטען יאָהרהונדערט האָבען די קריסטליכע פעלקער זיך פעראייניגט פאר אן אלגעמיינער מלחמה פאר זייער גלויבען געגען די מאַהמעדאַנער, וועלכע האָבען דעמאָלט געהערשט איבער פאַלעסטינא, אָדער „דאָס הייליגע לאַנד". די מאַהמעדאַנער האָבען שטאַרק אונטערדריקט די קריסטען, וואָס זייערע געוועזען אונטערטעניג צו זיי. א סך זיינען אויסגעשטאַנען פון

זיי די קריסטליכע פּילגרימער, וועלכע פלעגען קומען פון אייראָפּא קיין ירושלים מתפּלל צו זיין אויף קריסטוס'עס קבר. אין יאָהר 1095 האָט דער רוימישער פּאַבסט אורבאַן דער צווייטער פעררופען אַן אסיפה אין קלערמאָן, אין פראַנקרייך, און דאָ האָט ער אויפגע־העצט די קריסטען צו געהן מלחמה האַלטען מיט די „אונגלויביגע" מאַחמעדאַנער און אָבנעהמען ביי זיי די הייליגע שטאָדט ירושלים. אויף דיזען אויפרוף האָבען אָבגעענטפערט אַ סך פעאָדאַלע פיר־שטען, ריטער, בישאָפען און פּראָסטער המון אין פראַנקרייך און דייטשלאַנד. צעהנדליגע טויזענדע מענשען האָבען פערלאָזען זייערע היימען, פעלדער, גיטער, האָבען זיך אָנגענייהט רויטע צלמים אויף זייערע אויבערשטע קליידער און האָבען זיך געגרייט צו געהן אויף די „אונגלויביגע". אין אָנהויב פון יאָהר 1096 האָט זיך שוין צונויפגעזאַמעלט אַ גרויסע מחנה קרייץ־טרעגער. צווישען זיי זיינען געווען מענשען וואָס האָבען טאַקע באמת געוואָלט זיך שלאָגען פאַר זייער גלויבען; אָבער דער גרעסטער טייל זיינען נאָר אויסען געווען טובות פאַר זיך. די ריטער האָבען אויסגעקוקט אויפ'ן רייכען רויב אין די מוסולמאַנישע לענדער, די פּויערים זיינען געגאַנגען ווייל מען האָט זיי דערפאַר צוגעזאָגט צו בעפרייען פון שקלאַפעריי, און די פרומע מענשען פון פערשיידענע קלאַסען האָט געצויגען אַהין דאָס וואָס די גלחים האָבען צוגעזאָגט אַז אַלע זינד וועלען געשענקט ווערען דעם יעניגען וואָס וועט געהן אין דער מלחמה פאַר'ן גלויבען. צו דיזער פאָלקס־מחנה איז נאָך צוגעשטאַנען אַ גאַנצע מאַסע הפקר־יונגען, באַנדיטען, אָרימעלייט און סתם אַוואַנטוריסטען. איידער די קעניגע האָבען צייט געהאַט זיך צוצוגרייטען אין וועג אַריין האָט דערווייל דער אָרדנונגסלאָזער המון זיך פאַנאַנדערגעלאָזען איבער פראַנקרייך און דייטשלאַנד און זיך גענומען צו רויבען די בעפעלקערונג פון די ערטער, וואָס זיינען געלעגען אויף זייער וועג; אָבער די אידען האָבען די קרייץ־טרעגער ניט נאָר בערויבט נאָר אויך געטויט אָדער געצוואונגען זיך צו שמד'ן. „עס איז אויפגעשטאַנען — שרייבט אַ אידישער היסטאָריקער — אַ פאָלק, אַ ווילדער, אַ פערצווייפעלטער, אַ גרויזאַמער, אַן אויפגעלאָף פון פראַנצויזען און דייטשען. דורכגעהענדיג די שטעדט וואו אידען האָבען געלעבט פלעגען זיי זאָגען צו זיך: מיר געהען נעהמען נקמה

פון די ישמעאלים, און נעבען אונז געפינען זיך די אידען, וועלכע האבען געקרייציגט אונזער משיח; מען דארף פריהער מיט זיי זיך אברעכענען! זאל דער אידישער נאמען אויסגעמעקט ווערען, אדער די אידען זאלען זיך אונטערגעבען און שמד'ן!"

דער פריהלינג פון יאהר 1096 האט נעבראכט אומגליק און חורבן צו פיעלע טויזענדער אידען אין איראפא. די קרייץ־טרעגער האבען אם ווילדעסטען געבושעוועט אין די דייטשע שטעדט, וואם לינען ביים ברעג רהין. איינע פון די ערשטע האט געליטען די אלטע אידישע קהילה אין ווארמס: הונדערטע אידען זיינען געקוי־לעט געווארען; אבגעהענדיג מיט בלוט פלעגען זיי שרייען „שמע ישראל!" בלויז וועניגע פלעגען זיך שמד'ן. אנדערע פלעגען זיך אליין נעהמען דאם לעבען כדי ניט ארויינצופאלען אין די הענד פון די שונאים. פרויען פלעגען הרג'ענען זייערע געליעבטע קינדער פאר מורא אז מען זאל זיי ניט אב'שמד'ן מיט גוואלד. די קרייץ־טרעגער האבען חרב געמאכט די אידישע הייזער אין ווארמס, האבען גערויבט זייער פערמעגען, האבען צוריסען און געטראטען מיט די פיס זייערע ספרי תורות, וואם זיי האבען געפונען אין די שוהלען (18טען מאי). א טייל פון דער אידישער בעפעלקערונג האט זיך בעהאלטען אין הויז פון דעם ווארמסער בישאף אלעבראנד. דער בישאף האט ניט געקענט אדער ניט געוואלט זיי בעשיצען און ער האט זיי אן עצה געגעבען זיי זאלען זיך רעטען דורך שמד. די אידען האבען געבעטען מען זאל זיי געבען צייט זיך צו בעקלערען. פאר'ן פאלץ פון דעם בישאף האבען די קרייץ־טרעגער זיך אויס־געלעגט גרייט צו פיהרען די אידען ענטוועדער אין קירכע אדער צום טויט. וועז די בעשטימטע צייט איז פאריבער האט דער בישאף געעפענט די טיר וואם האט געפיהרט צו דער בעהעלטעניש פון די אומגליקליכע, און האט זיי געפונען אלע שווימען אין א טייך בלוט: זיי האבען בעשלאסען בעסער זיך צו טויטען איידער זיך אבצוזאגען פון זייער גלויבען. די צעווילדעטע קרייץ־טרעגער האבען זיך לוסטיג געמאכט איבער די טויטע קערפער פון די אידישע מארטירער און די איבערגעבליבענע אידען פון ווארמס האבען זיי טייל־ווייז אויסגע'הרג'ט און טייל־ווייז אויסגע'שמד'ט (25טען מאי). איין אינגעל מיט'ן נאמען שמחה כהן, וועלכער האט פערלאזרען אין

דער שחיטה זיין פאטער און זיינע ברידער האט בעשלאסען צו שטארבען, אבער פריהער נעהמען נקמה פון די מערדער. וועז מען האט איהם אוועקגעשלעפט אין קלויסטער האט ער פון אונטער זיינע מלבושים ארויסגענאפט א שווערד וואס ער האט נאך פריהער בעהאלטען און האט דערשטאכען דעם בישאפ'ס פלימעניק: די צורייצטע מאסע האבען דעם אינגעל צוריסען אין שטיקער אויפ'ן ארט. ערשט וועז די קרייץ־טרעגער זיינען אוועק פון ווארמס האט מען מקבר געווען די אידישע מארטירער. זייער צאל האט דערגרייכט אכט הונדערט.

אין דער אייגענער צייט איז אן אנדער מחנה קרייץ־טרעגער צוגעקומען צו מאינץ. די היגע אידען האבען זיך בעפעסטיגט אין דעם גרויסען שלאם פון דעם בישאף ראטהארד, וועלכער האט זיי פאר געלד צוגעזאגט צו בעשיצען און העלפען מיט זיין וואר. וועז די קרייץ־טרעגער זיינען צוגעקומען צום שלאם האבען זיך די אידען געזומען פאר די וואפען, האפענדיג, אז דעם בישאפ'ס וואך וועט זיי העלפען; אבער זיי זיינען ביטער אבגענארט געווארען. אין דעם געפעהרליכסטען מאמענט איז זיך די וואך צולאפען, און ראטהארד אליין, אוים מורא אדער אוים פערראט, איז אנטלאפען, איבערלאזענדיג די אומגליקליכע אליין. זעהענדיג אז צו שטעלען זיך אנטקעגען וועט זיין אומזיסט האבען טייל אידען זיך אליין געטויט און די איבעריגע האבען זיך געלאזט טויטען דורך די הענר פון די קרייץ־טרעגער. מעהר מענשליך איז שוין געווען דער בישאף פון קעלן. דערזעהענדיג אז די קרייץ־טרעגער קומען אן, האט ער א סך אידען ארויסגעפיהרט פון שטאדט און ער האט זיי בעהאלטען אין די דערבייאיגע קליינע שטעדטלעך, וואס האבען בעלאנגט צו איהם; די אידען וואס זיינען געבליבען אין קעלן האבען זיך בעהאלטען אין די הייזער פון זייערע קריסטליכע שכנים. אויף אזא אופן האבען זיך אייניגע גראטעווועט פון טויט, אבער די מעהרסטע וואס האבען זיך בעהאלטען אין די ארומיגע שטעדטלעך זיינען אומגעקומען דורך די קרייץ־טרעגער. איבעראל פלעגען די אידען שטארבען העלדיש פאר זייער גלויבען און פאלק, און די וואס זיינען מיט גוואלד גע'שמד'ט געווארען פלעגען זיך אומקערען צום יודענטום אדער פלעגען זיך אליין נעהמען דאס לעבען כדי

אויסצוקויפען זייער זינד, צו וועלכער זיי זיינען געצוואונגען גע־ווארען.

פון די ברעגען פון רהיין האָט די מחנה קרייץ־טרעגער זיך א רוק געטהאָן וויטער, צו די ברעגען פון דאָנוי, אומברענגענדיג אויף זייער וועג די אידען אין די שטעדט פון דייטשלאנד און בעהמען. פערניכטענדיג און פארווויסטענדיג אלץ אויף זייער וועג, פלעגען דיזע באנדעס אליין אומקומען אין די טויזענדע פון הונגער און נויט, אדער זיי פלעגען אומגעבראכט ווערען פון די פעלקער אין וועמעס לענדער זיי האָבען געבושעוועט. און אויף צו געהן צום הייליגען לאנד האָט זיך געבילדעט א נייע ארמיי פון קרייץ־טרעגער אונטער דער פיהרערשאפט פון הערצאָג גאָטפריעד פון בוליאָן. נאָך א שווערען וואנדערען פון דריי יאָהר און נאָך א סך פערלוסטען אויפ'ן וועג (אין ביזאנטיען) האָט דיזער קרייצצוג דערגרייכט דאָס הייליגע לאנד. ירושלים איז געוואָרען מיט שטורם (15טען יולי 1099). די צעוויילדעטע קרייץ־טרעגער האָבען אויס־גע'הרג'ט אלע מאחמעדאנער, און די אידען, די תלמודיסטען אזוי גוט ווי די קאראימער, האָבען זיי צוגויפגעטריבען אין איין שוהל און זי אונטערגעצונדען. אלע אידען זיינען אומגעקומען אין די פלאמען און זייער פערמעגען איז צוגרויבט געוואָרען. די קרייץ־טרעגער האָבען אייגענומען א טייל פון ארץ־ישראל און האָבען דאָרט געגרענדעט דאָס „ירושלים'ער קעניגרייך".

די צרות פון די אידען אין דייטשלאנד האָבען אין גיכען אויפגעהערט, א דאנק דעם גוטען קעניג הענריך דעם 4טען, וועלכער האָט זיך פאר זיי איינגעשטעלט. ניט אכטענדיג אויף די פּראָ־טעסטען פון די גלחים און פון דעם פּאבסט, האָט דער קעניג ער־לויבט אלע אידען, וואָס זיינען מיט גוואלד געשמד'ט געוואָרען, זיך אומצוקערען צוריק צו זייער אמונה. ער האָט אויך בעשטראָפט אייניגע גלחים און אייניגע בעאמטע, וועלכע האָבען דערלאָזען די הריגות אויף די אידען אין זיין ממשלה.

§15. דער צווייטער קרייצצוג. אין עטליכע צעהנדליג יאָהר ארום איז דאָס „קעניגרייך פון ירושלים" געפאלען און די מאחמעדאנער האָבען וויעדער געגומען דריקען די קריסטען. דאָן האָט מען איראָפּא זיך געגומען גרייטען צו א נייעם קרייץ־

צוג. בראש פון די קריץ־טרעגער זיינען געשטאנען: דער פראנ־ צויזישער קעניג לודוויג דער 7טער און דער דייטשער אימפעראטאר קאנראד דער 3טער (1146). דער פראנצויזישער מאנאך בערנארד פון קלערוא האט איינגערעדט דעם עולם צו געהן גלייך אין דעם הייליגען לאנד, אבער אנדערע מאנאכען האבען געפרעדיגט, אז די קריץ־טרעגער, איידער זיי געהען געגען די מאחמעראנער, דאר־ פען זיך נעהמען צו די אידען און זיי ענטוועדער אוים'שמד'ן אדער פערניכטען. מיט אזעלכע דרשות האט דער גרויזאמער דייטשער מאנאך רודאלף געהעצט די קריסטען. אין אויגוסט פון יאהר 1146 האבען זיך אין די רהיין־שטעדט וויעדער אנגעהויבען אטאקען אויף די אידען. אין דער אומגעגענד פון טריער און שפייערן זיינען געפאלען די ערשטע אידישע מארטירער פון דעם נייעם קרייצצוג. זייענדיג אנגעלערנט מיט דער טרויעריגער ערפאהרונג פון 1096, האבען די אידען אין א סך ערטער בעצאלט ריעזיגע סומען געלט צו בישאפען און פעאדאלע פירשטען פאר דער ערלויבניש זיך צו בעהאלטען אין זייערע בעפעסטיגטע שלעסער און הויפען. קעניג ריכארד זעלבסט האט געלאזט די אידען זיך בעהאלטען אין זיינע גיטער, אין נירנבערג און אין אנדערע פעסטונגען. דער קעלנישער בישאף ארנאלד האט אבגענעבען אין רשות פון די אידען די וואלקענבורגער פעסטונג און ער האט זיי ערלויבט זיך צו פרטיידיגען מיט וואפען געגען זייערע אנגרייפער. אבער אזעלכע בעהעלטענישען האבען די אידען ניט פיעל בעקומען. די שוצלאזע אידען פון ווירצבורג זיינען אטאקירט געוואָרען: צוואנציג מענשען זיינען ג'הרג'ט געוואָרען, צוויישען זיי אויך דער בעשיידענער רב יצחק בן־אליקים, וועלכער איז דערשטאכען געוואָרען מיט א שווערד זיצענדיג פערטיעפט איבער זיינע ספרים.

אין פריהלינג פון 1147 האבען זיך די פאגראמען איבערנע־ חזר'ט אין עטליכע ערטער אין פראנקרייך. אין קאראנטאן האבען זיך די אידען פארשפארט אין איין הויף און האבען זיך לאנג פער־ טיידינט געגען די אנפאלער, האבען איינינג קריץ־טרעגער פער־ וואונדעט און דער'הרג'ט, נאר ענדליך זיינען זיי אלע געפאלען אונטער די קלעפ פון די שונאים, וועלכע זיינען אריינגעדרונגען אין הויף הינטען ארום. אין דער שטאדט ראמערו איז די פינס־

טערע מאסע בעפאלען די אידען אין דעם אנדערען טאג שבועות. די רויבער האבען זיך אריינגעריסען אין הויז פון דעם בעריהמטען רבנו יעקב תם, האבען צוברויבט זיין פערמענען, צוריסען די ספרים און איהם אליין אוועקגעשלעפט אין פעלד. דא האבען זיי דעם גרויסען רב געמאכט פינף וואונדען אין קאפ, זאגענדיג: „דו ביזט א גרויסער מאן ביי אידען, דערפאר דארפען מיר זיך אין דיר נוקם זיין פאר די ליידען פון אונזער ערלייזער". גראד דעמאלט איז אין פעלד פערביגעפאהרען עפעס א ריטער. רבנו תם האט זיך געוואנדט צו איהם ער זאל איהם רעטען, צוזאגענדיג איהם דערפאר א טייערען פערד. דער ריטער האט איינגעוואדט דעם עולם אבצוגעבען דעם רב צו איהם, צוזאגענדיג זיי אז ער וועט איהם איבערראדען צום קריסטענטום. זיי האבען איהם געגלויבט און אויף אזא אופן איז גערעטעט געוואדען איינער פון די גרעסטע פארשטעהער פון רבני'שען יודענטום אין יענער צייט. ערשט וען די פרייניצויזישע און דייטשע קריין־טרעגער זיינען אוועק אין מזרח האבען די אידען פרייער אבגעאטעמט. די וואס זיינען געווען פערשפארט אין די שלעסער און פעסטונגען האבען אנגעהויבען ארויסצוגעהן פון זייערע בעהעלטענישען, און די וואס זיינען מיט גוואלד גענומען געוואדען האבען זיך אומגעקערט צו זייער פריהערינגען גלויבען.

§16. דער דריטער קרייצצוג. אין יאהר 1187 האט דער ענגיפטישער סולטאן סאלאדין (§12) אבגענומען ירושלים ביי די קריסטען און האט געמאכט א סוף צום „ירושלים'ער קעניגרייך". דאס האט געבראכט צו א דריטען קרייצצוג אין וועלכען עס האבען אנטייל גענומען דער דייטשער אימפעראטאר פרידריך בארבארא־סא, דער פראנצויזישער קעניג פיליפ־אויגוסט און דער ענגלישער קעניג ריטשארד דער ליבען־הערציגער. דאס מאל זיינען די הכנות צום קרייצצוג בעגלייט געוואדען מיט אנפאלען אויף די אידען אין ענגלאנד. די אידישע קהילות אין ענגלאנד, וועלכע זיינען פערשטארקט געוואדען פון די אנגעלאפענע אידען פון פראנקרייך, האבען אין 12טען יאהרהונדערט פערנומען א חשוב'ען ארט אין דעם האנדעל פון לאנד. די אידען האבען געוואוינט אין לאנדאן און אין אנדערע שטעדט, און האבען זיך בעשעפטיגט מיט האנדעל

און באנק־געשעפטען. די קעניגע האָבען זיי געגעבען די פרייהייט זיך צו בעוועגען, קויפען און פערקויפען איבער'ן גאנצען לאנד, אָבער זיי האָבען דערפאר געמוסען גרויסע שטייערען. צווישען די אידען פון לאָנדאָן און אַנדערע פראָווינץ־שטעדט פלעגען זיך בעגענען רייכע אידען, וועלכע פלעגען וואוינען אין געמויערטע הייזער, „אזוי ווי פאלאַצען". די גרויסע סוחרים און די באַנקירען פלעגען צוציהען אלעמענס אויגען און אויפוועקען דעם חשק פון די קעניגע און די קנאה פון דער קריסטלעכער בעפעלקערונג, וועלכע האָט געהאלטען אלע אידען פאר גבירים. אָט דיזע געפיהלען, צוזאמען מיט רעליגיעזען פאַנאַטיזם, האָבען צוגעגרייט דעם באָדען פיר די אויפגערעגטע ליידענשאפטען פון די מאסען ערב דעם דריטען קרייצצוג.

די הכנות צו דיזען צוג זיינען פאָרגעקומען אין דער צייט וועז ריטשארד דער 1טער (דער לייבען־הערציגער) איז אַרויף אויפ'ן טראָהן. אין דעם טאָג פון דער קרוינונג זיינען אין לאָנדאָנער קעניגליכען פאלאַץ אָנגעקומען א סך דעפוטאציעס צו בעגריסען דעם נייעם קעניג. צווישען זיי איז אויך געווען א דעפוטאציע פון די אידען, וועלכע האָט געבראכט מתנות דעם קעניג. דעם ענגלישען ערץ־בישאָף באלדווין איז ניט געפעהלען געווארען וואָס א אידישע דעפוטאציע איז אויך געקומען. האָט ער א זאָג געטהאָן צום קעניג, אז די „אונגלויביגע" אידען פארדיענען ניט אזא הויכען כבוד און אז אָנצונעהמען פון זיי מתנות איז אן עבירה. דער קעניג האָט בעפעהלען ארויסצופיהרען די אידישע דעפוטאציע פון דעם קרוינונגס־זאל. די הויף דיענער הערענדיג אזא בעפעהל, האָבען די אידען מיט גראָבקייט ארויסגעשטויסען. אין שטאָדט האָט זיך פערשפרייט א קלאַנג, אז דער קעניג האָט ערלויבט צו רויבען די אידען. א צורייצטער לאָנדאָנער המון, צוזאמען מיט די פערזאמעלטע קרייץ־טרעגער, האָבען זיך א וואָרף געטהאָן אויף די אידען, האָבען זיי געהרג'ט, צושטערט זייערע הייזער און צורויבט זייער פערמעגען. די רייכע אידען האָבען זיך פערשפארט אין זייערע הויכע און שטארקע הייזער, אָבער די רויבער האָבען די הייזער אונטערגעצונדען און די אומגליקליכע זיינען אומגעקומען אין די פלאַמען (1189). אייניגע אידען זיינען געשטאָרבען פון זייער אייגענער האַנד, וויל זיי האָבען מורא געהאט מיט גוואלד געשמד'ט צו ווערען.

וועז אין גיכען נאכדעם איז ריטשארד, בראש פון די קרייץ־טרעגער אוועק אין מזרח, האבען זיך די פאגראמען איבערגע׳חזר׳ט אין אנדערע שטעדט אין ענגלאנד. א שרעקליכע טראגעדיע איז פארגעקומען אין דער שטאדט יארק. דא האבען זיך א סך אידען פערשפארט אין דעם טהורם פון דער פעסטונג. זעקס טאג האבען די קריסטען בעלאגערט דעם טהורם, די בעלאגערטע האבען גע־וואלפען אויף זיי שטיינער אן ג׳הרג׳ט איין מאנאך. נאר איז גיכען איז די שפייז אין טהורם אויסגעגאנגען און עס איז געווארען אונמענליך זיך ווייטער אבצושלאגען. די בעלאגערטע האבען זיך בעראטען וואס צו טהאן. צווישען זיי איז געווען זייער רב ר׳ יום־טוב און ער האט געזאגט: „עס זעהט אוים, אז גאט וויל אז מיר זאלען שטארבען פאר אונזער הייליגער תורה. דער טויט שטעהט הינטער׳ן טיר און איהר וועט ניט וועלען פעלשען אין גאט כדי צו לעבען אביסעל לענגער אויף דער ערד. דער בעשעפער האט אונז געגעבען דאס לעבען, לאמיר עס איהם אליין אוועקגעבען מיט אונ־זערע אייגענע הענד. אזא ביישפיעל האבען אונז געוויזען א סך הייליגע לייט און גאנצע קהילות אין די אמאליגע צייטען און אויך אין דער נייער צייט". די וועלטער האבען געווירקט און די פער־שפארטע, מיט דער אויסנאהם פון אייניגע קליינמוטיגע, האבען בע־שלאסען זיך אנצוטהאן א מיתה. דער ראש־הקהל, דער רייכער ר׳ יעקב (איינער פון דער דעפוטאציע צום קעניג) האט צוערשט געטויט זיין געליעבטע פרוי און דערנאך איז ער אליין געשטאר־בען פון דער האנד פון דעם רב. אזוי האבען א סך געמאכט א סוף צו זייער לעבען. די איבעריגע זיינען אויסגע׳הרג׳ט געווארען אויף מארגען, ערב שבת הגדול 1190, דורך די שונאים, וועלכע האבען זיך אריינגעריסען אין פעסטונג. דער שטעלפערטרעטער פן דעם קעניג האט בעפעהלען צו בעשטראפען די שולדיגע פון דעם פאגראם. אבער מען האט די שולדיגע ניט געכאפט; די קרייץ־טרעגער זיינען זיך צולאפען אין אלע זייטען און זייערע פיהרער זיינען אנטלאפען קיין סקאטלאנד. די לאגע פון די אידען אין ענגלאנד איז אימער ערגער געווארען.

§17. **די אידישע רעכטלאזיגקייט אין פראנקרייך און דייטשלאנד.** די קרייצצוגען האבען שטארק פערערגערט די גע־

זעלשאפטליכע און עקאנאמישע לאגע פון די אידען אין מערב־אייראפא. די מאסען־וואנדערונג פון אייראפא קיין אזיען האט צו־זאמענגעבראכט נעהנטער דיזע צוויי וועלט־טיילען און די קריסט־ליכע סוחרים האבען ארויסגעשטויסען די אידען אלס די האנדעלס־פערמיטלער צווישען די פערשיידענע פעלקער. אין אייראפא אליין, וואס מעהר עס האט זיך ענטוויקעלט דאס לעבען פון די שטעדט, אלץ גרעסער איז געווארען די צאל פון קריסטליכע סוחרים, וועלכע האבען פערנומען דעם פלאץ פון די אידישע. די אידישע סוחרים זיינען אבגעשטויסען געווארען צום קליין־האנדעל. זייענדיג דער־וויטערט פון ערד־ארבייט און פון א סך מלאכות זיינען די פאר־מעגליכע אידען געצוואונגען געווען צו פערנעהמען זיך מיט דעם נעשעפט פון געלד־לייהען. דאס האט ניט זעלטען נעפיהרט צו צוזאמענשטויסען צווישען די לייהער און זייערע בעלי־חובות און האט שפעטער געבראכט אויף אידען אונבעשרייבליכע צרות. צו־זאמען מיט זייער עקאנאמישער לאגע איז אויך שלימער געווארען די לאגע פון די אידען אין דער קריסטליכער נעזעלשאפט. די בייזע נעמיטער, וואס די העצעם פון די קרייצצוגען האבען ארויסגערופען, און דער ליידענשאפטליכער רעליגיעזער פאנאטיזם, וואס האט ארומגעבאפט נאנצע שיכטען פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג, האבען אוועקגעשטעלט די אידען אויף א נעפעהרליכען וואלקאנו־שען באדען: זיי האבען נעדארפט שטענדיג ציטערען; יעדער אויסברוך פון פאלקס־צארן האט נעקענט ברענגען אויף זיי אומ־גליקען און חורבן. דער אבערגלויבען פון פאלק איז נעשפייזט נע־וואָרען פון פערשיידענע בייזע קלאנגען, וועלכע האבען ארויסגע־שטעלט די אידען אין די שוידערליכסטע נעשטאלטען.

אין דיזער צייט האט זיך צום ערשטען מאל פערשפרייט די פאלשע און נעמיינע בעשולדיגונג, אז די אידען הרג'ענען קריסטליכע קינדער ערב פסח און זיי מישען אריין זייער בלוט אין די מצות און וויין. די מענשען וואס האבען אליין פערגאסען אידיש בלוט האבען רעכטפערטיגט זייער ווילדקייט מיט דעם עלילת־דם. אין יאהר 1171, אין דער פראנצויזישער שטאדט בלוא, איז א דיענער פון א שטאדט־בעאמטען נענאנגען צום טייך אנטרינקען זיין פערד. דער פערד האט זיך פאר עפעס איבערגעשראקען אן איז אבגע־

שפּרונגען, און דער דערשראָקענער דיענער האָט זיך אומגעקעהרט אין שטאָדט און דערצעהלט, אַז ער האָט געזעהן ווי אַ איד האָט אַריינגעוואָרפען אין טייך דעם קערפּער פון אַ קריסטליכען אינגעל. אויפ'ן סמך פון דיזער בעשולדיגונג זיינען אויסגע'הרג'ט געוואָרען אַרום 30 פּערזאָן פון דער דאָרטיגער אידישער קהילה. כדי צו דער־געהן דעם אמת, האָבען די ריכטער זיך בענוצט מיט דעם דעמאָלדי־גען אַבערגלויבישען מיטעל פון דער „וואַסער־פּרוב": מען האָט דעם דיענער אַריינגעזעצט אין אַ שיפעל, וועלכען מען האָט אָנגעפילט מיט וואַסער, און אַזוי ווי דאָס שיפעל איז ניט געזונקען איז דאָס געווען אַ סמן, אַז דער דיענער האָט געזאָגט דעם אמת. דאַן האָט מען די אַרעסטירטע אידען פערשלאָסען אין אַ הילצערנעם טהורם נעבען וועלכען מען האָט פאַנאַנדערגעלעגט אַ גרויסען פייער. ווען מען האָט די אידען פאָרגעשלאָגען זיי זאָלען זיך שמד'ן און דער־מיט זיך רעטען האָבען זיי זיך שאַרף ענטזאַגט. האָט מען זיי אַריינ־געוואָרפען אין פייער און פערברענט (כ' סיון פן יאָהר 1171). די אידען זיינען געשטאָרבען העלדיש, זינגענדיג „עלינו", אַזוי ווי אויף חוזק זייערע פּייניגער. אין אָנדענק פון די מאַרטירער האָבען די רבנים פון בלואַ פעסטגעשטעלט אַ בעזונדערען תענית.

פיליפּ־אויגוסט, וועלכער האָט זיך בעטייליגט אין דעם דרי־טען קרייצצוג און איז געווען שרעקליך געלד־גייציג, האָט גרויזאַם פערפאָלגט זיינע אידישע אונטערטאַנען. ער האָט זיך שטענדיג גע־נויטיגט אין געלד צו פיהרען זיינע מלחמות און ער האָט מיט אַלע קרעפטען געצאַפּט געלד ביי די אידען. אין יאָהר 1181 האָט ער בע־פעהלען צו אַרעסטירען אַלע אידען אין פּאַריז אין אַ שבת, ווען זיי זיינען געשטאַנען אין די שוהלען און געדאַווענט, און לעגען אַ חתימה אויף זייער אייגענטום. די אידען האָבען אויפגעקליבען 15,000 מאַרק אין זילבער און געגעבען דעם קעניג; דעמאָלט האָט מען זיי אַרויסגעלאָזט אויף דער פריי. נאָר מיט אַ יאָהר שפּעטער האָט פיליפּ־אויגוסט גענאָסען נאָך אַ געשמאַקערען ביסען: ער האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל אַז אַלע אידען וואָס וואוינען אויף די קעניגליכע לענדערייען זאָלען זיך אַרויסציהען אין פערלויף פון דריי חדשים, פון אַפּריל ביז יולי. די אַרויסגעטריבענע האָבען געמעגט מיטנעהמען אָדער פערקויפען בלויז זייער בעוועגליכען

אייגענטום: אבער זייער גאנצען אונבעוועגלעכען פארמעגען: הייזער, גערטנער, שפייכלער און ווין־קעלער — געהערען צום קעניג (1182). די פערלאזטע שוהלען זיינען פערוואנדעלט געוואָרען אין קירכען. די אידען, וועלכע זיינען פארטריבען געוואָרען פון די קעניגליכע לענדערייען (דער קרייז פון פאריז) האבען געמוזט זוכען וואוינערטער אין די לענדערייען פון די פארנצויזישע פעאדאלען — בארגענען און גראפען, וועלכע האבען זיי געגעבען שוץ. אין זעכצעהן יאהר ארום, אז דער קעניג האט זיך וויעדער ענווייטיגט אין געלד, האט ער צוריק ערלויבט די אידען זיך צו בעזעצען אויף זיינע לענדער, נעהמענדיג פון זיי גרויסע אבצאלען פאר דאם רעכט צו וואוינען און האנדלען (1198).

פון אזעלכע נגישות און ערנידערונגען זיינען פריי געווען בלויז די אידען פן דער דרום־פראנצויזישער פראווינץ פראוואנס. דא האבען די פעאדאלע גראפען זיך גוט פערהאלטען צו די אידען; די קריסטליכע בעפעלקערונג פון דאנען, וועלכע פלעגט קומען אין בעריהרונג מיט די איינוואוינער פון דעם שכני'שען אראבישען שפאניען, זיינען געווען וועניגער אבערגלויביש אידער אין צפון. די אידען פון פראוואנס זיינען געווען די פערשפרייטער פון בילדונג: זיי האבען ארויסגעגעבען א סך געלערטע, איבערהויפט דאקטוירים.

טרויעריגע רעזולטאטען האט די עפאכע פון די קרייצזוגען גערופען פאר דעם בירגערליכען און אינערליכען לעבען פון די אידען אין דייטשלאנד. דער וויכטיגסטער רעזולטאט פון דיזער טרויעריגער צייט איז געווען דאס, וואס די אידען האבען זיך צופיעל אבגעזונדערט פון דער ארומיגער קריסטליכער בעפעלקערונג. אזוי ווי א דערשראקענע סטאדט שפסטען, ערוואַרטענדיג דעם אנפאל פון א ווילדער חיה, שלאגט זיך צוזאמען אין א הויפען, אזוי האבען די אידען, זיך געפינענדיג צווישען שונאים און ערוואַרטענדיג יעדען טאג אן אויסברוך פון זייערע ליידענשאפטען, אלץ מעהר זיך דערווייטערט פון דער פיינדליכער סביבה און האבען זיך פערשלאסען אין דעם קרייז פון זייערע אייגענע נאציאנאלע אינטערעסען. דער צווייטער רעזולטאט פון דער ביטערער צייט איז געווען דאס, וואס די אידען זיינען געוואָרען דאס איינגענטום פון די דייטשע קעניגע, וואַרום זיי זיינען געווען זייערע וויכטיגסטע בעשיצער

אין דער צייט פון די ווילדע מאסען־אויסברוכען. פון 12טען יאהר־הונדערט אן האבען די אידען פון דייטשלאנד זיך געוועכענט פאר „קאמער־קנעכט" פון די דייטשע הערשער. זיי זיינען געשטאנען ניט אונטער'ן שוץ פון אלגעמיינע בירגערליכע רעכט, נאר אונטער'ן שוץ פון קעניג, אזוי ווי זיין פערזענליכעם אייגענטום. און פון דיזען אייגעוטום האט מען געזוכט ארויסצוקריגען וואס מעהר הכנסה. די אידען האבען געדארפט צאלען אי די בעשטענדיגע שוץ שטייערען אי ספעציעלע שטייערען, וואס זיינען געפאלען זעהר שווער אויף זיי. אויסער די שטייערען צום קעניג האבען די אידען נאך געצאלט בע־דייטענדע שטייערען די פעאדאלע פירשטען און די שטאדטישע מאגיסטראטען, אויף וועמעס לאנד זיי האבען געוואוינט; פון זייער אונבעוועגליכען אייגענטום האבען זיי געדארפט צאלען צעהן פראצענט צו דער קירכע. דאך ווען דער המון פלעגט די אידען בעפאלען פלעגען זיי מוזען צאלען בעזונדער אויב זיי האבען גע־וואלט קריגען שוץ. אזוי צום ביישפיעל, האט פרידריך בארבארא־סא, אוועקגעהענדיג אויפ'ן דריטען קרייצצוג, אנגענומען שטרענ־גע מיטעל געגען אנפאלען אויף די אידען, אבער דערפאר האבען די אידען געמוזט געבען גרויסע סומען געלט פאר'ן קרייצצוג.

§18. **רש"י און די בעלי־התוספות.** די שווערע ליידען און ערנידערונגען האבען פונדעסטוועגען ניט געקענט דערשטי־קען אין די אידען יענע גייסטיגע טהעטיגקייט, וועלכע איז, ליוט דעם אויסדרוק פון רבי עקיבא, נויטיג פאר'ן אידען ווי וואסער פאר דער פיש. זייענדיג פערפאלגט האבען די אידען געפונען טרייסט בלויז אין זייער גייסטיגען לעבען, אין זייער רעליגיאן, אין דער ירושה פן זייער גרויסער פערגאנגענהייט. נאך פאר די קרייצוגען איז צוויישען די פראנצויזישע און דייטשע אידען געווען שטארק פארשפרייט דאס לערנען פון תלמוד, וועלכען עס האבען געגעבען א שטוים פאר־וועדטס רבנו גרשם און די „חכמי לותרניה" (לאטרינגען). אין זעלבען יאהר ווען עס איז געשטארבען רבנו גרשם (1040) איז אין דער פראנצויזישער שטאדט טרוא געבארען געווארען א מענש, וועלכער האט געמאכט דעם תלמוד צוגענגליך פאר'ן נאנצען פאלק — דאס איז געווען רבנו שלמה יצחקי, וועלכער איז בעוואוסט מיט דעם פערקירצטען נאמען — רש"י.

אין דער יוגענד האָט רש"י געלערנט תלמוד אין די ישיבות פון די „חכמי לותרניה". אזוי ווי דער פארצייטיגער תנא רבי עקיבא, האָט רש"י שוין נאָך דער חתונה פערלאָזען זיין פאמיליע און האָט זיך געוואָגעלט פון שטאָדט צו שטאָדט צו הערען גאָט'ס וואָרט פון די ליפען פון גרויסע לעהרער. „איך האָב געארבייט — דערצעהלט ער — אונטער דער השגחה פון מיינע לעהרער אין א צייט וועו איך האָב ניט געהאט קיין ברויט, קיין קליידער אוו האָב געהאט אויף מיינע פלייצעס דעם יאָך פון א הויזגעזינד". ערשט

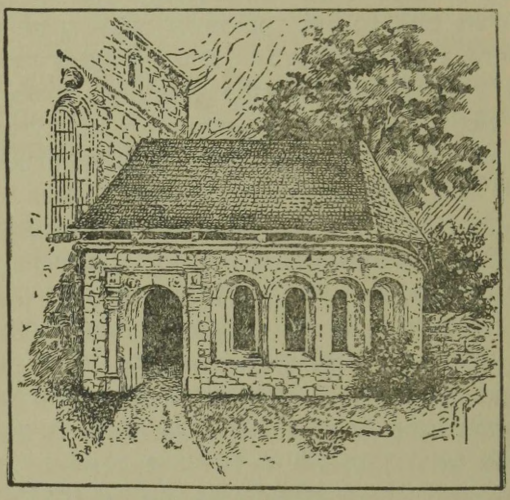

רש"י'ס בית-מדרש.

נאָך לאַנגער מיה, וועו ער האָט דערלערנט די גאנצע ביבלישע און תלמוד'ישע ליטעראטור, האָט זיך רש"י אומגעקערט צו זיין פאמיליע אין טרוא. אין גיכען האָט דער שם פון דעם יונגען גע־לערטען זיך פארשפרייט אין גאנץ פראנקרייך און דייטשלאנד; מען האָט זיך אנגעהויבען צו וועגדען צו איהם מיט שאלות ותשובות, א סך לערנער זיינען געקומען אין דער ישיבה פון רש"י אין טרוא. ערקלערענדיג זיינע צוהערער דעם תנ"ך און איבערהויפט דעם תלמוד, האָט רש"י זיך מעהר פון אלץ געמיהט צו מאכען דעם

ענין אזוי א י י נ פ א ך , און אזוי פערשטענדליך, אז אפילו א קינד זאל עס קענען בענעהמען. נאר רש"י האט זיך ניט בענוגענט דערמיט ; ער האט געוואלט מאכען גרינג דאם לערנען פון דער אידישער חכמה אויך פאר די קומענדע דורות. אין יענער צייט איז דאם לערנען פון תלמוד געווען בעגלייט מיט א סך שווערינ־ קייטען. אהן דער הילף פון געניטע לעהרער און רבנים איז ניט מעגליך געווען צו פערשטעהן ניט די שווערע שפראך פון דעם תלמוד, ניט דעם צוזאמענהאנג פון זיין אינהאלט. מען האט געדארפט זיך לאנג וואגלען איבער פערשיידענע ישיבות כדי צו ווערען א געלערענטער תלומדיסט. און נון האט רש"י זיך גע־ נומען צו פערפאסען א ג ע ש ר י ב ע נ ע ם פירוש אויפ'ן תלמוד. אין זיין פירוש צום תלמוד בבלי ערקלערט ער קורץ, קלאר און פערשטענדליך סיי די שווערע איסדריקען פון טעקסט, סיי דעם גאנצען פערוויקעלטען געדאנקען־גאנג פון די פארצייטינע חכמים. מיט איין קורצער בעמערקונג בעזייטינט רש"י אפט די גרעסטע שווערינקייטען אין פארשטעהן דעט טעקסט. א דאנק דעם מוסטער־ האפטען פירוש פון רש"י איז מעגליך געווארען צו לערנען דעם תלמוד אהן דער הילף פון לעהרער, און אפילו מיט יונגע קינדער. ריכטיג פלעגען זאגען די מענשען פון יענער צייט, אז אהן דעם פירוש פון רש"י וואלט דער תלמוד געבליבען אזוי ווי א פאלאץ אהן א שליסעל. דיזער פירוש ווערט ביז היינטיגען טאג געדרוקט צוזאמען מיט'ן תלמוד בבלי, זייט ביי זייט מיט'ן טעקסט. רש"י האט אויך געמאכט א פירוש אויפ'ן תנ"ך, וואו דער טעקסט ווערט ערקלערט ניט אזוי אין בוכשטעבליכען זין ווי לויט די ער־ קלערונגען און די אגדות פון תלמוד. ביידע פירושים פון רש"י זיינען שפעטער איינגעפיהרט געווארען אין אלע חדרים.

רש"י'ן איז באשערט געווען איבערצולעבען די שרעקליכע יאהרען פון דעם ערשטען קרייצצוג. ער איז געשטארבען אין ווארמס, אין יאהר 1105, איבערלאזענדיג דריי טעכטער, פון וועלכע אייגע איז געווען זיין מיטהעלפערין אין זיינע גלערנטע ארבייטען. דיזע טעכטער זיינען געווארען די ווייבער פון בעוואוסטע תלמוד'יס־ טען און האבען געבארען זיהן, וועלכע זיינען בעריהמט געווארען פאר זייער לומדות. אי די איידעמס אי די אייניקלעך פון רש"י

האָבען פאָרטגעזעצט זיין אַרבייט. איינער פון זיינע אייניקלעך איז געווען יענער רב יעקב תם, וועלכער איז שיער ניט אומגעקומען אין דער צייט פון צווייטען קרייצצוג (§15). רבנו יעקב תם האָט געהאַט אַ שם פאַר'ן גרעסטען בעל־תורה פון זיין צייט. ער איז געווען דער גדול הדור. ער האָט געלעבט אין ראַמערו, אין פראַנק־רייך, און איז געווען דער פיהרער פון א ישיבה, פון וועלכער עס זיינען אַרויסגעקומען אַ סך גרויסע רבנים. ער האָט פערפאַסט עטליכע טיעפזיניגע ספרים איבער'ן תלמוד, פון וועלכע עס איז בעזונדערס בעוואוסט דער „ספר הישר". פון צייט צו צייט פלעגט רבנו תם צונויפרופען אסיפות פון רבנים, וואו עס פלעגען בע־שפּראָכען ווערען פראַגען און מיטלען פון אידישען לעבען. צווישען אַנדערע זאַכען האָבען די רבנים מתקן געווען, אַז אידען זאָלען זיך משפּט'ן צווישען זיך און ניט געהן אין קריסטליכען געריכט, נאָר אין דעם רבנישען „בית־דין", וואו עס פלעגט גע'משפּט ווערען לויט'ן אידישען דין און לויט די אידישע מנהגים.

אַלע איידעמס און אייניקלעך פון רש"י און זייערע תלמידים זיינען געווען בעוואוסט אונטער'ן נאָמען „בעלי־התוספות", ד. ה., די „צוגעבער", ווארום זיי האָבען געשריבען זייערע געלערנטע ערקלערנגעען אַלס הוספות (צוגעבונג) צו רש"י'ס פּירוש. אין די ישיבות פון די בעלי־התוספות, אַזוי ווי אַמאָל אין די ישיבות פון בבל, פלעגט מען זוכען צו שאַרפען די מחות דורך טיעפזיניגע זכוחים אין תורה און תלמוד. די בעלי־התוספות פלעגען אַריינ־דרינגען אין די טיעפענישען פון שווערע תלמוד'ישע פערהאַנד־לונגען און דינים, פלעגען אויפדעקען זייערע קוועלען און פלעגען אויסגלייכען זייערע סתירות. די צאָל פון די בעלי־התוספות אין 12טען און 13טען יאָהרהונדערט האָט דערגרייכט ביז 150. „תוספות", ד. ה., די ערקלערונגען פון די בעלי־התוספות, דרוקען זיך נאָך עד היום אין אַלע אויסגאַבען פון תלמוד, זייט ביי זייט מיט רש"י.

די פראַנצויזישע און די דייטשע אידען האָבען זיך ניט אָבגעבען מיט וועלטליכער בילדונג און פילאָזאָפיע אַזוי ווי די שפּאַנישע אידען, נאָר האָבען זיך אינגאַנצען געווידמעט דעם תלמוד. בלויז אין פּראָוואַנס, וועלכע איז געשטאַנען אונטער'ן

איינפלוס פון שפאניען, איז די ליטעראַרישע שעפּפונג געווען מעהר פערשיידענאַרטיג. די געלערטע פון דער פאַמיליע אבן־תבון האָבען איבערזעצט פון אַראַביש אויף העברעאיש די פילאָזאָפישע ווערק פון רבי יהודה הלוי, רמב"ם און אַנדערע דענקער. די קמחי'ס (איבערהויפּט איינער פון דיזער פאַמיליע, — רב דוד קמחי, אַדער דער רד"ק) האָבען בעאַרבייט דעם העברעאישען דקדוק און האָבען געשריבען פּירושים אויפ'ן תנ"ך. אָבער אין צפון־פראַנקרייך און דייטשלאַנד איז ניט געווען קיין באַדען פאַר פרייער פאָרשונג. דאָ אין מיטען פון די נאַציאָנאַלע אומגליקען, האָבען זיך די געלערטע פערטיעפט איינאַנצען אין זייער רעליגיעזער ליטעראַטור, און האָבען אין איהר געזוכט טרייסט און מוט. אויסער דעם תלמוד האָבען זיי זיך אָבגעגעבען מיט רעליגיעז־מאָראַלישע לעהרען. ר' יהודה חסיד, איינער פון די בעלי־התוספות (אַרום 1200) האָט אָנגעשריבען דעם „ספר חסידים", וואו צוזאַמען מיט ערהאַבענע מאָראַלישע לעהרען געפינען זיך מעשות, וואָס יאָגען אַרויף א שרעק אויפ'ן לעזער. אָט זיינען אייניגע שטעלען פון דיזען ספר: „מען טאָר ניט רעדען קיין פאַלשקייט; מען טאָר ניט מיט דער צונג רעדען איינס און אין געדאַנק טראַכטען עפּעס אַנדערש, וואָרום דער גערַאַנק און די צונג דאַרפען שטיימען. דיזען כלל דאַרף מען אַבהיטען אפילו צו די מענשען פון אַנדערע גלויבענס. מען טאָר ניט אָבנאַרען ניט קיין אידען און ניט קיין גוי, וואָרום גאָט היט אַלע פריערליכע מענשען, סיי אידען, סיי גוים." „אויב מען זידעלט דיך אַדער מען רעדט פאַר דיר גראָבקייטען, שווייג. דער כלל פון דעם קלוגען איז שווייגען: ווען איך רעד קען עס נאָך מיר שפּעטער באַנג טהאָן; אָבער ווען איך שווייג וועט מיר קיינמאָל ניט באַנג טהאָן". „אינגלעך און מיידלעך זאָלען ניט קומען צוזאַמען און ניט שפּיעלען צוזאַמען. איינמאָל איז א מאָן געפאָהרען ביינאַכט. ביים שיין פון דער לבנה האָט ער דערזעהן א סך גרויסע וועגען אין וועלכע עס זיינען געזעסען מענשען און אין וועלכע עס זיינען נעווען איינגעשפאַנט אויך מענשען, און ווען מען האָט די לעצטע געפרעגט וואָרום זיי שלעפען די וועגען, האָבען זיי געענטפערט: ווען מיר האָבען

געלעבט פלעגען מיר זיך לוסטיג מאַכען מיט פרויען, און איצט קומען מיר אַזוי אָפּ דערפאַר". דער ספר איז פול מיט מעשות פון מתים, שדים און ניט־גוטע. אין דיזען ספר בעגעגענט זיך צום ערשטען מאָל דער פאָלקס־גלויבען, אַז אין מיטען נאַכט שטעהען אויף די מתים פון די קברים און קלייבען זיך צוזאַמען אין די לעדיגע שוהלען, און דאַוונען; און ווער עס זעהט די מתים דאַוונען אָדער הערט זייער קול דער שטאַרבט אין פער־לויף פון עטליכע טעג.

די שווערע ליידען וואָס די אידען האָבען איבערגעלעבט אין דער צייט פון די קרייצצוגען, זיינען אויסגעדריקט געוואָרען אין אַ סך סליחות, וועלכע מען זאָגט אין די טעג פון תעניתים.

פיערטער קאַפּיטעל.

די דורות פון מאַרטירערטום ביז גירוש פראַנקרייך.

(1215—1394).

§19. פּאַבסט אינאָקענטי דער 3טער. די קרייצצוגען האָבען זעהר פיעל פערשטאַרקט די גייסטליכע און וועלטליכע מאַכט פון די רוימישע פּאַבסטען. גאַנץ מערב אייראָפּא איז געוואָרען אַזוי ווי איין מלוכה, וואו עס האָט געהערשט אונבעגרענצט דער עלטסטער פון דער קאַטוילישער קירכע, וועלכער האָט געוואוינט אין רוים, און וועלכער פלעגט פאַנאַנדערשיקען זיינע בעפעהלען צו קעניגע און פעלקער. די מאַכט פון די פּאַבסטען האָט דער־גרייכט איהר העכסטע שטופע אין דער צייט פון פּאַבסט אינאָקענטי דעם 3טען אין אָנהויב פון 13טען יאָהרהונדערט. דאָס איז געווען אַ שטרענגער מענש און האָט ליעב געהאַט צו הערשען. ער האָט גרויזאַם געשטיקט די מינדסטע סמנים פון פרייען געדאַנק און ער האָט געזעהן אַ געפאַהר אין דעם וואָס די אידען לעבען צווישען די קריסטען און פאַרגיפטען זיי מיט זייער אַפּיקורסות. נאָר אַזוי ווי אומצוברענגען אַלע אידען איז געווען אונמעגליך, האָט

דער פּאבסט געוואָלט לכל הפחות זיי פערוואַנדלען אין א רעכט־לאָזען קלאָס. די אידען — פלעגט ער שרייבען אין זיינע קירכליכע צושריפטען צו די קעניגע און פירשטען — זיינען פאר׳משפט צו אייביגער קנעכטשאפט דערפאר וואָס זייערע עלטערען האָבען געקרייציגט יעזוס׳ען; זיי מוזען, אזוי ווי דער ברודער־מערדער קין, זיך אייביג וואַנדלען איבער דער וועלט און אָבקומען פאר זייער זינד; קריסטליכע הערשער דארפען זיי דעריבער ניט בעשיצען, נאָר פאר־קערט, דארפען זיי פארקנעכטען און האלטען אָבגעזונדערט פון די קריסטען, אזוי ווי א געדולדעטען, רעכטלאָזען נידעריגען קלאַס מענשען, כדי עס זאל זיין א קענטיגער סימן צווישען די געטרייע קינדער פון דער קירכע און די פארשטויסענע קינדער פון דער שוהל.

די שנאה פון אינאָקענטי דעם 33טען צו די אידען האָט געהאט א שטאַרקע שייכות מיט דער בעווענונג פון די „אלביגענזער", וואָס איז אין יענער צייט אויפגעשפרונגען אין דרום פראנקרייך. אונטער דעם איינפלוס פון דער אידיש־אראבישער בילדונג וואָס האָט זיך פארשפרייט אין פּראָוואַנס האָבען די אָרטיגע קריסטען אָנגעהויבען לייענען און פריי טייטשען די ביבל און זיי האָבען איינגעזעהן, אז די לעהרע פון דער רוימיש־קאטוילישער קירכע אונטערשיידט זיך שטאַרק פון די אמת׳ע לעהרען פון דעם עוואַנ־געליום. עס האָט זיך גענרינדעט א סעקטע „אלביגענזער", וועלכע האָט געפּרעדיגט א ריינעם קריסטענטום און האָט זיך פער־האלטען מיט פיינדשאפט צו דער רוימישער קירכע. דער פּאבסט האָט אָנגעהויבען שרעקליך צו רודפ׳ן די אלביגענזער און ער האָט געמאכט א קרייצצוג געגען זיי. די קרייץ־טרעגער האָבען זיך אריין־גערישען אין פּראָוואַנס, האָבען דאָרט אויסגע׳הרג׳ט צהנדליגע טויזענדע „אפּיקורסים" און האָבען פערוויסט דאָס לאַנד. עס האָבען געליטען אויך די אידען, וועלכע זיינען בעטראכט געוואָרען פאר די ערשטע שולדיגע. וועגן די פאנאטישע מחנות פון דעם מאָנאָר ארנאלד האָבען געגומען די שטאָדט בעזיער האָט מען צווישען די ע׳הרג׳טע געפונען צוויי הונדערט אידען (1209). „שלאָגט אלעמען — האָט ארנאלד אָנגעזאָגט די קרייץ־טרעגער — און דאָרט אויפ׳ן

הימעל וועט־שוין גאָט אליין דערקענען וועד עס זיינען די שולדיגע און וועד ניט!"

אין דרום־פראַנקרייך איז אייגנעפיהרט געוואָרען די „אינקוויזיציע", אָדער א געהיימער קירכליכער גערימט צו אויסשפירען און אויסראָטען פרייד־ענקענדע קריסטען און אידען. אין דיזער צייט איז אויך געגרינדעט געוואָרען דער מאָנאכישער אָרדען פון די דאָמיניקאַנער זיינען געוואָרען די ביטערסטע פיינד פון די אידען, האָבען זיי שטענדיג פערפאָלגט און ערניידריגט.

דער רוימישער פּאַבסט און זיין ארמיי מאָנאכען האָבען געזוכט אָבצושניידען יעדע בעציהונג צווישען אידען און קריסטען. אין יאָהר 1215 האָט אינאָקענטי דער דריטער צוזאַמענגערופען אן אסיפה פון דער קירכע, מיט'ן צוועק אָנצונעהמען מיטעל גענען די אפיקורסים און די אַנהענגער פון אַנדערע אמונות אין אלע לענדער. צוויישען אַנדערעם האָט די אסיפה אָנגענומען א רייהע נעזעצען נענען די אידען. די קריסטליכע הערשער זיינען פערזאָגט געוואָרען: ניט צוצולאָזען קיין אידען צו שטעלען פון דער רעגירונג; ניט ערלויבען זיי זיך צו ווייזען אין גאַס אין דער קריסטליכער פּסח־וואָך; אכטונג צו נעבען אז די נע'שמד'טע אידען זאָלען אין נעהיים ניט אָבהיטען זייער פריהערדיגע אמונה; צו צווינגען אידען, וואָס קויפען אָפּ הייזער פון קריסטען, צו צאָלען שטייערען דער קירכע. אָבער דאָס גרויזאמסטע מיטעל וואָס דיזע קירכען־אסיפה האָט אָנגענומען איז געווען דער „שאנד־צייכען". אזוי ווי אין א סך לענדער האָבען זיך די אידען ניט אונטערשיידט אין זייער קלייד־ונג פון די קריסטען און דעריבער איז געווען גרינג זיי צו פּאַרביטען, דעריבער האָט די אסיפה בעשלאָסען, אז די אידען, סיי מענער סיי פרויען, זאָלען טראָגען אן אַנדער קלייד־ונג, אָדער א בעזונדערען צייכען אויף זייערע קלייד־ער פון עפעס א העלען קאָליר. שפעטער איז ווייטער פעסטגעשטעלט געוואָרען אז דער דאָזיגער צייכען דארף זיין א קיילעכריגע גלעט לאָטע, וועלכע זאָל געטראָגען ווערען אויפ'ן הוט אָדער אויפ'ן אויבערשטען מלבוש. דיזער צייכען האָט געדארפט דיענען אלס שאנד־פלעק פאר

אידישע קאָסטומען מיט דער געלער לאַטע
(פון אן אלטער ענגלישער ביבעל).

יעדען אידען. בעגעגענדיג אזא אידען האָט יעדער קריסט איהם געקענט אונבעשטראָפט בעליידיגען, פון איהם חוזק מאכען; און דער איד זעלבסט, טראָגענדיג אזא צייכען, האָט זיך געמוזט פיהלען ערנידריגט און שוצלאָז. צום גליק האָבען ניט אלע הערשער אויס־געפיהרט דעם בעשלום פון דער קירכען־אסיפה, און ניט אלע אידען האָבען געפאָלגט. די שטאָלצע שפּאָנישע אידען, וואָס האָבען גע־וואוינט אין קריסטליכע לענדער, האָבען זיך ענטזאגט צו טראָגען די גלעק לאָטע, און אין אַנדערע לענדער פלעגען רייכע אידען זיך אויסקויפען דערפון מיט גלד.

§20. **די רדיפות אויפ'ן תלמוד און די דיספוטען.** די הייסעסטע אנהענגער פון דער רוימישער קירכע אין יענער צייט זיינען געווען די פראַנציזישע קעניגע. דער פרומער קעניג „לואיס דער הייליגער" איז געווען א בלינדע געצייג אין די הענד פון די גלחים און האָט פערפאָלגט די אידען מיט דער כונה צו צווינגען זיי צום קריסטענטום. ניט בענוגענדיג זיך מיט די רדיפות אויף די אידען האָט דער קעניג און די גלחים געמוען רודפ'ן אויך די אידישע אמונה. איין גע'שמד'טער איד, ניקאָלאַי דאָנין, פון וועל־כען זיינע געוועזענע אידישע פריינד האָבען זיך אָבגעקערט מיט פעראכטונג, האָט פאר'מסר'ט פאר'ן פּאָבסט גרעגאָר דעם 9טען, אז אין תלמוד געפינען זיך א סך שרעליכע מיינונגען און בעליידי־גענדע אויסדריקען אנטקעגען קריסטען. דער פּאָבסט האָט בע־פעהלען די בישאָפס זיך צו בעקענען מיט'ן אינהאלט פון דעם תלמוד, און אויב זיי וועלען געפינען אז די מסירה פון דאָנין איז אמת, זאל מען דעם תלמוד עפענטליך פארברענען. די אויספאָרשונג האָט זיך אָנגעהויבען אין דער פראַנציזישער הויפטשטאָדט, אין פּאריז. ביי אייניגע פּאריזער אידען האָט מען אָבגענומען זייערע גמרא'ס און מען האָט גערופען די רבנים זיי זאלען ערקלערען. אין גיכען איז אין פּאריז בעשטימט געוואָרען אן עפענטליכער וכוח אָדער דיספוט צווישען דעם מוסר ניקאָלאַי דאָנין און פיער רבנים, בראש פון וועלכע עם איז געשטאַנען דער אנגעזעהענער פּאריזער רב יחיאל. דער דיספוט איז פּאָרגעקומען אין יוני, 1240, אין דער אנוועזנהייט פון די העכסטע בעאמטע פון הויף, פון דער קירכע און אדעליגע. רבי יחיאל האָט גלענצענד אָבגעשלאָגען די בע־

שולדיגונגען פון דעם משומד, דערווייזענדיג אז אין תלמוד זיינען ניטא קיינע בעלי־דיגענדע מיינונגען וועגען פרעמדע רעליגיאנען בכלל און נעגען קריסטענטום בפרט. אבער אומזיסט איז געווען די מיה פון די רבנים. דער שיקזאל פון תלמוד איז געווען בעשטימט פאראויס. פון אלע עקען פראנקרייך האט מען צוזאמענגעפיהרט די גמרא'ס וואס מען האט אבגענומען ביי די אידען, און פיער און צוואנציג שווער אנגעקלאגט וועגען מיט דיזע ספרים האט מען עפענטליך פארברענט אין איינער פון די פאריזער גאסען (1242). די נאכריכט וועגען דער פארברענונג פון די הויליגע ספרים האט ארויסגערופען גרויס טרויער ביי די אידען אין אלע לענדער. עס איז פערפאסט געוואָרען א „קינה" וועגען דיזען אומגליק, וועלכע מען האט געזאָגט אין די שוהלען. די קינה הויבט זיך אן מיט די ווערטער:

פרעג, אה, פארברענטע (תורה) וואס מאכען
די וואס וויינען אויף דיין שרעקליכען מזל.

די פארברענונג פון תלמוד האט געבראכט א שווערען קלאפ צו דער אידישער געלערנטקייט אין פראנקרייך. די צאל פון די ישיבות האט אנגעהויבען קלענער צו ווערען, און די טעטיגקייט פון די בעלי־התוספות האט גיך אויפגעהערט.

דיספוטען צווישען די רבנים און גלחים זיינען פאר־געקומען דעמאלט אויך אין דעם קעניגרייך אראגאניען, אין דעם קריסטליכען טייל פון שפאניען. דער קעניג פון אראגאניען, יאקאב דער 1טער, איז געווען א הייסער קאטאליק און האט געטרויעט וועגען איבער'שמד'ן די אידען און די אראבער. די דאמיניקאנער האבען אין זייערע שולען געלערנט העברעאיש און אראביש, כדי די מאנאכען זאלען קענען מיט ערפאלג פארשפרייטען דאס קריס־טענטום צווישען דיזע צוויי פעלקער. צווישען די דאזיגע מא־נאכען־מיסיאנערען איז געווען דער אידישער משומד פוילום קריס־טיאני. פוילום האט אומגעראיזט איבער דרום־פראנקרייך און שפאניען און האט געפרעדיגט די קאטוליישע אמונה צו זיינע געווען פאלקס־בריידער, און פלענט זיך אפט שטיצען אויף פערשיידענע שטעלען אין תנ"ך און תלמוד. מיט איהם האבען זיך די דאמיניקאנער בענוצט פאר זייערע צוועקען. זיי האבען

בעשלאָסען צו מאַכען אַן עפּענטלעכען דיספוט צווישען איהם און איינעם פון די גרעסטע רבנים, האָפּענדיג דאָס אויב פּוילום וועט מנצח זיין, וועלען די אידען געצוואונגען זיין אָנצונעהמען דאָס קריסטענטום. דער קעניג יאַקאָב האָט מסכים געווען דערצו און האָט גערופען צום וכוח פון דער אידישער זייט דעם בעריהמטען רב דעם רמב"ן (רבנו משה בן נחמן).

דער רמב"ן, אָדער ווי ער הייסט אויך נחמני (1270—1195), איז געווען איינער פון די גרעסטע אידישע דענקער פון 13טען יאָהרהונדערט. אויסער תלמוד און די רבנישע ליטעראַטור האָט דער רמב"ן בעזעסען אויך א הויכע וועלטליכע בילדונג, האָט געלערנט דאָקטאָריע, און האָט געקענט גוט שפּאַניש און אַראַביש. פונדעסטוועגען איז ער ניט געווען אזא פּרייער דענקער ווי דער רמב"ם און האָט געהאַלטען די מיינונג, אז דער שכל דארף זיך אונטערוואַרפען צום גלויבען. אין זיין אויסגעצייכענטען פּירוש אויפ'ן תנ"ך האָט זיך דער רמב"ן ארויסגעוויזען פאר אן אנהענגער פון דער „קבלה", ד. ה. די געהיימניספולע לעהרע וועגען גאָט און מלכות השמים, וואָס האָט זיך דעמאָלט נאָר־וואָס אָנגעהויבען צו ווייזען. אָט דיזען רב, וועלכען די אידען האָבען געהאַלטען פאר א הייליגען, האָט דער אַראַגאָנישער קעניג געפּופען צו א דיספוט מיט די דאָמיניקאַנער. דער רמב"ן האָט אָנגענומען די איינלאַדונג. גיט־ווילענדיג, און צום בעשטימטען טערמין איז ער אָנגעקומען קיין בארצעלאָנא, וואו דער דיספוט האָט בעדארפט פּאָרקומען (1263). דער קלוגער רב האָט קודם־כל אויסגענומען א תנאי אז מען זאָל איהם אין דעם דיספוט לאָזען ריידען פרַאנק און פריי; וועז מען האָט איהם נאָכגענעבען דיזען פערלאַנג איז ער מוטיג און ווירדיג צוגעטראַטען צום וכוח. דער וכוח איז פאָרגעקומען אין קעניגליכען הויף, אין דער אנוועזענהייט פון דעם קעניג, די הויפלייט, בעאַמטע פון דער קירכע, ריטער און מענשען פון אַנדערע פעלקער. די וכוחים האָבען געדויערט פיער טעג. זיי האָבען זיך געדרעהט ארום פאָלגענדע פראַגען: 1) איז שוין משיח געקומען אָדער ער דארף ערשט קומען? 2) איז משיח גאָט אָדער א מענש? 3) וועמעס גלויבען איז דער ריכטיגער? פּוילום קריסטיאני האָט זיך געשטיצט אויף פּסוקים פון תנ"ך און אויף שטעלען פון תלמוד צו דערווייזען אז

די קריסטליכע אמונה איז די אמת'ע. דער רמב"ן האָט בעוויזען אז משיח איז נאָך ניט געקומען, וואַרום לויט די ווערטער פון די נביאים דאַרף משיח ברענגען פריעדען אויף דער וועלט און זיין קומען דאַרף מאַכען א סוף צו אַלע מלחמות, אָבער איצט הערשט נאָך איבעראַל גוואַלט און עס גיסט זיך בלוט אין אונאויפהערליכע מלחמות צווישען די פעלקער. דער רמב"ן האָט אזוי מוטיג און ענטשלאָסען אָבגעשלאָגען די בעווייזע פון זיין געגנער, אז די אידען פון בארצעלאָנא האָבען אָנגעהויבען זיך שרעקען אז ער זאָל דערמיט ניט אויפרייצען די דאָמיניקאַנער און אַרויסרופען רדיפות אויף דער גאַנצער אידישער קהילה. פונדעסטוועגען איז דער דיספוט בשלום געבראַכט געוואָרען צו אַן ענדע—און דער רמב"ן איז אַרויסגעקומען דער זיעגער. דער קעניג האָט זיך אויסגערדיקט, אז ער האָט נאָך „קיינמאָל ניט געהערט אזא קלוגע פערטיידיגונג פון אַן אומגערעכטער זאַך". די צורייצטע דאָמיניקאַנער האָבען זיך בעקלאָגט פאַר'ן פאַבסט אין רוים, אז דער רמב"ן האָט מיט זיינע רייד בעלויידיגט די קאַטוילישע אמונה און האָבען געצוואונגען דעם גרויסען רב צו פערלאָזען שפאַניען. דער זיבעציגיעהריגער זקן איז אוועק קיין ארץ־ישראל, וואוהין עס האָט שוין איהם לאַנג געצויגען. ער איז אָנגעקומען אַהין אין יאָהר 1267 און האָט מיט צער צוגעזעהן די חורבות פון דער הויליגער שטאָדט ירושלים, וואָס איז פאַרוויסט געוואָרען אין די לאַנגע מלחמות צווישען די קריסטען און מאַהמעדאַנער. פאַלעסטינא האָט זיך דעמאָלט געפונען אונטער די הערשאַפט פון דעם עגיפטישען סולטאַן און עם האָבען דאָרט געלעבט צעוואָרפענע קליינע אידישע קהילות. דער רמב"ן האָט געוואָלט פאַראייניגען די דאָזיגע אידען און האָט זיי געוועקט צו בויען שוהלען און ישיבות; עס איז איהם געלונגען צו פערזאַמלען ארום זיך א קליינעם קרייז תלמידים. נאָר ניט לאַנג האָט דער רמב"ן געלעבט אין דעם הויליגען לאַנד. ארום יאָהר 1270 איז ער געשטאָרבען און מען האָט איהם מקבר געווען אין דער שטאָדט חיפה.

§21. **שפאַניען און פראַנקרייך; דער קאַמפף צווישען רעליגיאָן און ווייסענשאַפט.** אין 13טען יאָהרהונדערט האָבען די קריסטליכע קעניגע פון קאַסטיליען און אראגאניען אָבגעהאַלטען

א רייהע נצחונות איבער די שפּאַנישע אַראַבער און האָבען זיי אַרויסגעשטויסען פון דעם גרעסטען טייל פון לאַנד. אין די הענד פון די אַראַבער איז געבליבען בלויז אַ קליינעס קעניגרייך אויפ'ן דרום־ברעג פון שפּאַניען, מיט דער הויפּטשטאָדט גראַנאַדאַ. אויף אַזאַ אופן האָבען אין שפּאַניען, אַזוי ווי אין די אַנדערע אייראָפּע־אישע לענדער, זיך בעפעסטיגט די קאַטוילישע גייסטליכע, וועלכע האָבען געהאַסט די אידען. די גלחים האָבען געשטרעבט איינצו־פיהרען דאָ דיזעלבע בעליידיגענדע געזעצען, וואָס האָבען געהערשט אין פראַנקרייך פאַר די אידען. די קירכליכע געזעצען האָבען פאַרבאָטען די אידען צו פארנעהמען רעגירונגס־שטעלען, בויען נייע שוהלען, האַלטען קריסטליכע דיענער, עסען צוזאַמען אָדער זיך באָדען אין איין מרחץ מיט קריסטען. איבערהויפּט איז געווען די שטראָף גרויס פאַר ניט טראָגען די „געלע לאַטע" אויף די קליידער. אָבער דיזע אַלע געבאָטען פון דער קירכע זיינען זעלטען אָבגעהיט געוואָרען צווישען די שפּאַנישע אידען: די שפּאַנישע אידען זיינען דעמאָלט געווען צו פיעל געבילדעט און צו מעכטיג, אַז זיי זאָלען זיך אונטערוואַרפען צו אַזעלכע שענדליכע געזעצען; און די פיהרער פון דער רעגירונג, וויעדער, האָבען זיך שטענדיג גענויטיגט אין די לייסטונגען פון די געבילדעטע אידען און האָבען ניט געשענקט קיין אויפמערקזאַמקייט צו די פאָדערונגען פון דער קירכליכער הערשאַפט. די שפּאַנישע קעניגע האָבען געהאַט אידען פאַר מי־ניסטאָרען און ראַטגעבער. אַזוי צום ביישפּיעל איז פאַר'ן קאַסטי־לישען קעניג אַלפאָנס דעם קלוגען (1252—82) דער איד מאיר דע־מאַליאַה געווען פינאַנץ־מיניסטער, און נאָך מאיר'ס טויט איז דער אַמט אַריבער צו זיין זוהן. דער לייב־דאָקטאָר פון דעם קעניג איז אויך געווען אַ איד. זייענדיג אַ ליעבהאָבער פון אַסטראָנאָמיע און אַסטראָלאָגיע פלעגט דער קעניג איינלאַדען צו זיך אין הויף מאַ־טעמאַטיקער און אַסטראָנאָמען פון פערשיידענע פעלקער, און דעם חשוב'סטען פּלאַץ צווישען די האָט פערנומען אַ איד פון טאָלעדאָ, דער גרויסער אַסטראָנאָם יצחק אבן־סעיד, וועלכער האָט צונויפ־געשטעלט אויפ'ן פערלאַנג פון קעניג „אַסטראָנאָמישע טאַבעלען", וועלכע רופען זיך די „אַלפאָנסישע טאַבעלען". די דאָזיגע טאַבעלען האָבען געדיענט אַלס מיטעל פאַר די געלערטע אַזש ביז די אַסטראָ־

נאמישע ענטדעקונגען פון דער נייער צייט. די אידישע קהילה אין טאלערא, די הויפטשטאדט פון קאסטילין, איז געווען די רייכסטע און געבילדעטסטע אין גאנץ שפאניען.

דאס גייסטיגע לעבען פון די אידען אין דעם קריסטליכען שפאניען איז געווען פונקט אזוי פערשיידען ווי אונטער דער שפאנישער הערשאפט. די טהעטיגקייט פון די געלערנטע און שרייבער איז געגאנגען אין צוויי הויפט־ריכטונגען: אייניגע האבען בעארביט דעם תנ"ך און תלמוד און האבען זיך פארטיעפט אין דער לעהרע פון יודענטום; אנדערע האבען זיך אבגענעבען מיט וועלטליכער בילדונג, מיט רעליגיעזער פילאזאפיע, און מיט פאעזיע. דער רמב"ם איז דעמאלט געווען דער קעניג אין דער פילאזאפיע. זיינע ווערק האט מען געלערנט מיט גרויס פלייס און פיעלע האבען זיי נאכגעמאכט. די פרייע גערענקען פון דעם רמב"ם האבען צוגעצויגען די אידישע יוגענד. שטרעבענדיג צו פעראייניגען גלויבען מיט וויסענשאפט פלעגען די נאכפאלגער פון דיזען פילאזאף קומען אפט צו גרויסע בעשלוסען. אייניג פלעגען לערנען דעם תנ"ך אין א וויסענשאפטליכען גייסט און האבען בעהויפטעט, אז די נסים וואס ווערען דארט דערצעהלט זיינען פארגעקומען אויף א נאטירליכען אופן; אנדערע האבען גלערנט, אז אלע דינים און מנהגים פון יודענטום האבען בלויז דעם צווק אויפצואוועקען אין הארצען רעליגיעז־מאראלישע געפיהלען און ברענגען צו גוטע מעשים; דעריבער, וועו א מענש בעזיצט שוין א הויכע רעליגיעזע מאראל דאן זיינען פאר איהם די דאזיגע דינים און מנהגים ניט קיין חוב אבצוהיטען. די פארשפרייטונג פון אט דיזע פרייע געדאנקען צווישען דער יוגענד האט שטארק בעאונרוהיגט די פרומע רבנים, און זיי האבען בעשלאסען ארריינצוטרעטען אין א קאמפף מיט דער וויסענשאפט און דער פילאזאפיע.

דיזער קאמפף האט זיך אנגעהויבען אין דרום־פראנקרייך, אין גיכען נאכ'ן טויט פון רמב"ם. דא האבען עטליכע רבנים, אונטער דער פיהרערשאפט פון ר' שלמה פון מאנפעליע, ערקלערט פאר אפיקורסים אלע די, וואס לערנען פילאזאפיע, און די ווערק פון רמב"ם האבען זיי ארריינגעלעגט אין חרם (1232). דאס האט אויפגערעגט די אנהענגער פון פרייען געדאנק, און עס האט זיך צו־

פלאקערט א ביטערע מחלקה. די געגנער האבען געשריבען איינע אויף די אנדערע שארפע אנגריפען, וועלכע פלעגען זיך פארשפריי־טען איבער אלע קהילות. דאן האבען די קנאים פון מאנפעליע געמאכט נאך א געפעהרליכערען שריט. זיי זיינען אוועק צו די דא־מיניקאנישע מאנאכען, וועלכע האבען גע'רודפ'ט די אלביגענזער אין פראוואנס און האבען געזאגט צו זיי: „זייט וויסען אז אין אונזער פאלק זיינען אויך פארהאן א סך אפיקורסים און גאט־לעסטערער, וועלכע קוויקען זיך מיט דער לעהרע פון דעם רמב"ם, דעם מחבר פון אפיקורס'ישע פילאזאפישע ספרים. אויב איהר וואלט אויס אייערע אפיקורסים, דאן וואלט אויס אונזערע אויך און פארברענט די שעדליכע ספרים". די דאמיניקאנער הא־בען זיך דערפרעהט דערמיט און האבען באלד בעשלאסען, מיט דער ערלויבניש פון די העכערע גלחים, צו פארברענען די ספרים פון דעם רמב"ם. אין מאנפעליע האט מען געמאכט א הויז־אונ־טערזוכונג ביי די אידען און אלע עקזעמפלארען פון דעם „מורה נבוכים" און „ספר המדע" וואס מען האט ביי זיי געפונען האט מען עפענטליך פארברענט (1233). דאס זעלבע האט מען געטהאן אין פאריז, וואו עס ווערט דערצעהלט, אז דעם פייער צו פאר־ברענען די ספרים האט מען אננעצונדען מיט א ליכט וואס איז געבראכט געוואָרען פון א קאטוילישען קלויסטער. דיזער שרעקליכער בונד צווישען א הייפעל רבנים מיט די מאנאכען האט ארויסגע־רופען דעם צארן פון אלע בעסערע פארשטעהער פון יודענטום. א סך רבנים האבען זיך אליין דערשראקען זעהענדיג צו וואס עס קען ברעננען די אינערליכע רעליגיעזע מלחמה. די רדיפות נעגען דער פילאזאפיע האבען אויפגעהערט און דער קאמפף פון די פאר־טייען האט זיך געענדיגט פאר'ן אנהויב פון 14טען יאהרהונדערט.

אין אנהויב פון 14טען יאהרהונדערט זיינען אין שפאניען בעריהמט געוואָרען צוויי רבנים: דער רשב"א (ר' שלמה בן אדרת) און דער רא"ש (ר' אשר בן יחיאל). דער רשב"א איז געווען רב פון בארצעלאנא און האט פערפאסט אסך פארשונגען וועגען דעם תלמוד. ער האט זיך געהערעט פאר'ן גרעסטען רב אין שפאניען און פראנקרייך אין זיין צייט. זיין בן־דורו דער רא"ש האט פון אנפאנג געלעבט אין דייטשלשאנד, וואו ער האט געלערנט ביי די בעלי־

התופסות. זיך אריבערציהענדיג קיין שפּאניען איז ער געוואָרען א ראש ישיבה אין טאָלעדאָ. צו זיין ישיבה האָבען זיך צוזאַמענגעצויגען תלמידים פון אַלע עקען אייראָפּא. אין דער רבני'שער ליטעראַטור האָט דער רא"ש פּעראַיביגט זיין נאָמען מיט זיין פּירוש „פּסקי הרא"ש", וואָס דיענט אַלס הילף צו לערנען דעם תלמוד. אַלס געבירטיגער פון דייטשלאַנד און א תלמיד פון די בעלי תוספות, האָט דער רא"ש ניט געהאַלטען פון די וועלטליכע וויסענשאַפטען און האָט זיי אפילו געהאַלטען אַלס געפּעהרליך פּאר דער אמונה. זעהענדיג אז אין שפּאניען איז די וועלטליכע בילדונג און די פילאָזאָפּיע שטאַרק פּאַרשפּרייט צוויישען די אידען האָט ער זיך אָנגעשלאָסען צו דער פּאַרטיי פון די געגנער פון פילאָזאָפּיע. צו דיזער פּאַרטיי האָט געהערט אויך דער רשב"א. אין יענער צייט איז דיזע פּאַרטיי וויעדער אַריין אין א קאַמפּף מיט די פּריידענקער. די רבנים פון דרום־פּראַנקרייך און שפּאניען האָבען געשריבען צו די קהילות פון זייערע בעצירקען, אז די אידישע יוגענד וואָס בעשעפּטיגט זיך מיט בילדונג און פילאָזאָפּיע צום שאַדען פון תלמוד, זיינען עובר אויף מאַנכע עיקרים פון דער אמונה. ענדליך האָט דער רשב"א מיט דער הסכמה פון דעם רא"ש אויסגערופען אין דער שוהל פון בארצעלאָנא די פאָלגענדע גזרה: פיר אַלע אידען ביז'ן עלטער פון 25 יאָהר וועלט פּאַרבאָטען צו לייענען ביכער פון נאַטור־וויסענשאַפט און פילאָזאָפּיע; די וואָס טייטשען דעם תנ"ך אין פילאָזאָפישען גייסט וועלען בעטראַכט פּאר אפיקורסים, אויף וועלכע עס ליגט א חרם אויף דער וועלט און וועלכע זיינען פּאַר'משפט צו גיהנום אויף יענער וועלט, און זייערע ווערק דארפען פּאַרברענט ווערען; עס וועלט ערלויבט נאָר צו לערנען מעדיצין, אַלס א פּראָפעסיאָן. דיזע גזרה איז אויסגערופען געוואָרען אין די שוהלען אין א סך שטעדט (1305). אָבוואָהל די בעריהמטע געלערטע פון דעם אַנדערען צד האָבען שטאַרק פּראָטעסטירט קעגען דער גזרה פון די רבנים, דאָך האָבען זיי געזיגט. די צאָל פון וועלטליכע געלערטע, דענקער און פּאָעטען אין שפּאניען איז אַלץ קלענער געוואָרען, און אין דער זעלבער צייט איז די צאָל פון תלמוד'יסטען געוואקסען.

איינער פון די לעצטע בעדייטענדע דענקער פון יענער צייט

איז געווען דער דאקטאר ר' לוי בן גרשם (דער רלב"נ). ער האט געלעבט אין אווינאן, דרום־פראנקרייך (געשטארבען 1345). אין זיין ספר „מלחמות ד' " שטעלט ער די פילאזאפיע פונקט אזוי הויך ווי די געטליכע אנטפלעקונג, און בעמיהט זיך פעסט־צושטעלען אין דער רעליגיאן א נאטירליכען אנפאנג אנשטאט אן איבערנאטירליכען. די געגנער פון פרייען געדאנק פלענען זאגען אין לצנות אז דער מחבר פון די „געטליכע מלחמות" פיהרט ניט קיין מלחמה פאר גאט, נאר געגען גאט. זיי איז ניט געפעלען דאס דאזיגע ווערק, אבער זיי האבען אנערקענט פאר נוצליך דעם אנדערען ספר פון דעם רלב"ג „תועליות",— א פירוש אויפ'ן תנ"ך.

דער גרעסטער תלמוד'ישער געלערטער נאכ'ן רא"ש איז געווען זיין זוהן ר' יעקב בן־אשר (געשטארבען 1340). ער האט צונויפגעשטעלט א נייע זאמלונג פון דינים און געזעצען מיט'ן נאמען „בעל־הטורים", אין וועלכען עם קומען אריין אלע גע־זעצען, צערעמאניעם און מנהגים פון יודענטום. דער אונטער־שייד צווישען איהם און דעם רמב"ם בעשטעהט אין דעם, וואס דער מחבר פון די „טורים" בעשעפטיגט זיך ניט מיט די יסודות פון דער אידישער אמונה און מארא, נאר ער לענט זיין גאנצע אויפמערקזאמקייט אויף די אויסערליכע צערעמא־ניעם און די פראקטישע דינים. דער בעל־הטורים בעשטעהט פון פיער חלקים: 1) „אורח חיים", ענטהאלט די פליכטען פון דעם מענשען צו גאט; 2) „יורה דעה", ענטהאלט אלע דינים פון אסור און היתר; 3) „אבן העזר", ענטהאלט אלע דינים פון פאמיליען־לעבען, און 4) „חשן משפט", ענטהאלט אלע דינים פון געזעלשאפטליכען לעבען. דער „בעל הטורים" האט בים־לעכווייז ארויסגעשטויסען דעם רמב"ם „יד החזקה" און דיענט ביז היינטיגען טאג אלס דער וועגווייזער פיר רבנים און לומדים אין אלע לענדער.

§22. די „קבלה" און דער „זהר". וואס שוואכער עם איז געווארען דער גייסט פון פרייען פארשען אלץ מעהר האט זיך צווישען די אידען פארשפרייט אן אייגענארטיגע געהיימע לעהרע (חכמה נסתרה, ח"ן), וועלכע האט געפיהרט איהר אנפאנג פון

אלטע דונקעלע טראדיציעס און האט זיך דעריבער גערופען „קבלה" (איבערליפערונג). דעם רמב"ם נאכפאלגער האבען ערקלערט די רעליגיאן על פי שכל און וויסענשאפט; אבער די אנהענגער פון דער קבלה האבען אריינגעטראטען אין דער רעליגיאן בעגריפען, וואס קומען פון דעם געפיהל און דער פאנטאזיע. ווי בעוואוסט ווערט אין תנ"ך וועניג גערעדט וועגען גאט'ס וועזען, וועגען דעם לעבען פון מלאכים און גייסטער, וועגען אן עקזיסטענץ נאכ'ן טויט; אבער די קבלה רעדט זעהר פיעל דערפון. די דאזיגע „געהיימע לעהרע" איז געבארען געוואָרען נאך אין דער עפאכע פון תלמוד און האט זיך בעוויזען אין בבל אין דער צייט פון די גאונים; נאר בריט פערשפרייט האט זי זיך ערשט אין שפאניען און פראנקרייך נאכ'ן טויט פון רמב"ם. דער רמב"ן האט שוין אין זיין פירוש אַרויסגעוויזען א נייגונג צו טייטשען די פסוקים פון תנ"ך אויפ'ן גרונד פון „געטליכע סודות", וועלכע זיינען איבערגענאנגען פון מויל צו מויל. אין גיכען נאך זיין טויט האבען צוויי שען די אידען אין שפאניען זיך געזומען פארשפרייטען שטיקלעך פון א הייליגען ספר מיט'ן נאמען „זהר" (שיינונג, גלאנץ). עס זיינען דערצעהלט געוואָרען וואונדער וועגען דער ענטשטעהונג פון דיזען ספר. מען האט דערצעהלט אז דער רמב"ן האט פאר'ן טויט געפונען אין ארץ־ישראל אן אלטען כתב־יד, וועלכען עס האט פערפאסט מיט טויזענד יאהר פריהער דער גרויסער תנא ר' שמעון בן־יוחאי, אין דער צייט וועו ער האט זיך אויסגעבעהאלטען פון די רוימער אין א הייל (זעה 2טען טייל §50). דער ענטדעקטער כתב־יד איז אריבערגעשיקט געוואָרען קיין אייראפא, און דא האט מען פון איהם אַרויסגעשריבען שטעלען, וועלכע זיינען פארשפרייט געוואָרען אין פאלק. דער ערשטער אַרויסצוגעבען דיזע ארונטערגעשריבענע שטיקלעך פון זהר איז געווען דער מקובל ר' משה דע לעאן (געשטאָרבען אין יאהר 1305). די נענגער פון דער קבלה האבען בעהויפטעט אז ר' משה דע לעאן האט אליין פערפאסט דעם „זהר" און האט איהם בכיוון אַרויסגענעבען פאר אן אלטען כתב־יד, כדי צו ציהען אויף איהם אויפמערקזאמקייט.

דער „זהר" איז געשריבען אין אן אלטער אראמייאישער שפראך, עהנליך צו דער שפראך פון תלמוד, און ענטהאלט די רייד

פון שמעון בן־יוחאי און אנדערע פארצייטיגטע חכמים. זייערע רייד זיינען אנגעקניפט אן פסוקים פון דער תורה און זיינען אויס־געשטעלט לויט דער אָרדנונג פון די חומשים. ר' שמעון בן־יוחאי ווערט פאָרגעשטעלט אין זהר אין דער געשטאלט פון א הייליגען צדיק, צו ווען עס ענטפלעקען זיך מלאכים און ער זיצט אין א קרייז פון צדיקים און דערצעהלט זיי די גרויסע סודות פון הימעל, פון דער ערד און דער מענשליכער נשמה. דער גרונד־געדאנק פון „זהר" בעשטעהט אין דעם, אז אין די ערצעהלונגען און געבאָטען פון דער תורה זיינען פערבאָרגען טיעפע סודות. מיט וואָס וואלט די תורה הייליג געווען — טענה'ט ר' שמעון בן־יוחאי, — וואן נאט זאל וועלען אין איהר דערצעהלען אזעלכע פישוט'ע זאכען ווי למשל די מעשה פון הגר און עשו, יעקב און לבן? אזעלכע מעשיות קען דאָך פערפאסען יעדער שטערבליכער. ניין, די ביבלישע ערצעהלונגען זיינען נאָר די אויסערליכע קלייד פון די געטליכע סודות, וואָס נאָר אויסגעוועהלטע מענשען קענען בענעהמען. ר' שמעון האָט ארונטערגענומען דיזע קלייד, און ניט לאנג פאר זיין טויט האָט ער צוזאמענגערופען זיינע תלמידים און האָט פאר זיי ענטפלעקט די געטליכע סודות. „דער הייליגער זקן („עתיקא קדישא", נאָט)—האָט ער גלערנט—איז פאָרבאָרגען, ווייט פון דער וועלט וואָס מיר זעהען מיט די אויגען, דאָך איז זי מיט איהם צונויפגעבונדען, וואָרום אלץ האלט זיך אויף איהם און ער איז ענטהאלטען אין אלץ. ער האָט און האָט ניט קיין געשטאלט; ער האָט אויף אזוי פיעל, אויף וויפיעל ער איז אין אלץ; ער האָט ניט אויף אזוי פיעל, אויף וויפיעל ער איז אונבעגרייפליך. וועו ער האָט זיך געשטאלטעט האָט ער ארויסגעגעבען ניין ליכטער, וועלכע שיינען מיט זייער גלאנץ און וועלכע געהען זיך פאנאנדער אין אלע זייטען. ער איז איינס מיט זיי; דאָס זיינען די שטאפלען איבער וועלכע עס בעווייזט זיך דער הייליגער זקן, דאָס זיינען זיינע געשטאלטען. זיין קאָפ איז די העכסטע חכמה, זיינע האָר זיינען די פערשיידענע וועגען פון דער חכמה, זיין שטערן איז די באָרמהערציגקייט, א. א. וו. אָט אזעלכע געהיימניספולע רייד פאָרנעהמען א בעריטענדען טייל פון דעם „זהר". צוזאמען דערמיט בענגענען זיך שעהנע פאָעטישע בעשרייבונגען.

עם ווערען בעשריבען די געהיימניסען פון גן־עדן און גיהנום, פון גוטע און שלעכטע גייסטער. די שלעכטע גייסטער דרינגען אפט אריין אין דער נשמה פון דעם מענשען און ווען אין איהם זינדיגע געדאנקען. יעדע עבירה גיט איבער דעם מענשען אין דער שליטה פון שדים, און יעדע מצוה גיט איהם איבער אין דער שליטה פון די גוטע מלאכים. אין „זהר" רעדט זיך אויך, אין זהר טונ־קעלע ווערטער, וועגען דעם „קץ", ד. ה. משיח'ס צייטען, וועלכער וועט קומען דעמאלט וען עס וועט ווערען זעקס טויזענד און זעכציג, אדער זעקס־און־זעכציג יאהר זינט די וועלט איז בעשאפען געוואָרען. דעמאלט וועט פארקומען א שרעקליכע מלחמה צווישען אדום און ישמעאל (די קריסטליכע און מאחמעדאנישע וועלט), און א דריטע קראפט וועט זיי בעזיגען. אויפ'ן גרונד פון דיזע און אנדערע פאראויסזאגונגען אין דעם „זהר" האבען פיעלע ערוואר־טעט דאס קומען פון משיח'ן אין פערשיידענע צייטען, נאר זייערע ערוואַרטונגען זיינען ניט מקוים געוואָרען. פונדעסטוועגען איז דער „זהר" געוואָרען דער הויפטיגער ספר פון די מקובלים, דער תנ"ך פון דער „קבלה" און האט געהאט א גרויסע ווירקונג אויף דער ענטוויקלונג פון רעליגיעזע סעקטען אין יודענטום.

§23. דער גירוש פון ענגלאנד. אין דער צייט פון די קרייצצוגען האבען די אידען אין ענגלאנד שטארק געליטען פון דעם קריסטליכען המון, וועלכער איז געהעצט געוואָרען צו א קאמפף פאר'ן גלויבען. נאך די קרייצצוגען האבען די אידען א סך געליטען פון די קעניגע, פון די פעאדאלע פירשטען און די גלחים. די קעניגע און פירשטען האבען בעטראכט די אידען פאר זייערע קנעכט, און דאס פערמעגען וואס זיי האבען ערוואַרבען דורך האנדעל—פאר זייער אייגענטום. קעניג ריטשארד דער לייבענהערציגער האט זיך שטענדיג נענויטיגט אין געלט און פלענט עס אויספרעסען פון די אידען דורך סטראשונקעס און גוואלדטהאטען. אין יאהר 1210 איז פון די אידען אויפגענומען געוואָרען א גוואלטיגע סומע געלד. ביי איין גביר אין בריסעל מען האט געפאדערט צהן טויזענד זילבערנע מארק, נאר אזוי ווי ער האט ניט געהאט אדער האט ניט געוואלט געבען, האט דער קעניג בעפעהלען אים ריסען איין צאהן נאכ'ן אנדערען, אזוי לאנג ביז ער ווען ניט געבען דאס

געלט. נאָך דער קירכליכער אסיפה פון 1215 האָבען זיך צו די אידען געגומען די גלחים, וועלכע האָבען אָנגעהויבען דורכפיהרען די בעפעהלען פון אינאקענטי דעם 3טען. זיי האָבען אכטונג געגעבען, אז אלע געזעצען וואָס זיינען אָנגענומען געוואָרען אויף דער דאָזיגער אסיפה געגען די אונגלויביגע זאָלען שטרענג אָבגעהיט ווערען, און זיי האָבען נאָך אפילו צוגעגעבען נייע. דער שאָנד־פלעק אויפ'ן אויבערשטען בגד האָט געדארפט בעשטעהן פון א וואָלענער קאָלירטער לענטע אויפ'ן בוזים, פיער פינגער די לענג און צוויי פינגער די ברייט. צו בויען נייע שוהלען איז פארבאָטען געוואָרען, און די אידען האָבען געמוזט צאָלען א בעזונדער שטייער פאר דער קירכע. ביי אזא רעכטלאָזער לאָגע האָט דער אינערליכער געבוי פון די אידישע קהילות אין ענגלאָנד זיך ניט געקענט בעפעס־טיגען און דאָס גייסטיגע לעבען האָט זיך אָבגעשטעלט. א סך געלערטע און רבנים, ניט געפינענדיג קיין פעלד פאר זייער ארבייט אין ענגלאָנד, האָבען אויסגעוואַנדערט אין אַנדערע לענדער פון אייראָפּא אָדער קיין פאלעסטינא.

אין דער צייט פון די ווייטערע קעניגע האָט מען די אידען אזוי שטאַרק געדריקט, אז ניט איינמאל האָבען זיי געבעטען מען זאָל זיי ערלויבען צו פערלאָזען דאָס לאַנד. אָבער מען האָט זיי ניט ארויסגעלאָזט, ווארום מען האָט אין זיי געזהען א קוואל פון הכנסה. איין ענגלישער שרייבער האָט זיך אויסגעדריקט, אז די אידען אין ענגלאַנד טהוט מען אן דיזעלבע צרות וואָס זיי האָבען געהאַט אין מצרים, נאָר מיט דעם איין חלוק, וואָס אנשטאט ציגעל פאָדערט מען פון זיי—גאָלדענע ציגעל. פאר קעניג עדוארד דעם 1טען האָבען די גלחים אָנגעוועגדט אלע מיטעל צו ברענגען די אידען אונטער'ן קריסטענטום. דער קעניג האָט ערלויבט די דאָ־מיניקאנישע מאָנאָכען צו פרעדיגען דאָס קריסטענטום צו די אידען און האָט געמאַכט פאר א פליכט אויף די אידען אויסצוהערען זייערע דרשות אויפמארקזאָם, ניט ריידען דאגענען און ניט לאָכען (1282). א קריסטליכער פרעדיגער פון יענער צייט, דער בעוואוס־טער דונס סקאט, האָט אן עצה גענעבען דעם קעניג מען זאָל צו־נעהמען ביי די אידישע עלטערן זייערע קליינע קינדער און ער־ציהען זיי אין קאטוליישען גלויבען. אין דערזעלבער צייט האָט

דער לאָנדאָנער ערץ־בישאָף בעפעהלען צו שליסען אלע שוהלען אין זיין בעצירק.

ביי אזעלכע אומשטענדען איז אונמעגליך געווארען פאר די אידען ווייטער צו בלייבען אין ענגלאנד, און דעם קעניג איז נאָר געבליבען ארויסצולאָזען זיי פון לאנד, א זאך וואָס זיי האָבען שוין לאנג געבעטען. און אין יולי פון יאָהר 1290 האָט עדוארד, ניט אָנפרעגענדיג ביים פּארלאָמענט, ארויסגענעבען א בעפעהל, אז אלע אידען זאָלען פערלאָזען ענגלאנד. צייט איז זיי געגעבען געווארען ביז'ן ערשטען נאָוועמבער צו פערקויפען זייער אייגענטום און ענדיגען זייערע געשעפטען. טויט־שטראָף איז געווען בעשטימט פאר יענע אידען וואָס מען וועט געפינען אין ענגלאנד נאָך דיזען טערמין. אָבער די אידען, אויסגעמאָטערט פון די רדיפות, האָבען זיך ניט געלאָזט לאנג בעטען. נאָך פאר'ן בעשטימטען טערמין (אָקטאָבער, 1290) האָבען זיך די 16,500 ענגלישע אידען געזעצט אין שיפען און האָבען אויף אייביג פערלאָזען זייער גרויזאם פאָטערלאנד. די מעהרסטע ארויסגעטריבענע זיינען אוועק קיין פראנקרייך, אָבער זיי זיינען אריינגעפאלען אהין גראד אין א צייט ווען די פראנצויזישע אידען אליין זיינען אויסגעשטאנען מורא'דיגע רדיפות. זיי האָבען אויסגעטרונקען דעם בעכער פון לייד ביז'ן דעק, איבערטראָגענדיג אלע צרות, וואָס זיינען אויסגעפאלען אויפ'ן גורל פון זייערע פראנצויזישע ברידער אין דעם משך פון דעם קורצען יאָהרהונדערט.

§24. דער גירוש פון פראַנקרייך. אין 14טען יאָהרהונדערט האָט מען די אידען אין ערנעץ ניט אזוי געמאָטערט ווי אין פראנקרייך און דייטשלאנד. די פראנצויזישע קעניגע האָבען געוואָלט קריגען זייער געלט, אזוי ווי פיליפּ אויגוסט, אנדערע — פון רעליגיעזער שנאה, אזוי ווי לואיס דער הייליגער. קעניג פיליפּ דער שעהנער—א געמיינער און גייציגער מענש, וועלכער האָט חרוב געמאכט זיין לאנד—האָט געבראכט צו פאָלקאָמענהייט די סיסטעמע פון ארויספרעסען געלט פון זיינע אונטערטאנען. ניט נאָר פלעגט ער ארויפלעגען אויף די אידען גוואלטיגע שטייערען, נאָר ער פלעגט פשוט ארעסטירען און איינשרעקען פארמעגליכע לייט און צונעהמען א טייל פון זייער אייגענטום. אָבער אפילו די דאָזיגע

שטענדיגע ארויספרעסונגען האבען ניט צופריעדענגעשטעלט דעם אונערזעטליכען קעניג. אזוי ווי דער קארגער בעל־הבית אין דער בעוואוסטער פאבעל האט ער בעשלאסען צו קוילען די הוהן, וואס האט געלעגט גאלדענע אייער: ער האט בעשלאסען ארויסצוטרייבען די אידען פון פראנקרייך און מיט אמאל צונעהמען זייער פארמעגען. אין יאהר 1306 האט פילים בעפעהלען מודיע צו זיין אלע אידען, אז זיי זאלען אין פערלויף פון א מאנאט זיך ארויס־קלייבען פון פראנקרייך, איבערלאזענדיג דארט זייער פארמעגען. מען האט זיי ערלויבט מיטצונעהמען בלויז די סאמע נויטיגסטע קליידער און שפייז אויפ'ן וועג. ביז'ן בעשטימטען טערמין האבען ארום הונדערט טויזענד אידען פארלאזען פראנקרייך. זייער גאנצעם בעוועגליכעם און אונבעוועגליכעם אייגענטום איז אנגעקומען דעם קעניג און איז פארקויפט געווארען צו קריסטען. גרויס איז געווען דאס אומגליק פון די בערויבטע און ארויסגעטריבענע אידען. דער גרעסטער טייל פון זיי האט זיך בעזעצט אין די זעלבסטשטענדיגע פראווינצען פון דרום־פראנקרייך און אין די דערבייאיגע שפאנישע לענדער. די פארטריבענע האבען זיך געהאלטען נעהנטער צום פראנצויזישען גרעניץ, האפענדיג אז סוף כל סוף וועט מען זיי ערלויבען זיך אומצוקערען צו זייער פאטערלאנד. און זיי האבען ניט געהאט קיין טעות אין חשבון. אין ניין יאהר ארום איז געשטארבען פילים דער 4טער און אויפ'ן טראהן איז ארויף זיין זוהן לואים דער 10טער. דער נייער קעניג האט ערלויבט די אידען זיך אומצוקערען קיין פראנקרייך; וואהרום — אזוי ווערט געזאגט אין זיין בעפעהל — „דאס פאדערט די אלגעמיינע שטימע פון פאלק". די פערטריבענע האבען זיך מאסענווייז א לאז געטהאן צוריק אין זייער פאטערלאנד (1315). נאר ניט אויף פרייד האבען זיי זיך אומגעקערט אהין.

אין 1320 האבען זיך אין פראנקרייך אנגעהויבען צוזאמענקלייבען נייע מחנות קריין־טרעגער, פון פויערים און פאסטוכער. איין יונגער פאסטוך האט דערצעהלט, אז פון הימעל איז צו איהם ארונטערגעפלויגען א ציבערליכע טויב און האט איהם געהייסען צוזאמענצוגעהמען אן ארמיי און געהן מלחמה האלטען מיט די ניט־קריסטען. דאס פראפסטע פאלק האט געגלויבט אין דיזער גע־

שיכטע, און אין דער נייער ארמיי פון די קריין־טרעגער זיינען אריינגעטראטען די פויערים פון זיד־פראנקרייך. דיזע ארמיי איז גע־גאנגען פון שטאדט צו שטאדט, מיט פאהנען אין די הענד, און אויפ'ן וועג זיינען צו איהר צוגעשטאנען נאך מאסען הפקר־יונגען, וועלכע האבען נאר אין זינען געהאט רויב. אזוי ווי אין די ערשטע קרייצצוגען האט דער פרייגעלאזטער המון זיך קודם־כל געוואלפען אויף די אידען. אין ווערדון, טולוז, באדא און אנדערע שטעדט זיינען די אידען שוואר געשלאגען געוואלען דורך דיזע בלוטדורש־טיגע באנדעס. די פעסטונג פון ווערדון, וואוהין עס האבען זיך פארשפארט ארום 500 אידען, האבען די קריין־טרעגער גענומען מיט שטורם; די אידען זעהענדיג אז קיין רעטונג איז פאר זיי ניטא, האבען פרייוויליג אויסגעקויפט אייניר דעם אנדערען. די בעאמטע פון די שטעדט און פון קעניגליכען חיל האבען אפט פאר־טיידיגט די אידען, אבער עס איז ניט גרינג געווען אינצושטילען די קריין־טרעגער, אויף וועלכע דאס פאלק האט געקוקט ווי אויף הייליגע קעמפפער. ערשט וען די פאלקס־אונרוהען האבען אנגע־הויבען שרעקען דער רעגירונג זעלבסט און די העכערע קלאסען, האט מען אנגענומען, אויפ'ן קעניגליכען בעפעהל, שטרענגע מיטעל. די ארמיי פון די קריין־טרעגער איז צוטריבען געוואלען. קלייגע אבטיילונגען קריין־טרעגער האבען נאך געבושעוועט אין די שטעדט פון דער שכנ'ישער שפאניען. ארום און ארום האבען פון דעם „פאסטוכער־צוג" („גזרת הרועים") אין פראנקרייך געליטען ארום 120 אידישע קהילות.

די לאנע פון די אידען אין פראנקרייך איז געוואלען אלץ מעהר וואקעלדיג. די קעניגע, זיך נויטיגענדיג אין געלט פאר מלחמות, פלעגען ערלויבען די אידען צו וואוינען אין לאנד בלויז צייטווייליג, אויף בעשטימטע טערמינען, און די אידען האבען גע־מוזט צאלען גרויסע סומען פאר דיזען וואוינרעכט. צו אננעזעהענע פראפעסיעס פלעגט מען די אידען ניט צולאזען. דעריבער האבען א סך אידען געמוזט זיך בעשעפטיגען מיט וואוכער. דיזע פרא־צענטניקעס האבען געמוזט צאלען צו דער רעגירונג שטייערען איבער זייערע קרעפטען, און זיי האבען דעריבער פון זייער זייט נעדריקט זייערע קריסטליכע קונדען, נעהמענדיג גרויסע פראצענטען.

דאָס פּאָלק האָט געהאַסט די פּראָצענטניקעס און האָט אויסגעלאָזט דעם כעם צו אַלע אידען. אויף אזא אופן האָבען די פּראָנצוויזישע קעניגע גערויבט די אידען און אין דערזעלבער צייט זיי געמאַכט פּארהאַסט ביים פּאָלק. די גלחים פון זייער זייט האָבען געהעצט די קריסטען געגען די אידען, אַלס די שונאים פון דער קירכע. די לאַנג איז געוואָרען אונערטרעגליך, און פּאַר די אידען איז געליבען נאָר דער אויסציגער וועג ביסלעכווייז אויסצואוואַנדערען פון דעם אומגליקליכען לאַנד. עס האָט זיך שוין געהאָט אָננגעפּאַנגען דיזער אַרויסגאַנג פון דעם נייעם מצרים וועלן קעניג קאַרל דער 6טער האָט אַרויסגעגעבען א בעפעל אַרויסצוטרייבען די אידען פון פּראָנקרייך אויף אימער (1394). „דער קעניג — וועלט געזאָגט אין דיזען בעפעל — האָט צוגעהערט די קלאָגען וועגען די פּאַרברעכענס פון די אידען געגען דעם הייליגען גלויבען און וועגען זייער מיסברויכען די רעכט וואָס זיינען זיי געגעבען געוואָרען, און האָט דעריבער בעשלאָסען אין דער צוקונפט צו פּאַרביטען זיי צו וואוינען אין אַלע געביטען פון פּראָנקרייך, אין צפון אזוי גוט ווי אין דרום". ביז'ן דריטען נאָוועמבער איז זיי געגעבען געוואָרען צייט צו בעזאָרגען זייערע געשעפטען און אויספּארקויפען זייער אייגענטום. אין סוף פון יאָהר 1394 האָבען פיעל טויזענדע אידישע פּאַמיליען פערלאָזען דאָס לאַנד וואו די האַבגיריגקייט פון די הערשער, דער פּאַנאַטיזם פון די גלחים און דער גראָבער אבערגלויבען פון די מאַסען האָבען זיי געבראַכט צו שענליכער קנעכטשאַפט. אייניגע בעזיצער פון שטעדט און גיטער האָבען געוואָלט איבערלאָזען בייַ זיך די אידען, אָבער זיי זיינען געצוואונגען געוואָרען צו ערפילען דעם קעניג'ס גזרה. אידען זיינען געבליבען בלויז אין געצעהלטע פּראָווינצען פון זיד־פּראַנקרייך. די פּארטרי־בענע האָבען זיך בעזעצט אין דייטשלאַנד, איטאַליען און שפּאַניען. נאָך דיזען גירוש איז שוין אין פּראַנקרייך ניט געווען קיין אידישע קהילות גאַנצע דריי הונדערט יאָהר, ביז'ן סוף פון 17טען יאָהרהונדערט.

§25. דייטשלאַנד; די גהעטאָ און די בלבולים. אין דער צייט וועלן אין ענגלאַנד און פּראַנקרייך האָט מען די אידען געטריבען, האָט מען זיי אין דייטשלאַנד געדריקט און ערנידריגט,

אבער ניט ארויסגעטריבען פון לאנד. טרויעריג איז געווען דאס לעבען פון די אידען אין דייטשלאנד נאך די קרייצצוגען. הונדערטע אידישע קהילות האבען זיך געפונען אין די שטעדט פון דייטש־לאנד, עסטרייך, בעהמען און די שווייץ, אבער געלעבט האבען זיי בעזונדער פון די קריסטליכע געמיינדען, אזוי ווי פארשטוי־סענע. אין די מעהרסטע שטעדט זיינען פאר די אידען צום וואוינען אבגעצייכענט געווארען בעזונדערע קוואַרטאלען אדער גאסען („גהעטא") ; צו דער גהעטא פלעגט פיהרען א טויער, וועלכער פלעגט אויף ביינאכט פערשלאסען ווערען. דיזע געשלאסענע קוואר־טאלען האבען צייטענווייז געדיענט אלס שוץ פאר די איינוואינער, אין די צייטען וועז דער קריסטליכער המון פלעגט זיי בעפאלען ; דערפאר אבער וועז דער שונא פלעגט זיך שוין ארייגרייסען אהין פלעגט ער פערניכטען גאנצע קהילות אויף איין מאל. ענג און פארשטיקט איז געווען אין דיזע קוואַרטאלען, וואו אין יעדען הויז האבען זיך געפונען צעהנדליגע געזינדען. דער „אידישער שאנד־פלעק"—א געלע לאטע אויף די קליידער אדער אן עקעלהאפטע הוט מיט שארפע שפיצען—איז געווען א מוז ; דער איד וואס האט זיך געווייזען אין גאס אהן דיזען צייכען האט געמוזט צאלען שטראף. דער רוב פון די דייטשע אידען איז געווען זעהר ארים. די געווען־הליכע בעשעפטיגונג פון די אומגליקליכע איז געווען דער קליין האנדעל, איבערהויפט דער האנדעל מיט אלטע קליידער, און די פארמעגליכע האבען זיך בעשעפטיגט מיט לייהען געלד אויף פראצענט. צו די מעהר חשוב'ע מלאכות האט מען די אידען ניט צוגעלאזען, אדער אלעגפאלס זעהר זעלטען. די קריסטליכע אר־בייטער־צעבען פלעגען ניט אריינגעהמען קיין אידען, און די סוחר'י־שע פערבאנדען פלעגען זיי ניט לאזען זיך פארגעהמען מיט גרוי־סען האנדעל. די קעניגע און פירשטען פלעגען בעהאנדלען די אידען אזוי ווי קנעכט, פלעגען זיי רואינירען מיט שווערע שטייערען און טאקסעס. די דאזיגע שטייערען פלעגט מען אויף זיי ארויפלעגען פאר'ן „שוץ" וואס זיי פלעגען בעקומען, וועלכער פלעגט פונדעסט־ווענען זיי ניט איינהיטען פון פאגראמען.

בעזונדערס אפט פלעגען די דייטשע אידען לויידען פון בלבולים, וואס פלעגען געבאַרען ווערען אין דעם אבערגליבען פון מיטעל־

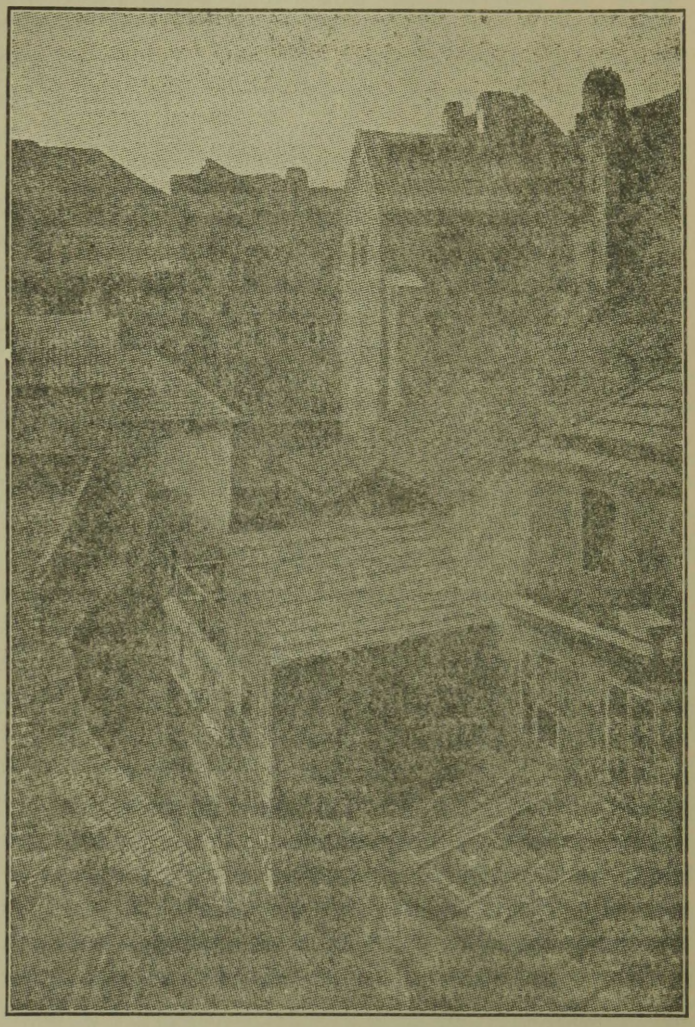

דאָס „שמש-געסעל" אין דער גהעטאָ פון פּראָג.

אלטער. פון פראנקרייך איז אהער אריינגעדרונגען דער בייזער עלילת־דם (§17). נאך אן אבערגלויבישע איינרעדעניש איז אומגעגאנגען, אז די אידען נעהמען דאס קיבליכע ברויט, וואס איז דער סימבאל פון יעזוס'עם קערפער, און שניידען און שטעכען עס ביז עס הויבט אן רינען בלוט. אויב ערגעץ־וואו פלעגט פערפאלען וועלען א קריסטליך קינד אדען מען פלעגט צופעליג געפינען זיין קערפער, פלעגט די צואוויידעטע מאסע זיך וואַרפען אויפ'ן אידישען קוואַרטאל, טויטענדיג און בערויבענדיג דאַרט מענשען וואס האבען ניט געוואוסט פון נישט צו זאגען. עס איז ניט געווען כמעט א שטאַדט אין דייטשלאנד וואו עס זאלען ניט פאַרקומען אזעלכע אנפאלען. איינמאל נעבען דער שטאַדט פולדא האט מען געפונען פינף טויטע קריסטליכע איינגלעך, די קינדער פון אן ארטיגען מילנער (1235). די אבערגלויבישע מאסע האט באלד בעשלאסען אז עס האבען זיי גע'הרג'עט צוויי אידען, וועלכע האבען אויסגעצאפט פון זיי דאס בלוט און בעהאלטען עס פאר זייערע פסח'דיגע צערעמאניעס. א המון קריי־טערענער און שטאַדט־לייט זיינען בעפאלען די אידען פון פולדא און האבען גע'הרג'עט דרייסיג מענער און פרויען. די אידען האבען זיך בעקלאגט צו קעניג פרידריך דעם 2טען, און דיזער האט בעשטימט א קאמיסיע פון געלערנטע קריסטען, וועלכע האבען געארפט אויספארשען די פראגע: צי דארפען די אידען ווירקליך האבען בלוט אויף פסח. אויב עס זאל זיך ארויסווייזען אז יא, דאן האט דער קעניג געסטראשעט צו פארניכטען אלע אידען אין זיין מלוכה. דער ענטפער פון דער קאמיסיע איז געווען אז מען קען ניט פעסטשטעלען גענוי די ריכטיגקייט פון דער בעשולדיגונג געגען די אידען. דער קעניג האט פונדעסטוועגען ארויפגעלעגט א גרויסע געלט־שטראף אויף די אידען פון פולדא, ניט קוקענדיג דערויף וואס דער חשד געגען זיי איז ניט בעשטעטיגט געווארען. אויפגעבראכט איבער דער שרעקליכער בעשולדיגונג האבען זיך די אידען געווענדט מיט א קלאגע צום דעמאלדיגען פאבסט אינאקענטי דעם 4טען. דיזער פאבסט, וועלכער איז געווען עהרליכער ווי זיינע פארגענגער, האט פאנאנדערגעשיקט צו די בישאפס אין יאהר 1247 א „בולא" (א

פֿאבסטלִיכער בעפעהל), וואו די בלוט־בעשולדיגונג איז ערקלערט געוואָרען אלס א געמיינער און בייזער ליגען.

אט איז דער אינהאלט פון דער דאָזיגער בולא: מיר האָבען געהערט די וויינעדיגע קלאָגען פון די אידען אז מען מאכט אויף זיי אונעהרליכע בלבולים אלס אן אויסרייד צו רויבען זיי און צוצונעהמען זייער אייגענטום. אין דער צייט וואָס די תורה בעפעהלט „לא תרצח!" (זאָלסט ניט הרג'ענען) מאכט מען געגען די אידען די פאלשע בעשולדיגונג אז זיי עסען אום פסח דאָס האָרץ פון א גע'הרג'ט קינד. עס ווערט בעהויפטעט אז דאָס געזעץ ערלויבט עס זיי, וועלכעס פארקערט, פארביט זיי שטארק אזא טהאט. ווי נאָר מען געפינט ערגעץ דעם טויטען קערפער פון א מענשען, וואָס מען וויסט ניט ווער עס האָט איהם גע'הרג'עט, זאָגט מען בכיוון אז דאָס האָבען די אידען געטהאָן. דאָס אלץ דיענט פאר אן אויסרייד זיי ביטער צו פערפאלגען. אָהן דין און אָהן משפט, אָהן עדות און אָהן זייער אייגענעם מודה זיין זיך, נעהמט מען ביי זיי צו זייער אייגענטום, מען מוטשעט זיי מיט הונגער, מען פערשפארט זיי אין תפיסה און מען מאטערט זיי אויף אלערליי אופנים און מען פאראור־טיילט זיי צו א שענדליכען טויט. דער גורל פון די אידען אונטער אזעלכע פירשטען און הערשער איז דעריבער שרעקלי־כער ווי דער גורל פון זייערע עלטערען אין מצרים אונטער דער הערשאפט פון די פרעה'ס. צולייב דיזע רדיפות זיינען זיי געצוואונגען צו פערלאָזען יענע ערטער, וואו זייערע עלטערען האָבען געלעבט פון די עלטסטע צייטען. ניט וועלענדיג אז מען זאָל די אידען אומזיסט מאטערען, בעפעהלען מיר אייך, אז איהר זאָלט זיך בעגעהן מיט זיי מיט פרייונדשאפט און מיט גוטען ווילען. אויב איהר וועט הערען פון אונגערעכטע אָנפאלען אויף די אידען זאָלט איהר ניט דערלאָזען דערצו, און דערלאָזט ניט אז מען זאָל אין דער צוקונפט זיי דריקען מיט אזעלכע מיטלען.

נאָר אפילו דעם פאבסט'ס בולא האָט די אידען גאָרניט גע־האלפען. יאָהר איין יאָהר אוים פלעגען זיך יעדען פסח ווידערהאלען די אָנפאלען אויף די אידען אין די דייטשע שטעדט. אפטמאל פלעגען אזעלכע פאָנראָמען ארומכאפען גאנצע פראָווינצען. אין די

מעהרסטע פעלען פלעגען די פאלשע בלבולים דיענען בלויז אלס אויסרייד לפנים צו פארדעקען די אמת'ע כונה פון די רדיפות. און די אינוועניגסטע סבות זיינען געווען—די קנאה פון די קריסט־ליכע סוחרים און ארביטער צו זייערע אידישע קאנקורענטען, דער פערלאנג ארויסצושטויסען די אידען פון דער אדער יענער שטאדט, און פערנעהמען זייער פלאץ.

§26. דער שוואַרצער טויט. די רדיפות אויף די אידען אין דייטשלאנד האבען דערגרייכט זייער העכסטען שטאפל אין 14טען יאהרהונדערט. „זינט די אידען לעבען אויף דער וועלט — שרייבט אן אלטער דייטשער שרייבער — האבען זיי ניט איבער־געלעבט א שרעקליכערע צייט ווי דעם 14טען יאהרהונדערט. עס איז נאר א וואונדער ווי אזוי, נאך אזעלכע שחיטות, עס איז נע־בליבען נאך איין איד אין דייטשלאנד". אין יאהר 1348 האט אין אירפֿורט געבושעוועט א שרעקליכע מגפה, בעוואוסט אונטער'ן נאמען „דער שוואַרצער טויט". הונדערטע טויזענדע מענשען זיינען געפאלען פון דיזער גהיימניספולער קראנקהייט; עס פלעגען אויסשטארבען גאנצע שטעדט און פראווינצען. מענשען פלעגען משוגע ווערען פון שרעק; א ווילדער אבערגלויבען האט ארומגע־כאפט דעם פינסטערען המון און איהם געפיהרט צו פארברעכענס; יעדע צאהם פון געזעץ איז פארשוואונדען. אין דיזער צייט איז ארויסגעלאזט געווארען א מאדנער קלאנג, אז די אידען האבען עס פעראורזאכט די מגפה, פארגיפטענדיג בכיוון דאס וואסער אין די ברונימער און טייכען כדי אומצוברענגען די קריסטען. דיזע בעשולדיגונג האט נאך צוגעקראגען קראפט דערפון ווען די אידען, צוליעב זייער מעהר ניכטערען און זויבערען לעבען און צוליעב זייער בעסערער אבאכט אויף די קראנקע, זיינען געשטארבען פון דער חולאת אין א קלענערער צאל ווי די קריסטען. און נון האט מען אנגעפאנגען זיך אבצורעכענען מיט די „פארגיפטער". די הריגות אויף די אידען האבען זיך אנגעפאנגען אין דרום־פראנקרייך און אראגאניען, אבער שרעקליכע פארמען האבען זיי אנגענומען אין דייטשלאנד. אין די רהיין־פראווינצען, אין עלזאס, עסטרייך, די שווייץ, בעהמען, וואו דער שוואַרצער טויט האט געשניטען די אייגוואוינער ווי א פעלד־מעסער, האט מען די אידען גע'הרג'עט

טויזענדערווייז. מען פלעגט זיי ברענען אויף שייטער־הויפענס, מא־
טערן, העננען, ערטערווייז פלעגט מען זיי ארויסטרייבען אדער
צווינגען אנצונעהמען דאם קריסטענטום. אומזיסט האט זיך דער
פאבסט קלעמענס דער 6טער געוועגדט צו די קאטאליקען מיט א
בולא, אין וועלכער ער האט אויפגעוויזען דעם אונזין פון דעם בלבול
אויף די אידען, אנווייזענדיג אז די אידען גופא שטארבען פון דער
מגפה, און אז דער שווארצער טויט בושעווטע אפילו דארט וואו
קיין אידען זיינען גאר ניטא. די ווערטער פון דעם פאבסט האט
מען ניט געהערט: די ליידענשאפטען האבען זיך צופלאקערט און
עם איז אונמעגליך געווען זיי אייגצושטילען. אין שטראסבורג און
קעלן האבען דער בירגערמייסטער און דער שטאדט־ראטה זיך אנ־
גענומען פאר די אומשולדיגע אידען; זיי האבען איינגערעדט דאם
פאלק אז די מגפה איז אנגעשיקט געוואָרען פון גאט, און ניט פון
מענשען; אבער דער המון האט פארטריבען דיזע פערטיידיגער.
די שטראסבורגער אידען האט מען אוועקגעשלעפט אויפ'ן בית־
עולם, זיי פערשפארט אין א גרויסען הילצערנעם שטאל און זיי
פארברענט. גערעטעט האבען זיך בלויז אייניגע, וועלכע האבען אין
פערצווייפלונג בעשלאסען אנצונעהמען קריסטענטום (1349). אן
עהנליכער שיקזאל האט געטראפען די אידען פון קעלן, נאר א ניט־
געלונגענעם פערזוך זיך צו פערטיידיגען מיט געווער. די רהיין־
שטעדט, די ערות פון די שרעקען פון די קרייצצוגען, זיינען ווידער
פארהילכט געוואָרען פון די וועה־געשרייען פון די אידישע קרבנות.
אין ווארמס האט דער שטאדט־ראטה בעשלאסען צו פארברענען
די אידען, נאר די לעצטע, ניט ווארטענדיג אויפ'ן טויט פון די הענר
פון די הענקער, האבען אליין אונטערגעצונדען זייערע הייזער און
זיינען אומגעקומען אין די פלאמען. דאם זעלבע האבען געטהאן
די אידען אין פראנקפורט און אנדערע שטעדט. אין מאינץ האבען
זיך א טייל אידען געשטעלט מיט געווער נעגען זייערע פארפאל־
גער און האבען געטויט ארום צווייי הונדערט פערזאָן. אבער ווען
א וווייטערער קאמפף איז געוואָרען אונמעגליך האבען די אידען
פון מאינץ זיך אליין פארברענט אין זייערע הייזער. פון דייטש־
לאנד זיינען די אידען מאסענווייז געלאָפען אין דעם שכנ'ישען

פוילען, וואו זייערע ברידער האָבען געלעבט רוהיגער אונטער'ן שוץ פון די קעניגע און דער רייכער שליאכטע.

די ליידען, די ערנידערונג און אָרימקייט האָבען פינסטער געמאכט דאָס לעבען פון די דייטשע אידען און האָבען אָבגעשוואכט זייער גייסטיגע טעטיגקייט. דער געביט פון גייסטיגען לעבען איז געווען פונקט אזוי ענג ווי די גאַס פון אידישען קוואַרטאל. אפילו די רבנישע לומדות איז פעראָרימט געוואָרען. די געלערנטע תלמודיסטען האָבען בעאַרבייט און ערקלערט די פריהעריגע ליטעראַטור, אָבער זיי האָבען גאָרניט געשאפען קיין נייעס. וועגען פרייהייט פון געדאנק האָט גאָר קיין רייד ניט געקענט זיין. די רעליגיעזע צערעמאָניעס זיינען אָבגעהיט געוואָרען מיט דער גרעסטער שטרענגקייט אין דער היים אזוי גוט ווי אין שוהל. די היים אוז די שוהל—דאָס זיינען געווען די צוויי ערטער וואו דער געיאָגטער, ערנידריגטער איד האָט אָבגעוהט אין זיין נשמה, וואו ער האָט זיך געפיהלט אלס מענש מיט הויכע גייסטיגע שטרעבונגען. דאָס פאמיליען־לעבען פון דעם דייטשען אידען איז געווען א מוסטער פון מאָראַלישער רייניקייט, פון זעלבסט־אויפאָפערונג, פון מעסיגקייט און ניכטערקייט. די גאַנצע געמיינדע איז געווען אזוי ווי עפּים איין גרויסע פאמיליע, וואָס איז פעראייניגט מיט דיזעלבע שטרעבונגען, געוואוינהייטען און מנהגים. דאָס לעבען פון דער קהילה האָט זיך קאָנצענטרירט אין שוהל, וואו אין הויף פלענט זיך דאָס רוב געפינען די וואוינונג פונ'ם רב. דאָ פלענען בעטראַכט און בעשלאָסען וועלען די עסקים פון דער קהילה; דאָ פלענען אָפט, אין צייטען פון אָנפאלען, די ראשי הקהל בעשליסען פרייוויליג צו שטאַרבען, כדי זיך ניט איבערצוגעבען דעם שונא: די שוהל פלענט מען אונטערצינדען און א גאַנצע מחנה מאַרטירער פלענט אויסהויכען דעם אָטעם מיט די אויסגעשרייען: „שמע ישראל!" דער אנדענק פון אזעלכע מאַרטירער פלענט געהאלטען וועלען הייליג פון די קומענדע דורות. זייערע נעמען, יעדער מיט'ן טיטעל „קדוש", פלענען פארשריבען וועלען אין די „פנקסים" פון די שוהלען און פלענען דערמאָנט וועלען אין ריהרענדע תפלות, וואָס פלענען געזאָגט וועלען פאר „די וואָס זיינען געשטאָרבען אויף קדוש השם".

אין 15טען יאָהרהונדערט זיינען די רדיפות אויף די אידען

אין דייטשלאנד שוואכער געווארען. בלויז פון צייט צו צייט פלעגען די קאטוילישע גלחים אויפרייצען געגען זיי דעם פינסטערען המון. ארום יאהר 1450 איז איבער'ן לאנד ארומגעפאהרען דער מאנאך קאפיסטראנא, וועלכער האט געקראגען דעם צונאמען „דער בייטש פון די אידען", און האט געהעצט דעם המון געגען די אידען; אונטער דער ווירקונג פון זיינע דרשות האט די שווארצע מאסע אין עטליכע שטעדט צורויבט די אידישע קווארטאלען. פון א סך שטעדט זיינען די אידען פארטריבען געווארען.

די ליטעראטור פון די דייטשע אידען אין 13טען ביז'ן 15טען יאהרהונדערט בעשטעהט כמעט אינגאנצען פון תלמודישע פארשונגען. פון די תלמודיסטען פון דיזער עפאכע זיינען בעזונדערס בעריהמט געווארען: רבי מאיר פון רוטענבערג (דער מהר"ם), ר' ישראל איסרלין פון עסטרייך און ר' ישראל ברונא פון רעגענסבורג (15טען יאהרהונדערט). דער פאריזער רב ליפמאן מילהויזען (ר' יום־טוב) האט אנגעשריבען דעם פאפולערען ספר „הנצחון", וועלכער האט געדארפט דיענען אלס האנדבוך פאר די אידישע חכמים און רעליגיעזע וכחים מיט גלחים.

§27. איטאליען. אין מערב־איראפא אין מיטעלאלטער איז איטאליען געווען דאס איינציגע לאנד, וואו די אידען האבען ניט געליטען קיין מאסען־פערפאלגונגען: צוויישען דעם געדיכטען וואלקען פון דעם בארבאריזם פון דעם מיטעלאלטער האט אין דיזען לאנד צום ערשטען א בליץ געטהאן דער שטראהל פון דער „רענעסאנס" (אויפלעבונג, 13טען—15טען יאהרהונדערט), וואס איז געווען א בענייאונג פון דעם גייסטיגען און געזעלשאפטליכען לעבען. די רומישע פאבסטען זיינען ניט געווען קיין פראפעטען אין זייער איינען לאנד. אינאקעניטי דער 3טער און זיינע נאכפאלגער, וועלכע האבען מיט ערפאלג פארזייהט רעליגיעזע אונטאלעראנץ אין אלע לענדער פון אייראפא, האבען ניט געקענט פארפלאנצען דיזען בייזען גייסט אין איטאליען גופא, וועלכע איז געווען פאנאנדערגעטיילט אין זעלבסטשטענדיגע פראווינצען און פרייע האנדעלס־שטעדט. אידען האבען נעלעבט אין דעם פאבסט'ס פראווינץ, אין די פרייע

שטערט פון לאמבארדיען און אין דרום—אין נעאפאל און סיציליען. די קירכליכע נעזעצען זיינען ניט אנגעוואנדט געווארען שטרענג געגען זיי אפילו אין רוים. די אידען האבען דא נאך פון אמאל געלעבט אין א בעזונדער קוואַרטאל, נאר אין זייערע זיטען זיינען זיי ניט געווען שארף אבגעשיידט פון די קריסטען. לויט'ן נעזעץ זיינען זיי געווען אנערקענט פאר „רוימישע בירגער" פון א בעזונדער קלאס, אונטערגעוואַרפען צו דער פאבסטליכער קוריע. בראש פון די קהילות זיינען געשטאנען אויסגעקליבענע פארשטעהער („פרנסים") וועלכע זיינען געווען פעראנטוואַרטליך צום פאבסט פאר די שטייערען, האבען נעהאט דאס רעכט צו רופען אסיפות, משפט'ן און ארויסגעבען א פסק, ארויפלענען שטראפען אדער חרם פאר פארברעכענס.

די עקאנאמישע לאגע פון די אידען אין איטאליען איז נעווען אהן אן ערך בעסער, ווי אין אנדערע לענדער. דא זיינען זיי ניט געווען צוגעשמיידט צום קליין־האנדעל און צו וואוכער־געשעפט, נאר זיי האבען נעקענט זיך פארנעהמען מיט מלאכה און האנדעל אויפ'ן ברייטען אופן. אין דרום־איטאליען און סיציליען האבען זיך די אידען בעשעפטיגט אפילו מיט ערד־ארבייט און מיט דער זייד־אינדוסטריע. אין אזעלכע אלוועלטליכע האנדעלס־פארטען ווי וועניג און נעניא האבען די אידישע סוחרים ניט נעקענט קאנקורירען מיט די גרויסע קריסטליכע סוחרים, נאר דאך האבען זיי אויך אנטייל נענומען אין דעם אלוועלטליכען פעלקער־האנדעל, וועלכער איז אנגעאנגען דורך דיזע פארטען. אינוועניג אין לאנד, וואו עס זיינען ניט געווען קיין בעקוועמע און זיכערע וועגען, האבען די אידען נעליסטעט א גרויסע דיענסט צו די פויערים און דעם האנדעל דורך ארויפהרען ברויט און אנדערע פראדוקטען פון ארט צו ארט, און שפילענדיג די ראלע פון דעם פארמיטלער צווישען דעם פראדוצירער און דעם פארברויכער. די רייכע פלענען זיך אויך אבגעבען מיט פראצענט־נעשעפט, נאר אויף דיעזען נעביט זיינען זיי נאר נעווען שוואכע תלמידים פון די איטאליענישע פראצענט־ניקעס, וועלכע זיינען נעווען בעוואוסט אונטער'ן נאמען די „לאמבארדער". שרייבער פון יענער צייט האבען איבערגלאזט עדות, אז די קריסטליכע פראצענטניקעס פלענען א סך ערגער בעהאנדלען

זייערע קריסטליכע קונדען, ווי די אידען זייערע קריסטליכע בעל־חוב'עס. אין יאָהר 1430 האָבען די שטאָדט־בעאַמטע פון פלאָרענץ איינגעלאָדען אידישע באַנקירען צו קומען זיך בעזעצען אין זייער שטאָדט, כדי זיי זאָלען אַרונטערזעצען די פּראָצענטען פון 33 אויף 20. א דאַנק דעם זיינען אין איטאַליען ניט געווען יענע טרויעריגע פאָלגען פון דעם פּראָצענט־געשעפט ווי אין די אַנדערע לענדער.

צווישען די אידען אין איטאַליען זיינען געווען א סך בעריהמטע דאָקטוירים, וועלכע האָבען געקרָאָגען זייער בילדונג אין די העכסטע מעדיצינישע שולען אין פּאַדוא, סאָלערנא און אַנדערע ערטער, אָפּטמאָל טאָקע אונטער אויפזיכט פון אידישע פּראָפעסאָרען. ניט פאַרגינענדיג די אידישע דאָקטוירים זייער ערפאָלג האָבען זייערע קריסטליכע חברים געזוכט זיי צו פאַר'מיאוס'ן אין די אויגען פון פאָלק, בעשולדיגענדיג זיי אז זיי שעדיגען בכיוון קריסטליכע פּאַציענטען. האָבען די קאָטוילישע גלחים אָנגעהויבען שטרענג אייניפיהרען דאָס קירכליכע געזעץ, וואָס האָט פארבאָטען קריסטען זיך צו קורירען ביי אידישע דאָקטוירים. פונדעסטוועגען זיינען די אידישע דאָקטוירים געווען שטאַרק פּאָפולער אין לאַנד און צו זיי פלעגען זיך וואַנדרען ניט נאָר עולם'שע מענשען, נאָר אויך קאָטוילישע גלחים, און אָפּטמאָל אפילו די פאַבסטען אַליין. פאַבסט באָניפיציוס דער 9טער האָט געהאַט אַלס זיינע לייב־דאָקטוירים די אידען מענועלאָ און אנדזשעלאָ. דיזע צוויי דאָקטוירים האָבען געקרָאָגען פון דעם פאַבסט און דעם רוימישען מאַגיסטראַט א שריפט, וועלכע האָט בעפרייט זיי און זייערע קינדער פון שטייערען דערפאַר וויל זיי האָבען געהיילט אָרימע קראַנקע אומזיסט (1399). דער אידישער דאָקטאָר פאָליניא, פּראָפעסאָר אין דעם אוניווערזיטעט פון פּאַדוא, איז געפאָלען א קרבן פון דעם „שוואַרצען טויט", אַרומגעהענדיג בשעת דער מגפה אָרום געפערליכע קראַנקע (1348). אין די הויפען פון די קעניגע און הערצאָגען זיינען אידישע לייב־מעדיקער געווען א גאַנץ אָפּטע זאַך.

די ציטליך גינסטיגע געזעלשאַפטליכע לאָגע פון די איטאַליענישע אידען צוזאַמען מיט דער „רענעסאַנס" וואָס האָט זיך דעמאָלט אָנגעהויבען אין איטאַליען, האָבען אַרויסגערופען ביי די

דאַרטיגע אידען א פיעלזויטיגע גייסטיגע שאפונג. אזוי ווי זייערע שפאַנישע ברידער האָבען די איטאַליענישע אידען ארויסגעגעבען פון צוויישען זיך פרייע דענקער, וועלכע האָבען אָנגענומען די גע־דאנקען פון דעם רמב"ם (דער איבערזעצער פון די אראבישע פי־לאָזאָפען, יעקב אנאטאָלי, און דער דאָקטאָר הלל ווערנא פון 13טען יאָהרהונדערט), און בעגאבטע פאָעטען. פון די פאָעטען איז בע־זונדערס בעריהמט געוואָרען עמנואל הרומי (געשטאָרבען 1330), א חבר פון דאנטע. אנדערש ווי די איבעריגע אידישע פאָעטען האָט עמנואל געשריבען ניט קיין רעליגיעזע שירים, נאָר וועלטליכע ליעדער, אין וועלכע עס איז בעזונגען געוואָרען די ליעבע, פרייד און גליק, אָדער עס זיינען אויסגעלאָכט געוואָרען נאַרישקייט און דומהייט. די העברעאישע שירים פון עמנואל צייכנען זיך אויס מיט זעלטענער שענקייט און קלינגעוודינקייט. ער האָט אויך אָנגע־שריבען א שיר „התפת וגן־ערן" (גיהנם און גן עדן), וועלכע איז א שארפע סאטירע אויף די מענשען פון זיין צייט. צוויישען די אייגוואוינער פון גיהנום זעצט דער דיכטער אריין יענע תלמודים־טען, וועלכע פעראכטען די וועלטליכע וויסענשאפטען, דאָקטוירים־שארלאטאנעס און אונבעגאבטע שרייבער; אין גן־ערן מאכט ער פלאַץ אפילו פאר גוטע גויים, וועלכע גלויבען אין אחרות הבורא. די שפעטערע רבנים האָבען ערקלערט עמנואל'ן פאר אן אפיקורס און אריינגעלעגט זיינע ווערק אין חרם.

פינפטער קאַפיטעל.

דאָס לעצטע יאָהרהונדערט פון שפאַנישען יודענטום.

(1391—1492).

§28. **אידישע הויפלייט און די שחיטה אין סעווילא.** ליכט און שאטען בייטען זיך אין דעם לעבען פון די שפאַנישע אידען אין 14טען און 15טען יאָהרהונדערט. צולעצט זייער בילדונג

און האנדעלס־פעהיגקייטען האָבען די אידען פערנומען אן אנגע־
זעהענעם אָרט אין ביידע קעניגרייכען פון שפּאניען—קאסטיליען
און אראגאניען. די שפּאנישע קעניגע האָבען געשעצט דיזע מעלות
פון די אידען און פלעגען די פעהיגסטע פון זיי אָפּט רופען צו פאר־
נעהמען שטעלען אין דער רעגירונג. כמעט יעדער קעניג האָט געהאט
אין זיין הויף א אידישען שטייער־זאמלער, פינאנץ־מיניסטער, ראט־
געבער, הויף־דאָקטאָר אָדער א אידישען גלעזערטען. די אידישע
פאמיליען בעננוועניסטע, וואקאר, אבולאפיא, פיכאן און אברבנאל
האָבען זיך בעוויזען אין די רייהען פון די שפּאנישע אדעליגע און
הויפליים. אָט דיזע אלע טיטולירטע אידען האָבען זיך שטארק
פערדיענט געמאכט ביי דער מלוכה, אָבער זייער אייגען פאָלק
האָבען זיי וועניג נוצען געבראכט. די אידישע הויפליים פון דיזער
צייט האָבען ניט געהאט יענע טוגענדען, וועלכע האָבען אמאל
בעשעהנט אזעלכע מענשען ווי ר' חסדאי שפרוט אָדער ר' שמואל
הנגיד. נאָכטהוועגדיג די פארשוועגדערישע שפּאנישע גראנדען האָ־
בען זיי געשטרעבט בלויז צו רייכטום און לוקסוס, וועלכע זאלען
מאכען אן אויפזעהן, פלעגען אנטהאן זייערע וועיבער און קינדער
אין זייד און בריליאנטען, און פלעגען ארויספאהרען אין גרויסאר־
טיגע עקיפאזשען. פון זיי פלעגען זיך אבלערנען א ביישפיעל די
מענער און פרויען פון די פארמעגליכע קלאסען פון דער אידישער
בעפעלקערונג. דערמיט פלעגען זיי ארויסרופען קנאה ביי די קריס־
טען, וועלכע פלעגען זאגען: „אָט ווי די אידען ווערען רייך; באלד
וועלען זיי אלע ווערען גראנדען". און דאָס וואָס איינצעלנע אידען
פלעגען שנעל רייך ווערען, אפטמאל דורך געלונגענע קניות אָדער
פראצענט־נעהמען, פלעגט מען צורעכענען אלס עולה דער גאנצער
אידישער בעפעלקערונג, וועלכע האָט געפיהרט א בעשיידענעם און
ארבייטסזאמעם לעבען. די אידען־פיינד פלעגען זיך דערמיט בע־
נוצען צו פארגיפטען די מאסען געגען די אידען.

א בעזונדערע שנאה צו די אידען האָבען געפיהלט דער הע־
כערער אדעל און די גייסטליכע. די שטאָלצע שפּאנישע אדעל־
ליים האָבען ניט געקענט פארטראָגען אין זייער מיט מענשען
פון פרעמדען גלויבען און געבורט, און זיי פלעגען זיין אונצופריע־
דען ווען אזעלכע מענשען פלעגען דערגרייכען הויכע רעגירונגס־

שטעלען. און די גייסטליכע, וועלכע זיינען בעשטאַנען דאָס רוב פון די מאָנאַכען־דאָמיניקאַנער, האָבען געזעהן אין דער דערהוי־בונג פון די אידען אַ דירעקטע בעליידיגונג געגען דער קירכע. לויט דער מיינונג פון די קאַטוילישע מאָנאַכען האָבען די אידען, אַלס די „שונאים פון דער קירכע" אומעטום געדאַרפט געהאַלטען ווערען אַלס קנעכט. פונדעסטוועגען האָבען די אידישע קהילות אין שפּאַניען געבליהט און האָבען גענאָסען אינערליכע פרייהייט. אין קאַסטיליען אַליין זיינען געווען 80 קהילות, וועלכע האָבען פארמאָגט ארום אַ מיליאָן אידען. די וויכטיגסטע קהילות האָבען זיך געפונען אין טאָלעדאָ, בורגאָסאַ און סעווילאַ. בראש פון יעדער קהילה זיינען געשטאַנען די רבנים און דיינים, וועלכע האָבען געהאַט אַ רעכט צו משפּט'ן ציווילע און קרימינעלע פּראָ־צעסען צווישען אידען. אַזוי ווי אַמאָל אין בבל און אין דעם אַראַבישען קאַליפאַט, אַזוי האָבען איצט אויך די אידען גענאָסען ברייטע אויטאָנאָמיע, וועהרענד די איינפלוסרייכערע אידען האָבען אנטייל גענומען אויך אין דעם געזעלשאַפטליכען לעבען פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג. אָט דיזער פאַקט וואָס פון איין זייט האָבען די אידען געלעבט אָבגעזונדערט אין זייער איי־גענעם לעבען און פון דער אַנדערער זייט זיך בעטייליגט אין דער רעגירונג—האָט גערייצט דעם קאַטוילישען אַדעל און די גייסטליכע.

איין פאַנאַטישער גלח פון סעווילאַ, פערנאַנדו־מאַרטין, האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַלס ציעל אויפצוהעצען די קריסטען צו אַן אָנפאַל אויף די אידען. אין זיינע דרשות אין די קירכען פלעגט ער גיסען פּעך און שוועבעל אויף דער אידישער „פאַלשער" אמונה, פלעגט אָנווייזען אויפ'ן וואַקסענדען רייכטום פון די אידען און זייער שעדליכקייט פאַר'ן פאָטערלאַנד. דאַן איז מאַרטין געוואָרען געהילף פון ערץ־בישאָף און ער האָט אָנגעהויבען פאַנאַנדערשיקען צירקולאַרען צו די גלחים אין זיין עפּאַרכיע, אין וועלכע ער פלעגט זיי אויפפאָדערען זיי זאָלען איינריידען דאָס פאָלק „צו צושטערען ביז'ן גרונד די שוהלען, אין וועלכע די שונאים פון גאָט און דער קירכע, וועלכע רופען זיך אידען, פּראַווען זייער געצענדיענסט". איינמאָל, דעם 15טען מערץ 1391, האָט מאַרטין געהאַלטען אַ

פּייערדיגע דרשה פּאר א גרויסען עולם. דער אויפגעריצטער המון האָט זיך א וואָרף געטהאָן אויף דער פּריעדליכער אידישער בעפעלקערונג פון סעוויליא און עס האָט זיך אָנגעהויבען א פּאָגראָם. נאָר דאָס מאָל האָבען זיך פּאר די אידען געשטעלט די שטאָדטבעאמטע, דער פּאָגראָם איז אָבגעשטעלט געוואָרען, און אייניגע פון די אָנהויבער זיינען בעשטראָפט געוואָרען. צווישען די אָנהויבער איז אָבער ניט געווען דער אמת'ער שולדיגער אין די אונרוהען, פערנאַנדו־מאַרטין. אונטער דעם שוץ פון דער קירכע האָט ער וויטער אָנגעפיהרט זיין פּארברעכערישע אָגיטאַציע, ביז ער האָט ענדליך זיך דערשלאָגען צו זיין ציעל. אין דריי מאָנאַטען אַרום איז דער פּאָגראָם אין סעוויליא אויסגעבראָכען אויף דאָס ניי מיט אזא קראָפט, אז עס איז אונמעגליך געווען איהם אָבצושטעלען. די קאַטוליקען, אזוי ווי לויט אן אָבמאַך פון פריהער, זיינען זיך איין פריהמאָרגען צוזאַמענגעלאָפען פון אלע עקען שטאָדט צום אידישען קוואַרטאל („יודעריא"), האָבען איהם אונטערגעצונדען און זיך א נעהם געטהאָן צו הרג'ענען און רויבען די אייגנוואוינער (6טען יוני). אַרום פיער טויזענד אידען זיינען געוואָרען ג'הרג'ט אָדער אוועקגעפיהרט אין געפאַנגנשאפט און פארקויפט צו אַראָבער פאר קנעכט; און די איבעריגע, כדי צו רעטען זיך פון טויט, האָבען מסכים געווען זיך צו לאָזען שמד'ן; די בליהענדע אלטע קהילה איז חרוב געוואָרען; אייניגע שוהלען האָט מען פערניכטעט און די איבעריגע האָט מען פערוואַנדעלט אין קירכען.

די געשיכטע אין סעוויליא איז געווען א סיגנאל צו בעפאלען די אידען אין אַנדערע שטעדט. א סך זיינען געשטאָרבען אויף קידוש השם; נאָר גרויס איז אויך געווען די צאָל פון די שוואַכמוטיגע, וועלכע האָבען לפּנים אָנגענומען קריסטענטום כדי צו רעטען זיך דאָס לעבען. פון קאַסטיליען האָט זיך די פּאָגראָם־חוואליע אריבערגעוואָרפען אין דעם קעניגרייך אראגאניען. אין וואלענציא האָבען זיך די קאַטאָליקען אריינגעריסען אין אידישען קוואַרטאל מיט געשרייען: „אָט קומט מארטין, ער וועט אייך אלעמען אויס'שמד'ן!" די אידען האָבען זיך געפּרובט שטעלען אָנטקעגען, אָבער דאָס האָט נאָך מעהר צורייצט דעם ווילדען המון. די אידישע קהילה, פון פינף טויזענד נפשות, איז צושטערט

געוואָרען: איינע זיינען געשטאָרבען דורכ'ן שוערד, אנדערע זיינען אוועק צום שמד, און נאָך אנדערע זיינען אנטלאָפען. אין באר־צעלאָנא האָבען זיך די אידען פערשפּאָרט אין פעסטונג, נאָכדעם ווי דער גובערנאַטאָר און דער אדעל האָבען זיי צוגעזאָגט צו בע־שיצען. נאָר דער צעוויידעטער המון האָט די פעסטונג בעלאָגערט און אונטערגעצונדען. די בעלאָגערטע, פארלירענדיג די האָפנונג זיך צו רעטען, האָבען אליין דערשטאָכען איינע די אנדערע מיט שווערדען אדער האָבען זיך ארונטערגעוואָרפען פון טהורם פון פעסטונג און זיינען צושמעטערט געוואָרען; אנדערע האָבען גע־קראָגען א שרעקליכען טויט פון דעם שונא'ס הענד, און די איבע־ריגע האָבען געפעלשט אין זייער גלויבען; בלויז אייניגע איז גע־לונגען צו אנטלויפען.

די אנטלאָפענע פון שפּאניען זיינען אוועק אין דעם שכני'שען פּאָרטוגאל. די אידען האָבען שוין לאנג געלעבט אין פּאָרטוגאל רוהיג, העלפענדיג אין דער קאָמערציעלער ענטוויקלונג פון דיזען האנדעלס־לאנד. דאָ האָבען זיי געהאט פרייע קהילות, בראש פון וועלכע עם איז געשטאנען אן אויבער־רב, וועלכער איז בעזעסען א גרויסע מאכט. אויך דאָ האָבען אין דעם קעניגליכען הויף אָפט זיך אויסגעצייכענט אידישע מיניסטאָרען און ראטגעבער. נאָך דער סעוויליער הריגה אין 1391 האָבען א סך אידישע אנטלאָפענע פון שפּאניען געפונען שוץ אין פּאָרטוגאל; די וואָס זיינען מיט גוואלד געשמד'ט געוואָרען האָבען דאָ אנגעהויבען פראנק און פריי צו היטען זייער פריהעריגען גלויבען. פאר דיזען אבטרעטען פון קא־טאליציזם האָט זיי געשראָקען א שווערע שטראָף. נאָר דער אויבער־רב פון פּאָרטוגאל, ר' משה נאוואַרא, וועלכער איז אויך געווען דעם קעניג'ס לייב־דאָקטאָר, האָט פארהיט פון אן אומגליק. ער האָט פאָרגעבראכט פאר'ן קעניג צוויי בולאָס פון דעם פּאבסט, וועלכע האָבען פארבאָטען צו שמד'ן אידען מיט גוואלד. דאן האָט דער קעניג ארויסגעלאָזט א בעפעהל (1392), אז קיינער זאל ניט אנריהרען א אידען וואָס איז געשמד'ט געוואָרען מיט גוואלד און וואָס האָט זיך אומגעקערט צוריק צו זיין גלויבען; ער האָט אויך בעפעהלען אז מען זאל איבעראל בעקאנט מאכען דעם אינ־האלט פון דעם פּאבסט'ס בולאָס. אויסער פּאָרטוגאל האָבען א סך

שפּאַנישע אידען אויסגעוואַנדערט אין די מאַחמערַאַנישע לענדער פון צפון־אפריקא און האָבען דאָרט אויף דאָס נייַ געגרינדעט גרויסע קהילות (אזוי ווי אמאָל, אין די צייטען פון רמב"ם).

צווישען די בעריהמטע אידישע מענער, וואָס האָבען געלייטען פון די פּאָגראָמען אין יאָהר 1391 איז געווען דער בעוואוסטער פילאָזאָף ר' חסדאי קרשקש, פון בארצעלאָנא. ר' קרשקש'ס זוהן איז געשטאָרבען על קידוש השם און דער אומגליקליכער פאָטער האָט וועגען דעם רוהיג געשריבען: „מיין זוהן האָב איך אָבגעגעבען צו גאָט אזוי ווי א קרבן עולה. איך בין מקבל באהבה גאָט'ס משפּט און איך טרייסט זיך הערמיט וואָס אזא גליק איז אויסגעפאַלען אויף זיין גורל". די שטירמישע צייט האָט ניט געשטערט ר' קרשקש צו פערטיעפען זיך אין זיינע רעליגיעזע און פילאָזאָפישע שטודיען, נאָר זי האָט ארויפגעלעגט אויף זיי איהר שטעמפּעל. אַנדערש ווי דער רמב"ם, האָט ר' קרשקש געלערנט אז דער פערשטאַנד דארף אָבטרעטען דעם גלויבען, און ניט פארקערט. פון משה'ס צוויי געבאָטען „דע את ד' " (זאָלסט ו ו י ס ע ן גאָט) און „ואהבת את ד' אלהיך" (זאָלסט ל י ע ב ע ן דיין גאָט) האָלט ער דאָס צווייטע פאַר וויכטיגער. אין זיין ספר „אור ד' " זאָגט ער ארויס געראַנקען וואָס זיינען געגען דעם רמב"מ'ס. אין דעם זעלבען וועג איז געגאַנגען א אינגערער דענקער פון יענער צייט, ר' יוסף אלבו (געשטאָרבען 1444), וועלכער האָט פערפאַסט א וויכטיגען ספר „העקרים". דער מחבר פיהרט־צו די דרייצהן עיקרים פון דעם רמב"ם צו דריי וויכטיגסטע: גאָט'ס וועזען, אז די תורה איז מן השמים און תחית המתים.

§29. **די אנוסים.** די געשעהענישען פון יאָהר 1391 האָבען איבערגעלאָזט נאָך זיך טיעפע שפּורען אין דעם לעבען פון די שפּאַנישע אידען. זעהר גרויס איז געווען די צאָל פון די יענינע, וועלכע האָבען אין דיזען שרעקליכען יאָהר, אונטער דער מורא פון טויט, אָננעמען דאָס קריסטענטום. דיזע מענשען האָבען געגלויבט אז וועז די געפאַהר וועט אריבער וועלען זיי מעגען זיך אומקערען צוריק צום גלויבען פון זייערע אבות. אָבער זיי האָבען געמאַכט א טעות. אָפען צו היטען זייער אלטען גלויבען האָבען

געקענט נאָר יענע פון די גע'שמד'טע, וועלכע זיינען אנטלאָפען אין אנדערע לענדער. אָבער די אלע „ניי־קריסטען", וועלכע זיינען געבליבען אין שפאניען האָבען זיך געפונען אונטער דעם שטרענגען בליק פון די קאטוילישע גלחים. זיי האָבען געקענט בלויז בעהאלטענערהייד אָבהיטען די צערעמאָניעס פון דער אידישער אמונה, אָבער עפענטליך זיינען זיי געצוואונגען אין קירכע און האָבען זיך געהאלטען פאר קאטאָליקען. אָט דיזע צוויי־פנימ'דיגקייט האָט זיי פאר'סמ'ט דאָס לעבען. די אידען האָבען גערופען אזעלכע מענשען „אנוסים" (געצוואונגענע), און די שפאניער האָבען זיי גערופען ניי־קריסטען אָדער „מאראנען", ד. ה. פערשטויסענע.

די צאָל פון די מאראנען אין שפאניען איז אלץ געוואקסען. ערמוטיגט פון זייער ערשטען ערפאָלג האָבען די קאטוילישע גלחים ערפונדען אלץ נייע מינים מיטלע צו צווינגען די אידען צום שמד. דערין האָבען די מאָנאכען געהאָלפען אזעלכע אידען, וועלכע פלעגען, צוליעב אייגענע נוצען, פערראטען זייער פאָלק און זיך שטעלען אויף דער זייט פון זיינע פריינד. א געוועזענער תלמודיסט שלמה הלוי, וועלכער האָט זיך גע'שמד'ט און אָנגענומען דעם נאָמען פאָול האָט זיך ענדליך דערדיענט צום טיטעל בישאָף אין בורגאָס און איז געוואָרען דער ערציהער פון דעם קאסטילישען קרוין־פרינץ. זייענדיג דער ליעבלינג פון דעם פאבסט האָט פאָול שטענדיג געזוכט צו געפעהלען זיינע קירכליכע אויבערהאָרען און ברענגען וואָס מעהר אידען צום קריסטענטום. ער האָט געפרעדיגט, אין וואָרט און שריפט, געגען די „פארפיהרערישע" רבנים און האָט געוויזען די מעלות פון קריסטענטום איבער'ן יודענטום. אין דער זעלבער צייט זיינען איבער'ן לאנד ארומגעפאָהרען די דאָמיניקאנישע מאָנאכען, פלעגען זיך אריינרייסען מיט צלמים אין די הענד אין די שוהלען און פלעגען שטרענג פאָדערען אז די אידען זאָלען אננעהמען דאָס קריסטענטום; און טאקע אויפ'ן פלאץ איז געשטאנען א מאסע קאטאָליקען, כדי אנצופאָלען אויף די אידען ביים ערשטען סיגנאל. אונטער דיזע שרעקליכע מעטאָדען האָבען טויזענדער אידען אָנגענומען דאָס קריסטענטום, פארגרעסערענדיג אויף אזא אופן די צאָל פון די אנוסים.

אין יאָהר 1412 האָט פאבסט בענעדיקט דער 3טער ארויסגע־

שיקט צו די וויכטיגערע שפּאניש רבנים אן איינלאדונג צו קומען קיין טארטאזא צו האבען א וכוח מיט פארשטעהער פון דער קירכע; פאר ניט קומען צו דער בעשטימטער צייט איז בעשטימט געווארען א שטרענגע שטראף. די רבנים האבען געמוזט פאלגען. קיין טארטאזא זיינען אנגעקומען 22 פארשטעהער פון אידישע געמיינדען; צוויישען זיי זיינען געווען בעריהמטע רבנים, דאקטוירים און פילאזאפען, דארונטער ר' יוסף אלבו, דער מחבר פון דעם ספר וועגען די עיקרים פון יודענטום, „העקרים". די פארשטעהער פון דער קירכע זיינען געווען: דער פאבסט בענעדיקט זעלבסט, א סך בישאפען און דער משומד יהודה לארקי (קאטוילישער נאמען: הערנאנימא דע סאנטא־פע). דער דיספוט, וועלכער האט זיך אנגעהויבען אין פעברואר 1413 איז פארגעקומען אין 69 זיצונגען און האט געדויערט א יאהר מיט זעקס חדשים. יעדער צד האט מיט בעגייסטערונג בעווייזען די ריכטיגקייט פון זיין אמונה; נאר אין דער צייט וואס די אידען האבען געדארפט ריידען פארזיכטיג און איינגעהאלטען, האבען די קאטאליקען זיך ערלויבט צו מאכען בעליידיגענדע אטאקען אויפ'ן יודענטום און זאגאר שרעקען. מען קען ניט וויסען מיט וואס דיזער דיספוט וואלט זיך געווען ענדיגען ווען א קירכליכע אסיפה, וואס איז דעמאלט פארגעקומען אין קאנסטאנצא, זאל ניט געווען ארונטערזעצען בענעדיקט און אויסקלייבען אן אנדער פאבסט אויף זיין ארט

א סך יאהרען האבען די שפּאניש גלחים געארבייט שווער צו בעקערען וואס מעהר אידען צום קאטאליזיזם; נאר וען זיי האבען שוין דערגרייכט זייער ציעל האבען זיי איינגעזעהן, אז עס איז נאך שווערער אייננצוהאלטען די בעקערטע צו דער אמונה, וואס איז זיי אנגעבונדען געווארען. אין שפּאניען האבען זיך געפונען צעהנדליגע טויזענדע מאראנען. א סך פון זיי האבען זיך משרך געווען מיט דעם שפּאנישען אדעל און זיינען געשטאנען נאהנט צום קעניגליכען הויף. עם זיינען געווען א רעכטע צאל מיניסטארען, קריעגספיהרער און בישאפען פון צוויישען די אנוסים, וועלכע האבען זיך אויסגעצייכענט מיט פעהיגקייט און בילדונג. א טייל פון זיי האבען זיך ווירקליך צוזאמענגעאפסען מיט די אמת'ע שפּאניער און האבען זיך ענטזאגט פון זייער פאלק. נאר די מעהרסטע מא־

ראנען האבען אין דער שטיל אבגעהיט דאס יודענטום. די עלטערען פלעגען לערנען זייערע קינדער די אידישע אמונה און איינגעפלאנצט אין זייערע הערצער א ליעבע צו זייער געיאגטען פאלק. דאס אלץ איז ניט געווען קיין סוד פאר די גלחים, וועלכע זיינען געווען שטארק אויפגעבראכט דערפאר. די גייסטליכע פלעגען אין זייערע דרשות העצען דאס פאלק געגען די וואס טרעטען אב פון דער קאטוילישער אמונה. איינמאל איז אין קארדאווא געגאנגען א רעליגיעזע פראצעסיע איבער די גאסען. די מאראנען האבען פארמאכט די פענסטער פון זייערע הייזער און האבען זיי ניט אויסגעפוצט. דאס האט שטארק אויפגערעגט די קריסטען. פלוצלינג האט זיך פארשפרייט א קלאנג אז פון א פענסטער פון א מאראנישען הויז, וואו די פראצעסיע איז פארבייגעגאנגען, האט א מיידעלע אויסגעגאסען עפים אן אומריינע פליסיגקייט, וואס איז געפאלען אויף דעם בילד פון דער געטליכער מוטער. די מאסע איז שרעקליך אויפגעבראכט געוואָרען. אונטער דער פיהרערשאפט פון א שמיעד האט זיך דער המון א לאז געטהאן מיט ברענענדיגע פאקעלען אויף די הייזער פון די מאראנען און האט געצונדען, גערויבט און גענאָרדעט, געשענדט פרויען, און ניט געשוינט אפילו קיין קינדער. די פינסטערע מאסע האט געבושעוועט דריי טעג. א גרויסע צאל מאראנען איז דעמאלט אומגעקומען אין קארדאווא און אין די ארומיגע שטעדט (1473).

§30. **די אינקווויזיציע; טאָרקוועמאדא.** אן ענטשיידענדער קאמפף געגען די מאראנען און אידען האט זיך אנגעהויבען פון יענער צייט, וועו אראגאניען און קאסטיליען האבען זיך פעראייניגט אין איין מלוכה, דורך דער חתונה פון אראגאנישען קעניג פערדינאנד מיט דער קאסטילישער קעניגין איזאבעל (1474). דיזער בונד האט געארפט בעשאפען אן אייניגעס און שטארקעס קעניגרייך. נאר דאס קעניגליכע פאר, וועלכעס האט זיך געפונען אינגאנצען אונטער'ן איינפלוס פון די גייסטליכע, האבען אריינגעטראגען אין דער רעגירונג א געפעהרליכען אנפאנג פון אונטאלעראנץ צו אנדערע גלויבענס—א זאך וועלכע האט שפעטער ארבגעבראכט שפאניען פון איהר גדולה. די פרומע איזאבעל האט נאך אין דער יוגענד צוגעזאגט איהר גלח, אז וועו זי וועט ארויפגעהן אויפ'ן טראהן

וועט זי ווידמען אלע איהרע קרעפטען אויסצוואַרצלען די „אונ־
גלויביגע". באלד נאָך זייער חתונה האָט דאָס קעניגליכע פּאָר זיך
געוועגדט אין רוים מיט'ן פּאָרשלאָג עס זאָל געגרינדעט ווערען
אין שפּאַניען א בעזונדער גערייכט פון דער קירכע, וואָס זיין אויפ־
גאבע זאָל זיין אויסצוזוכען און בעשטראָפען אלע קריסטען, וועלכע
ווערען פערדעכטיגט אין פּריידענקערייי, און דערביי האָט מען דער
עיקר אין זינען געהאט די מאָראַנען. פּאבסט סיקסטוס דער 4טער
האָט געגעבען זיין הסכמה אויף אזא גערייכט, וועלכעס זאָל הייסען
—די הייליגע אינקווויזיציע. דאָס ערשטע גערייכט איז געפּענט
געוואָרען אין סעווילא (1480); די ריכטער זיינען געווען דאָמיני־
קאַנישע מאָנאכען און אין פּאָרשטאָהער פון דעם קעניג. עס האָבען
זיך אָנגעהויבען ארעסטען פון מאָראַנען, וועלכע מען האָט חושד
געווען אז זיי זיינען געגייגט צום יודענטום. די קריסטען זיינען
שטרענג פּאַרזאָגט געוואָרען זיי זאָלען דערטראָגען דער אינקווי־
זיציע אויף יעדען מאָראַנאָ, וועלכען זיי וועלען בעמערקען ניט נאָר
אז ער היט אָב די וויכטיגערע אידישע צערעמאָניעס, נאָר אפילו
אזעלכע קליניגקייטען ווי טראָגען יום־טוב'דיגע קליידער אָדער עסען
בעסערע מאכלים אום שבת, שטעהן מיט'ן פּנים צום מזרח אין
צייט פון תפילה א. א. וו. די מסירות זיינען אָנגענומען געוואָרען
פון יעדען אייגעם אויפ'ן וואָרט. אין גיכען זיינען די געפּענגניסען
פון סעווילא איבערפּילט געוואָרען מיט ארעסטירטע מאָראַנען. די
אומגליקליכע פלעגט מען שרעקליך פּיניגען כדי צו צווינגען זיי
זיך מודה צו זיין אז זיי בעלאָנגען אין געהיים צום יודענטום, זיי
אליין ווי אויך זייערע קרובים און פרייַנד. הינטער'ן שטאָדט איז
בעשטימט געוואָרען א בריייטער פּלאַץ, וואו מען פלעגט הינריכטען
די יעניגע, וואָס די אינקווויזיציע האָט פאר'משפט. דעם 6טען יא־
נואר 1481 איז פּאָרגעקומען, ביי פייערליכע קירכליכע צערעמאָניעס,
דער ערשטער אויטאָ־דא־פע („נצחון פון דער אמונה") אין סע־
ווילא. זעקס מאָראַנען זיינען פאַרברענט געוואָרען אויפ'ן שייטער־
הויפען. אין עטליכע טעג ארום איז הינגעריכט געוואָרען די צווייטע
גרופּע מאָראַנען, און דערנאָך זיינען די הינריכטונגען געוואָרען
אָפּטער. ביז נאָוועמבער פון זעלבען יאָהר, ד. ה. פּאָר צעהן חדשים,
האָט די אינקווויזיציע פּארברענט אין סעווילא אליין ביז 300

מאראנען. פיעלע פון זיי זיינען געשטאַרבען ווי העלדען, ניט אָב־
לייקענדיג זייער יודענטום ביז דער לעצטער מינוט. דאָס אייגענ־
טום פון די הינגעריבטעטע פלעגט אוועקגעהן אין דער קעניגליכער
קאסע, און דעריבער איז צו ברענען די מאראנען געווען ניט נאָר
א פרומע טהאט נאָר אויך א נוצליכע און אַן איינטרעגליכע. וואָס
מעהר רייכע אפיקורסים עס זיינען אומגעקומען אין די פלאַמען,
אלץ פולער איז געווארען די קאסע פון דעם גייציגען פערדינאנד.

די אכזריות'ן פון דעם סעוויליער גערייכט האָבען אָנגעצונדען
דעם גייסט פון די מאראנען און זיי געמאכט נאָך שטארקער זיך
צובינדען צו זייער רעליגיאָן, פאר וועלכער זיי איז געקומען צו
ליידען אזוי פיעל. א סך זיינען אנטלאָפען אין אפריקא און אַנדערע
לענדער, וואו זיי האָבען געקענט אָפען האַלטען זייער אמונה; די
וואָס זיינען געבליבען אין שפאַניען האָבען אָנגעהויבען זיך מעהר
מתקרב צו זיין מיט די אידען, זיערע ברידער אין גלויבען און
ליידען. ניט קוקענדיג אויף דער שרעקענדער געפאַהר, פלעגען זיי
אָבהאַלטען געהיימע פערזאַמלונגען, וואו זיי פלעגען צוזאַמען
דאַוונען, פראַווען פסח די סדרים און אָבהיטען אנדערע אידישע
צערעמאָניעס; אין דעם זעלבען גייסט פון זעלבסט־אויפאָפפערונג
פאר דער אמונה פלעגען זיי ערציהען זייערע קינדער. דאָס אלץ
האָט ניט געקענט בליבען בעהאַלטען פון דער שארפער אויג פון
דער אינקווויזיציע. זי האָט זיך איצט נענומען צו די אידען, אלס
די יעניגע וואָס העלפען די מאראנען אוועקצוגעהן פון קריסטענטום.
אין יענער צייט איז פאר גרויס־אינקווויזיטאָר אין שפאַניען בע־
שטימט געווארען דער קעניגינ'ס גלח טאָמאס טארקווועמאדא, א וויל־
יע חיה אין מענשען־געשטאלט (1483). טארקווועמאדא האָט צוגענע־
בען צו דער אינקווויזיציע יענע וויליד־אויסגעקלערטע פאַרמען וועלכע
זיינען געווארען דער שרעק פון יענער צייט און פון די קומענדיגע
דורות. די „געזעצען פון דער אינקווויזיציע", וועלכע ער האָט אויס־
געארבייט זיינען געווען א חיטרע־אויסנעווענטע נעץ צו פאַנגען
די אפיקורסים. ווער עס איז אריינגעפאלען אין דיזער נעץ איז
שוין ניט ארויסגעקומען קיין לעבעדיגער. דאָרט וואו עס זיינען
ניט געווען קיין עדות אָדער גענוג בעוויזן צו פאר'משפט'ן דעם
בעשולדיגטען איז זיין שיקזאל בעשטימט געווארען דורך פיניגונגען.

LA GUARIGIONE DEL LAZZARONE.

אונטער די פֿייניגונגען האָט דער אומגליקליכער געזאָגט אלץ, וואָס די אינקווויזיטאָרען האָבען געדארפט, אפט פלעגט ער אויך ארויס־געבען זיינע פריינד, אזוי אז יעדע אויספאָרשונג האָט געבראכט מיט זיך א גאנצע רייהע נייע אונטערזוכונגען, ארעסטען און פֿראָצעסען.

אויסער סעוויליא זיינען געפענט געוואָרען אינקווויזיציאָנס־גע־ריכטען אויך אין אנדערע ערטער. פאר הויפט־אינקווויזיטאָר פון אראגאניען איז בעשטימט געוואָרען דער גלח ארבועס. נאָכטהוענ־דיג דעם ביישפיעל פון זיין אויבערהאר טאָרקווועמאדא האָט ארבועס אזוי געבושעוועט אנטקעגען די מאראנען אין סאראגאסא און איהר סביבה, אז ער האָט געבראכט א ביטערען סוף אויף זיך אליין אויך. איניגע רייכע און אנגעזעהענע מאראנען האָבען געמאכט א פארשווערונג צו טויטען דעם ווילדען אינקווויזיטאָר. וועג אייג־מאל א פארטאָג איז ארבועס געקומען אין א קירכע צו זיין מאָרגען־געבעט, האָבען דריי פון די פארשווערער זיך אריינגעמאכט אהין נאָר איהם און האָבען איהם דערשטאָכען מיט קינזשאלען אין יענעם מאָמענט, וועג ער האָט זיך אראָבגעלאָזען אויף די קניה פאר'ן אלטאר מתפלל צו זיין (1485). דיזע פארשווערונג האָט נאָר געפיהרט דערצו, אז די אינקווויזיציע איז פארשטארקט געוואָרען. די פארשווערער האָבען געקראָגען אן אונמענשליכע שטראָף. די ארעסטען פון מאראנען זיינען געוואָרען אפטער. „אין גאנץ שפא־ניען און איהרע אינזלען — שרייבט ר' יצחק אראמא פון יענער צייט — טראָגט זיך ביז'ן הימעל דער רויך פון די שייטערהויפענס, אויף וועלכע מען ברענט די אנוסים. א דריטעל פון זיי איז שוין אומגעקומען אין פייער, א דריטעל איז זיך צולאָפען, וואָגעלט זיך און בעהאלט זיך אוים אין פערשיידענע ערטער, און א דריטעל לעבט אין גרוים שרעק און ציטערניש".

אָבער טאָרקווועמאדא האָט נאָך פונדעסטוועגען ניט נערעכענט זיין ציעל פאר דערגרייכט. ער האָט געברענט די אנוסים, אָבער ער האָט ניט געקענט בעווייגען די איבערגעבליבענע צו ליעבען דאָס קריסטענטום. דאָן האָט ער גענומען איינרעדען איזאבעל און פער־דינאנד אז די שולד ליגט אין די אידען, וועלכע העלפען אוים אויף אלערליי אופנים די מאראנען זיך צו דערווייטערען פון דער

קירכע. אויפ'ן בעפעהל פון די הערשער האָט מען איינגעשטעלט די שטרענגסטע אויפזיכט, כדי צו שטערען דעם פארקער צווישען די אידען און די מאָראנען. אויסערדעם האָט מען געגען די אידען זיך געטומען גרייטען בעזונדערע מיטעל, וועלכע האָבען שנעל געבראכט צו די שרעקליכסטע רעזולטאטען.

§31. דער גירוש פון שפאניען און פאָרטוגאל. אין יענער צייט האָבען די שפאניער געפיהרט א ביטערע מלחמה מיט די מורען, וועמעס קעניגרייך עס האָט זיך פענומען אין דרום־זייט פון דעם פירענאישען האלב־אינזעל. פערדינאנד און איזאבעל האָבען זיך אוועקגעשטעלט אלס ציעל צו פארניכטען די לעצטע שפורען פון דער אראבישער הערשאפט אין שפאניען און פער־וואנדלען דעם גאנצען האלב־אינזעל אין איין קריסטליכען קעניג־רייך. דיזער ציעל איז דערגרייכט געוואָרען אין אָנהויב פון יאָהר 1492, וועז דאָס שפאנישע חיל האָט געטומען מיט שטורם גרא־נאדא, די הויפטשטאָדט פון די מורען. די שפאניער האָבען גע־פיערט זייער נצחון: זיי האָבען זיך געפרעהט וואָס נאָך א קאמפף פון אכט הונדערט יאָהר האָט די מאָהמעדאנישע הערשאפט אין שפאניען געמוזט אינגאנצען מאכען פלאץ פאר דער קריסטליכער. דיזע בעגייסטערונג פון פאָלק האָט טאָרקוועמאדא אויסגענוצט, כדי צו פארווירקליכען זיינע גרויזאמע פלענער געגען די אידען. ער האָט איבערצייגט דעם קעניג און די קעניגין אז די אידען זיינען ניט קיין קלענערער אומגליק פאר שפאניען ווי די מורען; אז די שכנה'שאפט פון די אידען איז העכסט געפעהרליך פאר די קריס־טען, און דערהויפט פאר די מאָראנען, וועלכע זיי פיהרען נאָר אראָב פון גלייכען וועג, און, ענדליך, אז מיט ארויסטרייבען אלע „אונגלויביגע" פון שפאניען וועלען זיי, די הערשער, אם בעסטען אָבראנקען נאָט פאר דעם נצחון איבער די מורען. טארקווע־מאדא'ס רייד האָבען געווירקט אויפ'ן פרומען קעניגליכען פאר, און וועז זיי זיינען נאָך געווען אין גראנאדא האָבען זיי ארויס־געגעבען א בעפעהל, אז אלע אידען, וואָס ווילען ניט אָננעהמען דאָס קריסטענטום, זאָלען אין פערלויף פון פיער חדשים צייט פער־לאָזען גאנץ שפאניען (31טען מערץ 1492). די ארויסגעטריבענע האָבען געמעגט נעהמען מיט זיך זייער איינגענטום אויסער גאָלד,

זילבער און אנדערע טייערע זאכען, וועלכע עס איז געווען פאר־
באטען ארויסצופיהרען פון לאנד.

דיזע אומגעריכטע גזרה האט געטראפען די אידען ווי א דונער
פון קלארען הימעל. די מעהר איינפלוסרייכע פון זיי האבען בע־
שלאסען זיך משתדל צו זיין, אז די גזרה זאל אבגעשאפט ווערען.
אין יענער צייט האט אין שפאניען געלעבט דער אידישער געלערטער
און שר דאן יצחק אברבנאל (1437—1509), וועלכער האט ge־
פיהרט זיין יחוס פון דוד המלך אן. זיינע יונגע יאהרען האט דער
אברבנאל פארבראכט אין ליסאבאן, די הויפטשטאדט פון פארטוגאל.
וואו עס האט זיך געלעבט די אידען גרינגער ווי אין שפאניען.
א דאנק זיין בריטער לומדות און הויכער וועלטליכער בילדונג האט
ער פארנומען א חשוב'ן אָרט סיי אין דער אידישער סיי אין דער
קריסטליכער געזעלשאפט. זייענדיג א פיעלזייטיגער געלערטער,
פילאזאף און פרומער מענש, און דערצו אן אריסטאקראט אין זיינע
מאניערען, פלעגט דער אברבנאל מאכען אויף אלעמען א בעצוי־
בערנדען איינדרוק. דער פארטוגעזישער קעניג אלפאנזא דער 5טער
האט איהם געמאכט פאר'ן מיניסטער פון זיינע פינאנסען; נאר
אז דיזער קעניג איז געשטארבען האט דאן יצחק אברבנאל געמוזט
פארלאזען ליסאבאן, ווייל זיינע שונאים אין הויף האבען שטארק
געגראבען אויף איהם, און ער האט זיך בעזעצט אין קאסטיליען.
דא האט ער געצויגען אויף זיך די אויפמערקזאמקייט פון פערדי־
נאנד און איזאבעל. צוליעב דער פארצויגענער מלחמה מיט די
מורען האבען דער קעניג און די קעניגין זיך שטארק געניטיגט
אין א פעהיגען מיניסטער, וועלכער זאל קענען פארגרעסערען די
הכנסות פון דער מלוכה און פארהיטען דאס לאנד פון פארארימט
ווערען. די ביטערע נויט האט געצוואונגען דעם קעניג און די
קעניגין (נעגען דעם געזעץ פוו דער קירכע אז אידען טארען ניט
פארנעהמען קיין רעגירונגס־שטעלע) צו רופען אברבנאל צו פער־
וואלטען די פינאנסען פון לאנד. אכט יאהר האט דער אברבנאל
פארנומען דיזען אמט און האט ניט וועניג נוצען געבראכט דער
רעגירונג. פונדעסטוועגען האט אפילו ער, מיט זיין גאנצען אויס־
פלום אויף דער רעגירונג, גארניט געקענט טהאן צו אבוועגדען

דעם שווערען קלאפ, וואס איז ארונטערגעלאזט געוואָרען אויפ'ן קאפ זון די אידען אין יאהר 1492.

אזוי שנעל ווי עס איז ארויס די גזרה ארויסצוטרייבען די אידען פון שפאניען איז דער אברבנאל, בעגלייט פון די חשוב'סטע פאָרשטעהער פון דער אידישער קהילה, באלד אוועק צום קעניג און דער קעניגין און מיט טרעהרען געבעטען זיי זאלען צוריקרופען זייער בעשלוס. וויסענדיג, אז אין ארויסגעבען דיזע גזרה איז דער קעניג ניט אזוי בעהערשט געווען פון דער רעליגיעזער קנאה ווי פון דעם פערלאנג צו בערייכערען זיך מיט דעם פערמעגען פון די ארויסגעטריבענע, האבען די אידישע פאָרשטעהער איהם פאָרגעלעגט אויסקויף־גלט, דרייסיג טויזענד דוקאטען. פערדינאנד איז שוין געווען ענייגט נאכצוגעבען די בקשות פון די אידען. דאן האט זיך פלוצלינג אין פאלאץ ארייגגעריסען דער גרויס־אינקווויזיטאר, טאָרקווועמאדא, מיט א צלם אין די הענד און ווענדענדיג זיך צו דעם קעניגליכען פאָר־פאלק האט ער אויסגעשריען: „יהודה האט פארקויפט קריסטוס'ן פאר דרייסיג זילבערשטיק, און איהר וועט איהם פארקויפען פאר דרייסיג טויזענד! אט איז ער: נעהמט און פארקויפט איהם". און מיט די ווערטער האט טאָרקווועמאדא אנידערגעשטעלט דעם צלם און איז געשווינד ארויסגעלאפען פון פאלאץ. די דאזיגע סצענע האט געמאכט א צוטרייסלענדען אייגדרוק, איבערהויפט אויף דער קעניגין איזאבעל. די אידישע שלוחים האבען געקראגען אן ענדגילטיגען אבזאג. אין סוף פון מאנאט אפריל האבען אנזאגערם מיט טרומייטען אויסגערופען אין גאנצען לאנד, אז עס ווערט די אידען געגעבען צייט ביז יולי צו ענדיגען זייערע געשעפטען און פערלאזען שפאניען. ווער פון זיי עס וועט זיך געפינען אויף שפאנישער ערד נאך דיזען טערמין, וועט בעשטראפ ווערען מיט'ן טויט, אויב ער וועט ניט מסכים זיין זיך צו שמד'ן.

די לאגע פון די שפאנישע אידען איז געווען א געפעהרליכע. הונדערטע טויזענדע מענשען האבען געדארפט אווקעווארפען דאס לאנד, וועלכעס זיי האבען שטארק געליעבט אלס זייער פאטערלאנד, וואו זייערע עלטערען האבען גלעבט נאך פון דער צייט פון דער רוימישער הערשאפט, איידער דאס קריסטענטום איז געבאָרען געוואָרען. דיזער אומגליקליכער גירוש האט געמיינט פאלשטענדיגע

רואינע פאר די ארויסגעטריבענע. צו פארקויפען זייער אונבעוועג־
ליכען אייגענטום איז זיי געגעבען געוואָרען זעהר א קורצע צייט.
זיי האָבען געמוזט אלץ פארקויפען האלב אומזיסט. א שעהן הויז
איז אויסגעביטען געוואָרען אויף אן עזעל, א פראכטפולער גאָרטען
— אויף עטליכע אילען צייג. דער גרעסטער טייל הייזער איז אינ־
גאנצען געבליבען ניט פארקויפט. אונטערדעסען האָבען די דאָמי־
ניקאנישע מאָנאכען, זעהענדיג די פארצווייפלונג פון די אידען, פלוי־
סיג צוגערעדט זיי זאָלען זיך שמד'ן און אויף אזא אופן זיך רעטע־
וען פון חורבן און נע־ונד זיין. בלויז וועניע האָבענען זיך געלאָזט
איינרעדען דורך די זיסע רייד פון די מאָנאכען; אלע איבעריגע
האָבען בעשלאָסען צו אָפּפערען אלץ פאר זייער הייליגען גלויבען.
אין דעם בעריהמטען טאָג תשעה־באב — דער טאָג אין וועלכען
דער בית־המקדש איז חרוב געוואָרען — זיינען די אידען ארויס פון
שפאניען (2טען אויגוסט 1492). די צאָל פון די ארויסגעטריבענע
האָט דערנרייכט ביז דריי הונדערט טויזענד מענער און פרויען,
אלטע לייט און קינדער. פאר'ן אוועקגעהן האָבען זיי זיך געזעגענט
מיט די קברים פון זייערע עלטערען. גאנצע דריי טעג זיינען טויזענ־
דע אידען געלעגען אויף די טייערע קברים, מאכענדיג זיי נאס מיט
זייערע טרערען. אפילו די קריסטען האָבען ניט געקענט קוקען אָהן
טרערען אויף דיזע הארצרייסענדע סצענעס. א סך פארטריבענע
האָבען מיטגענומען די מצבות, אָדער האָבען זיי געגעבען בשתיקה
צו בעהאלטען צו די מאָראָנען, וועלכע זיי האָבען מיט שמערץ אין
הארצען איבערגעלאָזט אין לאָנד פון דער אינקווויזיציע. די אומגליק־
ליכע ארויסגעטריבענע זיינען געגאנגען וואוהין די אויגען האָבען זיי
געטראָגען, א סך זיינען אוועק מיט'ן ים קיין איטאליען, טערקיי
און צפון־אפריקא; דאָן יצחק אברבנאל, בראש פון א גרופּע אוים־
וואנדערער, איז אוועק קיין נעאפּאל; א בעדייטענדער טייל האָט זיך
אוועקגעלאָזט קיין פּארטוגאל. די ליידען פון די אומגליקליכע, וועל־
כע האָבען זיך אוועקגעלאָזט אין דעם ווייטען וועג, זיינען געווען
אונבעשרייבליך: הונגער, קראנקהייט און טויט האָבען בעגליים
די אויסוואנדערער אויף טריט און שריט. — ארויסטרייבענדיג אזוי
אונבארמהערציג דריי הונדערט טויזענד געבליבענע אין ארבייטס־
זאמע בירגער האָט שפאניען איינגעפיהרט ביי זיך איין אייניהייטלי־

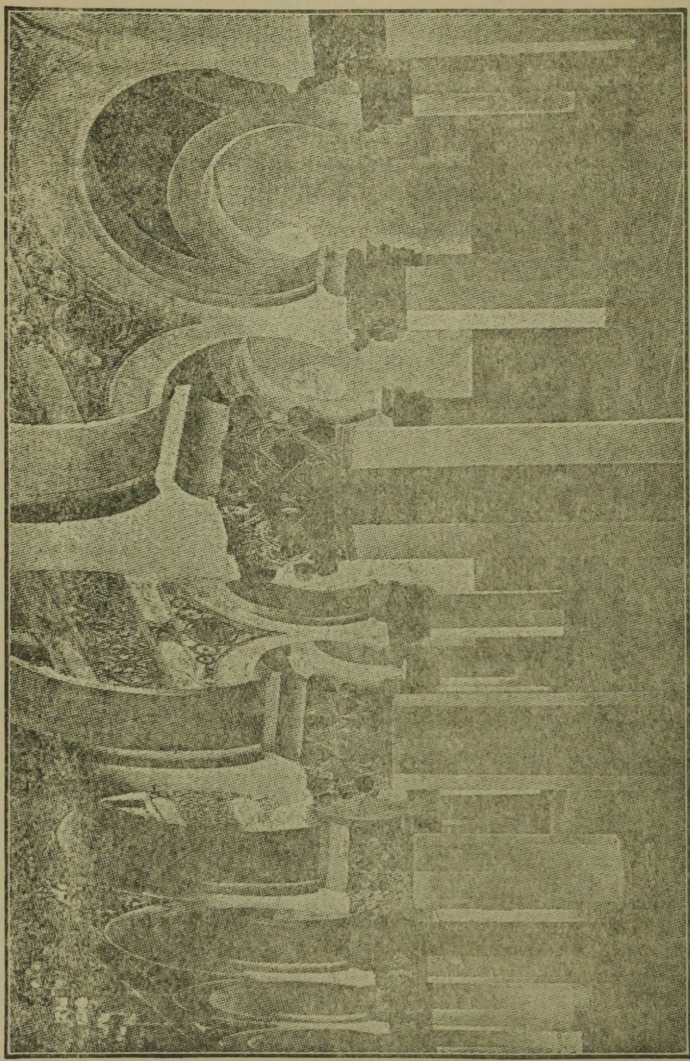

אידישע שוהל אין טאלעדאָ, שפּאניען, פערוואנדעלט אין א קליסטער נאָכן זיירוש.

כע אמונה, נאר אין דער זעלבער צייט האָט זי געלעגט דעם אָנהויב פון איהר געזעלשאפטליכער ירידה. אין די אידען האָט שפּאניען פערלאָרען איהר טהעטיגען אַנדעלם־קלאַס, וועלכער האָט געהאָלפען צו ענטוויקלען די נאַטור־רייכטימער פון לאַנד. שפּאניען איז פער־וואנדעלט געוואָרען אין א לאַנד פון קריעגרישע ריטער און פאַנאַטי־שע מאָנאכען, וועלכע האָבען זי שפּעטער געבראכט צו א פאַל־שטענדיגען חורבן.

די אידען וואָס זיינען אנטלאָפען קיין פּאָרטוגאל (איבער הונ־דערט טויזענד) האָבען פון אָנפאַנג געקראָגען פון דאָרטיגען קעניג אן ערלויבניש צו בלייבען אין לאַנד א בעשטימטע צייט. אָבער וועו דער טערמין האָט זיך נעענדיגט האָט מען זיי אָנגעהויבען פון דאָרט אויך צו טרייבען אָהן רחמנות; יונגע קינדער פלעגט מען צונעהמען פון זייערע עלטערען און זיי שמד'ן מיט גוואלד; די גרויסע האָט מען געמאכט פאַר קנעכט. נאָך פינף יאָהר רדיפות האָט מען די אידען אין גאַנצען פאָרטריבען פון פּאָרטוגאל אויך (1498). די וואנדערער האָבען זיך געלאָזט אין צפון־אפריקא, איטאליען און טערקיי. צווישען זיי האָט זיך געפונען דער בעריהמטער אסטראָנאָם און היסטאָריקער אברהם זכותא (זאקוטא) דער מחבר פון היסטאָרי־שען ספר „יוחסין". ניט אלע אויסוואנדערער האָבען דערגרייכט צו א פריעדליכען האפען. א סך זיינען אומגעקומען אין וועג פון הונגער, נויט און קראַנקהייטען; אנדערע זיינען, פאָהרענדיג אויפ'ן ים, אריינגעפאלען אין די הענד פון ים־רויבער און זיינען פאַר־קויפט געוואָרען צו שקלאפעריי. די אמאלינע בליהענדע אידישע קהילות פון פּירענאישען האלב־אינזעל זיינען פאַרשוואונדען אין עטליכע טעג. די רעשטען פון די „ספרדים" און „פּאָרטוגעזען" (אזוי האָבען זיך גערופען די שפּאַנישע און פּאָרטוגעזישע אידען) זיינען צוזייהט געוואָרען איבער אלע לענדער פון אייראָפּא, אזיען און אפריקא.

זעקסטער קאפיטעל.

די אידען אין פוילען און רוסלאנד.

(12טען ביז'ן 15טען יאהרהונדערט).

§32. **די פאַרמעהרונג פון די אידען אין פוילען. דער הויפט טייל פון די אידען וואָס זיינען אַוועק פון מערב־אייראָפּא פון די מיטעלאלטערליכע פערפאָלגונגען, האָבען געפונען א שוץ־אָרט אין פוילען און ליטא, אויף די ברעגען פון דער ווייכסעל און דעם ניעמאן. די איבערוואַנדערונג פון די אידען פון דייטשלאנד קיין פוילען איז זיך שטארק פאַנאַנדערגעוואקסען אין דער צייט פון די קרייצצוגען. איבערהויפט זיינען א סך אידען אָנגעקומען אהער פון דעם שבנ'ישען בעהמען, וואוהין עס זיינען אריינגעדרונגען די ערשטע באַנדעס קרייץ־טרעגער (1098). די פוילישע פירשטען האָבען גערן אריינגעלאָזען צו זיך אין לאנד די אידען און דייטשען, וואָס א דאנק זיי האָט זיך ענטוויקעלט מסחר, האַנדעל און מלאכה. דער פירשט פון קראקוי, מעטשיסלאַוו דער אלטער (1173) האָט שטרענג פערבאָטען יעדע גוואלדטהאט געגען די אידען. די געלט־מינצערייי פון גרויס און קליין־פוילען האָט זיך דעמאָלט געפונען אין אידישע הענד. אויף דיזע מטבעות, וועלכע זיינען נאָך פאַרבליבען ביז היינטיגען טאָג, זיינען די נעמען פון די קעניגע געווען אויסגעאָסען אין אידישע בוכשטאבען. אין יענער צייט האָבען די פוילישע אידען נאָך ניט געהאט צווישען זיך קיין געלערטע און זיי פלעגען זיי אראָבערענגען פון אַנדערע לענדער (מסתמא פון דייטשלאנד). דיזע אויסלענדישע לומדים פלעגען ביי זיי פאַרנעהמען די שטעלען פון רבנים, חזנים און מלמדים. פון דער אַנדערער זייט פלעגען א סך אידען פון פוילען פאָהרען קיין אויסלאנד צו לערנען תורה.**

דער ערשטער הערשער וואָס האָט בעפעסטיגט די אידישע לאגע אין פוילען אויפ'ן גרונד פון בעזונדערע געזעצען, איז געווען קעניג באָליסלאַוו פון קאַליש. אין 1264 האָט ער, מיט דער הסכמה פון די העכערע בעאמטע ארויסגעגעבען א דעקרעט, אין וועלכען עס זיי־

נען פעסטגעשטעלט געוואָרען די אידישע רעכט אין פוילען און וועלכער האָט בעצוועקט צו בעשיצען זיי געגען דעם בייזען וויללען פון די קריסטען. באָלשעוויקעס דעקרעט בעשטעהט פון 37 ארטיקלען. אין דעם ערשטען ארטיקעל ווערט אַנערקענט, אז אין נעריכט־אנגעלעגנהייטען איז א קריסטליכער עדות געגען א אידען בעגלויבט נאָר דעמאָלט וען עס איז דאָ נאָך א אידישער עדות וואָס בעשטעטינט זיינע רייד. צו משפט'ן אידען גהער ניט צו די אַלגעמיינע שטאָדטישע נעריכטען, נאָר צום קעניג אַליין, זיין בעאמטען, אָדער צו א ריכטער, וואָס ער בעשטימט. וען א קריסט הרג'עט אָדער פערוואונדעט א אידען ווערט דער שולדיגער נע'משפט אין דעם קעניגליכען נעריכט. די פערזאָן און אייגענטום פון די אידען ווערען ערקלערט אלס אונבעריהרליך. צו פאָנגען אידישע קינדער (כדי זיי צו שמד'ן) ווערט שטרענג פארוואהרט. צו בעשולדיגען די אידען אין דעם עליל־דם, וואָס זיין פאַלשקייט איז שוין גענוג דערווויזען נעוואָרען אין דעם פאַבסט בולא, ווערט שטרענג פערבאָטען. אויב אָבער אזא בעשולדיגונג שוויימט ארויף דאָרף זי זיין בעשטעטיגט פון זעקס עדות — דריי קריסטען און דריי אידען; אויב די בעשולדיגונג ווערט אויף אזא אופן דערווויזען דאָן קומט דעם שולדיגען אידען טויט־שטראָף; אויב אָבער די שולד ווערט ניט דערווויזען דאָן קומט די זעלבע שטראָף דעם קריסט, וואָס האָט דעם בלבול אויסגעטראכט. אָט דיזע אלע רעכט, ווערט געזאָגט אין דער שריפט, דאַרפען בלייבען אין קראפט אויף „אייביגע צייטען".

די שוץ וואָס די פוילישע פירשטען האָבען געגעבען די אידען, איז ניט געפעלען געוואָרען די קאטוילישע גלחים, וועלכע האָבען געקראָגען פון רוים דעם בעפעהל—איבעראל צו אונטערדריקען און ערנידעריגען דאָס אידישע פאָלק. אן אסיפה פון קירכליכע בעאמטע אין ברעסלוי (1266) האָט ערקלערט, אז די שכנות פון די אידען איז בעזונדערס געפעהרליך פאר די קריסטען אין פוילען, ווארו דאָס פאָלק האָט ערשט ניט לאַנג אָנגענומען דעם קאטוילישען גלויבען. דעריבער האָט די אסיפה פעסטגעשטעלט: אז די אידען זאָלען וואוינען אין די שטערט אָבגעטיילט פון די קריסטען, אין בעזונדערע קוואַרטאַלען, וועלכע זאָלען זיין אָבגעצאמט מיט א וואַנד אָדער א גראָבען. וויי־

טער איז פאַרגעשריבען געוואָרען, אז אין דער צייט פון קריסט־
ליכע פראָצעסיעס זאָלען די אידען זיך פארשליסען אין זייערע
הייזער, אז אין יעדער שטאָדט זאָלען זיי ניט האָבען מעהר ווי
איין שוהל, זאָלען טראָגען א היטל מיט א שפיץ ווי א האָרן און
ווער עס וועט זיך ווייזען אין גאַס אָהן דיזען סימן זאָל בע־
שטראָפט ווערען. די קריסטען איז פארוועהרט געוואָרען צו
עסען אויף איין טיש מיט די אידען, טאַנצען און זיך פרעהען מיט
זיי אויף חתונות אָדער אַנדערע שמחות. קריסטען האָבען ניט
געטאָרט קויפען ביי אידען פלייש אָדער אַנדערע שפייזען, כדי
די אידען זאָלען ניט קענען פארגיפטען די קריסטען. דאָן
קומען די אַלע געזעצען פון דער קירכע, אז אידען זאָלען ניט
האַלטען קיין קריסטליכע דיענער אָדער אַמען, זאָלען ניט זיין
אויפמאַהנער פון שטייערען אָדער אַנדערע רעגירונגס־בעאַמטע
א. א. וו. וועז אָט דיזע אַלע שטרענגע געזעצען פון דער קירכע
זאָלען געווען פארווירקליכט ווערען וואָלט דאָס אידישע לעבען
אין פוילען פארוואַנדעלט געוואָרען פונקט אין אזא גיהנם אזוי
ווי דאָס לעבען פון זייערע ברידער אין דייטשלאַנד. נאָר צום גליק
האָבען די דעמאַלדיגע פוילישע הערשער און א גרויסער טייל פון
פאָלק ניט געשענקט קיין אויפמערקזאַמקייט צו די העצעריען פון
די פאַנאַטישע גלחים און די אידען פון פוילען האָבען געלעבט
רוהיג און פריעדליך מיט דער קריסטליכער בעפעלקערונג.

§33. קאַזימיר דער גרויסער און ווייטאלד דער ליטווי־
שער. די צרות פון די דייטשע אידען אין 14טען יאָהרהונדערט,
און איבערהויפט אין דער צייט פון „שוואַרצען טויט", האָבען וויע־
דער פערטריבען א גרויסע מאַסע אידען קיין פוילען. פוילען האָט
דעמאָלט דערגרייכט די העכסטע שטופע פון איהר גרויסקייט, אין
דער צייט פון דעם קלוגען קעניג קאַזימיר דעם גרויסען (1370 —
1333). דיזער קעניג האָט פלייסיג געארבייט צו אויפהויבען אין זיין
מלוכה דאָס לעבען פון דעם בירגער צו א העכערער מדרגה און פאַר־
בעסערען די לאָגע פון אַלע קלאַסען פון דער בעפעלקערונג, ניט אויס־
שליסענדיג די פוירען. ער האָט געקראָגען דעם נאָמען „דער קעניג
פון די פוירען". און מען פלעגט וועגען איהם זאָגען, אז „ער האָט
דערוויסט א הילצערנע פוילען און האָט איבערגעלאָזט א שטיינער־

נע", ד. ה. ער האָט זי אָנגעפילט מיט רייכע מויערן אנשטאט הילצערנע הייזלעך. אזא גערעכטער הערשער האָט זיך ניט געקענט פערהאלטען שלעכט צו די אידען, וועלכע האבען ענטוויקעלט אין לאנד דעם מסחר. אין דעם צווייטען יאָהר פון זיין רעגירונג האָט קאזימיר בעשטעטיגט אין קראקוי באָליסלאוו'ס געזעצען וועגען די אידען און האָט אויסגעשפרייט זייער קראפט אויף דער גאנצער פוילישער מלוכה. שפעטער האָט קאזימיר צוגענעבען צו באָליסלאוו'ס געזעצען נאָך נייע, וועלכע האבען בעצווועקט אוועקצושטעלען די בעציהונג פון די אידען צו דער איבעריגער בעפעלקערונג אויף די יסודות פון יושר און געגענזייטיגע נוצען. די אידען איז געגענעבען געווארען דאָס רעכט צו וואוינען אין אלע שטעדט און דערפער, צו קויפען לאנד און נעהמען אין ארענדע די גיטער פון די פריצים. קאזימיר האָט אויך געזאָרגט וועגען דעם אינערליכען וואוילשטאנד פון די אידישע קהילות. דער שטאָדטישער ריכטער האָט אנדערש ניט געקענט משפט'ן א אידען סיידען מיט דער מיטהילף פון דעם רב און די פאָרשטעהער פון דער קהילה. דער שמש פון שול פלעגט אפטמאל שפיעלען די ראָלע פון דעם בעאמטען אויסצופיהרען דעם פסק פון געריכט. דאָס איז געווען דער אנהויב פון דער שפעטערדיגער זעלבסטפערוואלטונג פון דעם „קהל". צו יענער צייט געהערט אויך די ענטשטעהונג פון דער אידישער קהילה אין לבוב (לעמבערג), די הויפטשטאָדט פון רויט־רוסלאנד אדער גאליציען, וואָס קאזימיר האָט צוגעשלאָסען צו פוילען. אין יאָהר 1356 האָט קאזימיר געגעבען די אידען פון לבוב דאָס רעכט „צו משפט'ן צווישען זיך לויט זייערע אייגענע געזעצען", צוגלייך מיט די רוסען, ארמענער און טאטארען.

א לעגענדע וועלכע איז פארבליבען אין דער פוילישער געשיכטע דערצעהלט, אז די אורזאכע וואָס קאזימיר דער גרויסער איז געוואָרן אזוי גינסטיג געגנייגט צו די אידען איז געווען זיין ליעבע צו א אידישער שעהנהייט מיט'ן נאָמען „אסתר'קע". דיזע שעהנהייט, די טאָכטער פון א אידישען שניידער אין אפאטשנא, האָט אינגאנצען געפאנגען דעם קעניג'ס הארץ, און ער האָט זי בעזעצט אין זיין פאלאץ אין קראקוי. פון איהר האָט דער קעניג געהאט צוויי טעכטער, וועלכע די מוטער האָט ערציגען אין אידישקייט, און צוויי זיהן,

פּעלקא און נעמיר, וועלכע זיינען אויפגעצויגען געוואָרען אלס קריס־טען, און פון וועלכע עס זיינען שפּעטער ארויסגעקומען אייניגע בע־ריהמטע פּוילישע פּאמיליען. אסתר׳קע איז גע׳הרג׳ט געוואָרען אין דער צייט פון די רדיפות, וואָס קאזימיר׳ס נאָכפּאָלגער, לודוויג דער אונגארישער (1382 — 1370) האָט אָנגעפּיהרט געגען די אידען. אין דער צייט פון דיזען קעניג, וועלכער איז געשטאָנען אונטער דעם איינפלוס פון דעם קאטאָליציזם פון מערב, האָט מען געוואָלט צונעהמען ביי די פּוילישע אידען די רעכט וואָס זיי האָבען געהאט; לודוויג האָט אפילו געסטראָשעט, אז אויב די אידען וועלען ניט אָננעהמען דאָס קריסטענטום וועט ער זיי פּארטרייבען פון לאנד. אָבער ער האָט לאנג ניט געקעניגט. לודוויג׳ס טאָכטער יאדוויגא, די יורש׳טע פון פּוילישען טראָהן, האָט חתונה געהאט מיט׳ן ליטווישען קעניג יאגעלא, וועלכער איז געוואָרען קעניג פון א פּאראייניגטע פּוילען און ליטא (1386).

אין 14טען יאָהרהונדערט איז ליטא אריבערגעגאנגען פון היידענטום צו קריסטענטום. אידען זיינען שוין דאָרט געווען פון לאנג. אין סוף 14טען יאָהרהונדערט האָבען שוין אין ליטא עקזיס־טירט פינף אידישע קהילות אין בריסק, גראָדנא, טראָקי, לוצק און וולאדימיר. זיי האָט בעשיצט דער גרויספּירשט וויטאָלד, וועל־כער האָט רעגירט איבער ליטא אמאל זעלבסטשטענדיג, אמאל אלס שטעלפּערטרעטער פון זיין שטיף־ברודער, דעם פּוילישען קעניג יאגעלא. אין 1388 האָט וויטאָלד ארויסגענעבען א שריפט פאר די בריסקער און אנדערע ליטווישע אידען, וועלכע איז געווען עהנליך צו דער שריפט פון באליסלאוו פון קאליש און קאזימיר דעם גרויסען. לויט די נעוועצען פון וויטאָלד זיינען די אידען אין ליטא געווען א קלאס פון פרייע איינוואוינער, וועלכע זיינען געשטאנען דירעקט אונ־טער׳ן שוץ פון דעם קעניג און די העכערע אָרטיגע בעאמטע. גע־לעבט האָבען זיי אין זעלבסטשטענדיגע קהילות, מיט אויטאָנאָמיע אין זייערע אינערליכע ענינים. די אידען אין ליטא, אנדערש ווי זייערע ברידער אין מערב, פלעגען זיך בעשעפטיגען ניט נאָר מיט האנדעל און מלאכה נאָר אויך מיט ערד־ארבייט. די רייכע אידען פלעגען נעהמען ביים גרויספּירשט אין ארענדע די שטייערען אויף

סחורות און געטראַנקען און האָבען פאַרמאָגט גיטער אַלס אייגענ־טום אָדער אין אַרענדע.

§34. **די אידען אין דער צייט פון די יאַגעלאָנען (15טען יאָהרהונדערט).** דער גרינדער פון דער יאַגעלאָנישער דינאַסטיע קעניג וולאַדיסלאַוו יאַגעלאָ איז אינגאַנצען אונטערגעפאַלען אונטערן איינפלוס פון די קאַטוילישע גלחים, וועלכע האָבען זיך דעמאָלט פאַרשטאַרקט אין פּוילען און האָבען זיך פאַרהאַלטען פיינדליך צו די אידען. אין דער צייט פון דיזען קעניג האָבען זיך אין פּוילען צום ערשטען מאָל פאַרשפּרייט אַבערגלויבישע בלבולים געגען די אידען. אין פּאָזנאַן האָט מען די אידען בעשולדיגט, אַז זיי האָבען איינגע־רעדט אַן אָרימע קריסטין זי זאָל אַרויס'גנב'ענען פון אַ דאָמיניקאַ־נישער קירכע דריי „הייליגע ברויטען", וועלכע די אידען האָבען דורכ געשטאָכען און אַריינגעוואָרפען אין אַ גרוב. פון די „הייליגע ברוי־טען" האָט אָנגעהויבען צו רינען בלוט און עס האָבען זיך אָנגעהויבען בעווייזען אַרום זיי פאַרשיידענע וואונדער. ווען דער בישאָף פון פּאָזנאַן האָט זיך דערוואוסט פון דיזער פאַרשוועכונג געגען די קריסטליכע הייליגטימער האָט ער בעשטראָפט די אידען. עס זיינען פאַראורטיילט געוואָרען צום טויט די קריסטין, דער רב פון פּאָזנאַן און דרייצעהן אידישע ראשי הקהל: מען האָט זיי אַלעמען צוגע־בנדען צו סלופּעס און מען האָט זיי לאַנגזאַם פאַרברענט (1399).

די בעציהונג צו די אידען האָט זיך פאַרבעסערט פאַר קאַזימיר יאַגעלאָן דעם 4טען (92—1447), ווען דער נייער קעניג איז נאָך זיין קרוינונג געווען צוגאַסט אין פּאָזנאַן, האָט אַ שרפה אָבגעווישט די גאַנצע שטאָדט. אין דער שרפה איז אויך פאַרברענט געוואָרען דער אַלטער אָריגינאַל פון דער שריפט, וואָס קאַזימיר דער גרויסער האָט געגעבען די אידען. דאַן האָט זיך אַ אידישע דעפּוטאַציע גע־ווענדט צו קאַזימיר דעם 4טען מיט דער בקשה צו אויפשטעלען צוריק און בעשטעטיגען די רעכט פון די אידען אויפ'ן גרונד פון די גאַנץ־געבליבענע קאָפּיעס פון דעם פאַרברענטען כתב. דער קעניג האָט גערן דערפילט די בקשה פון די שלוחים. „מיר פערלאַנגען — האָט ער ערקלערט אין זיין שריפט — אַז די אידען, וועלכע מיר היטען אָב בעזונדערס צוליעב די אינטערעסען פון אונז און פון דער קעניגליכער קאַסע, זאָלען זיך פיהלען בערוהיגט אין אונזער מלוכה".

ער האָט בעשטעטיגט אלע פריהעריגע רעכט און פרייהייטן פון די אידען — די פרייהייט צו וואוינען און האנדלען, אויטאָנאָמיע אין קהילה און גערעכט אנגעלעגענהייטען, די אונבעריהרלעכקייט פון זייער פערזאָן און אייגענטום, און שוץ געגען פאלשע בעשולדיגונגען און אָנפאלען. דיזער כתב פון דעם קעניג האָט שטארק אויפגערעגט די קירכליכע פּארטיי. דער קראקוי'ער ערץ־בישאָף אלעניצקי האָט בפירוש אויפגעפאדערט דעם קעניג צוריקצוציהען די אידישע פּריווילעגיעס. נאָך א לאנגען קאמפף האָט דער קעניג געמוזט זיך בויגען פאר די גייסטלעכע. אין יאָהר 1454 זיינען א סך אידישע רעכט צוריקגעצויגען געוואָרען אלס „דערווידער צו די געטליכע געזעצען (ד. ה. פון דער קירכע)".

פאר קאזימיר דעם 4טענס נאכפאלגער, יאן־אלברעכט, איז אין דער פוילישער הויפטשטאָדט אבגעטיילט געוואָרען א בעזונדער קוואַרטאל פאר די אידען צו וואוינען (גהעטאָ). אין יאָהר 1494 האָט א פייער פארניכטעט א גרויסען טייל פון קראקוי, און דער פינסטערער המון, בענוצענדיג זיך מיט'ן אלגעמיינעם טומעל, האָט צוריבט דאָס אייגענטום פון די אידען. דעריבער האָט דער קעניג בעפעלען די אידען, וועלכע האבען ביז דעמאָלט געוואוינט צושפּרייט אין פארשיידענע טיילען פון שטאָדט, צו בעזעצען זיך אין דער פאָרשטאָדט פון קראקוי, קאזימערזש, און וואוינען דארט אבגעזונדערט פון די קריסטען. פון דעמאָלט אָן איז די פאָרשטאָדט קאזימערזש פערוואנדעלט געוואָרען אין אָבגעשלאָסענער אידישער שטערטעל, וועלכע האָט גאנצע יאָהרהונדערטען געלעבט איהר אייגען לעבען, פארבונדען מיט דער אויסערער וועלט בלויז דורך האנדעלס־בציהונגען.

אין יענער צייט האָט מען אָנגעהויבען רדיפות אויף די אידען אויך אין ליטא, וועלכע איז רעגירט געוואָרען פון יאן־אלברעכט'ס ברודער, אלכסנדר, מיט די רעכט פון א גרויספירשט. אין יאָהר 1495 האָט דער גרויספירשט אלכסנדר פלוצלינג ארויסגעגעבען א גזרה ארויסצוטרייבען אלע אידען פון ליטא. עס איז ניט בעוואוסט צי דיזע גזרה איז ארויסגערופען געוואָרען דורך די גלחים צו וועלכע עס האָט זיך דערטראָגען די נאכריכט וועגען דעם גירוש פון שפאניען אדער דער פירשט און זיינע הארען האָבען געוואָלט וועלען

די בעלי־בתים פון די גיטער און הייזער פון די פאַרטריבענע. און ווירקליך, דאָס אונבעוועגליכע אייגענטום פון די פאַרטריבענע (אין די קרייזען פון גראָדנאָ, בריסק, לוצק און טראָקי) זיינען ערקלערט געווארען פאַר'ן אייגענטום פון דעם פירשט, און א טייל דערפון האָט ער צוטיילט צו קריסטען. מיט דער ערלויבניש פון קעניג יאַן־אַלבערעכט האָבען די ארויסגעטריבענע ליטווישע אידען זיך בעזעצט אין די שכנ'ישע פּויליש שטעדט, נאָר אין עטליכע יאָהר אַרום האָט אַלכסנדר אויך איבערגענומען די פּויליש קרוין, נאָכ'ן טויט פון זיין ברודער, און האָט ערלויבט די אידען זיך אומצוקערען קיין ליטא און זיך בעזעצען אין זייערע פריהערדיגע ערטער, און זיי האָבען געקראָגען צוריק די הייזער, גיטער, שוהלען און בית־עלמינ'ס, וואָס האָבען בעלאַנגט צו זיי. אין אָנהויב פון 16טען יאָהרהונדערט איז דאָס יודענטום אין פּויליען שוין געווארען א גרויסע עקאָנאָמישע און נעזעלשאפטליכע קראפט, אָהן וועלכע דאָס לאַנד האָט זיך ניט געקענט בעגעהן. די פּויליש רעגירונג האָט זיך איבערצייגט, דאָס אויף וויפיעל די מלוכה ברענגט נוצען די אידען אויף אזוי פיעל זיינען די אידען נוצליך און נויטיג פאַר דער מלוכה, וואו זיי האָבען פאַרנומען, אלס שטאַרטעישע האַנדעלס־בעפעלקערונג, דעם מיטעלפלאַץ צווישען דעם פּויערישען ערד־אַרבייטער און דעם שליאַכטישען גוט־בעזיצער.

§35. **די אידען אין מאַסקווער רוסלאַנד.** אין דער צייט וואָס אין פּויליען, אין מיטעלאַלטער, איז די צאָל פון די אידען אלץ געוואקסען דורך דעם שטראָם פון איינוואַנדערער פון מערב, איז דאָס שכנ'ישע רוסלאַנד געווען כמעט פאַלשטענדיג פריי פון זיי. אין 13טען יאָהרהונדערט האָבען די טאַטארען בעזיעגט רוסלאַנד און פון דעמאָלט אָן הערט זיך א לאַנגע צייט גאָרניט וועגען אידישע ישובים אין דיזען לאַנד. בלויז אין די זיד־געגענדען, אין דער פּראָווינץ פון שווארצען ים און קרים, האָבען וויטער געלעבט אידען און קאַראימער, די אור־אור־אייניקלעך פון די פאַרצייטיגע אייווואַנדערער (§5). אונטער דער הערשאפט פון די טאַטערישע חאַנען האָבען די אידען אין קרים געלעבט פריי, קאָנקורירענדיג אין האַנדעל מיט די סוחרים פון נענוא און גריכענלאַנד, וועלכע האָבען דאָ גענרינדעט האַנדעלס קאָלאָניעס.

שפּורען פון אידען אין מאָסקווער רוסלאַנד הויבען זיך אָן צו בעמערקען ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 15טען יאָהרהונדערט, ווען דיזע מלוכה, פּעראייניגט דורך דעם גרויספּירשטן איוואַן וואַסילייעוויטש דעם דריטען, הויבט אָן אריינצוטרעטען אין דער פּאָמילייע פון פּעלקער. אין דיזער צייט בעווייזען זיך דאָרט אייניצעלנע אידישע אויסוואַנדערער פון ליטא און קרים, און אָפּטמאָל פון מערב־אייראָפּא. מיט'ן נאָמען פון אייניעם אזא איסוואַנדערער איז פּאַרבונדען א גרויסע פּאָסירונג אין דער אידישער געשיכטע. אין יאָהר 1470 — ווי עס זאָגען עדות רוסישע היסטאָריקער — איז אָננגעקומען פון קיעוו אין נאָווגאָראָד א אידישער געלערטער, ר' זכריה, און נאָך איהם זיינען אָננגעקומען פון ליטא נאָך עטלעכע אידען. זכריה האָט זיך בעפריינדעט מיט עטלעכע פראָטעסטאַנטישע גלחים און האָט זיי בעקערט צום יודענטום. צווישען דיזע גרים זיינען געווען צוויי גלחים פון נאָווגאָראָד, דענים און אלעקסי. דיזע גלחים זיינען אין 1480 אָננגעקומען קיין מאָסקווא און דאָרט האָבען זיי מגיר געווען א סך קריסטען פון פּראָוואָסלאַווענעם (גריכישען) גלויבען. דער ערץ־בישאָף פון נאָווגאָראָד, ענאַדי, האָט דערזעהן א געפּאָהר אין דער פערשפּרייטונג פון יודענטום אויף אזא אופן און האָט אָננגענומען ענערגישע מיטלען צענגן דעם אין זיין בעצירק. אין מאָסקווא איז דער קאַמפּף נענגן דער „אידישער אפּיקורסות" אָננגעקומען זהר שווער. דאָך האָט נענאַדי און זיינע קירכליכע חברים נעזיעגט און די בעוועגונג איז אבנעשטעלט געוואָרען. לויט'ן בעשלוס פון א קירכען־אסיפה אין יאָהר 1504 און אויפ'ן בעפעהל פון גרויספּירשט איוואַן דעם 3טען זיינען די הויפּט פיהרער פון דער בעוועגונג פאַרברענט געוואָרען, און די איבעריגע זיינען פאַרשפּאַרט געוואָרען אין געפענגנים און אין מאָנאַסטירען.

אין דער זעלבער צייט ווען עס איז פאָרנעקומען די בעוועגונג פון די „יודייסטוויושטשע", ווי זיי פלעגען זיך רופען, אין מאָסקווא, איז געשעהן נאָך א טרויעריגע פּאָסירונג. אין הויף פון דעם גרויספּירשט איוואַן דעם 3טען איז געווען א אידישער דאָקטאָר „מיסטער לעאָן", וועלכען מען האָט געבראכט קיין מאָסקווא פון וועניעדיג. אין אָנהויב פון יאָהר 1490 איז דער עלטסטער זוהן פון דעם גרויספּירשט נעפעהרליך קראַנק געוואָרען. דער אידישער דאָקטאָר האָט

געגומען הייליען דעם קראנקען מיט הייסע באנקעס און מיט פאר־
שיידענע גראזען. דער גרויספירשט האט געפרעגט דעם דאקטאר
אויב דער קראנקער וועט געזונד ווערען, און דער דאקטאר האט ג׳ע־
ענטפערט אונפארזיכטיג: „איך וועל דיין זוהן געווים אויסהיילען,
אויב ניט—וועסטו מיך טויטען". דער חולה איז אבער געשטאר־
בען. נאך פערציג טאג פון טרויער האט דער גרויספירשט געהייסען
אבהאקען דעם אידישען דאקטאר דעם קאפ פאר זיין ניט געלונג־
נער קוראציע. די הינריכטונג איז פארגעקומען עפענטליך, אויף דער
באלוואנאווסע, אין מאסקווא. די מאסקווער איינוואוינער האבען
בעטראכט ביידען, זכריה'ן און דעם דאקטאר, אלס „שוואריץ־קינסט־
לער" אדער כשוף־מאכער. די „אידישע אפיקורסות" האט אזוי
אנגעשראקען די מאסקווער פירשטען אז זיי האבען דערנאך לאנג
ניט אריינגעלאזט אין זייער ממשלה קיין אידען פון אנדערע לענדער.

די נייע צייט.

§36. פאַרוואָרט. דער גירוש פון שפּאַניען האָט אַרויס־גערופען גרויסע ענדערונגען אין לעבען פון אידישען פאָלק. דיזע ענדערונגען זיינען געווען שטייף פאַרבונדען מיט די געשעהענישען וואָס זיינען אין יענער צייט פאָרגעקומען אין דעם לעבען פון די אייראָפּעאישע פעלקער און וועלכע האָבען אַוועקגעשטעלט אין דער געשיכטע אַ גרעניץ צווישען דעם „מיטעלאַלטער" און דער „נייער צייט". די ביזאַנטישע אימפּעריע איז צושטערט געוואָרען פון די טערקען, וועלכע האָבען איינגענומען קאָנסטאַנטינאָפּאָל (1453) און האָבען בעפעסטיגט די הערשאַפט פון די מאַחמעדאַנער אויפ'ן באַלקאַנישען האַלב־אינזעל און אויפ'ן אַזיאַטישען ברעג פון מיטלענדישען ים. גוטענבערג אין דייטשלאַנד האָט ערפונדען די קונסט פון בוך־דרוקעריי, וועלכע האָט געגעבען אַ שטאַרקען שטויס פאָרווערטס דער גייסטיגער ענטוויקלונג פון אַלע פעלקער. קאָלומבוס האָט ענטדעקט אַ נייעם וועלט־טייל, אַמעריקא, אין יענעם זעלבען יאָהר ווען די אידען זיינען אַרויסגעטריבען געוואָרען פון שפּאַניען (1492). לוטהער האָט פּראָקלאַמירט אין דייטשלאַנד די רעפאָרמאַציע (1517) — און מיליאָנען קריסטען אין מערב־אייראָפּא האָבען אָנגעהויבען אָבצופאַלען פון דער רוימיש־קאַטוילישער קירכע און האָבען אָנגענומען שטאַנדפּונקטען, וועלכע זיינען געווען נעהנטער צום קריסטענטום ווי ער איז געווען אין זיינע ערשטע צייטען.

אָט די אַלע ענדערונגען האָבען געהאַט אַ ווירקונג אויף די אידען. די שפּאַניש־פּאָרטוגעזישע פאַרטריבענע, אָדער „ספרדים" האָבען זיך אַוועקגעלאָזט דער עיקר אין די אייראָפּעאישע און אַזיאַטישע לענדערייען פן טערקיי. פּונקט אַזוי ווי אין מיטעלאַלטער זיינען די אידען געקומען אין שפּאַניען פון אַראַבישען מזרח, אַזוי האָבען זיי אין 16טען יאָהרהונדערט זיך אומגעקערט צוריק פון שפּאַניען צום טערקישען מזרח, וואו עס האָט זיך אויך געפונען דאָס אַלטע פאָטערלאַנד פון יודענטום — פּאַ־

לעסטינא. ספרדים זיינען געבליבען אין אייראפא וועניג, חויפט־
זעכליך אין איטאליען און האלאנד. דעם ערשטען פלאץ אין דער
געשיכטע האבען איצט פארנומען די „אשכנזים", ד. ה. די דיי־
טשע און פוילישע אידען. אין דייטשלאנד און עסטרייך האט מען
אויפגעהערט אומצוברענגען די אידען אין מאסען, נאר מען האט
זיי נאך אלץ אונטערדריקט און געהאלטען אין דער לאגע פון א
רעכטלאזען קלאס. אבער אין פוילען, וואו אין 16טען יאהר־
הונדערט האט זיך צונויפגעקליבען א גרויסע צאל אידען, האבען
זיי געלעבט רוהיגער, געניסענדיג פרייהייט און א בריייטע
זעלבסטפערוואלטונג אין זייערע קהילות. פוילען איז געווארען
פאר די אידען דאס וואס אין אלטערטום איז פאר זיי געווען בבל.
און אין מיטעלאלטער—שפאניען, ד. ה. דער גייסטיגער צענטער,
צו וועלכען עס האבען זיך געצויגען די איבעריגע טיילען פון דעם
צוזייהטען פאלק (דער צענטער פון דער נאציאנאלער הענע־
מאניע).

זיבעטער קאפיטעל.

די אידן אין טערקיי און פאלעסטינא ביז נאך שבתי־צבי.

(1492 — 1750).

§37. דאס בירגערליכע לעבען און דון יוסף נשיא. די טערקישע אימפעריע, וועלכע האט פארנומען דעם פלאץ פון ביזאנטיון, איז אויפגעקומען פרעציז יאהר פאר'ן גירוש שפאניען. די אידישע היסטאריקער דריקען זיך אויס, אז די אויבערשטע השגחה האט אזוי ווי פאראויס צוגעגרייט א רוהיגען פלאץ פאר די שפאניש ארויסגעטריבענע זיך צו רעטען. און ווירקליך א בעריטענדער טייל פון די פארטריבענע פון שפאניען און פארטוגאל האט געפונען שוץ אין די לענדער פון טערקיי. די טערקישע סולטאנען האבען געשעצט די ארבייטסזאמקייט און האנדלס־פעהיגקייטען פון די אידען און האבען זיי גערן אויפגענומען אין זייער ממשלה. סולטאן באיאזעט דער 2טער, דערהערנדיג וועגען דעם גירוש פון די אידען פון שפאניען, האט אויסגערופען: „פערדינאנד פון שפאניען איז א נארישער קעניג! ער האט חרוב געמאכט זיין אייגען לאנד און רייך געמאכט אונזער לאנד". די געביטענדע ספרדים האבען זיך ארויסגעוויזען פאר זעהר נוצליך צו טערקיי, וואו די העכערע קלאסען האבען זיך בעשעפטיגט מיט דער מיליטער־קונסט, און די נידעריגע —מיט ערד־ארבייט. די אידען האבען זיך פלייסיג אבגענעבען מיט'ן האנדעל אויף ים און יבשה, מיט מלאכות און טעכניק, זיי האבען בעקאנט די טערקען מיט די נייסטע ערפינדונגען, וויי פולוואר און קאנאנען און דערמיט געליסט א גרויסע דיענסט דעם מיליטערישען קלאס. אין האנדעל האבען מיט זיי קאנקורירט בלויז די ארמעניער און גריכען.

אין 16טען יאהרהונדערט האבען אין דער איראפעאישער און אזיאטישער טערקיי זיך געגרינדעט א סך אידישע קהילות. אין דער הויפטשטאדט קאנסטאנטינאפאל זיינען געווען ארום 30,000 אידען וועלכע האבען געהאט 44 שוהלען. אט דיזע גרויסע געמיינדע

האָט זיך געטיילט אויף „לאנדסמאנשאפטען", ד. ה. פערבאנדען פון די מענשען, וועלכע זיינען געקומען אין טערקיי פון איין געגענד. עס זיינען געווען „קאסטילישע" לאנדסלייט, „אראגאָנישע", „פאָר־טוגעזישע" א. א. וו. די שפּאניש־פאָרטוגעזישע אידען אָדער „ספרדים" האָבען זיך אונטערשיידט מיט זייער שפּראָך און לע־בענספיהר פון די „אשכנזישע", וועלכע האָבען אריבערגעוואַנדערט פון דייטשלאנד. יעדער קריז אָדער לאנדסמאנשאפט האָט געהאט איהר אייגענע שוהל. אויסער דער הויפּטשטאָדט האָבען די אידען געלעבט אין אנדערע שטעדט פון אייראָפּאישער טערקיי: אין סאלאָניקי, אדריאנאָפּאל, ניקאָפּאל. בראש פון אלע טערקישע אי־דען איז געשטאנען א הויפּט־רב („חכם"), וועלכער פלעגט בע־שטעטיגט ווערען אין זיין אמט פון סולטאן. דיעזער רב אָדער חכם, אלס דער פאָרשטעהער פון יודענטום, האָט געהאט א רעכט צו זיצען אין דעם קעניגליכען ראט פון טערקיי, געבילדעט אידען פלעגען אָפט פארנעהמען הויכע שטעלען אין טערקישען הויף, אלס ראטגעבער אָדער דאָקטוירים.

די לאָגע פון די אידען אין טערקיי האָט זיך בעזונדערס פאר־פעסטיגט אין דער צייט פון דעם סולטאן סולימאן (66—1520), פאר וועמען דיזע מלוכה האָט דערגרייכט די גרעסטע מאכט צווישען די אייראָפּאישע מלוכות. זעהר פיעל גוטס האָבען געטהאָן צו זייער פאלק די אידישע הארען, וועלכע האָבען זיך דעמאלט געפונען אין דעם סולטאנישען הויף. דעם פרשטען אָרט צווישען זיי האָט פארנומען דון יוסף נשיא. יוסף האָט געשטאמט פון פאָרטוגאל פון א רייכער מארָאנישער פאמיליע, וועלכע האָט אין געהיים אָבגעהיט דאָס יודענטום. די אינקווויזיטאָרען האָבען אָנגעהויבען פארפאלגען דיזע פאמיליע, האָט זי זיך בעזעצט אין האלאנד, און פון דאָרט— אין טערקיי, כדי דאָרט אָפען זיך אומצוקערען צו זייער אמונה (1552). אין דער צייט פון זיינע וואנדערונגען האָט זיך יוסף בעקאנט מיט א סך בעריהמטע רעגירונגס־מענער פון אייראָפּא און האָט זיך ערווארבען דיפלאָמאטישע פעהיגקייטען. סולטאן סו־לימאן האָט בעמערקט יוספ'ס פעהיגקייטען און האָט איהם מקרב געווען צו זיך. פאר'ן סולטאן סולימאן, און אויך פאר זיין נאָכ־פאלגער סעלים דעם 2טען האָט יוסף פארנומען דעם הויכען אמט

פון ראטגעבער און פארמיטלער אין אויסלענדישע ענינים. אין דיזען אמט האָט ער פיעל נוצען געבראכט דער טערקישער רעגירונג, אָבער ער האָט אויך ניט פארגעסען זיינע אייגענע פאָלקסברידער. האָבענדיג אן איינפלום אויף אויסלענדישע רעגירונגען פלעגט יוסף ניט זעלטען זיך אָננעהמען פאר די אידען, וואָס זיינען פערפאָלגט געוואָרען אין די קריסטליכע לענדער. סולימאן האָט געשענקט יוספ'ן א מתנה די חרב'ע שטאָדט טבריה, אין פאלעסטינא, ער זאָל זי אָבבויען און זי בעזעצען מיט אידען. סעלים האָט איהם געגעבען דעם טיטעל „הערצאָג פון נאקסאָס" (נאקסאָס— אן אינזעל אין דעם ארכיפעלאג). די אידען האָבען איהם א נאָמען געגעבען „נשיא" (האר, הערשער) יוסף נשיא איז געווען א וואָרמער בעשיצער פון אידישע געלערטע און שרייבער, וועלכע זיינען דעמאָלט געווען א סך אין קאָנסטאַנטינאָפאָל; ער האָט אויך געשטיצט ישיבות. נאָכ'ן טויט פון סעלים דעם 2טען האָט ער זיך צוריקגעצויגען פון די מלוכה ענינים און האָט פארבראכט זיינע לעצטע יאָהרען אין גייסטיגער ארבייט, אין א קרייז פון געלערטע, פאר וועלכע ער האָט געעפענט זיין רייכע ביבליאָטעק ספרים און מאָנוסקריפטען. יוסף נשיא איז געשטאָרבען אין יאָהר 1579. זיין אלמנה ריינה האָט געגרינדעט אין קאָנסטאַנטינאָפאָל א דרוקערייי צו דרוקען אידישע ספרים.

§37. פאלעסטינא; דער שלחן־ערוך. א טייל פון די אידען וואָס זיינען געקומען קיין טערקיי האָבען זיך בעזעצט אין פאלעסטינא. פון די צייטען פון די קרייצצוגען אן איז אין פאלעסטינא אָנגעגאנגען צוויישען די קריסטען און מאחמעדאנער א קאמפף פאר דער אויבער־הערשאפט, וואָרום סיי די, סיי יענע האָבען דאָרט געהאט זייערע הייליגע ערטער. חרב און פערוויסט איז דאָס לאנד אריבער צו דער הערשאפט פון טערקיי און צו דיזע טייערע חורבות פון זייער אלטען פאטערלאנד זיינען איצט געקומען טויזענדע זיהן פון דעם וואנדער־פאָלק, וועלכע זיינען געווען אויסגעמוטשעט פון די רדיפות אין אייראָפּא. די אָרימע אויסוואנדערער זיינען ניט געווען אימשטאנד אויפצושטעלען צוריק דאָס מלוכה־לעבען פון זייער אמאליגען פאטערלאנד; אָבער זיי איז געלונגען צו בעשאפען דאָ עטליכע קהילות, מיט א זעלבסטשטענדיגער פער־

וואלטונג און רבנישע אנשטאלטען. אין 16טען יאהרהונדערט זיינען ענטשטאנען בעדייטענדע קהילות אין ירושלים, צפת און טבריה. די קהילה פון צפת האט בעזונדערס געשמ'ט מיט איהרע לומדים. דער רב פון דיזער קהילה ר' יעקב בירב (1540) האט אפילו געוואלט גרינדען אין ארץ־ישראל א מין סנהדרין פון רבנים, וועלכער זאל בעשליסען רעליגיעזע ענינים, מתקן זיין דינים און בעשטימען די גייסטיגע פיהרער פון די אידען אין אלע לענדער. אבער דיזער געוואגטער געדאנק איז ניט פארווירקליכט געווארען, ווייל די אידישע קהילות אין ארץ־ישראל זיינען געווען צו ארים און וועניג אין צאל.

אין יענער צייט האט אין ארץ־ישראל זיך בעוויזען א מאן, וועלכער האט אליין אויפגעטהאן עטוואס, וואס וואלט געווען א כבוד פאר א גאנצען סנהדרין. דאס איז געווען ר' יוסף קארו (1488—1575), דער מחבר פון שלחן־ערוך, וואס איז די גרעסטע זאמלונג פון דינים. ר' יוסף קארו איז געבאארען געוואארען אין שפאניען, אבער ער איז אוועקגעפיהרט געוואארען פון דארט נאר אלס קינד, אין דער צייט פן דעם גירוש. זיין יוגענד האט ער פערבראכט אין אייראפעאישען טערקיי, אין די שטעדט ניקאפאל און אדריאנאפאל. דא האט ער זיך אבנענעבען מיט לערנען תורה, תלמוד און די אלגעמיינע רבנישע ליטעראטור און האט ארויסגעוויזען וואונדערליכע פעהיגקייטען. צוואנציג יאהר האט ר' יוסף קארו פארבראכט אויף דורכקוקען די פארשיידענע זאמלונגען פון דינים, מיט'ן צוועק זיי צו ערקלערען און מוסיף זיין צו זיי. געענדיגט האט ער זיין ארבייט וועו ער איז שוין אנגעקומען קיין צפת, וואו ער האט באלד פארנומען א חשוב'ען אמט צווישען די גדולי־התורה אין ארץ־ישראל. דער עלטסטער פון די רבנים, ר' יעקב בירב, האט איהם מיט פרייד געגעבען סמיכה אויף רבנות. אין צפת האט ר' יוסף קארו פערפאסט א נייע זאמלונג פון אידישע דינים פאר'ן געברויך פון פאלק, אונטער'ן נאמען „שלחן ערוך" („געגרייטער טיש", געדרוקט אין וועניג, אין יאהר 1565).

דער שלחן־ערוך בעשטעהט פון פיער טיילן: „אורח חיים", וועלכער ענטהאלט אלע דינים וועגען די תפלות, שבת און די ימים טובים; „יורה דעה", וועלכער נעהמט אריין אלע דינים וועגען

כשר און טריפה, שחיטה, פיהרונג פון הויז; „אבן העזר", ענט־האלט די דינים פון פאמיליען־לעבען, חתונות און גט'ן, און „חשן־משפט", וועלכער בעשטעהט פון דיני נפשות און דיני ממונות (קרימינעלע און ציווילע געזעצען). דיזע אלע אבטיילונגען פון פריהערע זאמלונגען ווערען דאָ דערפילט מיט נייע דינים און תקנות, וועלכע זיינען אויסגעארבייט געוואָרען אויפ'ן סמך פון פארשיידענע רבנישע ערקלערונגען און פאלקס־מנהגים. דער שלחן־ערוך איז פון דעמאלט אן געוואָרען די פולסטע און פאלקאמסטע זאמלונג פון אידישע דינים. די מענשען פון יענער צייט האבען בע־וואונדערט דעם גוואלטיגען קאָפ און די אונגעהויערע לומדות פון דעם מחבר פון „שלחן ערוך", און א סך האבען געהאלטען, אז ער האט נערעדט ברוח הקדש. עס איז ארומגענאנגען א זאגע אז צו ר' יוסף קארו פלעגט זיך בעווייזען א „מגיד" פון הימעל, וועלכער פלעגט איהם איבערגעבען די גרויסע אמת'ן פון דער תורה. ר' יוסף קארו האט זיך אויך פלייסיג אבגענעבען מיט דער קבלה, וועלכע האט דעמאלט שטארק בעשעפטיגט די מוחות פון די אידען אין פאלעסטינא.

§38. **די קבלה; דער אר"י הקדוש.** אין 16טען יאָהר־הונדערט האט די קבלה זיך אנגענהויבען שטארק צו פארשפרייטען צוויישען די אידען. די ליידען וואס דאס פאלק איז אויסגעשטאנען האבען געשטויסען זיין נעראנק אין דער וועלט פון סודות, האבען געוועקט אין איהם נעראנקען וועגען יענער וועלט אדער וועגען ביאת המשיח, וועלכער וועט ברענגען די גאולה פון אידישען פאלק. גראד אין יענער צייט איז צום ערשטען מאל אבגעדרוקט געוואָרען דער „זהר", וועלכער איז ביז דעמאלט אומגענאנגען נאר אין כתב־יד, און דאס האט נעהאלפען אז די אידעען פון דער קבלה זאלען זיך נאָך מעהר פארשפרייטען. עס האבען זיך בעוויזען מענשען וואס האבען געפיהרט א לעבען פון נזירים, האבען געפרעדיגט וועגען תשובה טהאן און וועגען מלכות השמים; זיי האבען געגלויבט, אז דורך דער קבלה קען מען קומען צו אזא מדרגה פון קדושה, אז מען זאל קענען זיך פארבינדען מיט די הימלישע גייסטער. אין צפת האבען אין יענער צייט געלעבט די בעריהמטע מקובלים משה קאר־דאוואָרא און אליהו ווידאס. קאָרדאוואָרא פלעגט זאגען אז עס זיינען

פארהאן דריי מדרגות פון חכמה: די תורה, דער תלמוד און די קבלה; פון די דריי איז לעצטע די העכסטע, ווארום זי אנט־פלעקט די סודות פון גאָט. ווידאס'עם ספר „ראשית חכמה" איז פול מיט שטרענגען מוסר און שרעקליכע בילדער פון אָבקומעניש נאכ'ן טויט. אין צפת האָט זיך געבילדעט א חברה פון „יראים" (גאָטספארכטיגע לייט), וועלכע פלעגען זיך פערזאמלען יעדען פרייטאג אין שוהל און זיך מתודה זיין איינער פאר'ן אנדערען אין זייערע עבֿרות, וואס זיי האבען געטהאן דורך דער וואך. בראש פון דיזער חברה איז געשטאנען א בעגייסטערטער יונגער מקובל ר' יצחק לוריא אשכנזי אדער דער אר"י הקדוש (א פארקירצונג פון „אשכנזי רבי יצחק").

דער אר"י איז געבאָרען געוואָרען אין ירושלים אין יאָהר 1534, אין אן אשכנזישער פאמיליע. זיין יוגענד האָט ער פארבראכט אין מצרים, וואו ער האָט געלערנט תלמוד ביים הויפט־רב פון קאירא, אבער דער תלמוד אליין האָט ניט בעפרידיגט זיין גייסט. ער האָט זיך פארטיעפט אין דעם „זהר" און דאָרטען געזוכט א תירוץ אויף די העכסטע פראגען פון גלויבען און לעבען. ער האָט אָנגעהויבען צו פיהרען א לעבען פון התבודדות און פלעגט פאסטען א סך תעניתים, וועלכע ער פלעגט פארברענגען אין תפלות. צייטענווייז פלעגט ער אריינפאלען אין א העכסט־בעגייסטערטען צושטאנד אן דאן פלעגט זיך איהם אויסדאכטען אז ער הערט שטימען פון אויבען און אז עס אנטפלעקען זיך פאר איהם וואונדערליכע זעהונגען. אין יאָהר 1570 איז דער אר"י אָנגעקומען אין צפת און איז אריינגעטראָטען אין דער דאָרטיגער חברה פון די מקובלים און איז געוואָרען זייער מנהיג. אָפט פלעגט דער אר"י צוזאמען מיט זיינע חברים ארויסגעהן הינטער'ן שטאָדט אין דאָרט, וואנדערענדיג איבער די פוסטע פעלדער און בית־עולם'ס, פלעגט ער זיי ענטדעקען די סודות פון אמונה. אין בעשטימטע טעג פלעגען זיי ארויסגעהן הינטער צפת, וואו עס האָט זיך, לויט א מסורה, געפונען דער קבר פון רבי שמעון בן־יוחאי, וועלכער איז אָנגענומען אלס דער מחבר פון דעם זהר. דאָ פלעגען זיי פראווען געהיימניספולע צערעמאניעס, זינגען בעגייסטערטע תפלות און רייבען וועגען דעם אז עס דערנעהנטערט זיך דער „קץ", און ווי

אזוי מען זאָל זיך גרייטען פאַר'ן אָנקומען פון משיח'ן. פּלוצלינג איז דער אר"י נפטר געוואָרען; ער איז געשטאָרבען פון דער מגפה אין יאָהר 1572, אין עלטער פון 38 יאָהר. דער דאָזיגער פּלוצלינגער טויט פון אר"י האָט געמאַכט א שרעקליכען אייַנדרוק אויף זיינע תלמידים. מען האָט אָנגעהויבען רעדען פון איהם אלס א הייליגען מאַן, און מען פלעגט זאָגען, אז דער אר"י איז עס געווען דער „משיח בן־יוסף", וועלכער דאַרף קומען פריהער אלס אָנזאָגער פאַר „משיח בן־דוד". נאָכ'ן טויט פון אר"י איז זיין נאָהנטסטער תלמיד, ר' חיים וויטאל, געוואָרען דער לעהרער און מנהיג פון זיינע תלמידים. ר' חיים וויטאל איז געווען דער זוהן פון א סופר. ר' חיים וויטאל האָט פאַרשריבען אין א ספר די לעהרען וואָס דער אר"י פלעגט איבערגעבען אויסוועניג, און דערביי האָט ער אויך אַרייַנגעגעבען א סך אייגענע גערַאַנקען.

דער תמצית פון דער לעהרע פון דעם אר"י און ר' חיים וויטאל, וועלכע האָט זיך גערופען די „פּראַקטישע קבלה" (קבלה מעשית) בעשטעהט אין פאלגענדעם: דעם מענש, צוליעב זיין זינדיגער נאַטור, האָט זיך דערווייטערט פון זיין געטליכען מקור, פון דער וועלט פון רייַנע גייסטער, און איז אַרייַנגעפאלען אונטער דער שליטה פון אומרייַנע גייסטער (די קליפּה). די אויפגאַבע פון דעם מאַמין דאַרף זיין—צו בעפרייַען זיין נשמה פון דער ממשלה פון בייזען גייסט און דורך תעניתים און תפלות זיך באַהעפטען צוריק צו דער געטליכקייט. נאָכ'ן טויט וועט די נשמה אויסגעלייטערט דורך נע־ונד זיין אָדער גלגולים: די נשמה פון דעם זינדיגען געהט אַריבער אין דעם גוף פון אַן אַנדער מענשען, און אויב זי פאַררייכט זיך ניט אין דיזען נייעם קערפער, געהט זי נאָכער אַריין אין קערפער פון א דריטען מענשען, און אזוי וויַיטער, ביז זי וועט אויסגערייניגט. עס טרעפט אמאל אז די נשמה געהט אַריין אין דעם קערפער פון א חיה און ליידט די גרעסטע יסורים. עס איז פאַרהאַן אַן ענגע פערבינדונג צווישען דעם מענשען און די אויבערשטע גייסטער. יעדע טהאט, יעדעם וואָרט פון דעם מענשען מאַכט עפּעס אַן אייַנדרוק אין די העכערע וועלטען דורך א תפלה אָדער אַן אַנדער מצוה געשהען גאַנצע איבערקערעניש אין הימעל. מען קען אפילו

„אראבערנגען משיח'ן", ד. ה. פארשנעלערען דעם קץ דורך פאס־
טען און תשובה טהאן. אין יעדען פאל דארף מען שטענדיג
טרויערען אויפ'ן חורבן פון דער אידישער מלוכה, פון ירושלים
און דעם בית־המקדש; מען דארף מיט'ן גאנצען הארצען פער־
לאנגען און ווארטען אויפ'ן קומען פון משיח'ן, דעם גואל. דיזע
לעהרען פון די „פראקטישע" קאבאליסטען האבען געפונען אן
אבקלאנג אין די מוחות און הערצער פון די אידען, און ענדליך
האבען זיי געבראכט צו דער משיח־בעוועגונג, וואס האט אויפ־
געשטורמט אין 17טען יאהרהונדערט די גאנצע אידישע וועלט.

§39. שבתי צבי. די אידען פון טערקיי, און איבערהויפט פון ארץ־ישראל, זיינען אלץ מעהר אונטערגעפאלען אונטער דער השפעה פון די בעלי־הקבלה, וועלכע האבען געגלויבט אז משיח דארף באלד קומען. די קלאנגען אז די גאולה קומט אן און אז באלד וועט דאס אידישע לאנד צוריק אויפגעשטעלט ווערען האבען זיך פארשפרייט אויך צווישען די אידען פון אנדערע לענדער. אין אזיען און אירופא האבען פיעלע געטראכט און גלוואלט טרעפען די צייט וען משיח וועט קומען. מען האט געזאגט, אז דער וואונדער וועט געשעהן אין יאהר 1648, לויט א טונקעלער אנצוהערעניש אין זהר. און אין יענעם יאהר האט זיך אין טערקיי ווירקליך בעוויזען א מענש, וועלכער האט זיך ערקלערט פאר'ן גואל און בעפרייער פון אידישען פאלק. דאס איז געווען ש ב ת י צ ב י.

שבתי צבי איז געבאראן געווארען אין דער טערקישער שטאדט סמירנא, אום תשעה באב פון יאהר 1626, ביי א סוחרישער פא־
מיליע פון ספרדישער אבשטאמונג. ער האט געהאט זעהר א שעהנעם
אויסזעהן, האט בעזעסען א זיסען, קלינגערידען קול און פארמאגט
גרויסע גייסטיגע פעהיגקייטען. נאר גאנץ יונג האט ער ערלערנט
דעם תלמוד און די קבלה. זיין רבי אין תלמוד איז געווען דער
בעריהמטער סמירנער רב ר' יוסף אסקופי, און אין לערנען די
קבלה האט ער זיך געהאלטען אן דעם אר"י'ס שיטה פון
התבודדות. שבתי צבי האט געהאט א ניינונג צו שטימונגען און
רעריבער פלעגט ער אויסמיידען חברים און פלעגט בעסער פאר־
ברענגען אין אבגעזונדערטקייט. מען האט איהם חתונה געמאכט
יעהר יונג, אזוי ווי עס איז דער מנהג אין די מזרח־לענדער; אבער

ער האָט זיך ענטזאגט פון פארהייראטען לעבען און האָט זיך נע׳גט מיט זיין ווייב. וואָס מעהר שבתי צבי האָט זיך פערטיעפט אין דעם זהר און אין דעם אר״י׳ס קבלה אלץ שטארקער איז געווארען אין איהם דער פערלאַנג צו נעהמען אויף זיך יענע גרויסע תשובה און אויסלייטערונג, דורך וועלכער, ווי די קבלה האָט געלערנט, עס איז מעגליך געווען שנעלער ארָאבצוברענגען משיח׳ן. און ער פלעגט פארברענגען טעג אין תפלות און פאסטען, אזוי לאַנג ביז ער איז אריינגעפאלען אין א צומישענישׂ. אין אזא צשטאַנד, ביי וועלכען עס פארשווינדט די גרענץ צווישען פאנטאזיע און ווירקליכקייט, איז פאר שבתי צבי ניט שווער געווען אייגצורעדען זיך, אז ער אליין איז עס טאקע בעשטימט צו זיין משיח. דאָס בעוואוסטזיין, אז ער איז געופען צו עפּים גרויסעס, פלעגט זיך ארויסווייזען אפילו אין זיין בענעהמונג צו זיינע חברים. די לעצטע פלעגען ניט ווילענדיג זיך אונטערגעבען צו דער ווירקונג פון דעם בעגייסטערטען נזיר, וועלכער האָט זיי אריינגעפיהרט אין די סודות פון דער קבלה. וועו ער איז נאָך קוים 20 יאָהר אלט געווען איז שוין שבתי צבי געשטאַנען בראש פון א חברה יונגע טרוימער (מיסטיקער), וועלכע עס האָט פאראייניגט א פייערינער גלויבען אז באלד קומט משיח. וועו עס איז געקומען דאָס יאָהר 1648 האָט שבתי צבי בעשלאָסען אז עס איז געקומען די צייט פאר איהם נתגלה צו ווערען, און אייניאל שבת האָט ער אין שוהל אין סמירנא, הויך אויף א קול, ארויסגערעדט דעם שם המפורש, ד. ה. ער האָט ארויסגערעדט גאָט׳ס נאָמען „יהוה״ אין אלע פיער אותיות, וואָס דאָס איז, לויט דער מסורה, ערלויבט געווען בלויז דעם כהן גדול אין בית־המקדש. דאָס האָט געדארפט בעדייטען, אז עס איז שוין נאָהנט די צייט וועו דער בית־המקדש וועט אויף דאָס ניי אויפגעבויט ווערען.

אז די רבנים פון סמירנא, און צווישען זיי אויך זיין געווענער רבי ר׳ יוסף אסקופי, האָבען דערהערט פון שבתי צבי׳ס ארויסטריט, האָבען זיי ארויפגעלעגט א חרם אויף זעלבסט־געקרוינטען משיח און זיינע אנהענגער. שבתי צבי איז געווען געצוואונגען צו פארלאָזען זיין געבורטסשטאָדט (1651), אָבער דאָס האָט נאָר פארשפרייט זיין שם. זיינע אנהענגער האָבען אָנגעהויבען זאָגען, אז דאָס ריכט ער אָב גלות, און ער אליין פלעגט אומגעהן איבער

שבתי צבי.

פערשיידענע שטעדט פון טערקיי און פרעדיגען זיין לעהרע. אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, סאַלאָניקי, ירושלים און קאירא האָט ער גע־קראָגען א מאַסע נייע נאָכפאָלגער. אין קאירא, די הויפּטשטאָדט פון מצרים, האָט שבתי צבי געוויגען איוף זיך די אויפמערקזאַמקייט דורך פאָלגענדען אויפטהו: אין יענער צייט האָט מען א סך גע־רעדט וועגען עפּים א מערקווירדיגער אידישער מיידעל פון פוילען, שרה, וועלכע מען האָט קלייגערהייד אוועקגערויבט פון איהרע על־טערען און אויפגעצויגען אין א קריסטליכען מאָנאַסטיר, נאָר דערנאָך איז זי אַנטלאָפען קיין האָלאַנד און איז צוריק אריבער צום יודענטום. די מיידעל האָט ניט אויפגעהערט צו טענה'ן, אז זי איז באשטימט צו זיין די ווייב פון דעם אידישען משיח. וועז שבתי צבי האָט דאָס דערהערט האָט ער אויך ערקלערט אז מען האָט איהם פון הימעל בעפעהלען חתונה צו האָבען מיט שרה'ן. אין גיכען זיינען שלוחים פון „משיח'ן" אוועק קיין אירקפא און האָבען געבראכט צו פיהרען שרה'ן, וועלכע איז געווען א גרויסע שעהנהייט. אין קאירא איז מיט גרויסע צערעמאָניעס פאָרגעקומען די חתונה צווישען דער דא־זיגער געהיימניספולער מיידעל און שבתי צבי.

אָט די אלע פאַסירונגען האָבען צוטומלט די קעפּ פון די אידען און אָנגעפילט זייערע הערצער מיט אונקלאָרע האָפנונגען. דער חרם פון די רבנים, וואָס איז געלעגען אויף שבתי צבי, איז פאר־געסען געוואָרען, און וועז ער איז נאָך לאַנגע וואַנדערונגען געקומען צוריק קיין סמירנא, פון וואַנען ער איז פריהער פאַרטריבען געוואָ־רען, האָט דער המון איהם מקבל פּנים געווען מיט פייערליכע אויס־געשרייען: „יחי המלך המשיח!" (לעבען זאל דער קעניג משיח). די צאל פון שבתי צבי'ס אנהענגער איז געוואקסען מיט יעדען טאָג. עס האָבען זיך אויך בעוויזען זעלבסט־גערופענע נביאים, וועלכע האָבען אומעטום געפּרעדיגט, אז גאָט האָט צייט פון נסים. דער פליסיגסטער פון די דאָזיגע נביאים־אַנזאָגער איז געווען נתן פון גזה, אין ארץ־ישראל. נתן פלעגט פאַנאַנדערשיקען צו די אידישע קהילות זיינע „נביאות", אז דער משיח פון סמירנא וועט באלד ארונטערריסען די קרוין פון קאָפּ פון דעם טערקישען סולטאַן און נאָך א סך מופתים און וואונדער וועט ער אוועקפיהרען אלע אידען קיין ירושלים. אין

גיכען האָט מען פון שבתי צבי אָנגעהויבען צו רירדען אין אַלע לענדער פון אייראָפּא, אין איטאַליען, האָלאַנד און דייטשלאַנד. פיעלע האָבען געגלויבט אַז דאָס אידישע פאָלק שטעהט ערב גרויסע געשעהענישען. עפּים אַזוי ווי א מין גייסטיגע שכרות האָט אַרומ־געכאַפּט דאָס פאָלק. איינע פלענען זיך צונויפקלייבען אין געזעמ־לען און זיך איבערגעבען צו לוסטיגקייט, זינגען און טאַנצען, און אַנדערע פלענען זיך פּייניגען מיט תעניתים, פלענען תפלה טהאָן, און פאַר אַלעמען אין די אויגען זיך מתודה זיין אויף זייערע זינד, אָבער סיי די סיי יענע האָבען זיך, געגרייט מקבל פּנים צו זיין דעם גואל. אין שוהל פלעגט מען זאָגען בעזונדערע תפלות פאַר משיח'ן, שבתי צבי. אפילו די קריסטען האָבען א סך גערעדט און געשריבען וועגען דעם אָנקומען פון דעם אידישען משיח און האָבען פאַרבונדען דיזע געשעהעניש מיט אַלטע ערקלערונגען פון פרומעלייט, וועלכע האָבען אויפ'ן סמך פון דעם אפאָקאַליפּסיס (דער „חזון יוחנן", דאָס הייסט יוחנן'ס פראָפעצייאונג אין נייעם טעסטאַמענט) פאַראויסגעזאָגט א וועלט־איבערקערעניש אין יאָהר 1666. אומזיסט האָבען די בעסערע רבנים אויפגעהויבען זייער קול געגען דער לייכטזיניגקייט פון פאָלק. קיינער האָט זיי ניט געהערט. אַלע בליקען זיינען געווען געווענדט צום מזרח, פון וואַנען מען האָט זיך געריכט אויף גרויסע געשעהע־נישען, נסים און וואונדער.

§40. **די משיח־בעוועגונג און איהר סוף.** עס איז אָנגע־קומען דאָס יאָהר 1666, וועו עס האָט געזאָלט, לויט די נביאות פון שבתי צבי און זיינע נביאים, פאַרקומען די גרויסע איבערקערעניש. מען האָט זיך גערעכט, אז אין דיזע יאָהר וועט משיח אַריינטרעטען אין דער הויפּטשטאָדט פון טערקיי און וועט ווייזען דעם סולטאַן זיין מאַכט. שבתי צבי איז ווירקליך אַוועק קיין סטאַמבול (קאָנסטאַנ־טינאָפּאָל), בעגלייט פון זיינע חשוב'סטע אנהענגער. דערווייל האָט די טערקישע רעגירונג זיך דערוואוסט וועגען דעם שטורם צוויישען די אידען און האָט אָנגענומען איהרע מיטעל. ווי נאָר שבתי צבי און זיינע בעגלייטער זיינען אָנגעקומען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָבען די טערקישע בעאַמטע זיי ארעסטירט און פערשפּאַרט אין געפענגנים (פעברואר 1666). אין צוויי חדשים ארום האָט דער גרויסווויזיר בעפעהלען זיי צו פערשפּאַרען אין דער פעסטונג אבי־

דאָס, ניט ווייט פון סטאמבול. נאָר די געפאַנגענשאַפט פון משיח'ן האָט ניט נאָר ניט אָבגעשוואַכט, נאָר האָט נאָך פערשטאַרקט דעם גלויבען אין איהם. אין פאַלק האָבען זיך פארשפרייט שמועסען אז דער „גואל ישראל" לעבט עם איצט איבער יענע ענויים, וועלכע האָבען געדארפט לויט דער טראדיציע, פאַרקומען פאר דער ענד־ליכער בעפריאונג. זיינע בעגייסטערטע אָנהענגער זיינען זיך צו־זאמענגעלאָפען פון אלע לענדער אין דער טערקישער הויפטשטאדט, כדי אָנצוקוקען משיח'ן פנים אל פנים און הערען פון זיינע ליפען די גליקליכע בשורה פון דער גאולה. פיעלע האָבען געבראכט מיט זיך רייכע מתנות, גאָלד און טייערע חפצים פאר די בערערפנישען פון דעם לויידענדען משיח. און דער „לויידענדער משיח" איז געזעסען אין אָבידאָם אזוי ווי א פירשט אין זיין פאלאץ. די אונטערגע־קויפטע טערקישע וואַך האָט צוגעלאָזען צו איהם אלע בעזוכער און שלוחים. דער שלאָם אבידאָם האָט געקראָגען דעם נאָמען ביי די שבתי צבי'ניקעם „מגדל־עז" (דער טורם פון שטארקייט). פון דאנען פלעגט שבתי צבי פאנאנדערשיקען זיינע בעפעהלען. ער האָט בע־פעהלען בטל צו מאכען דעם תענית פון תשעה באב, וואָס איז אייני־געשטעלט געוואָרען לזכרון פון חורבן ירושלים, און איהם פער־וואנדלען אין א פרעהליכען יום־טוב, וואַרום אין דיזען טאָג איז געבאָרען געוואָרען שבתי צבי דער משיח, וועלכער וועט באלד צוריק אויפשטעלען דעם בית־המקדש און די אידישע מלוכה.

צוויישען די שלוחים, וואָס פלעגען פון פערשיידענע לענדער קומען צו שבתי צבי, זיינען אויך געווען שלוחים פון די פוילישע אידען. אייניר פון די פוילישע שלוחים, דער מקובל נחמיה כהן, האָט ניט געגלויבט אינגאנצען אין שבתי צבי און האָט איהם גע־וואָלט אויספרובען. פון עטליכע שמועסען וואָס ער האָט געהאט מיט איהם האָט זיך נחמיה איבערצייגט, אז שבתי צבי נארט נאָר דאָס פאלק. דעמאָלט איז נחמיה אוועק אין סולטאַן'ס הויף און האָט דערצעהלט וועגען אלץ וואָס טהוט זיך אין דעם אבידאָם. די זאך איז דערגאנגען צום סולטאַן מאחמעד דעם 4טען. דער דערצערנטער סולטאַן האָט געוואָלט לאָזען הינריכטען שבתי צבי אלס בונטאָוו־שטשיק. וועז מען האָט שבתי צבי געבראכט אין סולטאַנ'ס הויף האָט איהם איינער פון די הויפלייט אן עצה געגעבען ער זאל אָנ־

נעהמען דעם מאחמעדאנישען גלויבען און דערמיט ווייכער מאכען דעם צאָרן פון דעם סולטאן. מורא האָבענדיג פאר זיין לעבען האָט דער פאלשער משיח זיך ענטשלאָסען אויף דעם שרעקליכען שריט: וועו מען האָט איהם געבראכט פאר'ן סולטאן האָט ער אָננעטהאָן א טערקישע מיצקע אלס א צייכען אז ער נעהמט אָן דעם איסלאָם. דאָם זעלבע האָבען געטהאָן זיין ווייב שרה און אייניגע פון זיינע תלמידים. שבתי צבי איז בעשטימט געווארען אלס הויפטמאן אין דעם סולטאנישען הויף אין אדריאנאפאל און האָט געקראָגען דעם נאָמען מאחמער־עפענדי (אויגוסט 1666).

נאָר אפילו נאָכדעם ווי ער האָט זיך שוין גע'שמד'ט האָט שבתי צבי ניט אויפגעהערט צו פארפיהרען זיינע אָנהענגער. די טערקען האָט ער פערזיכערט אז דאָס וועגדט ער אָן אלע זיינע כחות צו בעקערען זיינע גלויבענסברידער צום איסלאָם; און די אידען האָט ער איינגעשמועסט, אז ער האָט נאָר לפנים אָננענומען דעם פרעמדען גלויבען כדי צוצויהען די מאחמעדאנער צום יודענטום און דאדורך אויסלייזען די פרעמדע פעלקער אויך. די בעגייסטערטע נאָכפאלגער פון דעם פאלשען משיח האָבען נעגלויבט אלע נארישקייטען, וואָס זיינען פארשפרייט געווארען אין זיין נאָמען. מאנכע האָבען פרייווילליג אָננענומען דעם איסלאָם, כדי צו ווערען שותפים צו דער טהאט פון אויסלייזונג, וואָס דער משיח האָט געהאלטען אין פארווירקליכען. אנדערע וויעדער האָבען גע'טענה'ט, אז ניט שבתי צבי נאָר זיין שאָטען האָט אָננענומען דעם איסלאָם און איז געבליבען אויף ערד אין דעם געשטאלט פון מאחמער עפענדי, אָבער משיח אליין איז ארויף אויפ'ן הימעל און וועט זיך בעווייזען וען עס וועט קומען די צייט פון דער גאולה. נתן און אנדערע „נביאים" האָבען פארשפרייט אזעלכע מעשות אין אלע לענדער און דער המון האָט נאָך לאנג געגלויבט אז שבתי צבי איז געווען דער שליח פון גאָט. דערווייל האָט שבתי צבי זיך אויפגעפיהרט אין דעם אדריאנאפאלער הויף זעהר מאָדנע: אָט פלעגט ער זיך מאכען פאר א פייערדיגען מאחמעדאנער, און אָט פלעגט ער פראָווען אידישע תפלות מיט טענץ און געזאנג. דער טערקישער רעגירונג איז וויעדער געווארען פערדעכטיג זיין אויפפיהרונג, און מען האָט שבתי צבי פארשיקט אין דולצינא, א פארוואָרפענע שטעדטעל אין

אלבאניען, וואוהין מען האָט קיינעם פון זיינע אנהענגער ניט צו־ געלאָזען. דאָרט איז דער פאַלשער משיח געשטאָרבען אין יאָהר 1676 איינזאָם און פון אַלעמען פערוואָרפען.

דער טויט פון שבתי צבי האָט אויסגעניכטערט דעם גרעסטען טייל פון זיינע נאכפאָלגער אין אזיען און איראָפּא. פיעלע האָבען זיך בעזינט און האָבען שטאַרק חרטה געהאַט וואָס זיי האָבען זיך גאָלאָזט אזוי לייכטזיניג פאַרפיהרען. די רבנים זיינען געוואָרען נאָך מער פאַרביטערט געגען די שבתי צבי'ניקעם און האָבען שטרענג אכטונג געגעבען אז אין זייערע קהילות זאָלען זיך ניט געפינען קיין אָנהענגער פון דעם משיח, וואָס האָט זיך גאָר גע־ שמד'ט. פונדעסטוועגען זיינען נאָך געבליבען לייכטגלויביגע מע־ שען, וועלכע האָבען נאָך אַלץ געגלויבט אז שבתי צבי איז געווען א געטליכער מענש. זיי האָבען געגלויבט, אז משיח איז ארויף אויפ'ן הימל און אז ער וועט אין גיכען זיך בעווייזען צוריק אויף דער ערד און וועט בעפריַיען דאָס אידישע פאָלק. אין טערקיי האָט זיך געבילדעט א סעקטע שבתי צבי'ניקעם, בראש פון וועלכער עם איז געשטאַנען שבתי צבי'ס שוואָגער, יעקב צבי. דער הויפט־ נעסט פון דער כתה האָט זיך געפונען אין סאָלאָניקי, וואו עס האָבען געלעבט שבתי צבי'ס קרובים. דיזע סעקטע האָט געהאַט מאָדנע בעגריפען וועגען גאָט און וועגען מאָראַל. זייערע פיהרער האָבען געלערנט, אז עס זיינען פאַרהאַן צוויי געטער: דער בע־ שעפער פון דער וועלט און דער גאָט פון אידישען פאָלק; דער לעצטער איז אראָבגעקומען אויף דער ערד אין דער געשטאַלט פון שבתי צבי. וויַיטער האָבען זיי געלערנט, אז די דינים פון מאָראַל איז ניט נויטיג אָבצוהיטען, און אז „באחרית הימים" (אין דעם סוף פון די טעג) מעג מען זינדיגען וויפיעל מען וויל. און די מיטגליי־ דער פון דער דאָזיגער סעקטע האָבען זיך ערלויבט אַלערליי אויס־ געלאָסענקייטען. די טערקישע בעאַמטע האָבען זיך אומגעקוקט אויף דער אונמאָראַלישער אויפפיהרונג פון די שבתי צבי'ניקעם איז סא־ לאָניקי, און האָבען זיי אָנגעהויבען צו פערפאָלגען. כדי פטור צו ווערען פון די רדיפות האָבען די סעקטאַנטען נאָכגעטהאָן דעם ביישפיעל פון דעם פערשטאָרבענעם משיח—זיי האָבען אָנגענומען דעם איסלאָם, אן ערך פון 400 פערזאָן (1687). יעקב צבי און די

אנדערע פיהרער פון דער סעקטע האָבען פארזיכערט אז זייער עובר זיין אויף זייער אמונה האָט אויך א פארבאָרגענע כונה. נאָכ'ן טויט פון יעקב צבי איז די פיהרערשאפט פון די סאלאָניקער שבתי צבי'ניקעם אריבער צו זיין זוהן ברכיה (1695—1740). אין זיין צייט האָט זיך די סעקטע אלץ מעהר געשטארקט. איהרע מיט־גלידער האָבען לפנים אָבגעהיט דעם איסלאָם און אין געהיים האָבען זיי געגלויבט אז שבתי צבי איז די פארקערפערונג פון גאָט. די שבתי צבי'ישע סעקטע אין סאלאָניקי האָט נאָך עקזיסטירט זעהר לאַנג. רעשטען פון איהר זיינען נאָך געבליבען ביז היינטיגען טאָג אונטער'ן טערקישען נאָמען „דאָנמע" (אָבטרינִיגע).

אכטער קאפיטעל.

די אידען אין מערב־איראָפא פון 16טען ביז'ן 18טען יאָהרהונדערט.

§41. איטאליען. נאָכ'ן גירוש שפאניען האָט א גרויסער טייל פון די ארויסגעטריבענע אידען זיך בעזעצט אין איטאליען, וואו זייערע פאלקסבריידער האָבען געלעבט פערהעלטנים־מעסיג רו־היג. בראש פון דיזע אויסוואנדערער איז געשטאנען דאָן יצחק אברבנאל, דער לעצטער גרויסער פיהרער פון שפאניש־עען יודענטום. לכתחלה האָט זיך דער אברבנאל בעזעצט אין נעאפאל און שפעטער אין וועניציג. א שטיקעל צייט האָט ער פארנומען א רעגירונגס־אמט אין דעם הויף פון דעם נעאפאלער קעניג, נאָר דערנאָך האָט ער די שטעלע אויפגענעבען און האָט זיך געווידמעט אינגאנצען צו זיינע גלערנטע ארביטען (ער האָט אָנגעשריבען א גרויסען פירוש אויפ'ן תנ"ך און אייניגע ספרים וועגען דער אידישער רעליגיאָן). צוטרייסלט פון די שווערע לידען וואָס דאָם פאלק האָט איבער־גלעבט האָט דער אברבנאל אין זיינע ספרים זיך דער עיקר פאר־טיעפט אין דעם משיח געדאנק. ער האָט נעפרובט, אויפ'ן גרונד פון די רייד פון די נביאים און אלטע טראדיציעס, בעשטימען די צייט וועז משיח דארף קומען, און איהם האָט זיך געדוכט אז די

דאזיגע צייט איז זעהר נאהנט. דערנעהנטערענדיג זיך צו זיין טויט האט דער גרויסער זקן זיך געטרייסט מיט'ן געדאנק, אז עס איז נאהנט די שטונדע פון אויסלייזונג פאר'ן שווער־ליידענדן פאלק. ער איז געשטארבען אין וועניגיג, אין יאהר 1509.

אין קורצען נאך זיין טויט האט צווישען די איטאליענישע אידען ווירקליך אויפגעלעבט די האפנונג אז משיח קומט. אין יאהר 1524 איז קיין וועניגיג אנגעקומען פון מזרח א געהיימנים־פולער אלטער מאן, וועגען וועלכען עס איז שווער צו זאגען צי ער איז געווען א שווינדלער אדער א טרוימער. ער האט זיך אנגע־רופען דוד, פון שבט ראובן, און האט דערצעהלט אז ער פאהרט פון ווייטען אראביען, וואו עס עקזיסטירט כלומרשט א אידישע מלוכה, וועלכע איז בעוואוינט פון די קינדער פון די צוויי פאסטוכער שבטים ראובן און גד, אז זיין ברודער איז דער קעניג אין יענעם לאנד, און אז ער, דוד, איז געשיקט געווארען פון דארט קיין אייר־אפא מיט א וויכטיגער שליחות צו די קריסטליכע מלכים. דוד הראובני איז אריינגעפאהרען קיין רוים רייטענדיג אויף א ווייסען פערד, דאן איז ער אוועק אין הויף צום פאבסט קלעמענס דעם 7טען און האט געהאט מיט איהם א לאנגען געשפרעך. פון אי־טאליען איז דוד אוועקגעפאהרען קיין פארטוגאל און איז דארט אויך אויפגענומען געווארען מיט כבוד פון קעניג יאהאן דעם 3טען, אלס שליח פון אידישען קעניג. די אלע געהיימע פערהאנדלונגען האבען געבארען צווישען אידען דעם גלויבען, אז באלד—באלד וועלען פארקומען וויכטיגע געשעהענישען. מען האט געערדט, אז די אראבישע אידען האבען עס געשיקט דוד'ן קיין אייראפא צו קריגען פייער־וואפען, אזוי ווי זיי קלייבען זיך צו געהן מלחמה האלטען מיט טערקיי און אבנעהמען ביי איהר ארץ־ישראל.

איבערהויפט האבען זיך געוודערט אין שפאניען און פאר־טוגאל די געהיימע אידען—די מאראנען, וועלכע האבען געליטען פון דער אינקווויזיציע. איין יונגער מאראנא פון ליסאבאן, שלמה מולכו האט זיך אנגעקניפט אן דוד ראובני. מולכו האט אנגעהויבען זיך צו פארטיעפען אין דער קבלה און, גלייך מיט זיינע צייט־ברידער אנגעהויבען טרוימען וועגען באלדיגען ביאת המשיח. מיט די דאזיגע געדאנקען איז דער יונגער מולכו אוועק קיין טערקיי און

ארץ־ישראל, האָט זיך פאַרבונדען מיט די דאָרטיגע מקובלים און פלעגט האַלטען פייערדיגע דרשות וועגען דער נאָהנטער גאולה. פון דאָרט האָט ער זיך אומגעקערט קיין אייראָפּא און איז אַוועק קיין רוים, וואו ער האָט אָנגעהויבען פיהרען געהיימע פערהאַנד־לונגען מיט'ן פּאַבסט. אין גיכען האָט מולכו אַלעמען איבערראַשט מיט אַ געוואַגטען שריט: צוזאַמען מיט דוד ראובני איז ער אַוועק קיין רעגענסבורג, צום דייטשען אימפּעראַטאָר קאַרל דעם 5טען; זיי האָבען דערצעהלט דעם קעניג וואָס זיי האָבען בדעה צו טהאָן— צו רופען די אידען אויף אַ מלחמה מיט טערקיי אָבצונעהמען ארץ־ישראל. דער סוף פון דיזע פערהאַנדלונגען איז געווען אַ העכסט טרויעריגער: דער קעניג האָט געהייסען אַרעסטירען ביידע וואַנ־דערער און האָט זיי אַוועקגעפיהרט מיט זיך קיין איטאַליען. דאָ איז מולכו, אַלס אַנטלאָפענער מאַראַנאָ, פעראורטיילט געוואָרען פון דער אינקוויזיציע צום טויט: מען האָט איהם פאַרברענט אין מאַנטואַ אין יאָהר 1532. ראובני איז אָבגעפיהרט געוואָרען קיין שפּאַניען, וואו ער האָט זיך עטליכע יאָהר אָבגעוואַלגערט אין תפיסה און איז געשטאָרבען.

די אידען זיינען ביטער ענטוישט געוואָרען אין זייערע ער־וואַרטונגען. דערווייל האָט זייער לאַגע אין איטאַליען אויך אָנגע־הויבען ערגער צו ווערען. די פּאַבסטען האָבען אָנגעהויבען צו פערפאָלגען די אידען אין זייערע ממשלות און האָבען בענייט די ערנידריגענדע געזעצען פון אינאָקענטי דעם 3טען. אין די שטעדט האָט מען די אידען אָבגעפיהרט אין בעזונדערע קוואַרטאַלען (גהע־טאָס), מען האָט זיי געצוואונגען צו טראָגען דעם שאַנדצייכען, מען האָט זיי ניט ערלויבט צו האָבען מעהר ווי איין שוהל אין אַ שטאָדט. די רדיפות אויפ'ן תלמוד זיינען אויך בענייט געוואָרען. אין יענער צייט האָט דער תלמוד אָנגעהויבען זיך שטאַרק צו פאַרשפּרייטען, אַ דאַנק דער ערפונדענער דרוקעריי־קונסט (דער תלמוד איז צום ערשטען מאָל אָבגעדרוקט געוואָרען אינגאַנצען אין יאָהר 1520, אין ווענעדיג). די אידישע פיינד זיינען אַרויס־געטראָטען מיט דער אַלטער בעשולדיגונג, אַז אין תלמוד געפינען זיך שטעלען וואָס בעליידיגען די קריסטען. די אינקוויזיציע אין רוים האָט בעפעהלען צו פאַרברענען דעם תלמוד. מען האָט געמאַכט

דער אריינגאנג אין דער גהעטא פון רוים.

א הויז־זוכונג ביי אלע אידען אין רוים און מען האָט צוגענומען אלע ספרים, וואָס מען האָט געפונען. אין דעם טאָג פון ראש־השנה אין יאָהר 1553 זיינען טויזענדע גמרא'ס פארברענט געוואָרען אויפ'ן שייטערהויפען אין רוים. דאָס זעלבע איז געשעהן אין אנדערע שטעדט פון איטאַליען. שפּעטער האָבען די קאַטוילישע גלחים ערלויבט די אידען צו דרוקען דעם תלמוד אויף דאָס ניי, נאָר ניט אנדערש, אז אלע שטעלען, וואָס זיינען געגען דער קריסטליכער רעליגיאָן זאָלען אויסגעלאָזט ווערען. פאר דיזען צוועק זיינען בע־שטימט געוואָרען צענזאָרען, דער עיקר פון גע'שמד'טע אידען, וועלכע האָבען אויסגעמעקט אלע אָנגעוויזענע ערטער און ניט ער־לויבט זיי צו דרוקען.

בעזונדערס פיינדליך האָט זיך בענומען צו די אידען פאבסט פאול דער 4טער. אין צוויי בולאָס וואָס ער האָט ארויסגעלאָזט האָט ער ארויסגענעבען געגען די אידען פון רוים און אנדערע שטעדט אונטער דער קירכע'ס ממשלה, א רייהע ערנידריגענדע בענרענצונ־גען אין דעם גייסט פון מיטעלאלטער. לויט דיזע געזעצען האָבען די אידען אין יעדער שטאָדט געדאַרפט וואוינען אין א בעזונדער קוואַרטאל און טראָגען א בעזונדער הלבשה, צו אונטערשיידען זיך פון די קריסטען. פאר קריסטען איז פארבאָטען געוואָרען צו זיין ביי אידען בעדיענער, זיך היילען ביי אידישע דאָקטוירים, אדער אפילו אנרופען א אידען „הערר". די אידען איז ערלויבט געוואָרען זיך צו פארנעהמען בלויז מיט קליינעם האנדעל, איבערהויפט מיט אלטע קליידער, אדער זיך בעשעפטיגען מיט וואוכערייי אויף קליינע פראַצענטען; זיי איז אויך פארבאָטען געוואָרען צו ערווערבען אונבעוועגליכען אייגענטום (די בולאָס פון 1555). די דאזיגע גרוי־זאמע און בעליידיגענדע געזעצען האָבען נעבראכט די אידען צו דער העכסטער שטופע פון ערנידריגונג און עקאָנאָמישען חורבן.

פון דער אנדערער העלפט פון 16טען יאָהרהונדערט אָן האָבען זיך די אידען פון רוים און אנדערע שטעדט פון איטאַליען אלײ מעהר אויסגעגליכט אין רעכטלאָזינקייט מיט זייערע ברידער אין דייטשלאנד. דאָס אידישע גהעטא אין רוים האָט זיך געפונען אויפ'ן ברעג פון טייך טיבער, אין א טאל וועלכער פלענט אָפט פאר־פלייצט ווערען וועז דער טייך פלענט זיך פאנאנדערגיסען. דאָס

גהעטא איז געווען אבגעטיילט פון די איבעריגע טיילען שטאדט מיט א וואנד, וועלכע האט געהאט טויערען צום ארויסגעהן און אריינגעהן. אויף ביינאכט פלענט מען די טויערען פארשליסען און היטען מיט א בעזונדער וואך. לויט די בעשרייבונגען פון א געוויסען רייזענדען, וועלכער האט בעזוכט רוים אין יאהר 1724 איז דער אידישער קוואַרטאל בעשטאנען פון צוויי גרויסע און זעקס קלייגע גאסען, און דא האבען געלעבט אין דער גרעסטער ענגשאפט ארום 3000 געזינדען, ד. ה. פון 20 ביז 25 טויזענד נפשות. דער גרעסטער טייל פון זיי האט זיך בעשעפטיגט מיט קליין־האנדעל און מלאכות. די גאסען פון גהעטא זיינען געווען בעזייהט מיט קראמען און קרעמלעך, וואו מען האט געהאנדעלט מיט אלץ, אנהויבענדיג מיט שפייז און ענדיגענדיג מיט אלטע קליידער. דער מסחר מיט אלטע זאכען איז בעזונדערס ערמוטיגט געווארען פון די רוימישע בעאמטע פאר די אידען, אלס א „פריוויליגירטע בעשעפטיגונג" פון דעם אלטען פאלק; די אויפקויפער פון אלטע זאכען האבען געמענט ארומגעהן אויך די קריסטליכע קוואַרטאלען אויפצוקויפען דארט זייער סחורה, און האבען אפילו געמענט האבען א לאגער פיר זייער סחורה אויסערהאלב דער גהעטא. פון די מלאכות איז די פארשפרייטסטע געווען—שניידעריי. „אפטמאל אין זומער — שרייבט איינער פון יענער צייט — קען מען זהן הונדערטע שניידער זיצען ביי זייער ארבייט אין די גאסען, נעבען די טירען פון זייערע וואוינונגען. די וויבער זיצען אויך און מאכען קנעפלעך און קנאפלעכלעך. דיזע מייסטערינס האבען זיך אזוי פערפאלקאמט אין זייער ארבייט, אז די קריסטליכע שניידער פון גאנץ שטאדט בעשטעלען דא זייערע קנעפלעך און קנאפלעכלעך. אין אלגעמיין זיינען דריי פיערטעל פון די אידען שניידער, און די איבעריגע פארנעהמען זיך מיט אנדערע מלאכות".

צו טראגען אבגעצייכענטע קליידער איז געווען א מוז פאר אלע אידען, אהן אונטערשייד פון געשלעכט אדער שטאנד. די מענער האבען געטראגען א גלע היטעל און די פריען—א קאפ־פוץ פון א שטיקל גלעזר מאטעריע אנדערהאלבען אייל־ען די בריט. מיט דער צייט האבען די אידען איבערגעביטען דעם גלעזען קאליר אויף אפעלסין־קאליר, און דערנאך זיינען זיי אריבער צו רויט, אזוי

אז די היטלען פון די מענער זיינען געווען אינגאנצען עהנליך צו די רויטע היטלען פון די קארדינאלען. כדי צו פארמיידען דעם „בזיון" האט מען בעפעהלען די אידען זיך אומצוקערען צוריק צום גלעלען קאליר. — דיזע אלע ערנידרונגען האבען געהאט איין צוועק: צו צווינגען די אידען זיך אבצוזאגען פון זייער גלויבען און אננעהמען דאם קריסטענטום. פאר'ן זעלבען צוועק איז אויך געפירהרט געוואָרען די „געצוואונגענע דרשה": מען האט די אידען געצוואונגען מיט גוואלד אויסצוהערען אין די קירכען דרשות פון גלחים. יערען שבת נאך וואָרמעם פלעגט אין גהעטא אנקומען פאליציי און טרייבען א גרופע מענער, פרויען און קינדער איבער 12 יאהר אלט אין קלויסטער צו הערען א דרשה. "פונקט צוויי אזייגער נאכמיטאג — דערצעהלט א צוזעהער (1724)—מוזען די אידען קומען אין קלויסטער. דא איז געהאנגען א גרויסע הילצערנע בילד פון דער קרייצונג צוגעדעקט מיט א זאק, כדי די אידען זאלען ניט לאכען דערפון. דא זיינען אויך געשטאנען בענק צום זיצען, מענער און פרויען בעזונדער, אבגעטיילט איינע פון די אנדערע מיט א פארהאנג, אזוי ווי אין די שוהלען. אין מיטען איז א בימה אויף וועלכער עם שטעהט דער גלח. ער הויבט אן זיין דרשה אויף א הויכען קול און וואָרפט אריין אזוי פיעל אידישע וווערטער אז מען קען איהם אננעהמען פאר א אידען. די דרשה בעשטעהט אין דעם, וואס פון אנפאנג ליובט דער רערנער די אידען, אלס דאס אויסדרוועהלטע פאלק פון גאט, און דערנאך רעדט ער דעם היפר, רעדט פון זיי מיט פעראכטונג, רופט זיי „עם קשה ערף" (איינגעשפארטעם פאלק), דערפאר וואס זיי ווילען ניט הערען גאט'ס וואָרט. די דרשה דויערט צוויי שעה. דורך דיזער צייט מוזען אלע זיצען שטיל, ניט ארויסריידען קיין וואָרט און ניט שלאפען, וואָרום טאקע אויפ'ן אָרט געפינען זיך אויפזעהער, וועלכע גיבען שטארק אכטונג דערויף און בעשטראפען שוואר די שטערער". אפטמאל פלעגט די פאבסטליכע פאליציי מיט גוואלד נעהמען א אידען און איהם אוועקפיהרען אין „הויז פון די ניי־בעקערטע", דאָרטען צוזוגרייטען איהם צום שמד. דאָרט פלעגט מען די געפאנגענע האלטען פערציג טעג און זיי אלץ אייניידען צו ביטען זייער

גלויבען. אייניגע פלעגט זיי געלונגען צו שמד'ן; אבער די פער־עקשנ'טע פלעגט מען ארויסטרייבען צוריק אין גהעטא אריין.

§42. **ליטעראטור און בילדונג אין איטאליען.** ניט קוקענדיג אויף זייער שווערער בירגערליכער לאגע האבען די איטאליענישע אידען אין 16טען און 17טען יאהרהונדערט דערגרייכט א הויכע שטופע פון גייסטיגער ענטוויקלונג. עס האט אויסגעזעהן אזוי ווי צו זיי וואלט אויף א צייט איבערגענגען די אמאליגע בילדונג פון די שפאנישע אידען. עס האבען זיך דא בעוויזען בעריהמטע תלמודיסטען, מקובלים, שפראך־קענער, היסטאריקער און פילאזאפען.

אין 17טען יאהרהונדערט האבען די איטאליענישע אידען ארויסגענעבען צוויי אריגינעלע דענקער: יהודה דע־מאדענו און יוסף דעלמעדיגא. יהודה דע־מאדענו (1571—1648) איז געווען רב אין וועניציג, נאר אין הארצען האט ער געצוויייפעלט אין די קוועלען פון דער רבנות און קבלה. ער האט פערפאסט א סך ספרים, פון וועלכע עס צייכנען זיך אויס צוויי: איינער, „שאגת ארי" איז געגען די רבנים, און דער צווייטער, „ארי נעם",—געגען דער קבלה, וואס ער האט געהאלטען אז איהרע היליגע ספרים זיינען געפעלשטע. מאדענו האט מורא געהאט צו פארעפענטליכען דיזע ווערק ביי זיין לעבען און ער האט זיי איבערגעלאזט אין כתב־יד. זיי זיינען אבגעדרוקט געווארען ערשט אין דער שפעטערער צייט. — יוסף דעלמעדיגא (געשטארבען 1655) געבארען אויפ'ן אינזעל קאנדיא, איז געווען א שרייבער פון אן אנדער שניט. ער איז געווען דער גרעסטער געלערטער פון זיין צייט, האט געקענט אלטע און נייע שפראכען, האט שטודירט אין דער אוניווערזיטעט פון פאדוא, וואו ער האט געלערנט מאטעמאטיק און אסטראנאמיע פון דעם אונטערבליכען גאליליי, האט שטודירט פיזיקע און מעדיצין, נאר צוזאמען דערמיט האט ער אויך ליעב געהאט די קבלה. מיט דעם דורשט נאך בילדונג האט זיך אין איהם פאראייניגט אויך א ליידענשאפט צו רייזען. ער האט ארומגערייזט א טייל פון אייראפא און אזיען, און האט איין צייט געלעבט אין פוילען און ליטא; די אנדערע העלפט פון זיין לעבען האט ער פארבראכט אין אמסטערדאם, האמבורג, פראנקפורט און פראג. וואו ער האט זיך בעשעפטיגט

מיט דאָקטאָריע. זיין פיעלזייטיגע קענטניש אין אַלע צווייגען פון מענשליכען וויסען האָט דעלמעדיגא איבערגעגעבען אין זיין ספר „אלים"; דער קבלה האָט ער געווידמעט זיינע קלענערע ווערק („מצרף לחכמה" א. אַ. וו.).

אפילו פרויען אין איטאַליען האָבען בייגעטראָגען צו דער אידישער ליטעראַטור. צוויי דיכטערינס, דבורה אַסקאַרעלי און שרה סולאַם האָבען געשריבען שירים אויף איטאַליעניש. דבורה אַסקאַרעלי, די פרוי פון אַן אנגעזעהענעם אידען אין רוים, האָט איבערזעצט די תפלות אין שעהנע איטאַליענישע פערזען און האָט אויך פערפאַסט אָריגינעלע ליעדער. שרה איסלאַם, די טאָכטער פון אַ ווענעדיגער סוחר, איז געווען איינע פון די גע־בילדעטסטע פרויען פון איהר צייט. איין קאַטוילישער גלח פון גענואַ האָט אַ סך געאַרבייט צו בעקערען די דאָזיגע בעגאַבטע דיכטערין צו זיין גלויבען, נאָר זיין מיה איז געווען אומזיסט. דאַן האָט ער געבעטען שרה'ן, אַז זי זאָל איהם חאָטש ערלויבען מתפלל צו זיין פאַר איהר בעקערונג. זי האָט נאָכגעגעבען זיין בקשה, אָבער מיט דעם תנאי, אַז ער זאָל איהר ערלויבען מתפלל צו זיין פאַר זיין בעקערונג צום יודענטום. שרה סולאַם איז געשטאָרבען אין יאָהר 1641. פון איהרע ווערק זיינען בעוואוסט בלויז עטליכע סאָנעטען און אַ ספר וועגען דער אונשטערבליכקייט פון דער נשמה.

אין אָנהויב פון 18טען יאָהרהונדערט האָט זיך אין איטאַליען בעוויזען אַ יונגער בעגאַבטער שרייבער, דער אָנזאָגער פון דער אויפלעבונג פון דער העברעאישער פּאָעזיע, משה חיים לוצאַטו, פון פּאַדואַ (1707—1747). לוצאַטו האָט פון קליינווייז אויף אַרויסגעוויזען אַ טאַלאַנט פון אַ פּאָעט און סטיליסט. אויפ'ן 20טען יאָהר פון זיין לעבען האָט ער אָנגעשריבען, אין אַ ריינער ביב־לישער שפּראַך, אַן אידילישע דראַמא, „מגדל עז", אין וועלכער עס ווערט געשילדערט דער נצחון פון ריינער ליעבע איבער אונעהרלי־כער ליעבע. דאָס איז געווען אַ זעלטענע ערשיינונג אין דער דע־מאָלדיגער העברעאישער ליטעראַטור, וועלכע איז בעשטאַנען נאָר פון טרויעריגע תפלות און רעליגיעזע שירים. ווען לוצאַטו זאָל געווען געהן ווייטער אויף דיזען וועג וואָלט ער געוויס געווען ווערען

דער בעשעפער פון א נייער העברעאישער פאעזיע, אבער ער האט זיך אריינגעלאזט אין דער דעמאלדיגער הערשענדער קבלה און מיסטיקע, און זיין לעבען האט זיך אויפגעלעגט גאנץ אנדערש. וועו ער האט ערלערנט דעם זהר מיט דעם פירוש פון דעם אר"י האט ער אנגעהויבען שרייבען אין דעם אייגענארטיגען, פארשטעלטען לשון פון דיזען ספר; ער האט דאס געמאכט אזוי גלונגען, אז ער האט געוואגט אנצורופען זיינע קבלה'שע שריפטען „דער צווייטער זהר". אין זיין פארטיעפטקייט אין דער געהיימער חכמה האט ער אנגעהויבען גלויבען אז זיינע ווערק ווערען איהם דיקטירט פון אויבען, דורך א מלאך, א „מגיד". אין יאהר 1729 האט לוצאטו איבערגעגעבען די דאזיגע געדאנקען זיינע צו די חברים מיט וועלכע ער האט געלערנט קבלה, און די זיינען געווארען זיינע בעגייסטערטע אנהענגער. די חברים האבען צוטראגען אין א בריף א קלאנג, אז אין פאדוא האט זיך בעוויזען א יונגער מקובל, וועלכער וועט אין גיכען אנטפלעקען פאר דער וועלט גרויסע זאכען. דאס איז געווען אין יענער צייט, וועו די רבנים האבען זיך איבערא גע־דאנגעלט מיט די שבתי צבי'ניקעם און האבען זיי געווארפען אין חרם. די רבנים האבען אנגעהויבען רודפ'ן לוצאטו אויך, האבענדיג א חשד אז ער איז אויך געווייגט צו די שבתי צבי'ניקעם. פון אנפאנג האבען זיי איהם געצוואונגען צו געבען א הבטחה, אז ער וועט מעהר ניט שרייבען וועגען קבלה, און וועו ער האט זיך ניט איינגעהאלטען און האט געבראכען זיין הבטחה האבען די רבנים פון וועגדיג ארויסגעלעגט אין חרם איהם און זיינע שריפטען. לוצאטו האט מעהר ניט געקענט בלייבען אין איטאליען און ער האט אנגעהויבען אומוואנדערען איבער דייטשלאנד און האלאנד. אין אמסטערדאם האט ער אנגעשריבען זיין בעסטעם ווערק—די פילאזאפישע דראמא „לישרים תהלה" (לויב די גערעכטע), און נאך אייניגע ווערק וועגען קבלה און מארא. זיינע מיסטישע און משיח־נויגונגען האבען איהם געצויגען צום הייליגען לאנד; ער איז אוועק אהין, נאר באלד נאך זיין אנקומען אהין איז ער געשטארבען פון א מגפה, בלויז פיערציג יאהר אלט, און איז בעערדיגט געוואָרען אין טבריה. אין דער העברעאישער ליטעראטור איז משה חיים לוצאטו געשטאנען אויפ'ן שיידוועג. אלס מקובל האט ער בעלאנגט צו דער פער־

גאַנגענהייט; אַלס פּאָעט איז ער געווען דער אָנזאָגער פון אַ נייער שעפּפונג, וועלכע האָט זיך פאַנאַנדערגעבליהט אין 19טען יאָהר־הונדערט.

§43. **האָלאַנד; אַקאָסטאַ און שפּינאָזאַ.** מיט דער ענט־דעקונג פון אַמעריקא איז פאַרגרעסערט געוואָרען דער אַלוועלטליכער האַנדעלס־מאַרק. די הויפּט־פאַרמיטלער אין דעם האַנדעל צווישען דער אַלטער און דער נייער וועלט זיינען געווען די צוויי ים־לענדער האָלאַנד און ענגלאַנד. די ענערגישע בעפעלקערונג פון די דאָזיגע לענדער האָבען אין 16טען יאָהרהונדערט אַראָבגעוואָרפען פון זיך דעם יאָך פון דער רוימישער קירכע און האָבען אָנגענומען דעם גלויבען פון דער רעפאָרמאַציאָן. אין האָלאַנד איז נאָך דער רע־ליגיעזער בעפרייאונג געקומען די פּאָליטישע: דאָס לאַנד, נאָך אַ לאַנגען העלדישען קאַמפּף, האָט זיך בעפרייט פון דער הערשאַפט פון שפּאַניען און איהר גרויזאַמען קעניג פיליפּ דעם 2טען (אַן אור־אייניקעל פון פערדינאַנד דעם קאַטוילישען), דעם קעניג־אינקוויזיטאָר. ווען עס האָט זיך געגרינדעט די פרייע האָלענדישע רעפּובליק (1579) האָבען זיך אַוועקגעלאָזט אַהין אַלע רעליגיעז פערפאָלגטע פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל. צווישען די איבערגע־וואַנדערטע זיינען געווען אַ סך אָבגעשטאַמטע פון די אַנוסים, וועלכע האָבען אין געהיים ניט אויפגעהערט אָבצוהיטען דאָס יודענטום און זיינען דערפאַר געווען אונטערוואָרפען אין זייער פאָטערלאַנד צו גריזאַמע פערפאָלגונגען. טויזענדע מאַראַנען האָבען אַריבערגעוואַנדערט אין דער פרייער האָלאַנד און זיינען דאָ אָפען אַריבער צו דער אידישער רעליגיאָן. דאָס זיינען געווען מעהר־סטענטייל רייכע סוחרים, דאָקטוירים, געוועזענע בעאַמטע און אָפי־צירען. זיי האָבען געבילדעט אַ גרויסע קהילה אין אַמסטערדאַם, און דערנאָך זיינען אויפגעקומען קלענערע קהילות אין אַנדערע שטעדט פון האָלאַנד. פאַר'ן גרינדער פון דער אַמסטערדאַמער קהילה רעכענט זיך דער פּאָרטוגעזישער מאַראַנאָ יעקב טיראַדאָ. אין יאָהר 1593 איז טיראַדאָ אָנגעקומען מיט עטליכע מאַראַנישע פאַמיליען אין אַמסטערדאַם; דאָ זיינען זיי אַריבער צום יודענטום, האָבען זיך גענומען אַ רב, און האָבען אין גיכען אויסגעבויט אַ שוהל מיט'ן נאָמען „בית־יעקב". אין פערלויף פון צוואַנציג יאָהר

האָט שוין די שטאָדט געהאַט עטלעכע טויזענד אידישע איינוואוי־
נער און זייער צאָל איז אלץ געוואקסען. די האָלענדישע רעגירונג
האָט זיי געגעבען פולע זעלבסטפערוואָלטונג. בראש פון דער אמ־
סטערדאַמער קהילה איז געשטאַנען א ראַט פון עלטסטע („מעמד"),
וועלכער איז בעשטאַנען פון רבנים און סתם אידען; אָבער די
רעליגיעזע פראַגען פלעגען בעשלאָסען ווערען בלויז פון די רבנים
אָדער „חכמים". דער ראַט פון די עלטסטע און די חכמים האָט
געהאַט א רעכט ארויפצולעגען א שטראָף, לויט זייער איינגענעם
איינזעהן, אויף די אונגעהאָרכזאַמע מיטגלידער פון דער קהילה
אָדער אויף פריידענקער.

אזוי ווי אומעדום, וואו די אידען האָבען געגאָסען פרייהייט
און רוה, האָבען זיי אויך אין האָלאַנד ארויסגעגעבען פון צוויישען
זיך א גאַנצע רייה פון גרויסע טאָלאַנטען אין פערשיידענע גע־
ביטען פון ליטעראַטור און וויסענשאפט. מען האָט געשריבען א סך
אין פראָזע און פּאָעזיע, אויף העברעאיש, לאַטיין, שפּאַניש און
פּאָרטוגעזיש. אין דער ליטעראַטור פון די האָלענדישע אידען האָט
פארנומען א חשוב'ען פלאַץ פּאָעזיע און די קבלה, צוויי צווייגען,
וואָס שפּייזען זיך הויפּטזעכליך אויף געפיהל און פאַנטאַזיע. נאָר
עס האָבען זיך אויך בעוויזען פילאָזאָפען, וועלכע האָבען געוואָלט
דורכפיהרען אין דער רעליגיאָן די יסודות פון פריעען געדאַנק.
מאַנכע פון די דאָזיגע פילאָזאָפען זיינען אוועק אזוי ווייט אין זייער
פרייען דענקען, אז זיי האָבען ארויסגערופען געגען זיך רדיפות
מצד די פרומע רבנים.

איינער פון אזעלכע פריידענקער איז געווען אוריאל אקאָסטא,
א געוועזענער מאראנא, וועלכער איז געבאָרען געוואָרען אין פּאָר־
טוגאל אין 1590. אין זיין קינדהייט האָט ער געקראָגען א קאַטוי־
לישע ערציהונג, דערנאָך האָט ער שטודירט די קריסטליכע רע־
ליגיאָן און ווען ער איז אלט געווען 25 יאָהר האָט ער פארנומען
א שטעלע אלס קאַסירער אין א קירכע. אָבער דער קאַטוליציזם
האָט ניט בעפריעדיגט זיין פאָרשענדען געדאַנק, און אקאָסטא האָט
זיך אריינגעלאָזט אין לערנען דעם תנ"ך. און עס האָט ערוואַכט
אין איהם א שטאַרקער פערלאַנג זיך אומצוקערען צו דער רעליגיאָן
פון זיינע עלטערען. ער האָט בשתיקה פערלאָזען פּאָרטוגאל, איז

אוועק קיין אמסטערדאם און דאָרט איז ער אריבער צום אידישען גלויבען צוזאמען מיט זיין מוטער און זיינע ברידער. נאָר אקאָס־טא'ס פרייער געדאנק האָט ניט געקענט שלום מאכען מיט פיעלעס אויך אין יודענטום. אקאָסטא'ן זיינען ניט געפעהלען געווען די פיעלע אויסערליכע צערעמאָניעס, וואָס די תלמודיסטען האָבען איינגעפיהרט און וואָס זיינען שטרענג אָבגעהיט געוואָרען. ער האָט ניט געוואָלט זיך אונטערווארפען צו די דאָזיגע שטרענגקייטען און האָט זיך אפען אויסגערוקט געגען דער שיטה פון די „פרושים", ווי ער האָט אָנגערופען די רבנים. די רבנים פון אמסטערדאם האָבען איהם ערקלערט פאר אן אפיקורוס און האָבען איהם אויס־געשלאָסען פון שוהל ביז ער וועט ניט תשובה טהאָן. אָבער אוריאל אקאָסטא האָט ניט תשובה געטהאָן, נאָר ער איז נאָך מעהר פאר־ביטערט געוואָרען. ער האָט ארויסגעגעבען אויף פאָרטוגעזיש א ווערק מיט'ן נאָמען „אן אויספאָרשונג פון די מסורות פון די פרושים", וואו ער פרענט אָב ניט נאָר די מסורות פון תלמוד, נאָר זאָגאר אייניגע פון תנ"ך (1624). דאָן האָבען זיך אלע אידען אָבגעטרייסעלט פון איהם אלס א געפעהרליכען אפיקורס, און ער האָט א סך יאָהרען געלעבט אויינזאם, אין חרם. ענדליך האָט אזא אויינזאמעס לעבען איהם דערעסען און ער האָט בעשלאָסען צו בעטען עפענטליך מחילה ביי די רבנים. דיזע מחילה איז פאָרגע־קומען אויף א פייערליכען אופן. אין שוהל, אין דער אנוועזנהייט פן די חכמים און א גרויסען עולם, האָט אקאָסטא איבערגעליינט הויך זיין תשובה און האָט זיך אָבגעזאָגט פון זיינע פריהעריגע איבערצייגונגען, וואָס זיינען געגען יודענטום. נאָכדעם האָט ער געקראָגען 39 מלקות, דאן האָט ער זיך געלעגט מיט'ן פנים אראָב אויפ'ן שוועל פון דער שוהל, און אלע פערזאמעלטע זיינען אריי־בערגעטראָטען איבער איהם. דיזע אלע ערניידרונגען האָבען אינ־גאנצען צוטרייסעלט די נשמה פון דיזען אומגליקליכען פרייידענקער. אין אן אָנפאל פון צארן און פארצווייפלונג האָט ער קורץ נאָכדעם זיך גענומען דאָס לעבען, דערשיסענדיג זיך מיט צוויי קוילען (1640). פאר'ן טויט האָט ער אָנגעשריבען אין לאטיין זיין ביי־גראפיע מיט'ן נאָמען: "א ביישפיעל פון מענשליכען לעבען".

מעהר מוטיג אין זיינע איבערצייגונגען איז געווען אן אנדער

פריידענקער, ברוך שפּינאָזאַ, דער גרעסטער פילאָזאָף וואָס די אידען האָבען אַרויסגעגעבען. ברוך שפּינאָזאַ איז געבאָרען גע־וואָרען אין אַמסטערדאַם, אין יאָהר 1632. אין זיין פריהער יוגענד האָט ער געלערנט אין דער אַמסטערדאַמער תלמוד־תורה, וואו די רבנים און אַנדערע אידישע געלערטע זיינען געווען די לעהרער. פון תורה און תלמוד איז דער בעגאַבטער אינגעל אַריבער צו לערנען די מיטעלאַלטערליכע אידישע פילאָזאָפיע פון דעם אבן־עזרא, דעם רמב"ם און קרשקש, און דערנאָך האָט ער זיך געווענדט צו אַל־געמיינער בילדונג. אַ שטאַרקען איינדרוק האָט אויף איהם געמאַכט די נייע פילאָזאָפישע שיטה פון דעקארט, וועלכע האָט זיך דעמאָלט בעוויזען. דער פרייער שכל איז געוואָרען פאַר שפּינאָזאַ'ן דער איינ־ציגער קוואַל פון וויסען, וואָס שטעהט העכער ווי די רעליגיעזע טראַדיציע. שפּינאָזאַ האָט אָנגעהויבען צו לעבען ניט אַזוי ווי די רבנים האָבען איהם געלערנט, נאָר אַזוי ווי ער האָט געדענקט עס דיקטירט דער פערשטאַנד. ער האָט אויפגעהערט געהן אין שוהל און האָט ניט אָבגעהיט די רעליגיעזע צערעמאָניעס, וועלכע ער האָט געהאַלטען פאַר איבעריג. ווען אַלע בעמיהונגען פון די רבנים אומצוקערען שפּינאָזאַ'ן אויפ'ן וועג פון גלויבען האָבען זיך אויס־געלאָזט מיט גאָרניט, האָט מען איהם ענדליך אַריינגעלעגט אין חרם (1656). דאַן האָט שפּינאָזאַ פערלאָזען אַמסטערדאַם און האָט זיך זעלטען אומגעקערט אַהין. די לעצטע יאָהרען פון זיין לעבען האָט ער פאַרבראַכט אין האַאג. ער האָט געלעבט איינזאַם, פאַר־טיעפט אין זיינע פילאָזאָפישע שטודיען; נאָר עטליכע שעה יעדען טאָג פלעגט ער אָבגעבען אויף זיין אַרבייט, פון וועלכער ער פלעגט פאַרדיענען זיין אָרימע חיונה, נעמליך, שלייפעריי פון אויגען־גלעזער. אין יאָהר 1670 האָט שפּינאָזאַ פאַרעפענטליכט זיין „טע־אָלאָגיש־פּאָליטישען טראַקטאַט", וועלכער האָט אַרויסגערופען אַ שטורם צווישען די גייסטליכע פון אַלע רעליגיאָנען. דאָס איז געווען די ערשטע פרייע קריטיק פון די ביבלישע אמת'ן, אַלס די יסודות פון יעדען גלויבען. אין דער „עטיק" און אין אַנדערע ווערק האָט שפּינאָזאַ איבערגעגעבען זיין אַלגעמיינע פילאָזאָפישע לעהרע, לויט וועלכער די גאָטהייט און די נאַטור זיינען איין זאַך, וואָס קען ניט צוטיילט ווערען (פּאַנטעאיזם). דיזע לעהרע האָט שפּינאָזאַ'ס נאָמען

ברוך שפינאזא.

בעריהמט געמאכט אין דער גאנצער וועלט, אן האָט שפּעטער געהאט הייסע געגנער און פּונקט אזוינע הייסע אָנהענגער צווישען קריסטען און אידען. נאָר די אידישע דענקער פון יענער צייט האָבען ניט געקענט אָננעהמען די לעהרע פון זייער פּאָרשטויסענעם גלויבענסברודער. זיי האָבען צופיעל געליטען פּאר זייער אמונה אום זיי זאָלען קענען זי אומבייטען לויט די פּאָדערונגען פון דעם פּילאָזאָפּישען געדאנק. שפּינאָזא איז געבליבען אין חרם ביי זיינע ברידער ביז זיין טויט (1677).

§44. מנשה בן ישראל און דער צוריקקער פון די אידען אין ענגלאַנד. צוויישען די האָלענדישע רבנים און שרייבער פון 17טען יאָרהונדערט האָט דעם אנגעזעהענסטען פּלאַץ פערנומען מנשה בן ישראל. ער איז געבאָרען געוואָרען אין ליסאבאָן אין יאָהר 1604, אין א מאָראָנישער פאַמיליע. זיין פאָטער האָט זיך לאַנג געמאָטערט אין די תפיסות פון דער פּאָרטוגעזישער אינקווויזיציע פאר זיין בעהאַלטענער צוגעבונדענקייט צום יודענטום; ענדליך איז ער אנטלאָפען מיט זיין הויזגעזינד קיין אמסטערדאם, וואו ער האָט אָנגעהויבען אָפען אָבצוהיטען זיין אמונה. מנשה האָט געקראָגען א פיעלזייטיגע בילדונג. מיט א טיעפען וויסען פון דער אידישער ליטעראַטור האָט ער פּאראייניגט אן אונגעוועהנליכע בעלעזענקייט אין דער אייראָפּאישער ליטעראַטור. ער האָט בעהערשט צעהן אייראָפּאישע שפּראכען און האָט זיך געפונען אין חבר'שע בעציהונגען מיט די בעריהמטסטע קריסטליכע געלערטע פון זיין צייט. א געוויסע צייט האָט ער זיך אויך דורכגעשריבען מיט דער שוועדישער קעניגין קריסטינא, וועלכע איז געוועזען א ליעבהאָבערין פון וויסענשאפט. די דאָזיגע בעריהמטקייט האָט מנשה געקראָגען דורך זיינע ווערק, וועלכע ער האָט געשריבען צום טייל אין שפּאניש און לאַטיין און צום טייל אין העברעאיש. פון זיינע העברעאישע ווערק איז בעזונדערס בעוואוסט זיין „נשמת חיים" (1652), וועלכע איז א געמיש פון פילאָזאָפּיע און קבלה. נאָר די גרעסטע אויפמערקזאמקייט האָט אַרויסגערופען זיין ספר, וואָס ער האָט געשריבען אויף ענגליש, „א פערטיידיגונג פון די אידען", אין וועלכען דער פערפאַסער צושמעטערט די אבערגלויבערישע בלבולים פון מיטעלאַלטער געגען די אידען. מיט דעם דאָזיגען ספר האָט מנשה ג־

לייסטעט א גרויסע דיענסט זיינע פאלקס־ברידער אין דעם לאנד, פון וועלכען מען האט זיי אמאל ארויסגעטריבען צוליעב די פּי־טעלאלטערליכע פּראורטיילען, נעמליך, ענגלאנד.

ארום דריי און א האלב הונדערט יאהר איז אוועק פון דער צייט וועו די אידען זיינען ארויסגעטריבען געוואָרען פון ענגלאנד (1291). פאר דיזער צייט האט זיך דאָס לעבען פון דעם ענגלישען פאלק שטארק געענדערט. דער גרעסטער טייל פון דער בעפעלקע־רונג איז אריבער פון דעם קאטוילישען צו דעם רעפּארמערישען גלויבען. עס האט זיך געגרינדעט די סעקטע פון די שטרענגע „פּוריטאנער", וועלכע האבען פלייסיג געלערנט דעם אלטען טעס־טאמענט און דארט געזוכט די יסודות פון דעם אמת'ען גלויבען. די דאזיגע לייעבע צום תנ"ך האט דערנעהנטערט די ענגלישע רע־פּארמער צום יודענטום. א סך ענגלענדער האבען עס געהאלטען פאר ווינשענסווערטה און עהרליך אז די אידען זאל ערלויבט ווערען זיך צוריק צו בעזעצען אין ענגלאנד. הערשער פון ענגלאנד אין יענער קעניגלאָזער צייט (1649—58) איז געווען דער פּוריטאנער קראָמוועל, א הייסער לייבהאָבער און קענער פון תנ"ך. א גרופּע אידישע קאָמערציאנטען אין אמסטערדאם האט בעשלאָסען אויס־צונוצען די גינסטיגע אומשטענדען, און זיך משתדל זיין וועגען אריינלאָזען די אידען צוריק אין ענגלאנד. זיי האבען אויסגעקליבען פאר זייער פאָרשטעהער מנשה בן ישראל, און האבען איהם איבער־געגעבען צו פּ־הרען די פערהאנדלונגען מיט דער ענגלישער רעגירונג. נאָך א בריעף־וועקסעל מיט קראָמוועל'ן איז מנשה אליין אוועק־געפאָהרען קיין ענגלאנד (אין הערבסט פון 1655). דאָ האט ער דערלאנגט קראָמוועל'ן אן „אדרעס" אין נאָמען פון דעם אי־דישען פאלק, בעטענדיג צו לאָזען די אידען וואוינען אין ענגלאנד און געבען זיי פרייהייט פון רעליגיאָן, האנדעל און זעלבסט־פער־וואלטונג אין זייערע קהילות. קראָמוועל האט בעשטימט א קאָמיסיע פון וועלטליכע און גייסטליכע פערזאָנען צו בעטראכטען די אידישע בקשה. אין דער ענגלישער געזעלשאפט האט די דאזיגע שתדלנות אויסגערופען א סך וכוחים. עס האבען זיך בעווייזען אייניגע ביכער, אין וועלכע די פערפאסער האבען געזוכט אויפצולעבען די מיטעלאלטערליכע פּראורטיילען געגען די אידען. כדי אבצושלאגען

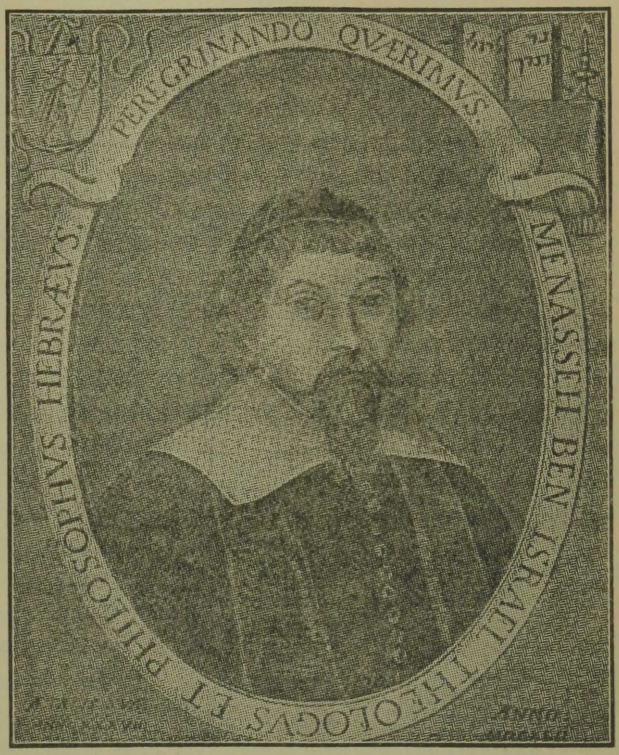

מנשה בן־ישראל.

די דאָזיגע אונזיניגע פאָראורטיילען האָט מנשה בן ישראל פאר־עפענטליכט אין לאָנדאָן זיין אויבענדערמאָנטען בוך „א פערטיידי־גונג פון די אידען", וועלכעס האָט געמאַכט א טיעפען רושם אויף די ענגלענדער.

די ענגלישע רעגירונג האָט געצעגערט מיט דער לייזונג פון דער פראַגע וועגען אריינלאָזען אידען, נאָר האָט אויך ניט אַרויס־געשיקט די יעניגע וואָס האָבען דערווייל בעוויזען זיך צו בע־זעצען אין לאָנדאָן. ביסלעכווייז האָט זיך אין דער ענגלישער הויפּטשטאָדט געבילדעט א בעדייטענדע אידישע קהילה, הויפּט־זעכליך פון האָלענדישע ספרדים, און דערנאָך האָבען זיך אידען פריי בעזעצט אין אַלע שטעדט פון גרויס־בריטאַניען. מנשה האָט נישט דערלעבט דיזען ערפאָלג פון זיין אַרבייט. ער איז געשטאָרבען אויף זיין וועג צוריק פון לאָנדאָן קיין האָלאַנד אין יאָהר 1657.

§45. דייטשלאַנד; די אידען און די רעפאָרמאַציע.

די גרויסע רעליגיעזע בעוועגונג, די „רעפאָרמאַציע", וועלכע האָט בענייט דאָס לעבען פון א סך פעלקער אין אייראָפּא איז געקומען פון דייטשלאַנד. דאָ האָט זיך צוערשט דערהערט א פּראָטעסט געגען דעם דרוק פון דער קאַטוילישער קירכע און דער אונבעגרענצטער מאַכט פון דעם פּאַבסט. בראש פון די „פּראָטעסטאַנטען" איז גע־שטאַנען דער בעריהמטער מאַרטין לוטהער (1517). ניט לאַנג פאַר זיין אַרויסטריט האָט זיך אין דייטשלאַנד פאַנאַנדערגעברענט א קאַמפּף צווישען די פינסטערע דאָמיניקאַנישע מאָנאַכען און די אויפגעקלערטע דייטשען פון דער פּאַרטיי „הומאַניסטען". דער וויכטיגסטער פאָרשטעהער פון דער הומאַניסטישער פּאַרטיי, יאָהאַן רייכלין, האָט געקענט גרינטליך די העברעאישע שפּראַך, וועלכע ער האָט געלערנט אונטער אידישע געלערטע. זיין בעקאַנטשאַפט מיט דער העברעאישער ליטעראַטור האָט געמאַכט רייכלינ'ען פאַר אַן אויפריכטיגען אידען־פריינד און דערפאַר האָבען איהם די קאַטוילישע גלחים גרויזאַם פערפאָלגט. וועלענדיג שאדען טהאָן גלייכצייטיג די אידען און די הומאַניסטען, וועלכע האָבען שטודירט די אידישע ספרים, האָבען די מאָנאַכען צוגעצויגען אויף זייער זייט דעם פער־דאָרבענעם משומד פּפעפערקאָרן, א געוועזענער קצב, און האָבען ער־קלערט אין זיין נאָמען, אַז אין תלמוד און אַנדערע רעליגיעזע ספרים

פון די אידען, געפינען זיך אונמאָראַלישע און גאָטלעסטערנדע מיי־
נונגען. די מאָנאַכען און פּפעפערקאָרנ'ען איז געלונגען צו פּועל'ן
ביים דייטשען קעניג מאַקסימיליאַן דעם 1טען ער זאָל אַרויסגעבען אַ
בעפעהל מען זאָל פאַרניכטען די אידישע ספרים (1509). עס איז
איבערגעגעבען געוואָרען די גלחים זיי זאָלען צונעהמען ביי די אידען
זייערע רעליגיעזע ספרים און פאַרברענען די יעניגע, אין וועלכע
עס וועלען זיך געפינען אויסדריקען געגען קריסטענטום. דעמאָלט
איז אַרויסגעטראָטען דער עהרליכער רייכלין צו פערטיידיגען די
פאַר'משפּט'ע ספרים. אין זיין ערקלערונג, וועלכע ער האָט דער־
לאַנגט צו די העכערע גלחים, האָט ער בעוויזען די פאַלשקייט פון די
מסירות פון פּפעפערקאָרנ'ען און די מאָנאַכען. רייכלין האָט גע־
שריבען, אַז דער תלמוד איז אַן אַלטע זאַמלונג פון פּירושים אויף
די געבאָטען פון דער תורה און ער ענטהאַלט אידישע רעליגיאָן, מאָ־
ראַל און מעדיצין; אַז צו פאַרברענען דעם תלמוד איז נוצלאָז, וואָ־
רום געגען מיינונגען דאַרף מען קעמפּפען מיט איבערצייגונגען און
ניט מיט גראָבער מאַכט; אַז די ספרים וועגען קבלה דאַרף מען
זאָגאַר ערמוטיגען, ווארום אין זיי ווערען אָפטמאָל אַרויסגעזאָגט
געדאַנקען, וועלכע זיינען זעהר נאָהנט צו די קריסטליכע דאָג־
מען. רייכלינ'ס בריעף האָט אַרויסגערופען אַ שטורם צווישען
די „דונקעל־מענער", ווי מען פלעגט אָנרופען די פאַנאַטיקער פון
דער קאַטוילישער קירכע. דעם מחבר האָט מען בעשולדיגט אין פאַר־
שפּרייטען די אידישע „אפּיקורסות" און מען האָט איהם גערופען
פאַר'ן געריכט פון דער אינקוויזיציע אין קעלן. מען קען ניט וויסען
מיט וואָס עס וואָלט זיך געענדיגט דער קאַמפּף צווישען די הומאַניס־
טען און די קאַטויליקען, ווען אין יענער צייט זאָל זיך ניט געווען
אָנהויבען די טהעטיגקייט פון לוטהער'ן, וועלכע האָט געפיהרט דער־
צו, אַז אַ גרויסער טייל פון די דייטשען האָבען זיך אָבגעריסען פון
דער רוימישער קירכע.

די בעציהונג פון דעם גרינדער פון דער פּראָטעסטאַנישער
קירכע, לוטהער'ן, צום יודענטום, איז געווען אַ העכסט אונבע־
שטענדיגע. אין די ערשטע יאָהרען פון זיין טהעטיגקייט האָט ער
געפּרעדיגט, אַז צו די אידען דאַרף מען זיך פאַרהאַלטען מיט מילד־
קייט. אין איינעם פון זיינע ווערק, פאַרעפענטליכט אין יאָהר 1523

איז לוטהער שארף אנגעפאלען איף די שונאים פון אידישען פאלק. „אונזערע נארנים — האט ער געשריבען — די פאבסטען, בי־שפען און מאנאכען זיינען זיך ביז איצט בענאנגען מיט די אידען אזוי, אז יעדער אמת־גוטער קריסט וואלט געדארפט ווערען א איד. וועז איך וואלט געווען א איד און וואלט געזהען ווי אזוי אזעלכע דומקעפ פערוואלטען די קירכע, וואלט איך בעסער מסכים געווען צו זיין א שווין איידער א קאטאליק. וואהרום זיי זיינען זיך בענאנגען מיט די אידען אזוי ווי דיזע וואלטען געווען הינד און ניט קיין מענשען. און די אידען זיינען דאך אונזערע לייבליכע קרובים און די ברידער פון אונזער האר. צו זיי דארף מען אנווענדען דאס געזעץ ניט פון דער פאבסטליכער, נאר פון דער קריסטליכער ליעבע, זיי אויפנעהמען פריינדליך, געבען זיי א מענליכקייט צו ארבייטען און האנדלען גלייך מיט אונז". נאר שפעטער ווען לוטהער האט געקרא־גען די מאכט און האט אליין אנגעהויבען צו שפיעלען די רא׳לע פון א פאבסט פאר די פראטעסטאנטען, האט זיך זיין בעציהונג צו די אידען שטארק געביטען. ער האט אנגעהויבען זאגען, אז די אידען דארף מען איבערא׳ פארפאלגען אלס די שונאים פון קריסטוס׳ן, אז מען זא׳ צושטערען זייערע שוהלען ביז׳ן גרונד, „צו דער עהרע פון אונזער גאט און דאס קריסטענטום", צונעהמען ביי זיי די ספרים פון תלמוד און די סידורים, פארבאטען די רבנים צו לערנען דעם פאלק די תורה, דריקען די אידען נאך מעהר אין זייערע בעשעפטי־גונגען, און די געזונדע פון זיי אווועקצושיקען אויף צוואנגס־ארבייט (1543). ניט לאנג פאר זיין טויט פלעגט לוטהער זאגען צו זיינע אנהענגער, אז די אידען דארף מען ענטוועדער אויס׳שמד׳ן אדער ארויסטרייבען פון לאנד. אויף אזא אופן האט דער בעשעפער פון דער דייטשער רעפארמאציע איינגעווארצעלט אין זיינע נאכפאלגער א סך פון די גראבע מיטעלאלטערליכע פאראורטיילען, געגען וועלכע ער איז געווען בערופען צו קעמפען.

§46. **די רעכטלאזע לאגע פון די אידען אין דייטשלאנד** און עסטרייך. די רעפארמאציע האט אבגעשוואכט אין די פראטעסטאנטישע לענדער די מאכט פון דער קירכע, אבער זי האט ניט אבגעשאפט די שנאה צו מענשען פון אנדערע גלויבענס. די לאגע פון די אידען האט זיך געביטען בלויז דערין, וואס איצט האט זיי

געדריקט מעהר די וועלטליכע מאכט ווי די גייסטליכע. די דייטשע קעניגע פלעגען דאָס רוב אָבגעבען זייערע „הויף־קנעכט", די אידען, אויפֿן פרייען וויללען פון די בעאמטע פון די שטעדט אָדער פּראָ־ווינצען. און אין די שטעדט האָבען אידען געהאט שטענדיגע שונאים אין די סוחרים און די ארבייטער, וועלכע האָבען ניט געוואָלט דולדען קיין קאָנקורענץ פון פרעמדע. די שטאָדטישע מאָגיסטראָטען און ארבייטס־צעכען פלעגען אונטערדריקען און ערנידעריגען די אייג־וואוינער פון דער גהעטאָ. אָפטמאָל פלעגט די זאָך דערגעהן ביז פּאָ־גראָמען. אין פראָנקפורט־אם־מאין האָבען די קריסטליכע בעלי־מלאכות איינמאָל בעפאָלען דעם אידישען קוואַרטאָל אונטער דער פיהרערשאפט פון א בעקער מיט'ן נאָמען פעטמילך. די אידען האָבען זיך מיט פערצוויפלונג פערטיידיגט הינטער די וועגד פון דער גהעטאָ און האָבען גע'הרג'ט די ערשטע עטליכע וואָס האָבען גע־וואגט זיך אריינצוריסען אינוועניג. נאָר וויטער בייצושטעהן געגען דעם אונגעהויערען המון איז געוואָרען אונמעגליך, און דער אידישער קוואַרטאָל איז געזומען געוואָרען מיט שטורם. פעטמילכ'ס באָנדע האָט זיך אריינגעכאפט אהין, האָט גערויבט, געבראָכען, בעגאָנגען אלערליי גוואלדטהאטען און ענדליך ארויסגעטריבען די אידען פון שטאָדט (1614). אן עהנליכער פאָגראָם איז פּאָרגעקומען אויך אין וואָרמס, די צווייטע גרויסע אידישע קהילה אין דייטשלאנד. דאָ האָבען אויך די ארבייטער, נאָך א שווערען קאמפּף מיט די אידען, זיי געצוואונגען צו פארלאָזען די שטאָדט (1615). אָבער דאָס מאָל האָט דער קעניג מאטהיוס זיך אָנגענומען פאר די אידען. ער האָט בעפעהלען צו בעשטראָפען די אָנהויבער פון דעם פּאָגראָם: פעט־מיך און זיינע חברים זיינען געקעפט געוואָרען און די אידען זיינען צוריק אריינגעלאָזט געוואָרען אין זייערע קוואַרטאָלען אין פראנק־פורט און וואָרמס, אונטער דער וואָך פון קעניגליכען חיל.

ניט בעסער איז געווען די לאָגע פן די אידען אין דעם מזרח־טייל פון דער דייטשער אימפּעריע, אין עסטרייך, וואו דער קאטו־לישער גלויבען איז געבליבען אין דער אויבערמאכט. אין דער צייט פון דעם דרייסיג־יעהריגען קריעג צווישען די קאטאָליקען און פּראָ־טעסטאנטען (1648 — 1618) האָבען די אידען ניט וועניג גע־ליטען פון פּאָגראָמען און גוואלדטהאטען דורך דעם פרעמדען חיל,

וואס האט פארפליצט עסטרייך. די דייטשע קעניגע, וועלכע האבען געוואוינט אין וויען, האבען ערלויבט די אידען צו וואוינען אין דיזער שטאדט אין א בעזונדער קוואַרטאל. א גרעסערע אידישע קהילה האט עקזיסטירט אין פראג, די הויפטשטאדט פון בעהמען. קעניג פערדינאנד דער 2טער, וועלכער האט געלעבט אין דער צייט פון דעם 30־יעהריגען קריעג, האט געגעבען די אידען פון דיזער שטאדט זעהר וועניג בירגער־רעכט; נאר דערפאר האט ער, אלס הייסער קאטאליק, שטארק געזאַרגט וועגען דער רעטונג פון זייערע נשמות, אין יאהר 1630 האט ער בעפעהלען: צו צווינגען די אידען פון וויען און פראג זיך צו פערזאמלען יעדען שבת אויסצוהערען דרשות פון קאטוילישע גלחים, און די געניטע צוהערער איז שטרענג פאר־באטען געוואַרען בעת מעשה צו ריידען אדער דרימלען. — אין פערציג יאהר ארום, אין דער צייט פון לעאפאלד דעם 1טען, איז אויף די וויעגער אידען געקומען א גרויס אומגליק. לעאפאלד'ס פרוי, די פרומע שפאניערין מארגארעטא, האט געטראגען אויף די אידען א האס, וועלכען די גלחים האבען נאך מעהר אויפגערייצט אין איהר. איינמאל האט זי געבאַרען א טויט קינד; זי האט געבעטען איהר מאן ער זאל וויך מאכען גאט'ס צאָרן מיט א „הייר־ליגער טהאט"—מיט ארויסטרייבען די אידען פון וויען און נידער עסטרייך. לעאפאלד האט דערפילט דעם הייסען באגעהר פון זיין פרוי און די גלחים, אבוואהל אין דעם מלוכה־ראט זיינען געווען שטימען געגען אזא אונמענשליכער טהאט. אין יאהר 1670 איז פארעפענטליכט געוואַרען די גזרה, אז די אידען זאלען זיך ארויס־קלייבען פון וויען און פון עסטרייכישען הערצאגטום אין פערלויף פון עטליכע חדשים. אומזיסט האבען די וויעגער אידען אנגעוועגדט אלע כחות, אז די גרויזאמע גזרה זאל אבגעשאפט ווערען, אוומזיסט האבען זיי פאַרגעלעגט גרויסע סומען פאר דער קעניגליכער קאסע און האבען געהאט שטארקע צדדים וואס האבען זיך פאר זיי אנגע־נומען. די גזרה איז געבליבען אין קראפט און עטליכע טויזענד אידען האבען געמוזט פערלאזען וויען און נידער־עסטרייך. דער וויעגער מאניסטראט האט אבגעקויפט ביי לעאפאלד'ן פאר הונדערט טויזענד גולדען דעם אויסגעליידיגטען אידישען קוואַרטאל און האט

איהם א נאָמען געגעבען, לכבוד דעם קעניג—לעאָפּאָלדשטאָט. די אידישע שוהלען זיינען פערוואָנדעלט געוואָרען אין קלויסטערס.

דער הייפּעל וויענער נע־ונד'ניקעם האָט זיך בעזעצט אין פּרייסען, וועלכע האָט אין יענער צייט אָנגעהויבען קעמפּפען מיט עסטרייך פּאַר דער אויבערהערשאפט אין דער דייטשער אימפּעריע. דער גרויסער קורפירסט פון בראַנדענבורג און פּרייסען, פרידריך־ווילהעלם, האָט גערן אריינגעלאָזען אידען אין זיינע ממשלות. אין בערלין האָט זיך געבילדעט א אידישע קהילה, וועלכע איז שפּעטער געוואָרען איינע פון די גרעסטע אין דייטשלאַנד. דער זוהן פון דעם גרויסען קורפירשט, דער פּרייסישער קעניג פרידריך דער 1טער, האָט שוין בעשרענקט די רעכט פון די אידען. מען האָט אין איהם פּארפּלאַנצט א פּאַראורטייל געגען דעם אידישען גלויבען. איין פּראָטעסטאַנטישער פּאַנאַטיקער, אייזענמענגער, האָט צונויפגעקלי־בען פון פּארשיידענע ביכער אלע אונזיניגע מיטעלאלטערליכע בלבולים אויף די אידען און זייער אמונה און האָט עס ארויסגעגעבען אויף דייטש אין א גרויסען בוך מיט'ן נאָמען „ענטדעקטעס יודענ־טום". וועז דאָס בוך האָט זיך נאָך געהאלטען אין דרוקען האָבען זיך שוין געגומען טראָגען וועגען איהם אונרוהיגע קלאַנגען. די אידען האָבען זיך משתדל געווען ביים קעניג לעאָפּאָלד ער זאל פערבאָטען דיזען פאלשען בוך, וואָס קען אויפוועקען געגען זיי דעם צאָרן פון לייכטגלויביגע קריסטען. דער קעניג האָט נאָכגעגעבען די דאָזיגע בקשה, נאָר דער פּרייסישער קעניג פרידריך דער 1טער האָט שפּע־טער ערלויבט עס אָבצודרוקען אין זיין שטאָדט, אין קעניגסבערג (1711). פון דעמאלט אן איז אייזענמענגער'ס בוך געוואָרען פאַר די שונאים פון יודענטום או אונערשעפליכער קוואל פון פאלשע בעשולדיגונגען און ווילדע ליגענס. פון דאנען האָבען זיך געגומען די בכיוון פּאַרדרעהטע אויסדריקע פון תלמוד און די רבנים, און אלע אויסגעטראַכטע זאכען, וועלכע שטעלען ארוים דאָס יודענטום אין א לעבערליכער אָדער אבשטויסענדער געשטאלט.

§47. דאָס גייסטיגע לעבען פון די דייטשע אידען. פאר־פּרעמדט פון די דייטשען אין זייער בירגערליכען לעבען האָבען זיך די אידען אָבגעזונדערט אויך אין זייער גייסטיגען לעבען. ניט קוקענדיג דערויף וואָס עס איז אָנגעקומען א נייע צייט האָבען זיך

די מיטעלאלטערליכע אַרדונגען נאָך שטייף געהאלטען אין די אי־
דישע קוואַרטאלען. דאָס לעבען איז דאָרט געגאַנגען אויף אַן אי־
גענארטיגען וועג. די אינגלעך פלעגען פון זייערע אינגסטע יאָהרען
שפּייזען זייער מאַרך אויפ'ן תלמוד, און צום תלמוד האָבען אויך
געווידמעט זייער פרייע צייט מענשען פון מיטעלען קלאַס, און דער
פראָסטער המון און די פרויען פלעגען זעטיגען זייער גייסטיגען
הונגער מיט מוסר־ספרים, וועלכע האָבען זיך אָנגעהויבען צו בעווי־
זען אויך אויף אידיש־דייטש. אין 14טען יאָהרהונדערט איז דער
גייסטיגער צענטער פון די דייטש־עסטרייכישע אידען געווארען די
הויפּטשטאָדט פון בעהמען—פראג. דאָ איז געגרינדעט געווארען
א אידישע דרוקערייַ; דאָ זיינען געווען ישיבות, בראש פון וועלכע
עם פלעגען שטעהן בעוואוסטע רבנים. איינער פון די דאָזיגע רבנים,
ר' יעקב פּאָלאַק (געשט. ארום 1530), האָט בעשאפען דעם פלפול
אין לערנען דעם תלמוד. דער פלפול איז בעשטאַנען אין דעם, וואָס
דער לערנער האָט בכיוון פארפלאָנטערט עפּים אָן ענין אין דער
גמרא און דערנאָך איהם אליין אויסגעפלאָנטערט. צוערשט זיינען
געבראַכט געווארען אלע שטעלען אין תלמוד וואָס זיינען סותר
דעם געוויסען ענין, און דערנאָך זיינען די דאָזיגע סתירות קונציג
אויסגעגלייכט געווארען. דאָס איז געווען א גייסטיגע גימנאסטיקע,
וועלכע האָט ענטוויקעלט דעם שארפזין און די פעהיגקייט צו
אורטיילען, אָבער זי האָט אויך געשאדט דעם גראדען און קלארען
דענקען. א סך רבנים זיינען געווען געגען דעם פלפול.

דער נאָמען פון דעם פראגער רב, ר' יום־טוב ליפמאן
העלער, איז פארבונדען מיט דער געשיכטע פון די עסטרייכישע
אידען אין דער צייט פון דעם 30 יאָהריגען קריעג. ר' יום־טוב
ליפמאן איז געווען דער ראש פון דער קאָמיסיע וואָס האָט
געארפט פאָנאַנדערווארפען צוויישען די אידישע קהילות פון
בעהמען א שטייער פון פערציג טויזענד גולדען, וואָס זיי פלעגען
געבען יעדען יאָהר פאר די בעדערפנישען פון דער מלחמה.
אָבוואָהל דער רב האָט זיך בעמיהט פאָנאַנדערצוטיילען דיזען
שטייער מיט יושר, דאָך האָט ער זיך ניט געקענט פארהיטען
פון פארווירפען. זיינע שונאים האָבען אַוועקגעשיקט קיין וויען
א קלאָגע אויף איהם אז ער האָט ניט ריכטיג פארטיילט די אָב־

צאָלונגען און אז ער האָט אין אייגעם פון זיינע ספרים בענוצט בעלזידיגענדע ווערטער געגען קריסטענטום. דער קעניג האָט בעפעהלען אז מען זאָל דעם רב ארעסטירען און ברענגען קיין וויען (1529). דאָ האָט מען איהם צוערשט געהאלטען אין תפיסה צוזאמען מיט קרימינאל־פארברעכער. פאר דער קלאגע אז ער האָט בעלזידיגט די קירכע האָט איהם געקומט דער טויט. די סכנה איז פארהיט געוואָרען נאָר א דאנק דער שטארקער שתדלנות פון דער וויענער אידישער קהילה. דער קעניג האָט געהייסען בעפרייען דעם רב, אָבער מיט דעם תנאי ער זאָל מעהר ניט טאָרען פארנעהמען קיין רבנות־שטעלע און זאָל בעצאָלען צעהן טויזענד גולדען שטראָף. פארלירענדיג זיין רבנות־שטוהל אין פראג צוזאמען מיט זיין גאנצען פארמעגען האָט זיך ר' ליפמאן העלער בעזעצט אין פוילען, וואו ער איז געוואָרען רב אין קראקוי. פון זיינע ווערק איז דאָס וויכטיגסטע זיין פירוש צו דער משנה („תוספות יום־טוב"), וואָס איז אָנגענומען געוואָרען פון אלע לערנער, און אן אינטערעסאנטע לעבענס־בעשרייבונג („מגילת איבה"), וואו ער בעשרייבט אלץ וואָס איז מיט איהם געשעהן.

איינער פון די וועניגע פאָרשטעהער פון וועלטליכער בילדונג אין דיזען קענigרייך פון דער רבנות איז געווען דוד גאנז (געשט. 1613), וועלכער האָט א גרויסען טייל פון זיין לעבען פארבראכט אין פראג. צוזאמען מיט תלמוד האָט גאנז געארבייט אויף מאטעמאטיק, געאָגראפיע און היסטאָריע. ער איז געווען א חבר פון די בעריהמטע אסטראָנאָמען קעפלער און טיכא דע־בראהע. דוד גאנז האָט איבערגעלאָזט א געשיכטע, וואָס אין ערשטען טייל איז ענטהאלטען אין קורצען די אידישע געשיכטע, און אין צווייטען—די אלגעמיינע (צמח דוד, פראג 1592). ביים צוזאמענשטעלען דיזען ספר האָט זיך דער מחבר בענוצט אויך מיט א סך ניט אידישע קוועלען. ער האָט אויך געשריבען צווויי ספרים וועגען אסטראָנאָמיע און מאטעמאטישער געאָגראפיע. די קבלה האָט אויך געהאט אין דייטשלאנד א בעדייטענדען פארטרעטער אין דער פערזאָן פון ישעיה האָרוויץ (1630), רב אין פראנקפורט און פראג. צוליעב די אונרוהען

פון דעם 30־יעהריגען קריעג האָט ער זיך בעזעצט אין פּאָלעסטינא און דאָרט האָט ער פּאַרבראַכט זיינע לעצטע יאָהרען אין תורה און תשובה. דאָ האָט ער געענדיגט זיין גרויסען ספּר „שני לוחות הברית", וואָס ער האָט אָנגעהויבען נאָך אין אייראָפּא. דער דאָזיגער ספּר איז בעקאַנט מיט'ן פּאַרקירצטען נאָמען „של"ה". דאָס איז א גרויסעס זאַמלווערק, וואו עס זיינען צוזאַמענגעבראַכט קבלה, דינים, מוסר, די כּללים פון תשובה און נזירות, אין דעם גייסט פון דעם אר"י און ר' חיים וויטאַל.

די משיח־בעוועגונג וואָס שבתי צבי האָט אַרויסגערופען האָט אין איהר צייט אַריינגעצויגען אויך די דייטשע אידען. דאָס אונטערדריקטע פּאָלק האָט מיט אונגעדולד געוואַרט אויפ'ן וואונדערליכען בעפרייער, אָבער עס איז געבליבען ענטוישט. וועג דער לינען פון שבתי צבי איז בעקאַנט געוואָרען האָבען די רבנים אָנגעהויבען שטרענג צו פערפאָלגען יעדען איינעם וואָס זיי האָבען חושד געווען אז ער געהערט צו די שבתי צבי'ניקעס. איינער פון די בעוואוסטעסטע פון די דאָזיגע רבנים איז געווען ר' יעקב עמדען (יעבץ), פון אָלטאָנ, נעבען האַמבורג (געשט. 1776). עמדען האָט איבעראָל געזוכט שפּורען פון די שבתי צבי'ניקעס און האָט אָהן רחמנות געדרוקט אָלע, וואָס זיינען געווען געניגט צו זיי, עס האָבען געמעגט זיין די אנגעזעהענסטע לייט פון יודענטום. אין זיינע ספּרים („תורת הקנאות" און אַנד.) האָט ער שארף אטאַקירט די געשטאַלטענע ווי אויך די לעבעדיגע „כופרים". א בעזונדערס גרויסען רעש האָט ר' עמדען אָנגעמאַכט מיט דעם בעוואוסטען פּראָגער רב ר' יונתן אייבענשיץ (געשט. 1764). א גרויסער למדן און א גוואָלטיגער בעל־דרשן האָט זיך ר' יונתן אייבענשיץ אָבגענעבען אויך מיט קבלה און ווי עס האָט זיך געהערט האָט ער געהאַט אויפטראָגען מיט די שבתי צבי'ניקעס. ער פלעגט שרייבען קמיעות מיט קבלה'שע אויפשריפטען און פלעגט זיי געבען צו קראַנקע אלס רפואות. וועג ר' אייבענשיץ איז געוואָרען רב אין האַמבורג און איז געוואָרען א נאָהנטער שכן פון ר' עמדען האָט דער לעצטער אָנגעהויבען איהם נאָכקוקען. ר' עמדען האָט געקראָגען ר' אייבענשיצ'ס עטליכע קמיעות און האָט ערקלערט אז ער האָט געפונען אין זיי אָנדייטונגען אויף שבתי צבי און האָט

אָנגעהויבען שטאַרק ליאַרמען אַז ר׳ אייבענשיץ איז איינער פון די שבתי צבי׳ניקעס (1751). דאָס האָט אַרויסגערופען אַ רעש צווישען די רבנים און עס זיינען געוואָרען צוויי צדדים: איינער איז גע־שטאַנען פאַר ר׳ עמדען, דער אַנדערער פאַר ר׳ אייבענשיץ. דער קאַמפּף האָט זיך געצויגען לאַנג, ביז ר׳ אייבענשיצ׳ס טויט, און האָט געבראַכט צו אַ פאָלשטענדיגער שפּאַלטונג צווישען די תלמוד־יסטען און די מקובלים אין דייטשלאַנד.

ניינטער קאַפּיטעל.

די אידען אין פּוילען און רוסלאַנד פון 16טען ביז׳ן 18טען יאָהרהונדערט.

§48. די „גאָלדענע עפּאָכע". דאָס 16טע יאָהרהונדערט ווערט גערעכענט אַלס די „גאָלדענע עפּאָכע" פון די אידען אין פּוילען און ליטאָ. נאָכדעם ווי שפּאַניען האָט פערלאָרען איהר אויבערשאַפט אין דער אידישער וועלט, האָט פּוילען איבערגענומען די דאָזיגע ראָלע. די שרעקען פון מיטעלאַלטער האָבען פאַרטריבען אַהער פון מערב־אייראָפּא אַ סך אידען, וועלכע האָבען פאַרנומען אַ וויכטיגען פּלאַץ אין דעם ווירטשאַפטליכען לעבען פון לאַנד. אין פּוילען איז העכער פון אַלעמען געשטאַנען דער קלאַס פון גוט־בעזיצער (די „שליאַכטע„) און נידריגער פון אַלעמען—דער קלאַס פון די פּויערים־ערדאַרבייטער; צווישען זיי האָבען די אידען פאַרנומען דעם מיטעלען אָרט אַלס דער האַנדעלס־קלאַס. מיט די אידען האָבען קאָנקורירט אין די שטעדט בלויז די פּוילישע אַר־בייטער־צעכען און דייטשע סוחרים.

די פּוילישע קעניגע פון 16טען יאָהרהונדערט האָבען בעשיצט די אידען. סיגיזמונד דער 1טער (דער ברודער און נאכפאָלגער פון קעניג אַלעקסאַנדער, §34) האָט בעשטעטיגט די „גראַמאָטאַס" פון די אידען־רעכטע וואָס די פריהערע קעניגע האָבען אַרויסגע־געבען (1507). די רייכע אידען האָבען איהם אַרויסגעוויזען גרויסע

דיענסטען אין דער מלוכה־ווירטשאפט: זיי פלעגען אָבדינגען די רעגירונגס־שטייערען און גרעניץ־אָבצאָלען, פלעגען איהם לייהען געלט אין צייטען פון מלחמה, פלענען נעהמען אין ארענדע די קעניגליכע גיטער אָדער פלעגען זיי פערוואלטען, ארויסציהענדיג פון זיי גרויסע הכנסות—מיט איין וואָרט, זיי פלעגען רייך מאכען די קאסע. א שטארק איינפלוסרייכע פערזאָן אין קעניגליכען הויף איז געוואָרען א רייכער בריסקער איד מיכל יאָזעפאָוויטש, דער הויפט ארענדאר און זאמלער פון די שטייערען אין ליטא. סיגיזמונד האָט נעמאכט מיכל יאָזעפאָוויטש'ן פאר'ן עלטסטען איבער אלע ליטווישע אידען (1514). ער האָט געקראָנען בריייטע רעכט: ער האָט נעהאט דאָס רעכט צו פערהאנדלען מיט'ן קעניג די וויכטיגסטע אידישע פראגען, משפט'ן זיינע פאלקסבריידער לויט זייערע אייגענע דינים און אויפמאָנען ביי זיי די רעגירונגס־שטייערען; אלס העלפער צו זיך האָט ער גערארפט האָבען א רב, וועלכער איז בעקאנט מיט די חוקים און דינים פון דער אידישער אמונה. אָט דיזע פארזיכערונג פון די נעזעצליכע רעכט פון די אידען האָט שטארק מיטגעהאָלפען צו זייער וואויזוין. עס זיינען דעמאָלט נעווען רייכע אידישע קהילות אין בריסק, גראָדנע, טראָקי, פינסק און אנדערע שטעדט פון דער ליטא.

די גוטע לאגע פון די אידען האָט ארויסגערופען קנאה ביי זייערע שונאים, בעזונדערס די קאטוילישע גלחים. אין יענער צייט האָבען זיך אין פוילען אָנגעהויבען פארשפרייטען די לעהרען פון די מערב־אייראָפּעאישע רעפארמער, וועלכע זיינען נעווען נאָהנט צו דער ביבעל; עס זיינען נעווען עטליכע פעלען, וואו קאטאָליקען האָבען זיך מגייר נעווען. א פויערטע פון קראקוי, וועלכע איז בעשולדיגט נעוואָרען אז זי איז נענוינט צום יודענטום, איז פארברענט נעוואָרען אין מיטען מארק פון קראקוי, אויפ'ן בעפעהל פון דאָרטיגען בישאף (1539). די גלחים האָבען אָבגעפרישט די בעשולדיגונגען אויף די אידען, אז זיי זיינען מגייר א סך קאטאָליקען, בעזונדערס אין ליטא. מען האָט שוין אָנגעהויבען פלאָנען שטרענגע מיטעל נעגען די אידען, נאָר דער נערעכטער קעניג סיגיזמונד דער 1טער האָט בעשיצט זיינע אידישע אונטערטאנען נעגען זייערע שונאים.

זיין נאכפאלגער סיגיזמונד דער 2טער אוינוסט (72—1548) האָט ארויפטרעטענדיג אויפ'ן טראָהן ערקלערט, אז ער וועט אָבהיטען אלע בירגער־רעכט פון די אידען. דיזער קעניג האָט נאָך בריוטער געמאכט די זעלבסט־פערוואלטונג פון די אידישע קהילות. ער האָט געגעבען דאָס רעכט די רבנים און גבאים צו משפט'ן פאר־שולדיגטע אידען לויט'ן אידישען דין און אפילו ארויפלעגען שווערע שטראָפען. אזוי איז ענטשטאנען די אָרגאניזאציע פון דער אידישער קהילה, וועלכע האָט פאראיניגט די אידען פון יערער קהילה און דערמיט פארשטארקט די איינהייט פון גאנצען פאלק. אין דער צייט פון סיגיזמונד דעם 2טענס קעניגען האָבען די קאטוילישע גלחים וויערער געפרובט ארויסרופען רדיפות געגען די אידען. עס איז ארויסגעלאָזט געוואָרען א קלאָנג אז א קריסטליכע פרוי פון סאָכאטשעוו האָט פארקויפט דאָס „הייליגע ברויט" פון דער קירכע צו די אידען, וועלכע האָבען עס געשטאָכען אזוי לאנג ביז עס האָט אָננעהויבען טריפען בלוט פון דעם ברויט. די כלומרשטע שולדיגע זיינען פארברענט געוואָרען, אָבער דער קעניג האָט אויסגעדריקט זיין פערדרוס וואָס אונשולדיגע מענשען זיינען פאראורטיילט ge־וואָרען אויף אן אָבערגלויבישען חשד. וועגן די גלחים האָבען אָנ־געהויבען פארשפרייטען קלאָנגען אז די אידען הרג'ענען קריסטליכע קינדער אלס „קרבן־פסח" האָט דער קעניג ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז אזעלכע נאריש בעשולדיגונגען טאָרען ניט געמאכט ווערען סיידען דער פאקט ווערט בעשטעטיגט דורך פיער קריסטליכע אן דרייי אידישע עדות (1566). דער נאכפאלגער פון סיגיזמונד דעם 2טין, סטעפאן באטאָרי, האָט אויך ערקלערט דעם עלילת־דם אלס א „ליגען", וועלכער ווערט אויסגעטראכט כדי צו קענען פער־פאלגען און רויבען די אידען. ער האָט פלייסיג אָבגעהיט די פריהערע בירגער־רעכט פון די אידען און האָט נאָך צוגעגעבען אליין אייניגע נייע הנחות (1580).

אין יענער צייט האָט אין פוילען זיך שטארק בעפעסטיגט דער מאָנאָכען־אָרדען פון די יעזואיטען, וועלכער האָט געקראָגען א גרויסע מאכט און וועלכער האָט זיך געשטעלט פאר א ציעל צו קעמפפען מיט אלע כחות געגען ניט־קאטאָליקען, ד. ה. די פּראָ־טעסטאנטען, די אָנהענגער פון דער גריכישער קירכע און די אידען.

די יעזואיטען האבען אריינגעהאפט אין זייערע הענד די ערציהונג פון די פוילישע קינדער; פון זייערע שולען זיינען ארויסגעקומען מענשען, פארגיפטעטע מיט די ווילדסטע אבערגלויבענס און מיט א האס צו אנדערש־גלויביגע. דיזע תלמידים פון די יעזואיטען פלעגען שפעטער קומען צו דער הערשאפט און האבען געהאט א שער־ליכע ווירקונג אויפ'ן גאנג פון דער רעגירונג. קעניג סיגיזמונד דער 3טער און ווליאדיסלאוו דער 4טער, וועלכע האבען געקעניגט אין דער ערשטער העלפט פון 17טען יאהרהונדערט, האבען זיך שוין ניט אנגענומען פאר די אידען אזוי שטארק ווי זייערע פאר־גענגער. די שטארטישע מאגיסטראטען און צעכען האבען אונטער־דריקט די אידען אין האנדעל און מלאכות, און די גלחים האבען אפטער אויפגעוועקט געגען זיי רעליגיעזע בלבולים. אבער דעמאלט זיינען נאך די אידען געווען אזוי שטארק אז זיי האבען נאך געקענט קעמפפען מיט זייערע שונאים. די דאזיגע קראפט האט זיי גענג־בען זייער פרייע זעלבסטפערוואלטונג אין די קהילות, זייער אי־נערליכע איינהייט און זייער רייכעם גייסטיגעם לעבען.

§49. דער קהל און דער וועד; ישיבות. די אידען אין פוילען האבען פארגעשטעלט מיט זיך א בעזונדער בעפעלקערונג, וועלכע האט פערוואלטעט איהר אינערליכען לעבען דורך איהרע אויסגעקליבענע פארשטעהער, סיי וועלטליכע סיי גייסטליכע. דיזע אויסגעקליבענע פארשטעהער פלעגען הייסען „קהל", ד. ה. קהילה־ראט. אזעלכע קהל'ן האבען זיך געפונען אין אלע שטעדט וואו עס האבען געוואוינט אידען, מיט דער אויסנאהם פון קליינינקע שטעדט־לעך אדער דערפער, פון וועלכע די אידישע בעפעלקערונג פלעגט געהערען צום נאהנטסטען קהל. די מיטגליעדער פון דעם קהל פלעגען אויסגעקליבען ווערען יערען יאהר, פסח, דורך שטימען אדער „גאלקעם". דער קהל פלעגט זיין צוטיילט אויף עטליכע גרופען, יעדע פון וועלכע האט געהאט איהרע בעזונדערע פליכטען. אן דער שפיץ פון קהל פלעגען שטעהן דריי אדער פיער עלטסטע (ראש הקהל); נאך זיי פלעגען קומען די „חשוב'ע לייט" (טובי־העיר), די דיינים און „גבאים". דער פעלר פון טהעטיגקייט פון דעם קהל איז געווען זעהר ברייט. דער קהל פלעגט אויפמאנען די שטייערען און זיי אריינטרייבען, אבער אין דער קגעניגליכער קאסע,

פלעגט בעשטימען די שטייערען, פאר דער רעגירונג און פאר די אייגענע בעדערפנישען, פלעגט פערוואלטען די שוהלען, בית־עלמינ'ס און צדקה־אנשטאלטען, פלעגט ארויסגעבען שיינען אויף אונבעוועגליכען אייגענטום, פלעגט זאָרגען וועגען חנוך פון די קינדער, פלעגט משפט'ן צווישען די אידען, מיט דער הילף פון די דיינים און רבנים.

די רבנים פלעגען פסק'ענען לויט דער תורה און דעם תלמוד. עס פלעגט אָבער פאסירען, אז די ארטיגע רבנים פלעגען זיך ניט קענען בעשליסען אויף א פסק לויט אזא אדער אן אנדער דין, אָדער די בעלי־דבר פלעגען ניט זיין צופריעדען מיט'ן פסק און פלעגען זיך וועלען ווענדען צו א העכערען געריכט. עס פלעגען אויך זיין סכסוכים צווישען איין קהל און דעם אנדערען, אָדער צווישען א יחיד און קהל. פיר אזעלכע פעלען פלעגען אָבגעהאלטען ווערען יעדען יאָהר אסיפות פון רבנים און ראשי־הקהל, וועלכע פלעגען זיין א מין העכערעם געריכט. פון אָנפאנג פלעגען דיזע אסיפות אָבגעהאלטען ווערען אין דער צייט פון גרויסע ירידען, וואוהין עס פלעגען זיך אויפקלייבען גרויסע מאסען מענשען פון פערשיידענע ערטער. דער הויפט זאמעלפונקט איז געווען דער „לובלינער יריד". דאָ פלעגען נאָך פאר סיגיזמונד דעם 1טען זיך צוזאמענקומען רבנים און פלעגען משפט'ן לויט'ן דין תורה. שפעטער זיינען דיזע יריד־אסיפות געווארען אפטער ביז זיי האָבען זיך ענטוויקעלט אין דעם יעהרליכען „סיום" אדער „ועד", אין וועלכען עס פלעגען זיך בעטייליגען פארשטעהער פון די וויכטיגסטע קהילות אין גאנץ פוילען. ער פלעגט זיך רופען „ועד ארבע ארצות" (די פערזאמלונג פון פיער לענדער), ווארום עס פלעגען זיך אין איהם בעטייליגען פארשטעהער פון די פיער טייל פון דער מלוכה: גרויס־פוילען (הויפטשטאדט—פאזען), קליין־פוילען (קראקוי), פאָדאליען (לעמבערג) און וואלין (אסטראג אדער וולאדימיר). דער „ועד" פלעגט ניט נאָר פסק'ענען אין די וויכטיגסטע משפטים און קלאָר מאכען די דינים, נאָר ער פלעגט אויך ארויסגעבען נייע תקנות ווי עס זאל זיך פיהרען דאָס געזעלשאפטליכע און גייסטיגע לעבען פון די אידען אין פארשיידענע ערטער. די טהעטיגקייט פון דעם „ועד ארבע ארצות" האָט זיך בעזונדערס פארשטארקט אין

17טען יאָהרהונדערט. ליטאָ וועלכע איז געשטאַנען בעזונדער פון די פּוילישע „קרוין"־פּראָווינצען, האָט געהאַט איהר אייגענעם „וועד", אין וועלכען עס פלעגען זיך בעטיילינען די רבנים און קהל־פערטרעטער פון די פינף וויכטיגסטע ליטווישע קהילות: בריסק, גראָדנע, פּינסק, ווילנאָ און סלוצק.

די פיהרער פון פּאָלק האָבען זיך געזאָרגט צו פערשטאַרקען זיין אייגהייט און אויפהיטען זיינע נאַציאָנאַלע בעזונדערקייטען. דער חנוך פון די קינדער איז געווען די שטענדיגע זאָרג פון די קהל'ן און וועד'ן. דער רב אין יעדער קהילה האָט זיך געוועבענט פאַר'ן נאָהנטסטען משניח איבער דער ערציהונג פון דער יוגענד. אָפט פלעגט ער זיין דער ראש־ישיבה פון זיין שטאָדט און פלעגט אין דערזעלבער צייט אכטונג געבען אויף די חדרים. אָבער אין די גרויסע קהילות, וואו דער רב איז געווען צו פיעל פערנומען מיט אנדערע זאכען, פלעגט ראש־ישיבה זיין אן אנדער גרויסער למדן.

א היסטאָריקער פון יענער צייט גיט פאָלגענדען העלען בילד פון דעם לעבען אין די חדרים און ישיבות אין די אידישע קהילות אין פּוילען און ליטאָ אין דער ערשטער העלפט פון 17טען יאָהרהונדערט. „ניטאָ נאָך אזא לאַנד — זאָגט ער — וואו דאָס לערנען תורה זאָל זיין אזוי פאַרשפּרייט צווישען אונזערע ברידער ווי אין פּוילישען לאַנד. אין יעדער קהילה איז געווען א ישיבה, וואָס איהר פיהרער פלעגט קריגען א רייכען געהאַלט פון קהל'שען געלט, כדי ער זאָל קענען לעבען רוהיג און זיך אָבגעבען מיט לערנען. די קהילות פלעגען אויך אויסהאַלטען „בחורים", וועלכע פלעגען לערנען אין די ישיבות. צו יעדען ישיבה־בחור פלעגען צוגעזעצט ווערען ניט וועניגער ווי צוויי אינגלעך („נערים"), וועלכע ער האָט געמוזט לערנען כדי ער זאָל זיך אייניבען אין אונטערריכטען דעם תלמוד און אין פּלפּול. יעדער „בחור" מיט זיינע צוויי „נערים" פלעגט עסען קעסט ביי איינעם פון די פאַרמעגליכע בעלי־בתים און ער פלעגט זיך רעכענען אין דער דאָזיגער פאַמיליע אזוי ווי אן אייגענער זוהן. און עס איז ניט געווען כמעט קיין אייניציג אידיש הויז, וואו דער בעל־הבית אליין, אָדער זיין זוהן, אָדער דער איידים, אדער

ענדליך א ישיבה־בחור, וואָס האָט דאָרט געגעסען קעסט, זאָל ניט זיין קיין למדן; און זעהר אָפט פלעגען אָט די אַלע זיך בעגעגנען אין איין הויז.

דער סדר הלימוד אין פוילען איז געווען אַזוי: עס זיינען געווען אין די ישיבות צוויי זמנים: דער זומערדיגער און ווינטערדיגער. אין אָנהויב פון יעדען זמן פלעגט מען אין די ישיבות לערנען, מיט גרויס פלייסיגקייט די גמרא מיט רש"י און תוספות. און אַלע טאָג פלעגען זיך פערזאַמלען די לומדים פון שטאָדט, יונגעלייט און בכלל אַלע, וואָס האָבען געהאַט א וועלכע ס'איז שייכות מיט לערנען, אין דער געבוידע פון דער ישיבה, וואו אויבען־אָן איז געזעסען דער ראש־ישיבה און ארום איהם פלעגען זיך ארומשטעלען א סך לומדים און לערנער. דער ראש־ישיבה פלעגט האַלטען א שיעור אין הלכה. נאָכ'ן שיעור פלעגט ער האַלטען „חלוקים" (ד. ה. וכוחים): עס פלעגט אַוועקגעשטעלט ווערען איינע נעגען די אַנדערע פארשיידענע מאמרים אין תלמוד אָדער אין די מפרשים, וואָס זיינען סותר איינע די אַנדערע, און דאַן פלעגט מען זיך מתוכח זיין און ברענגען פארשיידענע ראיות אויסצונלייכען די ווידערשפרוכען.

צו דעם ראש ישיבה איז געווען א בעזונדער בעהעלפער, וואָס זיין עובדא איז געווען ארומצוגעהן יעדען טאָג איבער די חדרים און אכטונג געבען אַז די קינדער זאָלען ניט ארומגעהן לעדיג. אויסאַל אין וואָך, דאָנערשטאָג, פלעגען אַלע תלמידים פון די חדרים זיך פערזאַמלען אין הויז פון דעם „גבאי", וועלכער פלעגט זיי פאַרהערען אין דאָם וואָס זיי זיינען דורכגענאַנגען פאַר דער וואָך, און אויב א קינד האָט ניט געענטפערט ריכטיג אויף די פראַגען פלעגט איהם דער בעהעלפער שמייסען מיט ריטער, כדי צוליעב דער חרפה פאַר די אַנדערע קינדער זאָל ער שוין אין דער קומענדער וואָך לערנען בעסער. און יעדען פרייטאָג פלעגט די קינדער פאַרהערען דער ראש־ישיבה אַליין. און דער־פאַר פלעגען עס די קינדער מורא האָבען און פלעגען לערנען מיט גרויס התמדה. לומדים פלעגט מען אָבגעבען גרויס כבוד און דאָס פאַלק פלעגט זיי אין אַלע פאַלגען; דאָס פלעגט פיעלע

ערמוטינען צו לערנען און אזוי איז דאס נאנצע לאנד נעווען פול מיט תורה".

§50. **די בליהונגס-צייט פון דער רבנות.** א ראנק דער זעלבסטפערוואלטונג פון די קהילות און דער פארמעהרונג פון די ישיבות האָט די לומדות אין פוילען אויפגעבליהט ווי קיינמאל פריהער. פוילען, וועלכעס האָט פריהער קיין פלאץ ניט פארנומען אין דער אידישער גייסטיגער וועלט, האָט אין דעם 16טען יאהרהונדערט פארנומען דאָ דעם ערשטען פלאץ. די ערשטע גרויסע לומדים זיינען אָנגעקומען קיין פוילען פון דעם שכנ'ישען בעהמען, וואו עס האָט דעמאָלט נעבליהט דער תלמודישער פלפול, וואס ר' יעקב פאלאק האָט ערפונדען (§47). א תלמיד פון ר' יעקב פאלאק, ר' שלום שכנא (נעשט. 1558), האָט נעגרינדעט א ישיבה אין לובלין. פון דער דאָזיגער ישיבה זיינען ארויסגעקומען די בעריהמטעסטע רבנים אין פוילען אין יענער צייט. אייניר פון זיי, דער קראקויער גאון ר' משה איסרלש (פארקירצט: רמ"א, נעשטאָרבען 1572) האָט נעלעבט אין איין צייט מיט'ן פאלעסטינישען מחבר פון דעם „שלחן ערוך", און ער האָט שטארק נעהאָלפען צו פארשפרייטען דיזען ספר אין פוילען. ר' יוסף קארו, זייענדיג א ספרדי, האָט ניט ארויסגעשטעלט אין זיין ספר די בעזונדערע צערעמאָניעס און מנהגים, וואס זיינען נעווען אָנגענומען ביי די אשכנזים, ד. ה. די דייטשע און פוילישע אידען. אָבער ר' איסרלש האָט ארויסגעשטעלט אין שלחן-ערוך אויך א סך דינים, וואס די אשכנזישע רבנים האָבען מתקן נעווען. אזוי ווי ר' יוסף קארו האָט אָנגערופען זיין ספר „שלחן ערוך" (נעגרייטער טיש) האָט ר' משה איסרלש אָנגערופען זיין הוספה „מפה" (טישטוך). און אין דיזען נעשטאָלט, מיט די הוספות פון ר' משה איסרלש, איז דער שלחן-ערוך אויסגעפיהרט נעוואָרען צוויישען די פוילישע, ליטווישע און רוסישע אידען. דער רמ"א איז נעווען רב אין דער אלטער פוילישער הויפטשטאָדט קראקוי; ער איז נעווען ארומגערינגעלט פון א סך תלמידים, פון וועלכע עס זיינען שפעטער ארויסגעקומען גרויסע רבנים. אויסער זיינע הוספות צום שלחן-ערוך האָט ער געשריבען נאָך בעזונדערע ספרים.

אין איין צייט מיט דעם רמ"א האָט נעלעבט א גרויסער

תלמודיסט ר' שלמה לוריא (פאַרקירצט: רש"ל, געשט. 1573), וועלכער איז געווען רב צוערשט אין אָסטראָג, נאָכדעם אין לובלין. דער רש"ל האָט געהאַלטען אז דער שלחן־ערוך איז גוט נאָר פאַר'ן בריטען פאָלק, אָבער ניט פאַר לומדים. דער רש"ל האָט זיך פאַרטיעפט אין דעם קוואַל פון אַלע דינים און געזעצען—דעם תלמוד און ער האָט פערפאַסט א טיעפזיניגען פירוש אויף א סך טיילען פון תלמוד מיט'ן נאָמען „ים של שלמה". ער האָט געהאַט א סך תלמידים און נאכפאָלגער און ער האָט אריינגעבראַכט אַן אייגענע שיטה אין דער רבנישער ליטעראַטור. צום רמ"א און צום רש"ל פלעגט מען זיך וועגדען מיט גרויסע שאלות פון אַלע טיילען פון פוילען און אויך פון איטאַליען, דייטשלאַנד און טערקיי. די תשובות וואָס דיזע צוויי גאונים האָבען געגעבען איף די דאָזיגע שאלות זיינען שפעטער אָבגעדרוקט געוואָרען אונטער'ן נאָמען „שאלות ותשובות".

אין די טריט פון דיזע צוויי שעפער פון דער פוילישער רבנות זיינען געגאַנגען די געלערטע פון די שפעטערע דורות. איינע האָבען געשריבען פירושים צום תלמוד (רבי מאיר לובלינער אָדער מהר"ם, ר' שמואל אוידלש פון אָסטראָג אָדער מהרש"א); אַנדערע האָבען געשריבען פירושים און הוספות צו פריהערע קבוצים פון דינים (ר' מרדכי יפה פון פּאָזען, ר' יואל סירקים פון קראָקוי, ר' דוד הלוי פון לעבמערג און אַנד..

אין 17טען יאָהרהונדערט האָט די אידישע לומדות געבליהט אין פוילען אזוי ווי אמאל אין בבל אין די צייטען פון די אמוראים. א סך גרויסע ספרים זיינען געדרוקט געוואָרען אין די דרוקעריייען פון קראָקוי און לובלין. — דער תלמוד און די רבנישע ליטעראַטור אליין האָבען געהערשט אין פוילען. וועלטליכע בילדונג און פילאָזאָפיע זיינען געווען זאַרטריבען. בלויז די קבלה איז געלערנט געוואָרען פון די וואָס זיינען געווען נעניגט צו מיסטיציזם. אם מעהרסטען איז בעוואוסט דער ספר „מגלה עמוקות" פון נתן שאַפירא, א מקובל פון קראָקוי.

די רעפאָרמאַציע אין דייטשלאַנד האָט אַרויסגערופען אין פוילען עטליכע קריסטליכע סעקטעס מיט אנשויאונגען, וואָס האָבען ניט געשטימט מיט דער קירכע. איינע פון זיי איז געווען

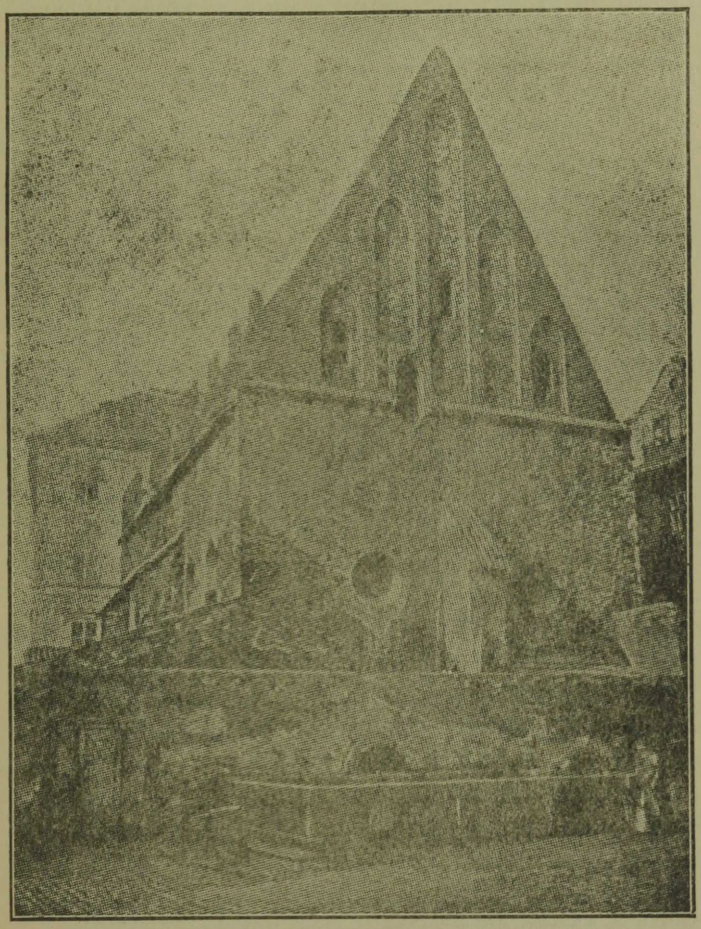

די „ניישוהל" פון פראַג.

(אַלט 13 הונדערט יאָהר)

די סעקטע פון די „אוניטאריער", וועלכע איז צוגעקומען נעהנ־
טער ווי אנדערע צום יודענטום דערמיט וואס זיי האבען גע־י־
קענט אין דער „דריי־אייניגקייט" און דער געטליכער אבשטאמונג
פון קריסטוס'ן, אבער זיי האבען אנערקענט די הייליגקייט פון
דעם עוואנגעליום. די קאטוילישע גלחים האבען זיי א נאמען
געגעבען „האלבע אידען". די פיהרער פון די פארשיידענע
קריסטליכע סעקטען פלעגען אפט פיהרען מינדליכע וכוחים מיט
די רבנים. אלס רעזולטאט פון אזעלכע וכוחים אין ערשינען
א מערקווירדיגער ספר: „חזוק אמונה" (1593), פון ר' יצחק
פון טראקי. אין דעם ערשטען טייל פון דעם דאזיגען ספר פאר־
טיידיגט דער אידישער געלערטער דאס יודענטום געגען די
אטאקען פון די קריסטליכע רעליגיאנס־לעהרער, און אין דעם
אנדערען טייל גיבט ער איבער צו אנגריף און קריטיקירט די
לעהרע פון דער קירכע. ער דעקט־אויף א סך ווידערשפרוכען
אין דעם עוואנגעליום, ווייזט אן ווי דער נייער טעסטאמענט
טרעט שארף אב פון דעם תנ"ך, און ווי אזוי די שפעטערדיגע
לעהרען פון דער קירכע טרעטען אב פון דעם נייעם טעסטאמענט
זעלבסט. א לאנגע צייט האט מען מורא געהאט צו דרוקען
דיזען ספר און ער איז צום ערשטען מאל פארעפענטליכט גע־
ווארען ערשט אין הונדערט יאהר ארום אין א לאטיינישער
איבערזעצונג, געמאכט פון א קריסט, אונטער'ן שרעקערדיגען
נאמען „פייערדיגע פייל־ען פון שטן", און געדרוקט כדי צו
וויזען ווי ווייט די אידען זיינען „פערלאדשעט". שפעטער
האבען זיך מיט דיזער איבערזעצונג בענוצט וואלטעיר און די
פראנצויזישע ענציקלאפעדיסטען פון 18טען יאהרהונדערט אין
זייערע גרויסע אטאקען אויף די לעהרען פון דער קירכע.

§51. חמעלניצקי און די קאזאקען־שחיטות. אין מיטען פון 17טען יאהרהונדערט איז פארגעקומען א גרויסע ענדערונג צום ערגערען אין דעם לעבען פון די פוילישע אידען. די דאזיגע ענדערונג איז ארויסגערופען געוואָרען דורך דעם קאמפף צווישען די פעלקערשאפטען, רעליגיאנען און קלאסען אין דעם דעמאלדיגען פוילען, וועלכער האט זיך שטארק פערשארפט. עס האבען גע־קעמפפט צווישען זיך די פוילישע און די רוסישע פעלקערשאפטען,

די קאטוילישע און גריכישע („פראוואסלאווע") קירכע, די פריצים און די פויערים. די פוילישע „שליאכטע" האָט אונטערדריקט די רוסישע פויערים, און די קאטוילישע גלחים האבען געהעצט די פוילישע קעניגע צו אונטערדריקען אנדערע רעליגיאָנען און בעזונדערס די פראוואסלאווע. דיזער דרוק האָט זיך שטארקער ווי איבעראל געפיהלט אין די מזרח־געגענדען פון פוילען, וועלכע האבען זיך גערופען „אוקריינא" (דאָס היינטיגע קליין־רוסלאנד). דאָ זיינען די רוסען געווען דער גרעסטער טייל פון דער בעפעלקערונג; די מעהרסטע פון זיי, די פויערים, פלעגען ארבייטען פאר די פוילישע פריצים־גוטבעזיצער, און די איבעריגע זיינען געווען א בעזונדער קלאס, א מיליטערישער, וועלכען די פוילישע מלוכה פלעגט בענוצען פאר איהרע מלחמות. אבער אויסער די קאזאקען וואָס זיינען געווען אין דיענסט פון דער פוילישער רעגירונג, זיינען נאָך געווען פרייע קאזאקען, וועלכע האבען געלעבט אויף די סטעפעס הינטער'ן דניעפער (דאָס היינטיגע ניי־רוסלאנד), און האבען זיך גערופען „זאפאָרָאזשצעס". די פראוואסלאווע קאזאקען און פויערים האבען געהאסט די פאלאקען אלס די אונטערדריקער פון רוסישען פאלק; זיי האבען אויך געהאסט די אידען, וועלכע אלס סוחרים האבען פארנומען דעם מיטעלען פלאץ צווישען די פריצים און די פויערים. די אידען פלעגען אפט האלטען אין ארענדע די פריצישע גיטער, און אויף אזא אופן פלעגען זיי בעקומען איבער די פויערים דיזעלבע מאכט וואָס די פריצים האבען געהאט. און עס איז אויסגעקומען אז די רוסישע פויערים פלעגען זיך מעהר צוזאמענשטויסען מיט דעם אידישען ארענדאר ווי מיט דעם פוילישען פריץ. דעריבער האבען די רוסישע פויערים נערעכענט דעם אידען פאר דעם הויפט־שולדיגען אין זיערע ליידען און האבען געזוכט צו נעהמען נקמה אין איהם. צו דיזען פערדרוס איז נאָך צוגעקומען די רעליגיעזע שנאה פון דעם פינסטערען רוסישען המון צו די אידען. די לאנג אנגעקליבענע אונצופריעדענקייט האָט ענדליך געבראכט צו א שרעקליכען אויפשטאנד פון די קאזאקען און די רוסישע פויערים, אין דעם לעצטען יאָהר פון קעניג וולאדיסלאוו דעם 4טען.

בראש פון די צובונטעווטע קאזאקען האָט זיך געשטעלט

א קאָזאַקער הויפּטמאַן פון טשיגירין, באָגדאַן חמעלניצקי. ער האָט אויפגעקליבען א גוואַלטיגע מאַסע קאָזאַקען און פּויערים אויף דער אוקריינא, האָט געשלאָסען אַן אָבמאַך מיט די פּריע קאָזאַקען פון זאַפּאָראָזשיע און די טאַטאַרען פון קרים און מיט אָט דיזער גאַנצער מחנה האָט ער זיך אַוועקגעלאָזט חרוב צו מאַכען פּוילען (אַנהויב יאָהר 1648). א פּוילישער היל וואָס איז אַרויסגעשיקט געוואָרען געגען די בונטאַוושטשיקעס איז געשלאָגען געוואָרען. אין יענער צייט איז געשטאַרבען דער קעניג וולאַדיסלאַוו און אין פּוילען האָט זיך אָנגעפאַנגען די מהומה פון א קעניגלאָזער צייט. דעמאָלט האָט דער אויפשטאַנד אַרומגעחאַפּט גאַנץ אוקריינא אַן די שכנישע פּראָווינצען. מחנות קאָזאַקען און רוסישע פּויערים, אונטער דער פיהרערשאַפט פון חמעלניצקי'ן און זיינע קריעגעריש בונד־חברים די זאַפּאָראָזשצעס, האָבען זיך צושאָטען איבער אַלע שטעדט און האָבען ווי ווילדע חיות אומגעבראַכט פאָלאָקען און אידען. א רוסישער היסטאָריקער שרייבט: די הריגות זיינען בעגליט געוואָרען מיט באַרבאַרישע פיניגונגען: מען פלעגט אַראָבציהען פון לעבעדיגע די הויט, פאַנאַנדערזעגען אויף דער העלפט, דערשלאָגען צום טויט מיט שטעקענס, בראָטען אויף קוילען, אָבבריהען מיט זודיגע וואַסער; עס איז ניט געווען קיין רחמנות אפילו אויף זויג־קינדער. די שרעקליכסטע רציחות זיינען בעגאַנגען געוואָרען מיט די אידען: זיי זיינען פאַר'משפט געוואָרען צו פאָלשטענדיגער אויסראָטונג, און יעדע רחמנות צו זיי האָט זיך גערעכענט פאַר פערראַט. די ספר תורה'ס פלעגט מען אַרויסשלעפען פון די שוהלען: די קאָזאַקען פלעגען טאַנצען און שכור'ן אויף זיי, דערנאָך פלעגט מען אויף זיי אויסלעגען אידען און זיי קוילען אָהן רחמנות; טויזענדע קליינע אידישע קינדער זיינען אַריינגעוואָרפען געוואָרען אין ברוינמער און פאַרשאָטען געוואָרען לעבעדיגע אין גריבער".

בעזונדערס טראַגיש איז געווען דאָס שיקזאל פון די אידען, וועלכע פלעגען זיך צוזאַמענלויפען פון די דערפער און קליינע שטעדטלעך אין די בעפעסטיגמע שטעדט, מיט דער האָפענונג אז זיי וועלען זיך דאָ שיצען געגען דעם שונא. דערוויסענדיג זיך אז אין דער שטאָדט נעמירָוו, אין פּאָדאָליען, האָבען זיך בעפעסטיגט עטליכע טויזענד אידען האָט חמעלניצקי אַוועקגעשיקט אָהין א

מחנה קאזאקען. אזוי ווי עס איז אונמענליך נעווען צו נעהמען די שטאדט מיט שטורם האבען די קאזאקען בעשלאסען אבצוטהאן א שפיצעל. זיי זיינען אונטערגעקומען צו נעמיראוו מיט פוילישע פאהנען און האבען געבעטען מען זאל זיי עפענען די טויערען. די אידען, מיינענדיג אז דאס איז א פוילישער חיל וואס קומט זיי בעפרייען, האבען געעפענט די שטאדט פאר זיי און האבען דער־פאר שרעקליך בעצאלט (כ' סיון—יוני 1648). די קאזאקען צו־זאמען מיט די ארטיגע רוסישע איינוואוינער האבען זיך געוואלרפען אויף די אידען און זיי אלע אויסגעקוילעט. דער רב און ראש־ישיבה פון נעמיראוו, ר. יחיאל־מיכל, האט זיך בעהאלטען מיט זיין מוטער אויפ'ן בית־עולם; דא האט זיי אנגעיאגט איינער פון די מערדער, עפים א שוסטער, און האט אנגעהויבען שלאגען דעם רב מיט א שטיק האלץ. די אלטע מוטער פון דעם רב האט אנ־געהויבען בעטען דעם מערדער ער זאל טויטען זי אנשטאט איהר זוהן; אבער דער שוסטער האט אונערבארמליך דערשלאגען פריהער דעם רב און דערנאך זיין מוטער. יונגע אידישע פרויען און מיידלעך פלענען די קאזאקען נאכט אפט לאזען לעבען: די קאזאקען און פויערים פלענען זיי מיט גוואלד שמד'ן און נעהמען פאר ווייבער. איין שעהן אידיש מיידעל, וואס א קאזאק האט געפאנגען פאר דיזען צוועק, האט איינגערעדט איהר פאנגער אז זי קען כלומרשט „פארערעדען" אז א קויל זאל צו איהר ניט קענען צושטעהן, און האט איהם געבעטען ער זאל אויסשיסען אין איהר און זיך איבער־צייגען. דער נארישער קאזאק האט אויסגעשאסען—און דאס מיידעל איז אומגעפאלען א פערוואונדעטע צום טויט, אבער א צופריעדענע וואס זי איז ניט אנגעקומען דעם פיינד. אן אנדער אידיש מיידעל, וואס א קאזאק האט געפאנגען און געוואלט מיט איהר חתונה האבען, האט זיך אריינגעוואלרפען פון א בריק אין וואסער אין יענעם מא־מענט וועו מען האט זי געפיהרט איבער דעם דאזיגען בריק אין קירכע אריין. ארום 6000 אידען זיינען אומגעקומען אין נעמי־ראוו; די וואס האבען זיך נערעטעט פון טויט זיינען אנטלאפען אין דער בעפעסטיגטער שטאדט טולטשין.

דא האט זיך אויך אבגעשפיעלט א בלוטיגע דראמא. צו טולטשין איז צוגעטראטען א גרויסע מחנה קאזאקען און פויערים

און האָט בעלאָגערט די פעסטונג, אין וועלכער עס האָבען זיך גע־
פונען עטליכע הונדערט פּאָלאָקען און ארום צווויי טויזענד אידען.
די פּאָלאָקען און די אידען האָבען זיך געגעבען א שבועה אז זיי
וועלען ניט פערראַטען איינע די אַנדערע און אז זיי וועלען צוזאַמען
פארטיידיגען די שטאָדט ביז'ן לעצטען אָטעם. די אידען האָבען
געשאָסען פון דער פעסטונגס־וואַנד אויף דעם פיינד און איהם ניט
צוגעלאָזט נאָהנט צו דער שטאָדט. נאָך א לאַנגער און אונגעלונגענער
בעלאַגערונג האָבען די קאָזאַקען פארקלערט א פלאַן. זיי האָבען
געשיקט זאָגען די פּאָלאָקען, וואָס זיינען געווען אין פעסטונג, אזוי:
ניט אונז ארויס די אידען; מיר וועלען בלויז זיי בעשטראָפען און
אייך וועלען מיר ניט טשעפען. די פוילישע פריצים האָבען פארגעסען
זייער שבועה און האָבען בעשלאָסען אויפצואָפּפערען די אידען כדי
צו רעטען זיך אַליין. זיי האָבען אריינגעלאָזט דעם שונא אין שטאָדט
אריין. די אידען האָט מען צוערשט ענטוואָפענט און בערויבט און
דאן האָבען די קאָזאַקען זיי פארגעלעגט די ברירה: זיך שמד'ן
אָדער שטארבען. קיין איינציגער איד האָט זיך ניט געפונען וואָס
האָט געוואָלט פערראַטען זיין אמונה—און אַנדערהאַלבען טויזענד
אידען זיינען אויסגע'הרג'עט געוואָרען מיט די אונמענשליכסטע
רציחות. אָבער עס האָבען זיך אויך ניט גערעטעט די פאַלשע פּא־
לאָקען: וועו די קאָזאַקען זיינען פארטיג געוואָרען מיט די אידען
האָבען זיי אויסגע'הרג'עט אלע קאַטאַליקען, צווישען וועלכע עס
זיינען געווען א סך בעריהמטע פריצים.

פון פּאָדאָליען זיינען די באַנדעס אריין אין וואָלין. דאָ האָט
די שחיטה נעדויערט דעם גאַנצען זומער און הערבסט פון יאָהר
1648. די פוילישע ארמייען, איבערהויפּט אונטער דער פיהרער־
שאפט פון דעם מוטיגען יערעמיא ווישנעוועצקי, האָבען וואַ־ניט־
וואו איינגעשטילט די קאָזאַקען; אָבער איינגאַנצען צו דערשטיקען
דעם אויפשטאַנד זיינען זיי ניט געווען אימשטאַנד. ערשט נאָכדעם
וען אין וואַרשא איז אויסגעקליבען געוואָרען אלס קעניג יאַן־קא־
זימיר, א ברודער פון וולאַדיסלאַוו דעם 4טען, האָבען זיך אָנגעהוי־
בען פערהאַנדלונגען פון שלום צווישען דער רעגירונג מיט די קא־
זאקען. אין יאָהר 1649 האָבען זיך די קאָזאַקען בערוהיגט נאָכדעם
ווי זיי האָבען אויסגעווירקט פאר זיך פארשיידענע רעכט און פריי־

הייטען אין אוקריינא; צווישען אנדערעם איז איסגענומען נע־ווארן א תנאי, אז אין דער קאזאצקער אוקריינא טארן קיין אידן ניט וואוינען. יאן־קאזימיר האט ערלויבט אלע אידן, וואס האבען אונטער דער מורא פון טויט אנגענומען דעם פראוואסלאווענעם גלויבען, זיך אומצוקערען צוריק צו זייער אמונה. די מיט גוואלד־נע'שמד'טע אידישע פרויען פלעגען אנטלויפען פון זייערע ארויפגע־צוואונגענע מאנען—קאזאקען און זיך אומקערען צו זייערע פא־מיליען. דער „ועד ארבע ארצות", וואס האט זיך פערזאמלט אין לובלין אין ווינטער פון יאהר 1650, האט אויסגעארבייט א גאנצע רייהע תקנות אויפצושטעלען צוריק דאס געזעלשאפטליכע און פאמיליען לעבען פון די אידן. דער טאג פון דער נעמיראווער שחיטה (כ' סיון) איז בעשטימט געווארן אלס יעהרליכער תענית אין אנדענק פון די קדושים. די קאזאצקע שחיטות אויף די אידן זיינען בעוואוסט אלס די גזרות ת"ח ות"ט.

§52. **די אידען אין דער צייט פון מאסקווא—שוועדישען קריעג.** די פאלישקען האבען אין ניכען געבראכען זייער אב־מאך מיט די קאזאקען און האבען בעשלאסען וויעדער צו מאכען זיי אונטערטעניג. דאן האט דער הויפטפיהרער פון די קאזאקען (העטמאן) באגדאן חמעלניצקי פארגעלעגט דעם מאסקווער צאר אלעקסיי מיכיילאוויטש ער זאל צושלישען די קאזאצקע או־קריינא צו זיין מלוכה. אין יאהר 1654 זיינען די איינוואוינער פון דעם קאזאצקען טייל פון דער אוקריינא, אדער קליין־רוסלאנד, אריבער אונטער דער ממשלה פון דעם צאר פון מאסקווא. באלד האט זיך דער מאסקווער חיל א לאז געטהאן אין דעם שכנ'ישען וויים־רוסלאנד און ליטא, צו א מלחמה מיט פוילען. א סך האבען די אידען פון וויים־רוסלאנד און ליטא איבערגעלויטען אין דיזער מלחמה, וועלכע האט געדויערט צוויי יאהר (55—1654). וועז דער פאראיניגטער חיל פון די מאסקווער רוסען און די קאזאקען פלעגט איינעהמען א שטאדט פלעגען זיי די אידען ענטוועדער אויסשלאכ־טען אדער ארויסטרייבען. וועז די שטאדט מאהליוו אויפ'ן דניעפער האט זיך אונטערגעגעבען צו אלעקסיי מיכיילאוויטש האט דער צאר בעפעהלען ארויסצוטרייבען פון דארט אלע אידען און זייערע הייזער צוטיילען צווישען דעם מאגיסטראט און די רוסישע בעאמטע.

אָבער די אידען האָבען זיך ניט געאיילט צו פערלאָזען די שטאָדט, האָפענדיג אז די שטאָדט וועט שנעל אריבערגעהן צוריק צו די פּאָלאָקען; אָבער זיי האָבען דערפאר טייער בעצאָלט. אין סוף פון זומער פון יאָהר 1655 האָט דער קאָמאַנדיר פון דעם רוסישען גארניזאָן אין מאָהילָיוו, פּאָלקאָוניק פּאָקלאָסנקי, דערהערט אז א פוילישער חיל קומט אונטער צו דער שטאָדט. מורא האָבענדיג אז די אידען וועלען זיך פעראייניגען מיט דעם אָנקומענדען פיינד האָט פּאָקלאָנסקי בעפעהלען די אידען ארויסצוגעהן הינטער דער שטאָדט, און וועז זיי האָבען זיך ארויסגעצויגען אהין מיט זייערע וויבער און קינדער און אייגענטום האָבען זיך די רוסישע סאָלדאָטען א וואָרף געטהאָן אויף זיי, האָבען זיי אויסגע'הרג'עט און צוגענומען זייער האָב. שטארק געליטען האָבען אויך די אידען וועז די רוסען האָבען געגנומען די הויפטשטאָדט פון ליטא, ווילנא. א גרויסער טייל פון די ווילנער אידען האָט זיך גערעטעט דורך אנטלויפען און די איבעריגע זיינען ענטוועדער געטויט אדער פאַרטריבען געוואָרען זוויפ'ן בעפעהל פון דעם רוסישען צאר.

אין גיכען איז די רייה געקומען אויך אויף פוילען'ס אייגענע לענדערייען. דער אנגריף פון שוועדען האָט שיער ניט געבראכט פוילען צום אונטערגאנג (58—1655). דאָס לאנד איז פערוואנדעלט געוואָרען אין א קריעגסלאָגער. די אידישע קהילות האָבען געליטען דא פון דעם מאָסקווער חיל און די קאָזאקען, דא פון די שוועדען, און ענדליך אפילו פון די ווילד־געוואָרענע פוילישע סאָלדאָטען. צו די שרעקען פון מלחמה איז נאָך צוגעקומען די פאַרוויסטענדע קראַפט פון א מגפה. ערשט אין יאָהר 1658 האָבען די מלחמה־אונרוהען זיך אָנגעהויבען אייניגטיליען און פוילען האָט אויף א צייט אויפ־געשטעלט צוריק איהר צוטרייסעלטען מלוכה־געביי.

שרעקליך זיינען געווען די פערלוסטען, וואָס דאָס פוילישע יודענטום האָט געליטען אין דיזען אומגליקליכען יאָהר־צעהנדליג (58—1648). לויט דער מיינונג פון היסטאָריקער האָט די צאָל אומגעקומענע אידען אין יענער צייט אריבערגעוואויגען א האַלבען מיליאָן. ארום זיבען הונדערט אידישע קהילות זיינען פערניכטעט געוואָרען. אין דער רוסישער אוקריינא*) זיינען די אידישע קהילות אינגאַנצען פערשוואונדען, און אין דער פוילישער איז נאָנץ גע־

בליבען אַ צעהנט־חלק פון דער אידישער בעפעלקערונג; די איבע־ריגע זיינען ענטוועדער אומגעקומען דורך די קאָזאַקען אָדער זיינען אַריינגעפאַלען געפאַנגען צו די טאַטאַרען אָדער זיינען גאָר אַנט־לאָפען קיין טערקיי און אין די לענדער פון מערב־אייראָפּא. אין אַלע לענדער פון אייראָפּא און אַזיען האָט מען דעמאָלט געקענט בעגעגנען אידישע פליכטלינגע פון פּוילען; איבעראַל פלעגען זיי דערצעהלען פון די ליידען פון זייערע הינטערגעבליבענע ברידער, פון דעם מאַרטירערטום פון הונדערטע אידישע קהילות, און פלעגען אַרויסרופען אַ ציטער ביי אַלע צוהערער. — דער וויעדער־קול פון יענע שווערע ליידען הערט זיך אין די שריפטען פון יענער צייט און אין טרויעריגע תפלות אין די שוהלען. איינער וואָס האָט צו־געזעהן די שחיטה אין דער אוקריינא, נתן האַנאָווער, האָט זי בע־שריבען אין זיין פּראַכטפולער כראָניק „יון מצולה" (1653). די רבנים פלעגען פאַנאַנדערשיקען איבער אַלע שוהלען תפלות צום זאָגען אין אָנדענק פון די נייע קדושים. אין תפילות וואָס צורייסען דאָס הארץ האָט דאָס אויסגעמאַטערטע פאָלק אויסגעגאָסען זיינע ליידען און פּיין.

§53. **דאָס זינקען פון פּוילען.** נאָך די מלחמות פון די קאָזאַקען האָט די פּוילישע מלוכה אָנגעהויבען ביסלעכווייז צו זינקען. בלויז אויף אַ קורצער צייט האָט זי זיך פערשטאַרקט אין דער צייט פון דעם קעניג יאַן סאָביעסקי (1674—96), וועלכער איז געווען גוט גענייגט צו די אידען. אין 18טען יאָהרהונדערט, פאַר די סאַקסאָנישע קעניגע אויגוסט דעם 2טען און 3טען, איז פּוילען צוריק שטאַרק אָבגעשוואַכט געוואָרען צוליעב שלעכטער אָרדנונג און אונגעלונגענע מלחמות. די בעציהונגען צו די אידען זיינען אַלץ ערגער געוואָרען. די רעגירונג האָט נאָר געטראַכט ווי אַזוי אַרויס־צוקריגען פון זיי וואָס מעהר שטייערען: די שליאַכטע אין זייערע „סיימען" פלעגען בעגרענצען די רעכט פון די אידען; די שטאָד־טישע מאַגיסטראַטען און צעכען פלעגען זיי שטאַרק דריקען אין

---

*) צו רוסלאַנד איז אַריבער בלויז אַ טייל אוקריינא אויפ׳ן לינקען ברעג פון דניעפּער (פּאָלטאַוואַ, טשערניגאָוו, אַ טייל קיעוו); די אוקריינא אויפ׳ן רעכטען ברעג דניעפּער (וואָלין, דער אַנדערער טייל קיעוו און פּאָדאָליען) איז געבליבען ביי פּוילען.

האנדעל און מלאכות; די יעזואיטען אין זייערע שולען האָבען גע־פלאנצט אין די הערצער פון די קינדער שנאה צו די מענשען פון אנדערע גלויבענס און אנדערע לענדער. זעהר אפט פלעגען גאנצע מאסען שול־קינדער בעפעלען שוצלאָזע אידען אין די גאסען און זיי שלאָגען, און אפטמאל פלעגען זיי זיך אפילו ארויפרייסען אין די אידישע קוואַרטאלען און דאָרט מאכען פאָגראָמען (אין פאָזען, לעמבערג, ווילנא און אנד.). כדי צו בעשיצען זיך געגען אזעלכע אטאקעס פון די שול־קינדער פלעגען די אידישע קהילות אין די גרויסע שטעדט צאלען א יעהרליכע סומע צו די בעאמטע פון די קאטוילישע שולען, וועלכע פלעגען דערפאר צוריקהאלטען זייערע שילער פון רציחות געגען די אידען.

איבעראל האָט דער בעליידיגטער איד געפונען שוץ בלויז אין זיין געמיינדע, אין דעם „קהל". די פוילישע רעגירונג אליין האָט געהאלפען צו מאכען שטארק דעם אידישען „קהל". זי פלעגט האָבען געשעפטען ניט מיט דעם אינצידענט אידען נאָר מיט קהל, וועלכער פלעגט אויפקלייבען און אריינטראָגען אין דער מלוכה־קאסע די שטייערען פון אלע אידען פון דער קהילה. פאר עפּים א פערבערעכען וואָס דער אינצידענט איד איז בעגאַנגען האָט זיין קהל געוועטפערט פאר זיין רעגירונג. טראָגעדיג אזא פאראנטוואָרטליכ־קייט האָט דער קהל אויך געקראָגען א גרויסע מאכט איבער די מיט־גליעדער פון זיין געמיינדע. אָט דיזע קהילה אָרדנונג האָט געבראכט נוצען דערמיט, וואָס זי האָט פאראיניגט די אידען און געשיצט זייערע אינטערעסען. אָבער צוזאמען דערמיט פלעגען די קהל'ן ניט זעלטען מיסברויכען זייער מאכט: זיי פלעגען פארטיילען די שטייע־רען ניט יושר'דיג, פלעגען קריוודען די אָרימע לטובת די רייכע און האָבען אונטערדריקט די פרייהייט פון דעם יחיד.

די צרות וואָס די פוילישע אידען האָבען איבערגעלעבט האָבען ארויפגעלעגט זייער שטעמפעל אויף זייער גייסטיגען לעבען. אין אוקריינא, פאָדאָליען און וואָלין, וועלכע האָבען אם ערנסטען גע־ליטען פון די קאָזאַקע פאָגראָמען, ווערט די גייסטיגע מדרגה פון דער אידישער מאסע אלץ נידעריגער. דאָס לערנען פון תלמוד וואָס איז פריהער געווען פארשפרייט צווישען אלע קלאסען פון פאָלק, הויבט אלץ אָן פארשמעלט ווערען אין אן ענגען קרייז פון לומדים,

און די אָרימע מאַסע פּאַרזינקט אין אונווויסענהייט און אַבערגלויבן. מעהר פּאַרשפּרייט איז די לומדות נאָך געבליבן אין ליטאָ און אין די עכט פּוילישע פּראָווינצען; נאָר דאָ בעמערקט זיך אויך די פּאַראַלעלקייט פון גייסטיגען לעבן. די גאַנצע ליטעראַטור פון יענער צייט איז געווען אויסשליסליך א רבני'שע און בלויז איין ספר פון אַנדער געביט (געשיכטע) איז ערשינען, — דער „סדר הדורות" פון דעם מינסקער רב ר' יחיאל האַלפּערין (1700). אין דיזען ווערק, וואָס בעשטעהט פון דריי חלקים, ווערט ארומגענומען די אידישע געשיכטע פון די ביבלישע צייטען ביז'ן יאָהר 1696 (1טער טייל), עס ווערען אויסגערעכענט נאָכ'ן אלף־בית די נעמען פון אַלע תנאים און אמוראים און אויך זייערע מיינונגען אין תלמוד (2טער טייל) און צולעצט ווערט געגעבען א צעטעל פון מחברים און ספרים פון זינט נאָכ'ן תלמוד.

און וואָס מעהר עס איז אָבגעשוואַכט געוואָרען דאָס לערנען פון תלמוד אליין מעהר האָט זיך געשטאַרקט דאָס לערנען פון קבלה. די לעהרע פון די ארץ־ישראל'דיגע מקובלים, דער אר"י און ר' חיים וויטאל, האָט געקראָגען א סך אנהענגער אין פּוילען. עס האָט זיך פּאַרמעהרט די צאָל פון „מוסר־ספרים", אין וועלכע עס פלעגט גערעדט ווערען פון יענער וועלט, פון גן־ערן און גיהנם, פון מלאכים און שדים. עס האָבען זיך בעוויזען בעלי־שמ"ם, ד. ה. בעלי־מופת, וועלכע פלעגען הויפן קערפערליכע און גייסטיגע קראַנקהייטען מיט אָבשפּרעכען קמיעות.

§54. **די שבתי־צבי'ניקעם און פראַנקיסטען.** די משיח־באַוועגונג וואָס איז ארויסגערופען געוואָרען דורך שבתי־צבי איז געקומען נאָך די שרעקליכע שחיטות פון די קאָזאַקען אין פּוילען. די אויסגעמוטשעטע פּוילישע אידען האָבען דורשטיג געשלונגען די קלאַנגען וואָס זיינען געגאַנגען פון טערקיי וועגען א זאָגנאַנטען משיח. אין א סך ערטער האָט מען זיך אפילו נעגרייט אין גיכען צו גיין קיין ארץ־ישראל. אז דער פאַלשער משיח האָט זיך געשמד'ט, האָבען די רבנים און אַלע רעכטרענקענדע לייט מיט שרעק זיך אָבגעטרייסעלט פון איהם. אָבער אין פאַלק האָט די משיח־בעווגונג זיך ניט איינגעשטילט. אין גאַליציען און פּאָדאָליען האָבען עק־זיסטירט געהיימע חברות פון שבתי־צבי'ניקעם וואָס האָבען אַוועקגע־

וואַרפען א סך רעליגיעזע צערעמאָניעס אן תשעה־באב (רער געבורט־טאָג פון פאַלשען משיח) האָבען זיי געמאַכט פאר א יום־טוב; איינע בלעגען שטענדיג תשובה טהאָן און פאַסטען, און אנדערע האָבען זיך איבערגעגעבען צו פרעהליכקייט און אויסגעלאַסענקייט. די רבנים זיינען געווען אונרוהיג דערפון און זיי האָבען אָנגענומען שטרענגע מיטעל. אין זומער פון 1722 האָט אן אסיפה פון רבנים אין לעמבערג ארויפגעלאָגט א חרם אויף אלע פארבאָרגענע שבתי־צבי'ניקעס, וואָס וועלען ביז א בעשטימטען טערמין זיך ניט אָב־זאָגען פון זייערע פערבלאָנדזשעטע מיינונגען. דיזער מיטעל האָט צום טייל געווירקט: א טייל פון זיי האָבען עפענטליך חרטה גע־האָט אויף זייערע זינד און האָבען גענומען אויף זיך א תשובה. נאָר די מעהרסטע פון זיי האָבען זיך פער'עקשנ'ט און אין יאָהר 1725 האָבען די רבנים וויעדער געמוזט ארויס געגען זיי מיט א חרם.

צוויישען דיזע געהיימע שבתי־צבי'ניקעס איז אויסגעוואַקסען און האָט זיך ערצויגען דער גרינדער פון א נייער סעקטע, יעקב פראַנק. ער איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1726 אין פּאָדאָליען. זיין פאָטער, לייב, איז געווען אין חרם פאר בעלאַנגען צו די שבתי־צבי'ניקעס אן ער האָט זיך בעזעצט אין דער שכנ'ישער וואַלאַכיען, וועלכע האָט דעמאָלט געהערט צו טערקיי. דאָ איז יעקב צוערשט גע־וועלכע א משרת אין א קראָם און דערנאָך האָט ער אָנגעהויבען פאַנאַ־דערפיהרען סחורות אין שטעדט און דערפער. אָפטמאָל פלעגט איהם אויסקומען צו פאָהרען מיט זיינע סחורות איבער טערקישע שטעדט און לעבען אין סאַלאָניקי, וואָס איז געווען רער צענטער פון די שבתי־צבי'ניקעס. ער האָט זיך בעפריינדעט מיט די פיהרער פן דער דאָזיגער סעקטע און האָט איבערגענומען אלע איהרע שלעכ־טע זייטען. דאָן איז איהם אריין א געדאַנק — אין קאָפּ — געהן צוריק אין פוילען און אָנהויבען צווישען די דאָרטיגע שבתי־צבי'ניקעס צו שפּיעלען די ראָלע פון א נביא. איהם האָט געצויגען אויף דיזען וועג ניט אזוי די רעליגיעזע בעגייסטערונג, ווי דער פערלאַנג נאָך כבוד און דער דורשט צו עפּיס גרויסע אונטערנעהמונגען. אין יאָהר 1755 איז פראַנק ערשינען אין פּאָדאָליען, האָט זיך פאַראייניגט מיט די פיהרער פון די שבתי־צבי'ניקעס און האָט זיי אָנגעהויבען פּרע־

דיגען יענע „אנטפלעקונגען", וועלכע ער האָט איבערגענומען פון זיינע חברים אין סאלאניקי. די שבתי־צבי'ניקעס פלעגען אבהאלטן בשתיקה פערזאמלונגען, וואו זיי פלעגען פראווען עפּים זאָנדערבארע צערעמאָניעס. איינמאל, אין דער צייט פון א יריד אין דעם שטעטל לאנדצקראָנא, האָט פראנק און א מחנה פון זייערע אנהענגער, מענער און פרויען, זיך פארקליבען אין אן אכסניא דאָרט צו פראווען זייערע רעליגיעזע צערעמאָניעס. זיי האָבען דאָרט געזונגען זייערע תפילות, האָבען ארויסגערופען אין זיך א רעליגיעזע בעגייסטערונג דורך טאנצען און זיך פרעהליך מאכען, און דערביי האָבען מענער געטאנצט מיט פרויען. די פרומע אידען, וואָס האָבען זיך געפונען אויפ'ן יריד, זיינען אויפגעבראכט געוואָרען פאר אזא אויפפיהרונג. זיי האָבען דערטראָגען צו די פוילישע בעאמטע, אז עפּים א טערקישער אונטערטהאן רודערט אויף דאָס פאָלק און פארשפרייט א נייע אמונה. די פרעהליכע קאָמפאניע אין ארעסטערט געוואָרען. פראנק'ן אליין, אלס א פרעמדען, האָט מען ארויסגעשיקט קיין טערקיי, און זיינע אנהענגער האָט מען איבערגענעבען אין רשות פון די רבנים און קהל. אן אסיפה פון רבנים אין בראָד האָט אויסגערופען א חרם אויף אלע נאָכפאָלגער פון פראנק'ן און ארויפגעלעגט אלס פליכט אויף יעדען אידען אויסצוזוכען דיזע געפעהרליכע סעקטאנטען און זיי פארפאָלגען.

דאן האָבען די פערפאָלגטע סעקטאנטען אין פאָראָליען זיך ענטשלאָסען אויף א פארצווייפעלטען שריט. זייערע פארשטעהער זיינען ערשינען פאר'ן קאטוילישען בישאָף דעמבאָווסקי אין קאמענעץ־פאָראָלסק און האָבען איהם ערקלערט אז זייער סעקטע האלט ניט פון דעם תלמוד, אנערקענט בלויז דעם „זהר" און זיי גלויבען אזוי ווי די קריסטען אז גאָט איז איינער אין דריי געשטאלטען און אז דער ערלייזער—משיח איז אייגער פון דיזע דריי געשטאלטען. דיזע ערקלערונג האָט געגעבען דעם בישאָף די האָפנונג צו בעקערען דיזע אלע סעקטאנטען צום קריסטענטום. ער האָט געזומען די „אנטי־תלמוד'יסטען" (ווי די פראנקיסטען האָבען זיך דעמאָלט גערופען), אונטער זיין שוץ און האָט ארויסגערופען די רבנים אויף אן עפענטליכען דיספוט מיט זיי. עטליכע פאָראָליער רבנים זיינען געקומען אין קאמענעץ און דא איז פאָרגעקומען א רעליגיעזער

דיספוט צווישען זיי און די פיהרער פון דער סעקטע, אין דער אנ־וועזנהייט פון דעמבאווסקי און אנדערע קאטוילישע גלחים (1757). די רבנים האבען אומגעווארפען די טענות פון זייערע געגענער און זיי בעשולדיגט אין ליגען; נאר דער בישאף האט בעשלאסען אז די „אנטי־תלמוד'יסטען" זיינען גערעכט. ער האט בעפעהלען די גלחים צו בעצאלען די פראנקיסטען א געלד־שטראף; אויסערדעם האט ער בעפעהלען צוצונעהמען ביי די אידען אין פאדאליען אלע גמרא'ס און זיי פארברענען. די גזרה איז אויסגעפיהרט געווארען. טויזענדער גמרא'ס זיינען צוגענומען געווארען פון זייערע אייגענטי־מער, זיינען צוזאמענגעבראכט געווארען אין קאמענץ און דארט זיי־נען זיי פארברענט געווארען. די פראנקיסטען האבען גענומען נקמה פון זייערע פערפאלגער און האבען זיך געפרעהט. מען קען ניט וויסען מיט וואס די זאך וואלט זיך געווען ענדיגען, ווען בישאף דעמבאווסקי זאל ניט געווען פלוצלינג שטארבען. די פראנקיסטען האבען פארלארען זייער שטיצע און קהל האט זיי ווייערער גענומען רודפ'ן.

אין דיזער צייט איז יעקב פראנק געקומען צוריק פון טערקיי. זיהענדיג די שווערע לאגע פון זיינע אנהענגער, וועלכע זיינען פון יודענטום אבגעשטאנען און צום קריסטענטום ניט צוגעשטאנען, האט ער זיי אן עצה געגעבען, אז זיי זאלען זיך שמד'ן לפנים. פונקט אזוי ווי שבתי־צבי און זיינע מקורבים — האט ער געזאגט — האבען פון דרויסען אננענומען דעם איסלאם, אזוי איז באשערט אז זיינע נאכפאלגער אין פוילען זאלען אננעהמען דאס קריטענטום; נאר אין הארצען דארפען זיי האלטען פאר „משיח" ניט קריסטוס'ן נאר שבתי צבי אדער זיין שטעלפערטרעטער, פראנק. אין יאהר 1759 האבען די פראנקיסטען מודיע געווען די קאטוילישע גלחים זייער פערלאנג זיך צו פאראייניגען מיט דער קירכע. מען האט זיי אויפגענומען מיט אפענע ארעמס. די צערעמאניע פון שמד איז געמאכט געווארען זהר פייערליך אין די קירכען פון לעמבערג, און זייערע „טויף־פאטערס" זיינען געווען די גרעסטע פוילישע אדעליגע. די נייע קריסטען האבען אננענומען די נעמען פון זייערע טויף־פאטערס און אויף אזא אופן זיינען זיי אריינגעטראטען אין פוילישען אדעל. פראנק אליין האט זיך געטויפט אין וואַרשא, וואו זיין טויף־פאטער

איז געווען קעניג אויגוסט דער 3טער; דערביי זיינען אַנוועזענד געווען די מיניסטאָרען, די הויפלייט און די אַריסטאָקראַטיע פון דער הויפּטשטאָדט. ביים טויפען זיך האָט מען פראַנק'ן אַ נאָמען גע־געבען יוסף.

נאָר ניט לאַנג האָבען די פראַנקיסטען זיך געקענט פאַרשטעלען פאַר אמת'ע קאַטאָליקען. די פּוילישע גלחים האָבען בעמערקט, אַז אין געהיים האַלטען זיי זיך נאָך זייערע אמונות און מנהגים און אין גיכען איז אַלץ אויפגעדעקט געוואָרען דורך מסירות. די גלחים האָבען זיך דערוואוסט אַז די פראַנקיסטען האָבען זיך געטויפט נאָר לפּנים וועגען, כדי צו פערבעסערען זייער לאַגע, און אַז אין אמת'ן האַלטען זיי פאַר זייער „הייליגען משיח", פראַנק'ן, דעם נאָכפאָלגער פון שבתי־צבי. דאַן האָט מען פראַנק'ן אַרעסטירט און געבראַכט פאַר אַ קירכען־געריכט. דאָס געריכט האָט אַרויסגעגעבען אַ פּסק: פראַשפּאַרען פראַנק'ן אין דער פעסטונג פון טשענסטאָכאָוו און האַלטען איהם נעבען דאָרטיגען מאָנאַסטיר, כדי ער זאָל ניט קענען האָבען קיין פאַרבינדונגען מיט זיינע אָנהענגער. דרייצעהן יאָהר (1760-72) איז פראַנק אָבגעווען איז פעסטונג, אָבער די גלחים האָבען זייער ציעל ניט דערגרייכט: די פראַנקיסטען איז געלונגען אָנצוהאַלטען פאַרבינדונגען מיט זייער „משיח"; אייניגע האָבען זאָגאַר זיך אַליין אַריינגעמאַכט אין טשענסטאָכאָוו אָדער האָבען געוואוינט אין דער אומגעגענד פון דער שטאָדט, אָנהאַלטענדיג אַ גע־שלאָסענע פאַרבאָרגענע סעקטע. זיי האָבען געזעהן אין דעם שיקזאַל פון פראַנק'ן אַ ווידערהאָלונג פון דעם שיקזאַל פון דעם „ליידענדען משיח" שבתי־צבי, וועלכער איז אַמאָל אויך געזעסען פאַרשפּאַרט אין דער פעסטונג אַבידאָס. פראַנק פלעגט ערמוטיגען זיינע אָנ־הענגער מיט רייד און בריעף; ער פלגעט זאָגען, אַז זיך רעטען קען מען נאָר דורך דער „אמונה פון אדום", וועלכע האָט בעדייטעט עפּיס אַ מין געמיש פון קריסטענטום און דער שבתי־צבי־אידעע.

ערשט נאָך דער ערשטער צוטיילונג פון פּוילען, ווען טשענסטאָ־כאָוו איז גענומען געוואָרען פן די רוסען איז פראַנק בעפרייט געוואָ־רען פון געפענגניס (1772). בעגלייט פון אַ סך פון זיינע אָנהענגער איז ער אַרויסגעפאָהרען פון פּוילען און זיך בעזעצט אין מאָראַוויען. דאָ, און דערנאָך אין עסטרייך, האָט ער געשפּיעלט די ראָלע ווי ער

וואָלט פאַרשפּרייט דאָס קריטענטום צווישען די אידען און האָט אפילו געוואונען אויף זיין זייט דעם קעניגליכען הויף פון וויען. נאָר אין גיכען האָט מען זיך דערוואוסט פון זיין פערגאַנגענהייט און ער האָט געמוזט פערלאָזען עסטרייך. פראַנק האָט זיך בעזעצט אין דייטשלאַנד, אין אָפענבאַך, וואו ער האָט זיך אַליין גענומען דעם טיטעל „באַראָן פאָן אָפענבאַך". דאָ איז ער צוזאַמען מיט זיין טאָכ־טער חוה, אָדער די „הייליגע מיידעל", געשטאַנען אָן דער שפּיץ פון זיין געהיימער סעקטע און האָט געלעבט אין לוקסוס, בעקומענדיג געלד פון זיינע אָנהענגער אין פּוילען און מאָראַוויען. נאָך פראַנק'ס טויט (1791) האָט די סעקטע אָנגעהויבען צופאַלען צו ווערען. די פראַנקיסטען וואָס זיינען געבליבען אין פּוילען האָבען זיך צונויפגע־גאָסען מיט דער פּוילישער בעפעלקערונג, און צולעצט זיינען זיי אינ־גאַנצען פערשוואונדען אין דער פּוילישער געזעלשאַפט.

צעהנטער קאַפּיטעל.

די איבערגאַנגס־צייט.

(1750 — 1795).

§55. **משה מענדעלסאָן.** די צווייטע העלפט פון 18טען יאָהרהונדערט איז פאַר די אידען געווען אַ צייט פון איבערגאַנג פון דעם אַלטען לעבען צו אַ נייעם. אין דער געבילדעטער געזעל־שאַפט פון מערב־אייראָפּא האָט זיך דעמאָלט אָנגעהויבען אַן אויפ־קלערונגס־בעוועגונג, וועלכע האָט געשטרעבט צו בעפרייען דעם מענשליכען געדאַנק פון די פאָראורטיילען פון מיטעלאַלטער. אין פראַנקרייך איז אויפגעשטאַנען אַ דור פון שרייבער און דענקער, וועלכע האָבען געפאָדערט די פרייהייט פון געדאַנק און געוויסען פאַר אַלעמען, ד. ה. יעדער איינער זאָל האָבען די פרייהייט אַרויס־צוזאָגען און צו פּרעדיגען זיינע איבערצייגונגען, אפילו ווען זיי געהען געגען די אַלגעמיין־אָנגענומענע מיינונגען (וואָלטעיר, די־דעראָ, רוסאָ, די ענציקלאָפּעדיסטען). דיזע פרייע געדאַנקען וואָס זיינען אויפגעקומען אין פראַנקרייך האָבען געפונען אַ סך אָנהענגער

אין דייטשלאנד. צווישען די אָנהענגער פון אויפקלערונג איז אויך געווען דער פּרייסישער קעניג פרידריך דער 2טער, וועלכער פלעגט זאָגען אז ער ערלויבט יעדען אייגעם פון זיינע אונטערטאנען צו רעטען זיין נשמה לויט זיינע אייגענע רעליגיעזע איבערצייגונגען. אין אמת'ן אָבער האָט פרידריך ניט געוואָלט פארלייכטערען די שווערע לאגע פון טויזענדע פון זיינע אונטערטאנען, וועלכע האָבען געגלויבט אין דער אידישער רעליגיאָן. ער האָט די אידען ניט געגעבען קיינע בירגער־רעכט, און ער האָט נאָר ערלויבט פאר־מעגליכע אידישע סוחרים צו וואוינען אין פּרייסען, בתנאי אז זיי זאָלען דערפאר צאָלען גרויסע שטייערען. אין דער פּרייסישער הויפטשטאָדט בערלין האָט זיך דעמאָלט געפונען א קליינע אידישע קהילה. קיין אָרימע אידען פון אַנדערע ערטער האָט מען ניט אריינגעלאָזען אין דיזער שטאָדט, אָבער זיי פלעגען אריינדרינגען אהין בשתיקה. אויף אזא אופן האָט זיך איינמאָל דערשלאָגען קיין בערלין אן אָרימער אידישער אינגעל פון דער שטאָדט דעסוי, וועל־כען עס איז שפּעטער בעשערט געווען צו שפּיעלען א גרויסע ראָלע ביי אידען ווי אויך ביים דייטשען פאָלק. דאָס איז געווען משה מענדעלסאָן.

משה מענדעלסאָן איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1729, אין דעסוי, ביי אן אָרימען סופר, מיט'ן נאָמען מענדעל. אונטער דער השגחה פון זיין פאָטער האָט ער ערלערנט די העברעאישע שפּראָך און דעם תנ"ך, און תלמוד האָט ער געלערנט ביים רב פון שטאָדט ר' דוד פרענקל. דער יונגער משה האָט געלערנט מיט גרויס התמדה, און ווען זיין רבי פרענקל איז נערופען געוואָרען צו פארנעמען דעם שטול פון רבנות אין בערלין האָט זיין 14־יעהריגער תלמיד איהם נאָכגעפאָלגט אהין. אין בערלין האָט דאָס אָרימע אינגעל געלעבט אין א דאָך־שטיבעל און געליטען שרעקליכע נויט, אָבער ער האָט ניט אויפגעהערט צו לערנען מיט זיין געוועהנ־ליכער התמדה. די פילאָזאָפישע ספּרים פון דעם רמב"ם האָבען אויפגעוועקט אין איהם דעם נייסט פון פּרייען פאָרשען. זיין אָרימע נאָהרונג און דאָס אָנגעשטרענגטע לערנען האָבען שטאַרק אָבנע־שוואכט זיין אָרגאַניזם; פון שטענדיגען זיצען האָט ער זיך אויס־געקרימט די פליצע און איז געוואָרען א הויקער. אָבער ער

האָט זיך ניט געקימערט פון זיינע קערפּערליכע פעהלערען, און האָט אַרויסגעוויזען אונגעוועהנליע גייסטיגע פעהיגקייטען. עס האָט זיך איהם פערוואָלט צו בערייכערען זיין געדאַנק אויך מיט יענע וויסענשאַפטליכע און פילאָזאָפישע לעהרען, וועלכע האָבען פאַר'ן אידישען קינד זיך דעמאָלט גערעכענט פאַר איבעריג און אפילו געפעהרליך. ער האָט געלערנט מאַטעמאַטיק, לאַטיין און מאָדערנע שפּראַכען און האָט פלייסיג געלייענט די פראַנצויזישע און דייטשע ליטעראַטור. אין גיכען האָט מענדעלסאָן נעקראַגען אַ שטעלע אַלס הויז־לעהרער ביי אַ רייכען אידישען פאַבריקאַנט אין בערלין, און שפּעטער—אַלס פערוואַלטער אין זיין קאַנטאָר. זייענדיג איצט בעזאָרגט מיט פּרנסה האָט ער זיין גאַנצע פרייע צייט געווידמעט צו גייסטיגער אַרבייט.

אַן ענטשיידענדע איבערקערעניש אין מענדעלסאָנ'ס לעבען האָט געמאַכט זיין בעקאַנטשאַפט מיט דעם גרויסען דייטשען שריפטשטעלער לעסינג (1754). לעסינג וועלכער האָט נאָך אין איינער פון זיינע יוגענד־דראַמען („די אידען") געבראַנדמאַרקט די פאָראורטיילען פון זיינע דייטשע פאָלקסברידער געגען די אידען, האָט געפונען אין מענדעלסאָנ'ען דעם שעהנסטען פאָרשטעהער פון אידישען פאָלק. צווישען די צוויי יונגע מענשען האָט זיך פאַר־בונדען אַ שטאַרקע פריינדשאַפט, וועלכע איז געווען בעגרינדעט אויף עהנליכע גייסטיגע און מאָראַלישע שטרעבונגען. דיזע פריינד־שאַפט האָט געהאַט אַ גוטע ווירקונג אויף דער ענטוויקלונג פון זיי ביידען. לעסינג האָט אַריינגעפיהרט מענדעלסאָנ'ען אין דעם קרייז פון זיינע געבילדעטע קריסטליכע חברים און האָט געמאַכט אַ וועג פאַר זיין ליטעראַרישען נאָמען. ווען מענדעלסאָן האָט איהם איינ־מאָל געגעבען איבערקוקען זיינעם אַ כתב־יד מיט'ן נאָמען „פילאָ־זאָפישע שמועסען" האָט לעסינג אָהן זיין וויסען עס אָבגעדרוקט (1755). דאָס בוך האָט אויסגענומען ביים עולם, וואָרום עס האָט זיך אויסגעצייכענט מיט אַ קלאָרען סטיל און אַ פּראַכטפאָלען דייטש. מענדעלסאָנ'ס רוהם איז בעזונדערס אויסגעוואַקסען ווען עס האָט זיך בעוויזען זיין בוך „פעדאָן", וואו, אין דער פאָרמע פון געשפּרעכען צווישען דעם פילאָזאָף סאָקראַטעס און זיין תלמיד פעדאָן, ווערט בעוויזען אַז די נשמה איז אונשטערבליך. דאָס

דאזיגע בוך איז אויפגענומען געוואָרען מיט גרויס בעגייסטערונג אין דער גאנצער געביל־דעטער געזעלשאפט, און מען האָט אוועקגעשטעלט מענדעלסאָנ'ען אין איין שורה מיט דייטשלאנד'ס בעסטע שרייבער. בעריהמטע שרייבער פלעגען זוכען די בעקאנט־שאפט פון מענדעלסאָנ'ען. זיין הויז איז געוואָרען דער צענטער פאר די גביל־דעטע מענשען פון בערלין; דאָרט פלעגען גע־פיהרט ווערען הייסע וכוחים וועגען די העכסטע פילאָזאפישע און מאָראלישע פראגען, וואס האָבען בעשעפטיגט דעם דעמאָלדיגען דור. מענדעלסאָן האָט געקראָגען דעם נאָמען „דער אידישער סאָקראטעס".

פארנעהמענדיג א גרויסען אָרט אין דער דייטשער געזעלשאפט האָט מענדעלסאָן פונדעסטוועגען ניט פארגעסען וועגען די אינטע־רעסען פון זיין פאָלק. אויב די ערשטע יאָהרען פון זיין ליטעראַ־רישער טהעטיגקייט זיינען געווען געווידמעט צו אלגעמיין־פילאָ־זאָפישע ארבייטען, איז זיין גאנצע שפעטערדיגע טהעטיגקייט געווען געווידמעט צו פערשטארקען און בענייען דאָס יודענטום. פאָלגענדער צופאל האָט געצוואונגען מענדעלסאָנ'ען ארויסצוטרעטען אלס קעמפפער פאר'ן יודענטום. צוויישען זיינע בעקאנטע איז נע־וען א בעוואוסטער גלח ליאווסטער, וועלכען עס האָט זיך זעהר שטארק נעגלוסט צו מאכען דעם אידישען פילאָזאָף פאר א קריסט. ליאווסטער האָט אבגעדרוקט א בוך „בעוויזיץ פון דער וואָרהייט פון קריסטענטום". דעם דאזיגען בוך האָט דער פערפאסער געווידמעט צו מענדעלסאָנ'ען, און אין דער געדרוקטער ווידמונג האָט ער איהם פאָרגעלעגט ער זאָל ענטוועדער צושליאנען די בעווייזע פון דעם בוך אָדער אננעהמען דאָס קריסטענטום. דיזע ארויספאָדערונג האָט מענדעלסאָנ'ען אויפגעבראכט. ער האָט געדרוקט א „זענדשרייבען צו ליאווסטער" אין וועלכען ער האָט שטאָלץ ערקלערט, אז ער איז שטענדיג געווען און וועט בלייבען געטריי דער אידישער אמונה, וואס אין איהר חכמה און געטליכקייט איז ער טיף איבערצייגט, און אז עס איז ניט עהרליך וועג אייניגער בייט זיין גלויבען אָדער רעדט־אָן אנדערע אזוי צו טהאָן.

מענדעלסאָנ'ס הויפט־אויפגאבע איז בעשטאנען ניט אין פאר־טיידיגען די אידען געגען דער דרויסענדיגער וועלט, נאָר ער האָט געוואָלט בעניייען זייער אינעוועניגסטען לעבען און צופאסען זיי צום

Moses Mendelssohn

איראפעאישען פראגרעס. ער האָט געשטרעבט צו מאכען ברייטער דעם גייסטיגען האָריזאָנט פון זיינע בריידער און אויסגלייכען די אידישע רעליגיעזע אנשויאונגען מיט די אנשויאונגען פון דער פי־לאָזאָפיע. ער האָט געזען ווי די אידען האָבען זיך דערווייטערט פון דעם תנ"ך, זיך אָבגעבענדיג כמעט אויסשליסליך מיט לערנען דעם תלמוד, און ווי אזוי דער תנ"ך פלעגט אפט געטייטשט ווערען אזוי, אז דער קלאָרער געדאנק פון זיינע ווערטער איז פערדונקעלט געוואָרען. דעריבער האָט ער, אזוי ווי לוטהער, בעשלאָסען אָנצו־פאנגען די איבערביליגונג פון פאָלק מיט אן איבערזעצונג פון תנ"ך. ער האָט איבערזעצט אין דייטש דעם חומש, זיך האָלטענדיג שטרענג צו די ווערטער פון אָריגינאל, און דערנאָך האָט ער, מיט דער הילף פון אנדערע חברים, געמאכט אין העברעאיש א פירוש צום חומש, דעם „ביאור", וועלכער איז בעגרינדעט אויפ'ן גראמאטישען און לאָגישען געדאנק פון די ווערטער, אָהן א שום צומיש פון קינסט־ליכע טייטשען. מענדעלסאָנ'ס איבערזעצונג און פירוש פון דער תורה איז ערשינען אין יאָהר 1783 און האָט ארויסגערופען פרייד צווישען די ליעבהאָבער פון אויפקלערונג, אָבער אונצופריעדענקייט ביי די רבנים, וועלכע האָבען געזעהן אין דער דאָזיגער „תורה" א געפעהרליכע אפיקורסות. די דייטשע רבנים זיינען ארויסגע־טראָטען מיט שארפע פראָטעסטען נעגען די „בערלינער", ד. ה. מענדעלסאָן און זיינע חברים, און האָבען בעפעהלען צו פערניכטען די ספרים מיט זיין איבערזעצונג און פירוש. אין מאנכע שטעדט האָט מען ווירקליך געברענט דעם בערלינער תנ"ך. אָבער דאָס האָט ניט געהאָלפען. א סך יונגעלייט האָבען זיך צוגעהאָפט צו דער איבערזעצונג און דעם ביאור, וועלכער איז פאר זיי געוואָרען א קוואל פון אויפקלערונג: זיי פלעגען לערנען מענדעלסאָנ'ס „ביאור" בעהאלטענערהייד, און פלעגען זיך פון איהם בעקענען מיט'ן דקדוק פון דער העברעאישער שפראָך, מיט דער פאָעזיע פון תנ"ך און מיט דער געשיכטע; אויף מענדעלסאָנ'ס איבערזעצונג האָבען זיך א סך געלערנט די דייטשע שפראָך, וועלכע האָט זיי געגעבען דעם שליסעל צו דער דייטשער ליטעראטור און האָט זיי אריינגע־פיהרט אין דער וועלט פון דער פרייער בילדונג און פילאָזאָפיע. נאָכ'ן חומש האָט מענדעלסאָן ארויסגעגעבען אין דעם זעלבען גייספ

דעם תחלים און אנדערע ספרים פון תנ"ך. די גאנצע אונטער־נעהמונג איז פארענדיגט געוואָרען שוין דורך מענדעלסאָן'ס תלמידים.

אין אייניגע פון זיינע לעצטע ווערק, געשריבען אין דייטש („ירושלים"), וויל מענדעלסאָן בעווייזען אז דאָס אידענטום פאָ־דערט ניט פון זיינע אָנהענגער בלינדען גלויבען, נאָר צו פארשטעהן די היסטאָרישע און מאָראַלישע געזעצען און זיי אָבהיטען. דער גרויסער דייטשער פילאָזאָף קאַנט האָט בעגריסט די ערשיינונג פון „ירושלים" אלס אן אָנפאַנג פון אן אלגעמיינער רעפאָרם פון רעליגיאָן. לעסינג האָט אין דעם העלד פון זיין בע־ריהמטער דראַמא „נאַטהאן דער ווייזע" געשילדערט זיין חבר מענדעלסאָן. נאָך א קורצען אָבער פרוכטבאַרען לעבען איז מענ־דעלסאָן געשטאָרבען (1786) און אין ביטער בעווויינט געוואָרען פון פיעלע חברים און פארעהרער.

§56. מענדעלסאָן'ס שולע; דער קאַמפּף פאַר השכלה. מענדעלסאָן האָט בעלאַנגט צו יענעם קלאַס שרייבער, וועלכע ווירקען אויף זייער דור ניט אזוי מיט זייערע ביכער ווי מיט זייער פּערזענליכען איינפלוס. מענדעלסאָן'ס טהעטיגקייט אין זיין קרייז, אלס פיהרער, איז געווען נאָך וויכטיגער פון זיין ליטעראַרישער טהעטיגקייט. ער האָט געקענט בעגייסטערען זיינע פרוינד און תלמידים און וועקען זיי צו ארבייטען לטובת הכלל. „מענדעל־סאָן'ס קרייז" האָט זיך געשטעלט צוויי הויפּט־ציעלען: צו איבער־בויען די אידישע קינדער־ערציהונג און אויפלעבען די העברעאישע ליטעראַטור. דער פונדאַמענט צו דער פארווירקליכונג פון די דאָ־זיגע צוויי ציעלען איז גלעזגט געוואָרען נאָך ביי מענדעלסאָן'ס לעבען. לויט דעם פלאַן פון זיין חבר און מיטאַרבייטער דוד פרידלע־נדער איז געגרינדעט געוואָרען אין בערלין, אין יאָהר 1778, די ערשטע „אידישע פרייע שולע", אין וועלכער מען האָט גלעזרענט אויף דייטש אלגעמיינע געגענשטאַנדען, העברעאישען דקדוק און תנ"ך. די נייע „שולע" האָט עם גראַדפט אויסבעסערען די חסרונות פון דעם אלטען „חדר", וואו מען פלענט נאָר לערנען תלמוד.

די שולע איז געגרינדעט געוואָרען פאַר'ן יונגען דור. אָבער צו ערציהען די דערוואקסענע האָבען זיי געארבייט דורך דער

ליטעראטור. עס איז נויטיג געווען ארויסצושטויסען די פארגרייזטע העברעאישע שפראך וואס איז דעמאלט געברויכט געווארען אין די ספרים, און אויפלעבען צוריק די ריינע שפראך פון תנ"ך. האבען מענדעלסאָנ'ס תלמידים געגרינדעט אין 1783, אין בערלין, א „חברת חובבי שפת עבר" און האבען אנגעהויבען ארויסגעבען א זשורנאל מיט'ן נאמען „המאסף" (דער זאמלער). אין דיזען זשורנאל פלעגען קומען לירישע און דידאקטישע שירים אין העברעאיש, מאמרים איבער וויסענשאפטליכע ענינים, פארשונגען אין העבעראישען דקדוק און העבראישער ליטעראטור, איבערזעצונגען פון מוסטערען פון דער דייטשער און פראנצויזישער ליטעראטור. אין אלגעמיין האט דער זשורנאל דערמאנט צום טייל די היינטיגע זשורנאלען פאר דער יוגענד, נאר טאקע דערפאר האט ער געהאט ערפאלג ביי דעם דעמאלדיגען עולם. די מיטארבייטער פון זשורנאל זיינען געווען מענדעלסאָנ'ס חברים און תלמידים — אייבעל, ווייזעל פרידלענדער און אנדערע.

איינער פון מענדעלסאָנ'ס בעסטע מיטארבייטער איז געווען נפתלי־הערץ ווייזעל (וויזעלי) פון האמבורג (1805—1726). ווייזעל האט זעהר פיעל מיטגעהאלפען ביים צוזאמענשטעלען דעם „ביאור". נאָך פריהער האט ער צוגעצויגען צו זיך אויפמערקזאמקייט מיט זיין זעלטענער אבהאנדלונג וועגען דער העברעאישער שפראך („הלבנון" אדער „גן־נעול"). נאָך דיזען ווערק זיינען געקומען אנדערע און א רייהע ארטיקלען און ליעדער אין „המאסף". ווייזעל האט געשריבען אלע זיינע ווערק אין דער ניי־אויפגעלעבטער ביבלישער שפראך, בעת מענדעלסאָן האט געשריבען מעהרסטענס אין דייטש. ווייזעל'ס גרויסע פאָעמע „משה" (אין „שירי תפארת") בעזינגט משה'ס גרויסע טהאטען און יציאת מצרים אין שטארקע ביבלישע פערזען, וועלכע די העברעאישע פאָעזיע האט שוין לאנג ניט ארויסגעגעבען. נאר מעהר פון אלע האט זיך ווייזעל בעריהמט געמאכט מיט זיין קאמפּאָזיציע פון רבנים, וועלכע האבען אנגעהויבען רודפ'ן די נייע השכלה אין עסטרייך.

אין עסטרייך האט געהערשט דער אויפגעקלערטער קעניג יאָזעף דער 2טער (90—1780). דיזער קעניג האט געוואלט פאר־בעסערען די לאגע פון די אידען אין זיין קעניגרייך און האט פער־

אַרדענט אז עס זאָלען געגרינדעט ווערען אידישע אָנפאָנגס־שולען וואו מען זאָל לערנען אַלגעמיינע למודים און די דייטשע שפראַך. דיזער בעפעהל האָט ארויסגערופען א גרויסען שטורם צוויישען די אידען פון עסטרייך, בעהמען און פוילישען גאַליציען, וועלכע איז דעמאָלט צוגעשלאָסען געווארען צו עסטרייך. די פרומע אידישע מאסע און איהרע גייסטיגע פיהרער האָבען מורא געהאט, אז די נייע שולען וועלען אָבציהען דאָס פאָלק פון לערנען תורה און גמרא. אַנדערש האָבען געקוקט דערויף מענדעלסאָן׳ס אנהענגער, אַדער די „משכילים". זיי האָבען בעגריסט קעניג יאָזעפ׳ס בעפעהל, אלס אן אָנפאָנג פון א ליכטיגער צייט אין דעם לעבען פון די אידען. וווייזעל האָט אָנגעשריבען א לויב־געזאָנג לכבוד דעם „קעניג־בע־פרייער". דערהערענדיג אז די רבנים זיינען ניט צופריעדען מיט די רעפאָרמען פון קעניג יאָזעף, האָט זיך וווייזעל געווענדט צו די עסטרייכישע אידען מיט א שריפט, וואָס איז אָבגעדרוקט געווארען אין בערלין אין יאָהר 1782 אונטער׳ן נאָמען „דברי שלום ואמת". אין דיזער שריפט האָט ער ווארעם געבעטען אז די אידען זאָלען בעגריסען די גוטע פעראָרדנונגען פון דעם קעניג און האָט געווייזען אז אפילו פון דעם רעליגיעזען שטאַנדפונקט איז א חוב אויף יעדען אידען צו האָבען אַלגעמיינע בילדונג און צו קענען די לאַנדסשפראַך, ווארום אָהן א בעקאַנטשאפט מיט די נאַטור־וויסענשאפטען, געשיכטע און געאָגראפיע קען מען ניט פארשטעהן גוט דעם תלמוד און בכלל דעם גייסט פון יודענטום. וווייזעל׳ס שריפט האָט געפונען אן אָבקלאַנג בלויז ביי די אידען פון טריעסט, וועלכע זיינען געווען מעהרסטענס איטאַליענישע אידען; אָבער אין די אַנדערע ערטער האָט זי ארויסגערופען א שטורם פון אונצופריעדענקייט צוויישען דער פרומער קלאַס. דער הויפט רב פון פראַג ר׳ יחזקאל לאנדוי פלעגט האַלטען אין די שוהלען פייערדיגע דרשות געגען די פריידענקער. מען האָט די משכילים ערקלערט קריעג; מען פלעגט זיי לענען אין חרם און אין ליס האָט מען וווייזעל׳ס שריפט פאַרברענט אין דער עפענטליכקייט. דעמאָלט האָט וווייזעל אָבגעדרוקט א צווייטע שריפט, אין וועלכער ער האָט זיך פערטיידיגט געגען דער בע־שולדיגונג אין אפיקורסות און האָט וויעדער בעוויזען אז אַלגע־מיינע בילדונג און די אידישע רעליגיאָן האַרמאָנירען. נאָכדעם

זיינען די אַטאַקען אויף ווייזעל'ן אָבגעשטעלט געוואָרען; אָבער דער קאַמפּף צווישען די משכילים און זייערע געגנער האָט נאָך געדויערט אַ סך יאָהר.

§57. **די היידאַמאַקען און די צוטיילונג פון פּוילען.** בשעת אין מערב־אייראָפּא איז אויפגעגאַנגען דער מאָרגען־שטערן פון אַ ניי לעבען האָט אין פּוילען געהערשט די אַלטע אונאָרדנונג, וועלכע האָט געבראַכט דאָס לאַנד צום אונטערגאַנג. פאַר'ן לעצטען קעניג סטאַניסלאַוו־אויגוסט (1764) איז פּוילען געוואָרען אונטער־טעניג צו איהרע שטאַרקע שכנים, איבערהויפּט רוסלאַנד. אינ־וועניג אין לאַנד האָט זיך די אונאָרדנונג געשטאַרקט, דער קאַמפּף צווישען די פאַרשיידענע קלאַסען און אמונות האָט זיך פאַרשאַרפט, די רעכט פון די אידען און די „דיסידענטען" (ד. ה. קריסטען וואָס זיינען ניט קיין קאַטאָליקען) זיינען בעגרענצט געוואָרען. די לאַגע פון די אידען איז בעזונדערס שווער געווען אין פּאָדאָליען, וואָלין און יענעם טייל פון אוקריינא, וועלכע איז געבליבען ביי פּוילען. דאָ האָבען זיך די אידען וויעדער געפונען צווישען צוויי פייערען: צווישען די זעלבסטהערשענדע פּוילישע „פּאַנעס" און די פאַר־שקלאַפטע פּראַוואָסלאַוונע פּויערים. אין דער ערשטער העלפט פון 18טען יאָהרהונדערט האָבען זיך צווישען דיזע פּויערים אָנגעהויבען אונרוהען, וועלכע האָבען דערמאָנט אָן חמעלניצקי'ס צייטען. אַנט־לאָפענע פּויערים פלעגען זיך פאַראייניגען מיט די קאָזאַקען פון דעם רוסישען טייל פון דער אוקריינא און מיט די „זאַפּאָראָזשצעס" און זיי האָבען געבילדעט פרייע באַנדעס „היידאַמאַקען" (ד. ה. פלינקע, געשיקטע אין לויפען. די היידאַמאַקען פלעגען מאַכען רויבערישע אָנפאַלען דאָ אויף פּריצישע גיטער, דאָ אויף אידישע שטעדטלעך. פון אָנפאַנג זיינען דיזע אָנפאַלען געווען צופעליג און זעלטען, נאָר דערנאָך זיינען זיי געוואָרען עפטער און זיי האָבען אָנגענומען דעם כאַראַקטער פון אַ שרעקליכען פאָלקס־אויפשטאַנד. דער שטורם פון דעם פאָלקס־אויפשטאַנד האָט זיך צושפּיעלט אין יאָהר 1768.

אין יענער צייט איז אָנגעגאַנגען אַ סכסוך צווישען פּוילען און רוסלאַנד איבער דער פּראַוואָסלאַוונער בעפעלקערונג פון פּוילען, פאַר וועלכער רוסלאַנד האָט געפאָדערט גלייכע רעכט. די קאַטוי־

לישע גלחים האבען מיט אלע קרעפטען געקעמפפט נענען גלייכ־
בערעכטיגונג פאר ניט־קאטאליקען, און די פראוואסלאווע גלחים
האבען גערייצט די רוסישע אוקריינער צו א בונט. אין פאלק איז
אומגעגאנגען פון האנד צו האנד א פאלשער בעפעהל פון דער
קעניגין יעקאטערינא דער 2טער, אין וועלכען עס איז בעפעהלט
געווארען „אומצוברענגען די ליאכען און אידען" אין דער אוקריינא.
בראש פון דער נייער בעוועגונג פון די היידאמאקען איז געשטאנען
דער קאזאק זשעלעזניאק. זשעלעזניאק'ס רויבער־באנדעם האבען
נעבושעוועט אין די נענענדען פון קיעוו, פלעגען הרג'ענען פריצים
און אידען און פארניכטען שטעדטלעך און די פריצישע גיטער. די
היידאמאקען פלעגען אפט אויפהענגען אויף איין בוים צוזאמען א
פאלאק, א אידען און א טויטען הונט, און אויפ'ן בוים פלעגען זיי
אנשרייבען: „ליאך, איד און הונט—דאס איז אלץ איין אמונה".
(ליאך, זשיד דא סאבאקא — וויסיא ווערא אדנאקא).
בערויבענדיג די אידען אין עטליכע שטעדטלעך איז זשעלעזניאק
אוועק מיט זיינע באנדעם צו דער בעפעסטיגטער שטאדט אומאן,
וואוהין עס זיינען זיך פון אנהויב פון דעם אויפשטאנד צונויפגע־
לאפען איבער צעהן טויזענד פאלאקען און אידען. דערהערענדיג
אז די היידאמאקען קומען אן האט דער פוילישער גובערנאטאר
פון אומאן ארויסגעשיקט נעגען זיי זיין קאזאקישען חיל אונטער
דער קאמאנדע פון איינעם גאנטא. נאר גאנטא, וועלכער איז אליין
געווען א פראוואסלאווער און א קאזאק, האט פערראטען די פא־
לאקען און האט זיך פאראייניגט מיט זשעלעזניאק'ן. דעם 18טען
יולי 1768 זיינען ביידע פיהרער פון די היידאמאקען אונטערגע־
קומען צו אומאן. פון אנפאנג האט זיך די שטאדט פארטיידיגט.
די פאלאקען און די אידען האבען צוזאמען געארבייט אויף דער
פעסטונגס־וואנט, שיסענדיג אויף די בעלאגערער פון הארמאטען
און ביקסען; נאר איינהאלטען די שטאדט איז זיי ניט געלונגען.
וען די היידאמאקען האבען זיך ארייגגעריסען אין שטאדט האבען
זיי זיך פריהער פון אלץ געוואפנט אויף די אידען, וועלכע זיינען
אומגעלאפען אין שרעק איבער די גאסען: מען פלעגט זיי טויטען
מיט גרויס אכזריות, טרעטען אונטער די פים פון די פערד און
ארונטערווארפען פון די דעכער פון הויכע געביידען; קינדער פלעגט

מען ארויפשטעכען אויף שפּיזען און פרויען פלעגט מען פּייניגען. א מאסע אידען, ארום דריי טויזענד אין צאָל, האָט זיך פארשפּארט אין דער גרויסער שוהל. די היידאמאקען האָבען אָנגעשטעלט אנט־קעגען דער טיר א הארמאט, האָבען די טיר אויפגעריסען און דאן זיך אריינגעריסען אינוועניג און פערוואנדעלט די שוהל איז א יאטקע. פארטיג געוואָרען מיט די אידען האָבען די היידאמאקען זיך גענומען צו די פּאָלאקען; א סך האָבען זיי אויסגעקוילעט אין קלויסטער; דער גובערנאטאָר און אלע פּריצים זיינען גע'הרג'עט געוואָרען. די גאסען פון שטאָדט זיינען געווען פארזייהט מיט טויטע אָדער פארפּייניגטע קערפּער. ארום צוואנציג טויזענד אידען און פּאָלאקען זיינען אומגעקומען אין דער צייט פון דער „אומאנער שחיטה". אין דערזעלבער צייט האָבען קלענערע באנדעס היידא־מאקען אומגעבראכט די פּאָלאקען און אידען אין אנדערע שטעדט פון קיעוו און פּאָדאָל, ווי צום ביישפּיעל, פּאסטאָר, זשיוואָטאָוו, טולטשין. דאָרט וואו אמאָל האָט געבושעוועט די ארמיי פון חמעל־ניצקי'ן, האָט זיך וויעדער געגאָסען אידיש בלוט און עס האָבען זיך געהערט די געשרייען פון מארטירער. אָבער דאָס מאָל האָט די שחיטה ניט געדויערט לאנג. אי דער רוסישער אי דער פּוי־לישער חיל האָבען זיך שטארק גענומען צו דערשטיקען דעם אויפ־שטאנד. שוין אין גיכען נאָך דער אומאנער שחיטה זיינען זשע־לעזניאק און גאָנטא גענומען געוואָרען געפאנגען פון דעם רוסישען חיל. גאָנטא און זיין מחנה זיינען איבערגעגעבען געוואָרען צו דער פּוילישער רעגירונג און ער האָט בעקומען א שרעקליכע שטראָף: מען האָט פון איהם אראָבגעצויגען די הויט פּאסענווייז און דער־נאָך צופערטעלט.

אין גיכען איז פּוילען צופאלען און איז ביסלעכווייז צוטיילט געוואָרען צווישען די שכנישע מלוכות. אָנפאנגענדיג מיט'ן יאָהר 1772 האָבען רוסלאנד, עסטרייך און פּרייסען געטיילט פּוילען צווישען זיך דריי מאָל. די לעצטע צוטיילונג איז פאָרגעקומען אין יאָהר 1795. רוסלאנד האָט געקראָגען ווייס־רוסלאנד, ליטאָ, וואָלין און פּאָדאָליען און שפּעטער אויך די אינוועניגסטע פּוילישע פּראָ־ווינצען (די „ווייכסעל פּראָווינצען"); עסטרייך האָט געקראָגען גאליציען אָדער רויט־רוסלאנד, און פּרייסען—פּאָמעראניען און

פּאָזען. אין פערלויף פון צוויי צעהנדליג יאָהר זיינען די צאָלרייכע פּוילישע אידען פערוואַנדעלט געוואָרען אין רוסישע, עסטרייכישע און פּרייסישע אונטערטאַנען. דער גרעסטער טייל פון דיזער מאַסע אידען איז אַרונטער אונטער רוסלאַנד.

§58. **די אידען אין רוסלאַנד אין פּעטער'ס צייטען.** די הערשער פון דער אַלטער מאָסקווער רוסלאַנד האָבען בשום אופן ניט אַריינגעלאָזט קיין אידען אין זייערע לענדער. די רוסען פון יענער צייט האָבען ניט ליעב געהאַט קיין פרעמדע בכלל, און די אידען בפרט, אַלס ניט־קריסטען, וועלכע האָבען אַמאָל געבראַכט אין זייער לאַנד די „אידישע אפּיקורסות". אידישע סוחרים פון פּוילען און ליטאָ פלעגען קומען קיין רוסלאַנד בלויז צייטווייליג וועגען געשעפט, אָבער שטענדיג דאָרט וואוינען האָבען זיי ניט געקענט. ווען דער רוסישער צאַר איוואַן גראָזני האָט איינגענומען ביי די פּאָליאַקען די שטאָדט פּאָלאָצק האָט ער בעפעהלען אויסצו'שמד'ן אַלע אידען, און די וואָס ווילען ניט זיך שמד'ן—דערטרינקען אין דער דווינאַ (1563). צאַר אַלעקסיי מיכיילאָוויטש האָט אַרויסגעטריבען די אידען אפילו פון די ליט־ווישע און ווייס־רוסישע שטעדט, וואו זיי האָבען זיך בעזעצט צייט־ווייליג (§52). אין די קליין־רוסישע פּראָווינצען וואָס רוסלאַנד האָט דעמאָלט צוגעשלאָסען צו זיך, האָבען די אידען אויך ניט געהאַט קיין בעשטענדיגען וואוינרעכט. ערשט פאַר פּעטער דעם גרויסען און זיינע נאָכפאָלגער האָבען די אידען אָנגעהויבען אַריינ־צודרינגען אין מאַסען אין די רוסישע געגענדען, וואָס האָבען זיך געגרעניצט מיט פּוילען, איבערהויפּט אין קליין־רוסלאַנד. כל־זמן פּעטער האָט געלעבט האָט מען זיי ניט געטשעפּעט; אָבער נאָך זיין טויט, פאַר יעקאַטערינאַ דער 1טער, איז אַרויס אַ בעפעהל אַרויסצוטרייבען איבער'ן גרעניץ (ד. ה. קיין פּוילען) אַלע אידען פון קליין־רוסלאַנד (1727). ניט קוקענדיג אויף די אַלע פאַרבאָטען פלעגען אידישע סוחרים אַלץ קומען קיין רוסלאַנד פיר געשעפט. אין יאָהר 1743 האָט דער סענאַט אין פּעטראָגראַד (דעמאָלט פּע־טערבורג) געבעטען די קעניגין עליסאַוועטאַ פּעטראָוונאַ אַריינצו־לאָזען אידען צו האַנדלען אין קליין־רוסלאַנד, בעווייזענדיג אַז די אידישע סוחרים ברענגען גרויס נוצען דעם לאַנד. נאָר די קעניגין

האָט אָנגעשריבען אויף דער ביטע פון דעם סענאט פאָלגענדען ענטפער: „פון קריסטוס'עם שונאים ווילֿ איך ניט קיין נוצען". ערשט אין דער צייט פון יעקאַטערינא דער 2טער (96—1762) איז א גרויסע מאַסע פּויליש אידען אַרונטער אונטער דער הערשאפט פון רוסלאַנד, דורך דער צוטיילונג פון פּויליען און דורך דער צושליסונג פון א רייהע לענדערייען איהרע צו דער רוסישער מלוכה.

די בעציהונגען פון יעקאַטערינא'ן צו די אידען, וועלכע זיינען אַרונטער אונטער דער רוסישער ממשלה, זיינען ניט געווען קיין בעשטענדיגע. האַלטענדיג די אידען פאַר נוצליך פאַר'ן האַנדעל האָט יעקאַטערינא זיי ערלויבט זיך צו בעזעצען אין דער פּראַווינץ פון ניי־רוסלאַנד, וועלכע איז ערשט ניט לאַנג איינגענומען געווארען און האָט זיך גענויטיגט אין בעפעלקערונג. אָבער אין די עכט־רוסישע פּראַווינצען פון גרויס־רוסלאַנד האָבען זיי, ווי פריהער, ניט געהאט קיין וואוינרעכט. בשעת די פּאַרשיידענע טיילען פון פּויליען זיינען אַריבער צו רוסלאַנד האָט די רוסישע רעגירונג מבטיח געווען די אידען וואָס האָבען זיך דאָרט געפונען אז זייערע רעכט, וואָס זיי האָבען גענאָסען פריהער, וועלען ביי זיי ניט צוגענומען ווערען. אין אמת'ן אָבער איז זייער לאַנג ערנער געוואָרען. זייערע האַנדעלס־רעכט אין די שטעדט און דערפער זיינען בעגרענצט געוואָרען און זייערע שטייערען זיינען געהעכערט געוואָרען. אין 1794 איז אַרויסגעגעבען געוואָרען א בעפעהל צו נעהמען ביי די אידען, וועלכע טרעטען אַריין אין בירגער אָדער האַנדעלס־שטאַם, צוויי מאָל אזוי פיעל ווי ביי קריסטען. פון דיזער גזרה זיינען נאָר פּטור געווען די קאַראימען (1795), וועלכע די רוסישע רעגירונג האָט דוקא בעשיצט. די אונטערדריקונג פאַר בעלאַנגען צו דער אידישער נאַציאָן און רעליגיאָן איז דורכגעפיהרט געוואָרען מיט דער זעלבער קראַפט אין דעם גאַנצען געביי פון דער געזעצגעבונג. די אידען האָט מען ניט גערעכענט פאַר עכטע בירגער פון לאַנד און זיי האָבען ניט גענאָסען אַלע בירגערליכע רעכט. די זעלבע לאַנג איז פאַרטגעזעצט געוואָרען אין רוסלאַנד אויך אין דער נייערער צייט.

§59. ר' ישראל בעל־שם טוב און דער חסידיזם. אין דער צייט ווען די פּויליש אידען זיינען אַרונטער אונטער דער ממשלה פון פּויליען איז פאַרגעקומען צוויישען זיי א גרויסע רע־

ליגיעזע בעוועגונג, וועלכע האָט זיך אונטערשיידט אי פון דעם אלטען רבֿיזם אי פון דער נייער בערלינער השכלה. אין פּאָלק זיינען געווען א סך וואָס האָבען זיך ניט בענוגענט מיט'ן רבניזם, וועלכע איז בעשטאַנען אויף לערנען תלמוד און שטרענג אָבהיטען די אויסערליכע צערעמאָניעס. אויך די השכלה איז ניט געווען צוגענגליך פאר די גרויסע מאַסען פון פּאָלק, וועלכע האָט געהאָרעוועט ביטער אויפ'ן שטיקעל ברויט. דאָס טרוקענע אָבהיטען אזוי ווי א מאשין די פארשיידענע רעליגיעזע צערעמאָניעס האָט אויך ניט געקענט בעפריערגען מענשען מיט א טיעפען רעליגיעזען געפיהל. דיזע אונצופריערענקייט האָט אין דער פריהעריגער צייט געשטויסען א סך אין דער מחנה פון די שבתי־צבי'ניקעס און פראַנקיסטען; אָבער וועז דיזע סעקטען האָבען זיך דערווייטערט פון יודענטום האָט זיך בעוויזען א נייע לעהרע, א טיעפערע און בעסער צוגעפאַסטע צו די נייע רעליגיעזע בערערפנישען. דאָס איז געווען די לעהרע פון דער „חסידות", און דער בעשעפער פון דער חסידות איז געווען א בעשיידענער איד פון פּאָדאָליען, ר' ישראל בעל־שם טוב, אָדער ווי זיין נאָמען איז פארקירצט בעש"ט.

ר' ישראל בעל־שם טוב איז געבאָרען געוואָרען אין פּאָדאָליען אָרום יאָהר 1700, אין אן אָרימער פאַמיליע. ער איז יונג געוואָרען א יתום און די בעלי־צדקה פון שטאָרט האָבען איהם ענומען אונטער זייער השגחה און האָבען איהם אָבגענעבען אין חדר אריין. נאָר די לעמודים אין חדר זיינען געווען צו טרוקען פאר'ן יונגען אינגעל, וועלכער האָט געהאט א טרוימעריש נאטור. דער קליינער ישראל פלענט זעהר אָפט אנטלויפען פון חדר, און ניט זעלטען פלענט מען איהם געפינען אין דעם דערבייאיגען וועלדעל אליין, פארטיעפט אין מחשבות. צו דרייצעהן יאָהר איז ישראל געוואָרען א „בעהעלפער" און שפּעטער—א שמש. דאָ האָט ער זיך אויפגעפיהרט מאָדנע: בייטאָג פלענט ער שלאָפען, אָדער זיך מאכען שלאָפענדיג, און ביינאכט, וועז די שוהל פלענט זיין לעדיג. פלענט ער מיט בעגייסטערונג מתפלל זיין אָדער לערנען. ער האָט זיך פארטיעפט אין די סודות פון דער קבלה, פלענט לערנען דעם זהר און ער האָט געלערנט ווי צו „פּראַווען מופתים" דורך שמות און שבועות פון דער קבלה. נאָך דער חתונה האָט ר' ישראל געי־

לעבט אין א דאָרף צווישען די קאַרפאַטישע בערג און דערנאָך אין דעם גאַליציישען שטעדטעל טלוסט. דאָ האָט ער, לויט די חסידישע מסורות, זיך צוגעגרייט פאַר זיין צוקונפטיגער טהעטיגקייט. ערשט אין זיין 36טען יאָהר האָט ער אָנגעהויבען זיך אָפּצוגעבן מיט אַרויסצעווייזען אַלס א „בעל־שם". אין יענער צייט זיינען געווען א סך אזעלכע „בעל־שם"ס, וועלכע פלעגען היילען פאַרשיידענע קראַנקהייטען דורך שמות, אָבשפּרעכענישען, קמיעות און גראָזען. ר' ישראל בעל־שם האָט אויך בענוצט די דאָזיגע מיטלען, נאָר צוזאַמען דערמיט פלעגט ער אויך היילען דורך תפלות, און דערבי פלעגט ער מתפלל זיין היים, מיט התלהבות, מיט אויסגעשרייען און זיך שטאַרק שאָקלענדיג. וען מען פלעגט איהם בעטען ער זאָל פאַראויסזאָגען די צוקונפט פלעגט ער עפענען אַבי־וואו דעם „זהר" און פון דאָנען זאָגען די צוקונפט. אין גיכען איז ער בעריהמט געוואָרען אין פאָלק אַלס א הייליגער מענש און מען האָט איהם א נאָמען גענעבען דער בעל־שם טוב.

ווערענדיג בעריהמט אַלס בעל־מופת, האָט דער בעל־שם אָנגעהויבען צו ווירקען אַלס לעהרער. וואַנדערענדיג איבער פאַדאָליען און וואָלין האָט ער אין דערזעלבער צייט געהיילט און געפּרעדיגט. דערנאָך האָט ער זיך בעזעצט אין דעם שטעדטעל מעזיביזש, פאָדאָליען, און אהער פלעגט קומען דאָס פאָלק צו הערען זיינע קלוגע שמועסען. דער בעל־שם האָט געלערנט, אז די אמת'ע פרומקייט איז ניט דוקא צו זיין א למדן, נאָר צו זיין מיט'ן הארצען צוגעבונדען צו גאָט, צו האָבען א פשוט'ן גלויבען, אָהן קשיות און צו מתפלל זיין צו גאָט מיט וואַרעמקייט. די התקרבות צו גאָט איז דער הויפּט־צוועק פון דער רעליגיאָן. תפלה איז דאָס וויכטיגסטע מיטל וויי אזוי דער מענש זאָל זיך צונויפגיסען מיט גאָט. דעריבער דאַרף די תפלה זיין א בעגייסטערטע, א הייסע, און די נשמה פון דעם מענשען דאַרף זיך בעת דער תפלה אזוי ווי אָבטיילען פון דעם קערפער. כדי צו גרייכען צו דיזען בעגייסטערטען צושטאַנד קען מען בענוצען קינסטליכע מיטל: בעוועגען דעם גוף, מתפלל זיין הויך אויפ'ן קול, זיך שאָקלען. דער בעל־שם האָט געלערנט פונקט דעם היפך פון דעם אר"י'ס שיטה, אז פאַסטען א סך אָבטויטען דעם גוף, אן בכלל נזירות זיינען שער־

ליך און זינדיג, וואָרום גאָט האָט ליעב א מענשען א גוט־מוטיגע און פרעהליכע שטימונג. אין אמונה איז דער עיקר פון אלץ—דאָס אינערליכע געפיהל, און ניט די אויסערליכע צערעמאָניע; און צופיעל צערעמאָניע איז שעדליך. דער פרומער אָדער „חסיד" דארף דיענען גאָט ניט נאָר מיט אָבהיטען די פעסטגעשטעלטע מצוות, נאָר אויך אין אלע זיינע טאָג־טעגליכע מעשים און אפילו אין זיינע געדאנקען. און וועו מען איז שטענדיג אין גייסט פאראיניגט מיט גאָט קען מען דערגרייכען צו דער מדרגה פון רוח הקודש, נבואה אָדער טהאָן מופתים. דער „צדיק"—דאָס איז א מענש, וואָס דורך דער הילינקייט פון זיין לעבען איז ער מעהר פון אלעמען פאראייניגט מיט גאָט און האָט די געהנטסטע התקרבות צו איהם. די ראָלע פון דעם צדיק איז—צו פארמיטלען צווישען גאָט און די פשוט'ע מענשען. דורכ'ן צדיק ווערט דערגרייכט א פולע אויסלייטערונג פון דער נשמה, און גליק אויף דער וועלט און אויף יענער וועלט. דעם צדיק דארף מען פארהויליגען אלס דעם שליח און ליעבלינג פון גאָט.

די לעהרע פון חסידיזם האָט זיך פונקט צוגעפאסט צו די בעדערפנישען פון אידישען המון אין פאָדאָליען, וואָלין און גאליציען, ווי עס קען נאָר בעסער ניט געבען. פון איין זייט איז אין דער רעליגיאָן אריינגעבראכט געוואָרען דער גייסט פון האַרציגען גלויבען און תפלה טהאָן וואָס איז נאָהנט צום פאָלק, אנשטאָט די לומדות פון ספרים וואָס איז וויט דעם פאָלק; און פון דער אַנדערער זייט איז בעשאָפען געוואָרען די מעגליכקייט צו „ראָטעווען די נשמה" דורך דעם צדיק און בעל מופת, צו וועמען דער פראָסטער פאָלקסמענש האָט אימער געפיהלט א שטארקע נייגונג. ר' ישראל בעל־שם טוב, אלס דער גרעסטער פון די צדיקים, איז געוואָרען דער ליעבלינג פון פראָסטען פאָלק. די נאכריכטען וועגען די נסים און האַרציגער לעהרע פון דעם מעזעביזשער צדיק האָבען צוגעצויגען צו איהם אפילו לומדים, רבנים און מגידים. דאָס פאָלק האָט געדעט, אז דער בעל־שם טוב האָט געקראָגען די וואונדערליכע אנטפלעקונגען פון אליהו הנביא. דער בעל־שם טוב האָט אליין געגלויבט אין זיין הויכען בערוף. ארום דעם יאָהר 1750 האָט ער געשיקט אין ארץ ישראל א נביאשע שריפט, אין וועלכער ער האָט גע־

מעלדעט וועגען א וואונדערליכער זעהונג, וואס ער האָט געהאט. די נשמה פון דעם בעל־שם טוב איז ארויף אויפ'ן הימעל, האט געזעהן דאָרט משיח'ן און א סך נשמות פון געשטאָרבענע מענשען. דער בעל־שם טוב האָט געפרעגט משיח'ן: „זאָג מיר, מיין האר, וען וועסטו שוין קומען אויף דער ערד?" און געענטפערט האָט משיח: „אָט האָסטו א צייכען: וען עס וועט וועלן בעוואוסט די לעהרע דיינע, און וען די איבעריגע מענשען וועלען אימשטאנד זיין צו בעווייזען אזעלכע נסים ווי דו—דאן וועט אָנשטעהן די נרויסע צייט פון רצון און די גאולה". דער בעל־שם טוב איז נפטר געוואָרען אין דעם יאָהר 1760, אין מעזעביזש, ארומגערינגעלט פון א סך געטרייע תלמידים.

§60. דער קאמפף פון די רבנים און די חסידים. די ארבייט פון דעם בעל־שם טוב האָבען פאָרגעזעצט זיינע נאכפאָלגער און תלמידים, פון וועלכע די וויכטיגסטע זיינען געווען ר' בער פון מעזעריטש און ר' יעקב כהן. ר' בער האָט זיך גערעכענט פאר'ן ממלא מקום פון דעם בעל־שם טוב. פאר זיין צייט איז דאָס וואָלינער שטעדטעל מעזעריטש געוואָרען פונקט אזא הייליגער פלאץ פאר די חסידים ווי עס איז פריהער נעווען מעזעביזש. צו ר' בער'ן פלעגען קומען תלמידים פון א סך ערטער פון פוילען און אפילו ליטא און פלעגען זיך גרייטען ביי איהם צו דער ראָלע פון צדיקים. נאָכ'ן טויט פון ר' בער'ן (1772) איז אויפגעשטאנען א צווייטער לעהרער פון חסידיזם, ר' יעקב יוסף כהן, וועלכער איז פריהער געווען רב און מגיד פון נעמיראָוו און פאָלאָנאָיע. ער האָט דער ערשטער אָבגעדרוקט אין זיינע ספרים („תולדות יעקב יוסף" און אנד.). א סך געדאנקען, וואס ער האָט געהערט פון דעם בעל־שם טוב (1780). זיינע ספרים האָבען געלעגט דעם פונדאמענט פון דער חסידישער ליטעראטור, וועלכע איז בעשטאנען פון די וועלק פון די בעריהמטע צדיקים.

אין סוף פון 18טען יאָהרהונדערט האָט זיך דער חסידיזם פארשפרייט מיט אונגלויבליכער שנעלקייט אין פוילען און ליטא. אין פאָדאָליען און וואָלין פלעגען גאנצע קהילות אָננעהמען די נייע לעהרע. די חסידים האָבען געהאט זייערע אייגענע שוהלען, וואו זיי האָבען אפען מתפלל געווען אויף זייער שטייגער, מיט

ברען און שטארקע בעוועגונגען פון קערפער. זיי האבען עטוואס געענדערט דעם סדר און אינהאלט פון זייערע תפלות. אבער אין ליטא און וויים־רוסלאנד, וואו עס זיינען געווען שטארק די תלמוד'יסטען, פלעגען די חסידים פון אנפאנג אבהאלטען זייערע מנינים בשתיקה, מורא האבענדיג פאר רדיפות. בראש פון די חסידים זיינען געשטאנען די צדיקים, מעהרסטענטייל די תלמידים פון ר' בער פון מעזעביזש. (די הויפט צדיקים זיינען געווען: ר' אלימלך ליזענסקער אין גאליציען, ר' ברוך טולטשינער—דעם בעל־שם'ס אייניקל — אין פאדאליען, ר' לוי־יצחק בערדיטשיווער אין וואלין אן ר' זלמן שניאורסאן אין ליטא און אין וויים־רוסלאנד). די פאדאליער און גאליציישע רביים זיינען געווען ניט נאר לעהרער, נאר אויך בעל־מופתים; צו זיי פלעגען קומען מאסען מענשען מיט בקשות זיי צו היילען פון קראנקהייטען, זיי בענשען, פארואוסזאגען די צוקונפט א. ז. ו. א סך פון די צדיקים פלעגען נעהמען געלד פאר זייערע עצות, בלויז דער גרעסטער פון די ליטווישע רביים, ר' זלמן שניאורסאן האט ניט געוואלט פראווען קיין מופתים. נעבאדרען געוואדרען איז ר' זלמן אין דעם קליינעם שטעדטעל ליאזנע, מאהליווער גובערניע. אין זיין יוגענד האט ער געלערנט תלמוד און וועז ער איז אלט געוואדרען 20 יאהר איז ער אווענ קיין מעזעביזש און דא האט ער זיך בעקענט מיט'ן חסידיזם אונטער רבי בער. קומענדיג צוריק אהיים האט ער אנגעהויבען פארשפרייטען דיזע לעהרע אין א נייער טיעפערער פארמע ווי די אנדערע צדיקים אין דרום. ר' זלמן האט געקראגען א סך אנהענגער אין ליטא. בראש פון די ליטווישע רבנים איז דעמאלט געשטאנען ר' אליהו פון ווילנא, וועלכער האט געקראגען דעם גרויסען נאמען גאון (97-1720). אין דעם דאזיגען מענשען האט זיך פערקערפערט די גרעסטע קראפט פון א געדאנק, וואס האט זיך יאהרהונדערטען געשפייזט אויפ'ן תלמוד. פון קליינווייז־אן האט דער ווילנער גאון ארויסגעוויזען אונגעוועהנליכע פעהיגקייטען. זייענדיג א קינד פון זעקס יאהר האט ער שוין געלערנט תלמוד און צו עלף האט ער זיך שוין בעטיליגט אין שווערע וכוחים פון תלמוד און מיט זיינע בקיאות האט ער ערשטוינט אלטע רבנים. זיין נעדאנק האט שנעל אויפגעכאפט אלץ צו וואס ער האט זיך נאר צוגעריהרט. ר' אליהו האט געקענט קבלה און צוויישען

זיין ארבייט האָט ער זיך בעקענט מיט טיילען פון מאטעמא־
טיקע, אסטראָנאָמיע און פיזיקע, אויף וויפיעל ער האָט עס געדארפט
האָבען אום צו פערשטעהן געוויסע שטעלען אין תלמוד. געלעבט
האָט ער אין ווילנא, אָבגעזונדערט פון אלעמען, אינגאנצען פאר־
טיפט אין זיינע ספרים; געגעסען וויניציג, געשלאָפען אינגאנצען
צוויי שעה אין מעת־לעת, האָט וויניציג גערעדט מיט זייטיגע מענ־
שען וועגען וועלטליכע זאכען נאָר אין בעשטימטע שטונדען פלעגט
ער זאָגען דעם שיעור פאר זיינע תלמידים. א שטרענגעם אָבהיטען
אלע מינדסטע פרטים פון אמונה, און אן אָבגעזונדערט לעבען — אָט
דאָס זיינען געווען די כאראקטעריסטישע שטריכען פון דעם ווילנער
גאון. דאריבער איז ער געווען אזוי שטארק געגען דעם חסידיזם,
וועלכער האָט געלערנט, אז כדי צו זיין פרום איז ניט נויטיג סיי די
שטרענגקייט פון די פרטים פון אמונה סיי די גרויסע אָבגעזונדערט־
קייט, סיי די לומדות. א פראָסטער מענש קען אויך זיין פרום.
אויף אזא ארט האָט זיך דער ווילנער גאון געשטעלט
בראש פון די רבנים, וואָס זיינען ארויסגעגאנגען קעמפ־
פען געגען דעם בעל־שם טוב'ס לעהרע. אין ווילנא און
אנדערע שטעדט האָט מען אויסגערופען אין די שוהלען א
חרם געגען אלע, וועלכע בעלאָנגען צו די חסידים (1772 און 1781).
חסידישע „שטיבלעך" אין ליטא האָט מען פארמאכט און חסידישע
ספרים האָט מען געברענט. די חסידים זיינען ערקלערט געוואָרען
אלס אפיקורסים און מען האָט זיי אויסגעשלאָסען פון א סך קהילות.
די געגנער פון די חסידים האָבען זיך גערופען „מתנגדים", ד. ה.
געגנער. אזוי ווי די ראשי הקהל אין ליטא און רוסלאנד האָבען
מעהרסטענס געהערט צו די מתנגדים האָבען זיי אויסגענוצט זייער
מאכט צו אונטערדריקען די חסידים אין געזעלשאפטליכען לעבען.
אָבער ניט קוקענדיג אויף אלע פערפאָלגונגען האָט זיך דער חסידיזם
אלץ מעהר פארשפרייט, און אין יאָהר 1796 האָבען די קהל'ן, מיט
דער ערלויבניש פון דעם ווילנער גאון, אָנגעהויבען געגען די חסידים
א נייעם קאמפף.

דער טויט פון דעם ווילנער גאון (1797) האָט ארויסגערופען
אן אָפענע פרייד צוויישען די פערפאָלגטע חסידים. דאָס האָט נאָך
מעהר אויפגעריצט די מתנגדים. זייער צאָרן איז דערגאנגען אזוי

וויט, אז זיי האָבען בעשלאָסען צו דערטראָגען צו דער רוסישער רעגירונג, אז די פיהרער פון די חסידים פֿרעדיגען געפעהרליכע שפּאלטונגען אין פּאָלק. דער סוף איז געווען אז מען האָט דעם רבי'ן ר' זלמן שניאורסאן ארעסטירט און אָבגעפיהרט קיין פּעטערבורג (פּעטראָגראָד). דאָרט האָט מען איהם געשטעלט אויף א פּארהער אין דער „געהיימער קאנצעלאריע" און מען האָט איהם געהאלטען אין פּעסטונג. נאָר אין גיכען האָט מען איהם בעפרייט, א דאנק דער בעמיהונג פון די חסידים (1798). אָבער זיינע געגנער האָבען ניט געשווינגען און אין צוויי יאָהר ארום האָט מען רבי זלמן'ען וויעדער ארעסטירט. נור וועג אלכסנדר דער 1טער איז ארויף אויפ'ן טראָהן האָט מען רבי זלמן'ען ענדגילטיג בעפרייט. ער האָט זיך אומגעקערט אין זיין וואוין־אָרט (צוערשט דאָס שטעדטעל ליאָזנא, און נאכער לאָדי, מאָהליווער גובערניע; פון דאנען קומט דער נאָמען „הרב מלאָדי") און האָט וויטער געפיהרט זיינע צאלרייכע אָנהענגער די „חב"ד'ער חסידים".*) דער קאָמפּף פון די רבנים געגען די חסידים אין ליטא און וויס־רוסלאנד האָט נאָר געברַאכט דערצו, אז די חסידים האָבען זיך אויסגעטיילט אין בעזונדערע קהילות, און האָבען א לאנגע צייט אפילו זיך ניט מתחתן געווען מיט די מתנגדים. אָבער אין פּאָדאָליען און אין דעם גאנצען דרום־מערב קאָנט האָבען די חסידים כמעט אינגאנצען ארויסגעשטויסען די מתנגדים און די רביים האָבען געקראָגען יענע מאכט איבער'ן פּאָלק וואָס פריהער האָבען געהאט די רבנים.

אָבוואָהל די חסידים און די מתנגדים האָבען געקעמפּפט איינע מיט די אנדערע דאָך זיינען זיי געווען פּראַיניגט אין זייער קאָמפּף געגען דער השכלה, וואָס האָט זיך פּארשפּרייט צווישען די דייטשע אידען. אויב צווישען די פוילישׁ־רוסישע אידען פלעגען זיך אמאל בעווייזען מענשען, וואָס זיי האָט געצויגען צו אלגעמיינער בילדונג פלעגען זיי געהן קיין אויסלאנד, איבערהויפּט אין דייטשלאנד. איינער אזא איז געווען שלמה

*) די לעהרע פון רבי זלמן שניאור, וועלכע ער האָט אויסגעדריקט אין זיין ספר „תאניא", איז בעקרינדעט אויף דרוי וועגען זאָבען: חכמה, בינה (פּערשטאנד), דעה (וויסען). די דאָזיגע דרוי וועגען זיינען פּארקירצט געוואָרען אין די ראשי תיבות „חב"ד".

מיימון (1753—1800). געבאָרען געוואָרען איז שלמה מיימון ביי אן ארענדאר אין א דאָרף (נעבען נעסוויזש, מינסקער גוב.). ער האָט געלערנט גמרא, אזוי ווי אלע קינדער פון יענער צייט. לויט דעם דעמאָלדיגען מנהג האָט מען שלמה'ן חתונה געמאכט צו צוועלף יאָהר, אָבער ער האָט נאָך דער חתונה ווייטער נע־ לערנט. פון תלמוד איז ער אריבער צו קבלה, און פון איהר— צו דער רעליגיעזער פילאָזאָפיע פון דעם רמב"ם. אָבער זיין נעראַנק האָט נעדורשט נאָך די נייע וויסענשאפטען, וועלכע ער האָט ניט נעקענט קריגען אין זיין סביבה. אין יאָהר 1777 האָט מיימון פערלאָזט זיין היים און פאמיליע און איז אוועק קיין דייטשלאַנד, דאָרט צו קריגען אלגעמיינע בילדונג. ער איז אָנ־ געקומען צוערשט אין קעניגסבערג, און דערנאָך אין בערלין, האָט נעליטען נויט און האָט פארזוכט די גאנצע ביטערקייט פון א וואַנדערנדען לעבען אין דער פרעמד. אין בערלין האָט ער זיך בעקענט מיט מענדעלסאָן'ן און זיינע חברים, האָט זיך שנעל ערוואָרבען די דייטשע ליטעראַטור און בילדונג, האָט דורכ־ נעשטודירט די פילאָזאָפיע, איבערהויפט די שיטה פון קאַנט. דער שארפער איבערגאנג פון דעם אָבנעשלאָסענעם לעבען אין דער ליטא צו דעם פרייען לעבען פון א נעבילדעטען אייראָפּעער האָט נעמאכט א שטארקען רושם אויף מיימון'ס נשמה. ער איז אריינגעפאלען אין ספקות און אפיקורסות. אין זיינע טיעפזיניגע ווערק, נעשריבען אין דייטש, האָט ער בעהאַנדעלט הויבע פי־ לאָזאָפישע פראגען. אין 1792 האָט ער אָנגעשריבען זיין „אוי־ טאָביאָגראָפיע", וואו ער האָט העל נעשילדערט דאָס אינווע־ ניגסטע לעבען און די מנהגים פון די פוילישׂ־ליטווישע אידען און האָט דערצעהלט די טרויעריגע נעשיכטע פון זיין לעבען. נעשטאָרבען איז ער אין שלעזוויג, אין 1800. פון יודענטום איז מיימון נעווען אינגאַנצען דערווייטערט אין די לעצטע טעג פון זיין לעבען. ער האָט זעהר וועניג אויפגעטהאָן פאר דער אויפקלערונג פו זיין אייגען פאָלק. אין העברעאיש איז בלויז פארהאן זיין ניט־געענדיגטער פירוש אויפ'ן רמב"ם „מורה נבוכים".

עלפטער קאפיטעל.

דיוויכטיגסטע געשעהענישען פון 19טען יאהרהונדערט.

§61. די פראנצויזישע רעוואלוציאן. אין סוף פון 18טען יאהרהונדערט איז פאַרגעקומען אן איבערקערעניש, וואס האט געענדערט די פאליטישע אָרדנונג אין דעם לעבען פון אייניגע אייראפעאישע פעלקער. די גרויסע פראנצויזישע רעוואלוציאן אין יאהר 1789 האט אנגעזאגט דעם אנהויב פון „פרייהייט, גלייכהייט און בריידערליכקייט" פון אלע פעלקער און אלע גלויבענס. אלס א רעזולטאט דערפון איז אנערקענט געוואָרען די גלייכבערעכטיגונג פון די אידען, וועלכע האבען אין דעם 18טען יאהרהונדערט זיך וויעדער בעוויזען אין פראנקרייך.*)

די גרעסטע מענער פון דער רעוואלוציע (מיראבא און אנדערע) האבען געפאדערט אין דער פראנצויזישער נאציאנאל-פערזאמלונג, אז די אידען זאלען געגעבען ווערען אלע בירגערליכע רעכט צוגלייך מיט די קריסטען (1789). וועגען דעם האבען זיך אויך משתדל געווען די פארטרעטער פון די אידישע געמיינדען אין פאריז און אנדערע שטעדט. נעגען דער אידישער גלייכבערעכטיגונג האבען זיך אין דער נאציאנאל-פערזאמלונג ארויסגעזאגט בלויז די דעפוטאטען פון דער קאטוילישער קירכע און פון דער בעפעלקערונג פון עלזאס. נאָך הייסע וכוחים אויף א סך זיצונגען איז בעשלאסען

*) נאכ'ן גירוש פון פראנקרייך אין 1394 האבען זיך אידען ניט געוויזען אין פראנקרייך גאנצע דריי הונדערט יאהר. בעזעצט האבען זיך דאָרט בלויז מאראנען פון שפאניען, אונטער'ן נאמען „נוי-קריסטען". ערשט צום סוף פון 17טען יאהרהונדערט זיינען אונטער פראנקרייך ארונטער א סך אידען פון די דייטשע פראווינצען עלזאס-לאטרינגען, וועלכע לואי דער 14טער האט אויסגענומען. אין 18טען יאהרהונדערט איז די צאל פון אידען אין פראנקרייך געוואקסען; א סך האבען אפילו געלעבט אין פאריז. נאר זייער בירגערליכע לאגע איז געווען פונקט אזוי נידריג ווי אין דייטשלאנד.

געוואָרען צו געבען די אידען אין פראַנקרייך אַלע בירגערלעכע רעכט (28טען סעפטעמבער 1791) און קעניג לואי דער 16טער האָט בע־שטעטיגט דעם בעשלוס פון דער נאַציאָנאַל־פערזאַמלונג. דאָס איז געווען דער ערשטער ביישפיעל אין אייראָפּא פון דער אידישער „עמאַנסיפּאַציע", ד. ה. זייער בעפרייאונג פון הונדערט־יעהריגער רעכטלאָזיגקייט.

אָבער ניט מיט אמאָל האָבען די קריסטען שלום געמאַכט מיט דער אידישער גלייכבערעכטיגונג. אין עלזאַס, וואו די אידישע בע־פעלקערונג איז געווען גרויס, האָט די שנאה צו זיי ניט אויפגעהערט. דער פראַנצויזישער אימפּעראַטאָר נאַפּאָלעאָן דער 1טער, וועלכער האָט פּאַרטאַפּט די מאַכט נאָך דער רעוואָלוציע, האָט זיך געווא־קעלט אין זיינע בעציהונגען צו די אידען. אין יאָהר 1806 האָט ער פּערזופען אין פּאַריז א פערזאַמלונג פון אידישע דעפּוטאַטען פון פראַנקרייך, איטאַליען און האָלאַנד. דער פּאָרזיצענדער פון דער פערזאַמלונג איז געווען דער רייכער ספּרדי אברהם פורטאַדאָ פון באָרדאָ. די דעפּוטאַטען האָט מען געשטעלט 12 פראַגען וועגען דעם, ווי אזוי עס פּאַסען זיך צוזאַמען די דינים פון דער אידישער רעליגיאָן מיט די לאַנד־געזעצען פון פראַנקרייך. דער ענטפער פון דער אסיפה איז געווען, אז די אידען וואָס לעבען אין פראַנקרייך רעכענען זיי פאר זייער פאַטערלאַנד, און איהרע געזעצען זיינען פאר זיי פונקט אזוי הייליג ווי די געזעצען פון יודענטום. נאַפּאָלעאָן איז געווען זעהר צופריעדען פון דעם דאָזיגען ענטפער און האָט באַלד נאָכדעם געגרינדעט אין פּאַריז א „סנהדרין" פון 71 מיט־גליעדער, מיט די עלטסטע רבנים בראש, מיט'ן צוועק אויסצו־ארבייטען א דייטליכען פּלאַן ווי אזוי אייננצואָרדנען די אידישע קהילות אין פראַנקרייך. לויט דעם פּלאַן פון דעם סנהדרין איז געפונען געוואָרען פאר נויטיג צו גרינדען אין פּאַריז א הויפּט־קאָנסיסטאָריע, און אין די פּראָווינצען—קלענערע קאָנסיסטאָריעס; די דאָזיגע קאָנסיסטאָריעס האָבען נעראַפט פערואַלטען די ענינים פון די אידישע קהילות און איבערהויפּט אכטונג צו געבען אז די אידען זאָלען ערפילען זייערע בירגערליכע פליכטען. די דאָזיגע קהילה־אָרדנונג איז איינגעפיהרט געוואָרען און האָט זיך אויפגעהיט אין פראַנקרייך ביז דער לעצטער צייט.

די זיעגרייכע מלחמות פון נאפאָלעאָן'ס האָבען דורכגעלענט דעם וועג פאר דער אידישער גלייכבערעכטיגונג אויך אין אנדערע לענדער פון אירָאפּא. אין איטאליען, וועו די פראנצויזישע הערשאפט האָט זיך דאָרט בעפעסטיגט, איז אויך ערקלערט געוואָרען די גלייכבערעכטיגונג פאר די אידען. אין האָלאנד זיינען אָבגעשאפט געוואָרען די לעצטע בעשרענקונגען, וואָס האָבען אזוי שטאַרק נעדריקט די אידישע קהילות.

§62. **דער ערפאָלג פון דער השכלה אין מערב.** אין דייטשלאנד, וואו עס איז צוערשט געבאָרען געוואָרען די נייע אידישע השכלה, האָט זיך די בירגערליכע לאגע פון די אידען פערבעסערט נאָר אויף א קורצער צייט. זייער גלייכבערעכטיגונג איז אנערקענט געוואָרען אין אייניגע דייטשע לענדער, וואָס זיינען אריין אין דעם „רהיין־בונד" וואָס נאפאָלעאָן האָט בעשאפען. אין פרייסען, וואָס נאפאָלעאָן האָט בעזיעגט, איז געמאכט געוואָרען אן עהנליכער פערזוך. אין א בעפעהל אין יאָהר 1812 האָט קעניג פרידריך ווילהעלם דער 3טער אנערקענט פאר נויטיג צו געבען די פרייסישע אידען גלייכע רעכט. נאָר די דאָזיגע פון רחמנות געשענקטע עמאנסיפאציע איז אָבגעשאפט געוואָרען אזוי שנעל ווי דייטשלאנד האָט אָבגעטרייסלט פון זיך דעם יאָך פון נאפאָלעאָן דעם 1טען. עס איז געגרינדעט געוואָרען „די הייליגע אליאנץ" פון די וויכטיגסטע אירָאפּאישע מלכים (1815) צו קעמפען נעגען די פרייהייטליכע (ליבעראלע) געדאנקען און אויפשטעלען צוריק די אלטע פאָליטישע אָרדנונג. די דאָזיגע רעאקציע וועלכע האָט געדויערט העכער 30 יאָהר איז נעווען זעהר שטאַרק אין דייטשלאנד און עסטרייך. די פארבעסערונג פון דער אידישער בירגערליכע לאגע, וואָס האָט זיך דאָ אנגעפאנגען, האָט זיך אָבגעשטעלט. די דייטשע רעגירונגען האָבען וויעדער אנגעהויבען צו בעשרענקען זייערע רעכט, און אין אייניגע ערטער האָט דער פינסטערער המון אפילו געפרובט בענייען די מיטעלאלטערליכע אטמאָקען אויף דער רעכטלאָזער נאציאָן. אין ווירצבורג, באמבערג און אנדערע שטעדט זיינען פאָרנעקומען מאסען־פאָגראָמען אויף די אידען (20—1819).

די דייטשע אידען האָבען דעמאָלט בעזונדערס שטאַרק דער־

פיהלט די נאנצע לאסט פון זייער בירגערליכער רעכטלאזיגקייט. זיי האבען שוין צייט געהאט זיך צונויפצוגיסען מיט דער דייטשער אויפקלערונג און האבען ערשט ניט לאנג אנטהייל גענומען אין די בעפרייאונגס־מלחמות פון דייטשלאנד געגען נאפּאלעאָן. זיי האבען זיך שוין נערעכענט פאר גוטע בירגער פון זייער דייטשען פּאטערלאנד, און פלוצלינג האט מען זיי וויעדער אנגעהויבען בעהאנדלען ווי פרעמדע. פונדעסטוועגען האבען ניט אלע אזוי שטארק געפיהלט די ביטערקייט פון דער דאזיגער בעליידיגונג. א סך דייטשע אידען זיינען שוין אזוי וויים פארנאנגען אין זייער צונויפגיסונג מיט די דייטשען, אז זיי האבען אינגאנצען פארגעסען זייער פאלק. אין בערלין און אנדערע שטעדט האבען זיך א סך אידישע פאמיליען געשמד'ט. אפילו משה מענדעלסאָנ'ס טעכטער (דאראטעא און הענריעטא) האבען אנגענומען דעם קריסטענטום. אין די גרויסע סאלאנען פון בערלין פלעגען זיך צוזאמענקומען געבילדעטע אידען און קריסטען און דיזע בעגענישען פלעגען אפט פיהרען צו שדוכים צווישען קריסטען און אידישע מיידלעך, וועלכע פלעגען זיך דאריבער אבזאגען פון זייער גלויבען. די גרעסטע שרייבער פון דייטשלאנד אין יענער צייט, בערנע (געשט. 1837) און היינע (געשט. אין 1856) האבען זיך אבגעזאגט אין דער יוגענד פון זייער גלויבען; אבער זיי האבען עס שפעטער פארגיטיגט דערמיט וואס זיי זיינען געווארען הייסע פערטיידיגער פון זייער פאלק. זייענדיג א געניאלער פובליציסט און פרייהייטס־קעמפּפער האט בערנע שארף קריטיקירט די חסרונות פון די דייטשען און דארונטער זייערע ווילדע פּאראורטיילען געגען אידען. היינע, דער גרעסטער דייטשער פּאעט נאך גהעטע, פלעגט אין זיינע וואונדערליכע ליעדער בעזינגען אויך די אידישע ליידען, האט אנגעשריבען אן ערצעהלונג פון דעם אידישען לעבען פון מיטעלאלטער („דער רבי פון באכראך") און אין די לעצטע יאהרען פון זיין לעבען האט ער געשריבען בעגייסטערטע פערזען וועגען דער גרויסקייט פון דער ביבעל.

עס זיינען אויך געווען אידישע מענער, וועלכע האבען זיך אינגאנצען געווידמעט דעם אידישען פאלק. גבריאל ריסער, וועלכער האט ארויסגעגעבען (אין די 1830 יאהרען) א זשורנאל „דער יודע" אין דייטש איז ארויסגעטראטען אלס פייערדיגער קעמפּפער

פֿאר דער אידישער עמאַנסיפּאַציע, האָט געוועקט דאָס געפיהל פון זעלבסט־אַכטונג אין זיינע פֿאָלקס־ברידער און האָט פערדאַמט די אָבטריניגע. „ניט עהרליך איז דער זוהן — פלעגט ער זאָגען — וואָס שעהמט זיך מיט זיין פֿאָטער, און ניט עהרליך איז דער דור, וואָס שעהמט זיך מיט זיין פערגאַנגענהייט". אַנדערע שרייבער האָבען געפֿאָרשט די אידישע וויסענשאַפט און געשיכטע. דער וויכטיגסטער צוויישען די איז געווען לעאָפֿאָלד צונץ, וועלכער וועט אָנגערופען דער פֿאָטער פון דער נייער אידישער געשיכטס־שרייבונג. די בליהענדע ציט פון זיין טהעטיגקייט איז געווען אין די יאָהרען 1825 ביז 1855. זיינע גלענצענדע פֿאָרשונגען אין דער ליטעראַטור פון מיטעלאַלטער, אין דער פֿאָעזיע פון די תפלות און שוהל האָבען בעלויכטען א צווייג פון יודענטום וואָס איז ביז דעמאָלט געלעגען אין דער פינסטער. א שול־חבר פון צונץ, מ. יאָסט, האָט אָנגעשריבען די געשיכטע פון די אידען פון די עלטסטע צייטען ביז זיין אייגענער עפּאָכע אין א רייהע פֿאָפולערע ווערק, געשריבען, אזוי ווי צונצ'ס ווערק, אין דייטש. דער שטודיום פון דער אידישער געשיכטע האָט פאַנאַנדערגעוויקעלט פאר די געביליידעטע מענשען דאָס בילד פון דער ענטוויקלונג פון יודענטום. די פריידענקערישע שרייבער האָבען אָנגעהויבען ענטוויקלען די אידעע, אז פאר דעם היינטיגען אידען איז ניט קיין חיוב אָבצוהיטען די פיעלע מצוות, געבאָטען און דינים, וועלכע זיינען פעסטגעשטעלט געוואָרען אין תלמוד און פון די פארצייטיגע רבנים. זיי האָבען ג'טענה'ט אז דאָס איז א שווערע לאסט און איז זאָגאר געפעהרליך, וואָרום דער היינטיגער גביליידעטער איד, ניט זייענדיג אימשטאַנד זיי אָבצוהיטען, פערוואַרפט צוזאַמען מיט זיי אויך די עיקרים פון דער תורה און דערנאָך וועט ער אינגאַנצען דערווייטערט פון דער אמונה. די אָנהענגער פון דיזער אידעע האָבען געפֿאָדערט רעפֿאָרמען אין יודענטום. בראש פון די „רעפֿאָרמער" איז געשטאַנען (פון די 1840 יאָהרען) דער טאַלאַנטפולער היסטאָריקער פון יודענטום, אברהם גייגער, ראַבינער פון ברעסלוי. אָבער צוויישען די רעפֿאָרמער איז ניט געווען קיין אחדות. איינע האָבען געלעגט זייער אויפמערקזאַמקייט בלויז אויף די אויסערליכע ענדערונגען, אז די אויסשטאַטונג פון שוהל און די תפלות זאָל זיין שעהן; אַנ־

דערע האבען אנגעהויבען דערמיט וואס זיי האבען אבגעלייקענט וויכטיגע עיקרים פון דער רעליגיאן, אנשטאט וואס זיי האבען לכתחילה געוואלט ענדערען די וועניגער וויכטיגע צערעמאניעס. אנטקעגען די רעפארמער זיינען ארויסגעטראטען די פרומע אדער ארטאדאקסען. בראש פון די ארטאדאקסען איז געשטאנען גייגער'ס אונווערזיטעט־חבר ר' שמעון־רפאל הירש, וועלכער האט אוועקגעשטעלט דעם כלל אז „ניט די רעליגיאן דארף צוגעפאסט ווערען צום לעבען, נאר דאס לעבען צו דער רעליגיאן". צווישען די צוויי צדדים האט זיך פאנאנדערגעברענט א פארצווייפעלטער קאמפף.

צווישען די אידען פון פראנקרייך, איטאליען און עסטרייך בעמערקט זיך אויך אין דיזער צייט א גייסטיגע דערהויבונג, אבוואהל אין א קלענערען גראד ווי אין דייטשלאנד. אין פראנקרייך, אין דער ערשטער העלפט פון 19טען יאהרהונדערט, זיינען די וויכטיגסטע אידישע געלערטע געווען: סאלוואדאר, וועלכער האט פארפאסט אייניגע גרויסע ווערק וועגען תורת משה, דער געשיכטע פון דער רוימישער הערשאפט אין יהודה און דער ענטשטעהונג פון קריסטענטום; און דער אריענטאליסט מונק, וועלכער האט אויסגענאסען א סך ליכטיגקייט אויף דער אידיש־ארבישער פילאזאפיע פון מיטעלאלטער. אין איטאליען איז געווען דער גרויסער דענקער שמואל דוד לוצאטא (1800—65). לוצאטא האט געשריבען א סך נעלערנטע ווערק, אין וועלכע ער האט ענטוויקעלט דעם נעראנק, אז דאס יודענטום ענטהאלט אין זיך די העכסטע פילאזאפיע און די פאלקאמסטע סיסטעמע פון מאראל. צולעצט איז ער געקומען צום בעשלוס אז די אירראפאישע קולטור איז פאלש און האט געזוהן אין דער ריינער וועלט־אנשויאונג פון יודענטום א שוץ געגען דער וואקסענדער פערדארבענקייט פון די זיטען. דער נייער גייסט האט אריינגעדרונגען אויך אין עסטרייך, אין דער געווען פוי־לישער פראווינץ גאליציען, אבוואהל דער חסידיזם האט דא געקאמפט זעהר שטארק געגען דער השכלה. נחמן קראכמאל אין בראד (געשט. 1850) האט געגעבען א פילאזאפישע בעלייכטונג צו דער הונדערט־יעהריגער אידישער געשיכטע („מורה נבוכי הזמן"); און זיין תלמיד שלמה יהודה ראפאפארט פון פראג, האט אויסגעפארשט, אזוי ווי צונץ, א סך מאמענטען פון דער געשיכטע

פון דער אידישער ליטעראטור. יוסף פערל און יצחק ערטער, זיינען געווען צוויי שרייבער, וואס האבען געשריבען סאטירען געגען די חסידים.

§63. **די רוסישע אידען פאר אלכסנדר דעם 1טען און ניקאלאי דעם 1טען.** די בעפריאונגס־בעוועגונגען וואס האבען געהערשט אין מערב־אייראפא אין אנפאנג פון דעם 19טען יאהרהונדערט זיינען אריינגעדרונגען אויף א קורצער צייט אויך אין רוסלאנד, וואו, נאך דער צושלוסונג פון פוילען, האט געוואוינט א גרויסע צאל אידען. אלכסנדר דער 1טער, דער אייניקעל פון יעקאטערינא דער גרויסער (1825—1801), האט געוועזט א ספעציעלע קאמיסיע צו בעטראכטען די פראגע וועגען דער פערבעסערונג פון דער אידישער לאגע אין רוסלאנד, און אין יאהר 1804 האט ער בעשטעטיגט דעם פלאן, וואס די דאזיגע קאמיסיע האט אויסגעארבייט. בילדונג פאר די אידען איז אין דעם דאזיגען פלאן געשטאנען אויפ'ן ערשטען פונקט: אידען זאלען צוגעלאזט ווערען צו רוסישע בילדונגס־אנשטאלטען, און די רוסישע שפראך זאל ווי וויט מעגליך צווישען זיי פארשפרייט ווערען. לויט דער בעשפעטיגונג צוטיילען זיך די אידען אויף פיער קלאסען: ערד־ארבייטער, פאבריקאנטען און בעלי־מלאכות, סוחרים, און בירגער. צו ערד־ארבייטער ווערען געגעבען בעריטענדע פריווילעגיעס: זיך צו בעשעפטיגען מיט שענקעריי און ארענדעם אין די דערפער ווערט פערבאטען. און דאריבער ווערט די אידען פערבאטען אפילו צו וואוינען אין דערפער. כדי צוצויהען די אידען צו ערד־ארבייט האט די רעגירונג בעשטימט די ליידיגע סטעפען פון קליין־רוסלאנד פאר די וואס ווילען זיך דארט בעזעצען, אויף גרינגע בעדינגונגען. אויף דער איינלאדונג פון דער רעגירונג האבען זיך אבגערופען עטליכע הונדערט אידישע פאמיליעס פון צפון־מערב קאנט, וועלכע האבען געגרינדעט די ערשטע פארם קאלאניעס אין זיד (1808). אבער דער דאזיגער ערשטער פערזוך איז געווען ניט געלונגען. די ניט־געווואוינהייט פון די אידען צו ערד־ארבייט פון איין זייט און די שווערigקייט צו בעלעבען די ווילדע סטעפען פון דער אנדערער זייט האבען אין ניכען געבראכט די אידישע קאלאניעס צו אונטערגאנג, וועלכע האבען ערשט אין דער שפעטערער

צייט אויפגעלעבט צו א נייי לעבען. די בעמיהונג פון דער רעגירונג צו פערבעסערען די אידישע לאגע איז אויך גיך אבגעשוואכט געוואָרען. דער קריעג מיט נאפאלעאָן'ן (1812) און דער פריינטראָפ פון רוסלאנד אין דער „הייליגער אליאנץ" (1815) האָבען אבגעצויגען די אויפמערקזאמקייט פון אלכסנדר דעם 1טען אין אנדער זייט. אין דער צווייטער העלפט פון זיין ממשלה האָבען די גלאנטע רעפאָרמען פאר די אידען אבגעטראָטען דעם פלאץ פאר אנדערע: מען האָט זיך גענומען צו פערשפרייטען קריסטענטום צווישען די אידען, און צו דיזען צוועק האָט מען אין יאָהר 1817 געגרינדעט די „געזעלשאפט פון אידישע קריסטען"; דער גירוש פון די אידען פון די דערפער אין די שטעדט אריין איז אין ערטער געמאכט געוואָרען מיט שרעקליכער שטרענגקייט אין דער צייט וועו די פלענער וואָס זיינען געמאכט געוואָרען אין יאָהר 1804 אויפצוהויבען די מדרגה פון בילדונג און דאָס ווירטשאפטליכע לעבען פון די אידען זיינען געבליבען ניט אויסגעפיהרט.

אין דער צייט פון פאוועל דעם 1טען (1825—55) איז די לאגע פון די אידען שטאַרק פאַרערגערט געוואָרען. אין יענער צייט איז אין די רעגירונגס־קרייזען אנגענומען געוואָרען די מיטעלאלטערליכע מיינונג, אז די אידישע פראגע קען גלייזט ווערען נאָר אויף דעם וועג, אז די אידען זאלען זיך צוזאמענגיסען אין זייער רעליגיאָן און לעבענס־פיהרונג מיט דעם רוסישען פאָלק. און די שווערע געזעצען פון יענער צייט זיינען געווען געריכטעט כדי צו דערגרייכען דיזען ציעל. אין 1827 יאָהר איז אַרויסגענעבען געוואָרען א געזעץ, וואָס האָט געצוואונגען אידען צו א גרויזאמען מיליטער־דיענסט. דאָס דיענסט האָט נעדויערט גאנצע 25 יאָהר און די רעקרוטען פלעגען אַוועקגעשיקט ווערען אין די וויטסטע טיילען פון רוסלאנד, וואו זיי פלעגען אבגעריסען ווערען פון זייער פאמיליע און סביבה. אן סאלדאטען פלענט מען אָפט חאפען קלייגע קינדער, וועלכע מען פלענט פארשיקען אין די טיעפע גובערניעס און דארטען זיי לערנען אין בעזונדערע קינדערשע באטאליאנען. אזעלכע יונגע סאלדאטען פלענען זיך רופען „קאנטאניסטען". אונטער'ן דרוק פון זייערע אויבער־קאמאנדירען פלענען די מעהרסטע קאנטאָניסטען אָננעהמען דאָס קריסטענטום און פלע־

געזן זיך מעהר ניט אומקערען צו זייערע פאמיליען. אויסער די מיליטער־דיענסט געזעצען זיינען ארויסגעגעבען געווארען שטרענגע געזעצען, וועלכע האבען בעגרענעצט דאס וואוינרעכט פון די אידען, ווי אויך זייער רעכט צו האנדלען אזן צו טהאן מלאכות. זיי האבען ניט געטארט זיך בעזעצען אויף שטענדיג אויסערהאלב די געווען פוילישע פראווינצען, וועלכע זיינען געווען אבגעצייכענט אלס דער אידישער „תחום" („טשערטא"). בלויז אין די לעצטע צעהן יאהר פון ניקאלוי דעם 1טען האט זיך די רעגירונג איבערצייגט, אז מיט אונטערדריקענדע מיטעל אליין איז ניט מעגליך צו לייזען די אידישע פראגע אזן אז עס איז נויטיג אנצונעהמען מיטעל אויפצוהויבען די מדרגה פון בילדונג צווישען די אידען. לויט'ן פארשלאג פון בילדונגס־מיניסטער אוואראוו זיינען אין די 40־ער יאהרען געגרינדעט געווארען אידישע אנפאנגס־שולען מיט קורסען פון אלגעמיינער בילדונג אזן אויך צוויי „ראבינער־שולען" (אין ווילנא אזן זשיטאמיר) אויף צוצוגרייטען געבילדעטע ראבינער אזן לעהרער. נאר די אידישע מאסע, אנגעשראקען פון די ערשטע מעטאדען פון דער רעגירונג, האט זיך פערטראגען מיט אונצוטרוי צו די שולען; זיי האבען געזעהן אין זיי א סכנה פאר זייער רעליגיאן אזן פאלק.

די אויסנאהמס־געזעצען נעגען די רוסישע אידען האבען געהאלפען אויפצוהאלטען זייער אינערליכע איינגעשלאסענקייט. די רבנים אזן דער חסידיזם האבען ארומגעצאמט די אידען געגען די אידעען פון דרויסען. אבער די נייע גייסטיגע בעוועגונגען האבען זיך פונדעסטוועגען ארייגעבראכען פון די צענטרען פון מערב־אייראפא. יצחק בער לעווינזאן פון קרעמענעץ (1860—1786) איז ערשינען אלס דער אנזאגער פון דער השכלה צווישען די רוסישע אידען. אין זיינע ספרים, געשריבען אין העברעאיש, האט ער אגיטירט אז אין די חדרים דארף מען אבגעבען דעם ערשטען פלאץ צום תנ"ך אזן צו העברעאיש פאר דער גמרא, אזן אז די אמונה איז ניט געגען לערנען פרעמדע שפראכען אזן אלנעמיינע בילדונג („תעודה בישראל", 1828). לעווינזאן האט געשריבען נאך ווערק ווענען דער ענטוויקלונג פון ביבלישען אזן תלמודישען יודענטום („בית יהידה", „זרבבל"), האט אין א בעזונדער ספר („אפס דמים") בעוויזען די גרונדלאזיגקייט פון דעם בלוט־בלבול אזן האט בכלל גע־

ארבייט צו פארבעסערן דאָס לעבן פון זיינע ברידער. אָבער נאָר וועניגע פון די רוסישע אידן האָבן דעמאָלט אָבגעשעצט לע־ווינסאָנ'ס ארבייט; די חסידים פון אָלע זייטן האָבן איהם געהאָלטן פאָר אן אפיקורוס. פונקט אזוי פיינדלין האָט מען געקוקט אויף א קרייז פון משכילים, וואָס האָט זיך דעמאָלט געבילדעט אין ווילנאָ. דער הויפט־צוועק פון דיזען קרייז איז געווען אויפצושטעלן צוריק די ריינע ביבלישע שפראָך אין דער נייער ליטעראטור. אייניגע פון דיזע ווילנער משכילים, מרדכי אהרן גינז־בורג (געשט. 1846), האָט א סך אויפגעטהאָן אין דער אויסארבי־טונג פון א העברעאישע פראָזא־סטיל אין זיינע ערצעהלונגען, רייזע־בעשרייבונגען, היסטאָרישע פאָרשונגען, אויטאָביאָגראָפיע א. א. וו. („דביר", „אביעזר" און אנד.). דער ווילנער משורר אברהם בער לעבענסאָן (אד"ם) האָט אויפגעלעבט דעם העברעאישען פאָעטישען סטיל אין זיינע „שירי שפת קדש" (1842). זיין זוהן מיכל לעבענסאָן, וועלכער איז פריהצייטיג געשטאָרבען, 24 יאָהר אלט (1852), האָט נאָך איבערשטייגט דעם פאָטער מיט זיין פא־עטישער טיעפקייט. זיינע „שירי בת־ציון" און „כנור בת־ציון" געהערן צו די בעסטע ווערק פון דער העברעאישער פאָעזיע.

§64. **די מערב־איראָפּעאישע אידן אין צווייטער העלפט פון 19טען יאָהרהונדערט.** אין יאָהר 1848 איז אין פאָליטישען לעבען פון די מערב־איראָפּעאישע פעלקער פאָרגעקו־מען א גרויסע איבערקערעניש. אין דייטשלאַנד, עסטרייך און אי־טאַליען זיינען פאָרגעקומען רעוואָלוציאָנען, וועלכע האָבען בעגרע־נעצט די מאכט פון די הערשער און געגעבען דעם פאָלק א דעה אין דער רעגירונג ("קאָנסטיטוציאָנעלע אָרדנונג"). די אלגעמיינע בע־פרייאונגס־בעווועגונג האָט געבראכט אויך די גלייכבערעכטיגונג פון די אידן, וועלכע האָבען גענומען א טיכטיגען אנטייל אין דער דאָזיגער בעווועגונג. אין דעם פראָנקפורטער פאָרלאָמענט, וועלכער האָט אויסגעארבייט די נייע אָרדנונג פאָר דייטשלאַנד, איז וויצע־פרעזידענט געווען גבריאל ריסער, דער קעמפּפער פון דער אידישער עמאנסיפאציע. דער פאָרלאָמענט האָט בעשלאָסען אז די בירגער רעכט דארפען זיין דיזעלבע פאָר די דייטשע בירגער פון אלע גלוי־בענס. אן עהנליכער בעשלוס איז אָנגענומען געוואָרען אויך אין דעם

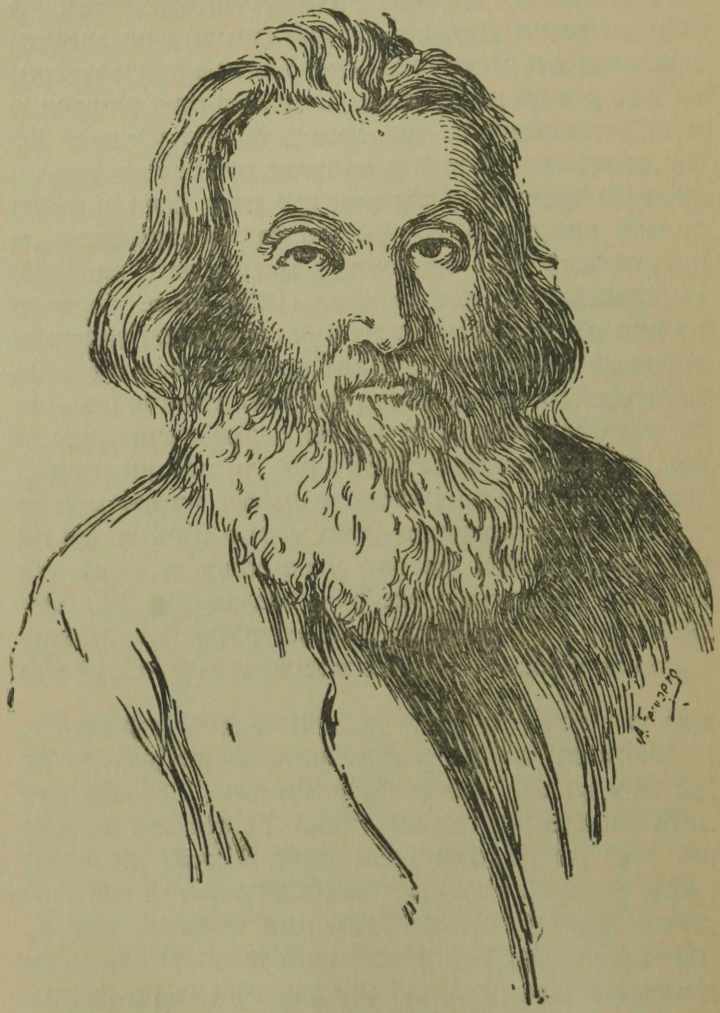

יצחק בער לעווינזאָן.

פריסישען „נאציאנאל־ראט", אין בערלין. די אידישע גלייכבע־רעכטיגונג איז אנגענומען געוואָרען אלס געזעץ אין גאנץ דייטש־לאנד. די געגנער פון דער נייער אָרדנונג, וועלכע האבען געקראָגען די אויבערהאנד אין די 1850־ער יאָהרען, האבען געוואָלט בעשרענ־קען די דאָזיגע גלייכבערעכטיגונג, נאָר זיי האבען בענעגענט א ווידערשטאנד מצד דעם ליבעראלען טייל פו דער געזעלשאפט, אין וועלכען די אידען האבען שוין געשפיעלט אן איינפלוסרייכע ראָלע. די פערשטאָרקונג פון פריסען נאָך דער מלחמה מיט עסטרייך (1866) און די פעראיניגונג פון דייטשלאנד נאָך דער פראנצויזיש־פריסישער מלחמה (1870) האבען געהאָלפען צו בעפעסטיגען די דייטשע קאָנסטיטוציע און די אידישע גלייכבערעכטיגונג, וואָס איז געווען מיט איהר פארבונדען. עס זיינען ערשינען גרויסע אידישע טאָלאנטען אויף אלע פאָליטישע, געזעלשאפטליכע און ליטעראָרישע געביטען.—אויפ'ן זעלבען וועג איז געגאנגען די בעפריאונג פון די אידען אין עסטרייך. אין דיזען פיעל־פעלקערדיגען לאנד, וואו עס האָט שטענדיג געברענט א קאמפף צווישען נאציאנאליטעטען, איז פאר די אידען שווערער געווען צו בעפעסטיגען זייער בירגער־ליכע לאגע. די קאָנסטיטוציע וואָס איז געגעבען געוואָרען אין יאָהר 1848 איז שפעטער פיעל מאָל געענדערט און בעשרענקט געוואָרען. נאָר ענדליך האָט די קאָנסטיטוציע פון יאָהר 1867 אנערקענט די אידישע גלייכבערעכטיגונג אין עסטרייך־אונגארן.

אין פראנקרייך, די היים פון גלייכהייט, האָט זיך די לאגע פון די אידען נאָך מעהר פארבעסערט נאָך דער רעוואָלוציע פון פעברואר 1848. דער איד אראָלף קרעמיע האָט דאָ צוויי מאָל פארנומען דעם אמט פון יוסטיץ־מיניסטער: אין 1848 און 1870. קרעמיע איז געווען א הייסער פארטיידיגער פון זיין פאָלק. אין 1860 האָט ער געגרינדעט אין פאריז א געזעלשאפט מיט'ן נאמען: „אליאנס איזראעליט אוניווערסעל" (חברת כל ישראל חברים), וועלכע האָט זיך געשטעלט צוויי ציעלען: צו פארטיידיגען די אינ־טערעסען פון די אידען אין אלע לענדער פון זייער צושפרייטונג און צו פארשפרייטען צווישען זיי אייראָפעאישע בילדונג. אין דער פראקטיק האָט די „אליאנץ" פארווירקליכט דיזע ביידע ציעלען בלויז אין די מאהמעדאנישע לענדער אין מזרח: טערקיי, אלזשיר,

מאראָקאָ און טונים. אין ענגלאַנד האָבען די אידען געקראָגען אין 1858 פּאָליטישע רעכט, אויסער די בירגער־רעכט וואָס זיי האָבען גענאָסען פריהער. זיי האָבען אָנגעהויבען שיקען אין ענגלישען פּאַרלאַמענט זייערע דעפּוטאַטען. ניט איינמאָל זיינען אידען אויס־געקליבען געוואָרען צום אנגעזעהענעם אַמט פון לאָרד־מעיאָר פון לאָנדאָן. דער העלד פון דער מאָדערנער ענגלישער געשיכטע, וועל־כער איז אַ לאַנצע צייט געווען ערשטער מיניסטער, ביקאָנספיעלד־דיזראַעלי (געשט. 1881) איז געווען פון אידישער אָבשטאַמונג און האָט ביז'ן טאָג פון זיין טויט אויפגעהיט אַ לעבעדיגע סימפּאַטיע צו זיינע פאָלקס־ברידער. ניט וועניג האָט געאַרבייט פאַר'ן וואויל־זיין פון זיין פאָלק דער גרויסער ענגליש־אידישער פילאַנטראָפּ משה מאָנטעפיאָר, וועלכער האָט זיך בעזונדערס שטאַרק געזאָרגט פאַר די אידען אין ארץ־ישראל.

אין דעם דריטען פערטעל פון 19טען יאָהרהונדערט איז די גלייכבערעכטיגונג פון די אידען אנערקענט געוואָרען אין אַלע לענדער פון מערב־אייראָפּא, וואו עס איז איינגעפיהרט געוואָרען די קאָנסטיטוציאָנעלע אָרדנונג: אין איטאַליען (נאָך 1848), אין דער שווייץ און דענמאַרק, און שפּעטער אין סערביען און בולגאַריען (1878). בלויז רומעניען וויל ניט אנערקענען די אי־דישע גלייכהייט און האָט ערקלערט כמעט אַלע איהרע אידען פאַר אויסלענדער, וועלכע קענען ניט געניסען אַלע בירגער־רעכט.

די פאָרשונג פון אידישער געשיכטע און וויסענשאַפט (חכמת ישראל), וואָס צונץ און יאָסט האָבען אָנגעפאַנגען, איז אָנגעגאַנגען ווייטער אין דער אַנדערער העלפט פון 19טען יאָהר־הונדערט, בעזונדערס אין דייטשלאַנד. דער גרעסטער אידישער היסטאָריקער איז געווען גרעץ, וועלכער האָט אָנגעשריבען „די געשיכטע פון די אידען פון די עלטסטע צייטען ביז היינט", אין 11 בענדער (1854—76). בעזונדערע טיילען פון דער אידישער געשיכטע זיינען בעאַרבייט געוואָרען פון אַ סך געלערטע.

צוזאַמען מיט די גוטע רעזולטאַטען האָט די גלייכבערעכטיגונג בעשאַפען אין דעם לעבען פון די מערב־אייראָפּעאישע אידען אויך אוננאָרמאַלע ערשיינונגען. די נאַטירליכע און נויטיגע ד ע ר־ נ ע ה נ ט ע ר ו נ ג צווישען די אידען און די קריסטען אויפ'ן

באדען פון אלגעמיינע אינטערעסען, פלעגט אפט אריבערגעהן צו א פולער צ ו נ ו י פ מ י ש ו נ ג פון די אידען מיט די קריסטען. דיזע נייע ריכטונג האט געקראגען דעם נאמען „אסימילאציע". די אנהענגער פון דער אסימילאציע האבען זיך א נאמען געגעבען אין דייטשלאנד „דייטשען פון משה'ס גלויבען", אין פראנקרייך—„פראנצויזען פון משה'ס גלויבען" א. א. וו. און האבען גערעכענט אז די איינציגע פאדים וואס פארבינדט זי מיט'ן יודענטום איז—די רעליגיאן. און אזוי ווי אונטער דעם איינפלוס פון די נייע אידעען איז דאס רעליגיעזע געפיהל אבגעשוואכט געוואדען ביי די אידען, פלעגט זיך דיזע פאדים אויך איבערריסען. דער יונגער דור פלעגט זיך אלץ מעהר דערווייטערען פון יודענטום און זיינע נאציאנאלע אינטערעסען, און זיך פארלירען צווישען די ארומינע פעלקער. דיזע לאנגזאמע צופאלונג וואלט געווען אננעהמען נאך שרעקליכערע פארמען ווען עס זאל פלוצלינג ניט געווען פארקומען אן ענדערונג אין דער בעציהונג פון דער איראפעאישער געזעלשאפט צו די אידען, אן ענדערונג וואס האט געצוואונגען זיך צו פערטראבטען די יעניגע, וואס זיינען געשטאנען אויפ'ן וועג צו אסימילאציאן.

אין דעם לעצטען פערטעל פון דעם 19טען יאהרהונדערט האט זיך אין איראפא אננעהויבען א נייע בעוועגונג געגען די אידען, וועלכע האט געקראגען דעם נאמען „אנטיסעמיטיזם" (נעגען סעמיטען) און וועלכע איז בלויז א פערזוך אויפצולעבען די מיטעלאלטערליכע פיינדשאפט צו די אידען אין א נייער פארמע. דער איבערראשענדער ערפאלג פון די אידען אויף אלע געביטען פון געזעלשאפטליכען לעבען, וואס איז געקומען דורך זייער בעפרייאונג, האט ארויסגערופען א קנאה און אונרוהיגקייט ביי יענע קריסטען, וועלכע האבען זיך נאך ניט בעפרייט פון די אידעען פון געזעלשאפטליכער אונגלייכהייט. עס האבען זיך אננעהויבען הערען שטימען אז דער איד אדער סעמיט קען צולייב זיינע אייגענבארענע אייגענשאפטען זיך ניט צוזאמענלעבען מיט'ן קריסטליכען אריער; אז ער איז צו בעגאבט און שטרעבט צו פארחאפען אלץ אין זיינע הענד, צו זיין איבערא דער ערשטער; אז ער האט שוין געקראגען די אויבערהערשאפט אין האנדעל און פינאנץ, אין דער פאליטיק, אין געריכט, אין דער פרעסע און וויסענשאפט. און ער שטויסט

כלומרשט ארויס דעם קריסט פון דיזע אלע געביטען. די אנטי־סעמיטען האָבען גענומען פאָדערען אז מען זאָל צונעהמען צוריק ביי די אידען די גלייכהייט וואָס מען האָט זיי געגעבען; אנדערע האָבען זאָגאר געפאָדערט אזעלכע בעשרענקונגען און אונטערדרי־קונגען געגען די אידען, וועלכע זאָלען זיי רואינירען און צווינגען אויסצעוואנדערען אין אנדערע לענדער. דער אנטיסעמיטיזם האָט זיך צוערשט בעוויזען אין דייטשלאנד, אין דער צייט פון קייזער ווילהעלם דעם 1טען און זיין קאנצלער ביסמארק. איינער פון די גרינדער פון דער אנטיסעמיטישער פּארטיי איז געווען דער גלח שטעקער, פּרעדיגער אין קעניגליכען הויף אין בערלין. אין די 1880־ער יאָהרען האָט דיזע פּארטיי דערגרייכט א בעדייטענדען איינפלוס, האָט ארויסגעגעבען איהרע צייטונגען, פלעגט ארויסשיקען אגענטען אויפצוהעצען די בעפעלקערונג געגען די אידען. פון די 1890־ער יאָהרען האָט דער אנטיסעמיטיזם אין דייטשלאנד אויפ־געהערט צו וואקסען, אָבער דערפאר האָט דיזע געפעהרליכע בע־וועגונג זיך פערשטארקט אין עסטרייך און אפילו אין פראנקרייך, דאָס ערשטע לאנד, וואָס האָט פּראָקלאמירט גלייכהייט פאר אידען. אין עסטרייך, וואו עס הערשט א שטענדיגער קאמפּף צווישען די פארשיידענע נאציאָנאליטעטען—דייטשען, טשעכען, פּאָלאקען און אנד.—האָבען די אידען שונאים צווישען די אלע קעמפּפענדע נא־ציאָנאליטעטען. אין פראנקרייך האָבען די אנטיסעמיטען אָנגע־הויבען מיט פארגיפטען די אידען אין דער פּרעסע (דרומאָן), נאָר דערנאָך זיינען זיי אריבער צו א קאמפּף מיט זיי אין פּארלאמענט און אין געזעלשאפטליכען לעבען. אין יאָהר 1894 זיינען זיי ארויס־געטראָטען געגען איין רייכען אידען, קאפּיטאן דרייפוס, וועלכער האָט געדיענט אין קריעגס־מיניסטעריום, מיט דער פאלשער בע־שולדיגונג אז ער איז בעגאנגען א פערראט ארויסגעבענדיג געהיימע מיליטערישע פּלענער פון דער פראנצויזישער רעגירונג צו א פיינד־ליכער מלוכה. ניט קוקענדיג אויף דער קלאָרער פאלשקייט פון דער בעשולדיגונג האָט מען דרייפוס'ן פאר'משפּט און פערשיקט אויף א ווילדען אינזעל („טייפעלס אינזעל") נעבען זיד־אמעריקא. ערשט אין פינף יאָהר ארום, נאָך א לאנגען קאמפּף פון פּארטייען פאר און געגען דעם פאראורטיילטען, איז אויפגעדעקט געוואָרען

דער בלבול און מען האָט דעם אומגליקליכען דרייפוס געבראַכט צוריק פון פאַרשיקונג. די בעסערע פאָרשטעהער פון דער קריסט־ליכער געזעלשאַפט פאַרדאַמען די שענדליכע אַרבייט פון די אַנ־טיסעמיטען און קעמפּפען געגען איהר; אָבער זיי זיינען ניט אימשטאַנד אינגאַנצען אָבצושטעלען דיזע בעוועגונג, וועלכע וואָר־צעלט אין די קלאַסען־אינטערעסען פון די פאָלקס־מאַסען.

דער אַנטיסעמיטיזם האָט געצוואונגען די אידען אין מערב־אייראָפּא זיך צו פאַרטראַכטען. די אידישע געזעלשאַפט, פון וועל־כער אַ גרויסער טייל האָט פריהער זיך געלאָזט פאַרפיהרען פון דער אַסימילאַציע, הויבט אָן פאַרשטעהן ווי נויטיג עס איז פאַר איהר זיך צו האַלטען צוזאַמען כדי צו בעשיצען איהרע נאַציאָנאַלע אינטערעסען געגען די פיינד.

§65. **די אידען אין רוסלאַנד אין דער צווייטער העלפט פון 19טען יאָהרהונדערט.** ווען אלכסנדר דער 2טער איז אַרויף אויפ'ן טראָהן (1855) האָט זיך פאַר די אידען אין רוסלאַנד אָנגע־הויבען אַ ליכטיגע צייט פון האָפנונגען און ערוואַרטונגען. דיזער הערשער, וועלכער האָט בעפרייט די פּויערים פון קנעכטשאַפט און האָט געשטרעבט איינצופיהרען רעפאָרמען אין אַלע צווייגען פון דער מלוכה, האָט אויך אַביסעל גרינגער געמאַכט די לאַגע פון די אידען. די רעגירונג האָט ניט אונטערנומען צו ענדערען די גאַנצע לאַגע פון גרונד אָן, אָבער זי האָט געפונען פאַר נויטיג ביסלעכווייז אָבצושאַפען די שווערערע בעגרענצונגען, וועלכע זיינען איינגעפיהרט געוואָרען אין דער פריהעריגער ממשלה. מען האָט אָבגעשאַפט די סיסטעמע פון די קאַנטאָניסטען (1856). אידישע סוחרים פון ער־שטער גילדיע, מענשען מיט אַ העכערער בילדונג און בעלי־מלאכות איז געגעבען געוואָרען דאָס רעכט צו וואוינען איבעראַל אין רוס־לאַנד (65—1859). מען האָט ערמוטיגט די אַלגעמיינע בילדונג פאַר אידען; אָבער צו ספּעציעל אידישער עלעמענטאַרער בילדונג האָט מען געשענקט ווינציג אויפמערקזאַמקייט. אין יאָהר 1873 זיינען פערמאַכט געוואָרען ביידע ראַבינער־שוהלען און אַלע „קאַ־זיאָנע" (רעגיערונגס) אידישע שולען, וואָס זיינען געגרינדעט גע־וואָרען פון אואַוואַראָוו'ן. זייער פּלאַץ האָבען פערנומען לעהרער־אינסטיטוטען און אָנפאַנגס־שולען פון אַ נייעם מוסטער; נאָר די

לעצטע זיינען געעפענט געוואָרען בלויז אין אייניגע שטעדט פון תחום. די אלטע ערציהונג פון חדר און ישיבה האָט נאָך אלץ געהערשט צווישען פאָלק, וועהרענד אין א סך קרייזען האָט זיך פערשטארקט די שטרעבונג פון דער יוגענד צו די אלגעמיינע רוסישע שולען. דער שארפער איבערגאנג פון חדר צו דער גימנאזיע און פון דער ישיבה צום אוניווערזיטעט איז געוואָרען א געוואוינלעכע ערשיינונג. עם האָט זיך פערשטארקט דער קאמפף צווישען די „פאָטערס" און די „קינדער", ד. ה. צווישען אלטען און יונגען דור. דער ערשטער האָט זיך אינגאנצען אבגעצאמט פון דער רוסישער סביבה און דער אנדערער האָט געשטרעבט זיך צוזאמענצוגיסען מיט איהר. אזוי ווי זייערע ברידער אין מערב־אייראָפּא האָבען א סך געביליגטע רוסישע אידען זיך אסימילירט מיט דער ערמיגער בעפעלקערונג און האָבען זיך אבגעזאָגט פון די אינטערעסען פון זייער פאָלק.

צווישען אָט די צוויי שיכטען—די פרומע מאסע פון איין זייט און דער אבגעריסענער טייל פון דער אנדערער זייט—זיינען געשטאנען אמת אויפגעקלערטע מענשען, וועלכע האָבען געהאלטען פאר זייער חוב צו ארבייטען פאר דער דערהויבונג פון דער געזעלשאפטליכער און גייסטיגער מדרגה פון אידישען פאָלק. די דאָזיגע ארבייט האָבען ערפילט די משכילים, וועלכע האָבען אויפגעלעבט די העברעאישע ליטעראטור. אברהם מאפו, פון קאָוונא (געשט. 1866) האָט איבערראשט דעם עולם מיט זיינע היסטאָרישע ראָמאנען פון דער ביבלישער עפאָכע („אהבת ציון" און „אשמת שמרון"), און פון דעם דעמאָלטיגען רוסיש־אידישען לעבען („עיט צבוע") גענשריבען אין דער גלענצענדער שפראך פון די נביאים. דער פאָעט יהודה ליב גאָרדאָן (געשט. 1893) האָט מיט זיינע שירים געבראכט די העברעאישע פאָעזיע צו פאָלקאָמענהייט. אין ליעדער און פראָזא האָט גאָרדאָן שטארק קריטיקירט די רבנים און די צדיקים. פרץ סמאָלענסקין (געשט. אין 1885), וועלכער האָט ארויסגעגעבען אין וויען דעם זשורנאל „השחר" פאר די רוסישע אידען, האָט אין זיינע ראָמאנען און מאמרים געקעמפפט פאר אידישער בילדונג אין נאציאָנאלען גייסט. דער „המגיד", „המליץ" און „הכרמל" האָבען געלעגט דעם אנפאנג פון דער העברעאישער פרעסע (60—1855).

—אין אנהויב פון די 60־ער יאָהרן איז אויפגעקומען א אידישע ליטעראטור אין רוסיש. די צייטשריפטן („ראזסוויעט", „סיאָן" און „דיען" אין אָדעס, דער נייער „ראזסוויעט", „וואָסחאָד" און אנדערע אין פעטערבורג) האָבן זיך געשטעלט פאר זייער אויפגאבע צו קעמפֿען פאר דער בירגערליכער בעפרייאונג פון די אידן. אסיף ראבינאָוויטש, לעוואנדא און באָגראָוו האָבן געשיידערט אין זייערע ערצעהלונגען אין רוסיש דאָס אידישע לעבן, מיט זיינע ליכטיגע און דונקעלע זייטן. דערזעלבער ראבינאָוויטש און דער פריהצייטיג פערשטאָרבענער פובליציסט אָרשאנסקי האָבן היים פערטיידיגט אין זייערע ארטיקלען דעם געדאנק פון אידישער גלייכבערעכטיגונג אין רוסלאנד און האָבן אבגעשלאָגען די פאלשע בשורהדיגונגען געגען זיי. עם האָט זיך געדוכט אז די זאך, פאר וועלכער עם האָבן געקעמפֿט דיזע אלע פאָרשטעהער פון יודענטום, איז נאָהנט פון פאָרווירקליכונג. נאָר די טרויעריגע געשעהענישען, וועלכע זיינען פאָרגעקומען אין דערזעלבער צייט וועו דער אנטיסעמיטיזם איז געבאָרען געוואָרען אין מערב־איראָפּא, האָבן בעוויזען אז די דאָזיגע ערוואָרטונגען זיינען נעווען פריהצייטיג.

אין יאָהר 1881 און 1882 זיינען אין א סך שטעדט פון זידרוסלאנד פאָרגעקומען פאָגראָמען פון די קריסטען אויף די אידן. די פאָגראָמען זיינען בעשטאנען אין חרוב מאכען אידישע הייזער, רויבען אידישען אייגענטום און הרג'ענען מענשען. בעזונדערס שרעקליך זיינען געווען די פאָגראָמען אין יענע געגענדען וואו אין דעם 18טען יאָהרהונדערט האָבן געבושעוועט די היידאמאקעס (יעלישאוועטגראד, קיעוו, באלטא און אנדערע געגענדען פון דער אמאליגער אוקריינא). א דאנק די מיטעל פון דער רעגירונג זיינען די פאָגראָמען ארום מיטען פון 1882 איינגעשטילט געוואָרען, וועלכע האָבן זיך שפעטער פון צייט צו צייט וויעדערהאלט אין פערשיידענע ערטער פון דעם אידישען תחום. נאָר פון יענער צייט אן איז די רעבטליכע לאגע פון די רוסישע אידן שטארק פארשלימערט געוואָרען. אין דער צייט פון אלכסנדר דעם 3טען (1881—94) איז ארויסגעגעבען געוואָרען א גזרה צו פארוועהרען אידען זיך צו בעזעצען אויף דאָס נייי אין דערפער („צייטוויליגע געזעצען", 3טען מאי, 1882), צו דערלאָזען אידישע קינדער אין גימנאזיעס און

אוניווערזיטעטען אין א העכסט בעשרענקטער צאָל (1887), ארויס־צושיקען די אידישע בעלי־מלאכות און קליינע סוחרים פון מאָסקווא (1891), ניט ערלויבען אידען געוועהלט צו ווערען אין שטאָדט־ראטען (1892) א. א. וו. די פאַרערגערטע עקאָנאָמישע לאָגע פון די אידען האָט ארויסגערופען צוויישען זיי א שטאַרקע עמיגראַציע פון רוסלאַנד. דער גרעסטער טייל פון די עמיגראַנטען איז געגאַנגען קיין אמעריקא, און דער קלענערער טייל קיין פאַלעסטינא. אין צפון־אמעריקא האָבען איינגעוואַנדערט אין די לעצטע צוויי צעהנדליג יאָהר פון 19טען יאָהרהונדערט ארום א מיליאָן אידען, וועלכע האָבען זיך בעזעצט אין די פעראייניגטע שטאַטען און קענערע. אין זיד־אמעריקא זיינען געגרינדעט געוואָרען אידישע פאַרם־קאָלאָניעס אין ארגענטינא, וועלכע זיינען געשטיצט געוואָרען פון דעם בע־וואוסטען מיליאָנער און פילאַנטראָפ באַראָן הירש. אין פאַלעס־טינא האָבען זיך געגרינדעט אידישע ערד־ארבייטער־קאָלאָניעס אין יהודה און גליל, א דאנק די גרויסע נדבות פון דעם פאַריזער באַראָן ערמונד ראָטשילד און די שטיצע פון דער „פאַלעסטינא געזעלשאפט" אין אָדעס.

אין פאַרבינדונג מיט די געשעהענישען פון די לעצטע עטליכע צעהנדליג יאָהר האָט אויפגעלעבט דאָס נאציאָנאַלע געפיהל צוויישען די רוסישע אידען. דאָס האָט זיך אויסגעדריקט קודם־כל אין דעם, וואָס א בעריטענדער טייל פון דער נייער אידישער אינטעליגענץ האָט פאַרוואָרפען די שעדליכע אידעע פון אסימילאציאָן און האָט זיך דערנעהנטערט צו איהר פאָלק. א סך האָבען אפילו אָנגענהויבען גליבען אין דער מעגליכקייט אויפצובויען לאנגזאם א אידישען שטאט אין פאַלעסטינא. די דאָזיגע אידעע האָבען אין די 80־ער יאָהרען געפערדיגט די פאַרטיי „חובבי ציון", און אין די 90־ער יאָהרען האָט דער גראַנק אָנגענומען א מעהר בעשטימטע פאָרמע, אין רוסלאַנד און אין מערב־אייראָפּא, אונטער'ן נאָמען „ציוניזם". פון 1897 יאָהר אָן האָלט אָב די צאַלרייכע פאַרטיי פון די ציוניס־טען, דער פיהרער פון וועלכער איז געוואָרען דר. טהעאָדאָר הערצל פון ווייען (געשט. 1904), פעריאָדישע קאָנגרעסען אין באזעל און אנדערע שטעדט. די פאַרטיי שטרעבט, מיט דער הילף פון איהר „קאָלאָניאל־באנק" און „נאציאָנאל־פאָנד" צו ענטוויקלען ערד־

ארבייט און האנדעל אין פאלעסטינא, צו פערשטארקען די אידישע איינוואנדערונג אין דעם לאנד, און ענדליך, צו בעשאפען דאָרט א גרויסען צענטער פון יודענטום אויף די יסודות פון א בריידער זעלבסטפערוואלטונג.

אינדעקס.

א

אבן־גבירול, שלמה, 36—38.
אבן־חיוג, יהודה, 32.
אבן־עזרא, אברהם, 45—47.
אבן־עזרא, משה, 38—39.
אבן־שפרוט, ר' חסראי, 29—32.
אברבנאל, דון יצחק, 152—153.
אוניטאריער, 189.
אוקריינא, 190.
אטאָ דער גרויסער, 23.
אידישער פאבסט, זעה אנאקליטוס.
איזאבעל, 114—121.
איטאליען, 11—13; 103—106; 152—162; 230; 237.
אייבענשיץ, ר' יוחנן, 178—179.
אייזענמענגער, 175.
אייכעל, 210.
אינאָקענטי, 3טער, פאבסט, 75.
אינקוויזיציע, 77; 114—119.
אלביגענזער, 76.
אלחריזי, ר' יהודה, 47.
אליאנס איזראעליט אוניווערסעל 236.
ר' אליהו פון ווילנא, זעה ווילנער גאון.
אלכסנדר, 1טער, 231—232.
אלכסנדר, 2טער, 240—241.
אלכסנדר, 3טער, 242.
אלפסי, רבנו יצחק, 39—40.
אל־דאי, דוד, 49—50.
אנאקליטוס, 12.
אנוסים, 111—119,
אנטיסעמיטיזם, 238.
אסימילאציע, 238.
אסקארעלי, רבורה, 160.
אסתר'קע, 128—129.

אפריקא, 10, 16.
אקאסטא, אוריאל, 163—164.
אראבער, 10, 17, 28—51,
זעה אויך שפאניען.
אראגאניען, 29.
אר"י, 141—143.
אַרשאנסקי, 242.
אשכנזים, 136, 137.

ב

באגדאד, 18.
באָגראָוו, 242.
בולאן, 25.
בולגאריען, 237.
בחיי רבנו, 39.
ביאור, זעה מענדעלסאן.
ביזאנטיען, 11, 13—15, 135.
ביסמארק, 239.
ביקאנספיעלד, 237.
בירב ר' יעקב, 140.
בלוט־בלבול, זעה עלילת־דם.
בנימין פון טודעלא, 47—48.
בן־ישראל, מנשה, 167—170.
בעלי־התוספות, 73.
בעל־שם, 198.
בעל־שם טוב, 217—220.
בער, רבי, 220.
בערדיטשעווער ר' לוי־יצחק, 221.
בערנע, 228.

ג

גאנז, דוד, 177.
גאנטא, 213—214.
גאַרדאן, יהודה ליב, 241.
גהעטא, 96.
גוטענבערג, 135.
גזרות ת"ח ות"ט, זעה חמעלניצקי
גזרת הרועים, זעה פאסטוכער־צוג.

גייגער, אברהם, 229.
גינזבורג, מרדכי אהרן, 234.
גירוש מאסקווא, 243.
געלע לאטע, 77—78.
גראנאדא, 17, 33—36.
גריבענלאנד, 15.
גרעגאר, פאבסט, 11.
גרעץ, 237.
גרשם רבנו, 24.

ד

דאמיניקאנער, 77.
דאנין, ניקאלויי, 79.
דונש בן־לברט, 32.
דייטשלאנד, 18, 23—24; 69—70; 73; 95—103; 170—179; 227—230; 234—236.
דעל מעדינא, יוסף, 159—160.
דער־מאדענו, יהודה, 159.
דענמארק, 237.
דרומאן, 239.
דרייפוס, 239—240.

ה

האלאנד, 162—167.
האלפערין, ר' יחיאל, 198.
האנאווער, נתן, 196.
הומאניסטען, 170.
היידאמאקען, 212—214.
„הייליגע אליאנץ", 227.
היינע, 228.
הירש, באראן, 243.
הירש, ר' שמעון רפאל, 230.
הלוי, ר' יהודה, 40—45, 46.
העלער, ר' יום־טוב ליפמאן, 176—177.
הערצל, 243.
הרב מלאדי, זעה שניאורסאן, ר' זלמן.
השכלה, 209, 223, 227.

ו

ווידאס, אליהו, 141.
וויטאל, ר' חיים, 143—144.
ווייזעל, נפתלי הערץ, 210—212.
ווילנער גאון, 221.
וועסטגאטען, 15, 16, 17.
וועראנא, הלל, 106.
ועד ארבע ארצות, 183—184.

ז

זהר, זעה קבלה.
זשעלעזניאק, 213—214.

ח

חב"ד'ער חסידים, 223.
חברת כל ישראל חברים, 236.
חובבי ציון, 243.
חובות הלבבות, זעה ר' בחיי.
חכמת ישראל, 237.
חמעלניצקי, באגדאן, 191—194
בן־חנוך, משה, 31—32.
חסידיזם, 217.

ט

טאלעראָ, 17.
טארקווועמאדא, 116—121.
טולטשין, 192—193.
טולטשינער, ר' ברוך, 221.
טיראדא, יעקב, 162.
טערקיי, 137—152.
„טשערטא", זעה תחום.

י

יאזעפאוויטש, מיכל, 180.
יאסט, מ., 229.
יהודה חסיד, 74—75.
יוסף נשיא, דון, 138—139.
יעבץ, זעה עמדען.
יעקאטערינא, 1טע, 215—216.
יעקאטערינא, 2טע, 216.
יעזואיטען, 181—182.
יעקב צבי, 151—152.

כ

כאזארען, זעה כוזרים.
כהן, רבי יעקב, 220.
כהן, נחמיה, 149.
כוזרים, 24—26 ; 30—31.

ל

לאוואטער, 206.
לאנדוי, ר' יחזקאל, 211.
לואי, 16טער, 226.
לוטהער, 135, 170—172.
לוצאטו, משה חיים 160—162.
לוצאטו, שמואל דוד, 230.
ליזענסקער, רבי אלימלך, 221.
ליטא, 125—132, 170, 179—203.
לעבענסאן, אברהם בער, 234.
לעבענסאן, מיכל, 234.
לעוואנדא, 242.
לעווינזאן, יצחק בער, 233—234
לעסינג, 204.

מ

מאנטעפיאר, משה, 237.
מאפו, אברהם, 241.
מהר"ם, 187.
מהרש"א, 187.
מולכו, שלמה, 153—154.
מונק, 230.
מורען, זעה אראבער.
מיטעלאלטער, 9—10.
מיימון, שלמה, 223—224.
מענדעלסאן, משה, 204—209.
משכילים, 211.
מתנגדים, 222.

נ

נאפאלעאן, 1טער, 226.
ניקאלייי, 1טער, 233.
נעמיראוו, 191—192.
סאלאניקי, 15.
סאלוואדאר, 230.
סולאם, שרה, 160.
סמאלענסקין, פרץ, 241.
סנהדרין (פאריז) 226.
סערביען, 237.
ספרדים, 135, 137.

ע

עלילת־דם, 67—68.
עמאנציפאציע (אידישע), 226.
עמדען, ר' יעקב, 178—179.
ענגלאנד, 90—92, 168—170.
עסטרייך, 173—175, 230, 236
ערטער, יצחק, 231.

פ

פאנראמען, 242.
פאוועל, 1טער, 232.
פאלאק, ר' יעקב, 176.
פאלעסטינא, 139—152.
פאסטוכער־צוג, 93—94.
פארטוגאל, 122—124.
פאריז, 10 ; 68—69.
פוילען, 27—28 ; 125—132 ; 179—203 ; 212—215.
פעטער דער גרויסער, 215.
פערל, יוסף, 231.
פפעפערקארן, 171.
פראג, 176.
פראטעסטאנטען, 170.
פרייסען, 175, 227.
פריסקום, 20—21.

פ

פוטראדא, אברהם, 226.
פעאדאליזם, 12, 22—23.
פעטמילך, 173.
פערדינאנד, 114—121.
פראנצויזישע רעוואלוציאן, 225.
פראנק, יעקב, 199—203.
פראנקיסטען, זעה יעקב פראנק.
פראנקרייך, 18—23; 66—69; 73—74; 76—80; 92—95;

225—227; 230; 236—237.
פרידלענדער, 210.

צ

צונץ, לעאָפּאָלד, 229.
ציוניזם, 243.

ק

קאָזאקען, 190.
קאָלומבוס, 135.
קאנטאָניסטען, 232—233.
קאָנסטאָנטינאָפּאָל, 15; 135; 137—138.
קאסטיליען, 129
קאראימען, 216.
קאָרדאָווא, 17, 18, 28—30.
קאָרדאָוואָ, משה, 141.
קאָרו, ר' יוסף, זעה שלחן ערוך.
קאָרל דער גרויסער, 12, 22.
קבלה, 87—90; 141—144; זעה אויך חסידיזם.
קהילה, האָלאַנד, 163; פוילען, 181.
קהל, 182—183; 197.
קראָכמאל, נחמן, 230.
קראָמוועל, 168.
קרייצוגען, 58—66.
קריסטיאני, פוילוס, 80.
קרעמיע, 236.
קרקש, ר' חסדאי, 11.

ר

ראב"ד, 47—48.
ראבינאָוויטש, אָסיפ, 242.
ראובני, דוד, 153—154.
רָאטשילד, 243.
ראָפּאָפּאָרט, שלמה יהודה, 230.
רא"ש, 85—86.
רד"ק, 74.
רוים, 9, 11, 12, 156; נהעטאָ, 156—159.
רומעניען, 237.
רוסלאַנד, 26—27; 132—134; 194—195; 215—216; 231—234; 240—243.
רייכלין, יאָהאַן, 170—171.
ריסער, גבריאל, 225—229; 234.
רלב"נ, 87.
רמ"א, 186.
רמב"ם, 51—58; 84.
רמב"ן, 81—82; 88.
רענעסאנס, 103.
רעפאָרמאציע, 135, 170.
רעפאָרמער, 229—230.
רשב"א, 86—85.
רש"י, 70—73.
רש"ל, 187.

ש

שבתי צבי, 144—152.
שבתי צבי'ניקעס, 151, 199—203. זעה אויך פראַנקיסטען.
שווייץ, 237.
שטעקער, 239.
של"ה, 177—178.
שלחן־ערוך, 140—141, 186.
שמואל הנגיד, 33—35; 36—37.
שניאורסאָן, ר' זלמן, 221—223.
שפּאניען, 10, 15; 17—18; 28—51; 80—87; 106—124.
שפּינאָזאָ, ברוך, 164—167.
שפּירא, נתן, 187.

ת

תוספות, זעה בעלי־התוספות.
„תוספות יום־טוב", זעה העלער. יום־טוב ליפמאַן.
תחום, 233.
תלמוד, פּאַרברענונג פון, 154—155.
תם, רבנו יעקב, 64, 73.